МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія

ПРАВО

Випуск 88

— Частина 1 —

Ужгород, 2025

Журнал включенно до категорії «Б» щодо видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
(Наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471 Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства від 26 листопада 2020 року та внесення змін до наказів Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року № 886, від 24 вересня 2020 року № 1188).

Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Бєлов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Заборовський Віктор Вікторович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, директор НДІ теорії та практики правосуддя юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет;

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Бєлова Мирослава Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Берч Вероніка Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Бисага Юрій Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Карпатського університету ім. Августина Волошина;
Брочкова Катаріна – доктор хабілітований, кандидат юридичних наук, доктор філософії (Словацька республіка);
Булеца Сібілла Богданівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Гарагонич Олександр Васильович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри господарського права та господарського процесу Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Гомонай Василь Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Греца Ярослав Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Дешко Людмила Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Жежихова Мартина – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й.Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);
Ковач Юліус – доктор юридичних наук, професор, проректор Панєвропської високої школи (м. Братіслава, Словацька Республіка);
Кучарик Рудольф – доктор філософії (Словацька Республіка);
Лазур Ярослав Володимирович – доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Манзюк Василь Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Менджул Марія Василівна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Мраз Станіслав – доктор юридичних наук, професор, ректор Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);
Ондрова Юлія – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й. Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);
Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор, декан факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Рогач Іван – кандидат юридичних наук, доцент, юридичний факультет Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);
Рогач Олександр Янович – доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Фрідманський Роман Михайлович – кандидат юридичних наук, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Чечерський Віктор Іванович – доктор юридичних наук, офіс Генерального прокурора.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 05 від 05.05.2025 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 21500-11300Р,
видане Державною реєстраційною службою України 24.11.2014 р. Офіційний сайт видання: ***https://visnyk-juris-uzhnu.com/***

ISSN 2307-3322

© Ужгородський національний університет, 2025
© Ідея дизайну обкладинки належить проф. Бисазі Ю.М.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Аврамова О.Є. СОЦІАЛЬНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ЗАСАДА ЖИТЛОВОЇ ПОЛІТИКИ..... 11

Бережна К.В., Беспаленков Р.О., Слісаренко О.М. ШЛЯХИ РОЗВ'ЯЗАННЯ ВІРМЕНО-АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОГО КОНФЛІКТУ: ПРАВОМІРНІСТЬ ПАРАЛЕЛЕЙ З РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЮ ВІЙНОЮ ТА ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ПОВОЄННОЇ ДЕРЖАВИ..... 17

Богатюк О.В. ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕЇ СВОБОДИ В УКРАЇНІ (IX – ПЕРША ПОЛОВИНА XIV СТ.)..... 23

Бондарєва М.В., Шкрібляк К.П., Шмарьова Т.О. ЄДНІСТЬ ТА СТАЛІСТЬ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ В КОНТЕКСТІ РОЗУМНОЇ ПЕРЕДБАЧУВАНОСТІ СУДОВИХ РІШЕНЬ..... 30

Винокуров В.В. ПРАВО НА ЗАХИСТ: ОСОБЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ДОСВІДУ..... 38

Гавриленко О.А. ВПЛИВ РИМСЬКОГО ПРАВА НА РЕГУЛЮВАННЯ ПОДАТКОВИХ ТА МИТНИХ ВІДНОСИН У СЕРЕДНЬОВІЧНИХ КОЛОНІЯХ ГЕНУЕЗЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ НА ТЕРЕНАХ СУЧАСНОГО ПІВДНЯ УКРАЇНИ (1266–1475 РР.)..... 46

Гусарєв С.Д., Власенко В.П. ФУНКЦІОНАЛЬНО-ВИДОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЮРИДИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ..... 55

Гутів Б.І. ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ЦАРСЬКОЇ ВЛАДИ У СКІФСЬКІЙ ДЕРЖАВІ..... 62

Джолос С.В. ДО ПИТАННЯ ПРО РОЛЬ НАСИЛЬСТВА У ДЕРЖАВОГЕНЕЗІ ТА БУТТІ ДЕРЖАВИ І ПРАВА..... 69

Панько Т.І. ОСОБЛИВОСТІ КОДИФІКАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У СФЕРІ ОБОРОНИ ПІД ЧАС ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ..... 84

Рощин В.С. ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВИЛ ДОРОЖНЬОГО РУХУ: МЕТА ТА СУБ'ЄКТИ ТЛУМАЧЕННЯ..... 90

Федоренко А.І. ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ПРОЦЕДУРИ ЯК ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ПРОЦЕДУРИ ЮРИДИЧНОЇ..... 96

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Бакун В.І. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТІВ ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ ТА ФРАНЦІЇ..... 103

Батанова Н.М. ФЕНОМЕН КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ВІД ЦІННІСНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ – ДО ФОРМУВАННЯ АКСІОМЕТРІЇ СУЧАСНОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ..... 108

Бєлова М.В., Бєлов О.М. РЕПРОДУКТИВНІ ПРАВА ЯК СКЛАДОВА ПРАВ ЧЕТВЕРТОГО ПОКОЛІННЯ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ..... 115

Берч В.В., Марушка М.Т. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СТАТУСУ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ У НІМЕЧЧИНІ, ФРАНЦІЇ ТА ПОЛЬЩІ..... 122

Ганжук О.А. РОЛЬ І МІСЦЕ ДЕМОКРАТІЇ УЧАСТІ В БАГАТОРІВНЕВІЙ СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ..... 129

Гончар Д.В. ВПЛИВ РІШЕНЬ ЄСПЛ НА ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ: ВИКЛИКИ СУЧАСНОГО СВІТУ..... 135

Даниленко П.О. ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПОСТМОРТАЛЬНОЇ РЕПРОДУКЦІЇ В АСПЕКТІ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ..... 141

Круговий Д.С. ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НЕПРИПУСТИМОСТІ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ..... 146

Лялюк О.Ю., Бухова Д.М. ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ НА МІСЦЯХ ЩОДО ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ..... 152

Лялюк О.Ю., Кириченко А.І., Романова А.Є. ЗАВЕРШЕННЯ РЕФОРМИ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ ПОШУК ОПТИМАЛЬНИХ МОДЕЛЕЙ..... 158

Максакова Р.М. ЮРИДИЧНА КОНСТРУКЦІЯ ВИБОРЧИХ ПРАВ В КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ: ПИТАННЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ..... 166

Ніколенко Л.М. ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ НОРМОПРОЄКТУВАННЯ: ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ПРИНЦИПУ СУБСИДІАРНОСТІ В ПРАВОТВОРЧОСТІ..... 173

Павлюк А.Ю. КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ РОЗВІДУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ..... 179

Пилип'юк О.М. ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ МЕЖ ТА ШЛЯХІВ ОБМЕЖЕННЯ СВОБОДИ МИРНИХ ЗІБРАНЬ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ З УРАХУВАННЯМ ВИМОГ КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД..... 185

Пирога І.С., Бєлова М.В., Фрідманська В.І. ГАРАНТІЇ СВОБОДИ СОВІСТІ ТА ВІРОСПОВІДАННЯ В СВІТЛІ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ (НЕВІЙСЬКОВОЇ) СЛУЖБИ В УКРАЇНІ..... 191

Стешенко Т.В., Кречик А.С., Кривець О.В. СТІЙКІСТЬ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД В УКРАЇНІ..... 197

Суховецький О.О., Летнянчин Л.І. ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО ЗАХИСТ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ У СФЕРІ ДІЯЛЬНОСТІ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ»: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ, АДМІНІСТРАТИВНО-СУДОВИЙ ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ТА БОГОСЛОВСЬКИЙ АСПЕКТИ..... 203

Сухонос В.В. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ І ФОРМУВАННЯ ПОНЯТТЯ «ДЕМОКРАТІЯ БРАТЕРСТВА» В УКРАЇНІ..... 210

Цибулько А.С. ЯВИЩЕ ЛЮДСЬКОЇ ГІДНОСТІ ТА ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ПРАВА НА ГІДНІСТЬ ЛЮДИНИ..... 218

Щербатюк І.О. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ КОРПОРАТИВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ..... 223

РОЗДІЛ 3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Бірюкова А.Г., Колісникова Г.В. ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ПРАВА НА ЗОБРАЖЕННЯ..... 229

Булеца С.Б. ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ В РАЗІ ЗАХИСТУ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ОСОБИ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ..... 236

Вєтчінова О.О. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СПАДКУВАННЯ В ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ. 245

Гаврилюк А.В., Зелінська А.О. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ВІДВОДУ СУДДІ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ.....250

Гордієнко Ю.М. ФІКСАЦІЯ ТЕХНІЧНИМИ ЗАСОБАМИ ПРОЦЕСУ ВСТАНОВЛЕННЯ НОТАРІУСОМ ДІЙСНИХ НАМІРІВ СТОРІН ПРАВОЧИНУ: ПЕРСПЕКТИВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ..... 256

Драпатий Н.В. ПРОБЛЕМИ ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ В СІМЕЙНІ ФОРМИ ВИХОВАННЯ..... 262

Іванець І.П. ПРИНЦИП НЕПРИПУСТИМОСТІ СВАВІЛЬНОГО ВТРУЧАННЯ У СФЕРУ ОСОБИСТОГО ЖИТТЯ ЛЮДИНИ..... 268

Коваленко М.С. ДОГОВІРНЕ РЕГУЛЮВАННЯ СУРОГАТНОГО МАТЕРИНСТВА У ПРАВІ УКРАЇНИ ТА КРАЇН ЄС: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ..... 275

Колісник А.С. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА РОЗГОЛОШЕННЯ ТАЄМНИЦІ УСИНОВЛЕННЯ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ТА НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ..... 281

Костик Е.Р. ПРОБЛЕМИ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ В УКРАЇНІ..... 288

Лях Д.А. РЕФОРМУВАННЯ НОТАРІАТУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ.....297

Маковій В.П. ПРАВОВА ПРИРОДА СТАРТАПУ ЯК УЧАСНИКА ІТ-ВІДНОСИН..... 304

Марущак О. ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ПОРЯДОК ВЧИНЕННЯ ВИКОНАВЧИХ НАПИСІВ.....310

Мишко Д.О. НЕДОЛІКИ ЗАКОНОДАВЧОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ ПИТАНЬ НЕДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНІВ У КОНТЕКСТІ СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ПУБЛІЧНИЙ ПОРЯДОК» ТА «ІНТЕРЕСИ ДЕРЖАВИ»..... 315

Мічурін Є.О. ЦИФРОВА РІЧ ТА ІНШІ ЦИФРОВІ БЛАГА ЯК ОБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ..... 323

Недолуга Д.С., Андрущенко Т.С. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ.....328

Ніщимна С.О. ОСОБЛИВОСТІ ОСКАРЖЕННЯ ВИКОНАВЧОГО НАПИСУ НОТАРІУСА.....335

Огоновський О.Р. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ КОНФІДЕНЦІЙНОЇ ІНФОРМАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ОКРЕМИХ ДЕРЖАВ).....342

Павлюк Н.М., Карпюк А.О. ІНСТИТУТ ЦИВІЛЬНОЇ ЕМАНСИПАЦІЇ ОСІБ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ВІКУ: КОМПАРАТИВНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ..... 348

Парасюк В.М., Здреник І.В. ГАРМОНІЗАЦІЯ ЦИВІЛЬНОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА ПІСЛЯ СКАСУВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ..... 353

Печерова Н.Г. КЛАСИФІКАЦІЯ ДОГОВОРІВ У СФЕРІ РОЗПОРЯДЖАННЯ МАЙНОВИМИ ПРАВАМИ НА ОБ'ЄКТИ СУМІЖНИХ ПРАВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ..... 363

Пленюк М.Д., Манченко О.В. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ЩОДО ЕФЕКТИВНОГО СПОСОБУ ЗАХИСТУ ПРАВА ОДНОГО З ПОДРУЖЖЯ, ЯКИЙ ВВАЖАЄ СЕБЕ СПІВВЛАСНИКОМ ОБ'ЄКТА БУДІВНИЦТВА..... 377

Попов В.А., Мазур С.О. РОЛЬ ОНЛАЙН МЕДІАЦІЇ У РОЗВ'ЯЗАННІ СІМЕЙНИХ СПОРІВ..... 383

Попова Н.О. ЗАХИСТ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ НА КОМЕРЦІЙНУ ТАЄМНИЦЮ В УКРАЇНІ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ..... 388

Пузирний В.Ф. СУЧАСНА СУДОВА ПРАКТИКА ОСКАРЖЕННЯ ВИКОНАВЧОГО НАПИСУ НОТАРІУСА..... 394

Ратушна Б.П. САМОЗАХИСТ ЯК ФОРМА ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ..... 401

Семиренко П.Я. ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРАВА ЗАБУДОВИ ЧУЖОЇ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ (СУПЕРФІЦІЮ)..... 407

Тарасенко Л.Л. КОМЕРЦІЙНЕ НАЙМЕНУВАННЯ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ..... 412

Терещук М.М. ҐЕНЕЗА ПРАВОВОГО ІНСТИТУТУ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ..... 419

Фурса С.Я. ВИКОНАВЧИЙ НАПИС НОТАРІУСА У КОНТЕКСТІ ПРАВА ОСОБИ НА ЗАХИСТ: НОТАРІАТ, СУД, ВИКОНАВЧЕ ПРОВАДЖЕННЯ..... 425

Шпуганич І.І., Суханов М.О. ЗВЕРНЕННЯ СТЯГНЕННЯ НА ЧАСТКУ У СТАТУТНОМУ КАПІТАЛІ ТОВАРИСТВА З ОБМЕЖЕНОЮ ТА ДОДАТКОВОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ ЯК ПІДСТАВА ПРИПИНЕННЯ КОРПОРАТИВНИХ ПРАВ УЧАСНИКА..... 432

Яновицька А.В., Мельник В.О. МІСЦЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ СПОРУ ЗА УЧАСТЮ СУДДІ В СИСТЕМІ СПОСОБІВ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ..... 438

CONTENTS

SECTION 1. THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Avramova O.Ye. SOCIAL JUSTICE AS A PRINCIPLE OF HOUSING POLICY..... 11

Berezna K.V., Bespalenkov R.O., Slisarenko O.M. APPROACHES OF RESOLVING THE ARMENIAN-AZERBAIJANI CONFLICT: THE LEGITIMACY OF PARALLELS WITH THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR AND EFFECT ON THE FORMATION OF THE CONCEPT OF THE POST-WAR STATE..... 17

Bohatiuk O.V. THE EVOLUTION OF THE IDEA OF FREEDOM IN UKRAINE (9 - FIRST HALF OF THE 14TH CENTURY)..... 23

Bondareva M.V., Shkriblyak K.P., Shmaryova T.O. UNITY AND CONSISTENCY OF JUDICIAL PRACTICE IN THE CONTEXT OF REASONABLE PREDICTABILITY OF COURT DECISIONS..... 30

Vynokurov V.V. THE RIGHT TO PROTECTION: SPECIFICS OF NATIONAL EXPERIENCE..... 38

Havrylenko O.A. THE INFLUENCE OF ROMAN LAW ON THE REGULATION OF TAX AND CUSTOMS RELATIONS IN THE MEDIEVAL COLONIES OF THE GENOESE REPUBLIC IN THE TERRITORY OF MODERN SOUTHERN UKRAINE (1266–1475)..... 46

Husariev S.D., Vlasenko V.P. FUNCTIONAL AND TYPICAL CHARACTERISTICS OF LEGAL CONSTRUCTIONS..... 55

Hutiv B.I. THE LEGAL NATURE OF ROYAL POWER IN THE SCYTHIAN STATE..... 62

Dzholos S.V. ON THE QUESTION OF THE ROLE OF VIOLENCE IN THE STATE GENESIS AND EXISTENCE OF STATE AND LAW..... 69

Panko T.I. PECULIARITIES OF CODIFICATION OF UKRAINIAN LEGISLATION I N THE FIELD OF DEFENSE DURING THE LEGAL REGIME OF MARTIAL LAW..... 84

Roshchyn V.S. INTERPRETATION OF TRAFFIC RULES: PURPOSE AND SUBJECTS OF INTERPRETATION..... 90

Fedorenko A.I. HISTORICAL FOUNDATIONS OF SOCIAL PROCEDURE AS A PREREQUISITE FOR THE DEVELOPMENT OF LEGAL PROCEDURE..... 96

SECTION 2. CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Bakun V.I. CONSTITUTIONAL AND LEGAL ASPECTS OF THE FUNCTIONING OF REPRESENTATIVE DEMOCRACY INSTITUTIONS IN UKRAINE AND FRANCE..... 103

Batanova N.M. THE PHENOMENON OF CONSTITUTIONAL AND LEGAL RESPONSIBILITY: FROM A VALUE CHARACTERISTIC TO THE FORMATION OF THE AXIOMETRY OF MODERN CONSTITUTIONALISM..... 108

Bielova M.V., Byelov O.M. REPRODUCTIVE RIGHTS AS A COMPONENT OF FOURTH-GENERATION RIGHTS: THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS..... 115

Berch V.V., Marushka M.T. COMPARATIVE ANALYSIS OF THE STATUS OF HEADS OF STATE IN GERMANY, FRANCE AND POLAND..... 122

Hanzhuk O.A. THE ROLE AND PLACE OF PARTICIPATORY DEMOCRACY IN THE MULTI-LEVEL SYSTEM OF GOVERNANCE IN THE EUROPEAN UNION..... 129

Honchar D.V. THE IMPACT OF THE ECTHR DECISIONS ON THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS: CHALLENGES OF THE MODERN WORLD..... 135

Danylenko P.O. LEGAL ANALYSIS OF POSTMORTEM REPRODUCTION IN TERMS OF THE RIGHTS OF MILITARY PERSONNEL.....141

Kruhovyi D.S. CERTAIN PROBLEMS OF ENSURING THE INADMISSIBILITY OF RESTRICTIONS ON THE RIGHT TO JUDICIAL PROTECTION UNDER MARTIAL LAW..... 146

Lialiuk O.Y., Bukhova D.M. PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES ACTIVITIES IN THE FIELD OF SOCIAL POLICY IMPLEMENTATION FOR INTERNALLY DISPLACED PERSONS..... 152

Lyalyuk O.Yu., Kyrychenko A.I., Romanova A.E. COMPLETION OF THE DECENTRALIZATION REFORM IN UKRAINE: COMPARATIVE LEGAL SEARCH FOR OPTIMAL MODELS..... 158

Maksakova R.M. LEGAL CONSTRUCTION OF ELECTORAL RIGHTS IN THE CONSTITUTION OF UKRAINE: ISSUES OF TRANSFORMATION IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION..... 166

Nikolenko L.M. DECENTRALIZATION OF LEGISLATIVE DRAFTING: IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF SUBSIDIARITY IN LAWMAKING.....173

Pavlyuk A.Y. CONSTITUTIONAL PRINCIPLES OF INTELLIGENCE ACTIVITIES IN UKRAINE.....179

Pylypiuk O.M. DIFFERENTIATION OF THE LIMITS AND WAYS OF RESTRICTING THE FREEDOM OF PEACEFUL ASSEMBLY UNDER MARTIAL LAW IN LIGHT OF THE REQUIREMENTS OF THE CONVENTION FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND FUNDAMENTAL FREEDOMS..... 185

Pyroha I.S., Bielova M.V., Fridmanska V.I. GUARANTEE OF FREEDOM OF CONSCIENCE AND RELIGION IN THE LIGHT OF ALTERNATIVE (NON-MILITARY) SERVICE IN UKRAINE.....191

Steshenko T.V., Krechyk A.S., Kryvets O.V. RESILIENCE OF TERRITORIAL COMMUNITIES IN UKRAINE.....197

Sukhovetskyi O.O., Letnyanchyn L.I. THE LAW OF UKRAINE «ON THE PROTECTION OF THE CONSTITUTIONAL ORDER IN THE FIELD OF ACTIVITIES OF RELIGIOUS ORGANIZATIONS»: CONSTITUTIONAL-LEGAL, ADMINISTRATIVE-JUDICIAL PROCEDURAL AND THEOLOGICAL ASPECTS..... 203

Sukhonos V.V. CONSTITUTIONAL AND LEGAL PRINCIPLES OF FUNCTIONING AND FORMATION OF THE CONCEPT OF «DEMOCRACY OF FRATERNITY» IN UKRAINE..... 210

Tsybulko A.S. THE PHENOMENON OF HUMAN DIGNITY AND THE HISTORICAL ASPECT OF THE RIGHT TO HUMAN DIGNITY..... 218

Shcherbatiuk I.O. CONCEPTUAL FOUNDATIONS
OF CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY..... 223

**SECTION 3. CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW;
INTERNATIONAL PRIVATE LAW**

Biryukova A.G., Kolisnykova H.V. CIVIL AND LEGAL PROTECTION OF THE RIGHT
TO IMAGE..... 229

Buletsa S.B. COMPENSATION FOR NON-PECUNIARY DAMAGE IN THE CASE
OF PROTECTION OF PERSONAL NON-PROPERTY RIGHTS IN THE CONTEXT
OF DIGITALISATION..... 236

Vietchinova O.O. LEGAL REGULATION OF INHERITANCE DURING MARTIAL LAW
IN UKRAINE..... 245

Havryliuk A.V., Zelinska A.O. PROBLEMATIC ASPECTS OF JUDGE'S RECUSAL
IN CIVIL PROCEEDINGS OF UKRAINE..... 250

Gordienko Ju.M. TECHNICAL RECORDING OF THE PROCESS OF ESTABLISHING
THE TRUE INTENTIONS OF THE PARTIES TO A TRANSACTION BY A NOTARY:
PROSPECTS AND FEATURES..... 256

Drapatiy N.V. PROBLEMS OF PLACING CHILDREN WITH DISABILITIES
IN FAMILY FORMS OF UPBRINGING..... 262

Ivanets I.P. THE PRINCIPLE OF INADMISSIBILITY OF ARBITRARY INTERFERENCE
IN THE SPHERE OF A PERSON'S PRIVATE LIFE..... 268

Kovalenko M.S. CONTRACTUAL REGULATION OF SURROGACY IN THE LEGAL SYSTEMS
OF UKRAINE AND EU MEMBER STATES: A COMPARATIVE ANALYSIS..... 275

Kolisnyk A.S. RESPONSIBILITY FOR DISCLOSING THE SECRET OF ADOPTION:
INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS AND NATIONAL LEGISLATION OF UKRAINE..... 281

Kostyk E.R. PROBLEMS OF ACCESS TO JUSTICE IN CIVIL CASES IN UKRAINE..... 288

Liakh D.A. THE REFORMATION OF THE NOTARY OF UKRAINE IN THE CONTEXT
OF EUROPEAN INTEGRATION..... 297

Makovii V.P. LEGAL NATURE OF A STARTUP AS A PARTICIPANT IN IT RELATIONS..... 304

Marushchak O. PROCEDURAL PROCEDURE FOR MAKING EXECUTIVE INSCRIPTIONS..... 310

Myshko D.O. DEFICIENCIES IN THE LEGISLATIVE REGULATION OF THE INVALIDITY
OF TRANSACTIONS IN THE CONTEXT OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE CONCEPTS
OF «PUBLIC ORDER» AND «STATE INTERESTS»..... 315

Michurin I.O. THE DIGITAL THING AND OTHER DIGITAL GOODS
AS OBJECTS OF CIVIL RIGHTS..... 323

Nedoluha D.S., Andrushchenko T.S. CONSTITUTIONAL AND LEGAL ASPECTS
OF REALIZATION OF LAND OWNERSHIP RIGHTS..... 328

Nishchymna S.O. FEATURES OF APPEALING AN EXECUTIVE WRIT OF A NOTARY..... 335

Ohonovskyi O.R. EUROPEAN EXPERIENCE OF LEGAL PROTECTION OF CONFIDENTIAL INFORMATION (BASED ON THE EXAMPLE OF SEVERAL STATES)..... 342

Pavliuk N.M., Karpiuk A.O. INSTITUTE OF CIVIL EMANCIPATION OF MINORS: A COMPARATIVE STUDY..... 348

Parasiuk V.M, Zdrenyk I.V. HARMONIZATION OF CIVIL AND COMMERCIAL LAW AFTER THE ABOLITION OF THE COMMERCIAL CODE OF UKRAINE: CHALLENGES AND PROSPECTS..... 353

Pecherova N.H. CLASSIFICATION OF CONTRACTS IN THE FIELD OF DISPOSAL OF PROPERTY RIGHTS TO OBJECTS OF RELATED RIGHTS UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE..... 363

Pleniuk M.D., Manchenko O.V. PROBLEMATIC ASPECTS OF JUDICIAL PRACTICE REGARDING AN EFFECTIVE METHOD OF PROTECTING THE RIGHTS OF ONE OF THE SPOUSES WHO CONSIDERS HIMSELF A CO-OWNER OF A CONSTRUCTION PROJECT..... 377

Popov V.A., Mazur S.O. THE ROLE OF ONLINE MEDIATION IN RESOLVING FAMILY DISPUTES..... 383

Popova N.O. PROTECTION OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS RELATED TO TRADE SECRETS IN UKRAINE AND THE EUROPEAN UNION..... 388

Puzyrnyi V.F. MODERN COURT PRACTICE OF APPEALING NOTARY'S EXECUTIVE INSCRIPTION..... 394

Ratushna B.P. SELF-DEFENSE AS A FORM OF CIVIL RIGHTS PROTECTION UNDER MARTIAL LAW IN UKRAINE..... 401

Semyrenko P.Y. THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF THE RIGHT TO BUILD SOMEONE ELSE'S LAND (SUPERFICIES)..... 407

Tarasenko L.L. COMMERCIAL NAME: PROBLEMS OF LEGAL REGULATION..... 412

Tereshchuk M.M. GENESIS OF THE LEGAL INSTITUTE OF CIVIL LIABILITY IN UKRAINE..... 419

Fursa S.Ya. NOTARY'S ENFORCEMENT INSCRIPTION IN THE CONTEXT OF A PERSON'S RIGHT TO PROTECTION: NOTARY, COURT, ENFORCEMENT PROCEEDINGS..... 425

Shpuganych I.I., Sukhanov M.O. LEGAL ASPECTS OF FORECLOSURE ON A SHARE IN THE AUTHORIZED CAPITAL OF A LIMITED OR ADDITIONAL LIABILITY COMPANY..... 432

Yanovytska A.V., Melnyk V.O. PLACE OF DISPUTE SETTLEMENT WITH THE PARTICIPATION OF A JUDGE IN THE SYSTEM OF DISPUTE RESOLUTION METHODS..... 438

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 3:364:172; 351.778.51+365(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.1

СОЦІАЛЬНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ЗАСАДА ЖИТЛОВОЇ ПОЛІТИКИ

Аврамова О.Є.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
провідна наукова співробітниця
відділу приватного права та процесу,
Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва
імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України,
ORCID: 0000-0002-1941-9894

Аврамова О.Є. Соціальна справедливість як засада житлової політики.

Стаття присвячена визначенню соціальної справедливості як засаді житлової політики. Наголошено, що житлова політика може бути частиною політики соціального забезпечення, складовою економічної політики, самостійною політикою, що формується та реалізується на державному, регіональному, місцевому рівні. В українських реаліях важливо чітко розрізняти житлову політику в умовах мирного часу, під час воєнного стану та в період повоєнного відновлення. Кожен із цих етапів вимагає специфічного підходу, оскільки кожен з них має свої унікальні виклики та напрями реалізації. Метою дослідження є визначення характеристик соціальної справедливості як засади житлової політики. У наукових дослідженнях увагу зосереджують на стратегічних напрямах житлової політики, проте її базові засади досі потребують глибшого вивчення. Підкреслено, що соціальна справедливість є ґрунтовою засадою, що передбачає забезпечення рівних можливостей для всіх громадян, незалежно від соціального статусу, матеріального становища, віку чи інших ознак. При цьому соціальна справедливість має два аспекти вияву та реалізації – матеріальний та моральний. Визначено, що соціальну справедливість можна трактувати як основоположний принцип державної політики, що передбачає створення рівних можливостей для всіх громадян у доступі до матеріальних і нематеріальних ресурсів, забезпечення справедливого розподілу благ, надання соціальних гарантій та підтримання достойного рівня життя, спираючись на цінності поваги до людської гідності, солідарності та суспільної відповідальності. Соціальна справедливість у житловій політиці виявляється через рівний доступ до достатнього/адекватного житла, підтримку вразливих груп, розвиток сільського житлового фонду, баланс інтересів власників і тих, хто потребує житла, а також формування безпечного, інклюзивного та енергоефективного житлового середовища. Важливими складовими є прозорість на місцевому рівні, боротьба з дискримінацією та розгляд житла як основи гідного життя й інструменту подолання соціальної нерівності.

Ключові слова: житло, соціальна справедливість, житлова політика, власність, державна політика, воєнний стан, інтерес, доступне житло, благо.

Avramova O.Ye. Social justice as a principle of housing policy.

The article is devoted to defining social justice as a fundamental principle of housing policy. It emphasizes that housing policy may serve as: a component of social security policy, an element of economic policy, or an independent policy developed and implemented at the national, regional, and local levels. In the Ukrainian context, it is particularly important to distinguish between housing policy during peacetime, under martial law, and throughout the post-war recovery period. Each of these phases requires a specific approach, as they involve unique challenges and implementation strategies.

The objective of the study is to identify the characteristics of social justice as a foundational element of housing policy. While academic research often focuses on strategic directions of housing policy, its core principles still require thorough scholarly examination. The article underlines that social justice is a fundamental value that entails ensuring equal opportunities for all citizens regardless of social status, financial standing, age, or other characteristics. It is also noted that social justice manifests and is implemented through two dimensions: material and moral.

Social justice is defined as a fundamental principle of state policy, which involves creating equal access for all citizens to both material and non-material resources, ensuring a fair distribution of benefits, providing social guarantees, and maintaining a decent standard of living. These objectives are grounded in the values of human dignity, solidarity, and social responsibility.

In the realm of housing policy, social justice is reflected in equal access to sufficient and adequate housing, support for vulnerable groups, development of rural housing stock, balancing the interests of private homeowners and those in housing need, and the creation of a safe, inclusive, and energy-efficient residential environment. Key elements also include transparency at the local level, combating housing discrimination, and recognizing housing as a cornerstone of human dignity and a tool for reducing social inequality.

Key words: housing, social justice, housing policy, property, state policy, martial law, interest, affordable housing, benefit.

Постановка проблеми. Забезпечення житлом є однією з основних умов існування людини як біологічної істоти, адже житло не тільки гарантує фізичну безпеку та захист від зовнішніх факторів, але й є необхідним для підтримки нормального функціонування організму. Проте природний підхід до забезпечення житлом не завжди зіставляється з економічними інтересами приватних власників житла. Це може призводити до виникнення конфліктів на рівні балансу інтересів різних верств населення. Житлова потреба, безперечно, має біологічний вимір, а тому людина задля задоволення своїх біологічних потреб задовольняє економічні інтереси інших суб'єктів – власників житла. Це питання особливо гостро постає в ситуаціях, коли люди втрачають своє житло через війну або вимушені залишити житло (примусове виселення) задля власної безпеки. У таких умовах вони часто стикаються із серйозними труднощами, адже не мають можливості орендувати житло через відсутність стабільного доходу. Виникає цілий комплекс проблем, пов'язаних з адаптацією до нового місця проживання, віковими обмеженнями, а також наслідками стресу та травм, отриманих під час військового конфлікту. Це значно ускладнює їхню здатність забезпечити себе житлом або стабільним фінансовим становищем. У цих умовах держава не змогла забезпечити достатню кількість соціального житла, що є одним із ключових елементів підтримки внутрішньо переміщених осіб та осіб, які постраждали від війни. Відсутність належної державної підтримки в цій сфері посилює соціальну нерівність та збільшує ризик виникнення соціальних проблем, таких як: безпритульність, депресія та ізоляція. Звернемо увагу, що лише на третій рік війни Уряд ініціював, що з 29 січня 2025 р. ВПО можуть подавати заяви на отримання субсидії на оренду житла, яка працюватиме паралельно із субсидією на житлово-комунальні послуги [1].

Зіставлення біологічних потреб людини на безпечне існування та економічних інтересів власників житла підкреслює важливість такої засади житлової політики, як соціальна справедливість. Забезпечення стабільного та справедливого доступу до житла повинно бути пріоритетом для суспільства, оскільки це сприяє нормалізації соціальної градації, збереженню соціальної стабільності та розвитку суспільства в цілому. Водночас соціальна справедливість як засада житлової політики потребує окремого дослідження, оскільки її використання може мати значний вплив на формування державної, регіональної, місцевої житлової політики.

Мета дослідження – визначити характеристики соціальної справедливості як засади житлової політики. Досягнення цієї мети можливе шляхом розв'язання таких **завдань**, як: розкриття поняття соціальної справедливості в житлових правовідносинах, виявлення змісту соціальної справедливості як засади житлової політики, означення напрямів подальших наукових розвідок у цій сфері.

Стан опрацювання проблематики. У наукових дослідженнях зростає інтерес до проблематики житлової політики. Наукові публікації охоплюють сфери права, економіки, державного управління та політології. І.І. Хожило вказує, що до інструментів житлової політики належить будівництво житла, компактне розміщення на території безпечних чи деокупованих регіонів так званих модульних містечок [2]. Варто підкреслити, що це напрями житлової політики. М.К. Га-

лянтич вказує на необхідність установлення єдиних соціальних житлових стандартів [3, с. 74]. М.М. Габрель визначає, що житлова політика повинна узгоджувати три взаємопов'язані цілі: розвиток житлового будівництва разом з інфраструктурою й системою послуг, постійне підвищення якісних стандартів усіх компонентів житлового середовища, створення умов доступності житла і послуг для всіх суспільних груп [4, с. 41]. С.О. Комнатний влучно підкреслює, що Україна як правова європейська держава зобов'язана вжити заходів забезпечення права на житло для своїх громадян [5, с. 82]. У наукових працях дослідники намагаються обґрунтувати стратегічні напрями житлової політики, водночас фундаментальні категорії цієї сфери, зокрема її засади, все ще потребують окремого наукового опрацювання.

Виклад основного матеріалу. Житлова політика є важливою складовою як соціальної, так і економічної політики держави, не тільки визначає основні принципи та стратегії розвитку житлового сектору, але й має безпосередній вплив на добробут громадян, соціальну справедливість та рівень життя населення. У контексті економічної політики житлова політика сприяє розвитку будівельної галузі, стимулює ринок праці та знижує рівень безробіття. Водночас житлова політика забезпечує реалізацію соціальних прав громадян, надаючи можливість для кожної особи мати доступне та безпечне житло. При цьому житлова політика є самостійним напрямом на всіх рівнях – державному, регіональному та місцевому.

В українських реаліях важливо чітко розрізняти житлову політику в умовах мирного часу, під час воєнного стану та в період повоєнного відновлення. Кожен із цих етапів вимагає специфічного підходу, оскільки кожен з них має свої унікальні виклики та напрями реалізації. Війна та масовий потік біженців до країн ЄС актуалізували житлову проблему як публічно-управлінську проблему [2, с. 54]. Поряд із цим виникли нові технічні виклики безпечної експлуатації житлового фонду – ризик повторного руйнування відновлених об'єктів, відсутність актуальних даних для планування. Окремо є завищені очікування щодо швидкості відновлення та посилення соціальної напруги [6, с. 210]. Так, в умовах воєнного стану особливо важливим є напрямок відновлення та реконструкції житла. Цей процес має комплексний характер, оскільки в умовах війни передбачає не лише відновлення пошкоджених будівель, але й попередні етапи, як-то: розмінування території та перевірка безпеки будівельних конструкцій. Зокрема, важливою є оцінка доцільності збереження пошкодженого житла із урахуванням змін, що відбулись внаслідок вибухів у структурі ґрунту, зсувів та пошкоджень фундаменту будівель. Окремо в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення варто враховувати демографічні зміни, пов'язані з переселенням великої кількості людей, що створюють додаткові виклики для житлової політики. Також необхідно звертати увагу на такий напрям, як переобладнання житла під потреби людей з інвалідністю, зокрема тих, хто став інвалідом внаслідок війни. Це включає не лише реконструкцію житлового простору, зокрема пристосування пандусів, ліфтів та спеціальних пристосувань, а й створення комфортного і безпечного середовища для таких осіб. Отже, сучасна українська житлова політика має забезпечити доступність житла для всіх категорій населення, включаючи малозабезпечених громадян, ветеранів війни, внутрішньо переміщених осіб, а також осіб, які мають інвалідність.

З метою оновлення житлової політики українському суспільству та правникам було репрезентовано проєкт Закону України «Про основні засади житлової політики». У Законопроєкті закріплені такі принципи житлової політики: 1) принцип доступності та безбар'єрності житла; 2) принцип непорушності права на житло та недоторканності житла; 3) принцип прозорості та громадської участі; 4) принцип свободи вибору; 5) принцип справедливості та рівного доступу кожного до житла; 6) принцип стратегічного планування – системна діяльність із обґрунтування й ухвалення рішень щодо житлової політики на основі даних аналізу зовнішнього оточення та внутрішнього потенціалу, яка охоплює комплекс стратегій, планів, проєктів і програм; 7) принцип соціальної інтеграції – розвиток районів зі змішаним доходом, соціальна інклюзія та мобільність, запобігання концентрації бідності та різноманіття соціально-економічного походження, культурної ідентичності (ч. 1 ст. 6 проєкту Закону) [7]. Варто зазначити, що, підтримуючи ці принципи, неможливо не помітити, що вони можуть розглядатися як засади житлової політики. При цьому виокремлено такий принцип, як принцип справедливості та рівного доступу кожного до житла, що може бути визначений як засада соціальної справедливості житлової політики. Це ґрунтовна засада, що передбачає забезпечення рівних можливостей для всіх громадян, незалежно від соціального статусу, матеріального становища, віку чи інших ознак. Тому вона потребує науково-практичного визначення та тлумачення.

Соціальна справедливість ніколи не виникає поза часом і простором, а отже, кожна епоха вводить своє розуміння цієї категорії [8, с. 25]. У сучасному суспільстві соціальна справедливість асоціюється з рівним доступом до ресурсів, можливістю кожної особи реалізувати свої права та потреби без дискримінації, зокрема у сфері житлового забезпечення. В.В. Сокуренко виокремлює такі концепцій соціальної справедливості: ліберальну (Дж. Ролза); консервативну, меритократичну (М. Янг, Дж. Бел, Р.-Нозік); лібертаристську концепцію, соціалістичну (Ф. Гаєк). При цьому науковець вказує, що справедливість не має постійного змісту, не є чимось усталеним, її зміст змінюється історично і залежить від економічних та соціально-політичних умов життєдіяльності суспільства [9, с. 42, 43]. Соціальна справедливість є фундаментальним принципом, який ґрунтується на природному праві і відображає загальнолюдські цінності. Це система, що забезпечує рівність можливостей для кожної особи в доступі до соціальних благ та інших важливих аспектів життя. Водночас вона передбачає розподіл цих благ на основі законних критеріїв, враховуючи внесок кожного в розвиток суспільства, а також сприяє збереженню гідності особистості [10, с. 8]. Слід зазначити, що соціальна справедливість має два аспекти вияву та реалізації – матеріальний та моральний. Матеріальний аспект стосується розподілу фактичних благ та ресурсів, які доступні людям, такі як: гроші, житло, освіта, медичне обслуговування, робота, а також інші соціальні послуги. Отже, фундаментом соціальної справедливості є проблема розподілу життєвих ресурсів, суспільних благ та привілеїв, прав та обов'язків особистості [11, с. 42]. Моральний аспект соціальної справедливості охоплює поняття рівності, гідності, етики.

Найважливішим показником справедливої спрямованості суспільства виступає характер соціальних відносин. Вектор їхнього розвитку може бути розгорнутим у бік посилення нерівності, що призводить до панування одних соціальних груп і підпорядкування їм інших і, як наслідок – зростання соціальної напруженості [12, с. 173]. Варто констатувати, що вже десятиліття формується стан житлової нерівності в Україні, що негативно впливає на соціально-політичну стабільність у країні, і він значною мірою пов'язаний із нерівністю доходів, а також залежить від таких факторів, як ціни на житло, розмір житлового фонду, будівельна активність, умови іпотечного кредитування та характер державної житлової політики [13, с. 21]. Окремо слід підкреслити, що на рівні культури, суспільної свідомості в Україні існує «культ» власності на житло, який значною мірою домінує в суспільстві. Відомо, що соціальна справедливість у правовій доктрині України часто розглядається крізь призму економічного детермінізму, що обмежує її багатовимірність [14, с. 202]. Цей підхід спрямовується на підтримку економічних інтересів власника житла, проте часто ігнорується соціальна цінність житла як ресурсу, що має забезпечувати не лише житлову потребу окремої людини, але й сприяти добробуту суспільства загалом. Внаслідок цього житло в Україні розглядається більше як товар, що приносить прибуток власнику, а не як елемент соціальної інфраструктури, який має бути доступним для всіх верств населення. При цьому достатньої кількості житла соціального призначення в держави немає, тому громадяни самостійно вирішують своє житлове питання [5, с. 80]. Інша тенденція простежується у країнах ЄС. Так, прикладом цього є надання тимчасового притулку для українців у ЄС з березня 2022 року, коли приватні власники житла безкоштовно чи за зниженою ціною надавали свої оселі. В Україні ж, навпаки, оренда квартир подорожчала, а забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб стало проблемою через відсутність концепції соціальної цінності житла в законодавстві. Це вказує на різницю в підходах до житлової політики, де в ЄС соціальна відповідальність переважає над економічними інтересами [15, с. 138].

Соціально орієнтованій державі властиві рівноправні правові відносини між людиною та державою: держава забезпечує високий рівень життя, а громадяни створюють матеріальне багатство для себе і для всього суспільства, тим самим забезпечуючи добробут [16, с. 300]. Характеристика соціальної справедливості як засади державної політики може бути виокремлена завдяки аналізу норм Конституції України: 1) Україна є соціальною державою (ст. 1 Конституції України); 2) людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ч. 1 ст. 3 Конституції України); 3) держава забезпечує соціальну спрямованість економіки (ч. 4 ст. 13 Конституції України); 4) держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей (ч. 5 ст. 17 Конституції України) [17]. Отже, соціальна справедливість може визначатися як засада державної політики, що полягає в забезпеченні

рівного доступу всіх членів суспільства до матеріальних та нематеріальних благ, справедливого розподілу ресурсів, гарантування соціального захисту та гідного рівня життя на основі принципів поваги до людської гідності, соціальної відповідальності та солідарності. Наприклад, у ч. 2 ст. 47 Конституції України закріплено, що громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону [17].

Соціальна справедливість у сфері житлової політиці має вияв у рівній доступності до достатнього/адекватного житла, зокрема це наявність соціальних механізмів забезпечення вразливих осіб, розвиток сільського житлового фонду тощо; встановленні балансу інтересів власників приватного житла та осіб, які мають житлову потребу; формуванні житлового простору доступного для всіх громадян, незалежно від культурних, релігійних поглядів, соціального статусу; будівництві та реконструкції житла із урахуванням будівельних стандартів та правил безпечного житла; .соціальній житловій відповідальності як органів публічного управління, приватних власників житла; формуванні ефективних програм розвитку та модернізації житлово-комунальної інфраструктури; сприянні енергоефективності житла та екологічній безпеці; подоланні житлової дискримінації. Основними формами допомоги держави для людей є субсидії в інженерне оснащення території під житлову забудову; виділення позик з низькими процентними ставками та дотацій як для нового будівництва тощо [4, с. 37]. Також важливим аспектом є прозорість у формуванні житлової політики на місцевому рівні. Усі ці елементи складають комплексну систему реалізації соціальної справедливості, де житло розглядається не лише як фізичний простір, а як ключовий елемент гідного життя, добробуту людини. Забезпечення рівного доступу до житла, таким чином, перетворюється на дієвий інструмент подолання соціальної нерівності та формування сталого розвитку держави. Окремо, слід підкреслити, що внаслідок швидкого розвитку цифрової економіки, роботизації виробництва, частина людей може бути позбавлена роботи, а отже можливості виплачувати іпотечні кредити тощо. Через це розуміння соціальної справедливості у цифровому суспільстві має бути переглянута. Так, природно постане питання щодо підвищення державних дотацій на соціальне забезпечення людей, зокрема надання їм соціального житла задля підтримки сталого розвитку суспільства.

Висновки. Узагальнюючи наведене, можна стверджувати, що соціальна справедливість є фундаментальною засадою житлової політики, яка передбачає забезпечення рівного та недискримінаційного доступу до житла для всіх верств населення, з урахуванням їхнього соціально-економічного становища. Людина, її житлова потреба є базовими категоріями у змісті розумінні соціальної держави. Відсутність дієвих, реальних механізмів забезпечення житлової потреби вказує на порушення соціальної справедливості. Наслідком цього може бути політична, соціально-економічна криза державобудівництва. Житлова політика держави має бути спрямована не лише на забезпечення громадян житлом як матеріальним об’єктом, а й на формування сприятливих економічних умов, які дозволяють особам самостійно реалізовувати своє право на житло. Складовою соціальної справедливості житлової політики є соціально-житлова відповідальність, яка полягає у свідомому дотриманні балансу економічних та соціальних інтересів у житловій сфері усіма суб’єктами житлової політики, з метою сприяння суспільному добробуту, забезпечення стійкого розвитку та підтримки осіб, які опинилися в уразливому становищі та потребують допомоги в забезпеченні житлової потреби. Проблематика соціальної справедливості у житловій сфері, зокрема розробка механізмів її реалізації, потребує подальших наукових розвідок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Оренда житла для переселенців: в Україні почали приймати заявки на отримання субсидії. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3953967-orenda-zitla-dla-pereselenciv-v-ukraini-pocali-prijmati-zaavki-na-otrimanna-subsidii.html.
2. Ходжило І. . Житлова політика як пріоритет розвитку територіальних громад України в умовах війни та післявоєнної відбудови. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2023. № 1. С. 53–57. URL: https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2023.1.8.
3. Галянтич М.К. Концепція розвитку законодавства у сфері користування житлом. *Часопис Київського університету права*. 2024. № 2. С. 70–75. URL: https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2024.13.

4. Габрель М.М. Житлова політика великих міст. Урбаністично-просторовий аспект. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Архітектура*. 2020. Vol. 2, Iss. 2. С. 34–43.
5. Комнатний С.О. Деякі пропозиції до реформування державної житлової політики України у воєнний і повоєнний періоди. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2022. № 1 (23). С. 78–84. URL: https://doi.org/10.33270/01222302.78.
6. Покатаєв П.С., Кравченко Т.А. Публічна політика у сфері будівництва в Україні в період воєнного стану. *Право та державне управління.* 2024. № 4. С. 206–212. URL: https://doi.org/10.32782/pdu.2024.4.27.
7. Про основні засади житлової політики. Проєкт Закону України Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури від 03.04.2024 р. URL: https://mtu.gov.ua/news/35482.html.
8. Пилипенко Г.М. Соціальна справедливість: сутність, концепції та місце у ліберальному проєкті України. *Академічний огляд*. 2013. № 1 (38). С. 24–31.
9. Сокуренко В.В. Соціальна справедливість як державобудівний принцип. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 2001. № 3. С. 35–45.
10. Сокуренко В.В. Роль соціальної справедливості в розбудові правової соціальної держави: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права». Київ: Національна академія внутрішніх справ України, 2002. 16 с.
11. Мурза О.В. Соціальна справедливість як визначальна засада правових пільг. *Право і безпека.* 2012. № 3 (45). С. 41–45.
12. Калиновський Ю. Особливості реалізації соціальної справедливості у правовому суспільстві. *Гілея: науковий вісник.* 2013. № 74. С. 172–175.
13. Більовський О.А. Державна житлова політика України: проблема соціально-економічної ефективності: аналіт. доп. Киї : НІСД, 2012. 136 с.
14. Балагура Т.В. Соціальна справедливість у правовій доктрині України: теоретичні та практичні аспекти. *Держава та регіони*. *Серія: Право.* 2024. № 3 (85). С. 200–204. URL: https://doi.org/10.32782/1813-338X-2024.3.31.
15. Аврамова О.Є. Соціальна відповідальність у житловому праві. *Соціальне спрямування економічної діяльності в умовах викликів воєнного стану та повоєнного відновлення в Україні: правові та організаційні проблеми*: матеріали наук.-практ. круглого столу (м. Київ, 30 листопада 2023 р.). Київ: Електрон. текст. дані. НДІ приватного права ім. Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2023. С. 135–139.
16. Економічна ефективність vs соціальна справедливість: пріоритети розвитку України на етапі подолання кризи: кол. моногр. / НАН України, Секція суспільних і гуманітарних наук. Київ, 2019. 350 с.
17. Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

УДК 340.15.(100)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.2

ШЛЯХИ РОЗВ'ЯЗАННЯ ВІРМЕНО-АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОГО КОНФЛІКТУ: ПРАВОМІРНІСТЬ ПАРАЛЕЛЕЙ З РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЮ ВІЙНОЮ ТА ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ПОВОЄННОЇ ДЕРЖАВИ

Бережна К.В.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувачка кафедри європейського та міжнародного права
Дніпровського Національного Університету імені Олеся Гончара

Беспаленков Р.О.,
кандидат юридичних наук,
викладач кафедри європейського та міжнародного права
Дніпровського Національного Університету імені Олеся Гончара

Слісаренко О.М.,
доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри європейського та міжнародного права
Дніпровського Національного Університету імені Олеся Гончара

Бережна К.В., Беспаленков Р.О., Слісаренко О.М. Шляхи розв'язання вірмено-азербайджанського конфлікту: правомірність паралелей з російсько-українською війною та вплив на формування концепції повоєнної держави.

Автори дослідили історико-правові витоки вірмено-азербайджанського конфлікту, які вони вбачають у недосконалому національно-територіальному ладі, запровадженому радянськими конституціями 1924, 1936, 1977 років. Аналізуються правові та неправові способи урегулювання одного з тривалих пострадянських конфліктів, насамперед дипломатичні, політичні та мілітарні, їх етапи та ефективність. Визначаються специфічні особливості вірмено-азербайджанського конфлікту та правові можливості відвернення конфлікту на основі діючої на той час Конституції СРСР. Автори виявили неефективність політико-правового інструментарію, задіяного у 1989-1991 рр. для урегулювання міжнаціонального конфлікту. Найголовніша особливість цього конфлікту полягає в тому, що він почався задовго до розпаду Радянського Союзу і переріс у міжнародний. З набуттям реального суверенітету вказаними кавказькими країнами з'явилася можливість використання міжнародно-правових механізмів відвернення збройних конфліктів, однак ці спроби виявилися млявими та непослідовними. При цьому використано було достатньо широкий спектр таких механізмів, як універсального (ООН), так і регіонального характеру (ОБСЄ). Прийняття у 1992 р. чотирьох резолюцій Ради Безпеки ООН та Мадридських принципів мінської групи ОБСЄ у 2007 р. не відвернуло як окремих спалахів збройного протистояння, так і масштабних бойових дій восени 2020 року.

Основна відмінність розглянутого конфлікту від російсько-української війни, що триває зараз, полягала в тому, що між обома його учасниками не було підписано міждержавних угод про взаємовизнання державних кордонів після розпаду СРСР. Міжнародно-правові механізми припинення воєнного протистояння, попри багаторічні зусилля, позитивного результату не принесли. Фактично конфлікт було вирішено на користь Азербайджану виключно військовими методами протягом двох операцій у 2020 та 2023 роках, під час яких кардинально змінився етнічний склад населення спірних територій, що порушує кілька фундаментальних принципів міжнародного права. Можна припустити, що подібні зміни позбавляють Вірменію будь-яких правових підстав для продовження конфлікту.

Ключові слова: мирний договір, гібридний конфлікт, окупація Криму та Донбасу, війна у Нагірному Карабаху.

Berezna K.V., Bespalenkov R.O., Slisarenko O.M. Approaches of resolving the Armenian-Azerbaijani conflict: the legitimacy of parallels with the russian-Ukrainian war and effect on the formation of the concept of the post-war state.

The authors have studied the historical and legal origins of the Armenian-Azerbaijani conflict, which they see in the imperfect national-territorial order introduced by the Soviet constitutions of 1924, 1936, 1977. The legal and non-legal ways of resolving the one of prolonged post-Soviet conflicts, mostly diplomatic, political and military, their stages and effectiveness are analyzed. The specific features of the Armenian-Azerbaijani conflict and the legal possibilities of its averting based on the USSR Constitution valid at that time are determined. The authors have revealed the ineffectiveness of the political and legal tools used in 1989-1991 to resolve the interethnic conflict. The most important feature of this conflict is that it began long before the collapse of the Soviet Union and grew into an international one. After the mentioned Caucasian countries gained real sovereignty, there appeared the possibility of using international legal mechanisms of preventing armed conflicts, however, these attempts turned out to be feeble and inconsistent. Herewith rather wide range of such mechanisms was used, both universal (UN) and regional (OSCE). The adoption of four UN Security Council resolutions in 1992 and the Madrid Principles of the OSCE Minsk Group in 2007 did not prevent neither individual outbursts of armed confrontation nor large-scale military actions in autumn of 2020.

The main difference between the studied conflict and the ongoing russian-Ukrainian war was the fact that between both parties no interstate agreements on mutual recognition of state borders were signed after the collapse of the USSR. No nternational legal mechanisms of ending the military confrontation, despite many years of efforts, were successful. In fact, the conflict was resolved in favor of Azerbaijan exclusively by military methods during two operations in 2020 and 2023, which essentially changed the ethnic composition of the disputed territories population, that violates several fundamental principles of international law. It can be assumed that due to such changes Armenia will be deprived of any legal grounds for continuing the conflict.

Key words: peace treaty, hybrid conflict, occupation of Crimea and Donbas, war in Nagorno-Karabakh.

Постановка проблеми. Вірмено-азербайджанський конфлікт став найтривалішим збройно-політичним конфліктом на пострадянському просторі кінця XX – початку XXI ст. і водночас першим конфліктом, який можна кваліфікувати як «гібридна війна». На таке визначення він заслуговує, насамперед, тому, що розпочався ще в період існування СРСР. Вірмено-азербайджанський конфлікт став першим збройним конфліктом кризового СРСР і засвідчив нежиттєздатність та демагогічність спроб ВКП(б)/КПРС справедливо розв'язати національні проблеми у СРСР. Організація СРСР як федерації національних республік виявилася глибоко помилковою, оскільки ленінсько-сталінське керівництво від початку ґрунтувало свої організаційні кроки на хибних теоретичних уявленнях. З понад 130 народів колишньої Російської імперії повноцінні союзні республіки одержали лише 16 (згодом 15) з них. Для інших народів було створено трьохрівневу схему: автономні республіки, автономні області та національно-автономні округи. Тобто, від початку закладався принцип нерівноправності народів, що опинилися у складі СРСР. Варто зазначити, що деякі народи отримали одночасно два рівні національної організації. Такими народами стали вірмени та буряти. У першому випадку вірмен було зорганізовано у союзну республіку та автономну область; у другому – буряти отримали автономну республіку та національно-автономний округ.

Водночас, у СРСР було запроваджено практику анклавів/ексклавів, що, загалом, не суперечило і загальноєвропейським тенденціям державно-національного упорядкування. Виникає питання, чому так не було розв'язано питання з вірменськими та бурятськими територіями? Особливо дивно виглядала ситуація на Південному Кавказі, адже основну територію Вірменської РСР та Нагірно-Карабахську автономну область (Арцах) відділяв усього 7-кілометровий коридор. Та ж Вірменська РСР мала ексклав Артвашен, а Азербайджанська РСР навіть п'ять таких територій. Неефективність подібного національно-територіального урегулювання стала остаточно очевидною з початком перебудовчих процесів у СРСР. Це навіть викликало звернення видатного правозахисника А. Сахарова до М. Горбачова щодо скасування існуючої в СРСР конституційної схеми національно-територіального устрою. Від самого початку конфлікт у Нагірному Карабахі набув яскраво вираженого національного протистояння, що для кінця XX століття з його геополітич-

ними або соціально-формаційними конфліктами було незвичним. Звичайно, конфлікти на національному ґрунті мали місце й раніше, скажімо, арабо-ізраільські війни, однак для території, що входила до СРСР це було щось незвичним.

Мета дослідження: на основі комплексного аналізу різноманітних джерел, проаналізувати спроби урегулювання вірмено-азербайджанського конфлікту правовими методами та визначити їх ефективність. З'ясувати правомірність проведення паралелей між вірмено-азербайджанським та російсько-українським конфліктами.

Стан опрацювання проблематики За такий тривалий час (понад тридцять років!) сформувався значний корпус наукової та науково-публіцистичної літератури, що вивчала різноманітні аспекти даного конфлікту. Було достатньо детально досліджено історико-політичні, історико-соціальні, історико-культурні, дипломатичні та воєнні фактори цього конфлікту. Утім, політико-правові сторони вірмено-азербайджанського протистояння привертали увагу дослідників набагато менше. В Україні нам вдалося виявити статті О. Буравського, А. Петрук (2023) та А. Рябеки (2011), де аналізувалися початкові етапи конфлікту. Більш важливою є публікація В. Кошельника у якій здійснювався політологічний аналіз із залученням міжнародних правових актів (2023). Звичайно, основну увагу цій темі було приділено у країнах-учасниках конфлікту, але опубліковано більшість цих праць національними мовами, тому вони були важкодоступні аналізу дослідниками інших країн. Нам довелося орієнтуватися насамперед на англомовні та, частково, російськомовні видання дослідників цього протистояння. До уваги було взято праці азербаджанських дослідників Г. Гасанова (2021), Р. Караєва (2020), І. Нафталієва (2018) та вірменського вченого А. Мелік-Шахназарова (2009). Утім, оскільки немає впевненості в об'єктивності позицій вказаних дослідників, використано також праці відомого англійського автора Т. Ваала (2003) та американця Дж. Нікола (2014).

Виклад основного матеріалу. Специфічною рисою даного конфлікту було те, що Російська Федерація не приймала (на відміну від інших «гарячих точок») у ньому безпосередньої участі аж по листопад 2020 року. Фактичним його початком можна вважати спробу вірменського населення легальними методами переглянути статус Нагірно-Карабахської автономної області у складі Азербайджанської РСР. 20 лютого 1988 р. обласна рада НКАО прийняла рішення звернутись до Верховної Ради Азербайджанської РСР та Верховної Ради Вірменської РСР змінити адміністративне підпорядкування цієї автономної області, де переважаючу більшість населення (~ 70 %) складали вірмени. Такий крок не суперечив нормам Конституції СРСР 1977 року та законодавству, що діяло на той час, але передбачав необхідність взаємної згоди союзних республік [1, ст. 78].

Після цих подій на територію Азербайджану виїхало кілька сотень біженців, але не з Нагірного Карабаху, а з території власне Вірменської РСР. Їх було розміщено у Сумгаїті, аби не створювати зайвої напруги у столиці республіки, м. Баку. Однак вже за 2-3 дні сталися трагічні події у м. Сумгаїт у лютому 1988 р. 27-29 лютого 1988 р. у цьому місті відбувся погром вірменського населення внаслідок якого загинуло 36 осіб вірменської національності, а понад 100 зазнали наруги чи були поранені. Внаслідок дій військових та правоохоронних органів було також убито 6 азербайджанців, що брали участь у погромі. Згодом відбувся вірменський погром у м. Кіровабад (Гянджа). Протягом 21-24 листопада 1988 р. там було вбито 18 громадян вірменської національності, ще щонайменше 85 зазнали наруги чи були поранені. Місто залишили 4,5 тис. осіб переважно вірменської національності.

Протягом наступних двох років Кіровабад залишило все вірменське населення (~ 40 тис. осіб). Влітку 1988 р. ще існували можливості беззбройного розв'язання цього міжнаціонального конфлікту. Керівництво Азербайджанської РСР вважало достатнім застосування соціально-економічних заходів: підняття рівня матеріального забезпечення населення автономної області, гарантування його культурно-освітніх та релігійних потреб. Центральне керівництво СРСР спробувало знайти легітимні шляхи розв'язання наростаючого конфлікту, однак опинилося в полоні власних уявлень про універсальність марксистсько-ленінських принципів державно-політичного управління. 24 березня 1988 р. спільним рішенням ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР було прийнято постанову «Про заходи по прискоренню соціально-економічного розвитку НКАО на 1988–1995 рр. та завдання місцевих Рад області по його реалізації» [2, с. 73].

Даний крок підкреслював переконання радянського керівництва у першочерговості економічного фактору над політичними та етнонаціональними. Утім, реальність виявилася іншою.

3 липня 1988 р. почався страйк працівників центрального аеропорту Вірменії «Зварнотц». Під час розгону страйкарів підрозділами Радянської Армії 5 липня був убитий Х. Закарян, який фо-

тографував події та постраждало ще близько 100 осіб, що викликало незабаром багатотисячну маніфестацію у Єревані. В таких умовах було проведено 18 липня 1988 р. засідання Президії Верховної Ради СРСР. Всупереч регламенту його провів не Голова Президії А. Громико, а особисто М. Горбачов. У Кремлі напередодні засідання обговорювався варіант зміни статусу Нагірного Карабаху з автономної області на автономну республіку, нібито висунутий секретарем ЦК КПРС О. Яковлевим, але пізніше віддано було перевагу варіанту встановлення прямого підпорядкування автономної області Москві. 24 липня представником ЦК КПРС та Верховної Ради СРСР у Нагірному Карабасі (Арцаху) став А. Вольський, який фактично і здійснював пряме управління НКАО поза місцевими органами влади та керівними структурами Азербайджанської РСР. В загальному ж плані постанова Президії відкидала аргументи вірменських представників та переважно врахувала категоричну позицію керівництва Азербайджанської РСР. Тож замість розв'язання проблеми її фактично заморозили.

1 грудня 1989 року Верховна Рада Вірменської РСР оголосила про включення Нагірного Карабаху до свого складу, що призвело до чергового зростання напруги між двома радянськими республіками. У січні 1990 р. у Баку протягом п'яти діб відбувався вірменський погром, внаслідок якого загинуло 90 осіб. З введенням внутрішніх військ СРСР 20 січня 1990 р. погром вдалося зупинити, однак після цих подій у Баку залишилося лише близько 35 тис. вірмен з понад 200 тис., що мешкали у місті на початку 1980-х років. Протягом наступного року і вони залишили місто [3, с. 16].

26 лютого 1992 року вірменська сторона перейшла до наступальних дій, захопивши селище Ходжали поблизу Степанакерту. У цьому селищі було розташовано позиції азербайджанської артилерії, яка час від часу обстрілювала місто. Хоча вірменська сторона неодноразово попереджала про штурм та залишила «коридор» для виходу цивільного населення з Ходжали у бік Агдаму, уникнути масових жертв не вдалося. Загальна кількість азербайджанців, що загинули, становить 487 осіб, з них 181 – від дії зброї. Крім того, в бою загинуло 8 вірменських бійців. Утім, дата штурму (річниця подій у Сумгаїті 1988 р.) наштовхує на думку, що вірменська сторона не вжила всіх можливих заходів, аби уникнути зайвих жертв серед цивільного населення [4].

«Гаряча фаза» першого вірмено-азербайджанського конфлікту завершилася підписанням 5 травня 1994 р. Бішкекської угоди (протоколу) про припинення вогню та перемир'я між Азербайджаном з одного боку та Вірменією та самопроголошеною республікою Арцах з іншого [5, с. 24].

Розпад Радянського Союзу та набуття обома союзними республіками повноцінної міжнародної правосуб'єктності створило передумови вирішення проблеми на новій правовій основі. Вірменію та Азербайджан було прийнято до складу ООН 2 березня 1992 р. разом з шістьма державами Центральної Азії. В умовах відсутності наддержавного центру Вірменія та Азербайджан мали можливість урегулювати конфлікт через двосторонні контакти на основі міжнародного права. Це тим більше було можливим, оскільки в обох державах тривав конституційний процес і результатам переговорів не заважали прямі норми Основних Законів країн. «Вікно можливостей» існувало протягом майже півтора роки (грудень 1991 – квітень 1993 рр.). Була також спроба задіяти механізми ООН для вирішення конфлікту, зокрема через резолюції Ради Безпеки ООН. Першу з них було прийнято 30 квітня 1993 р., останню, четверту, 12 листопада цього ж року [6, с. 264].

Утім, аналізуючи дані акти, слід мати на увазі наступні обставини: Резолюції Ради Безпеки ООН та Генеральної Асамблеї ООН належать до сфери так званого «м'якого права» (soft law), іншими словами не є обов'язковими для виконання; формулювання резолюцій дуже обтічні («місцеві вірменські сили», «підтверджуючи непорушність міжнародних кордонів у регіоні»), стосуються не всієї зони конфлікту, а лише окремих районів проведення бойових дій: Кельбаджарського (резолюція № 822), Агдамського (резолюція № 853), Зангеланського (резолюція №884), крім того, містять бланкетну норму, покладаючи вирішення конфлікту на Мінську групу ОБСЄ, тобто іншу міжнародну організацію. Так і не було прийнято узагальнюючих резолюцій Генеральної Асамблеї ООН з даного конфлікту;

Не дивно, що дані нормативні акти не було виконано сторонами протистояння; однак варто зазначити, що вірменська сторона робила більш послідовні кроки в напрямку виконання цих резолюцій, зокрема у сфері припинення вогню. Паралельно зі зусиллями ООН було також задіяно і європейські механізми мирного урегулювання. У червні 1992 р. у Мінську було створено групу НБСЄ (з 1995 р. Мінська група ОБСЄ) з представників 10 європейських країн (у т. ч. Вірменії та Азербайджану) та США. Групою було підготовлено т. зв. Мадридські принципи урегулювання,

що включали шість положень (2007 р.). Однак компромісність цих принципів не влаштувала ні одну, ні іншу сторони, які вважали, що можуть досягти більшого для себе, а значить, покладалися на неправові способи досягнення своїх планів. Чотирирічні перемовини результатів не дали, насамперед, через категоричну позицію президента Алієва [7, с. 21, 22].

Вирішальні події у довготривалому конфлікті сталися 27 вересня – 10 листопада 2020 р. (т. зв. «44-денна війна»). В ході цієї війни азербайджанські війська за «гібридної» підтримки Туреччини досягли великого воєнного успіху і повернули приблизно половину територій, втрачених у 1993-1994 рр. Воєнна поразка змусила вірменську сторону піти на мирні перемовини. Точніше було укладено угоду при посередництві Росії про припинення військових дій. Але ні Вірменія, ні Азербайджан при цьому стану війни не оголошували! Вперше питання про делімітацію (а значить, і про демаркацію) вірмено-азербайджанського кордону прозвучало на сочинській зустрічі 26 листопада 2020 р. при посередництві Росії. Було прийнято рішення про утворення спільної комісії (в якій Росія буде надавати обом сторонам консультаційні послуги), аби до кінця 2021 року учасники конфлікту могли вийти на рішення цієї проблеми. Утім питання угоди між Вірменією і Азербайджаном не врегульовано і досьогодні [8, с. 167]. Однак 19-20 вересня 2023 р. азербайджанське керівництво здійснило радикальні кроки по розв'язанню вірмено-азербайджанського протистояння у власному баченні. Внаслідок вводу азербайджанських збройних сил на територію Нагірного-Карабаху, яка ще залишалася під вірменським контролем, відбулася масова втеча вірменського населення (понад 100 тис. осіб) на територію Вірменії, терени Нагірного Карабаху спустіли, а самопроголошену республіку було ліквідовано 1 січня 2024 р. [9, с. 65].

Висновки. Який підсумок можна зробити з проаналізованого матеріалу? Перше: вірмено-азербайджанський конфлікт розпочався майже за чотири роки до розпаду СРСР, в умовах, коли обидві союзні республіки не володіли міжнародною правосуб'єктністю. Вони швидше були квазідержавними утвореннями з обсягом повноважень, меншими, ніж УРСР та БРСР, які мали символічне представництво у ряді міжнародних організацій.

З цього факту витікає друга особливість: урегулювання конфлікту не залежало від застосування норм міжнародного права, а цілком перебувало у площині внутрішньосоюзного конституційного права. Утім, через політичну неспроможність тодішнього керівництва СРСР шанси його урегулювання на союзній нормативній базі було втрачено. Третя важлива обставина: з розвалом Радянського Союзу та набуттям Вірменією та Азербайджаном міжнародної правосуб'єктності у 1991 р. між обома державами не було укладено двосторонніх угод щодо кордонів, не проведено їх делімітації та демаркації. В такій правовій ситуації немає підстав говорити про дотримання принципу непорушності кордонів. Четверте: переможний наступ вірменсько-арцахських війські 1993-1994 рр. не мав на меті загарбання окремих районів Азербайджану, а був лише способом переведення конфлікту в політичну площину. Вірменія в односторонньому порядку зупинила бойові дії, не проголошувала анексії захоплених азербайджанських територій, запропонувавши провести переговори щодо умов повернення цих територій до складу Азербайджану в обмін на поступки Баку в інших питаннях, насамперед, статусу Нагірного Карабаху (Арцаху). П'яте: тривала багаторічна мирна пауза вірмено-азербайджанського конфлікту не привела до його урегулювання через різне трактування сторонами принципу права народів на самовизначення. Вірменія розуміла цей принцип буквально, пропонуючи провести референдум про статус Нагірного Карабаху (Арцаху), автономний чи державний. Азербайджан відмовлявся визнати вірменське населення автохтонним у Нагірному Карабахі (Арцаху), а тому вважав його таким, що не підпадає під право на самовизначення. Шосте: застосувавши силу у вересні 2020 р. з опосередкованим підключенням до конфлікту третьої сторони(Туреччини), Азербайджан продемонстрував небажання застосувати принцип мирного вирішення суперечок. Сьоме: вказані обставини не дозволяють провести аналогії з україно-російським конфліктом щодо Криму та Донбасу, а також конфлікту у Придністров'ї. Вірмено-азербайджанський конфлікт являє собою унікальний випадок як за часовим виміром, так і за міжнародно-правовим інструментарієм свого вирішення. І наостанок: ситуація після листопада 2020 р. повернула обидві сторони до стану, який існував до вірменського наступу у 1993 р., а отже, не можна вважати, що цей конфлікт був близьким до задовільного розв'язання, а, радше, переведений у заморожену стадію. Однак у вересні 2023 р. Азербайджан під сумнівним приводом проведення антитерористичної операції здійснили силову ліквідацію цього вірменського анклаву зі зміною етнічного складу населення. Отже вирішення 35-літнього конфлікту було досягнуто не правовим, а мілітарним способом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція СССР від 07.10.1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/n0001400-77.
2. Рябека А. Передумови виникнення нагірно-карабаського конфлікту. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2011. Вип. 95 (1). С. 72–74.
3. Nichol J. Armenia, Azerbaijan, and Georgia: Political Developments and Implications for U.S.Interests. Congressional Research Service,2014,2 april. 66 p.
4. European Parliament Joint Resolution on the situation in Armenia. *Official Journal of the European Communities*. Volume 33. 19 February 1990. No C 38/81, C 38/82. URL: https://www.armenian-genocide.org/Karabakh.374/current_category.360/nagorno-karabakh_detail.html.
5. Буравський О.А., Петрук А.М. Проблеми Нагірно-Карабахського конфлікту. Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 26 травня 2023 р. С. 22–26.
6. Гасанов Г. Дипломатия под грохот орудий. Первая дипломатическая миссия азербайджанской республики. Баку: «Red N Line», 2021. 584 с.
7. Joint statement on Azerbaijan's attack on Nagorno-Karabakh (19.IX.2023) EuropeanParlament. URL: https://www.europarl.europa.eu/delegations/en/product/product-details/20230919DPU37422.
8. De Waal T. Black garden. Armenia and Azerbaijan through peace and war/ NY University press. 2003. 360 p.
9. Кошельник В. Е. Вірмено-азербайджанський конфлікт: хронологія подій та політичний аспект. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*, сер. «Питання політології», 2023, вип. 44, С. 61–67.

УДК 34 (3/9) «9-14»
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.3

ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕЇ СВОБОДИ В УКРАЇНІ (IX – ПЕРША ПОЛОВИНА XIV СТ.)

Богатюк О.В.,
здобувачка ступеня «Доктор філософії»,
Донецький національний університет імені Василя Стуса
ORCID: 0000-0002-9262-2653

Богатюк О.В. Еволюція ідеї свободи в Україні (IX – перша половина XIV ст.).

Стаття присвячена дослідженню ідеї свободи як загального принципу права в Україні протягом IX – першої половини XIV ст.

Авторка наголошує, що прагнення до свободи є ментальною особливістю українців, а ідея свободи визначала зміст світогляду української нації. У ньому відображалися ставлення людини до навколишньої дійсності, формувалися переконання, ідеали, принципи буття та ціннісні орієнтації. Ідеали свободи лягли в основу українського звичаєвого права. Правовий звичай, маючи за основу природно-правові ідеї та цінності, визначав обсяг свободи як для громади загалом, так і кожного члена суспільства зокрема. Концепт свободи в українській правовій традиції передавався шляхом сприйняття таких категорій, як «воля» і «неволя», тому його сприйняття відбувалося через протиставлення волі та неволі.

Авторка робить висновок, що після виникнення держави у IX ст. принципи та норми звичаєвого права склали основу писемних форм права, виняткове місце серед яких належить Руській Правді. Зміст ідеї свободи полягав у тому, що статус свободи впливав на поділ населення; правові норми Руської Правди визначали обсяг прав і свобод фізичних осіб усіх суспільних верств, у тому числі іноземців. За означеного періоду почався процес становлення права на свободу підприємницької діяльності, однак щодо окремих суспільних верств (купців, ремісників, лихварів та торговців). У випадку неможливості виконати боргові зобов'язання перед кредитором підприємець-боржник за певних обставин міг втратити особисту свободу.

Акцентується увага на цінностях свободи, які утверджувалися шляхом формування основ права на свободу віросповідання: законодавчі новели не містили нормативних положень щодо прямого чи непрямого обмеження прав або встановлення привілеїв за ознаками релігійних переконань. Зосереджується увага на праві на свободу пересування, правосуб'єктності жінки, а також на відсутності у системі давньоукраїнського права такого виду кримінального покарання, як обмеження чи позбавлення волі (фактично – обмеження або позбавлення особистої свободи) на певний строк за вчинення кримінального правопорушення (злочину).

Ключові слова: середньовічна держава (Київська Русь, Україна-Русь), принципи права, верховенство права, свобода, форми (джерела) права, звичаєве право, Руська Правда, християнство, права і свободи людини (особи), соціальна цінність, рівність прав.

Bohatiuk O.V. The evolution of the idea of freedom in Ukraine (9 - first half of the 14th century).

The article is devoted to the study of the idea of freedom as a general principle of law in Ukraine during the 9th – first half of the 14th century.

The author emphasizes that the desire for freedom is a mental feature of Ukrainians, and the idea of freedom determined the content of the worldview of the Ukrainian nation. It reflected a person's attitude to the surrounding reality, formed beliefs, ideals, principles of being and value orientations. The ideals of freedom formed the basis of Ukrainian customary law. Legal custom, based on natural-law ideas and values, determined the scope of freedom for both the community as a whole and each member of society in particular. The concept of freedom in the Ukrainian legal tradition was transmitted through the perception of such categories as "liberty" and "slavery", therefore its perception took place through the opposition of liberty and slavery.

The author concludes that after the emergence of the state in the 9th century. The principles and norms of customary law formed the basis of written forms of law, among which the Ruska Pravda occupies an exceptional place. The content of the idea of freedom was that the status of freedom influenced the division of the population; the legal norms of the Ruska Pravda determined the scope of rights and freedoms of individuals of all social classes, including foreigners. During the specified period, the process of forming the right to freedom of entrepreneurial activity began, however, with respect to certain social classes (merchants, artisans, moneylenders and traders). In the event of the impossibility of fulfilling debt obligations to the creditor, the debtor entrepreneur could, under certain circumstances, lose personal freedom.

The emphasis is on the values of freedom, which were affirmed by forming the foundations of the right to freedom of religion: the legislative novelties did not contain regulatory provisions on direct or indirect restrictions on rights or the establishment of privileges on the basis of religious beliefs. The focus is on the right to freedom of movement, legal personality of women, as well as the absence in the system of ancient Ukrainian law of such a type of criminal punishment as restriction or deprivation of liberty (in fact, restriction or deprivation of personal freedom) for a certain period for committing a criminal offense (crime).

Key words: medieval state (Kyiv Rus, Ukraine-Rus), principles of law, rule of law, freedom, forms (sources) of law, customary law, Ruska Pravda, Christianity, human (individual) rights and freedoms, social value, equality of rights.

Постановка проблеми. Принципи права як соціальне явище беззаперечно є наслідком людської діяльності, а процес їх становлення та розвитку обумовлювався відповідними потребами суспільного розвитку. За словами М.І. Козюбри загальні принципи права – це «вираження узагальненого правового досвіду та правових тенденцій, що розвиваються в глибинах нормативно розвиненого суспільного життя» [5, с. 67]. Одним із таких принципів є принцип свободи.

Сучасні дослідники єдині у твердженні, що свобода є конститутивним правовим принципом, а право цілеспрямовано втілює ідею свободи як у своїх принципах, так і в інститутах. На переконання С.П. Погребняка «свобода – це основоположний принцип права, який передбачає можливість автономії суб'єкта, тобто звільнення його від обов'язкових дій ззовні та самостійність у прийнятті рішень щодо вчинення власних дій» [11, с. 697]. Разом із справедливістю, рівністю та гуманізмом свобода розглядається як один із загальнолюдських вимірів права. Отже, ідея права неможлива без наявної ідеї свободи, тому власне зміст принципу свободи з характерними інструментами дозволів і заборон (т. зв. «межами свободи») відрізняється у різних історичних епохах і повсякчас підтверджує історичний характер становлення та розвитку усіх без винятку принципів права, враховуючи їх діалектичну взаємозалежність та взаємообумовленість. Відтак актуальним у цьому зв'язку вбачається звернення до історико-правової спадщини українського народу у світлі дослідження ґенези ідеї свободи як загального принципу права на українських теренах протягом IX – першої половини XIV ст.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Становлення та розвиток принципів права загалом на теренах середньовічної України не було спеціальним предметом дослідження, однак окремі аспекти проблеми досліджували Я. Бондарчук, Є. Грищенко, М. Козюбра, С. Кудін, О. Мартинюк, М. Мірошниченко, С. Погребняк, С. Сливка, А. Шевцова, О. Шевченко та інші.

Метою статті є дослідження еволюції ідеї свободи як загального принципу права в Україні протягом IX – першої половини XIV ст.

Виклад основного матеріалу. Беззаперечними уявляються твердження учених, що середньовічному праву була притаманна станова нерівність, яка безпосередньо визначала правовий статус або становище особи у тому чи іншому феодальному суспільстві, а відтак ідеї щодо свободи та рівності не могли однаковим чином поширюватися на усіх, оскільки це не відповідало інтересам насамперед феодального істеблішменту [8, с. 12]. Водночас європейська середньовічна модель феодалізму у контексті цілісної картини історичного розвитку визнається прогресивною та динамічною порівняно із її «східними аналогами» [14, с. 24]. Доволі слушну думку з цього приводу висловив О.О. Шевченко, який наголошував, що саме за середньовічної доби у державах Заходу відбулося становлення та розвиток поняття «свободи» у «повному (*фактично – комплексному – примітка наша – О.Б.*) розумінні цього слова, що містило поняття як особистої (свободи від держави), так і соціальної свободи людини <…> проте свобода людини є поняттям відносним,

адже абсолютної свободи не існує» [6, с. 6-7]. Відзначимо, що навіть у межах одного континенту на територіях різних державних утворень і у різні часові проміжки їх існування власне поняття та змістовне наповнення ідеї свободи суттєво різнилися.

Прагнення до свободи – ментальна особливість українців, що підтверджена численними науковими дослідженнями. Так, на переконання М. І. Мірошниченко автохтонне населення, що проживало на етнічних українських територіях, у процесі етногенезу ще з часу «входження» його у цивілізацію (близько V–III тис. до н. е.) демонструвало чітку тенденцію до т. зв. «індивідуалістичної моделі суспільства», що свідчило про превалювання саме «західної моделі соціонормативної регуляції». Дослідниця зауважує, що власне історичні особливості еволюції українського суспільства «внесли корективи у традиційну модель правового порядку» [10, с. 320].

Проводячи порівняльний аналіз культурно-історичної своєрідності західноєвропейської, власне української та для контрасту – російської правосвідомості, професорка зазначає: «*західноєвропейська правосвідомість (курсив наш – О.Б.)* ґрунтувалася на ідеях свободи, громадянського суспільства, правових законів і природних прав людини з домінуванням патріархальних традицій, примату індивідуалізму над колективізмом та корпоративного приватного інтересу; *українська (курсив наш – О.Б.)* – на ідеях правди, добра, справедливості, трудової етики та ментальності так званого таласократичного типу (примат індивідуалізму над колективізмом, домінування матримоніальних відносин із відповідними традиціями примату права та сімейного приватного інтересу). Культурно – історична своєрідність *російської (курсив наш – О.Б.)* правосвідомості заснована на ідеях правди, милості, служіння і страждань та ментальності так званого телулократичного типу (примат общинного начала, домінування патримоніальних відносин із відповідними традиціями примату інтересів держави та так званого державницького способу виробництва)» [10, с. 322].

Ідея свободи впливала на формування світогляду української нації, у якому відображалися ставлення людини до навколишньої дійсності, формувалися переконання, ідеали, принципи буття та ціннісні орієнтації. Ще за додержавного періоду ідея свободи (разом з ідеями справедливості, рівності, демократизму та гуманізму) стала однією із визначальних при формуванні інститутів родової та воєнної демократії – народних зборів, які згодом трансформувалися у інститути феодальної демократії – віча, громадських (вервних, копних) судів, а також боярської ради. Остання набула особливого значення у політичному житті Галицько-Волинської держави.

Основними формами права за середньовічної доби на українських теренах були правовий звичай, нормативно-правовий договір та нормативно-правовий акт.

Щодо першої форми, то правовий звичай ґрунтувався на природно-правових ідеях та цінностях (насамперед, справедливості, рівності, свободі та гуманізмі), а відтак визначав обсяг свободи як для громади загалом, так і кожної одиниці суспільства зокрема. На думку С.С. Сливки природне право, будучи цариною справедливості, свободи, правди і добра, є «антропоцентричною частиною законів Всесвіту, а відтак збігається з інтересами людини <…> Людина як головний суб'єкт природного права повинна дотримуватися його норм, адже покликана жити за законами природи, відтак природний закон закладений у людині та відповідає її природному стану» [12, с. 5-6]. А.В. Шевцова, вивчаючи співвідношення права та закону в українській правовій традиції, робить висновок, що її основу ще за княжої доби склали уявлення «про первинність та визначальність природного права». Дослідниця зауважує, що національна правосвідомість за доби раннього середньовіччя була «нерозривно пов'язана зі своїм буттєвим корінням, стала проявом одухотвореної раціональності <…>, а українське право цього часу являло собою «юридизовану мораль», напрацьовану всім суспільством» [16, с. 185].

Однією із форм вираження норм українського звичаєвого права є прислів'я та приказки (паремії) [6, с. 10], що видається вагомим джерелом для пізнання не лише змісту окремих правил поведінки, але й цінностей самого права, насамперед права на свободу. Досліджуючи філософію фольклорного права, О.Л. Чорнобай звертає увагу і на концепт свободи, який в українській правовій традиції передавався шляхом сприйняття таких категорій, як «воля» і «неволя»: «Сам у неволі, а мрії на волі», «Воля – слово маленьке, однак усі йому раді», «Ваша сила – ваша воля», «Хто без волі, той без долі» і т. п. Дослідниця зауважує, що в українській, як власне і зарубіжній пареміології, концепт «воля» має не лише лінгвістичну, але й лінгвокультурну та правопізнавальну інформацію, а відтак у національному фольклорі ми зустрічаємо більше двохсот прислів'їв та приказок відповідного змісту [15, с. 46].

Досліджуючи проблеми української ментальності В. Храмова справедливо відзначає, що «поєднання індивідуалізму з ідеєю рівності та неприпустимості насильства влади – чи не найстійкіший інваріант української душі, а отже, й національного характеру впродовж усієї трагічної історії України. Звідси – непереборний і невтримний, органічний і масовий потяг до Волі, що спалахує полум'ям знову і знову» [13, с. 32]. Відтак сприйняття концепту свободи шляхом протиставлення волі та неволі з відповідними акцентами підтверджує тезу про те, що жага до свободи – неодмінна складова української ментальності.

На думку вітчизняних дослідників існування свободи у праві видаватиметься неможливим, якщо вона належним чином не гарантована державою [1, с. 131]. Принципи та норми звичаєвого права лягли в основу писемних форм права доби України-Русі – насамперед Договорів Русі з Візантією, Руської Правди, Статутів про церковні суди Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Виняткове місце серед них беззаперечно належить Руській Правді, яка поправу вважається однією з найдосконаліших кодифікацій не лише українського, але й європейського середньовічного права.

Щодо ідеї свободи, то за об'єктивних умов розвитку середньовічної держави, насамперед враховуючи тогочасний рівень розвитку юридичної техніки, законодавець не виробив спеціальної термінології. Однак, беручи до уваги нормативні положення правових джерел (передусім Руської Правди), ми маємо підстави стверджувати, що сутність ідеї свободи випливала з їх змісту і полягала у наступному.

1. Статус свободи впливав на поділ населення, де можна виокремити дві (вільних і невільних), а інколи й три різні категорії людей – вільних (князь, бояри, князівські урядники; вільні селяни, ремісники, купці), невільних (холопи, челядь, раби), а також напіввільних (рядовичі, закупи). Так, на думку В.М. Єрмолаєва в Україні-Русі «існував чіткий поділ людей на вільних і невільних, відтак диференціація їх прав та обов'язків залежала від їх соціального статусу» [4, с. 323]. Зауважимо, що переважна більшість населення володіла статусом «вільних» людей (у історико-правових джерелах позначалася терміном «люди»), а власне суспільні стани не були замкнутими «кастами». За словами О.О. Шевченка процес виникнення класів і різних станів населення тривав декілька сотень років [7, с. 38]. Статус особистої свободи визначав ступінь правоздатності, тому усі вільні і напіввільні (у багатьох випадках) були суб'єктами правовідносин. На думку Я.П. Бондарчука «навіть правове становище раба (холопа), про яких безпосередньо згадує Руська Правда, вкрай відрізнялося від раба античного світу <…> раб часів Київської Русі мав право викупити власну свободу або ж заслужити волю своєю незрадливою працею» [1, с. 61].

2. Правові норми Руської Правди регламентували особисті, майнові та процесуальні права і свободи фізичних осіб усіх суспільних верств (включаючи іноземців), однак їх обсяг доволі часто залежав від соціального статусу. Серед особистих та майнових прав виокремимо право на життя; право на свободу та особисту недоторканість; право на охорону здоров'я; право на захист честі й гідності; недоторканість права власності [4, с. 331-332; 6, с. 20–23].

Найважливішим завданням Руської Правди була охорона життя (наприклад, ст.ст. 1, 19–23 Короткої Правди; ст.ст. 1, 3, 6–8, 12 Просторової Правди) і здоров'я (наприклад, ст.ст. 2, 3, 5–-9, 23–25 Короткої правди; ст.ст. 23–-25, 27–31, 67-68 Просторової Правди) людини: навіть за убивство чи нанесення тілесних ушкоджень напіввільній чи залежній особі винний мав понести покарання.

Еволюція державно-правових інститутів середньовічної держави сприяла формуванню економічних свобод, які забезпечували можливість не лише створювати певні групи матеріальних благ і цінностей, але й володіти та розпоряджатися власністю, забезпечуючи насамперед матеріальні умови для природного існування та розвитку особи та держави. Спеціального терміну, який би позначав право власності, у Руській Правді ми не знаходимо, однак право володіння вже відмежовувалося від права користування чи права розпорядження; речі поділялися на рухомі та нерухомі, а з XI ст. виокремлюється інститут права власності на землю. У статтях Руської Правди йдеться про князівське, боярське, монастирське, громадське, а також особисте землеволодіння. Відтак суб'єктами права власності були князь, князівські та земські бояри, дружинники, духовенство, селяни (смерди), купці, ремісники, закупи, а також територіальна громада у цілому. Щодо останньої, то її право власності на землю ґрунтувалося на природному праві [7, с. 52].

Окремі категорії населення (насамперед купці, ремісники, лихварі та торговці) за розглядуваного періоду могли реалізовувати право на підприємницьку діяльність. Однак у випадку неможливості виконати боргові зобов'язання перед кредитором, підприємець-боржник за певних обставин міг

втратити особисту свободу. Так, статті 54-55 Просторової Правди виокремлювали три різновиди банкрутства – без вини (форс-мажор), за наявності вини і т. зв. «злісне банкрутство». У першому випадку підприємець отримував відстрочку в сплаті боргу; у другому – його доля залежала від волі кредиторів, останні могли перетворити боржника у закупа або ж холопа; у третьому випадку залишки майна неспроможного боржника примусово продавалися на користь кредиторів, а сам він, як правило, перетворювався на холопа, втрачаючи «залишок» особистої свободи. З цього приводу В.В. Бонтлаб та А.А. Настюк припускають, що «князівське законодавство створювало умови, аби кредитору краще було б мати справу із закупом, аніж із холопом» [2, с. 26].

Нормативного закріплення набули також процесуальні права, як-то: право на звернення до суду; право на захист; презумпція невинуватості (свобода від свавільного арешту та покарання) і т. п. Норми давньоукраїнського права не допускали самосуду, особистої помсти, у їх зміст закладався принцип співмірності покарання скоєному кримінальному правопорушенню (міра і вид покарання залежали від тяжкості скоєного, враховувалися пом'якшуючі та обтяжуючі обставини тощо). «Норми Правди не допускали досудової розправи, а значить, і кривавої помсти. Держава не могла допустити, щоб смерд, або холоп, або раб мав право вбити феодала, який убив його родича» [7, с. 38]. Відтак, на переконання Я.П. Бондарчука, ще з часів Ярослава Мудрого у тогочасному суспільстві утверджувалися цінності свободи [1, с. 63].

3. Руська Правда не знала прямого чи непрямого обмеження прав або встановлення привілеїв за ознаками релігійних переконань [4, с. 329, 338]. Прийняття і поширення християнства як державної релігії вимагало від князівської адміністрації радикальних кроків щодо утвердження його канонів серед населення Русі. Перші докорінні зміни у цьому напрямку здійснив князь Володимир Великий, який намагався цілковито викорінити язичницькі звичаї та традиції. Водночас у правових джерелах вказаного періоду ми не знаходимо нормативного закріплення привілеїв щодо осіб християнського віросповідання порівняно з представниками інших релігійних конфесій (наприклад, іудеїв чи мусульман). Щодо існування язичницьких традицій, то вони продовжували зберігатися у середовищі народу ще протягом багатьох століть у вигляді архаїчних обрядів та вірувань. Таким чином, Україна-Русь не знала переслідувань людей залежно від їх релігійних вірувань та переконань.

4. У світлі дослідження історико-правової природи принципу свободи, на наш погляд, варто звернути увагу на ґенезу такого суб'єктивного права людини як право на свободу пересування. За доби України-Русі право на свободу пересування почало зароджуватися у вигляді привілею щодо окремої суспільної верстви – купців. Відповідна інформація міститься у низці міжнародних Договорів Русі з Візантією (907 р., 911 р., 944 р., 971 р. тощо). Перший договір не лише регламентував правила міжнародної торгівлі між державами, але й визначав правовий статус купців, де їм поряд із іншими правами гарантувалася свобода пересування. Положення договору визначали порядок утримання руських купців у Константинополі, обмеження щодо їх пересування містом і поза ним (за наявності відповідних дозвільних документів – грамот), встановлення правил безмитної торгівлі тощо. Дослідники справедливо відзначають, що «право на свободу пересування, яким були наділені окремі купці передбачало правомірну поведінку, необхідність конкретної локації у місці проживання, мирні наміри (відсутність зброї), а також забезпечення охорони» [3, с. 33].

Зауважимо, що купці за вказаної доби належали до привілейованих суспільних верств, про їх високе правове становище зазначає О. В. Мартинюк: «вони разом з боярами мали право державної служби: брали участь у військових походах, посольствах, в управлінських та судових справах, однак не мали права брати участь у боярській думі» [9, с. 66]. Договір 944 р. певним чином розширив коло осіб, які могли реалізувати це право: мова йде не лише про купців, а також і про послів. Отже, маємо підстави стверджувати про наявність та забезпеченість державами права на свободу пересування, однак лише для окремих суспільних прошарків. Водночас, як для доби раннього середньовіччя це було доволі прогресивним явищем.

Щодо обмежень права на свободу пересування усередині держави, то вони насамперед залежали від правового та соціального становища особи. Закуп, відпрацьовуючи борг у господаря, не міг змінити місце проживання. Якщо ж закуп намагався втекти, він перетворювався на холопа, втрачаючи «залишки» особистої свободи. Холопи згідно їх статусу змінити місце проживання не могли, відтак права на свободу пересування вони були позбавлені повністю [2, с. 26].

5. На законодавчому рівні закріплювалися суб'єктивні свободи жінки незалежно від її соціального становища. На відміну від римського (візантійського) чи західноєвропейського середньо-

вічного права, де жінка протягом життя перебувала під опікою чоловіка, українська жінка була правосуб'єктною особою, її особисті та майнові права і свободи відповідали правам і свободам чоловіків тієї ж суспільної верстви, а у деяких випадках їх обсяг був навіть більшим. Правові норми досить детально визначали правове становище жінки залежно від її соціального та сімейного статусу, як-то дівчина, донька, дружина, матір, удова.

6. Давньоукраїнське право не знало такого виду кримінального покарання, як обмеження чи позбавлення волі (фактично – обмеження або позбавлення особистої свободи) на певний строк за вчинення кримінального правопорушення (злочину). Основним видом кримінального покарання був кримінальний штраф, а тому правове становище винної особи не змінювалося залежно від обмеження її особистої свободи. Тюремне ув'язнення як різновид покарання з'явиться на теренах України у середині XV ст. і вперше набуде нормативної регламентації у положеннях Судебника Казимира IV 1468 р. Протягом наступних століть правові обмеження, пов'язані із позбавленням свободи, будуть вирізняти це покарання серед інших і поступово зроблять його одним із найсуворіших у загальній системі кримінальних покарань.

Проведене дослідження дає підстави зробити такі **висновки**.

1. Прагнення до свободи – ментальна особливість українців, а ідея свободи визначала зміст світогляду української нації. У ньому відображалися ставлення людини до навколишньої дійсності, формувалися переконання, ідеали, принципи буття та ціннісні орієнтації. За додержавного періоду ідея свободи (разом з ідеями справедливості, рівності, демократизму та гуманізму) стала однією із визначальних при формуванні інститутів родової та воєнної демократії – народних зборів, які за умов існування середньовічної держави трансформувалися в інститути феодальної демократії – віча, громадських (вервних, копних) судів, а також боярської ради.

2. Ідеали свободи лягли в основу українського звичаєвого права. Правовий звичай, маючи за основу природно-правові ідеї та цінності, визначав обсяг свободи як для громади загалом, так і кожного члена суспільства зокрема. Концепт свободи в українській правовій традиції передавався шляхом сприйняття таких категорій, як «воля» і «неволя», тому його сприйняття відбувалося через протиставлення волі та неволі.

3. Після виникнення держави у IX ст. принципи та норми звичаєвого права склали основу писемних джерел права, виняткове місце серед яких належить Руській Правді. Зміст ідеї свободи полягав у тому, що:

– статус свободи впливав на поділ населення – вільних, напіввільних і невільних, однак переважна більшість переважна більшість населення володіла статусом «вільних» людей, а суспільні стани не були замкнутими «кастами»;

– правові норми Руської Правди визначали обсяг прав і свобод (насамперед, особистих, майнових та процесуальних) фізичних осіб усіх суспільних верств, у тому числі іноземців. За означеного періоду почався процес становлення права на свободу підприємницької діяльності, однак лише щодо окремих суспільних верств (купців, ремісників, лихварів та торговців). У випадку неможливості виконати боргові зобов'язання перед кредитором підприємець-боржник за певних обставин міг втратити особисту свободу;

– цінності свободи утверджувалися шляхом формування основ права на свободу віросповідання. Руська Правда не містила нормативних положень щодо прямого чи непрямого обмеження прав або встановлення привілеїв за ознаками релігійних переконань;

– суб'єктивне право на свободу пересування почало установлюватися у вигляді привілею щодо окремої суспільної верстви – купців. Обмеження щодо реалізації вказаного права стосувалися напіввільних та залежних осіб, а відтак залежали від правового та соціального становища особи;

– на законодавчому рівні закріплювалися суб'єктивні свободи жінки нарівні із чоловіком незалежно від її соціального становища. Загалом обсяг правосуб'єктності жінки, насамперед її особисті та майнові права і свободи, відповідав обсягу правосуб'єктності чоловіка тієї ж суспільної верстви.

– давньоукраїнське право не знало такого виду кримінального покарання, як обмеження чи позбавлення волі (фактично – обмеження або позбавлення особистої свободи) на певний строк за вчинення кримінального правопорушення (злочину). Основним видом кримінального покарання був кримінальний штраф, а тому правове становище винної особи не змінювалося залежно від обмеження її особистої свободи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бондарчук Я.П. Становлення та розвиток ідеї свободи як принципу права. Дис…доктора філософії за спец. 081 «Право»: Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2024. 224 с.
2. Бонтлаб В.В., Настюк А.А. Особливості зародження інституту банкрутства в Київській Русі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4, С. 22–27. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2024/3.pdf.
3. Грищенко Є.І. Конституційне право на свободу пересування та гарантії його реалізації. Дис…доктора філософії за спец. 081 «Право»: Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2024. 231 с.
4. Єрмолаєв В.В. Принципи «Руської Правди» продовжують жити в правовій системі сучасної України. *Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі* : навч. посіб. Укл.: Г.Г. Демиденко, В.М. Єрмолаєв. Х.: Право, 2014. С. 322–340. 344 с.
5. Загальна теорія права: Підручник. За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваіте, 2015. 392 с.
6. Історія українського права. Навчальний посібник: Матеріали до курсу лекцій з історії української державності. К.: Олан, 2001. 214 с.
7. Історія українського права: Посібн. / І.А. Безклубий, І.С. Гриценко, О.О. Шевченко та ін. К.: Грамота, 2010. 336 с.
8. Кудін С.В., Старостюк А.В., Мартинюк О.В. Історично-правові умови формування соціальної цінності жінки в середньовічній державі. *ПРАВО.UA (LAW.UA)*. 2023. № 2. С. 11–15.
9. Мартинюк О.В. Становлення та розвиток торгового права у Київській Русі. *Правничий часопис Донецького університету*. 2017. № 1/2 (34). С. 64–72. URL: http://jpch.donnu.edu.ua/article/view/6049/6078.
10. Мірошніченко М.І. Теоретичні та методологічні засади генезису правової системи України: монографія. К.: Університет «Україна», 2010. 410 с.
11. Погребняк С.П. Свобода. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О.В. Петришин (голова) та ін. Х.: Право, 2017. 952 с.
12. Сливка С.С. Природне та надприродне право: у 3-х ч. Ч. 1. Природне право: історико-філософський погляд К.: Атіка, 2005. 224 с.
13. Українська душа: зб. наук. праць. Відп. ред. В. Храмова. К.: Фенікс, 1992. 128 с.
14. Цвєткова Ю.В. Східна традиція права. Навчальний посібник. К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2015. 62 с.
15. Чорнобай О.Л. Філософія фольклорного права: дис…к. ю. н: 12.00.12: Львівський державний у-тет внутрішніх справ. Львів, 2011. 223 с.
16. Шевцова А.В. Співвідношення права та закону в українській правовій традиції. Дис…доктора філософії за спец. 081 «Право»: Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». К., 2023. 234 с.

УДК 340.132
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.4

ЄДНІСТЬ ТА СТАЛІСТЬ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ В КОНТЕКСТІ РОЗУМНОЇ ПЕРЕДБАЧУВАНОСТІ СУДОВИХ РІШЕНЬ

Бондарєва М.В.,
доцент кафедри юстиції
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-3170-1307
e-mail: bon.mash02@gmail.com

Шкрібляк К.П.,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Національної академії Служби безпеки України,
приватний нотаріус Київського міського нотаріального округу
ORCID: 0000-0001-5486-788X
e-mail: notar5888@gmail.com

Шмарьова Т.О.,
старший викладач кафедри
загальнотеоретичного правознавства та публічного права
Національного університету «Києво-Могилянська академія»
ORCID: 0009-0004-8288-2023
e-mail: tetyana.naukma@gmail.com

Бондарєва М.В., Шкрібляк К.П., Шмарьова Т.О. Єдність та сталість судової практики в контексті розумної передбачуваності судових рішень.

Наразі, здійснюючи зворотню комунікацію з суспільством, одночасно виконуючи просвітницьку й роз'яснювальну функції, судді Верховного Суду активно обговорюють правозастосовні новели судової практики, зупиняючись на окремих правових позиціях. Визнається як факт наявності розбіжностей у судовій практиці, так і обставина, що непослідовність і суперечливість не мають наслідком справедливість.

Стаття присвячена питанню єдності та сталості судової практики в одному аспекті – передбачуваності змін правозастосовних підходів й правових позицій: на прикладі окремих питання щодо спадкування, а також спростування недостовірної інформації.

Авторками проаналізовано низку джерел стосовно доктринальної розробки питання, а також постанови Верховного Суду. Концепція добірки – авторська.

У процесі здійснення дослідження виявлено послідовну зміну підходів Верховного Суду до закріплення примату матеріального права над процедурою, зокрема, унормованою законодавством про нотаріат. У правових позиціях Верховного Суду в аналізованій категорії справ увага акцентується на свободі заповіту як принципі спадкового права, повазі до волі заповідача та обов'язковості її виконання. Формуючи таку позицію, Верховний Суд послідовно й неухильно застосовує положення ст. 4 ЦК України – в контексті визнання Цивільного кодексу України основним актом цивільного законодавства й вирішення з урахуванням цього положення правових колізій. При цьому констатовано звернення Верховним Судом до положень доктрини.

Проаналізовано також зміну правових позицій, пов'язану з вилученням норми ч. 3 ст. 277 ЦК України щодо презумпції недостовірності негативної інформації, яку Верховний Суд розтлумачив як «презумпцію добропорядності». За визначенням Суду скасування правової норми позбавило позивача імунітету не застосування до нього звичайного алгоритму доказування в цивільному процесі та переклало на нього тягар доказування недостовірності поширеної про нього інформації.

В цілому зроблено висновки щодо: 1) розумності, передбачуваності та єдності підходів стосовно вирішення спадкових справ, оскільки перевага віддається останній волі заповідача. Недотримання вимог законодавства про нотаріат (щодо якого справедливо зауважується, що воно не є складовою цивільного законодавства) нотаріусами пропонується вирішувати в порядку дисциплінарної відповідальності; 2) цілковитої непередбачуваності зміни судової практики, пов'язаної з вилученням норми ч. 3 ст. 277 ЦК України.

Ключові слова: єдність судової практики, передбачуваність судової практики, повага до волі заповідача, обов'язковість виконання волі заповідача, «презумпція добропорядності».

Bondareva M.V., Shkriblyak K.P., Shmaryova T.O. Unity and consistency of judicial practice in the context of reasonable predictability of court decisions.

Currently, in order to provide feedback to the public, while also performing educational and explanatory functions, the Supreme Court judges are actively discussing law enforcement innovations in court practice, focusing on certain legal positions. It is recognised that there are differences in judicial practice and that inconsistency and contradictions do not lead to justice.

The article is devoted to the issue of unity and consistency of judicial practice in one aspect – predictability of changes in law enforcement approaches and legal positions: on the example of certain issues related to inheritance, as well as refutation of false information.

The authors have analysed a number of sources on the doctrinal development of the issue, as well as the Supreme Court's rulings. The concept of the collection is the author's own.

The study revealed a consistent change in the Supreme Court's approaches to the primacy of substantive law over the procedure, in particular, regulated by the notary law. The legal positions of the Supreme Court in the analysed category of cases focus on the freedom of will as a principle of inheritance law, respect for the testator's will and the obligation to comply with it. In formulating this position, the Supreme Court consistently and strictly applies the provisions of Article 4 of the Civil Code of Ukraine – in the context of recognising the Civil Code of Ukraine as the main act of civil legislation and resolving legal conflicts in accordance with this provision. At the same time, the author notes that the Supreme Court refers to the provisions of the doctrine.

The author also analyses the change in legal positions related to the removal of the provision of part 3 of Article 277 of the Civil Code of Ukraine on the presumption of unreliability of negative information, which the Supreme Court interpreted as a «presumption of good faith». According to the Court, the cancellation of the legal provision deprived the plaintiff of immunity from the usual algorithm of proof in civil proceedings and shifted the burden of proving the unreliability of the information disseminated about him to him.

In general, conclusions are drawn regarding: 1) the reasonableness, predictability and unity of approaches to resolving inheritance cases, as the last will of the testator is given preference. It is proposed that non-compliance with the requirements of the notary law (which is rightly noted that it is not a part of civil law) by notaries should be addressed through disciplinary liability; 2) the complete unpredictability of changes in court practice related to the removal of part 3 of Article 277 of the Civil Code of Ukraine.

Key words: unity of judicial practice, predictability of judicial practice, respect for the will of the testator, obligation to fulfill the will of the testator, presumption of good faith.

Постановка проблеми. Інтерпретаційна діяльність судів повинна розвиватись у парадигмі забезпечення сталості та єдності судової практики. Єдність судової практики є складовою принципу верховенства права та вимогою права на справедливий суд. Сталість судової практики, відповідно до сучасної доктрини, означає не статику, а, навпаки, її розвиток. Тому на рівні теорії й узагальнення прийнято «сталість» судової практики ототожнювати з послідовним її розвитком. Єдність і послідовність судової практики означає розумну передбачуваність судових рішень, сприяють зростанню авторитету й довіри до судової влади, а також є запорукою реалізації права на справедливий суд.

Разом із тим, аналіз практики Верховного Суду не завжди дає підстави стверджувати, що новації судового тлумачення відповідають наведеним вище критеріям.

Стан дослідження проблеми. На теоретичному рівні питання досліджувалось М. Козюброю, Ю. Матвєєвою, Н. Пархоменко.

В питанні співвідношення доктрини і практики питання висвітлювались В. Кратом, М. Гнатовським, Л. Рогач та інш.

Метою статті є комплексне теоретико-правове дослідження нових підходів до розуміння й реалізації єдності і сталості судової практики – в контексті розумної передбачуваності судових рішень, а також довіри до суду і права на справедливий суд.

Виклад основного матеріалу. Європейський суд з прав людини у рішенні «Брумареску проти Румунії» від 28.11.1999 р. (Заява N 28342/95) [1] зазначив, що принцип правової визначеності є одним із фундаментальних аспектів верховенства права. Для того, аби судове тлумачення відповідало вимогам Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, необхідна така якість судових рішень як розумна передбачуваність.

Роль Верховного суду в будь-якій національній правовій системі полягає у тому, щоб забезпечувати послідовну судову практику. Водночас розвиток практики є нормальним явищем. До того ж практика повинна змінюватися час від часу, реформуватися, необхідно застосовувати підходи, які розвиваються в практиці ЄСПЛ. «Крім того, ЄСПЛ у своїй практиці свідомий того, що в державі з розвиненою судовою системою розбіжності в судовій практиці є неминучими. І роль Верховного суду саме в тому, щоб ці розбіжності усувати», – зауважив М. Гнатовський на сесії «Забезпечення правової визначеності через єдність та послідовність судової практики» міжнародної конференції до 5-річчя Верховного Суду «Імплементація верховенства права: роль Верховного Суду в сучасних умовах», яка відбулася 20 січня 2023 р. Непослідовний і суперечливий суд не може бути справедливим, наголосив він. Разом із тим, це не означає відсутність змін розвитку практики. Адже і ЄСПЛ відходить від власних позицій – з обов'язковим і детальним роз'яснень причин цього. За словами спікера, це трапляється у двох випадках: коли сформовані загальні підходи, але конкретні обставини справи відрізняються від тих, у яких ці підходи були розроблені, й існує необхідність модифікувати ці підходи в конкретній ситуації (таку необхідність треба ретельно пояснювати); або змінюється загальний підхід (така зміна потребує додаткової аргументації, тут виникає нова лінія судової практики) [2].

Відповідно до Висновку № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів щодо якості судових рішень дотримання принципу єдності судової практики є елементом якісного судового рішення:

• визнаючи повноваження судді тлумачити закон, слід пам'ятати також і про обов'язок судді сприяти юридичній визначеності, яка гарантує передбачуваність змісту та застосування юридичних норм, сприяючи тим самим забезпеченню високоякісної судової системи;

• метою судового рішення є не тільки вирішення певного спору через надання сторонам юридичної визначеності, а часто також установлення судової практики, яка може попередити виникнення інших спорів та забезпечити суспільну гармонію [3].

Концепт примату матеріального права над порядком і процедурою.

Аналіз судової практики дозволяє стверджувати, що Верховний Суд при її формуванні визначив примат матеріального права над унормованою процедурою, а також домовленість сторін – над попередньою практикою.

Назване, очевидно, відноситься до другої групи: необхідності модифікувати підходи при нормозастосуванні – з додатковою й детальною аргументацією, оскільки на його тлі виникає нова лінія судової практики.

Зокрема, до недавнього часу не викликали сумніву питання застосування правила місця вчинення нотаріальних дій – в межах нотаріального округу розташування робочого місця нотаріуса (ст. 41 Закону України «Про нотаріат») та порядку встановлення особи, яка звернулась за вчиненням нотаріальної дії – «за паспортом громадянина України або за іншим документом, що посвідчує особу, передбаченим Законом України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус», національним паспортом іноземця або документом, що його замінює, посвідченням особи з інвалідністю чи учасника Другої світової війни, посвідченням, виданим за місцем роботи фізичної особи. Посвідчення водія, особи моряка, члена екіпажу, особи з інвалідністю чи учасника Другої світової війни, посвідчення, видане за місцем роботи фізичної особи, не можуть бути використані громадянином України для встановлення його особи під час укладення правочинів» (ст. 43 Закону України «Про нотаріат») [4].

Наразі підходи змінились. Так, вчинення нотаріальних дій поза межами нотаріального округу більше не має наслідком недійсність (нікчемність) правочину, а посвідчення правочину за не-

дійсним паспортом (через відсутність фотографії за віком) тягне за собою виключно дисциплінарну відповідальність нотаріуса.

Названа позиція має логіку, оскільки добросовісна особа не може потерпати від недбалості та/або свавілля нотаріуса. Разом із тим вона: 1) суперечить унормованому порядку; 2) може поставити під сумнів розумну передбачуваність судового рішення.

При цьому судову практику можна визнати уніфікованою і сталою, а судова аргументація зводиться до такого.

По-перше. Недійсність паспорту (через відсутність фотографії при досягненні 45-річного віку) не є і не може бути підставою для визнання правочину недійсним, оскільки сторони не мали сумніву у ідентичності особи кожної з них, знали про наявність дефекту паспорту позивача, договір купівлі-продажу вчинили за взаємною згодою. Такий висновок було зроблено із посиланням на справедливість і добросовісність, визначені як основні засади цивільного законодавства та цивільних правовідносин [5]. Тобто, названа правова позиція була визнана загальною щодо недійсності правочинів взагалі, тому її положення відтворюються і в питанні нотаріального посвідчення заповітів: «Встановивши, що заява ОСОБА_2 про відмову від прийняття спадщини подана ним особисто, ця заява відповідає його волевиявленню, що було підтверджено ним у судовому засіданні, суди обґрунтовано вважали, що встановлення державним нотаріусом особи на підставі паспорта громадянина України, який не містив фотокартку при досягненні особою 45-річного віку, не може бути підставою для визнання такого правочину недійсним. При цьому суди обґрунтовано зазначили, що вказані дії нотаріуса можуть стати підставою для її притягнення до дисциплінарної відповідальності» [6, 7].

По-друге. Верховний Суд поступово актуалізує ст. 4 ЦК України, проводячи водорозділ між власне актами цивільного законодавства й іншими нормативно-правовими актами, заперечуючи можливість останніх регулювати цивільні правовідносини.

Зокрема, це вбачається з постанови Верховного Суду від 25 січня 2023 р. у справі № 676/47/21, якою визнано пункт 3 постанови Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 року № 164 «Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану» (в редакції, чинній на момент виникнення спірних правовідносин) таким, що суперечить статтям 1270, 1272 ЦК України, а тому не підлягає застосуванню [8]. Йшлося про запровадження Кабінетом Міністрів України у своїй постанові таких новел як зупинення строку на прийняття спадщини або відмови від її прийняття, а також збільшення такого строку до 10 місяців.

Важливо зазначити, що при ухваленні цього рішення Верховний Суд звернувся до доктрини приватного права, використавши науково-практичний коментар до Цивільного кодексу України – Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т. 1: Загальні положення. Особи / за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. – Харків: ЕКУС, 2020. – С. 45, детально розглянувши ієрархію актів цивільного законодавства по вертикалі і горизонталі.

Слід визнати таку позицію суду єдиною та сталою. Що, зокрема, поширюється у презентаційних матеріалах суддів [3]. Як вбачається з презентаційного матеріалу, відповідно до висновку № 20 (2017) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи про роль суддів у забезпеченні застосування закону), керуючись принципом верховенства права, відповідно до ст. 129 Конституції України суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права:

1. Суд при розгляді справи керується принципом верховенства права.
2. Суд розглядає справи відповідно до Конституції України, законів України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.
3. Суд застосовує інші правові акти, прийняті відповідним органом на підставі, на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що встановлені Конституцією та законами України.
4. Суд застосовує при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколи до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та практику Європейського суду з прав людини як джерело права.
5. Суд застосовує норми права інших держав у разі, коли це передбачено законом України чи міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України (ст. 11 ГПК України).
6. У країнах континентального права рішення суду, особливо верховного, мають ширше значення, ніж щодо тієї окремої справи, стосовно якої ухвалене рішення. З такої точки зору це може вважатися джерелом права.

По-третє. Верховним судом закладено примат цивільного матеріального права над процедурними моментами. Зокрема, йдеться про посвідчення нотаріусом заповіту поза межами свого нотаріального округу як підстава для його нікчемності та/або оспорювання. Аргументація суду звелась до такого:

- чітке відмежовування від процедури як запоруки дійсності правочину (стаття 13-1 Закону України «Про нотаріат», пункт 2 глави 1 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусом України, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 року № 296/5 не є актами цивільного законодавства України, а також, що правове регулювання порядку посвідчення нотаріусом правочинів лежить поза сферою ЦК України і не є матеріальним правом);
- не можуть наставати негативні наслідки для особи, яка такого порушення не вчиняла, тому можливу відповідальність може і має нести нотаріус;
- виходячи з принципів справедливості і добросовісності нерозумно шукати штучні підстави для нікчемності заповіту, а так само нехтувати волею заповідача. Особа може опинитися в різних життєвих ситуаціях, не повинна перейматись питаннями процедури посвідчення її волі на випадок смерті. Єдине, чого варто дотриматись – забезпечити й пересвідчитись, що волевиявлення було вільним, забезпечити волевиявлення – із наданням можливості спадкоємцям, зазначеним у заповіті, отримати майно;
- потрібно виходити із співвідношення вимог, що містяться в правовій нормі, та негативних наслідків їх порушення. При цьому, такі негативні наслідки мають бути прямо передбачені законом.

Законодавство про нотаріат і нотаріальну діяльність не може чинити негативний вплив на матеріальне право – встановлювати підстави нікчемності правочину, якщо саме таких підстав для його нікчемності матеріальне право не містить» (п. 96) [9, 10].

Чи відповідає практика принципу «розумної передбачуваності»?

На момент ухвалення Цивільного кодексу України – 16 січня 2003 р., норма ч. 3 ст. 277 була сформульована таким чином: «вважається, що негативна інформація, поширена про особу, є недостовірною». Законом України від 22 грудня 2005 року «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо права на інформацію» [11] названу норму сформульовано як класичну презумпцію: «Негативна інформація, поширена про особу, вважається недостовірною, якщо особа, яка її поширила, не доведе протилежного».

Законом України від 27 березня 2014 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняття Закону України «Про інформацію» та Закону України «Про доступ до публічної інформації» [12] норму ч. 3 ст. 277 ЦК України було виключено.

Ця історія загалом містить якусь дивну, розтягнуту у часі подію. Так, Закон України «Про інформацію» у новій редакції було ухвалено 13 січня 2011 р. [13], а Закон України «Про доступ до публічної інформації» – також 13 січня 2011 р. [14]. Натомість зміни до окремих законодавчих актів у зв'язку із прийняттям вищеназваних законів, були ухвалені лише через 3 роки після їхнього ухвалення.

Ще приблизно через 4 роки після виключення норми ч. 3 ст. 277 ЦК України судова практика почала змінюватися: тягар доведення достовірності поширеної інформації перетворився на тягар доведення недостовірності поширеної інформації, і він був перекладений з відповідача на позивача.

Саму презумпцію «негативна інформація, поширена про особу, вважається недостовірною, якщо особа, яка її поширила, не доведе протилежного» було витлумачено Верховним Судом як «презумпцію добропорядності», очевидно, маючи на увазі, що будь-яка особа вважається добропорядною, допоки не буде доведено, що поширена щодо особи інформація є достовірною й руйнує вуаль її добропорядності.

Саме тому Верховний Суд розтлумачив (ситуація розглядається концептуально; питання публічного статусу особи, ролі преси в демократичному суспільстві та ін. залишається за дужками): 1) скасування норми ч. 3 ст. 277 ЦК України є скасуванням «презумпції добропорядності» [15]; 2) не доведення позивачем, що відносно нього поширено саме недостовірну інформацію, є підставою для відмови у позові – «колегія суддів погоджується із висновками судів про відмову в задоволенні позову, оскільки позивачем не доведено, що поширена інформація є недостовірною […]» [16]; 3) при цьому, формулюючи юридичний склад, наявність якого може стати підставою для задоволення позову, Верховний Суд роз'яснює, що таке недостовірна інформація: «недостовірною вважається інформація, яка не відповідає дійсності або викладена неправдиво, тобто містить

відомості про події та явища, яких не існувало взагалі або які існували, але відомості про них не відповідають дійсності (неповні або перекручені)» [17].

Наведене вище визначення, на думку авторів, також має певні недоліки. Якщо його сприймати буквально, то варто розрізняти недостовірну інформацію у формі такої, що не відповідає дійсності, та у формі неправдивого її викладення. Дана теза в цілому є розумною та відповідає нормі ст. 7 ЦК УРСР [18]: недостовірності інформації можливо досягти або за рахунок повністю вигаданого змісту, або форми викладення – коли поєднання в одному контексті навіть достовірних фактів в цілому його спотворює, перетворюючи на недостовірний. Наочним прикладом може виступити стаття про автокрадіїв, проілюстрована фотографією із затриманням особи за дрібне хуліганство, яка до угонів авто не мала жодного стосунку. У читача ж при цьому створюється враження, що саме ця особа і є автокрадієм.

Разом із тим, застосування сполучника «або» (недостовірною вважається інформація, яка не відповідає дійсності або викладена неправдиво») роз'єднує ці два види недостовірної інформації; натомість застосування складного сполучника «тобто» («[…]або викладена неправдиво, тобто містить відомості про події та явища, яких не існувало взагалі або які існували, але відомості про них не відповідають дійсності (неповні або перекручені)») автоматично робить пояснення («містить відомості про події та явища, яких не існувало взагалі або які існували, але відомості про них не відповідають дійсності (неповні або перекручені)») дотичними виключно до недостовірної інформації за формою викладення.

В цілому ж, якщо робити висновки в контексті обраної теми, виходячи з принципів справедливості та розумності, на думку Верховного Суду, очевидно, досить легко довести відсутність того, чого ніколи не існувало. Або, перефразовуючи Конфуція, досить легко знайти чорну кішку в темній кімнаті. Особливо, якщо її там немає.

Проміжний висновок. По-перше, вся практика Європейського суду з прав людини в контексті ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод зводиться до перевірки наявності підстав стверджувати щодо утисків в реалізації свободи слова – в контексті відповідальності поширювача інформації. На позивача (особу, щодо якої інформацію поширено) не покладається обов'язок доводити достовірність інформації, оскільки такий обов'язок для неї був би вкрай обтяжливий, або виконання його виявилось би неможливим. І такий висновок абсолютно корелюється з практикою самого Верховного Суду, який сформулював таку правову позицію: «Перекладання на сторону обов'язку доказати факт або спростувати його в умовах, коли такий обов'язок об'єктивно спроможна виконати лише інша сторона, може призвести до необґрунтованого свавільного рішення». [19]

По друге, вкрай некоректна форма викладення норми ст. 277 ЦК України (у порівнянні з нормою ч. 1 ст. 7 ЦК УРСР: остання сама сформульована як презумпція, яка покладає на поширювача інформації обов'язок доводити достовірність такої інформації; в той час як ч. 1 ст. 277 ЦК України наголошує на наявності у особи права на спростування) не була розтлумачена Верховним Судом з позиції розумності й балансу інтересів. Навпаки, Верховний Суд поставив реалізацію такого права в залежність від певних додаткових унормованих положень, із скасуванням яких нівелюється і саме право.

По-третє, важливим і необхідним є звернення до практики ЄСПЛ. Дифамаційні справи розглядаються з позицій обґрунтованості, необхідності й співмірності державного втручання саме в реалізацію заявниками права на свободу висловлювання і не стосуються заявників-позивачів, які не змогли довести факт недостовірності поширеної відносно них інформації.

Зазначене є справедливим навіть щодо справ проти Великої Британії – з її величезною варіативністю прецедентів у справах про наклеп та застосовуваними судом процедурами доведення. Наприклад, це стосується вибору стандарту доведення, але жодним чином не перекладання тягаря доведення з відповідача на позивача – рішення Європейського суду з прав людини від 07 травня 2002 р. у справі «МакВікар проти Сполученого Кололівства» (MacVicar v. the United Kingdom), Заява № 46311/99 [20]:

§ 23 – на основі балансу ймовірностей тягар доведення достовірності заяви покладається на відповідача;

§ 87 – вимога до заявника довести достовірність поширеної інформації з врахуванням усіх ймовірностей є виправданим обмеженням його свободи висловлення думки у відповідності до ст. 10 § 2 Конвенції в інтересах захисту репутації й прав пана Крісті;

§ 88 – суд дійшов висновку, що […] правило про тягар доведення не порушує статтю 10 Конвенції.

Варто для роз'яснення лише додати, що обрання судом процедури доказування, рівно як відмова у безоплатній правовій допомозі й вилучення свідчення свідків, у чому ЄСПЛ не побачив порушення конвенційної норми, були наслідком тієї обставини, що заявник лише після порушення судового процесу почав вживати заходів для перевірки достовірності уже поширеної ним інформації.

Висновок. Нормозастосовна практика, попри проголошений курс на послідовність і передбачуваність змін, не завжди відповідає цим критеріям.

Очевидно, передбачуваними слід визнати зміни судової практики щодо розгляду спадкових справ, де воля заповідача – при забезпеченні свободи волевиявлення, підлягає безумовному захистові. При цьому суд не бере до уваги нормативно-правові акти, якими унормовується, зокрема, процедура посвідчення заповіту – з підстав їх невідповідності ст. 4 ЦК України, а також неможливості чинити негативний вплив на матеріальне право. Позиція суду у цьому питанні цілком корелюється із основними засадами цивільного судочинства, такими як справедливість і добросовісність.

Аналіз показав наявність й іншої практики, яку складно визнати передбачуваною. Скасування норми ч. 3 ст. 277 ЦК України призвело до зміни концепції доказування. Зміна первісно невдало сформульованої норми була розглянута Верховним Судом не з позицій логіки та історії застосування інституту дифамації, не з позицій практики ЄСПЛ чи стандартів справедливості і добросовісності, тому критерію передбачуваності навряд чи відповідає.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Брумареску проти Румунії», «Brumarescu v. Romania» від 28.11.1999 р. (Заява N 28342/95). URL: https://ips.ligazakon.net/document/SO2355 (дата звернення 28.02.2025 р.).
2. Забезпечення сталості та єдності судової практики повинно супроводжуватися її розвитком. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1374711/?fbclid=IwAR10hkZ7hGUeSw9V1Z6aGJFUzOvoYtYCkVQDb7fKwqXgKFBOKSZh07Cpgtw (дата звернення 28.02.2025 р.).
3. Рогач Л. Питання забезпечення єдності судової практики. Зміни до Господарського процесуального кодексу України щодо вдосконалення перегляду судових рішень апеляційною та касаційною інстанціями. URL: https://supreme.court.gov.ua/ userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/PREZ_Rogach_2021_12_03.pdf (дата звернення 03.03.2025 р.).
4. Закон України «Про нотаріат». Відомості Верховної Ради України, 1993, № 39, ст. 383, із змінами і доповненнями. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text (дата звернення 03.03.2025 р.).
5. Постанова Верховного Суду від 02 грудня 2020 р. у справі № 759/22877/19, провадження № 61-15600св20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93302297 (дата звернення 09.03.2025 р.).
6. Постанова Верховного Суду від 28 вересня 2022 р. у справі № 520/8593/17, провадження № 61-3607св21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106660128 (дата звернення 09.03.2025 р.)
7. Суддя ВП ВС висвітлила тенденції в судовій практиці щодо оскарження постанов нотаріуса та участі нотаріуса в судовому процесі. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1656895/(дата звернення 09.03.2025 р.).
8. Постанова Верховного Суду від 25 січня 2023 р. у справі № 676/47/21, провадження № 61-8014св22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108654283 (дата звернення 09.03.2025 р.).
9. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 25 травня 2021 р. у справі № 522/9893/17, провадження № 14-173цс20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/98235794 (дата звернення 11.03.2025 р.).
10. Крат В. Значення договору у приватному праві. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_znachen_dogov_pr_pravo.pdf?fbclid=IwAR2DpGEmnFXDJ918j0rmVDXgBQVIflxo4psjkdx9IlxXAdxX5eRleBferKM_aem_

AXXgS0n6OJgMz7YrGUJG3jP0uP0M_ROqK_nOZ7Zr1XI_mCbj2oqiQV7Nf01nDXIdFG4 (дата звернення 11.03.2025 р.).
11. Закон України від 22 грудня 2005 року «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо права на інформацію». *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2006, N 15, ст. 127. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3261-15/ed20060930#Text (дата звернення 02.01.2025 р.).
12. Закон України від 27 березня 2014 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняття Закону України «Про інформацію» та Закону України «Про доступ до публічної інформації». *Відомості Верховної Ради (ВВР),* 2014, № 22, ст. 816. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1170-18/ed20140419#n33 (дата звернення 02.01.2025 р.).
13. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про інформацію» від 13 січня 2011 року *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2011, № 32, ст. 313. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2938-17#Text (дата звернення 02.01.2025 р.).
14. Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 року *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2011, № 32, ст. 314. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text (дата звернення 02.01.2025 р.).
15. Постанова Верховного Суду від 23 травня 2018 р. у справі № 188/1367/15-ц, провадження № 61-6766св18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/74659864 (дата звернення 02.01.2025 р.).
16. Постанова Верховного Суду від 04 липня 2018 р. у справі № 761/7795/17, провадження № 61-969св18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/75133353 (дата звернення 02.01.2025 р.).
17. Постанова Верховного Суду 2018 р. у справі № 521/19965/16-ц, провадження № 61-2701св18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/77285687 (дата звернення 02.01.2025 р.).
18. Цивільний кодекс УРСР. Кодекс втратив чинність на підставі Кодексу № 435-IV від 16.01.2003, *ВВР,* 2003, N 40–44, ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text (дата звернення 02.01.2025 р.)
19. Постанова Верховного Суду від 06 червня 2018 р. у справі № 910/19473/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/74767056 (дата звернення 05.03.2025 р.).
20. Рішення Європейського суду з прав людини від від 07 травня 2002 р. у справі «МакВікар проти Сполученого Кололівства» (MacVicar v. the United Kingdom), Заява № 46311/99. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-60450%22]} (дата звернення 05.03.2025 р.).

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.5

ПРАВО НАЗАХИСТ: ОСОБЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ДОСВІДУ

Винокуров В.В.,
аспірант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України,
ORCID: 0000-0002-3286-7288
e-mail: vvynokurov@gmail.com

Винокуров В.В. Право на захист: особливості національного досвіду.

Проблема забезпечення права на захист завжди була однією з ключових у правових системах будь-якого суспільства. Реалізація конституційних положень, встановлених статтею першою Конституції України, про те що Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава, не можлива без розвитку права, його вдосконалення та встановлення ефективних механізмів його захисту та відповідно реалізації права на захист. Це право є основоположним у демократичній державі, адже саме від можливості людини відстояти свої права та інтереси залежить ефективність правової системи та рівень довіри до неї. Серед загальнотеоретичних підходів подолання правового нігілізму, як одного з проявів зневаги до права слід виділити необхідність трансформації правової системи, підвищення рівня правової культури, в розрізі яких особливої уваги набуває всебічне дослідження сутності такого явища як право на захист.

У сучасних умовах розвитку міжнародного права та розбудови правової системи України однією з ключових категорій виступає право на захист, яке нерозривно пов'язане з фундаментальними правами і свободами людини. Забезпечення права на захист є складовою верховенства права і справедливого правосуддя, що передбачає ефективне функціонування як національних правових механізмів, так і можливість звернення до міжнародних інституцій для додаткового захисту прав і свобод громадян. Попри значні кроки, здійсненні для імплементації міжнародних стандартів у вітчизняному законодавстві, дослідження практичної реалізації права на захист в Україні засвідчує низку проблем, пов'язаних із уніфікацією правових норм, належного організаційного процесу, а також з дотриманням процесуальних гарантій.

В історичній ретроспективі у національній правовій думці «право на захист» тривалий час ототожнювалося переважно з діяльністю адвокатури в рамках кримінального процесу. Проте у сучасному правознавстві це поняття набуло більш розширеного розуміння, охоплюючи і цивільні, і адміністративні процеси, і механізми альтернативного врегулювання спорів.

Дана стаття присвячена дослідженню вітчизняного досвіду та еволюції розуміння права на захист у національній правовій думці. Проаналізовано чинне законодавство України та наукові дослідження щодо забезпечення і захисту прав людини, а також сформульовано можливі подальші кроки реформування цієї сфери.

Ключові слова: права людини, право на захист, захист прав людини, забезпечення прав людини, свобода людини, обмеження прав людини, закон, справедливість, рівність, природне право, адвокатура.

Vynokurov V.V. The right to protection: specifics of national experience.

The problem of ensuring the right to protection has always been one of the key ones in the legal systems of any society. The implementation of the constitutional provisions established by Article 1 of the Constitution of Ukraine, that Ukraine is a sovereign and independent, democratic, social, legal state is not possible without the development of law, its improvement and the establishment of effective mechanisms for its protection and, accordingly, the implementation of the right to protection. This right is fundamental in a democratic state, because it is precisely on the ability of a person to defend his rights and interests that the effectiveness of the legal system and the level of trust in it depend.

Among the general theoretical approaches to overcoming legal nihilism, as one of the manifestations of contempt for the law, the need to transform the legal system, increase the level of legal culture should be highlighted, in the context of which a comprehensive study of the essence of such a phenomenon as the right to protection receives special attention.

In the current conditions of the development of international law and the development of the legal system of Ukraine, one of the key categories is the right to defense, which is inextricably linked to fundamental human rights and freedoms. Ensuring the right to defense is a component of the rule of law and fair justice, which involves the effective functioning of both national legal mechanisms and the possibility of appealing to international institutions for additional protection of the rights and freedoms of citizens. Despite significant steps taken to implement international standards in domestic legislation, a study of the practical implementation of the right to defense in Ukraine reveals a number of problems related to the unification of legal norms, due organizational process, as well as compliance with procedural guarantees.

In historical retrospect, in national legal thought, the "right to defense" has long been identified mainly with the activities of the legal profession within the framework of criminal proceedings. However, in modern jurisprudence, this concept has acquired a more expanded understanding, encompassing both civil and administrative processes, and mechanisms for alternative dispute resolution.

This article is devoted to the study of domestic experience and the evolution of the understanding of the right to protection in national legal thought. The current legislation of Ukraine and scientific research on the provision and protection of human rights are analyzed, and possible further steps for reforming this area are formulated.

Key words: human rights, right to protection, protection of human rights, ensuring human rights, human freedom, restrictions on human rights, law, justice, equality, natural law, advocacy.

Постановка проблеми. Дослідження вітчизняного досвіду розуміння та еволюції права на захист має велике значення для його подальшого розвитку та практичного впровадження. Зміни, запроваджені новими процесуальними кодексами та ратифіковані Україною міжнародні акти, поступово формують розвинену систему захисту прав і свобод людини. Водночас виникає питання про належний рівень реалізації цього права в Україні з огляду на потребу у досягненні міжнародних стандартів, закріплених насамперед у Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [1], Міжнародному пакті про громадянські і політичні права [2], а також у низці інших багатосторонніх та двосторонніх угод, ратифікованих Верховною Радою України.

Метою дослідження є аналіз вітчизняного досвіду розуміння права на захист та еволюції права на захист у національній правовій думці в його історичній ретроспективі та нинішнього сьогодення, що є надзвичайно актуальним для формування правової політики в умовах сучасних викликів і загроз, а також визначення можливих кроків реформування сфери захисту прав людини.

Стан опрацювання проблематики. Питанням дослідження захисту та забезпечення прав людини, а також права на захист в тому числі і в розрізі вітчизняного досвіду займались таку науковці, як: Аракелян М.Р., Базарнік М.В., Балацька О.Р., Бисага Ю.М., Білецький А., Боровик А.В., Бурий В.О., Вільчик Т.Б., Гаврильців М.Т., Гунько К.О., Дутко А.О., Ісакова В.М., Калинюк С.С., Кельман М.С., Кіяниця В.М., Ковалів М.В., Маланчук П.М., Мерник А.М., Наливайко Л.Р., Овчаренко О.М., Оніщенко Н.М., Павлик Л.В., Пархоменко Н.М., Петрович З.З., Подоляка А.М., Размєтаєва Ю.С., Ратушна Б.П., Святоцька В.О., Стахура І.Б., Токарська А.С., Федіна Н.В., Ярмол Л.В. та ін.

Однак деякі аспекти в галузі прав людини, зокрема і питання про вітчизняний досвід розуміння та еволюції права на захист в українській юридичній науці, досі викликають дискусії, і це підкреслює актуальність і практичне значення таких досліджень.

Виклад основного матеріалу. Право на захист є одним із найбільш актуальних елементів прав людини як у національному так і у міжнародному праві загалом. Так, в розрізі правосуддя воно акумулює в собі цілий комплекс правових гарантій – починаючи від права бути вислуханим і закінчуючи можливістю користуватися допомогою адвоката чи інших фахових захисників, а також містить певні процесуальні запобіжники, які дозволяють зменшити ризик свавільного обмеження прав особи. У науковій літературі захист часто розглядають як сукупність процесуальних дій, які здійснюються у випадках порушення, невизнання чи оспорювання суб'єктивних прав, свобод та інтересів суб'єктів цивільного права, з метою охорони або відновлення їхніх суб'єктивних

цивільних прав, а також особистих майнових і немайнових інтересів [3, с. 6]. Неодноразово наголошується і про те, що рівень реальної свободи і ступінь демократичності національної системи правосуддя значною мірою залежить від того, наскільки доступними й дієвими є гарантії захисту, особливо коли йдеться про кримінальні чи адміністративні справи [4, с. 20].

В цьому аспекті важливо зазначити, що право на захист – це гарантоване Конституцією та законами України суб'єктивне право, яке забезпечує можливість використання юридичних механізмів, передбачених національним законодавством і міжнародними стандартами, для охорони, захисту та відновлення своїх прав, свобод і законних інтересів у разі їх порушення, оспорювання, невизнання або загрози порушення. Це право інтегрує доступ до правосуддя, отримання правової допомоги, захист від свавілля та активну діяльність держави щодо гарантування справедливості та рівності перед законом, а також самозахист особою своїх прав.

Витоки інституту права на захист в Україні сягають періоду, коли територія нашої держави входила до складу Радянського Союзу. У радянські часи, як зазначає Судейко М.А., адвокатура формально існувала як одна з правозахисних інституцій, проте її діяльність жорстко контролювалася державою через Міністерство юстиції [5]. Більше того, згідно з Положенням про адвокатуру Української РСР [6] та іншими нормативними актами того часу, адвокат фактично залучався до процесу після офіційного висунення обвинувачення, що значно обмежувало можливості захисної діяльності на судовому етапі. На практиці це призводило до того, що захист не міг виконувати свою функцію повною мірою, оскільки доступ до матеріалів справи був ускладнений, а коло процесуальних дій адвоката підлягало суттєвим обмеженням.

Після проголошення незалежності України у 1991 році відбулися перші спроби реформувати інститут адвокатури та підвищити рівень гарантій захисту. Було ухвалено низку законодавчих актів, покликаних розвивати правову систему України в напрямі демократичних принципів та верховенства права. Проте протягом 1990-х років законодавча база щодо адвокатури залишалася багато в чому фрагментарною, а механізми реалізації права на захист – недостатньо ефективними [7, с. 192-194].

Ситуація почала змінюватися з прийняттям Конституції України у 1996 році, коли в статті 59 Конституції України було чітко закріплено право кожного на правову (а в подальшому професійну правничу) допомогу, а також закладено принцип незалежності адвокатури [8]. Такий крок став важливим сигналом для подальших трансформацій у процесі адаптації національного законодавства до європейських стандартів. Надалі видання нових кодексів у царині кримінального, цивільного та адміністративного судочинства закріплювало дедалі більш деталізовані процесуальні гарантії права на захист.

У цей період з'являються нові інституційні можливості: активно розвивається адвокатське самоврядування, засновуються органи, покликані здійснювати контроль за дотриманням професійних стандартів. До того ж створюються додаткові правові інструменти, що дозволяють особі реалізувати право на захист як у національних судах, так і на міжнародному рівні [9 с. 432–434].

Поворотним моментом у розвитку інституту права на захист в Україні стало прийняття Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 року № 5076-VI [10]. Цей закон встановив сучасні принципи діяльності адвокатури, підкресливши її незалежність та самоврядний характер. Згідно з положеннями закону, адвокат отримав ширші процесуальні повноваження для захисту прав і законних інтересів клієнта, зокрема розширений доступ до інформації, право збирати докази, залучати експертів тощо. Запровадження адвокатської таємниці на законодавчому рівні, а також посилення гарантій від втручання в адвокатську діяльність також стало суттєвим кроком уперед.

Наступний істотний етап законодавчих змін також припав на 2012 рік, коли було ухвалено новий Кримінальний процесуальний кодекс (надалі за текстом – КПК), що запровадив низку прогресивних новацій у процесі реалізації права на захист [11]. Зокрема, передбачено обов'язок правоохоронних органів інформувати затриману особу про її права відразу після фактичного затримання, а також забезпечити їй можливість негайно скористатися правовою допомогою. КПК 2012 року розширив процесуальні можливості адвоката на досудовому слідстві та посилив змагальність сторін у судовому розгляді, що визнано одним з найважливіших чинників для досягнення справедливості під час кримінального провадження.

Додатково слід згадати й про реформу судової системи, яка почалася із внесення конституційних змін у 2016 році. У цій реформі закріплено, що виняткове право на представництво інтересів

фізичних та юридичних осіб у суді поступово переходить до адвокатів. Такий підхід покликаний підвищити якість правничої допомоги, адже адвокат – це професійний юрист, який діє згідно з етичними й професійними стандартами. Водночас критики цього нововведення наголошують, що надмірна адвокатська монополія може призвести до ускладнення доступу до правосуддя для деяких верств населення, особливо у разі відсутності коштів на оплату професійних юридичних послуг. Попри це, більшість науковців схиляється до думки, що адвокатська монополія є тим інструментом, який стимулює розвиток адвокатури й посилення правових гарантій у судовому проваджені [12], а також те що вказаний перехід до введення єдиних стандартів, який свого часу був ініційований в Україні, свідчить про те, що наша держава не ігнорує зарубіжного досвіду і прагне розвивати правову культуру суспільства [13, с. 50–54].

Ще одним важливим аспектом законодавчої модернізації стала поява можливостей безоплатної правової допомоги, закріплених у Законі України «Про безоплатну правову допомогу» від 2 червня 2011 року № 3460-VI [14]. Завдяки цій ініціативі, соціально вразливі групи громадян отримали доступ до адвокатських послуг, у тому числі в кримінальних провадженнях. На думку Ісакової В.М., це стало додатковою гарантією реалізації права на захист, що безпосередньо сприяє зменшенню соціальної нерівності у доступі до правосуддя [15, с. 407-408].

Таким чином, процес реформування інституту права на захист в Україні тривав кілька десятиліть і продовжується досі. Історико-правова ретроспектива свідчить про еволюцію від обмежених радянських механізмів, які не забезпечували реальної незалежності адвоката, до сучасних законодавчих реформ, орієнтованих на утвердження верховенства права, дотримання європейських стандартів, реформи судової влади та якісне надання правничих послуг. Своєю чергою, ці перетворення ілюструють прагнення України до прогресу в галузі прав людини та побудови демократичної держави.

Загалом право на захист у національному праві традиційно сприймається як фундаментальна передумова забезпечення прав людини, без якої будь-які проголошені свободи залишалися б суто декларованими. В Україні це право гарантоване статтею 55 Конституції, яка встановлює, що кожен може захищати свої права і свободи будь-якими заходами, не забороненими законом [8]. Федіна Н.В. наголошує, що саме ця конституційна норма створює підвалини для внутрішньонаціонального застосування міжнародних стандартів у сфері прав людини, слугуючи інструментом впровадження концепції верховенства права [16, с. 62]. Схожу позицію висловлюють Пирога І.С. та Бисага Ю.М., вказуючи, що конституційний рівень регулювання права на захист забезпечує його пряму дію та примусову силу, що дозволяє громадянам вимагати від держави відповідних гарантій [17, с. 16-17].

Принцип відповідальності держави перед особою за порушення її прав є стрижневим положенням Конституції: зокрема, стаття 3 проголошує, що найвищою соціальною цінністю є людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека [8]. Ця норма відправляє сигнал усій правовій системі про те, що будь-яке порушення прав повинно мати належну відповідь у формі ефективних засобів захисту.

Звідси випливає, що, *по-перше*, людина є активним суб'єктом у механізмі правозахисту, адже вона сама може ініціювати використання тих чи інших інструментів; *по-друге*, держава через систему законодавчих актів і спеціалізованих інституцій зобов'язана гарантувати ефективну реалізацію цього права.

Водночас, як зазначають Кельман М.С., Токарська А.С., Ярмол Л.В. та ін., право на захист має складну внутрішню структуру і складається з декількох аспектів: юридичного захисту у судовому порядку, позасудового (адміністративного, громадського) захисту та самозахисту [18, с. 30–32]. Така позиція ґрунтується на розумінні того, що формальні судові процедури не завжди можуть бути єдиним чи найкращим засобом відновлення порушених прав, особливо у випадках, коли ситуація вимагає негайних дій або коли ефективність державних інституцій є недостатньою.

Загальна декларація прав людини (стаття 8) та Європейська конвенція з прав людини (стаття 13) встановлюють, що кожна людина має право на ефективні засоби захисту в національних органах влади, якщо її права й свободи, визнані міжнародним правом, порушуються [19, 3]. Це дозволяє стверджувати, що національна конституційна норма про право на захист є відображенням і деталізацією більш широких міжнародних стандартів. На думку Калинюк С.С., право на захист включає не лише формальну можливість звернутися до суду, а й реальну здатність особи відстояти свої інтереси за допомогою кваліфікованої юридичної допомоги чи за допомогою

відповідних організацій, уповноважених здійснювати захист або моніторинг прав людини (як-от Уповноважений Верховної Ради України з прав людини) [20, с. 80–83].

У наукових дослідженнях акцентується увага на тому, що законодавче поле продовжує вдосконалюватись, особливо в частині розширення переліку засобів, якими може користуватися особа для захисту власних прав, а також у напрямах підвищення доступності правової допомоги для вразливих категорій населення. Так, останні зміни в законодавстві передбачають можливість отримання безоплатної правової допомоги певними соціальними групами, що відповідає загальним тенденціям розбудови соціально орієнтованої держави [21]. Зокрема, особлива увага у вітчизняній правовій системі приділяється захисту прав біженців, шукачів притулку та внутрішньо переміщених осіб. Закони України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» та «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» фіксують державні гарантії стосовно доступу цих категорій осіб до правової допомоги, судового розгляду та інших механізмів захисту [22; 23].

Варто підкреслити, що в Україні функціонує інститут безоплатної правової допомоги, який покликаний забезпечити рівний доступ до захисту для всіх категорій громадян незалежно від їхнього матеріального становища.

Значну роль у розбудові системи захисту відіграє Закон України «Про безоплатну правову допомогу», прийнятий у 2011 році, який передбачає організаційні й фінансові засади надання первинної та вторинної (адвокатської) правової допомоги (статті 7-15) [14]. На думку низки українських дослідників, зокрема Ратушної Б.П., саме цей закон став важливою віхою у формуванні сучасної системи гарантування права на захист для соціально вразливих категорій осіб [24, с. 195-196]. Зокрема, він передбачив розгалужену мережу регіональних та місцевих центрів безоплатної правової допомоги, що забезпечує доступ громадян до юридичних консультацій та адвокатських послуг у кримінальних, цивільних і адміністративних справах.

Також в контексті цієї статті неможливо залишити поза увагою інститут самозахисту, як одну з форм реалізації права на захист, що передбачає можливість особи захищати себе чи свої законні інтереси самостійними діями, які не суперечать правовим нормам. Цивільний кодекс України (стаття 19) прямо закріплює право кожної людини на самозахист своїх прав і свобод, підкреслюючи легітимність таких дій у разі, коли вони здійснюються в межах закону [25]. Це стосується не лише фізичних способів захисту, як-от необхідна оборона під час нападу, а й численних механізмів, включно зі зверненням до органів державної влади, публічними акціями (мітингами, демонстраціями) або використанням засобів масової інформації для привертання уваги до порушених прав.

На думку Мерник А.М. та Білецького А.А., «поняття права на самозахист не має чіткого визначення в українському законодавстві. Однак, в ході аналізу норм конституційного, кримінального, цивільного та трудового права було з'ясовано, що право особи на самозахист органічно випливає з низки статей, які закріплюють собою основні природні права людини. Відповідно, самозахист є комплексним інститутом права, який складається з правових норм, що визначають собою способи захисту особою своїх порушених прав методами, що не заборонені законом, включаючи при цьому можливість звернення зацікавленої особи до уповноважених органів» [26, с. 33].

Окрім традиційних форм, в умовах стрімкого розвитку цифрових технологій з'явилося поняття «цифрового самозахисту». Воно включає захист персональних даних, протидію кібератакам, використання засобів шифрування інформації та загалом обізнаність у питаннях так званої кібергігієни. В Україні цей напрям поки що мало врегульований законодавчо: існують фрагментарні норми щодо захисту інформації та персональних даних, однак комплексної стратегії кібербезпеки для звичайних громадян немає. Відповідно, зростають проблеми у просвітницькій діяльності, у розробці більш чітких механізмів притягнення до відповідальності за кібершахрайство чи незаконне втручання в приватне життя. Таким чином інститут самозахисту в Україні має широкий потенціал розвитку: його ефективність залежить як від формування відповідної правосвідомості, так і від удосконалення правових норм, які встановлюють межі допустимої поведінки та відповідальність за її порушення.

Отже, майбутнє права на захист в Україні залежить від того, наскільки узгоджено держава, громадські організації та правова спільнота працюватимуть над подоланням структурних проблем. З одного боку, державні органи повинні взяти на себе відповідальність за створення дієвої нормативної бази, впровадження належного контролю за роботою правоохоронної та судової системи, а також за фінансову підтримку правозахисних ініціатив. З іншого боку, громадянське суспільство і

професійні спільноти юристів та адвокатів мають активно долучатися до процесу моніторингу порушень, а також формувати пропозиції щодо реформ, здійснювати просвітницьку діяльність серед населення. Лише комплексний підхід може гарантувати, що проголошене в Конституції право на захист набуде реального змісту і стане доступним для кожного, хто потребує його реалізації. Серед найгостріших проблем, які впливають на ефективність права на захист, слід відзначити те, що нерідко громадяни не знають своїх прав, не довіряють судовій системі чи правоохоронним органам, що призводить до недовикористання доступних правозахисних механізмів або до спроб самостійно вирішувати спори неправовими методами. Крім того, недостатня підготовка і перевантаженість судів, бюрократичні процедури, а в деяких випадках і неналежне виконання судових рішень можуть призвести до зневіри людей у дієвості офіційних способів захисту.

Таким чином, аналіз вітчизняного досвіду реалізації права на захист засвідчує наявність складної багаторівневої системи, в якій поєднуються судові, адміністративні, адвокатські та самозахисні механізми. Конституція України закріплює право на захист як фундаментальне, і цей принцип підтримується низкою законів – від Кримінального процесуального кодексу України до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» і Закону України «Про безоплатну правову допомогу». Українські науковці пропонують різні погляди на те, як це право має реалізовуватися на практиці, проте сходяться на думці про його визначальне значення для формування правової держави і забезпечення верховенства права.

Висновки. Отже, право на захист в Україні пройшло довгий шлях формування від конституційних декларувань, до створення дієвих інституційних і процесуальних механізмів, які, попри численні труднощі, демонструють позитивну динаміку. Історико-правова ретроспектива свідчить про еволюцію від обмежених радянських механізмів, які не забезпечували реальної незалежності адвоката, до сучасних законодавчих реформ, орієнтованих на утвердження верховенства права, дотримання європейських стандартів, реформи судової влади та якісне надання правничих послуг, що є запорукою забезпечення права людини на захист.

Подальші кроки в реформуванні сфери захисту прав людини мають ґрунтуватися на збалансованому поєднанні законодавчих нововведень, ефективного правозастосування, підготовки кваліфікованих кадрів та безперервної просвітницької діяльності серед населення. Лише за таких умов право на захист стане не тільки предметом конституційного чи законодавчого регулювання, а й реальною складовою повсякденного життя кожної людини, забезпечуючи довіру до правової системи й утверджуючи принцип верховенства права в українському суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 4 листопада 1950 року, ратифікована Україною 17.07.1997 року Законом України № 475/97-ВР та протоколи 1, 2, 4, 7, 12 / База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення 06.04.2025).
2. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, прийнятий 16 грудня 1966 року Генеральною асамблеєю ООН, ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19 жовтня 1973 року. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/file/995_043/pdf (дата звернення: 06.04.2025).
3. Цивільний процес України: Підручник / за ред. Ю.С. Червоного. Київ. Істина, 2007. 392 с.
4. Овчаренко О.М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: монографія. Харків: Право, 2008. 304 с. URL https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI/MonoOvcharenko.pdf (дата звернення 06.04.2025).
5. Судейко М.А. Адвокатура за часів радянського періоду. URL: https://www.rusnauka.com/28_OINXXI_2010/Pravo/71381.doc.htm (дата звернення 06.04.2025).
6. Положення про адвокатуру Української РСР, затверджене Законом Української РСР від 31.10.1980 року № 1050-X. URL: https://ips.ligazakon.net/document/T801050?an=2 (дата звернення 06.04.2025).
7. Аракелян М.Р. Правозахисна діяльність адвокатури: теоретико-правовий ракурс: монографія. Одеса: Фенікс, 2018. 386 с. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/528e8bb9-e3aa-414d-9c64-e5fb4eef090a/content (дата звернення 06.04.2025).

8. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#n4363 (дата звернення: 06.04.2025).
9. Подоляка А.М. Захист прав і свобод громадян засобами адвокатури. Форум права. 2009. № 1 С. 431–437. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN =UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=FP_index.htm_2009_1_62 (дата звернення 06.04.2025).
10. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 року № 5076-VI / База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#top (дата звернення 06.04.2025).
11. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI // База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/conv#n696 (дата звернення 06.04.2025).
12. Шкляр С.В. Адвокатська «монополія»: європейський досвід і перспективи України. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analitycs/121713_advokatska-monopolya-vropeyskiy-dosvd--perspektivi-ukrani (дата звернення 06.04.2025).
13. Шандула О.О. Адвокатська монополія: національні тенденції та зарубіжний досвід. Часопис Київського ун-ту права. 2020. № 3. С. 48–54. URL: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/401/382 (дата звернення 06.04.2025).
14. Про безоплатну правничу допомогу: Закон України від 02.06.2011 року № 3460-VI. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 51 // База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text (дата звернення 06.04.2025);
15. Ісакова В.М. Право на правову допомогу як елемент принципу доступності правосуддя. Форум права. 2012. 4. С. 404–410. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index. (дата звернення 06.04.2025).
16. Федіна Н.В., Повалена М.В. Дотримання принципу верховенства права, як важливої складової захисту прав людини, при застосуванні правових норм органами державної влади. Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. № 2. С. 58–-62. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/anpopr_2023_2_11 (дата звернення 06.04.2025).
17. Конституційно-правове регулювання прав і свобод громадян в Україні: колективна монографія / під ред. І.С. Пироги, Ю.М. Бисаги. Луцьк: Вежа-Друк, 2023. 472 с. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/62721/1/Конституційно-правове%20регулювання%20прав%20і%20свобод%20громадян%20в%20Україні.pdf (дата звернення 06.04.2025).
18. Кельман М.С., Токарська А.С., Ярмол Л.В. Сучасні механізми захисту прав людини: колективна монографія. Львів: Галицька видавнича спілка, 2020. 220 с. URL: https://lpnu.ua/sites/default/files/2023/6/19/paragraphs/50930/monografiyakelmantokarskayarmolcebenko.pdf (дата звернення 06.04.2025).
19. Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної асамблеї ООН від 10 грудня 1048 року. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 06.04.2025).
20. Калинюк С.С. Інститут адвокатури в механізмі реалізації права людини і громадянина на правову допомогу: конституційно-правовий аспект: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.02. Ужгород, 2015. 203 с. URL: https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/8485 (дата звернення 06.04.2025).
21. Доступність правової держави в контексті воєнного стану. URL: https://legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2023/02/dostupnist-compressed.pdf (дата звернення 06.04.2025).
22. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон України від 08.07.2011 р. № 3671-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17#Text (дата звернення 06.04.2025).
23. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.2014 р. № 1706-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text (дата звернення 06.04.2025).
24. Ратушна Б.П. Право на безоплатну вторинну правову допомогу як запорука доступності правосуддя в Україні. Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юри-

дичні науки. 2019. Вип. 8. С. 193-198. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvlkau_2019_8_23 (дата звернення 06.04.2025).
25. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення 06.04.2025);
26. Мерник А.М., Білецький А.А. Право на самозахист: загальноправовий аспект. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 10. С. 30–33. URL: http://lsej.org.ua/10_2023/4.pdf (дата звернення 06.04.2025).

УДК: 340.15:336.2(450:477)»12/15»
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.6

ВПЛИВ РИМСЬКОГО ПРАВА НА РЕГУЛЮВАННЯ ПОДАТКОВИХ ТА МИТНИХ ВІДНОСИН У СЕРЕДНЬОВІЧНИХ КОЛОНІЯХ ГЕНУЕЗЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ НА ТЕРЕНАХ СУЧАСНОГО ПІВДНЯ УКРАЇНИ (1266–1475 РР.)

Гавриленко О.А.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного і європейського права
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
ORCID: 0000-0001-5554-4919
e-mail: o.gavrylenko@karazin.ua

Гавриленко О.А. Вплив римського права на регулювання податкових та митних відносин у середньовічних колоніях Генуезької республіки на теренах сучасного півдня України (1266–1475 рр.)

Стаття присвячена дослідженню рецепції римського права у сфері податкового та митного регулювання в середньовічних колоніях Генуезької республіки, що існували на території сучасного півдня України в 1266–1475 рр. Визначено характерні риси податкового та митного права Данього Риму. Проаналізовано основні правові механізми, за допомогою яких норми римського права були адаптовані до економічної, політичної та соціальної реальності середньовічної Газарії. Особлива увага приділяється джерелам права, що стали підґрунтям для цієї рецепції, зокрема Статуту генуезьких колоній 1449 р., норми якого значною мірою визначали правові засади податкової та митної системи колоній.

Досліджено, яким чином рецепція римського права впливала на регулювання оподаткування купців, ремісників і місцевого населення, а також на встановлення митних зборів на імпортні та експортні товари. Окрему увагу приділено питанням податкових привілеїв, які отримували купці Генуї та Венеції, а також правовому обґрунтуванню цих привілеїв через римське право. Проаналізовано роль католицької церкви як інституції, що сприяла рецепції римських правових норм у сфері оподаткування, регулювала боргові зобов'язання та забезпечувала правове оформлення торговельних контрактів.

Окремо розглянуто деякі особливості функціонування податкової адміністрації в генуезьких громадах причорноморських міст, насамперед у Кафі. Проаналізовано правові основи встановлення різних видів податків, включаючи земельний, прибутковий і митні збори, а також з'ясовано їхній вплив на фінансову стабільність колоній. Вивчено процедури збору податків, заходи щодо протидії ухиленню від сплати та механізми вирішення конфліктів між місцевими чиновниками, купцями та населенням.

Автор доходить висновку, що рецепція римського права в колоніях Генуї відігравала ключову роль у формуванні ефективної податкової та митної системи, що, своєю чергою, сприяло економічному розвитку регіону та забезпечувало стабільність колоніальної адміністрації. Досвід рецепції римського права в середньовічній Європі дозволяє краще зрозуміти його значення у формуванні правових інститутів оподаткування й митного регулювання.

Ключові слова: історія права, римське право, рецепція, податкове право, митне право, Україна, генуезькі колонії, середні віки.

Havrylenko O.A. The influence of roman law on the regulation of tax and customs relations in the medieval colonies of the Genoese Republic in the territory of modern southern Ukraine (1266–1475).

The article is devoted to the study of the reception of Roman law in the field of tax and customs regulation in the medieval colonies of the Genoese Republic, which existed in the territory of modern

southern Ukraine between 1266 and 1475. The characteristic features of the tax and customs law of Ancient Rome have been identified. The main legal mechanisms by which the norms of Roman law were adapted to the economic, political, and social reality of medieval Gazaria are analyzed. Particular attention is paid to the sources of law that formed the basis for this reception, especially the Statute of the Genoese Colonies of 1449, whose provisions largely determined the legal foundations of the tax and customs system of the colonies.

The study examines how the reception of Roman law influenced the taxation of merchants, artisans, and the local population, as well as the establishment of customs duties on imported and exported goods. Special attention is given to the issues of tax privileges granted to merchants of Genoa and Venice and the legal justification of these privileges through Roman law. The role of the Catholic Church as an institution that facilitated the reception of Roman legal norms in the field of taxation, regulated debt obligations, and ensured the legal formalization of trade contracts is analyzed.

Some features of the functioning of tax administration in the Genoese communities of the Black Sea cities, primarily in Caffa, are separately examined. The legal foundations for the establishment of various types of taxes, including land tax, income tax, and customs duties, as well as their impact on the financial stability of the colonies, are analyzed. The procedures for tax collection, measures to counter tax evasion, and mechanisms for resolving conflicts between local officials, merchants, and the population are also studied.

The author concludes that the reception of Roman law in the Genoese colonies played a key role in shaping an effective tax and customs system, which, in turn, contributed to the economic development of the region and ensured the stability of the colonial administration. The experience of the reception of Roman law in medieval Europe provides a better understanding of its significance in the formation of legal institutions for taxation and customs regulation.

Key words: history of law, Roman law, reception, tax law, customs law, Ukraine, Genoese colonies, Middle Ages.

Постановка проблеми. У наш час, коли економічні процеси стають все більш глобалізованими, дослідження історичних моделей правового регулювання податкових та митних відносин набуває особливої актуальності. Дослідження історичних коренів сучасного права допомагає глибше усвідомити його еволюцію та взаємозв'язки між різними правовими системами, краще зрозуміти сучасні процеси інтернаціоналізації права. Римське право є фундаментом для багатьох сучасних правових систем, включаючи українську. Вивчення його впливу на формування податкового та митного права в середньовічних колоніях Генуї, що розташовувалися на сучасних південноукраїнських землях (зокрема й тих, які нині є тимчасово окупованими), дозволяє простежити, як ці інститути розвивалися протягом століть.

Проблема рецепції римського права національними правовими системами, а також міжнародним правом (jus gentium) є об'єктом зацікавленості юристів вже протягом тривалого часу. Зокрема, вони звертають увагу на те, що розглядаючи питання рецепції римського права у вітчизняному середньовічному праві, обов'язково варто брати до уваги специфіку цього процесу, що обумовлювалася особливостями цивілізаційної орієнтованості держав, які в той час розташовувалися на теперішніх теренах України, їхнім геополітичним та культурним становищем у системі «Схід-Захід».

Дослідження історії південних земель України, зокрема особливостей їхнього державно-правового розвитку, є важливим для розуміння регіональної специфіки та ідентичності. Ця тема становить інтерес і з точки зору її міждисциплінарного характеру. Вона є цікавою для представників різних наукових дисциплін: юристів, істориків, економістів. Її опрацювання дозволяє поєднати методи історичного дослідження з аналізом правових норм та економічних процесів. Водночас, варто зауважити, що, незважаючи на свою актуальність, ця тема залишається недостатньо дослідженою в українській історико-правовій науці.

Стан опрацювання проблеми. Безперечно, у вітчизняній юридичній літературі неодноразово підіймалися питання впливу римського права на розвиток правових систем держав, що в різні історичні періоди існували на теренах сучасної України. Серед таких, зокрема, варто пригадати наукові дослідження Н.Б. Арабаджи та Н.В. Атаманової [1], І.Й. Бойка [2], М.М. Кобилецького [3], А.В. Крижевського [4], М.М. Миньо [5], Є.О. Харитонова та О.І. Харитонової [6; 7], Г.А. Шпиталенко, О.С. Гори, Т.В. Барановської [8] та ін. Відомі й деякі дослідження правового регулювання

окремих сфер суспільних відносин в генуезьких колоніях Північного Причорномор'я [9; 10; 11; 12; 13]. Але проблема впливу римського права на регулювання податкових та митних відносин у середньовічних колоніях генуезької республіки на теренах сучасного півдня України досі не висвітлювалася.

Мета дослідження полягає у визначенні специфіки впливу римського права на регулювання податкових та митних відносин у середньовічних колоніях генуезької республіки на теренах сучасного півдня України, виявленні особливостей застосування римсько-правових інститутів у сфері фінансів та зовнішньої торгівлі генуезьких колоній протягом другої половини XIII – кінця XV ст.

У перебігу роботи над статтею застосовувалася низка **методів**, традиційно вживаних істориками права. Серед них головне місце посідають історико-правовий, порівняльно-історичний, формально-юридичний методи та метод системного аналізу. Окрім того, важливе значення відводилося й застосуванню герменевтичного методу, який призначений для виявлення смислу юридичного тексту, виходячи з його об'єктивних (значення слів та їхні історично обумовлені варіації) і суб'єктивних (наміри автора) підстав, інтерпретації та роз'яснення змісту зафіксованого в документі юридичного тексту [14, с. 8], та вбачається надзвичайно важливим для тлумачення норм, що містяться в пам'ятках стародавнього та середньовічного права і, зокрема, в текстах імператорського рескрипту 201 р. н.е. про звільнення громадян Тіри [15, с. 62] від мита, а також Статуту генуезьких колоній у Чорному морі 1449 р.

Виклад основного матеріалу. У добу високого середньовіччя, а точніше в XIII–XV ст., в Північному Причорномор'ї торгували, воювали, вступали в інші контакти держави й квазідержавні утворення, що постали на різноманітному культурному підґрунті. Серед найвідоміших зазвичай згадують Кримське ханство [16, с. 16–20], Князівство Феодоро (Мангупське князівство) [17], а також Генуезьку Газарію – комплекс колоній у Північному Причорномор'ї, що існував у період між 1266 і 1475 роками. Протягом цього часу на теренах сучасних південноукраїнських теренах розташовувалися міста та поселення Кафа, Чембало, Солдайя, Луста, Горзувіти, Воспоро – в Криму, Ілліче (Лерічі) – у гирлі Дніпра, Джинестра – на узбережжі Одеської затоки, Монкастро (Самастро) – у гирлі Дністра та ін. [18].

Внаслідок як західного, так і східного впливу тогочасне право формувалося в регіоні як синтез місцевого звичаєвого права, реципованого римського, а також невеликою мірою й візантійського права[1]. При цьому й рецепція римського права здійснювалася у двох різновидах – через вплив католицької церкви, яка функціонувала за римськими законами [19, с. 160], та через право метрополії – Республіки Святого Георгія (Генуезької республіки) [13, с. 155–158].

Свого часу в Стародавньому Римі правове регулювання податкових та митних відносин протягом історичного розвитку держави зазнавало значних трансформацій. Відсутність формалізованих податкових законів на ранніх етапах поступово змінилася на доволі складну систему правових норм, що регулювали оподаткування.

Цензи як регулярні переписи майна, що здійснювалися виборними урядовцями – цензорами, не лише служили для визначення податкових зобов'язань, але й мали важливе правове значення, фіксуючи майновий стан громадян та слугуючи основою для податкового обкладення [20].

Ранньоримська податкова система складалася власне з трьох видів податкових платежів: трибутуму, вектігалію та стипендію. *Трибутум* виник як майновий податок з громадян Риму. *Вектігалій* та *стипендій* виникли як різні форми мит, але з розвитком системи оподаткування стипендій було об'єднано з вектігалієм[2].

З розширенням території Римської республіки та її перетворення на імперію, система правового регулювання податків ускладнювалася. У колоніях запроваджувалися комунальні (місцеві) податки і повинності. Були розроблені спеціальні закони, що визначали види податків, ставки, платників та порядок стягнення. Окремо варто звернути увагу на висвітлені в історико-правових дослідженнях [21, с. 17] так звані закони про розкіш – *leges sumptuariae*, які в деяких випадках, окрім іншого, містили й норми податкового права.

---

[1] Власне, й сама Візантія свого часу зазнала потужного впливу римського права (реципувала його).

[2] Вектігалій (лат. vectigalia) в широкому сенсі означав різноманітні непрямі збори, які по суті, являли собою транзитне мито з товарів, що перевозилися з однієї місцевості до іншої через територію римської держави. Однак, сюди включалися й платежі, що не мали транзитного характеру: особливе мито, що стягувалося з відпущення рабів на волю (5% від їх ринкової вартості), податок на сіль, податок з обігу або акциз на внутрішнє споживання (1%), податок з обігу при торгівлі рабами (4%) тощо.

Відкупна система, що була відома ще раніше з практики давньогрецьких полісів [22, с. 182], хоча й була поширена [23, с. 187], проте викликала значну правову невизначеність та сприяла зловживанням. Реформи Гая Юлія Цезаря та Октавіана Августа були спрямовані на усунення правових прогалин та встановлення більш жорсткого контролю за збором податків та стягненням мит. Були створені спеціальні фінансові органи, які відповідали за виконання відповідних норм законодавства [20].

Правовий статус громадян та підданих також впливав на їхні податкові зобов'язання. Громадяни Риму користувалися певними податковими пільгами, тоді як піддані провінцій були обкладені більшими податками.

У давньоримській державі об'єктами оподаткування виступали раби, велика рогата худоба, майно, земля, нерухомість. Тобто спершу з'явилися прямі реальні податки [24]. Основними податками у Стародавньому Римі був земельний податок та податок з душі населення, оподатковувався товарний оборот та спадщина. Важливим було визначення податкового потенціалу територій та розподіл податкового тягаря між громадами. Для цього проводилися детальні обміри земельних ділянок та складалися кадастри.

Важливим джерелом прибутків для Римської імперії були митні збори. Варто зауважити, що Римська імперія, прагнучи забезпечити економічну стабільність та контролювати торговельні потоки на своїх кордонах, також здійснювала детальну регуляцію митних відносин у підкорених провінціях [25]. Деякі еллінські поліси Чорномор'я, зокрема Тіра (сучасний Білгород-Дністровський), хоча й користувалися певними привілеями, були включені до цієї системи [26]. Тіра, як важливий торговий центр, мала давні митні привілеї, що були підтверджені римськими імператорами. Однак, з розширенням Римської імперії та посиленням централізації влади, ці привілеї зазнали суттєвих обмежень [27, с. 24-25]. Римський уряд, прагнучи уніфікувати митну систему та збільшити податкові надходження, встановив жорсткий контроль над митними зборами в Тірі [22, с. 186, 187-188], що знайшло вираз у відомій пам'ятці права – імператорському рескрипті 201 р. н.е. про звільнення громадян Тіри від мита [28, с. 19-20]. І хоча Тіра формально зберегла деяку економічну автономію, все ж її митні привілеї були підпорядковані загальноімперським інтересам. Це свідчить про те, що економічні міркування відігравали вирішальну роль у формуванні римської митної політики (а, відповідно, й митного законодавства), а місцеві громади, навіть маючи певні привілеї, були змушені адаптуватися до вимог центральної влади.

Правове регулювання стягнення податків та мит у Римській імперії мало як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, воно забезпечувало стабільність податкових надходжень та сприяло розвитку держави. З іншого боку, надмірне оподаткування та свавілля податкових чиновників в низці випадків призводили до соціальних заворушень та створювали підґрунтя для економічних криз.

Звичайно, в жодному разі не варто проводити прямі аналогії між нормами римського права, якими регулювалося стягнення податків та мит у Римській імперії та подібними нормами, що застосовувалися у європейських державах в подальшому. Та все ж можна побачити, що на правове регулювання податкових та митних відносин в середньовічних колоніях Генуезької республіки [29] на сучасних південноукраїнських землях, більшість з яких продовжувало існувати на території міст і поселень попереднього періоду або ж неподалік від них, римське право справило доволі помітний вплив. Ефективне регулювання цієї групи відносин було критично важливим для забезпечення економічної стабільності та розвитку цих колоній, і насамперед, Кафи (суч. Феодосія), яка була важливим торговельним центром, де перетиналися інтереси різних культур і народів.

На жаль, спеціальні наукові праці що висвітлювали б історію податкової та митної системи Кафи (а тим більше Чембало, Солдайї, Воспоро, Ілліче, Джинестри чи Монкастро), які могли б зрівнятися за глибиною аналізу з дослідженнями щодо Константинополя або Трапезунда, досі залишаються великою рідкістю. Проте, все ж деякі праці такого роду все ж існують. Окрім того, цінні відомості можна знайти в опублікованому тексті Статуту генуезьких колоній на Чорному морі 1449 р., статті якого надають уявлення про функціонування їхньої фінансової системи.

Як зазначають дослідники, перші згадки про податки в Кафі зустрічаються в документах кінця XIII століття [30, с. XLV]. Для цього часу можна вирізнити кілька видів податків. Серед них чільне місце, як і в Давньому Римі, посідали прямі реальні податки. В колоніях Генуї вони зазвичай іменувалися *collecti* та являли собою податки на нерухоме майно (землю та будівлі), що стягувалися регулярно. Важливими були й *oneres* – непрямі податки, що стягувалися з товарів та послуг

і за спільним рішенням розподілялися між членами громади для покриття витрат на громадські потреби (будівництво доріг, портів, фортечних споруд тощо); *mutui* – добровільні позики, що надавалися громаді її членами, які згодом, у XIV столітті, перетворилися на щорічні обов'язкові платежі для власників нерухомості.

Окрім цього, мабуть від самого початку існування кафської колонії Республіки святого Георгія, тут були запроваджені *comerzi de Caffa* – митні збори за ввезення та вивезення товарів, аналогічні візантійським *комеркіям*, які, в свою чергу, вели свою історію від Римської імперії. Ці збори спрямовувалися як на користь татарських, так і генуезьких властей. Якщо татарський комеркій (його іменували *бадж*) збирався з усіх купців, які приїздили до Кафи, або їхали з неї, то генуезький комеркій стягувався виключно з генуезців. Перші збиралися чиновниками хана (*баджі*), стягнення другого покладалося на генуезького посадовця, якого називали *comerzarii* або *collector comerzi*. Як стверджують дослідники, на початку XIV ст. генуезький комеркій становив 0,5%, а ханський – 3%.

У XIV столітті, зі зміцненням позицій Генуї [31] та ускладненням адміністративного управління в колоніях, податкова система останніх зазнала значних змін. З'явилися нові види податків, такі як *avariae* – прямий податок, що залежав від соціального та майнового стану особи. Він обчислювався з фіксованих сум, що визначалися законодавчими зборами комуни для бургів, кварталів та парафій. Населення останніх оцінювало майно кожного городянина, що мешкав на її території, і встановлювало суму податку. Обов'язковою складовою «аварії» була *scotum* – подушна подать, яку сплачували всі мешканці міста, незалежно від їхнього статусу чи статків. Її розмір залежав від мінімальної вартості продуктів харчування на день, яку був зобов'язаний сплатити кожен, хто проживав у місті. Від цієї податі не звільнялися ані генуезці, ані левантинці, ні багаті, ні навіть жебраки. Її мали сплачувати й вищі оффіціали, судді, лікарі, особи, які мали особливі заслуги перед комуною, тобто усі ті категорії громадян, які зазвичай користувалися податковими пільгами і навіть імунітетами. Дослідники припускають, що scotum нараховувався на будь-яку особу: чоловіків і жінок, дорослих та дітей і навіть на рабів.

Ускладнилася й система оподаткування нерухомого майна. Було виокремлено *terraticum* – податок на об'єкти нерухомості, розташовані в межах міста, а також *focagium* – податок на користування нерухомістю, що належала комуні (наприклад, у випадку оренди будівлі, що перебувала у комунальній власності).

Значну частину надходжень до бюджету забезпечували *cabellae* – різноманітні непрямі податки, серед яких найважливішим був *mineaticum*, що стягувався кожні три місяці. Раніше традиційно вважалося, що це був соляний податок, проте дехто з дослідників небезпідставно вважає його своєрідним податком на утримання фортифікаційних споруд[1]. Мінеатик збирався за територіальним принципом, у парафіях і кварталах, і відповідальними за його стягнення були декуріони та центуріони (десятники і сотники), що обиралися на місцях.

Митні збори також зазнали змін. Окрім універсального *comercium*, були запроваджені спеціальні збори на окремі товари, зокрема на невільників (*comercium Sancti Antonii*), тканини, зерно, олію, вино, сіль тощо. Як свідчать норми Статуту для генуезьких колоній у Чорному морі 1449 р., соляне мито, наприклад, стягувалося сотниками та десятниками особисто, або могло бути віддане на відкуп (Гл. 6, § 7). При цьому чиновники, які входили до піклувального комітету, який здійснював нагляд за стягненням мита, у жодному разі не мали права звільнити будь-кого від його сплати. У разі, якби вони все ж насмілилися порушити заборону, їм загрожувало покарання у вигляді штрафу в 10 соммо (Гл. 6, § 8) [32, с. 676].

Особливі правила діяли щодо оподаткування суден, що заходили до портів Кафи та інших прибережних міст. Згідно з існуючими нормами, патрони або капітани будь-яких кораблів незалежно від їхньої державної приналежності, що пропливали повз Кафу, були зобов'язані заходити до порту і робити стоянку на один день. При цьому з них мало бути стягнене диференційоване мито, розмір якого залежав від класу корабля (його вантажопідйомності).

Окрім регулярних мит, місцева влада могла встановлювати drictus – екстраординарні збори з окремих напрямків торгівлі та з окремих товарних статей, що діяли нетривалий час та були викликані надзвичайними обставинами. Такими, наприклад, були запроваджені у середині XIV ст.

[1] Лат. *minae* – верхня частина, зубці фортечних мурів.

піввідсоткові збори на покриття військових витрат Кафи, мита на вино у розмірі 10 аспрів з діжки. Сюди ж можна віднести й встановлені в 1386 р. за розпорядженням дожа Антоніотто Адорно разові десятивідсоткові збори на всі товари, що вивозилися з Кафи до Генуї і ввозилися з Генуї до Кафи як генуезцями, так і негенуезцями, що були спричинені війною між Кафою та Лікостомо[1].

Окремі з таких тимчасових податкових зборів, викликаних якоюсь критичною ситуацією, іноді перетворювалися на стійкі *impositiones* (накладення), як це сталося, наприклад, у середині XIV ст. з кафськими митами на вино турецького, кавказького та кримського походження.

У XV столітті податкова система генуезьких колоній продовжувала розвиватися, відображаючи зміни в політичній та економічній ситуації [33]. Особливе місце в системі оподаткування належало регулюванню споживання. Міські комуни прагнули контролювати не дише підприємців і торговців, але й звичайних мешканців міста, які здійснювали щоденні покупки. Значну роль, зокрема, відігравали різноманітні ринкові збори, що стягувалися за кожну торговельну операцію.

Складається враження, що жодна дія не могла бути здійснена без сплати того чи іншого податку. Оподатковувалася навіть діяльність повій. В Статуті для генуезьких колоній у Чорному морі 1449 р. в главі 29 «Щодо воєначальника міста Кафи, його обов'язків і прибутків» (§ 16) наголошувалося, що такі жінки мусили сплачувати на користь воєначальника щорічну подать – «не більше одного турецького дуката». Якщо ж воєначальник насмілювався порушити цю норму та віддавав наказ сплатити більше, то в такому випадку на нього мусив бути накладений штраф у розмірі 1000 аспрів [34, с. 208].

Особливим різновидом оподаткування були натуральні внески, такі як зброя для арсеналу, дрова для міста, а також різноманітні роботи з ремонту доріг, охорони тощо. Наприклад, § 2 Глави 26 Статуту 1449 р. встановлював стягнення з кожного мешканця передмістя, який проїздить через міські ворота, одного поліна «для обігріву оргузіїв» взимку [32, с. 702], а § 11 Глави 6 зобов'язував «шкіперів, що плавають під квадратним парусом, привозити до Кафи за кожне плавання одну барку каміння» [32, с. 677].

Податкове навантаження покладалося на всі верстви населення без виключень. З метою наповнення міського бюджету податки стягувалися навіть з чиновників, які тільки-но вступали на посаду. Наприклад, консули Яліти та Лусти повинні були сплатити по два соммо, консул Боспоро – чотири соммо, військові начальники Кафи – вісім соммо, наглядачі за торгівлею – вісім соммо (Гл. 6, § 6) [32, с. 675-676]. Окрім того, посадовці сплачували спеціальні, доволі високі податки на свої посадові оклади.

В першій половині XV ст. доволі широко практикувалися збори реквізиційного характеру з купців тих держав, від підданих яких кафіоти зазнали майнових збитків. Так, наприклад, у 1428 р. було запроваджене додаткове мито на товари єгипетських купців, надходження від якого мали піти на компенсацію матеріальних втрат кафських торгівців «живим товаром» – рабами, що виникли внаслідок утисків султана Єгипту. Подібні додаткові мита неодноразово накладалися також на товари венеціанських і трапезундських купців з метою компенсації шкоди, що була заподіяної кафіотам з боку республіки Святого Марка та імперії Великих Комнинів.

Висновки. Комплексний порівняльний аналіз найбільш характерних рис еволюції системи податків та мит у Стародавньому Римі та середньовічних колоніях Генуезької республіки на теренах сучасного півдня України, а також окремих пам'яток фінансового права, надає можливість дійти певних висновків щодо впливу римського права на процеси регулювання податкових та митних відносин в генуезьких колоніях Північного Причорномор'я, рецепції окремих його елементів. Насамперед варто зауважити, що дослідження впливу римського права на формування податкового та митного права в генуезьких колоніях на півдні України є важливим для розуміння еволюції правових систем у регіоні. Римське право, як фундамент багатьох сучасних правових систем, відіграло значну роль у розвитку фінансового та торговельного законодавства середньовічних колоній Республіки святого Георгія.

Порівняльний аналіз норм податкового і митного права Риму та генуезьких колоній виявляє: 1. Подібність у видах податків і мит. Обидві системи використовували прямі (податок на майно, землю) та непрямі (податок на товари, послуги) податки. У колоніях Генуї, як і свого часу в Римі, існували податки на нерухомість, подушний податок, а також різноманітні митні збори. 2. Схожість принципів оподаткування. Римське право, ймовірно, вплинуло на формування податкової системи

[1] Нині Кілія – місто в Ізмаїльському районі Одеської області, розташоване на березі Кілійського гирла Дунаю.

генуезьких колоній, зокрема на принципи визначення податкових зобов'язань, класифікацію податків (прямі та непрямі), а також на процедури стягнення податків та мит. В обох випадках оподаткування базувалося на принципах справедливості, пропорційності та обов'язковості, що в той час проходили період свого формування. Проте, у колоніях Генуї, через їхній особливий статус та економічну діяльність, система оподаткування була більш складною та включала додаткові збори, такі як податок на утримання фортифікаційних с*поруд або спеціальні мита на окремі товари. 3. Вплив римських інститутів*. Контроль за митними зборами, встановлений Римом, міг слугувати прикладом для генуезької адміністрації у забезпеченні економічної стабільності та контролю торговельних потоків. Також у колоніях Генуї використовувалися деякі римські юридичні терміни, такі як «collecti» (податок на нерухоме майно) або «vectigalia» (мито), та формувалися генетично пов'язані з давньоримськими зародки інститутів податкового та митного права. Це свідчить про певний вплив римського права на формування місцевого податкового законодавства. 4. Адаптація до місцевих умов. Водночас, податкове право генуезьких колоній не було простим копіюванням римського права. Воно адаптувалося до місцевих умов, враховуючи особливості економічного розвитку, торгівлі та соціальної структури. У колоніях існували й унікальні податки та збори, що були зумовлені їхнім статусом торговельних поселень.

Отже, коротко дослідивши податкову та митну системи середньовічних колоній Генуезької республіки на півдні сучасної України, можемо зробити висновок про помітний вплив трансформованого метрополією римського права на їх формування та розвиток. Цей вплив виявився як у рецепції окремих правових норм та принципів, так і в загальному підході до організації фінансової системи. Як бачимо, генуезькі колонії адаптували норми римського права до місцевих умов та потреб, враховуючи особливості економічного та соціального розвитку регіону.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Арабаджи Н.Б., Атаманова Н.В. Історичні аспекти впливу римського права на становлення сучасних правових систем. *Нове українське право*. 2021. № 3. С. 11–17. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2021.3.1.
2. Бойко І.Й. Вплив римського приватного права на розвиток правового регулювання цивільних відносин в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2013. Вип. 2. С. 87–96.
3. Кобилецький М.М. Магдебурзьке право як джерело рецепції римського права в Україні. *Право України*. 2007. № 8. С. 121–125.
4. Крижевський А.В. Вплив рецепції римського права на розвиток цивільного та кримінального права Русі. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* Серія: Право. 2023. Вип. 76. Ч. 1. С. 30–36. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.1.4.
5. Миньо М.М. Застосування термінів «найм» і «оренда» в римському приватному праві, їх рецепція та вживання в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2013. Вип. 58. С. 88–94.
6. Харитонов Є.О. Рецепція римського приватного права: теоретичні та історико-правові аспекти. Одеса: Балтська районна друкарня, 1997. 287 с.
7. Харитонов Є.О., Харитонова О.І. Рецепція римського права у Статутах Великого князівства Литовського: чинники, передумови та деякі результати. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 49. С. 14–24.
8. Шпиталенко Г.А., Гора О.С., Барановська Т.В. Вплив рецепції римського приватного права на формування законодавства Київської Русі: історико-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 9. С. 39–43. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-9/8.
9. Кузь А.І. Статут Кафи 1290 р. як джерело з ранньої історії генуезьких торговельних колоній у Криму. *Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць*. Дніпропетровськ, 2011. № 2 (4). С. 14–19.
10. Гавриленко О.А. Судова система кримських колоній Генуї (друга половина XIII – середина XV ст.). *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія «Право».* 2011. № 945. С. 49–53.
11. Гавриленко О.А. Основні риси цивільного процесу в північнопричорноморських колоніях Генуї (друга половина XIII – третя чверть XV ст.). *Вчені записки Таврійського національ-*

ного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Юридичні науки». Т. 24 (63). 2011. № 2. С. 17–22.
12. Гавриленко О.А. Статут генуезьких колоній на Чорному морі 1449 р. – пам'ятка середньовічного італійського права на українських теренах. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія Право*. Вип. 27. 2019. С. 18–24. DOI: https://doi.org/10.26565/2075-1834-2019-27-02.
13. Havrylenko O. Legal regulation of commodity and money relations in the colonies of the Republic of Saint George on the territory of modern Southern Ukraine in the mid-15th century / Prawna regulacja stosunków towarowo-pieniężnych w koloniach Republiki Świętego Jerzego w połowie XV wieku na terytorium obecnej południowej Ukrainy. *Acta Iuris Stettinensis.* 2024. № 5 (51). Numer specjalny. P. 153–187. DOI: 10.18276/ais.2024.51-05.
14. Дзьобань О.П., Яроцький В.Л. Герменевтичний метод у сучасних цивілістичних дослідженнях: до питання про доцільність застосування. *Інформація і право*. 2017. № 2 (21). С. 5–12. DOI: https://doi.org/10.37750/2616-6798.2017.2(21).273020.
15. Історія митної діяльності: Україна в європейському контексті: Наукове видання / Авт. кол.: К.М. Колесников (керівник авторського колективу), Д.В. Архірейський, О.О. Дячок, О.В. Морозов, С.В. Шуляк та ін. За ред. В.В. Ченцова. Одеса: Пласко, 2010. 524 с.
16. Наш Крим: неросійські історії українського півострова: зб. ст. / упоряд. та вступ С.В. Громенко. Київ: К.І.С., 2016. 315 с. URL: https://old.uinp.gov.ua/sites/default/files/nash_krym_2016.pdf.
17. Гавриленко О.А. Феодоро. *Юридична енциклопедія.* В 6 т. Т.6. Т-Я. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. С. 265-266.
18. Господаренко О.В. Італійська колонізація Північного Причорномор'я у XIII–XIV ст. *Чорноморський літопис*. 2011. № 4. С. 52–58.
19. Підопригора, О.А., Харитонов, Є.О. Римське право : підруч. 2 ге вид. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 528 с.
20. Колесников О.В., Бойко Д.І., Коковіхіна О.О. Історія грошей та фінансів: Навчальний посібник. Харків: УкрДАЗТ , 2007. 162 с.
21. Гавриленко О.А. Формування правових основ протидії корупції у державах Стародавнього Світу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2016. Вип. 37. Т. 1. С. 14–18. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ nvuzhpr_2016_37%281%29__5.
22. Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. н.е.). Монографія. Харків: Парус, 2006. 352 с.
23. Баїк О.І. Становлення податків у Стародавньому Римі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки.* 2015. № 813. С. 185–191. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2015_813_30.
24. Павленко В.В., Павленко В.Л. Податкове право зарубіжних країн: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл./ за заг. ред. А.М. Подоляки К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2013. 422 с.
25. Колесников К.М. Митні відносини в Північному Причорномор'ї римської доби: проблеми інтерпретації : монографія. Дніпропетровськ: АМСУ, 2012. 363 с.
26. Колесников К.М. Періодизація історії митних відносин у Північному Причорномор'ї за доби римського домінування. *Грані : Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. 2011. № 3 (77). С. 50–53. URL: https://www.libr.dp.ua/text/grani_2011_3_12.pdf.
27. Історія митної діяльності: Україна в міжнародних митно-торговельних мережах: навч. посіб. / К.М. Колесников (кер. авт. кол.), Л.І. Адашис, Д.В. Архірейський, О.О. Дячок, Д.О. Бочаров, О.В. Морозов, В.В. Ченцов, С.В. Шуляк; за ред. Л.В. Деркача, В.В. Ченцова. 2-ге вид.,зі змін. і доп. Дніпро: УМСФ, 2019. 282 с.
28. Гавриленко О.А., Логвиненко І.А., Новікова Л.В. Історія держави і права України: хрестоматія-практикум. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2015. 348 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000022309.
29. Monleone G. Jacopo da Varagine e la sua Cronaca di Genova dalle origini al MCCXCVII. Vol. I-III. Roma, 1941.
30. Belgrano L.T. Imperiale di Sant'Angelo C. Annali genoves i di Caffaro e de'suoi continuatori. Roma, 1890-1926. -In V vol. Vol. II. Genova: Tip. del R. Istituto sordo-muti, 1901. 203 p. URL: https://archive.org/details/annaligenovesidi02caff/page/202/mode/2up.

31. Laiou A.E. Italy and the Italians in the Political Geography of the Byzantines (14th Century). *Dumbarton Oaks Papers. Vol. 49. Symposium on Byzantium and the Italians, 13th-15th Centuries*. Washington, DC: Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University, 1995. P. 73–98. URL: https://archive.org/details/DOP49_07_Laiou.
32. Устав для генуэзских колоний в Черном море, изданный в Генуе в 1449 году. *Записки Одесского общества истории и древностей.* Т. 5. Одесса, 1863. С. 632–836.
33. Pistarino G. Le fonti genovesi per la storia del Mar Nero. *Byzantino-Bulgarica*. Vol. 7. Bulgaria Pontica medii aevi. Premier symposium international. Nessèbre, 23-26 mai 1979. Sofia, 1981. P. 43–72. URL: https://archive.org/details/byz-bulg-07-1981/page/n1/mode/2up.
34. Гавриленко О.А., Сівальньов О.М., Цибулькін В.В. Генуезька спадщина на теренах України: етнодержавознавчий вимір. Харків: Точка, 2017. 260 с.

УДК 340.113
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.7

ФУНКЦІОНАЛЬНО-ВИДОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЮРИДИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ

Гусарєв С.Д.,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України
провідний науковий співробітник відділу організації наукової роботи,
Національна академія внутрішніх справ,
ORCID: 0000-0001-8568-3362

Власенко В.П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії, історії та філософії права,
Національна академія внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-1287-9732

Гусарєв С.Д., Власенко В.П. Функціонально-видова характеристика юридичних конструкцій.

У статті здійснено науковий огляд основних авторських підходів щодо розуміння явища юридичної конструкції в аспектах функціонального підходу та видової класифікації. Обидва аспекти дозволяють скласти більш повне уявлення про явище конструкції, зважаючи на те, що зазначена проблематика не є достатньо розробленою у теоретичному правознавстві, хоча мають місце відносно ґрунтовні напрацювання, в тому числі й на рівні дисертаційних досліджень. Якщо функції дозволяють осмислити призначення юридичних конструкцій у правовому регулюванні, зрозуміти їх інструментальні можливості, то використання класифікаційного методу з використанням різних критеріїв дозволяє поглянути на зазначене явище з позицій множинності форм прояву, розкрити його структуру, що формується як складне утворення з поділом на певні класи, підсистемні елементи. Всі разом вони наповнюють змістом поняття внутрішньої будови юридичної конструкції, дозволяють побачити внутрішньо системні взаємодії, необхідні для забезпечення гармонії дії права в окремих сферах соціального регулювання, в суспільстві в цілому. Наголошується, що функціональна характеристика дозволяє не лише виокремити певні функції явища, але й розкрити його значущість для сфери професійної діяльності юристів. Практичне значення має інтерпретаційна функція юридичної конструкції, при умілому використані якої правники отримують можливість осмислення істинного змісту правової норми, виявлення волі законодавця, яку було закладено за допомогою юридичного тексту та спеціального моделювання. Доведено, що важливим є також розуміння і методологічної функції юридичних конструкцій, що частіше за все виявляється при реалізації пізнавальних завдань. Але й у сфері нормопроєктування також не обійтись без чіткого методологічного інструментарію, який дозволяє формулювати правові приписи відповідно до мети правового регулювання. Також акцентується увага на тому, що в процесі підготовки проектів правових актів фахівцями використовуються так звані моделі організації суспільних відносин, які ґрунтуються на чіткому розподілі прав, обов'язків та заборон, що свідчить про необхідність виокремлення й функції моделювання. Сформульовано висновки, в яких зазначено найбільш суттєві положення, пов'язані з виокремленням видів юридичних конструкцій та розумінням їх найбільш важливих функцій.

Ключові слова: моделювання, конструювання, юридична техніка, юридична конструкція, правове регулювання, функції юридичних конструкцій, класифікація, види юридичних конструкцій.

Husariev S.D., Vlasenko V.P. Functional and typical characteristics of legal constructions.

The article provides a scientific review of the main author's approaches of understanding the phenomenon of legal construction in the aspects of functional approach and species classification. Both

aspects allow for a more complete picture of the construction phenomenon, given that this issue is not sufficiently developed in theoretical jurisprudence, although there are relatively solid developments, including at the level of dissertation research. While the functions allow us to understand the purpose of legal constructions in legal regulation, to understand their instrumental capabilities, but the use of the classification method with the use of various criteria allows us to look at this phenomenon from the standpoint of the multiplicity of forms of manifestation, to reveal its structure, which is formed as a complex entity with division into certain classes and subsystem elements. Together, they give meaning to the concept of the internal structure of the legal construction, and allow us to see the internal systemic interactions necessary to ensure the harmony of the law in certain areas of social regulation and in society as a whole. It is emphasized that the functional characterization allows not only to identify certain functions of a phenomenon, but also to reveal its significance for the professional activities of lawyers. The interpretative function of a legal construction has a practical significance, and when skillfully used, lawyers are able to comprehend the true meaning of a legal provision, and to identify the legislator's will which was laid down through a legal text and special modeling. It has been proved that it is also important to understand the methodological function of legal constructions, which is most often manifested in the implementation of cognitive tasks. However, in the field of rulemaking, it is also necessary to have a clear methodological toolkit which allows formulating legal provisions in accordance with the purpose of legal regulation. The authors also emphasize that in the process of drafting legal acts, specialists use the so-called models of organization of social relations based on a clear distribution of rights, obligations and prohibitions, which indicates the need to distinguish the modeling function. The authors formulates conclusions which indicate the most significant provisions related to the allocation of types of legal structures and understanding of their most important functions.

Key words: modeling, constructing, legal technique, legal construction, legal regulation, functions of legal constructions, classification, types of legal constructions.

Постановка проблеми. Юридичні конструкції в теоретичному правознавстві досліджуються не так давно, але з розширенням галузей правового регулювання, з посиленням впливу права на суспільні відносини набувають все більшої актуальності, особливо в контексті правил юридичної техніки. Такий інструментальний підхід є цінним як для теорії права, так і для практики його реалізації, особливо у сфері прийняття правозастосовних рішень уповноваженими суб'єктами. Проте цього методологічного інструментарію виявляється недостатньо для всебічного осмислення ролі юридичних конструкцій у правовому житті суспільства. Поряд із загальноправовими методичними настановами, в яких сформульовано вимоги до конструювання, аналогічні розвідки ведуться і представниками галузевого правознавства, де вирішуються питання особливостей створення окремих видів правових моделей поведінки. При цьому, підґрунтям для такого пошуку є сам предмет правого регулювання із урахуванням його специфічних особливостей та використанням належного правового інструментарію, за допомогою якого відбуваються регулятивні процеси. Тому, актуальності набувають питання не лише методології розуміння самої категорії, але й визначення її внутрішньої будови як сумарного явища, що можливо здійснити за допомогою класифікаційного методу, а також виявлення її потенційних можливостей впливу на окремі сфери суспільних відносин, функціонування конструкцій відповідно до мети правового регулювання.

Метою дослідження запропонованої статті є аналіз сучасних наукових джерел, присвячених проблематиці юридичних конструкцій з подальшим висвітленням їх функцій, про які йдеться у працях вітчизняних авторів, а також характеристика найбільш важливих для розуміння явища класифікацій, в яких виявляється його сутнісна характеристика або множинність образів.

Найбільш ефективними методами для досягнення сформульованої мети виявилися методи герменевтики та порівняння, які дозволили ґрунтовно ознайомитися з науковими першоджерелами, проаналізувати основні авторські позиції, здійснити їх співставлення, виявити спільне та особливе у розумінні видових класифікацій.

Стан опрацювання проблематики. З огляду на визначену мету дослідження, доктринальним підґрунтям для цієї статті стали напрацювання таких вітчизняних авторів як: О.С. Адамова, І.І. Бабін, Р. Гаврилюк, Ж.О. Дзейко, Х.В. Кметик-Подубінська, Д.О. Лавренко, І.І. Онищук, Підгородський Б. М., В.Б. Рарицька, І.Д. Шутак. Однак, варто зазначити, що деякі положення цих науковців є доволі дискусійними, що є призвело до висловлення власного критичного мислення щодо обраної тематики.

Виклад основного матеріалу. Загальновизнаною є позиція, що будь-яке явище у процесі своєї реалізації має досягти певних цілей. Відповідно для отримання передбачуваного результату мають бути виконані функції або навіть алгоритм таких функцій, що у своїй сукупності призведе до визначеної конструкції мети. Ураховуючи, що на наше переконання, юридичну конструкцію варто розглядати як взаємопов'язані структуровані моделі функціонування суспільних відносин, що мають задовільнять інтереси суспільства і формуватися за допомогою юридичної техніки, питання щодо їх функціональної приналежності автоматично стають предметом наукових пошуків для як теоретичної, так і галузевої юриспруденції.

Під функціями юридичної конструкції пропонується розуміти основні напрямки їх впливу на правову дійсність, в чому виявляється їх сутність та основне призначення. Таке визначення є доволі загальним, тобто таким, яке вбирає найголовніші риси явища та будується за традиційною методикою, що використовується як основа для розуміння всяких функцій. Насправді, за результатами наукових розвідок зазначеного феномену, можуть з'являтися й інші варіації формулювань, які також слід враховувати у теоретико-правових дослідженнях. Проте більшої уваги зазнали власно окремі види функцій, що описуються у сучасній літературі та можуть служити методологічною основою для продовження наукових пошуків. Зокрема, Підгородський Б.М. до функцій юридичних конструкцій відносить гносеолого-методологічну та техніко-юридичну, концептуальну та правотворчу, інтерпретаційну, демонстраційну, інформативно-логічну, ідентифікаційну та утилітарно-прагматичну, конструктивно-прагматичну та функцію формування нормативних приписів. А у правореалізаційній сфері додає орієнтаційну, правоконкретизуючу, методологічну та освітню [1].

У монографії Ж.О. Дзейко вказується на такі функції юридичних конструкцій як моделювання, нормативну, інтегративну, практична, інтерпретаційна тощо. Не вдаючись до детального аналізу всіх функцій, зосередимо увагу лише на деяких із них. Відтак, спірною, на наш погляд, сприймається пропозиція щодо виокремлення функції **моделювання.** По суті, як вказує автор у своєму визначенні, конструкція сама утворюється внаслідок логічних операцій, внаслідок моделювання взаємодій суб'єктів суспільних відносин. Вона сама є результатом моделювання, наслідком мисленєвої, творчої, цілеспрямованої діяльності. Однак, якщо йдеться про конструкцію вищого рівня, то у такому випадку можна погодитись, що за умов об'єднання конструкцій у складні утворення вищого рівня їм конструкціям характерна функція моделювання [2].

Недостатньо чіткою є висловлена позиція з приводу виокремлення **інтерпретаційної функції**. Можливо, авторка мала на увазі, що конструкція дозволяє більш ефективно та конструктивно здійснювати процес тлумачення, в якому вона виконує роль інструмента, визначає певні порядки функціонування відносин, що регулюються.

Цільове призначення юридичних конструкцій – бути ефективним ціннісно орієнтованим регулятором суспільних відносин. Зважаючи на загальну ціннісну спрямованість європейського податкового права, метою його юридичних конструкцій, зокрема юридичної конструкції податку є зміцнення внутрішнього ринку ЄС, забезпечення загальних інтересів з урахуванням прав особи і фундаментальних свобод ЄС. Отже, авторка статті вказує на необхідність розуміння функціонального призначення юридичних конструкцій саме в такому ключі, хоча при цьому слід розуміти, що конструкції ЄС можуть певною мірою відріжнятися від конструкцій національного походження. Крім того, називаючи юридичні конструкції інструментальним феноменом, авторка говорить також про їх основне призначення – забезпечення реалізації основної цінності права, а це означає реалізацію його регулятивної функції. У зв'язку з цим уявляється можливим виокремити **регулятивну функцію** юридичної конструкції [3].

Привертає увагу й думка окремих авторів (І.Д. Шутак, Г.І. Бойко), які вказують на **методологічну** функцію юридичних конструкцій, виходячи з того, що юридична конструкція розглядається як юридична модель, як метод пізнання права, як метод тлумачення права, як елемент юридичної «архітектури» [4, с. 9–13].

Безумовно, що знання особливостей внутрішньої будови тієї чи іншої моделі, в якій закладено специфіку правового статусу або взаємодії окремих суб'єктів, дозволяє визначити обсяги прав та обов'язків, сторони юридичного конфлікту, зобов'язаних або уповноважених осіб, здійснити детальний аналіз ситуації, розтлумачити кожний елемент юридичного тексту. При цьому юридична конструкція дійсно виступає дороговказом професійного юридичного мислення. Ця ж сама думка підтримується й іншими авторами, коли йдеться про методику пізнання правової дійсності, де юридична конструкція (модель) розглядається як засіб конституційно-правових досліджень [5].

У межах розуміння функціональної спрямованості корисним є розуміння **телеологічного аспекту** юридичних конструкцій як головної мети явища, відповідно до якої організується весь його функціонал, а всі напрямки функціонування об'єднуються для досягнення цієї мети. В літературі вказується на те, що предметом юридичного конструювання є побудова технологій, що оперують об'єктами юридичної дійсності для досягнення заздалегідь визначених цілей, для задоволення певних інтересів [6, с. 272]. Отже, можна погодитись з думкою, що будь-яке компетентне моделювання в праві (конструювання) є цілеспрямованою діяльністю, зумовленою соціальними потребами та інтересами, орієнтованою на досягнення певної мети в конкретно-історичних умовах суспільного життя.

Досліджуючи поняття юридичної конструкції, Д.О. Лавренко виходить із того, що це один із засобів юридичної техніки. Юридчна конструкція є пластичним мистецтвом юриспруденції, а конструювання – художня обробка юридичного тіла. Водночас, конкретизуючи свою думку, автор приходе до висновку, що це один з важливих елементів правотворчої техніки, способом впорядкування суспільних відносин, надання їм під час аналізу точності та чіткості [7].

Такі висловлення свідчать про можливість виокремлення нами **регулятивної функції,** на чому вже раніше наголошувалось. Разом з цим, Д.О. Лавренко не зупиняється лише на понятійному питанні юридичних конструкцій, продовжуючи дослідження їх функціонального аспекту. Як висновок, за результатами проведених узагальнень, автором формулюється перелік функцій юридичних конструкцій у кількості дванадцяти одиниць, що можна вітати з точки зору зібрання існуючих теоретичних напрацювань. Вказується на такі функції як моделінг, правотворчу, модифікаційну, інтегративну, практичну, роз'яснювальну тощо. Дійсно, всі ці функції можуть бути присутні у функціональній характеристиці, але ж за умов їх авторського роз'яснення. Наприклад, дискусійним є виокремлення пізнавальної та гносеолого-методологічної функцій. Виникає питання – в чому полягає їх суттєва різниця, якщо на попередніх сторінках роботи вказується, що гносеологічна функція полягає в методі пізнання? Критичної оцінки заслуговує й виокремлення функції нормотворення, хоча у висновках такої назви немає, використовується синонімічний термін – правотворчість [8].

Загалом слід вказати на одну із розповсюджених авторських помилок, що мають місце при формулюванні текстів. Правове явище, що описується дослідником, інколи набуває настільки самостійного значення у його свідомості, що починає жити своїм життям, у відриві від фактору людської діяльності: «юридична конструкція моделює явища правової дійсності»; «конструкція формує відтворені у свідомості копії...»; «конструкція регулює...». У зв'язку з цим хотілося б наголосити, що всяка модель правового регулювання є результатом цілеспрямованої творчої діяльності людини. І, якщо у правовому полі життєдіяльності суспільства трапляються правові відхилення, то причину слід шукати не лише у помилковій конструкції, а й у меті правового регулювання та професійності авторів проекту правового акту.

Звернемо свою увагу на не менш цікавий аспект будь-якого правового явища, а саме на його класифікацію. **Як зазначається у філософському словнику** класифікація – це багатоступінчастий, послідовний поділ обсягу поняття з метою систематизації, поглиблення і отримання нових знань щодо членів поділу. Результатом класифікації є система підпорядкованих понять: подільне поняття є родом, а нові поняття (члени поділу) є видами цього роду, видами видів і т.ін. Розрізняють штучну і природну класифікації [9].

Отже метод класифікації – це дія, упорядкування або впорядкування чогось за класами, а також розуміння класу як набору елементів зі спільними характеристиками[10].

На думку представників юридичної науки, класифікація – один із самих широко розповсюджених прийомів юридичної техніки, що використовується дослідниками для пізнання тих чи інших правових явищ, вирішення пізнавальних завдань. Як зазначає Адамова О.С., класифікація – це категорія, що відбиває очевидне і зрозуміле кожному і в той же час надзвичайно насичена, неоднозначна. З цих причин теоретичні основи класифікації досі недостатньо вивчені як у філософському, так і у практичному аспектах – стосовно окремих галузей знань, у тому числі й стосовно теорії права. [11].

Відповідно до змісту визначених пізнавальних завдань, окремий науковий інтерес представляють питання типології юридичних конструкцій, що свідчить про можливість застосування **класифікаційного методу** та дозволяє розширити наші уявлення про явище. Проте, до уваги необхідно брати найбільш суттєві типології, знання та розуміння яких дозволяє вільно орієнтуватися у пра-

вовому просторі. На думку сучасних авторів, за формою існування слід виокремлювати нормативні та теоретичні конструкції [12, с. 80–86].

Обидва види існують у теоретичній і практичній юриспруденції, наповнюють змістом свідомість юристів та дозволяють вирішувати конкретні юридичні справи в безпосередньому або опосередкованому форматі. Таке їх розмежування є умовним для того, щоб краще розуміти ефективність юридичного інструментарію відповідно до визначених завдань правового регулювання. Теоретична конструкція явища «механізм правового регулювання» безпосередньо не застосовується при вирішенні конкретних юридичних справ, проте її окремі елементи, взяті разом («норма права», «юридична відповідальність», «правові гарантії», «обов'язки») мають цільове призначення при вирішенні питань державно-політичного управління країною.

Не менш важливою є класифікація юридичних конструкцій **за критерієм складності їх внутрішньої будови,** що дозволяє розмежувати всі конструкції на прості та складні. Ця класифікація також дуже умовна, завдяки якій уявляється можливим в межах однієї конструкції побачити інші, що виконують роль підсистемних утворень. Наприклад, норма права має свою юридичну будову (гіпотеза, диспозиція, санкція), але кожний із цих елементів може бути представлений у тому ч іншому варіанті конструювання (складна, альтернативна, складно-альтернативна гіпотеза). Всі елементи всередині норми формують разом єдину юридичну конструкцію норми права. У свою чергу конструкція норми права, як елемент, входить до конструкції вищого рівня – галузі (інституту) права, що по відношенню до норми права є складним утворенням. Складною конструкцією вищого рівня є система права.

В цьому контексті імпонує думка представника галузевої науки, який досконало вивчав співвідношення юридичних конструкцій всередині галузі податкового законодавства, визначаючи при цьому, на наше переконання, два методичних підходи, що у традиційному правознавстві отримали б назву як широкий та вузький. Автор вказує на існування двох юридичних конструкцій податку: ідеальна та повна. Ідеальна – це конструкція, реальним відображенням якої є перерозподільні відносини між платником податків та публічним суб'єктом, в яких кожна сторона належним чином виконує свої обов'язки. Повна юридична конструкція податку, вказує автор статті, складається із більшої кількості елементів і відображає усі перерозподільні відносини, в тому числі й ті, що виникають із неналежного виконання обов'язку [13]. У нашому розумінні запропонована так звана повна конструкція є результатом реалізації широкого методологічного підходу, коли законодавцем сформульовано широку мережу взаємодій суб'єктів податкового законодавства, що вбирає в себе інші прості моделі їхньої поведінки. Так, на відміну від ідеальної, повна юридична конструкція вбирає в себе такі конструктивні елементи як суб'єкт, об'єкт, предмет та масштаб податку, податкову базу, податковий період, одиницю оподаткування, порядок обчислення податку, строки сплати, звітний період тощо. Як бачимо із наведеного, правове регулювання податкових відносин в межах галузі можна розглядати у двох площинах правового моделювання: коли юридичною конструкцією (ідеальна, ідеал взаємодій) охоплюється найважливіше - лише частка правових відносин позитивного характеру; і коли головна конструкція в повному обсязі вбирає в себе всі інші моделі технічного або процесуального характеру, без яких неможливе функціонування цілісного правового інституту, у зв'язку з чим отримує назву – повна конструкція.

Досліджуючи юридичну конструкцію податку за правом ЄС, В.Б. Рарицька вказує на відсутність у податковому праві ЄС єдиного визначення податку та закріплення його елементів. Проте на рівні національних законодавств, у цій моделі визначаються всі класичні елементи конструкції непрямого податку, яка виходячи із позиції Бабенко В.В. є також повною [14].

Одна із характеристик юридичної конструкції полягає в тому, що за суто формально-логічними взаємодіями, визначеними за допомогою спеціально-юридичних засобів та процедур, має місце певний інтерес, мета, що зумовлені **особливостями сфери правового регулювання**. У зв'язку з цим юридичні конструкції ґрунтуються на різних принципах, цінностях та ідеалах. Якщо для сфери господарських відносин характерні консенсус, договір, рівність сторін, то для сфери державного управління та адміністрування, для сектору безпеки та оборони характерним є наказ, імператив, владне розпорядження, примусовість, підпорядкованість суб'єктів правових відносин. Особливість та потреби правового регулювання певної сфери відбиваються у конструюванні моделі, за якою здійснюється регулятивний процес.

Є також необхідність, на наше переконання, виокремлювати й інші види юридичних конструкцій, наприклад, **за критерієм структури права**, характеризуючи при цьому юридичні конструкції охоронного та регулятивного права, матеріально та процесуального.

Так, конструкція охоронного права має завжди доповнювати засоби регулятивного впливу, завдяки чому містить у своїй структурі такий охоронний елемент як санкцію. Процесуальні моделі створюють можливості для втілення моделей матеріальних. Процесуальна модель фіксує послідовність виконання дій, вказує на певний алгоритм реалізації прав та обов'язків. Без чіткої процедури, процесуальної визначеності неможливо створити надійну систему гарантій, втілити матеріальне право у практичну площину життя. На можливості виокремлення процесуальних конструкцій вказував Р. Гаврилюк, який ґрунтовно підійшов до вивчення наукової спадщини А. Сміта, зокрема у чистині правової регламентації податку. Запропонована А. Смітом концепція юридичної конструкції податку, зазначає автор, – податку як юридичної процедури – була підтримана більшістю наукових шкіл та вчених [15]. Суттєво відрізняються між собою за **критерієм функціонального призначення** нормотворчі та правозастосовні конструкції. Їх головна відмінність полягає в тому, що кожна з названих вище виконує свою специфічну ролу у механізмі правового регулювання: нормотворча – дозволяє спрямувати потенціал правових засобів у конкретну область правового регулювання; правозастосовна – наблизити регулюючу силу права до конкретної життєвої ситуації шляхом прийняття правозастосовного рішення уповноваженою особою.

Таким чином, у результаті проведеного дослідження можемо дійти наступних **висновків:**

1. Як бачимо, виходячи із аналізу сучасних теоретичних положень вітчизняних авторів, у доктрині права існує плюралізм позицій щодо функціонального призначення юридичних конструкцій. Зокрема, серед них можна виділити наступні функції юридичних конструкцій: моделювання, інтерпретації, регулятивна, методологічна та телеологічна. При цьому наукові позиції деяких авторів щодо змістовного наповнення цих функцій є доволі дискусійними та потребують додатково обґрунтування.
2. Завдяки використанню різних критеріїв класифікації, юридичні конструкції можуть бути диференційовані на декілька груп: за структурою права (матеріальні, процесуальні, регулятивні, охоронні); за рівнем складності (прості та складні); за сферами правового регулювання (політичні, економічні, культурно-виховні, будівельні, виробничі тощо); за функціональним призначенням (нормотворчі, правозастосовні); за формою існування (нормативні, теоретичні).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Підгородський Б.М. Функції юридичної конструкції у правореалізації// Юриспруденція сьогодні: між апологією і креативністю. Пам'яті проф. Ю.М. Оборотова: (до 75-річчя від дня народж. д. ю. н., проф. Ю.М. Оборотова): матер. Міжнар. наук.-практ. конф.(Одеса, 17 верес. 2021 р. / Нац. ун-т «Одеська юрид. академія»; за заг. ред. А.Ф. Крижановського. – Одеса: Фенікс, 2021. – С. 181–184.
2. Дзейко Ж.О. Законодавча техніка в Україні: історико-теоретичне дослідження : монографія. Київ: Київ. ун-т, 2007. 360 с.
3. Рарицька В.Б. юридична конструкція податку за податковим правом ЄС. *Юридичний науковий електронний* журнал. № 5. 2024. С. 322–325. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-5/79.
4. Шутак І.Д., Бойко Г.І. Поняття юридичної конструкції як засобу структурування правової інформації. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* Серія: Юридичні науки. 2014. Вип. 3, т. 1. С. 9 – 13.
5. Кметик-Подубінська Х. Правове моделювання як метод сучасних конституційно-правових досліджень. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 7. С. 211–215. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/7/37.pdf.
6. Шутак І.Д., Онищук І.І. Юридична техніка : навч. посіб. для вищих навч. закл. Івано-Франківськ, 2013. 496 с.
7. Лавренко Д.О. Значення юридичної конструкції як засобу юридичної техніки. // *Аналітично-порівняльне правознавство.* № 3. 2023. С. 56–60. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/284514/278679.
8. Лавренко Д.О. Функціональна панель юридичних конструкцій. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. С. 64–68. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/06/12.pdf DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.10.
9. Філософський енциклопедичний словник. 2002. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskyi_entsyklopedychnyi_slovnyk.pdf.

10. Метод класифікації. URL: https://metodologiasapiens.com/uk/metodos/mas-informacion-metodo-clasificatorio/.
11. Адамова О.С. Поняття правовох класифікації. Часопис цивілістики.-випуск 18. С.19-24. http://www.clj.nuoua.od.ua/archive/18/6.pdf.
12. Шутак І.Д. Юридические конструкции: теоретико-прикладное значение. *Європейські перспективи*. 2015. № 6. С. 80–86.
13. Бабін І.І. Поняття юридичної конструкції податку. *Держава і право*. Випуск 33. С. 374.
14. Рарицька В.Б. юридична конструкція податку за податковим правом ЄС. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 5. 2024. С. 322–325. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-5/79.
15. Гаврилюк Р. Юридична конструкція податку. *Право України*. 2006. № 4. С. 113–117..... https://e-library.mu.edu.ua/cgi-bin/koha/opac-detail.pl?biblionumber=2053818.

УДК 342.51:94(477)».../084»
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.8

ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ЦАРСЬКОЇ ВЛАДИ У СКІФСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Гутів Б.І.,
доктор філософії в галузі знань «Право»,
доцент кафедри історії держави, права та політико-правових учень,
Львівський національний університет імені Івана Франка
ORCID: 0000-0001-8535-3590
e-mail: bohdan.gutiv@lnu.edu.ua

Гутів Б.І. Юридична природа царської влади у Скіфській державі.
У статті здійснено комплексний аналіз юридичної природи царської влади у Скіфії у контексті правових, політичних і сакральних чинників, що визначали функціонування влади у скіфському суспільстві. Зосереджено увагу на правових засадах легітимації царської влади, особливостях її функціонування та зв'язку з елементами сакрального і звичаєвого порядку, а саме, які правові засади лежали в основі його правління, та яку роль відігравали звичаєві, військові та релігійні елементи в юридичному обґрунтуванні його статусу.

Особлива увага приділяється аналізу джерел античної традиції, передусім праць Геродота, Страбона, Юстина, а також низці праць українських та іноземних науковців, які надали цілісну картину уявлень про право, владу та політичну організацію скіфів. У статті доведено, що скіфський цар не був лише військовим лідером, а й виконував функції вищого судді, адміністратора та сакрального посередника між богами і людьми. Окрім того, автором виокремлено дипломатичну функцію царя, оскільки саме він виступав єдиним легітимним представником Скіфії на міжнародному рівні. Саме він укладав угоди, приймав послів, дарував подарунки та демонстрував свою велич через міждержавні церемонії. Тобто, царська влада у Скіфії не мала чітко розмежованих гілок, а зосереджувала в собі усі ключові владні повноваження, що надає їй характеру централізованої традиційно-правової моделі управління.

Глава держави Скіфів переважно спирався на звичаєве право, що передавалося усно, регулювало взаємини в межах племені та підтримувало авторитет правителя. Цар виступав не лише гарантом цих норм, а й їхнім живим уособленням, що зумовлювало тісний зв'язок права з особою монарха. Водночас, у роботі підкреслюється, що така форма влади була цілком відповідною до соціальної структури кочового суспільства, в якому необхідність швидкого прийняття рішень і авторитет сили поєднувалися з глибоким ритуальним та релігійним змістом.

Таким чином, юридична природа царської влади у Скіфії – це явище, що формувалося на основі синтезу звичаєвих правових норм, сакральної ідеології та політико-військових потреб, та відображає специфіку державності у скіфському середовищі. Така модель влади відповідає політико-правовим особливостям кочової цивілізації та є важливою складовою у розумінні розвитку архаїчних форм державності.

Ключові слова: глава держави, царська влада, Скіфія, скіфи, скіфський цар.

Hutiv B.I. The legal nature of royal power in the Scythian state.
The article provides a comprehensive analysis of the legal nature of royal power in Scythia in the context of legal, political and sacred factors that determined the functioning of power in Scythian society. The author focuses on the legal basis for the legitimation of royal power, the peculiarities of its functioning and its relationship with elements of the sacred and customary order, namely, what legal principles underpinned his rule and what role customary, military and religious elements played in the legal justification of his status.

Particular attention is paid to the analysis of the sources of the ancient tradition, primarily the works of Herodotus, Strabo, Justin, as well as a number of works by Ukrainian and foreign scholars, that provided a holistic picture of ideas about the law, power and political organisation of the Scythians.

The article proves that the Scythian king was not only a military leader, but also served as a supreme judge, administrator and sacred mediator between the gods and people. In addition, the author singles out the diplomatic function of the king, since he was the only legitimate representative of Scythia at the international level. It was he who concluded agreements, received ambassadors, gave gifts and demonstrated his greatness through interstate ceremonies. In other words, the royal power in Scythia did not have clearly delineated branches, but concentrated all key powers, which gives it the character of a centralised traditional legal model of governance.

The head of the Scythian state mainly relied on customary law, which was transmitted orally, regulated relations within the tribe and supported the authority of the ruler. The king acted not only as a guarantor of these norms, but also as their living embodiment, which determined the close connection of law with the personality of the monarch. At the same time, the work emphasises that this form of government was fully consistent with the social structure of nomadic society, in which the need for quick decision-making and the authority of force were combined with deep ritual and religious meaning.

Thus, the legal nature of royal power in Scythia is a phenomenon that was formed on the basis of a synthesis of customary legal norms, sacred ideology and political and military needs, and reflects the specifics of statehood in the Scythian environment. This model of government corresponds to the political and legal features of nomadic civilisation and is an important component in understanding the development of archaic forms of statehood.

Key words: head of state, royal power, Scythia, Scythians, Scythian king.

Постановка проблеми. Юридичний аналіз форм і механізмів реалізації влади в архаїчних суспільствах становить важливий напрям міждисциплінарних досліджень, що поєднують правознавство, історію, археологію та антропологію. У цьому контексті особливого значення набуває вивчення політико-правової організації скіфського суспільства – одного з найвпливовіших кочових утворень давнього світу. Незважаючи на значну увагу до культурної, військової та економічної історії Скіфії, юридична природа царської влади як базового інституту управління залишається недостатньо висвітленою в науковому дискурсі.

Проблема полягає у відсутності системного дослідження скіфської царської влади саме як правового явища – такого, що функціонувало у межах звичаєвого права, сакральних уявлень і традиційної легітимації. Переважна частина сучасних інтерпретацій опирається на античні джерела, зокрема на описи Геродота, Страбона та Юстина, однак ці свідчення здебільшого репрезентують зовнішнє бачення, позбавлене глибшого юридичного контексту. Водночас залишаються відкритими питання щодо джерел правового авторитету царя, співвідношення його сакральної, адміністративної та судової ролі, а також формального і неформального регулювання суспільних відносин у межах скіфського правопорядку.

Актуальність дослідження зумовлена потребою у комплексному переосмисленні природи влади в ранньодержавних і протодержавних структурах, зокрема у кочовому середовищі. Аналіз юридичної природи царської влади у Скіфії дозволяє не лише з'ясувати особливості правового мислення у скіфському соціумі, а й розширити уявлення про варіативність форм владних відносин у доцивілізаційних суспільствах. Такий підхід також сприяє глибшому розумінню еволюції правових інститутів у контексті євразійського культурного простору.

Відтак, **метою** статті є визначення юридичної природи царської влади у Скіфії та її інституціональних форм.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти становлення, природу та функції інституту глави держави у Скіфії досліджували такі українські вчені, як І.Й. Бойко, Б.Й. Тищик, В.Ф. Верстюк, М.Ю. Відейко, О.А. Гавриленко, М.С. Грушевський, В.С. Кульчицький, Б.М. Мозолевський, Ю.В. Олійник, В.Д. Рогожин, А.Й. Тацій та ін. Серед іноземних науковців доцільно виділити Т. Райс, Р. Ролле, Т. Сулімірського та Т. Тейлор.

Виклад основного матеріалу. Скіфи – могутній іраномовний народ, який упродовж VII-III ст. до н. е. відігравав провідну роль у політичному житті Північного Причорномор'я. Поблизу давньогрецького міста Ольвія жили калліпіди, або як їх ще називали, елліно-скіфи, на північ від них – аллазони. Ще далі на північ мешкали скіфи-орачі, на схід від них – скіфи-землероби. У степах на схід від Борисфена-Дніпра проживали скіфи-кочовики, а на берегах Меотіди (Азовського моря) та у степовому Криму кочували царські скіфи [1, с. 16]. Спочатку це була група кочових племен, які не мали чіткої організації, проте кожне з них очолював цар.

Відомий археолог Б. М. Мозолевський підкреслює, що особливе, панівне становище в країні займали т. зв. царські скіфи, які вважали інші племена своїми підданими [2, с. 14]. Це свідчить про існування соціальної стратифікації та домінування певної еліти над рештою населення. Царські скіфи контролювали основні ресурси та мали привілейоване становище, що забезпечувало їм лідерство у політичних та військових справах.

Про наявність у цього населення царської влади свідчать дослідження поховальних пам'яток. Яскравим прикладом є курган Переп'ятиха на Київщині. Тривалий час його трактували як належний скіфському царю VII ст., однак сьогодні його розглядають як вірогідне місце поховання місцевого володаря – співправителя скіфського царя. Археологічні дослідження показали, що сусідні поселення зазнавали нападів з боку скіфів, а знахідки стріл на відкритих поселеннях цього часу свідчать і про спустошення околиць [3].

Рената Ролле у праці «The World of the Scythians» зазначає, що у певні періоди історії Скіфії влада не була сконцентрована в руках лише одного царя. Навпаки, наскільки можна судити з письмових джерел, правління одночасно здійснювали три царі, з яких один мав домінуючий статус – честь, функції та ранг «царя над царями», і його резиденція знаходилася у найбільшому з трьох царств [4, с. 117]. Тобто йдеться не просто про ритуальну чи почесну функцію, а про справжній центр прийняття рішень у масштабах усієї Скіфії. Водночас це свідчить, що скіфське царство мало елементи конфедерації – кожен цар, ймовірно, мав свою територіальну базу та підлеглих, однак один з них мав вирішальний голос.

Незважаючи на кочовий спосіб життя, вже у VI-IV ст. до н. е. утворилася скіфська рабовласницька держава – Велика Скіфія, де існувала розвинена соціально-політична структура з царем на вершині ієрархії. А саме, скіфський цар Атей усунув інших царів й узурпував усю владу. Він прожив довге життя і до 40-х років I ст. до н. е. зумів об'єднати під своєю владою майже всю країну від Азовського моря до Дунаю та перетворити Скіфію в могутнє царство. Центр держави Атея був розташований на нижньому Дніпрі, де наприкінці V ст. до н. е. виникло велике укріплене поселення, т. зв. Кам'янське городище в районі сучасного Нікополя. Однак сутичка скіфів у 339 р. до н. е. з македонським царем Філіппом II завершилася поразкою і загибеллю у битві 90-річного скіфського царя Атея. Щоправда, царство скіфів збереглося, хоча його розміри значно зменшилися. Скіфія залишалася все ще сильною з економічного та воєнного поглядів. Як свідчать писемні й археологічні джерела, царство, створене Атеєм, існувало близько півтораста років – з IV до III ст. до н. е. [5, с. 18; 6].

Одним з основних джерел, завдяки якому ми можемо черпати відомості про Скіфію, зокрема про походження та правовий статус царської влади, є праця Геродота «Історії», зокрема книга IV (Мельпомена). Давньогрецький історик стверджує, що скіфська монархія мала божественне походження. Згідно з легендою, першим царем був Таргітай, а «батьками цього Таргітая, як вони кажуть, але я цьому не вірю, були, за їхнім твердженням, Зевс і дочка бога ріки Борісфена» [7, с. 181], що надавало правителю сакральну легітимність. Таким чином, влада царя спиралася на подвійне джерело: родове (династичне) і божественне. Це створювало основу для права царя керувати не лише як вождь, а як носій вищої волі богів.

Історії відомі імена таких скіфських царів, у т. ч. як правителів, так і династів: Агает, Агар, Айліс, Акроса, Аргот, Аріант, Аріапейт, Атей, Гнур, Екатай, Емінак, Ідант, Іданфірс, Ішпакай, Лік, Мадій, Октамасад, Палак, Партатуа, Савлій, Саріак, Скіл, Скілур, Скопасій, Спаргапейт, Таксакій, Танусак, Феніус Фарсаїд, Харасп, Ходарз, Яндіс. Слід звернути увагу, що за стародавніми поняттями словом «династ», яке, зокрема, використовував Геродот, позначалися невеликі володарі в негрецьких землях. Отож, насамперед сама наявність такої кількості правителів свідчить про розвинуту систему державного управління та певну історичну тяглість влади [8, с. 42].

Влада царя була спадковою і необмеженою, йому належала законодавча, виконавча, військова, судова влада, а іноді цар виконував і функції жерців, очевидно, базуючись на уявленні про божественне походження царської влади [8, с. 42]. М. Грушевський характеризував державний лад Скіфії як такий, якому притаманні елементи деспотичної монархії [9, с. 89]. На думку Ю. Олійника, точнішим було б визначення Скіфії як ранньодержавного утворення з елементами як монархічного, так і аристократичного правління, оскільки централізована влада царя поєднувалася з певною автономією окремих племінних об'єднань та впливом військової аристократії [8, с. 42]. Ми погоджуємось з таким твердженням, оскільки цар залежав від підтримки знаті та військової аристократії, яка становила соціальну опору правителя. Також влада царів обмежувалася Радою

старійшин, іноді ж відбувалися і більш представницькі збори населення, де розв'язувалися найважливіші питання внутрішнього і зовнішнього життя [2, с. 14]. Без їхньої згоди ухвалити важливі рішення було складно, а іноді – неможливо.

У скіфів, як у багатьох кочових іранських народів, законодавство не існувало у кодифікованій формі. Нема згадок і про конкретні «закони» скіфів, однак опис обрядів, покарань і судових процедур вказує на наявність сталої правової традиції, яку контролював цар.

Основним джерелом права був звичай, перетворений з деякими змінами на звичаєве право. Як засвідчують наративні джерела, скіфське право було досить консервативним. Скіфи уникали запозичення чужоземних звичаїв, особливо еллінських. Геродот також підкреслює велику роль звичаєвого права, якого скіфи суворо дотримувалися. Будь-яка спроба порушити традиції могла спричинити негативну реакцію народу. Ілюстративним прикладом є історія царя Скіла, сина Аріапейта. За повідомленням Геродота, Скіл був страчений своїми підданими за поклоніння грецьким богам і відхід від скіфських традицій [7, с. 199]. Це свідчить про те, що народ мав право на відсторонення царя, який втрачав легітимність у їхніх очах.

Поряд зі звичаєм досить рано з'являється й інше джерело права – норми, встановлені царською владою [10, с. 18]. Так, цар мав право видавати правові норми, що діяли нарівні зі звичаєвим правом та рішеннями Народних зборів [11, с. 20]. Це вказує на його законодавчі повноваження та вплив на правову систему ранньої Скіфії.

Цар видавав норми не лише одноособово як глава держави, а і брав участь у нормотворенні, входячи до складу колегіальних органів. До прикладу, Геродот зазначав: «Вони мають бути присутніми на нарадах геронтів, яких буває двадцять вісім... якщо не приходять, то голос мають їхні родичі» [7, с. 275].

Окрім законодавчої функції у сучасному розумінні цього терміну, цар здійснював важливу функцію нагляду за додержанням правових звичаїв у державі. Так, Геродот подає опосередковані свідчення про наявність правових норм і традицій, які зберігаються та втілюються через владу царя: «У скіфів існує звичай присягатися біля царського вогнища, якщо йдеться про дуже важливу присягу. І одразу хапають названого і відводять туди, де скажуть, що він порушив свою клятву, і ворожба ясно показує, що він, заприсягавшися біля царського вогнища, порушив присягу і через це захворів цар. Проте він уперто заперечує, що порушив присягу, і категорично протестує. Отже, коли він заперечує, цар запрошує інших ворожбитів. І коли й вони, подивившися на свої прутики, визнають його за порушника клятви, тоді йому негайно відрубають голову» [7, с. 195]. Марк Юніан Юстин у праці «Скорочення твору Помпея Трога» зазначає: «У них злодій вважається прокляттям, а порушення звичаю – гіршим за смерть… Скіфський народ… підкорявся царям, яких обирав не через амбіції, а за доблесть… їхні царі правили не владою, а авторитетом» [12]. Це дає нам уявлення про скіфського царя як лідера, чиї функції переважно базуються на особистій владі і впливі, а не на формальній адміністративній структурі, та свідчить про важливу моральну функцію царя як символу та охоронця звичаєвого права.

Цар у Скіфії виконував багатофункціональну роль у керівництві державою, відсутність формальної бюрократії та сакральний статус дозволяли йому здійснювати різноманітні адміністративні, військові та релігійні функції [13].

Однією з основних функцій царя був контроль за збором податків. У системі виконавчої влади данина була не просто ресурсом, а й інструментом контролю та легітимації влади. Це бачимо у Страбона в описі «сильних царів», які мали і військо, і багатства: «У них царює найсильніший… з тих, хто може утримати владу не лише силою, а й здобиччю та дарами» [14]. Відповідно, той, хто отримував данину, правив; а той, хто не міг її зібрати, втрачав авторитет.

Царі займали особливе місце у соціально-економічній структурі Скіфії. Тут земля не була індивідуальною приватною власністю в розумінні класичних аграрних держав, і, як зазначає проф. І.Й. Бойко, верховна власність на землю належала саме царю, який встановлював порядок користування пасовищами та землями [5, с. 19-20]. Підконтрольність земель і пасовищ царю дозволяла уникати збройних конфліктів між родами, впроваджувати опосередкований розподіл ресурсів та забезпечувати стабільність у структурі влади. Саме завдяки цьому цар утверджувався не лише як політичний лідер, а й як гарант економічного балансу у кочовому суспільстві.

У скіфському суспільстві, як і в багатьох інших кочових культурах, авторитет царя значною мірою спирався на його особисті якості, зокрема військову доблесть, здатність вести за собою та харизматичне лідерство. Війна для скіфів була не лише способом захисту території, а й ключовим

механізмом перерозподілу ресурсів, розширення впливу й утвердження влади царя. Цар виступав верховним стратегом – ініціатором воєнних дій, координатором племен та керівником військової організації. Страбон згадує про вміння скіфських царів мобілізувати великі загони вершників: «Вони ведуть за собою тисячі кіннотників, що з'являються за першим закликом царя...» [14].

Геродот у IV книзі наводить епізоди, коли царі скіфів особисто ведуть перемовини, формують тактичний план і контролюють перебіг кампанії. Поміж царів особливо виділяється образ царя Іданфірса, який відповідає перському царю Дарію гідно і самостійно, вказуючи на незалежність своєї влади. У відповідь на вимогу Дарія підкоритися, скіф заявляє: «Я не тікаю перед тобою, персе, і не боюся тебе. Але я не звик коритися чужинцям» [7, с. 127]. Цей приклад свідчить про суверенний статус скіфського царя як володаря, що діє на власний розсуд, без підпорядкування зовнішній силі. Така позиція неможлива без опори на військову силу, політичну підтримку племен і визнання серед воїнів.

Окрім цього, царі ухвалювали рішення під час загроз, не орієнтуючись на більшість, а керуючись гідністю та патріотизмом: «І найдостойнішою була думка царів, а думка більшості зводилася до того, що їм вигідніше віддалитися... Але думка царів була воювати до останнього...» [7, с. 182].

Важливу функцію царі виконували у судовій сфері. Цар скіфів виступав як верховний суддя, що мав остаточне слово у вирішенні спірних питань та конфліктів. Піддані скіфів зверталися до царя в разі серйозних суперечок, і лише він мав повноваження вирішувати їх на кінцевому етапі. Р. Ролле зазначає, що царська судова влада була непохитною, і рішення царя не підлягали оскарженню. Ця функція у скіфському суспільстві не була чітко відділена від інших владних механізмів, адже виконання норм звичаєвого права, забезпечення дисципліни, підтримка порядку – усе це покладалося безпосередньо на главу держави. Страбон описує скіфів як надзвичайно дисциплінованe суспільство, де цар мав реальну і невід'ємну каральну владу: «Скіфи суворі в карах і не терплять ослуху, бо все тримається на військовій дисципліні і страху перед владою»; «Правитель у них сам є суддею, володарем і месником; і його рішення – закон для всіх» [14]. Це засвідчує монократичний характер каральної влади царя, без поділу на гілки влади, властивого класичній державі.

Цар у скіфів був не лише політичним лідером, а й жерцем, відповідальним за збереження сакрального порядку: «Те священне золото пильно оберігають їхні царі… приносять йому щедрі жертви… просять його захистити їх» [7, с. 181]. Це «небесне золото» (плуг, ярмо, сокира, чаша) було символом божественного визнання влади царя. Будь-яке порушення ритуалів каралося смертю, що підкреслює священний статус царської особи. Про це свідчить і структура поховальних ритуалів, які передбачали суворе дотримання ієрархії та покарання за зневагу до царської особи, навіть після смерті: «Поховання з кількома людськими жертвами... були чужими для інших номадів, але для скіфських царів стали нормою... Вони, очевидно, символізували божественне походження царської влади» [15].

Одним із важливих аспектів царської влади була дипломатія. Скіфські царі активно вступали у взаємовідносини з грецькими полісами Північного Причорномор'я, з Перською державою, Фракією та іншими сусідами. Цар виступав єдиним легітимним представником Скіфії на міжнародному рівні. Саме він укладав угоди, приймав послів, дарував подарунки та демонстрував свою велич через міждержавні церемонії.

Археологічні знахідки вказують на розвинуту систему дипломатичних контактів, зокрема присутність предметів грецького, перського, фракійського походження у курганах царів. Наприклад, у кургані Солоха було знайдено золоту пектораль, що свідчить про тісні культурні і політичні зв'язки з еллінським світом [2, с. 147]. Царська дипломатія базувалась на персональному авторитеті монарха та його здатності вразити союзників або противників багатством і символами влади. Це ще раз підкреслює важливість репрезентативної функції царя як у війні, так і в мирі.

Відносини скіфів з греками були багатовимірними: торгівля, культурний обмін, військові союзи, а іноді конфлікти. Саме через постійні контакти з грецькими полісами (Ольвія, Херсонес, Пантікапей тощо) скіфський цар опинявся в центрі міжцивілізаційної взаємодії. Царська влада у Скіфії набула нових рис під впливом грецьких уявлень про монархію, а також завдяки активній грецькій дипломатії. Античні автори подавали скіфських правителів як рівноправних монархів, які мали авторитет і визнавалися як легітимні керманичі варварського світу. Один із найвідоміших прикладів – це образ царя Атея (IV ст. до н. е.), який проводив активну дипломатичну політику, виступав як союзник або суперник грецьких полісів і навіть встановлював контроль над деякими з них.

Висновки. Юридична природа царської влади у Скіфії є складним і багатовимірним явищем, що формувалося на перетині правових норм звичаєвого права, сакральної легітимації влади та військово-політичної необхідності. Аналіз писемних джерел, зокрема Геродота, Юстина, Страбона, а також археологічних матеріалів та праць сучасних українських й іноземних дослідників дозволяє дійти таких висновків.

По-перше, царська влада у Скіфії, з одного боку, мала персоніфікований характер – вона зосереджувалася в руках окремого правителя або династичної лінії, легітимованої як військовими перемогами, так і сакральною роллю у взаємозв'язку з богами, так як цар поставав не лише як політичний лідер, а й як гарант священного порядку. А з іншого, прийняття певних рішень не обходилось без участі Ради старійшин та привілейованої знаті.

По-друге, юридичне підґрунтя царської влади опиралося на звичаєве право, а не на писане законодавство. Скіфські правові норми передавалися усно, були тісно пов'язані з традиціями та міфологічним спадком, що підтверджує важливість дотримання «спадкової справедливості» та неписаних законів предків. Цар був вищим арбітром у конфліктах та суперечках, що надає йому функції верховного судді. Проте, це судочинство було не кодифікованим, а базувалося на авторитеті, звичаях та традиційних уявленнях про справедливість.

По-третє, політична влада царя була водночас адміністративною та виконавчою, що дозволяє говорити про концентровану юридичну модель влади, яка не передбачала розділення на гілки влади, притаманні пізнішим правовим системам. Юридична природа царської влади тісно переплталася з військовою функцією правителя. Саме військовий успіх був одним із головних чинників легітимації влади. Цар очолював війська, розподіляв здобич і забезпечував захист народу – отже, він виступав як носій сили, яка у скіфському уявленні дорівнювала праву.

По-четверте, сакральний вимір царської влади відігравав фундаментальну роль у її юридичному осмисленні. Цар вважався посередником між людьми і богами, виконував релігійні обряди та забезпечував виконання божественних норм, що надавало його владі характеру теократичної легітимації.

Отже, юридична природа скіфської царської влади характеризується поєднанням традиційного звичаєвого права, сакральної легітимації та реальної виконавчо-військової сили. Така модель влади була органічною частиною соціально-політичного ладу кочового суспільства і відповідала його потребам у стабільності, авторитеті та захисті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Верстюк В.Ф., Гарань О.В., Гуржій О.І. Історія України / за ред. В.А. Смолія. Київ: Альтернативи, 1997. 472 с.
2. Мозолевський Б.М. Скіфський степ / Київ: Наукова думка, 1983. 176 с.
3. Відейко М.Ю. Нарис п'ятий. Витоки державності в історико-географічному ареалі України в прадавню добу. *Українська державність: історико-правничі нариси. Нарис шістнадцятий* / за заг. ред. В.А. Смолій. Київ: Юридичне видавництво «Право України», Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» імені Василя Стуса, 2021. С. 118–145.
4. Rolle R. The World of the Scythians / translated by F. G. Walls. Berkeley: University of California Press, 1989. 141 p.
5. Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX-XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 904 с.
6. Історія держави і права України: у двох томах: підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закладів / за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. Київ: Ін Юре, 2003. 656 с.
7. Геродот. Історії: у 9 кн., що їх називають музами / пер. з давньогрец. А.О. Білецького; ред. кол.: П.П. Толочко (відп. ред.), А.С. Русяєва, М.В. Скржинська, Є.В. Черненко. Київ: Наукова думка, 1993. 576 с.
8. Олійник Ю.В. Скіфська держава та її місце в історії українського державотворення (VII-III ст. до н. е.). *Право України*. 2024. № 12. С. 42–47.
9. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. 1: До початку XI віка. Львів: З друкарні Наукового товариства ім. Шевченка, 1904. 655 с.
10. Гавриленко О.А. Основні риси права скіфських ранньодержавних утворень. *Часопис Київського університету права*. 2007. № 1. С. 18–22.

11. Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. Історія держави і права України: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ: Ін Юре, 2008. 624 с.
12. Justin. Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus / Translated by John Watson. 2 vols. London: William Heinemann, 1912.
13. Rice T. Talbot. The Scythians. Thames and Hudson, 1957.
14. Strabo. Geography / Translated by H. L. Jones. 8 vols. Loeb Classical Library. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1917-1932.
15. Sulimirski T., Taylor T. The Scythians. Cambridge University Press, 1991.

УДК 321.01 : 321.1 : 340.12 : 340.114
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.9

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЛЬ НАСИЛЬСТВА У ДЕРЖАВОГЕНЕЗІ ТА БУТТІ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Джолос С.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького
ORCID: 0000-0002-0001-5523
e-mail: debofor@gmail.com

Джолос С.В. До питання про роль насильства у державогенезі та бутті держави і права.
Стаття присвячена ролі насильства у державогенезі та бутті держави і права.

Вказано, що насильство є конститутивною ознакою держави, влади, права і цивілізованого буття суспільства. Зазначено, що історичний досвід переконливо вказує на насильницьку природу держави, влади і права, які виникають із завоювання або фізичного насильства, яке, згодом, може переродитися на економічне. Зауважено, що насильницьку природу держави, влади і права доводить величезна кількість різноманітних малопомітних фактів.

Окреслено основні відмінності додержавного і державного стану, які відображають основні риси держави. Зауважено, що історично найдавнішими були східні деспотії та інші рабовласницькі держави Стародавнього світу (Греція, Рим тощо), що яскраво відбиває істинну сутність держави. Вказано, що у германських народів державогенез відбувався шляхом переходу від родоплемінного ладу відразу до ранньофеодального і супроводжувався переродженням виборної військової влади вождів у спадкову владу королів, що вказує на насильницький характер влади, монополію на яку військовий стан (рицарі, дворяни, офіцери) зберігав аж до XIX – XX ст.

Зазначено, що однією з найдавніших функцій держави є правосуддя, тобто здійснення державно-організованого насильства щодо правопорушників, при цьому, поступове витіснення самосуду і кровної помсти остаточно закріплює за державою монопольне право на насильство, що відображає її сутність. Зауважено, що недорозвинення монопольного права держави на насильство, брак сили і насильства, виродження класу владарюючих, що здійснюють насильство, загрожують загибеллю державі і суспільству.

Вказано, що насильницький характер держави і влади підтверджується такими визначальними ознаками права, як забезпеченість державним примусом і загальнообов'язковість; при цьому, право і правопорядок, що забезпечуються державною монополією на насильство, є запорукою мирного і цивілізованого буття суспільства, а важливою ціллю права є визначення форм і міри насильства та упорядкування його застосування державою.

Вказано, що міжнародне право не є правом, оскільки воно не забезпечується державним примусом і не є загальнообов'язковим; насправді воно являє собою лише узгоджену волю суб'єктів міжнародного спілкування, тобто є суто добровільним і майже не має дієвих механізмів захисту.

Зазначено, що насильницький характер властивий всім державам, як тоталітарно-авторитарним, так і ліберально-демократичним, що випливає із самої природи влади, тоді як відрізнятися можуть лише окремі аспекти насильства.

Зауважено, що насильство було, є і буде фундаментальною засадою утворення та існування всякої держави і права; при цьому, брак державного насильства або оспорювання монополії держави на насильство таять у собі величезну небезпеку для суспільства тощо. Зроблено висновок про те, що насильство відіграє важливе значення у державогенезі й бутті держави і права.

Ключові слова: насильство, монополія держави на насильство, примус, держава, суверенітет, влада, право, теорія насильства, суспільний договір.

Dzholos S.V. On the question of the role of violence in the state genesis and existence of state and law.

The article is devoted to the role of violence in the state genesis and existence of state and law.

It is indicated that violence is a constitutive feature of the state, power, law, and the civilized existence of society. It is recognized that historical experience convincingly indicates the violent nature of the state, power and law that arise from conquest or physical violence, which later can be transformed into economic violence. Attention is drawn to the fact that the violent nature of the state, power, and law is proven by a huge number of various inconspicuous facts.

The main differences between the pre-state being and state being are outlined, which reflect the main features of the state. It has been noted that historically the oldest states were the Oriental despotisms and other slave-owning states of the Ancient World (Greece, Rome, etc.), which vividly reflects the true essence of the state.It is indicated that among the Germanic tribes, state genesis occurred through the transition from the tribal system to the early feudal system and was accompanied by the transformation of the elected military power of the tribal chiefs into the hereditary power of the kings, which indicates the violent nature of power, the monopoly of which the military class (knights, nobles, officers) retained until the XIX – XX centuries.

It is noted that one of the oldest functions of the state is justice, that is, the implementation of state-organized violence against offenders, while the gradual displacement of lynching and blood feud finally secures the state's monopoly on violence, which reflects its essence. It has been noted that the underdevelopment of the state's monopoly on violence, the lack of force and state violence, and the degeneration of the ruling class that perpetrates violence, lead the state and society to the collapse.

Attention is drawn to the fact that the violent nature of the state and power is confirmed by such defining features of law as universal obligation and guaranteeing by the state coercion; at the same time, law and order, ensured by the state monopoly on violence, are the key to a peaceful and civilized existence of society, and an important goal of law is to determine the forms and extent of violence and regulate its use by the state.

It is indicated that international law is not a law, since it is not ensured by state coercion and is not universally binding; in fact, it represents only the agreed will of the subjects of international communication, that is, it is purely voluntary and usually has no effective mechanisms of protection.

It is noted that the violent nature is inherent to all states, both totalitarian-authoritarian and liberal-democratic, which follows from the very nature of power, while only individual aspects of violence may differ.

It has been clarified that violence was, is and will be the fundamental principle of the formation and existence of any state and law; at the same time, the lack of state violence or challenging the state's monopoly on violence entails a huge danger for society, etc. Therefore, the positive and progressive significance of violence in the state genesis and in the existence of the state and law is difficult to overestimate.

Key words: violence, state monopoly on violence, coercion, state, sovereignty, power, law, theory of violence, social contract.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства прийнято заперечувати прописні істини в догоду політичній кон'юнктурі та PR. Держави все більше обмежуються у своїх суверенних правах під гаслами свободи і прав людини, демократії і лібералізму, гуманізму та антропоцентризму… Водночас, нерозуміння фундаментальних основ державно-правового буття, їх викривлення чи підточування шкідливими і фальшивими новітніми віяннями, на жаль, часто призводять до фатальних наслідків. Тож, у межах цієї розвідки, ми плануємо окреслити основні засади сутності держави, яка була, є і буде апаратом насильства, для того, аби протидіяти певним сучасним деструктивним ідеям і процесам.

Аналіз досліджень і публікацій. Слід сказати, що досліджуваної проблематики торкалися праці багатьох класиків політико-правової думки і мислителів сучасності. Тож, серед перших, насамперед, варто назвати таких авторів, як: Аврелій Августин, Аристотель, Ч. Беккаріа, Дж. Бентам, Ж. Боден, М. Вебер, Дж. Віко, Т. Гоббс, Г. Гроцій, Л. Гумплович, Е. Дженкс, Р. Ієринг, Ж. Кальвін, К. Каутський, С.А. Котляревський, В.І. Ленін, Е. Літтре, Дж. Локк, Н. Макіавеллі, У.П. Монтегю, Ш.Л. Монтеск'є, Т. Мюнцер, В.М. Нечаєв, Ф. Ніцше, Б. Папроцький, Полібій, Ш. Пті-Дютайї, О.М. Радищев, Солон, Г. Спенсер, Б. Спіноза, Г. Хаусхеєр, Шан Ян, Г.Ф. Шершеневич та ін. А

серед других – таких дослідників, як: М.В. Буроменський, В.Д. Гончаренко, Б.Д. Греков, Г.Г. Демиденко, С.В. Джолос, Р.А. Калюжний, С. Кокс, Н.М. Крестовська, Б. Кухта, Е.С. Ліхтенштейн, А.А. Маєвська, Л.Г. Матвєєва, М. Оксбрау, О.В. Петришин, В.С. Семенов, О.Ф. Скакун, В.І. Тимошенко, І.Б. Усенко, Ю.С. Шемшученко, Ю.В. Ящуринський та ін.

Формулювання цілей статті. Разом із тим, певні аспекти досліджуваної проблематики залишилися поза увагою дослідників, тож у межах цієї статті ми плануємо вирішити такі основні **завдання**: а) вказати на той факт, що насильство є конститутивною ознакою держави, влади, права і цивілізованого буття суспільства; б) усвідомити, що історичний досвід переконливо вказує на насильницьку природу держави, влади і права, які виникають із завоювання або фізичного насильства, яке, згодом, може переродитися на економічне; в) звернути увагу на той факт, що насильницьку природу держави, влади і права доводить величезна кількість різноманітних малопомітних фактів; г) окреслити основні відмінності додержавного і державного стану, які відображають основні риси держави; ґ) зауважити, що історично найдавнішими були східні деспотії та інші рабовласницькі держави Стародавнього світу (Греція, Рим тощо), що яскраво відбиває істинну сутність держави; д) вказати, що у германських народів державогенез відбувався шляхом переходу від родоплемінного ладу відразу до ранньофеодального і супроводжувався переродженням виборної військової влади вождів у спадкову владу королів, що вказує на насильницький характер влади, монополію на яку військовий стан (рицарі, дворяни, офіцери) зберігав аж до XIX – XX ст.; е) зазначити, що однією з найдавніших функцій держави є правосуддя, тобто здійснення державно-організованого насильства щодо правопорушників, при цьому, поступове витіснення самосуду і кровної помсти остаточно закріплює за державою монопольне право на насильство, що відображає її сутність; є) зауважити, що недорозвинення монопольного права держави на насильство, брак сили і насильства, виродження класу владарюючих, що здійснюють насильство, загрожують загибеллю державі і суспільству; ж) звернути увагу, що насильницький характер держави і влади підтверджується такими визначальними ознаками права, як забезпеченість державним примусом і загальнообов'язковість; при цьому, право і правопорядок, що забезпечуються державною монополією на насильство, є запорукою мирного і цивілізованого буття суспільства, а важливою ціллю права є визначення форм і міри насильства та упорядкування його застосування державою; з) вказати, що міжнародне право не є правом, оскільки воно не забезпечується державним примусом і не є загальнообов'язковим; насправді воно являє собою лише узгоджену волю суб'єктів міжнародного спілкування, тобто є суто добровільним і майже не має дієвих механізмів захисту; и) зазначити, що насильницький характер властивий всім державам, як тоталітарно-авторитарним, так і ліберально-демократичним, що випливає із самої природи влади, тоді як відрізнятися можуть лише окремі аспекти насильства; і) зауважити, що насильство було, є і буде фундаментальною засадою утворення та існування всякої держави і права; при цьому, брак державного насильства або оспорювання монополії держави на насильство таять у собі величезну небезпеку для суспільства тощо.

Виклад основного матеріалу. Важливе значення для пізнання належних форм буття і методів діяльності держави належить питанню про її походження, відповідь на яке дає змогу осягнути її сутність та єство.

Насамперед, варто зазначити, що, згідно з «Юридичною енциклопедією» за редакцією Ю.С. Шемшученка, держава – це «сукупність людей, території, на якій вони проживають, і суверенної у межах даної території влади» [1].

Зауважимо, що саме наявність суверенної влади перетворює на державу «людей» і «територію, на якій вони проживають», оскільки, за відсутності суверенної влади, люди, що проживають на певній території, являють собою плем'я, сусідську общину, територіальну громаду і багато інших спільнот, але аж ніяк не державу. Тож, саме суверенна влада є системоутворюючим елементом (ознакою, атрибутом) держави.

При цьому, як влучно підмічає Б. Кухта, «Влада органічно пов'язана з поняттям сили… Сила влади полягає в імперативності, фактичній змозі примусити виконувати свої рішення, послідовності виконання рішень і наявності певного спеціального кратократичного апарату, інститутів, які контролюють і стежать за реалізацією рішень» [2, с. 74]. Також, Б. Кухта зауважує, що «… Звідсіля сформувався напрям аналізу політичної теорії – кратократія…» [2, с. 74].

У даному контексті слід сказати, що кратократія або кратерократія (від грецького κράτος («кратос») – «міць, сила, влада, вождь»), як зазначає американський філософ-ідеаліст У.П. Монтегю, – це правління тих, хто достатньо сильний, щоб захопити владу силою або хитрістю [3, с. 342].

Зауважимо, при цьому, що невипадково у багатьох мовах поняття «влада» часто позначається тим же самим словом, що і поняття «сила», «міць» та їм подібні (наприклад, англійське слово «power» чи грецьке κράτος («кратос»).

У даному контексті необхідно згадати, що загальнотеоретичній юриспруденції та філософії права відомо безліч теорій походження держави, однак, як справедливо підмічає Л. Гумплович, «Історія не дає нам жодного прикладу, де би держава виникала не за допомогою насильства, а якось інакше» [4, с. 47, 71], при цьому, «тільки по відношенню до завойовницького походження держав вчені посилаються на історію і таким чином визнають його історично достовірним, а інші способи виникнення, нібито очевидні самі по собі, допускаються без історичних доказів» [4, с. 49].

Згідно з теорією насильства, «Держави з'являються шляхом завоювань. Результатом завоювань є насамперед рабство: одне плем'я перетворює на рабів інше. Разом з рабством з'являється і приватна власність, а потім осілість, тобто перехід від кочівлі до землеробства. Панування одного племені над іншим, яке встановлюється і тримається силою та пов'язане з рабством і приватною власністю на землю та її продукти, і є, за Л. Гумпловичем, первісною державою. Приватна власність як результат первісного фізичного насилля, у свою чергу, спричиняє майнову нерівність і поділ суспільства на класи. Переможці утворюють клас імущих, переможені – клас неімущих. Виникає економічна залежність одних людей від інших і, таким чином, панування племені, спочатку засноване лише на фізичних перевагах, з часом поступово перетворюється на панування суспільного класу, що спирається на економічну могутність. Володарі (їх меншість), з одного боку, і підвладні (їх більшість), з другого, – це атрибутивні ознаки держави.

К. Каутський вважав державу силою, нав'язаною суспільству ззовні. Щоразу під час завоювання виникає поділ на класи: панівний та пригнічений і експлуатований. Апарат примусу, який утворюють переможці для управління переможеними, перетворюється на державу. Щоб утримати в покорі пригнічений народ, утворюються державні органи, приймаються закони.

За Е. Дженксом, виникнення держави або політичного суспільства пов'язане з розвитком військового мистецтва. Кожна держава зобов'язана своїм виникненням успішним війнам, і кожна з них намагалася надати своїй організації військового характеру, дещо пом'якшеного залишками патріархального ладу. На думку Е. Дженкса, утворення держави відбулося, коли одному з військових вождів вдалося зі своєю дружиною захопити певну місцевість і встановити на ній свою міцну владу» [5].

Додамо, також, що за вченням Г. Спенсера, держави виникають як результат війн і насильства, в ході яких відбувається природний відбір, або «виживання найсильніших». Надалі вони проходять дві стадії розвитку і два типи соціально-політичних організмів: військовий (хижацький) і промисловий (індустріальний). Суть соціально-політичного прогресу – в поступовому переході від військового типу держави до промислового, в якому «життя, воля, власність громадян забезпечені державою і де беруться до уваги інтереси всіх» [6, с. 163]. При цьому, як зазначає Б. Кухта, «Хоча, за твердженням теоретиків, соціальний дарвінізм вичерпав себе на початку XX ст., історична практика XX ст., певною мірою, переконує в актуальності цих поглядів» [7, с. 416].

До вищезгаданих «посилань на історію», які підтверджують насильницьку природу влади і «завойовницьке походження» держав, можна віднести, наприклад: убивство Ромулом Рема і заснування Риму (бл. 754-753 рр. до н.е.); римське (I ст. н.е.) й англосаксонське (V – VI ст.) завоювання Британії, а також Норманське завоювання Англії 1066 р.; вторгнення франків у Римську Галлію та заснування Франкської держави у V ст.; прихід Олега у Київ і вбивство Аскольда і Діра у 882 р., з якого відліковується правління Рюриковичів у Київській Русі; утворення герцогства Нормандія у 911 р. Роллоном після низки набігів на територію Франкської держави; утворення та існування європейських колоніальних імперій, починаючи з XV – XVI ст. до XIX – XX ст.; проголошення Росії імперією за підсумками перемоги у Північній війні 1700-1721 рр.; виникнення США у 1776 р. у ході Війни за незалежність (1775-1783 рр.); утворення Королівства Італія у 1861 р. у ході Рісорджименто; Об'єднання Німеччини «Залізом і кров'ю» за часів О. фон Бісмарка; виникнення низки держав на руїнах Австро-Угорської та Російської імперій на початку XX ст.; утворення низки держав в ході визвольної боротьби за часів розпаду колоніальної системи у середині XX ст. з подальшими збройними конфліктами; утворення низки незалежних держав на тлі війни в Югославії та розпаду СРСР з низкою подальших збройних конфліктів між новоутвореними державами наприкінці XX – на початку XXI ст. тощо.

Загалом же, перелік подібних прикладів насильства, яке як створювало, так і знищувало держави, змінювало їх кордони (а відтак і територію та підвладних) можна було би продовжувати практично до безкінечності, адже, як зазначав у 1976 р. Є.С. Ліхтенштейн, «вчені швейцарського статистичного центру опублікували такі підрахунки: за 5000 років людської історії тільки 292 роки на Землі не було війн, а 15513 великих і малих війн унесли 3 мільярда 640 мільйонів життів» [8, с. 117].

При цьому, цікавим є той факт, що навіть назви певних народів (а від них – і країн) походять від тих чи інших зразків зброї, наприклад: сакси, Саксонія – від «скрамасакса» або «сакса» («seax») [9] (великого ножа чи маленького меча, рубаюче-колючої холодної зброї з однолезовою заточкою клинка і виразною горбатою формою ламаної спинки); чи франки, французи, Франція – від «франциски» (різновиду бойової сокири) або «франки» («franca») (дротика чи невеликого списа) [10].

Зауважимо, що, так чи інакше, величезна кількість мислителів різних епох визнавали генетичний і органічний зв'язок між державою, владою, правом та силою і насильством (а то і прямо вказували, що виникнення, існування та функціонування держави, влади і права напряму пов'язані з насильством) – згадаймо, наприклад, певні погляди таких мислителів, як Шан Ян [6, с. 18-19], Солон [6, с. 21], Аристотель [6, с. 31], Полібій [6, с. 33], Аврелій Августин [6, с. 46], Н. Макіавеллі [6, с. 62-64], Т. Мюнцер і Ж. Кальвін [6, с. 66], Ж. Боден [6, с. 67], Б. Спіноза [6, с. 76], Т. Гоббс [6, с. 82], Дж. Віко [6, с. 109], О.М. Радищев [6, с. 119], Дж. Бентам [6, с. 139], Р. Ієринг [6, с. 162], Г. Спенсер [6, с. 163], Ф. Ніцше [6, с. 171-172], С.А. Котляревський [6, с. 195], В.І. Ленін [6 с. 210-211] та ін.

Варто згадати, що в Давній Індії, згідно з Ведами і Законами Ману, вирішальна роль у суспільному устрої та мистецтві управління відводилася покаранню. При цьому, покарання («данда») вважалося сином божественного владики і в своєму земному вигляді означало палку. У свою чергу, зміст управління («дандаїті») – це «керівництво (володіння) палкою». Закони Ману містили справжній панегірик покаранню як охоронцю дхарми і всіх живих істот: «Покарання – цар... Увесь світ підкоряється (тільки) за допомогою Покарання... » [6, с. 14].

Також, кажучи про Давню Індію, слід звернути увагу і на той факт, що, як відомо, згідно з варновим (кастовим) поділом, до варни (касти) кшатріїв відносилися царі, воєначальники і воїни [6, с. 13]. Зауважимо, що поєднання в одній верстві населення носіїв політичної влади і носіїв військової сили однозначно вказує на той факт, що влада і сила є невіддільними одна від одної, адже перша ґрунтується на другій, тобто сила є основою влади.

Слід згадати, що подібна ситуація була характерна не тільки для Давньої Індії, а й для багатьох інших держав, у т.ч. і європейських, при цьому, навіть у часи, значно ближчі до нас з хронологічної точки зору.

Так, за часів Середньовіччя у країнах Європи політична влада належала феодалам різних рівнів (у найпростішому варіанті – це: рицарі, барони, графи, герцоги, король), нижчою стратою яких були рицарі, що являли собою «привілейований військово-землевласницький стан у країнах Західної і Центральної Європи у VIII – XVI ст.» [11]. При цьому, саме з рицарів починалася знаменита «феодальна драбина», і навіть великі феодали, що володіли титулами барона, віконта, графа, маркіза, герцога чи навіть короля тощо, неодмінно проходили урочисту процедуру посвяченні в рицарі. Таким чином, варто вказати на тісний зв'язок між політичною владою і військовою силою, або силову природу влади, адже за часів Середньовіччя рицарями (професійними воїнами) були і глави держав (королі), і члени королівської родини (принци, герцоги тощо) і управителі окремих провінцій держави (графи), і великі феодали – безпосередні васали короля (барони), і звичайні професійні воїни благородного походження (рицарі).

Крім того, не зайвим буде звернути увагу і на той факт, що навіть у сучасній Польші, віддаючи данину історичній традиції, найбільші адміністративно-територіальні одиниці держави (яких наразі налічується 16 штук) називаються «воєводствами», що зайвий раз вказує на поєднання сили і влади, чи, точніше, пряму залежність другої від першої.

Також, для того, щоби особливо контрастно продемонструвати сутність держави, слід порівняти її із додержавним ладом.

Н.М. Крестовська та Л.Г. Матвеєва зазначають, що первісне суспільство не знало соціальної стратифікації, тому воно могло існувати без держави, а інститут управління був представлений владою, яка мала неполітичний характер (влада старійшини, вождя, народного зібрання) [12, с. 25].

Вищою владою в родовій громаді були збори всіх дорослих членів громади. Їх ухвали були обов'язковими для всіх. У родовій громаді міг з'явитися одноосібний лідер, якого умовно називають старійшиною. Він не обов'язково був старшим за віком. Лідером міг стати головний носій знань, життєвого досвіду, або ж найбільш удачливий мисливець, організатор полювання і т.ін. Дуже схожим було становище вождя племені з тією лише різницею, що він застосовував свою владу набагато рідше: лише в тих випадках, коли потрібно було вирішити конфлікт між общинами чи вжити заходів до самозахисту від племені-суперника. Старійшина і вождь не претендували на привілеї, їхня влада базувалася виключно на особистому авторитеті та сприймалася як похідна від влади колективу [12, с. 29]. Влада, таким чином, не була відокремлена від людей, не було розмежування на владарюючих і підвладних. Зрозуміло, не було в первісному суспільстві ні властивого державі апарату влади, ні податків, ні чітко визначеної території, на яку поширюється влада родової громади [12, с. 30].

З переходом до цивілізованої форми існування суспільство стає соціально неоднорідним. У ньому складаються відносно самостійні спільноти: касти, стани, класи. Стратифіковане суспільство внутрішньо суперечливе: інтереси раба прямо протилежні інтересам рабовласника, бідні та багаті переслідують у житті різні цілі тощо. Світовий досвід свідчить, що запобігти самознищенню неоднорідного суспільства може тільки державна організація. Держава виникає як соціальний інститут, покликаний протистояти асоціальним, руйнівним силам, керувати виконанням загальноважливих справ, забезпечувати внутрішню та зовнішню безпеку суспільства [12, с. 25], що, певна річ, неможливо зробити без апарату примусу і насильства.

При цьому, як влучно підмічає Ж. Боден, держава утворюється завдяки примусу сильніших, або згоді одних людей добровільно передати у підпорядкування інших всю належну їм свободу. Саме із цієї, відступленої народом свободи, держава черпає власну всевладність та незалежність, яку мислитель називає «суверенітетом». Суверенітет – це «абсолютна та постійна влада, яку римляни називають величчю, що означає вищу владу повелівати», «верховна та постійна влада над громадянами з правом життя і смерті…». У свою чергу, основними ознаками державного суверенітету є верховенство, абсолютність, постійність, єдність, неподільність і необмеженість влади [13; 6, с. 67-68].

Також, історія свідчить, що найбільш ранніми були держави Стародавнього Сходу, що являли собою східні деспотії з рабовласницьким ладом [14, с. 124]: так, класичними деспотіями вважаються такі стародавні держави, як Ассирія, Вавилон, Єгипет, Іран, Китай та ін. [15]. Дещо пізніше рабовласницькі держави виникають і в Давній Греції та Давньому Римі.

При цьому, варто зауважити, що в основі економіки і господарства стародавніх держав лежало рабство, «як історично перша і найгрубіша форма політичного, соціально-економічного безправ'я людини, коли раб перебуває у повній власності пана… Джерелами рабства були насамперед війни, захоплення полонених, продаж членів родини (римський глава родини міг тричі продати у рабство дітей). Рабами ставали і за борги, скоєний тяжкий злочин. Дитина, народжена рабинею, теж ставала рабом…» [16, с. 367].

Таким чином, як бачимо, первинним і найбільш масовим джерелом рабства був полон на війні, що дає підстави стверджувати, що насильство (війна) породжувало рабство і підтримувало його існування, а рабство, у свою чергу, являло собою економічну і господарську основу стародавніх, рабовласницьких, держав, тобто саме насильство лежало в основі утворення та існування держав.

Якщо ж казати про т.зв. «германський шлях утворення держави», то тут слід мати на увазі, що держави, засновані германськими племенами на руїнах Римської імперії, розпочали своє існування, минаючи стадію рабовласництва, зразу з прафеодального або ранньофеодального ладу [17, с. 49].

У даному контексті, необхідно зауважити, що у германців за часів розкладу родоплемінних відносин поступово виборна влада вождів перероджується у спадкову монархічну владу. Ці процеси були чудово описані французькими авторами. Видатний мислитель-просвітник XVIII ст. барон Ш.Л. де Монтеск'є вказував, що зародки монархії з'являються тоді, коли германці, що завоювали Римську імперію, розселяються на її величезній території, внаслідок чого зникає можливість проводити народні збори для вирішення важливих питань і з'являється потреба радитися за допомогою представників [18, с. 149]. Відомий історик Ш.Е. Пті-Дютайї зазначає, що монархія виникає внаслідок переродження виборної влади у спадкову, коли обраний знаттю і коронований церквою правитель для того, щоб його сім'я не втратила владу, ще за життя призначає собі співп-

равителем свого сина, який продовжує правити після смерті батька і так само згодом призначає співправителем вже свого сина, і так далі [19, с. 30-33]. Саме так замість влади виборних вождів утверджується (імовірно, упродовж кількох поколінь) спадкова влада монархів.

На підтвердження істинності сказаного вище, можна навести і той факт, що дворянський титул герцога (наявний у монархічних державах, наприклад, Великобританії, і в наш час) походить від німецького слова «Herzog», яке у давніх германців позначало виборного військового вождя племені, у Західній Європі у період раннього Середньовіччя – племінного князя, а у період феодальної роздробленості – великого феодального володаря [20, с. 10].

У даному контексті слід звернути увагу на той факт, що герцоги, як правило, походили саме з виборних військових вождів племен, тобто з тих, хто володів військовою силою, а не, скажімо, зі старійшин, які мали якісь виняткові здібності (як про це сказано вище). Тож, в основі середньовічних держав Європи та їх сучасних наступниць лежить саме військова влада, тобто сила і насильство, тим більше, що варварські королівства епохи Темних віків утворилися на завойованих територіях Римської імперії.

При цьому, зауважимо, що, очевидно, схожа ситуація спостерігалася не тільки у германських народів, адже, нащадки вождів різних племен і полководців зберігали політичне панування і феодальну владу у своїх володіннях навіть через тисячу чи півтори тисячі років після часів Великого переселення народів: так, від гунського воєначальника часів Аттіли, Зоарда, – вождя однієї з орд, які у V ст. наводнили Східну Європу, – пішло багато шляхетських родів гербу Корчак [21, с. 678, 682-683], у тому числі і наші прямі предки – шляхтичі Михалевські гербу Корчак.

Ще одним доказом насильницької сутності держави служить той факт, що однією з найдавніших функцій держави є здійснення правосуддя, якому відводиться чільне місце у священних книгах різних народів (згадаймо, наприклад, біблійну притчу про суд царя Соломона тощо).

На важливу роль справедливості (правосуддя) у державі ще на початку V ст. вказував Аврелій Августин у знаменитій праці «Про град Божий»: «За відсутності справедливості, що таке держави, як не великі шайки розбійників; так як і самі шайки розбійників є ні що інше, як держави у мініатюрі…» [22].

Тож, варто зауважити, що, по суті, правосуддя є однією з найдавніших і найважливіших функцій держави та являє собою державно-організоване насильство щодо правопорушників, що здійснюється на підставі права для забезпечення порядку у суспільстві.

Як свідчить історія, у багатьох ранніх державах, зокрема й у Київській Русі, мав місце т.зв. «змагально-обвинувальний процес», коли в умовах недостатньої сформованості державного апарату значну частину примусових заходів замість держави виконувала сама сторона обвинувачення або позивача – так у Київській Русі сторона позивача чи обвинувачення сама збирала докази, сама шукала правопорушника, сама його затримувала, сама доставляла його до суду та сама у суді доказувала вину підозрюваного тощо. І тільки згодом, у міру розвитку інститутів держави, з'являється інквізиційно-розшуковий процес, у межах якого вищевказані функції здійснюють органи держави.

При цьому, з давніх часів держава намагалася замінити самосуд, саморозправу, кровну помсту (та інші побідні насильницькі заходи відплати одних приватних осіб другим) на правосуддя, здійснюване з використанням державного примусу.

Так, Р.А. Калюжний та Ю.В. Ящуринський вказують, що «Найдавнішою формою цивільного процесу у Давньому Римі був легісакційний процес. Він був заснований на законі як противага до застарілих форм приватної саморозправи. Legis actio в перекладі з латинської мови означає «законні дії» [23, с. 35]. Він виник у зв'язку з тим, що декрет 389 р. до н.е. «забороняв самоуправство, яке з цього часу почало вважатися кримінальним злочином. Цивільне судочинство стало єдиним засобом захисту прав громадян» [23, с. 35].

У свою чергу, в Київській Русі кровна помста була законодавчо заборонена старшими синами Ярослава Мудрого – Ізяславом, Святославом і Всеволодом – у «Правді Ярославичів» [24], що багатьма істориками датується 1072 р. [25].

Тож, фактично, важливою віхою становлення державності слід вважати монополізацію державою права на застосування примусу, коли приватну саморозправу витісняє державне правосуддя.

В цьому контексті слід згадати позицію Дж. Локка, який вважав, що укладення суспільного договору і поява держави обумовлені тим фактом, що в умовах природного стану права людини є ненадійними, і «кожен змушений самостійно обстоювати своє право і карати його порушників» [26; 27].

При цьому, як зазначає Т. Гоббс, враховуючи егоїзм, властолюбство, жадобу багатства та бажання шкодити іншим людям, які притаманні людському єству, у природному (додержавному) стані цілком закономірно панує «війна всіх проти всіх», сповнена ненависті, ворожнечі і помсти. У свою чергу, цей ненормальний стан долається за допомогою спільної влади, яка дбає про громадський порядок. Індивіди добровільно передають усі свої права і свободи державі, влада якої «настільки велика, наскільки це можна собі уявити». Так укладається суспільний договір, люди визнають політичну владу і підкоряються їй, виникають особливі узи єдності людей, відносини панування і підкорення, тобто політичний стан як такий. Тож, суспільний договір являє собою не тільки необхідну історичну передумову виникнення держави, але й її необхідну і постійну логічну складову [28; 27].

Зауважимо, що до числа вищезгаданих «усіх» прав і свобод, які людина передає державі, очевидно, відноситься і право на насильство. Тож, з появою держави, саме до неї переходить право на застосування сили, і, таким чином, виникає монопольне право держави на насильство, яке М. Вебер вважає ключовою ознакою держави, яку неможливо соціологічно визначити за її цілями чи функціями внаслідок їх історичної мінливості, зате цілком можна осягнути за допомогою засобів, які вона використовує, враховуючи, що специфічним засобом, легітимне використання якого визнається тільки за державою, є насильство (поліція, армія) [29].

Проте, слід сказати, що не в усіх країнах світу на певному етапі розвитку держава перебрала на себе монопольне право на застосування насильства.

Так, відомий теоретик природного права і суспільного договору, засновник науки міжнародного права, видатний голландський мислитель XVII ст. Г. Гроцій, як відомо, поділяв війни на публічні і приватні. Мислитель зазначав, що державами ведуться публічні війни; приватними особами – приватні, це виправдується тим, що «за природою кожен є захисником свого права, для чого нам і надані руки». Однак право на ведення приватної війни обмежується після створення держави і встановлення судової влади. Тоді набуває сили принцип, що ніхто не може бути суддею у своїй власній справі. Лише у випадках, коли неможливо звернутися за судовим захистом, людина може використовувати своє природне право на самозахист [30; 6, с. 75].

Зауважимо, що брак насильства з боку держави (недостатня сила державної влади) для здійснення правосуддя і підтримання правопорядку нерідко призводить до трагічних і руйнівних для держави і суспільства наслідків – згадаймо, що Хмельниччина 1648-1657 рр. і Руїна 1657-1687 рр., які зруйнували та спустошили не тільки Річ Посполиту, але й, насамперед, українські землі, розпочалися саме з приватної війни між шляхтичами Д. Чаплинським (можливо, нашим предком) і Б. Хмельницьким.

Так само, загибеллю держави загрожує і виродження класу тих, хто має владу застосовувати насильство: так, наприклад, падіння Римської імперії сталося тоді, коли варварські племена (т.зв. «федерати») поступили на військову службу до римлян; британи втратили державність і свободу тоді, коли почали запрошувати англосаксів «допомогти» їм у вирішенні міжусобиць; а Королівство Франція загинуло тоді, коли напередодні Великої французької революції 1789-1799 рр. 95% дворянства складало т.зв. «нове дворянство» [31, с. 282].

Недарма засновник політичної науки Н. Макіавеллі зазначав: «Військове мистецтво володіє такою силою, що дає змогу не лише утримати владу тому, хто народжений державцем, але й досягнути влади тому, хто народився простим смертним… Нехтування цим мистецтвом є головною причиною втрати влади, як володіння ним є головною причиною здобуття влади» [32, с. 87].

…Зауважимо, що вказівка на визначну роль насильства міститься, також, й у самій дефініції права, що наведена у класичній праці – «Енциклопедичному словнику Брокгауза і Єфрона», де сказано, що: «Право – має своїм завданням регулювати взаємні відносини людей, що живуть у суспільстві, шляхом встановлення правил поведінки («юридичних норм»), що підтримуються примусовим впливом з боку державної або суспільної влади» [33, с. 868].

Наші опоненти можуть зауважити, що, мовляв, з кінця XIX ст. багато чого змінилося. На це ми їм відповімо таким чином. По-перше, і тоді і зараз існує суспільство буржуазного типу, а, відтак, окремі політичні, правові, соціальні чи економічні зміни, які дійсно могли мати місце у тих чи інших окремих аспектах життя, не мають вирішального значення і не впливають істотно на фундаментальні поняття і категорії, оскільки, у протилежному випадку, нинішнє суспільство не залишилося би буржуазним. По-друге, як би сучасні автори в догоду поточній політичній кон'юнктурі не намагалися заретушувати насильницьке єство права різноманітними політкоректними форму-

люваннями, фактично, як сьогодні, так і століття тому, право відрізняється від інших видів соціальних норм, насамперед, такими властивостями (ознаками), як загальнообов'язковість і забезпечення державним примусом, що вказує на насильницьку природу права, без якої його існування видається неможливим, а саме право перетворюється на мораль, звичай чи інші соціальні, але не правові, норми.

З цього приводу, Ю.С. Шемшученко влучно підмічає: «Держава відіграє особливу конститутивну роль щодо права, бо тільки вона здатна забезпечити загальнообов'язковість соціальних норм у масштабах усього суспільства. Саме в цьому полягає головна відмінність права від норм моралі та інших неправових норм, які не забезпечуються методами державного примусу» [34].

Також, слід пам'ятати і позицію видатного англійського мислителя XVII ст. Т. Гоббса, який резонно зауважував, що усе, що не підкріплено «мечем держави», є лише «стрясанням повітря» [35, с. 200].

Разом із тим, наші опоненти можуть нам зауважити, що окрім примусу існують й інші методи правового регулювання – переконання, заохочення, компроміс тощо. На це ми відповімо їм словами класика політичної думки, засновника політичної науки Н. Макіавеллі: «…може виникнути спір, що краще: щоб державця любили чи щоб його боялися. Кажуть, що краще за все, коли бояться і люблять одночасно; однак любов погано уживається зі страхом, тому якщо доводиться вибирати, то більш надійно вибрати страх. Оскільки про людей в цілому можна сказати, що вони невдячні та непостійні, схильні до лицемірства та брехні, що їх відлякує небезпека та вабить нажива: поки ти робиш добро, вони твої всією душею, обіцяють нічого для тебе не щадити: ні крові, ні життя, ні дітей, ні майна, але коли у тебе з'явиться в них потреба, вони у той же час від тебе відвернуться… Люди менше побоюються образити того, хто навіює їм любов, аніж того, хто навіює їм страх, оскільки любов підтримується вдячністю, якою люди, будучи поганими, можуть знехтувати заради своєї вигоди, тоді як страх підтримується загрозою покарання, якою знехтувати неможливо» [32, с. 96].

Таким чином, необхідно визнати, що право і заснований на ньому правопорядок, як фундамент нормального, спокійного, мирного, цивілізованого буття суспільства, прямо випливають з насильства, монополія на яке належить державі. При цьому, важливою ціллю права, окрім врегулювання суспільних відносин, є визначення форм і міри насильства та упорядкування його застосування державою.

Водночас, необхідно розуміти, що йдеться тільки про «упорядкування» застосування насильства державою, але аж ніяк не про «правове самообмеження держави». Так, Г.Ф. Шершеневич резонно стверджує, що гіпотетично державна влада може прийняти будь-який закон, проте реально «на шляху безмежної могутності державної влади стоять два стримуючих начала»: «моральна свідомість і розсудливість владарюючих з одного боку, можливість протидії підданих – з іншого» [36, с. 217-218]. Г.Ф. Шершеневич небезпідставно виключає можливість правового самообмеження держави внаслідок кількох причин: по-перше, право може бути дедуковане тільки з вольових відносин, обов'язковості вольових актів залежно від інших вольових актів; при цьому, мислитель риторично вказує: «якщо самообмеження має правовий характер, то де ж ця інша воля залежно від якої стоїть воля держави?»; по-друге, «якщо держава сама ставить собі межі, що заважає їй переставити їх, і до того ж, де завгодно? Хіба не зрозуміло, що все це самообмеження тримається лише на чесному слові» [36, с. 219].

При цьому, недаремно у публічно-правових галузях правопорушення проти однієї особи розглядається не як приватна образа, а як небезпека для всього суспільства. Тож, право вимагати справедливості, як правило, переходить від скривдженої особи до держави (прокуратура, органи публічного обвинувачення тощо), яка і провадить боротьбу зі злочинами і проступками за допомогою правоохоронних органів, а потерпілий, у більшості випадків, зокрема у справах публічного обвинувачення, вже не може відкликати своє повідомлення про вчинення злочину.

При цьому, як писав геніальний італійський мислитель-просвітник XVIII ст. Ч. Беккаріа 1764 р. у своїй безсмертній праці «Про злочини і покарання», головною засадою превенції правопорушень є невідворотність покарань [37].

Отже, маємо підстави стверджувати, що там, де є ефективний державний примус, що забезпечує обов'язковість права, і надійне (неминуче) насильство до правопорушників – там дійсно є держава, право і правопорядок.

Натомість, там, де немає ефективного державного примусу, надійного (неминучого) насильства до правопорушників і невідворотності покарань, – там, насправді, немає ні влади, ні суверe-

нітету, ні держави, ні права, ні правопорядку, адже кожен може цілком безкарно робити все, що йому заманеться, а, відтак, там настає анархія, безлад і хаос.

У даному контексті слід навести цитату з безсмертної праці «Государ» (1513 р.) геніального італійського мислителя епохи Ренесансу Н. Макіавеллі: «влада державця повинна будуватися на міцній основі, інакше вона рухне. Основою же влади в усіх державах… служать хороші закони і хороше військо. Але хороших законів не буває там, де нема хорошого війська, і навпаки, де є хороше військо, там і закони хороші» [32, с. 77].

У цьому контексті, також, хотілося би сказати і кілька слів про т.зв. «міжнародне «право». Насамперед, варто зазначити, що вельми часто особи, які не мають ґрунтовних теоретичних знань, схильні ідеалізувати міжнародне право, вважаючи його взірцем досконалості, справедливості та ефективності.

Гадаємо, що справжнім юристам-професіоналам, як теоретикам, так і практикам, відомо, що це зовсім не так. Необхідно розуміти, що міжнародне «право» є вельми недієвим, оскільки воно не підкріплене надійним насильством з боку суверена щодо підвладних, а тому кожен суб'єкт міжнародного права може цілком безкарно чинити протиправне насильство щодо інших у міру своїх фактичних можливостей.

У цьому контексті слід згадати позицію українських вчених А.А. Маєвської, В.С. Семенова та М.В. Буроменського, котрі вказують, що «міжнародне право – це особлива система юридичних норм і принципів, що регулюють міжвладні міжнародні відносини та *висловлюють узгоджену позицію учасників цих відносин*, *обумовлену дією закономірностей міжнародних відносин на певному етапі розвитку цивілізації*, шляхом встановлення взаємних прав і обов'язків» [38, с. 5].

При цьому, варто зауважити, що ключове значення у наведеній вище дефініції має виділена нами курсивом вказівка на те, що міжнародне право «висловлює узгоджену позицію учасників цих (тобто міжнародних) відносин», і що ця «узгоджена позиція» «обумовлена дією закономірностей міжнародних відносин на певному етапі розвитку цивілізації».

Тож, слід визнати, що, за своєю сутністю, міжнародне право являє собою *узгоджену позицію учасників міжнародних відносин*. «Узгоджену» – значить добровільну, а не нав'язану силою, що вказує на відсутність примусового компонента (а відтак – і гарантованості примусом) у більшості норм міжнародного «права», що ставить під сумнів не тільки їхню дієвість, але і сам правовий характер їхньої природи.

При цьому, у разі, якщо така «узгоджена позиція» відсутня, можна говорити і про відсутність міжнародного права, або, принаймні, прогалини в ньому стосовно тих чи інших питань, щодо яких відсутня «узгоджена позиція суб'єктів» чи міжнародно-правове регулювання.

Важливе значення має і наведена вище вказівка на *«обумовленість»* міжнародного права «*закономірностями міжнародних відносин на певному етапі розвитку цивілізації»,* що вказує на панування об'єктивних закономірностей над суб'єктивною волею всіх учасників міжнародних відносин (жоден з них не є творцем міжнародного права і не гарантує його дієвість примусом) і залежність міжнародного права від історичного контексту, тобто його мінливість.

У зв'язку з цим, слід визнати, що міжнародне «право», насправді, не є правом, оскільки воно не володіє такими ключовими ознаками права, як загальнообов'язковість та забезпеченість державним примусом, тож, скоріше, воно являє собою своєрідний замінник права – «ерзац-право», сутність котрого була окреслена раніше у наших попередніх працях [39].

На підтвердження того факту, що т.зв. «міжнародне право», насправді, не є «правом», адже не володіє його класичними конститутивними ознаками, слід вказати на ту обставину, що переважна більшість норм «міжнародного права» є диспозитивними, тобто (до)вільно встановлюються та змінюються самими суб'єктами правовідносин і, фактично, є суто добровільними, тоді як навіть т.зв. «імперативні норми», у багатьох випадках, тримаються лише на чесному слові не дуже чесних суб'єктів.

Так, зауважимо, що всілякі заходи міжнародного впливу, як правило, є украй неефективними: той факт, що наразі РФ продовжує вести війну проти України, незважаючи на запровадження XVI пакету санкцій, переконливо засвідчує, що попередні 15 пакетів не досягли своєї мети, що дає підстави спрогнозувати і рівень ефективності XVI та подальших пакетів санкцій…

Так само, не можна вважати ефективною гарантією міжнародного права і всілякі міжнародні трибунали, оскільки: по-перше, вони можливі тільки після військової перемоги над тим, кого будуть судити (що часто робить ціну такого «правосуддя» захмарно високою); по-друге, міжнародні

трибунали, як правило, є судилищами переможців над переможеними, що діють за принципами «Горе переможеним» і «Переможців не судять»; по-третє, міжнародні трибунали, у кращому випадку, є заходами вибіркового правосуддя, коли переможці пригадають всі «гріхи» переможених, але забудуть про власні.

У даному контексті доречно навести в якості прикладу відому історію про те, як під час Нюрнберзького процесу радянська сторона намагалася приписати керівникам Третього Рейху (зокрема Г. Герінгу) Катинський розстріл, а американці, прекрасно розуміючи, хто насправді вчинив цей жахливий злочин, дозволили німцям виправдатися за цим епізодом, але не стали наполягати на розслідуванні і пошуку винних у вбивстві понад 20 тисяч поляків [40; 41; 42], очевидно, аби не псувати відносини з вчорашнім союзником по Другій Світовій війні – СРСР, який станом на 1945 р. мав загартоване у боях 11-мільйонне військо і контролював половину Європи…

Зауважимо, що, так само, виникає чимало запитань різного роду щодо таких гучних міжнародних і внутрішньодержавних процесів, як: Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії, Міжнародний трибунал щодо Руанди, Трибунал над С. Хусейном, Суд над президентом Єгипту Х. Мубараком, Судилище над М. Каддафі тощо, особливо, якщо іноземні переможці судять скинутих ними правителів, а не бунтівників, які своїми злочинними діями проти держави спричинили масові жертви і знищення власної країни…

Так само, слід вказати й на відверту недієвість механізмів ООН, особливо у разі, якщо стороною конфлікту є держави – постійні члени Ради Безпеки ООН, які мають право вето і, тим самим, легко можуть паралізувати роботу цієї структури та виконання рішень Міжнародного Суду ООН.

При цьому, не слід забувати і про відверто расистські і колоніалістські аспекти сутності ООН, створеної ще за часів існування колоніалізму у 1945 р., адже, скажімо, у п. 1с ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН (що є невід'ємною частиною Статуту ООН) міститься згадка про «загальні принципи права, *що визнаються цивілізованими націями*» [43], що дає підстави казати про поділ націй на «цивілізовані» і «нецивілізовані» та відверто зневажати і дискримінувати тих, кого «сильні світу цього» свавільно віднесуть до числа останніх…

На завершення, вважаємо за доречне навести позицію відомого українського вченого Б. Кухти, котрий резонно зазначає, що «Насильство у політиці – найпоширеніший метод, що застосовується у політиці, легально – державою та нелегально – різними суб'єктами політики. Панування волі одного суб'єкта над волею іншого, застосування сили для того, щоб зберегти або завоювати політичне, економічне, соціальне панування, навмисна дія, спрямована на знищення певного суб'єкта різними засобами (фізичними, психологічними, економічними). Насильство «зверху», що здійснює панівна еліта, становить необхідний елемент будь-якої влади у межах політичної системи (режиму)… Оскільки за суттю влада була і залишається примусом, будь-яке існування в політично організованому суспільстві врешті-решт використовує владне насилля: тоталітарно-авторитарні режими це роблять відкрито, ліберально-демократичні – замасковано, «для блага народу» тощо» [44, с. 259-260].

Тож, слід визнати, що насильство було, є і буде фундаментальною засадою утворення та існування всякої держави і права, при цьому, як тільки його рівень знизиться нижче мінімально-необхідного, або інші суб'єкти почнуть серйозно оспорювати монополію держави на насильство, так зразу держава і право припинять своє існування, що обернеться для суспільства трагедією – розгулом злочинності та безладу, анархією і хаосом, занепадом і знищенням під ударами внутрішніх і зовнішніх ворогів.

На підсумок зауважимо, що у наших читачів може скластися хибне враження про те, що, нібито, ми негативно оцінюємо сутність держави, якщо постійно вказуємо на її насильницьке єство. Насправді, це зовсім не так: навпаки, ми намагаємося проакцентувати на тому, що насильство є важливим фактором утворення та існування держави, іманентно властиве природі держави і влади, має важливе значення для встановлення і підтримки правопорядку, забезпечує формування й організацію цивілізованого суспільства та його прогресивний розвиток, а також убезпечує суспільство і державу від внутрішніх і зовнішніх ворогів. При цьому, якщо в якомусь суспільстві, на певному етапі, завдяки насильству не відбулося утворення політичної влади, становлення держави та формування апарату управління і примусу, таке суспільство позбавлене здатності до прогресивного розвитку, століттями залишається на примітивній стадії організації, а відтак не забезпечує людям належної якості життя і безпеки та знаходиться під загрозою знищення іноземними загарбниками, про що красномовно свідчить сумний наприклад північноамериканських

індіанців. Тож, позитивне і прогресивне значення насильства у державогенезі та бутті держави і права важко переоцінити.

Таким чином, у результаті проведеного дослідження, ми дійшли таких основних **висновків**:

1. Насильство є основною конститутивною ознакою (рисою) держави, влади і права, без якої їх виникнення та існування вбачаються неможливими, так само, як і буття цивілізованого суспільства.

2. Історичний досвід підтверджує той факт, що держава, влада і право мають насильницьку природу і виникають із завоювання, або фізичного насильства, яке, згодом, може переродитися на економічне.

3. Насильницьку природу держави, влади і права доводить величезна кількість різноманітних, здавалося би малопомітних, але важливих і цікавих фактів, зокрема:

- назви цілих народів (наприклад, франки і сакси) та їх країн (наприклад, Франція і Саксонія) походять від певних зразків зброї (франка, франциска та сакс, скрамасакс);

- поняття «влада», «могутність» і «потужність», «міць», «сила» у різних мовах позначаються одним і тим самим словом, наприклад, «power» – в англійський, чи «кратос» – у грецькій;

- у Давній Індії поняття «дандаїті», тобто мистецтво управління, буквально означало «володіння палкою»;

- у багатьох країнах упродовж багатьох віків воїни і правителі відносилися до одного суспільного класу (стану, варни тощо), наприклад, кшатріїв (у Давній Індії); рицарів, дворян (у Середньовічній і Модерній Європі); представників силових структур (у сучасних мілітократіях), що вказує на симбіоз влади і сили;

- титул герцога, тобто монарха (рангом нижче короля) чи великого феодального володаря, походить від виборних військових вождів племен у давніх германців;

- у Польщі, як у давнину, так і в сучасності, основні найбільші адміністративно-територіальні одиниці називаються «воєводствами», що вказує на прямий зв'язок між управлінцями і військовими та поєднання цивільної і військової влади в одних руках, тобто їх тотожність тощо.

4. Сутність держави найбільш контрастно проявляється в її порівнянні з додержавним станом, від якого держава відрізняється тим, що:

- суспільство стає соціально неоднорідним, з'являються касти, стани, класи, які мають антагоністичні інтереси та цілі;

- відбувається відокремлення влади від населення, тобто розмежування владарюючих і підвладних;

- з'являється апарат примусу, податки, що стягуються для забезпечення діяльності влади;

- окреслюється обсяг території, на яку поширюється *влада* даного політичного утворення, держави;

- держава покликана запобігти самознищенню соціально-неоднорідного суспільства або закріпити панування однієї частини суспільства над другою, що, зрозуміло, часто-густо здійснюється за допомогою насильства тощо.

5. Історично, найдавніші держави являли собою східні деспотії з рабовласницьким ладом (Ассирія, Вавилон, Єгипет, Іран, Китай та ін.), що якнайкраще відбиває істинну сутність держави. Так само, рабовласницький лад панував і в Давній Греції та Римі. Тож, політичною та економічною основою перших держав, відомих історії, – держав Стародавнього Світу – було воєнне поневолення, обернення на рабів та експлуатація інших народів (племен), тобто грубе і відкрите насильство, для організації і закріплення результатів якого, із певним пом'якшенням у перспективі, і виникає апарат насильства, відомий під назвою «держава».

6. Натомість, як відомо, у германських народів державогенез проминув таку стадію, як рабовласництво, і на зміну родоплемінному ладу відразу прийшов ранньофеодальний. При цьому, монархічна форма правління виникає у результаті переродження виборної військової влади вождів германських племен у спадкову владу королів за допомогою надання сину статусу співправителя ще за життя батька. Тож, в основі практично всіх європейських держав, що виникли за часів (раннього) Середньовіччя, лежить саме військова влада, монополію на яку привілейовані верстви (рицарі, дворяни, офіцери) зберігали аж до XIX – XX ст.

7. Насильницький характер держави підтверджує і той факт, що чи не найдавнішою її (внутрішньою) функцією є здійснення правосуддя, тобто державно-організованого насильства щодо правопорушників. Так, держава поступово замінює самосуд, саморозправу і кровну помсту на

правосуддя і державний примус, адже в умовах державності, за суспільним договором, люди зрікаються на користь держави більшості своїх прав, у т.ч. і права на насильство, в обмін на послуги держави щодо забезпечення миру, безпеки, порядку і добробуту. Так у держави виникає монополія на насильство, що і відображає її сутність.

8. Якщо у певній країні на певному етапі історичного розвитку держава не здобуває монопольне право на насильство, або вироджується клас тих, хто має владу здійснювати насильство, це загрожує загибеллю державі і суспільству, що відбувається внаслідок браку сили і насильства держави.

9. На насильницький характер держави і влади вказує і той факт, що визначальними ознаками (рисами) права є забезпеченість державним примусом, що робить право загальнообов'язковим, на відміну від інших соціальних норм.

Право і правопорядок є запорукою нормального, спокійного, мирного, цивілізованого буття суспільства, що прямо випливає з насильства і забезпечується державною монополією на насильство. Натомість, брак ефективного, гарантованого державою насильства, призводить до анархії і хаосу, оскільки кожен отримує можливість безкарно робити все, що йому заманеться. При цьому, важливою ціллю права, окрім врегулювання суспільних відносин, є і визначення форм і мири насильства та упорядкування його застосування державою.

10. Міжнародне право, не є правом, оскільки не відповідає таким його класичним ознакам, як забезпеченість державним примусом і загальнообов'язковість. Насправді, міжнародне право являє собою узгоджену волю суб'єктів міжнародного спілкування, тобто має суто добровільний характер, тим паче, що переважна більшість його норм мають диспозитивний характер, а ті, які, все ж таки, є імперативними, у більшості випадків, все одно не мають дієвих механізмів захисту.

11. Сама природа влади свідчить, що насильство властиве всім державам, як тоталітарно-авторитарним, так і ліберально-демократичним, і, насправді, відрізняються лише його масштаби, форми та ступінь відкритості/латентності.

12. Насильство було, є і буде фундаментальною засадою утворення та існування всякої держави і права, при цьому, як тільки його рівень знизиться нижче мінімально-необхідного, або інші суб'єкти почнуть серйозно оспорювати монополію держави на насильство, так зразу держава і право припинять своє існування, що обернеться для суспільства трагедією – розгулом злочинності та безладу, анархією і хаосом, занепадом і знищенням під ударами внутрішніх і зовнішніх ворогів. Тож, позитивне і прогресивне значення насильства у державогенезі та бутті держави і права важко переоцінити. І це необхідно розуміти та брати до уваги.

Перспективним напрямком подальшої розробки цієї проблематики слід вважати дослідження історичних фактів щодо завойовницького походження держав, насильницького характеру їх буття і діяльності, а також причин і особливостей переродження давнього фізичного насильства у більш сучасне економічне тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шемшученко Ю.С. Держава / Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. Т. 2 : Д–Й. URL: https://leksika.com.ua/17530526/legal/derzhava (дата звернення 06.04.2025).
2. Кухта Б. Влада / Політична наука: словник: категорії, поняття і терміни / за ред. Б. Кухти. Львів: Кальварія, 2003. С. 74-75.
3. Hausheer, Herman. K: Kratocracy / Dictionary of Philosophy / Runes, Dagobert D. (ed.). Philosophical Library, 1942. P. 342. https://www.ditext.com/runes/k.html (date of reference 06.04.2025).
4. Гумпловичъ Л. Общее ученіе о государствѣ. Санктъ-Петербургъ, 1910. 516 с.
5. Тимошенко В.І. Теорія насильства / Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. Т. 6: Т–Я. URL: https://leksika.com.ua/15660721/legal/teoriya_nasilstva (дата звернення 06.04.2025).
6. Історія вчень про державу і право : підручник / за ред. проф. Г.Г. Демиденка, проф. О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 256 с.
7. Кухта Б. Соціальний дарвінізм // Політична наука: словник: категорії, поняття і терміни / за ред. Б. Кухти. Львів: Кальварія, 2003. С. 415-416.

8. Лихтенштейн Е.С. Слово о науке. М.: Знание, 1976. 304 с.
9. Битвы Артура / Кокс С., Оксбрау М. Король Артур и Святой Грааль от А до Я. Москва: АСТ, 2008. 286 с.
10. Franc / Le Littré (XMLittré v2). Dictionnaire de la langue française, par É. Littré. URL: https://www.littre.org/definition/franc (date d'accès 06.04.2025).
11. Гончаренко В.Д. Рицарство // Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2003. Т. 5: П–С. URL: https://leksika.com.ua/12671005/legal/ritsarstvo (дата звернення 06.04.2025).
12. Крестовська Н.М., Матвєєва Л.Г. Теорія держави і права: Елементарний курс. Видання друге. Харків: ТОВ«Одіссей», 2008. 432 с.
13. Боден Ж. Шесть книг о государстве. Антология мировой политической мысли: в 5 т. М.: Мысль, 1999. Т. 2. С. 689–695.
14. Кухта Б. Деспотія. Політична наука: словник: категорії, поняття і терміни / за ред. Б. Кухти. Львів : Кальварія, 2003. С. 124.
15. Тимошенко В.І. Деспотія / Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. Київ : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. Т. 2: Д–Й. URL: https://leksika.com.ua/14241112/legal/despotiya (дата звернення 06.04.2025).
16. Кухта Б. Рабство / Політична наука: словник: категорії, поняття і терміни / за ред. Б. Кухти. Львів: Кальварія, 2003. С. 367.
17. Детальніше див.: Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. 2-ге видання. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. 520 с.
18. Монтескье Ш.Л. О духе законов. М.: Мысль, 1999. 672 с.
19. Пти-Дютайи Ш. Феодальная монархи во Франции и в Англии X-XIII веков; перевод с французского С.П. Моравского. Санкт-Петербург: Издательская группа «Евразия», 2001. 448 с.
20. Українська радянська енциклопедія: у 12 т. / гол. ред. М.П. Бажан; редкол.: О.К. Антонов та ін. 2-ге вид. Київ: Головна редакція УРЕ, 1979. Т. 3: Гердан – Електрографія. 551 с.
21. Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584; wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. Kraków, 1858.
22. Блаженный Августин. О граде Божьем / Блаженный Августин. Творения: в 4 т. / Сост. и подгот. текста к печати С.И. Еремеева. Санкт-Петербург: Алетейя; Киев: УЦИММ-пресс, 1998. Т. 3-4.
23. Калюжний Р.А., Ящуринський Ю.В. Основи римського приватного права: курс лекцій. Київ: ДП «Видавничий дім «Персонал», 2011. 184 с.
24. Правда Русская / Под редакцией академика Б.Д. Грекова. М.; Л: Издательство АН СССР, 1940–1963.
25. Усенко І.Б. Правда Ярославичів / Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2002. Т. 4: Н–П. URL: https://leksika.com.ua/10820618/legal/pravda_yaroslavichiv (дата звернення 06.04.2025).
26. Локк Дж. Два трактата о правлении / Локк Дж. Сочинения: в 3 т. М.: Мысль, 1988. Т. 3. С. 135–405.
27. Тимошенко В.І. Договірна теорія походження держави / Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. Т. 2: Д–Й. URL: https://leksika.com.ua/17190303/legal/dogovirna_teoriya_pohodzhennya_derzhavi (дата звернення 06.04.2025).
28. Гоббс Т. Избранные произведения: в 2 т. М.: Мысль, 1964.
29. Вебер М. Политика как призвание и профессия / Перевод с немецкого и вступительная статья А.Ф. Филиппова; редактор А.А. Рындин. М.: Рипол-классик, 2018. 292 с.
30. Гроций Г. О праве войны и мира: Репринт с изд. 1956 г. М.: Ладомир, 1994. 868 с.
31. Кухта Б. Нове дворянство / Політична наука: словник: категорії, поняття і терміни / за ред. Б. Кухти. Львів : Кальварія, 2003. С. 282-283.
32. Макиавелли Н. Государь. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. СПб.: Азбука-классика, 2008. 272 с.
33. Нечаевъ В.М. Право / Энциклопедическій словарь / Издатели Ф.А. Брокгаузъ, И.А. Ефронъ. Санктъ-Петребургъ: Типографія Акц. Общ. Брокгаузъ-Ефронъ, 1898. Томъ XXIV-А: Полярныя сіянія – Прая. С. 868–874.

34. Шемшученко Ю.С. Право / Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. Київ : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2003. Т. 5: П–С. URL: https://leksika.com.ua/15630915/legal/pravo (дата звернення 06.04.2025).
35. Гоббс Т. Избранные произведения: в 2 т. М.: Мысль, 1964. Т. 2. 748 с.
36. Шершеневичъ Г.Ф. Общая теорія права. Москва: Изданіе Бр. Башмаковыхъ, Типо-литографія Т-ва И.Н. Кушнеревъ и Ко, 1911.
37. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. М.: Стелс. 1995. 304 с.
38. Міжнародне право: навчальний посібник / За ред. М.В. Буроменського. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 336 с.
39. Джолос С.В. Феномен «ерзац-право» як новий концепт в юриспруденції // *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2012. Випуск № 19. Т. 1. С. 40-43.
40. Катынский расстрел / Википедия. Свободная энциклопедия. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Катынский_расстрел (дата обращения 06.04.2025).
41. Катинський розстріл / Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Катинський_розстріл (дата звернення 06.04.2025).
42. Решение Большой Палаты Европейского суда по правам человека по делу «Яновец и другие против Российской Федерации» (Заявления №№ 55508/07 и 29520/09) от 21 октября 2013 года, касающееся расстрела польских военнопленных в апреле и мае 1940 года в Катынском лесу под Смоленском, в тюрьме харьковского НКВД, в тюрьме НКВД в Калинине, в Западной Украине и Белоруссии. Полный текст – Страсбург, 21 октября 2013 года / Перевод Харьковской правозащитной группы. URL: https://khpg.org/1387558439 (дата обращения 06.04.2025).
43. Статут Международного Суда ООН 1945 г. URL: https://www.un.org/ru/icj/statut.shtml (дата обращения 06.04.2025).
44. Кухта Б. Насильство у політиці / Політична наука: словник: категорії, поняття і терміни / за ред. Б. Кухти. Львів : Кальварія, 2003. С. 259-260.

УДК 340.134:355/359 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.10

ОСОБЛИВОСТІ КОДИФІКАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У СФЕРІ ОБОРОНИ ПІД ЧАС ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Панько Т.І.,
старший науковий співробітник
науково-дослідного відділу військово-правових проблем
науково-дослідного управління
проблем ресурсного забезпечення у воєнній сфері,
сфері оборони та військового будівництва
центру воєнно-стратегічних досліджень
Національного університету оборони України,
підполковник юстиції
ORCID: 0009-0003-3469-5007
e-mail: tat_po@meta.ua

Панько Т.І. Особливості кодифікації законодавства України у сфері оборони під час дії правового режиму воєнного стану.

У статті досліджуються актуальні проблемні питання і особливості кодифікації законодавства України у сфері оборони, які виникли під час введення на усій території України правового режиму воєнного стану у зв'язку із широкомасштабною збройною агресією російської федерації проти України. Проводиться теоретико-правове дослідження поняття "кодифікація", наведеного у наукових працях провідних вчених, аналізуються нормотворча діяльність органів державної влади з питань кодифікації законодавства у сфері оборони. Проведено загальний аналіз існуючої системи кодифікаційних актів України, до складу якої включено 24 кодекси України (серед них 3 кодекси, які були прийняті до проголошення Україною незалежності). Розглянуто особливості кодифікації законодавства України у сфері оборони під час дії правового режиму воєнного стану. Наголошено на необхідності вдосконалення юридичного механізму правового регулювання питань у сфері оборони. Визначено спеціальний предмет правового регулювання законодавства у сфері оборони, основу якої складають понад 40 законів України (у тому числі чотири кодифіковані акти – Статути Збройних Сил України). Підкреслюється важливість перегляду правових актів, закріплених у законах України у сфері оборони. Також у статті досліджуються новели законодавства України, які стосуються прийнятого у 2023 р. Закону України "Про правотворчу діяльність". Проводиться теоретико-правове визначення поняття "кодекс", яке знайшло нормативне закріплення на законодавчому рівні. Проводиться структурний аналіз основних вимог до структури кодексу, його внутрішньої будови, яким має відповідати цей вид нормативно-правового акту. Підкреслюється важливість дотримання визначеного у законодавстві порядку розробки проекту кодексу як окремого виду нормативно-правового акту, досліджується питання необхідності і обов'язковості розробки концепції проекту кодексу (як первинного закону), який є юридичною передумовою кодифікації законодавства у певній галузі. Визначено особливий порядок набрання чинності та введення в дію (правозастосування) окремих правових приписів, передбачених Законом України "Про правотворчу діяльність" (через один рік з дня припинення (скасування) воєнного стану в Україні). Особлива увага приділяється дослідженню особливостей застосування спеціального порядку введення в дію (через один рік з дня припинення (скасування) воєнного стану в Україні) окремої правової норми, передбаченої у частині другій статті 27 Закону "Про правотворчу діяльність", в частині обов'язковості розроблення концепції проекту кодексу. Результати дослідження вказують на наявність особливостей кодифікації законодавства України у сфері оборони, які виникли під час запровадження на усій території України правового режиму воєнного стану, які зумовлені наявністю спеціальних правових приписів, новел у законодавстві. У висновках підкреслюється необхідність вироблення єдиних концептуальних засад, застосування комплексного підходу під

час кодифікації законодавства у сфері оборони, що дозволить гармонізувати, удосконалити законодавство у сфері оборони з урахуванням визначеного Президентом України відповідного завдання органам державної влади. Наголошено, що під час подальшої роботи по кодифікації законодавства у сфері оборони важливим аспектом залишатиметься розробка кодифікованого акту у сфері оборони з дотриманням приписів (новел) законодавства про правотворчу діяльність, введення якого в повному обсязі відбудеться через один рік з дня припинення або скасування правового режиму воєнного стану в Україні.

Ключові слова. Законодавство України, законодавства України у сфері оборони сфера оборони, кодифікація, кодифікація законодавства у сфері оборони, кодекс, воєнний стан.

Panko T.I. Peculiarities of codification of Ukrainian legislation in the field of defense during the legal regime of martial law.

The article examines the topical issues and peculiarities of codification of Ukrainian defense legislation which arose during the introduction of the legal regime of martial law throughout Ukraine in connection with the large-scale armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. The author conducts a theoretical and legal study of the concept of "codification" as defined in the scientific works of leading scholars, and analyzes the rule-making activities of public authorities on codification of legislation in the field of defense. A general analysis of the existing system of codification acts of Ukraine, which includes 24 Codes of Ukraine (including 3 Codes adopted before Ukraine's independence) is made. The author examines the peculiarities of codification of Ukrainian defense legislation during the martial law regime. The author emphasizes the need to improve the legal mechanism of legal regulation of defense issues. The author defines a special subject of legal regulation of legislation in the defense sector, which is based on more than 40 laws of Ukraine (including four codified acts - the Statutes of the Armed Forces of Ukraine). The author emphasizes the importance of revising the legal acts enshrined in the laws of Ukraine in the field of defense. The article also analyzes the novelties of Ukrainian legislation related to the Law of Ukraine "On Lawmaking Activity" adopted in 2023. Law of Ukraine "On Lawmaking" adopted in 2023. The author makes a theoretical and legal definition of the concept of "code" which has been enshrined in law. The author conducts a structural analysis of the main requirements to the structure of the code and its internal structure which this type of legal act must meet. The author emphasizes the importance of compliance with the procedure for drafting a code as a separate type of legal act established by law, and examines the issue of the need and mandatory nature of developing the concept of a draft code (as a primary law), which is a legal prerequisite for codification of legislation in a particular area. The article defines the special procedure for entry into force and enforcement (application) of certain legal provisions provided for by the Law of Ukraine "On Lawmaking" (one year after the date of termination (abolition) of martial law in Ukraine). Particular attention is paid to the study of the peculiarities of applying the special procedure for enactment (one year after the date of termination (lifting) of martial law in Ukraine) of a separate legal provision provided for in part two of Article 27 of the Law "On Lawmaking" in terms of the mandatory development of the concept of the draft code. The results of the study indicate that there are peculiarities of codification of Ukrainian defense legislation which arose during the introduction of the legal regime of martial law throughout Ukraine, which are due to the existence of special legal provisions and novelties in legislation. The conclusions emphasize the need to develop a common conceptual framework and apply an integrated approach to the codification of defense legislation, which will allow harmonizing and improving defense legislation with due regard for the relevant task set by the President of Ukraine for public authorities. It is emphasized that in the course of further work on codification of legislation in the field of defense, an important aspect will remain the development of a codified act in the field of defense in compliance with the requirements (novels) of the legislation on lawmaking, the full implementation of which will take place one year after the termination or abolition of the legal regime of martial law in Ukraine.

Key words: Legislation of Ukraine, legislation of Ukraine in the field of defense defense sector, codification, codification of legislation in the field of defense, code, martial law.

Постановка проблеми. Дослідження особливостей кодифікації законодавства України у сфері оборони залишається досить актуальним. З огляду на запроваджені у законодавстві України новели з питань правотворчої діяльності, які були ухвалені українським парламентом під час дії спеціального правового режиму воєнного стану, виникла низка проблемних питань, від правиль-

ного розуміння та вирішення яких залежите подальший правотворчий процес по удосконаленню і кодифікації законодавства України у сфері оборони.

Метою статті є дослідження актуальних проблемних питань та особливостей кодифікації законодавства України у сфері оборони в умовах запровадженого правового режиму воєнного стану.

Стан наукового дослідження. Теоретичні основи систематизації законодавства досліджували науковці О.Ф. Скакун, Ю.С. Шемшученко, І.В. Борщевський, О.І. Ющик, В.М. Баранов, Н.М. Пархоменко, П.М. Рабінович, С.М. Братусь, Д.А. Керімов, Н.М. Оніщенко, С.В. Бобровник. Актуальні питання систематизації законодавства України у сфері оборони досліджувались у наукових працях Ю.І. Руснака, О.В. Кривенка, М.М. Прохоренка, О.П. Котляренка, В.Й. Пашинського, П.П. Богуцького, В.В. Шульгіна, І.М. Коропатніка, Р.В. Алієва, В.М. Коломійця та інших.

Виклад основного матеріалу. Законодавство України характеризується швидкоплинним, динамічним процесом правового унормування правовідносин у найрізноманітніших сферах життєдіяльності людини (громадянина), суспільства, держави в цілому, проведення уповноваженими правотворчими органами держави відповідної роботи по систематизації правових приписів із ухваленням у процесі цієї діяльності всеохоплюючих за сферою та предметом правового регулювання, системних, загальнообов'язкових кодифікаційних актів. Кодифікація є однією з досконалих, найважливіших і найскладніших форм систематизації законодавства. Варто погодитися з думкою Пархоменка Н.М., який вважає, що кодифікація є важливою передумовою забезпечення якості і ефективності правового регулювання суспільних відносин, усунення як прогалин, так і протиріч у праві, зміцнення законності і правопорядку в суспільстві та в державі, становлення та розвитку національної правової системи шляхом удосконалення законодавства, що є, на думку автора, актуальною проблемою і потребує продовження теоретико-методологічної розробки і практичної реалізації [1, с. 11]. На думку Ющика О.І., кодифікація передбачає впорядкування законодавчого матеріалу, спрямовану на його переробку шляхом виключення повторів, протиріч, усунення прогалин, перетворення характеру і спрямованості матеріалу. При цьому, на думку актора кодифікація впорядковує значну частину чинного (вже існуючого) законодавства та змінює, доповнює і перетворює його, на відміну від поточної законотворчості, яка створює нові законодавчі акти [2, с. 90]. Як слушно відзначає Борщевський І.В. під кодифікацією слід розуміти особливу форму упорядкування нормативно-правових актів, яка поєднує в собі ознаки як правотворчості (щодо створення нових норм права), а також і систематизації (виключення повторів, протиріч, усунення прогалин) законодавства. При цьому, на думку автора, кодифікація здійснюється виключно суб'єктами, що володіють відповідними повноваженнями, на певних принципах, і включає не лише заміну змісту, а також зміну форми нормативно-правового акту, результатом якої є ухвалення принципово нового кодифікованого акту [3, с. 20]. Після проголошення незалежності України відбувся потужний, стрімких розвиток і піднесення правової думки, яке супроводжувався поступовою заміною радянських та ухваленням Українською державною нових національних кодифікаційних актів. Так, лише за період з серпня 1991 р. по грудень 2007 р. в Україні відбулась розробка, прийняття і впровадження 21 кодексу [4, с. 102]. Водночас, станом на лютий 2025 р. українське законодавство вже містить 24 кодекси (із них продовжують діяти 3 кодекси, прийняття яких відбулось до проголошення Україною незалежності, а саме: а) Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 [5] (назву кодексу уточнено згідно закону від 18.02.1992 [6]); б) Житловий кодекс України від 30.06.1983 [7] (назву кодексу змінено згідно закону від 21.04.2022 [8]); в) Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 [9] (назву кодексу змінено на підставі закону від 15.12.1992 [10]).

Органами державної виконавчої влади, які відповідають за нормотворчу діяльність у відповідних сферах, у межах наданих повноважень організовано робота та забезпечується діяльність по систематизації законодавства. Як приклад, можливо навести Плану законопроєктної роботи Верховної Ради України на 2020 рік [11], до якого було включено опрацювання проекту кодифікаційного акту (Кодексу України про адміністративні проступки). Нажаль роботу над цим законопроектом продовжено у профільному комітеті Верховної Ради України з огляду на необхідність врахування суттєвих застережень і пропозицій до проекту акту. Слід наголосити, що на цей час поза кодифікацією залишається значна кількість нормативно-правових актів (понад 40 законів України), які регулюють суспільні відносини у сфері оборони, діяльності сектору безпеки та оборони, оборонно-промислового комплексу, військового будівництва, всебічного забезпечення життєдіяльності Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військо-

вих формувань, регламентують правовий статус військовослужбовців та працівників Збройних Сил України, визначають особливості їх юридичної відповідальності, порядку проходження військовослужбовцями військової служби, виконання громадянами України військового обов'язку у запасі (відставці), а також інших комплекс правовідносин, пов'язаних з ними. При цьому, до законодавства України включено 4 кодифікаційні акти (статути Збройних Сил України), які містять надмірну деталізацію правовідносин, вимагають комплексного перегляду, диференціації за рівнями правового регулювання (законодавчого, підзаконного).

Удосконалення законодавства у сфері оборони здійснюється шляхом ухвалення великої кількості законів про внесення змін до первинних законодавчих актів. Це спричиняє утворення у низки повторів, колізій і прогалин, руйнує цілісне сприйняття системи законодавства України. Дискусійним питання залишається визначення самого поняття "законодавство у сфері оборони". Які ж правовідносини регулюються і яким є предмет правового регулювання цього поняття? Слід відзначити про наявність різних, інколи протилежних за змістом, думок вітчизняних науковців щодо шляхів подальшого удосконалення законодавства у сфері оборони, відсутність чіткого окреслення меж та предмету його правового регулювання. На мою думку, сфера оборони складає собою сукупність обсягу завдань і питань, які покладаються на органи державної влади, органи місцевого самоврядування, військові адміністрації, складові сил оборони, підприємства, установи, організації всіх форм власності, а також на громадян України, громадські об'єднання та спрямовані на організацію і проведення заходів з підготовки України до оборони, безпосереднє ведення оборони у разі збройної агресії проти України.

Саме через відсутністю єдиних теоретико-правових, практичних розробок у цьому напрямку Президентом України у 2019 році було визначено відповідне завдання Уряду України опрацювати питання щодо кодифікації законодавства у сфері оборони [12]. Зазначене питання потребує подальшого комплексного дослідження, вироблення єдиного концептуального підходу щодо подальших шляхів удосконалення законодавства у сфері оборони у вигляді кодифікації. На цей час продовжується наукове дослідження актуальних питань кодифікації законодавства у сфері оборони. З огляду на необхідність залучення усіх зусиль органів державної влади та військового командування Збройних Сил України насамперед на відбиття широкомасштабної агресії російської федерації проти України виникла необхідність у продовженні роботи по кодифікації військового законодавства України та завершенні її у шестимісячний строк з дня закінчення дії або скасування правового режиму воєнного стану в Україні.

Законодавче унормування питань кодифікації законодавства України відбулось лише у серпні 2023 р. у зв'язку з прийняттям Закону України "Про правотворчу діяльність" [13] (далі – Закон). Законодавче визначення поняття "кодекс" наведено у стаття 11 згаданого Закону, під яким законодавець розуміє, що це є закон, який створено шляхом систематизації норм права і він має містити загальні засади, на підставі яких комплексно врегульовано однорідну сферу суспільних відносин, забезпечуючи стабільність правового регулювання. Основні вимоги, які висуваються до структури такого нормативно-правового акту як кодекс, передбачені у статті 32 згаданого Закону. Структура проекту кодексу визначається суб'єктом правотворчої діяльності в кожному окремому випадку. Досліджуючи положення цього Закону варто відзначити чітко визначений у розділі IV цього Закону порядок підготовки проєкту нормативно-правового акту. Зокрема, частина друга статті 27 згаданого Закону визначає, що розроблення концепції проекту кодексу або первинного закону є обов'язковим. Законодавець у частині перша статті 27 цього Закону визначив складові елементи Концепції проекту нормативно-правового акта, у якій викладаються результати проведених аналітичних досліджень. Особливістю цього Закону є окремо визначений у розділі XIV "Прикінцеві положення" порядок набрання цим законом чинності та введення його в дію (правозастосування). Зокрема, цей законодавчий акт: по-перше, набрав чинності 20.09.2023 (з дня, наступного за днем опублікування у офіційному виданні Верховної Ради України "Голос України" від 19.09.2023 № 32); по-друге, визначено спеціальний порядок його введення в дію – через один рік з дня припинення (скасування) воєнного стану в Україні, крім випадків визначених цим Законом. У зв'язку з широкомасштабною збройною агресією російської федерації проти України на всій території Україні запроваджено правовий режим воєнного стану згідно Указу Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 [14]. Після неодноразових продовжень строк дії воєнного стану в Україні повторно продовжено строком на 90 діб з 08.02.2025 р. згідно з Указом Президента України від 14.01.2025 № 26/2025 [15]). Для правильного застосування правових приписів щодо

порядку і строків набрання чинності, введення в дію окремих положень Закону України "Про правотворчу діяльність" [13], слід враховувати висновки, викладені у рішенні Конституційного Суду України від 06.10.2010 р. № 21-рп/2010 [16], згідно якими положення ч. 5 ст. 94 Конституції України [17] надають право Верховній Раді України встановлювати строк набрання законами чинності не тільки через 10 днів після їх офіційного опублікування, а й з моменту, визначеного самим законом, зокрема з дати введення закону в дію (тобто, закони чи окремі їх положення можуть вводитися в дію після дня набрання ними чинності). Таким чином, Конституцією України визначено порядок і строки набрання законом чинності, а також введення в дію окремих його положень. Виходячи з цього законодавець, враховуючи різні обставини, може встановити іншу дату введення закону в дію.

Отже, введення в дію правової норми, визначеної у частині другій статті 27 Закону "Про правотворчу діяльність" [13] в частині запровадження обов'язку розроблення концепції проекту, відбудеться через один рік з дня припинення (скасування) воєнного стану в Україні.

Висновки. Кодифікація є однією з найдосконалих форм систематизації законодавства. На цей час поза кодифікацією залишається значна кількість нормативно-правових актів, які регулюють суспільні відносини у сфері оборони, діяльності складових сектору безпеки та оборони, оборонно-промислового комплексу, військового будівництва, всебічного забезпечення життєдіяльності Збройних Сил України.

Кодифікація законодавства у сфері оборони потребує комплексного підходу до вирішення проблемних питань, усунення правових колізій і протиріч, вироблення єдиних концептуальних засад, пошуку універсальних рішень по удосконаленню законодавства у сфері оборони з урахуванням визначеного Президентом України відповідного завдання органам державної влади. Нормотворча діяльність суб'єктів правотворчості по кодифікації законодавства України у сфері оборони на період дії правового режиму воєнного стану має певні особливості, які зумовлені наявністю спеціальних правових приписів, новел у законодавстві, визначених у Законі України "Про правотворчу діяльність".

Актуальні питання кодифікації законодавства України у сфері оборони потребують подальшого наукового дослідження та підготовки відповідних рекомендацій і пропозицій з порушених питань. Під час кодифікації законодавства України у сфері оборони слід враховувати вимоги Закону України "Про правотворчу діяльність", введення в дію якого в повному обсязі відбудеться через один рік з дня припинення (скасування) правового режиму воєнного стану в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пархоменко Н.М. Кодифікація законодавства: теоретико-історичні аспекти. *Часопис Київського університету права*. 2005. № 3. С. 11.
2. Ющик О.І. Правова реформа і систематизація законодавства України. Систематизація законодавства в Україні: проблеми теорії і практики. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. К., 1999. С. 90.
3. Борщевський І.В. Теоретичні засади кодифікації законодавства. *Вісник Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*. 2007. Вип. 11. Том 12. С. 16–21.
4. Кодифікація законодавства України: теорія, методологія, техніка / Шемшученко Ю.С. та ін.; за ред. О.І. Ющика. Київ, 2007. 208 с.
5. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10 груд. 1971 р. № 322. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08 (дата звернення: 15.03.2025).
6. Про внесення змін і доповнень, що стосуються розгляду індивідуальних трудових спорів, до Кодексу законів про працю Української РСР та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів: Закон України від 18 лют. 1992 р. № 2134. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2134-12 (дата звернення: 15.03.2025).
7. Житловий кодекс України: Закон України від 30 черв. 1983 р. № 5464. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10 (дата звернення: 15.03.2025).
8. Про дерадянізацію законодавства України: Закон України від 21 квіт. 2022 р. № 2215. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2215-20 (дата звернення: 15.03.2025).
9. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07 груд. 1984 р. № 8073. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10 (дата звернення: 15.03.2025).

10. Про внесення доповнень і змін до деяких законодавчих актів України: Закон України від 15 груд. 1992 р. № 2857. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2857-12 (дата звернення: 15.03.2025).
11. Про План законопроектної роботи Верховної Ради України на 2020 рік: Постанова Верховної Ради України від 16 черв. 2020 р. № 689. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/689-20 (дата звернення: 15.03.2025).
12. Про невідкладні заходи з проведення реформ та зміцнення держави: Указ Президента України від 08 лист. 2019 р. № 837. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/837/2019 (дата звернення: 15.03.2025).
13. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 черв. 2023 р. № 3354. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20 (дата звернення: 15.03.2025).
14. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лют. 2022 р. № 64. URL: http:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text (дата звернення: 15.03.2025).
15. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 14 січн. 2025 р. № 26. URL: http:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/26/2025#n2 (дата звернення: 15.03.2025).
16. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень законів України "Про засади запобігання та протидії корупції": Конституційний Суд України від 06 жовт. 2010 р. № 21-рп/2010. URL: http://ccu.gov.ua/storinka-knygy/5177-nabrannya-chynnosti-aktom (дата звернення: 15.03.2025).
17. Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 15.03.2025).
18. Isabel Garrido Gómez M. The Systematization of Legal Values around Justice. Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej. 2023. № 3. P. 40–53. URL: http://www.researchgate.net/publication/355090553_The_Systematization_of_Legal_Values_around_Justice (дата звернення: 15.03.2025).
19. Attuquayefio P. Delineating boundaries for human security studies: Evidence from praxis and curricula analysis. International Journal of Security Studies & Practice. 2023. № 3(1), Article 3. URL: http://ijssp.ung.edu (дата звернення: 15.03.2025).

УДК 340.132; 351.82
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.11

ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВИЛ ДОРОЖНЬОГО РУХУ: МЕТА ТА СУБ'ЄКТИ ТЛУМАЧЕННЯ

Рощин В.С.
адвокат,
аспірант кафедри конституційного, адміністративного та трудового права
Національного університету «Запорізька політехніка»
ORCID: 0009-0008-5414-5965
e-mail: help.dtp.mlt@gmail.com

Рощин В.С. Тлумачення Правил дорожнього руху: мета та суб'єкти тлумачення.

В статті розглянуто походження терміну «тлумачення» та його наукове визначення, досліджена мета процесу інтерпретації норм права, яка полягає у однаковому розумінні Правил дорожнього руху всіма суб'єктами правозастосування. Здійснено аналіз робіт українських науковців, які працювали над проблематикою методології тлумачення норм права. Проаналізована актуальність тлумачення Правил дорожнього руху з урахуванням їх історичних рис, які зберіглись з радянських часів та необхідності відступу від усталених стереотипів та помилок правозастосування. Зроблено акцент на необхідності дотримання юридичної визначеності тексту Правил дорожнього руху з оглядом на практику Європейського суду з прав людини та періодичним аналізом їх норм для усунення плутанини та нееквівалентного тлумачення. Обґрунтовано необхідність тлумачення Правил вважаючи на численні зміни в українській мові та сучасному правописі, які сталися за останні тридцять років.

В роботі піднімається проблематика, яка напряму пов'язана з відсутністю офіційного суб'єкта, а також механізму тлумачення ПДР в Україні, що стало причиною помилок правозастосування. Досліджено історію прийняття національних Правил дорожнього руху та оглянуто в історичній ретроспективі суб'єктів, які були уповноважені Кабінетом Міністрів України, погоджувати видавництво Правил та коментарів до них. З проведеного дослідження зроблено висновок, що жоден з цих органів не створювався для дослідження проблем застосування Правил, розробки змін до них чи їх офіційного тлумачення. Порівняно тексти коментарів до Правил дорожнього руху від радянських часів до теперішнього часу, та встановлено, що вони залишаються майже незмінними протягом трьох десятиріч, а несистематизована судова практика не забезпечує єдність правозастосування. В статті зроблено висновок, про те, що брак єдиного органу або процедури офіційного тлумачення став причиною неоднозначного застосування Правил різними суб'єктами, але запровадження органу або процедури офіційного тлумачення для створення офіційних коментарів до ПДР, сприяло би усуненню зазначених проблем.

Ключові слова: Безпека дорожнього руху, дорожньо-транспортна пригода, коментар ПДР, Правила дорожнього руху, правозастосування, суб'єкт тлумачення, тлумачення ПДР.

Roshchyn V.S. Interpretation of Traffic Rules: purpose and subjects of interpretation.

The article examines the origin of the term "interpretation" and its scientific definition, as well as the purpose of the process of interpreting legal norms, which lies in ensuring a uniform understanding of the Traffic Rules by all subjects of law enforcement. The works of Ukrainian scholars who have studied the methodology of legal norm interpretation are analyzed. The relevance of interpreting the Traffic Rules is considered, taking into account their historical features inherited from the Soviet era and the need to overcome entrenched stereotypes and errors in law enforcement. Emphasis is placed on the necessity of maintaining legal certainty in the text of the Traffic Rules, with regard to the case law of the European Court of Human Rights and the periodic review of their provisions to eliminate confusion and non-equivalent interpretations. The need for interpretation of the Rules is substantiated, considering numerous changes in the Ukrainian language and modern spelling norms over the past thirty years.

The paper raises the issue directly related to the absence of an official body or mechanism for interpreting the Traffic Rules in Ukraine, which has led to errors in law enforcement. The history of the adoption of national Traffic Rules is explored, as well as a historical retrospective of the entities authorized by the Cabinet of Ministers of Ukraine to approve the publication of the Rules and their commentaries. Based on the conducted research, it is concluded that none of these entities were created to study issues of application, propose amendments, or provide official interpretations of the Traffic Rules. A comparison of commentaries on the Traffic Rules from the Soviet era to the present reveals that they have remained virtually unchanged for three decades, while unsystematized judicial practice does not ensure uniformity in law enforcement. The article concludes that the lack of a single body or official interpretation procedure has caused inconsistent application of the Rules by various subjects. However, the introduction of such a body or procedure to produce official commentaries on the Traffic Rules would help eliminate these issues.

Key words: Road safety, traffic accident, commentary on traffic rules, traffic rules, law enforcement, subject of interpretation, interpretation of traffic rules.

Постановка проблеми. ПДР України в значній мірі до теперішнього часу зберігають недоліки тлумачення, які залишилися у спадщину з радянських часів. За роки незалежності в Україні незважаючи на розвиток української мови та втілення європейського досвіду вони не тільки не були усунені, а й набрали певної стійкості, через відсутність наукових розробок в галузі ПДР та офіційного їх тлумачення. Для приведення практики застосування ПДР до європейських стандартів виникла потреба в їх сучасному тлумаченні.

Мета дослідження: з'ясувати мету тлумачення ПДР та суб'єктів тлумачення, які суттєво впливають на правозастосування ПДР та відображають зміст політики держави щодо забезпечення безпеки дорожнього руху в Україні й визначення пріоритетних критеріїв для встановлення ступеня вини учасників ДТП.

Стан опрацювання проблематики. Безпека дорожнього руху є однією з головних внутрішніх проблем держави, оскільки кожного року в ДТП гине значна кількість людей. Проблемні питання ПДР були об'єктом досліджень З.Д. Дереха, К.В. Дубонос, Ю.Є. Заворицького, В.В. Ковтун, В.А. Мисливого, В.В. Науменка, С.О. Шевцова, проте незважаючи на солідну кількість досліджень, проблеми тлумачення ПДР та правозастосування залишаються невирішеними та зберігають свою актуальність.

Виклад основного матеріалу. Тлумачення Правил дорожнього руху це цілком необхідний процес обумовлений низкою чинників, основними з яких виступають узагальнена форма вираження норм ПДР та спеціальна термінологія, які вимагають конкретизації та пояснення як для звичайних учасників дорожнього руху, так і для суб'єктів правозастосування.

Термін тлумачення походить від латинського слова «interpretatio» і означає пояснення змісту чого-небудь. Великий тлумачний словник сучасної української мови дає наступне визначення терміну «тлумачити» – це визначати зміст, роз'ясняти, з'ясовувати суть чого-небудь; давати якесь пояснення, або ж висвітлювати певним чином, розуміючи так чи інакше що-небудь, трактувати [1, с. 1456]. Тобто, це процес пояснення та інтерпретації чогось неконкретного, або незрозумілого шляхом свідомого аналізу його суті. Завдяки тлумаченню досягається поглиблене розуміння суті досліджуваного явища.

І.А. Сердюк в своїй роботі «Методологічний аналіз інтерпретацій поняття «тлумачення норм права» зосередив основну увагу на існуючих підходах до тлумачення цього поняття в сучасній юридичній науці, з акцентом на необхідності подолання вузького, пізнавального підходу. Він розглянув роль методології права в тлумаченні норм права, включаючи взаємозв'язок між методами, системою норм і їх функціонуванням у соціальному контексті, і успішно поєднав теоретичний і практичний аспекти. Автор запропонував власне визначення терміну «тлумачення норм права» і сформулював його як пізнавальну за змістом діяльність різних з огляду на рівень правосвідомості суб'єктів права, що має вольовий характер, спрямовану на з'ясування та роз'яснення волі суб'єкта правотворчості або виявленої й опосередкованої ним волі громадянського суспільства, матеріалізованої у нормах права, та здійснювану шляхом використання спеціально опрацьованих для цього правил і прийомів (способів тлумачення норм права) з метою правильного розуміння та практичної реалізації приписів правових норм [2, с. 41]. На нашу думку, це визначення являється досить вдалим і таким, що відповідає сучасним підходам у правовій науці, а також добре відображає складність цього феномена правової дійсності.

Основною метою тлумачення Правил дорожнього руху є «правильне» та однотипне (однакове) розуміння їх змісту, а також вірна реалізація їх приписів усіма учасниками дорожнього руху і суб'єктами правозастосування. Тотожнє тлумачення ПДР необхідне для всіх форм їх реалізації – дотримання, виконання, використання й застосування. Єдине тлумачення Правил всіма суб'єктами є одним із ключових факторів забезпечення правової визначеності та справедливості у сфері безпеки дорожнього руху, а як юридична діяльність слугує функцією забезпечення законності й підвищення ефективності правового регулювання. Критерій «правильності» в даному контексті носить суб'єктивний характер.

«Правильне» тлумачення ПДР (автентичне тлумачення) мав би забезпечувати той самий суб'єкт, що видав нормативний акт (Кабінет Міністрів України), або спеціально уповноважений для цього орган (делеговане тлумачення), якого на практиці в теперішній час не існує. Головний сервісний центр МВС (далі – ГСЦ МВС), який є органом уповноваженим погоджувати видання ПДР та коментарів до них, не має власної узгодженої позиції щодо роз'яснення застосування окремих проблемних положень ПДР і при зверненні до нього з запитом від відповіді ухиляється. За таких умов виникає чимало запитань до ГСЦ МВС з приводу можливого погодження видання коментарів до ПДР, розроблених неспеціалізованими суб'єктами підприємницької діяльності, що може додати зайвого безладу в і без того проблемні аспекти правозастосування.

Із плином часу актуальність тлумачення значно зросла, оскільки Правила дорожнього руху помітно оновилися, хоч і зберегли певні риси з радянських часів. В національній законодавчій практиці дедалі ширше використовується європейський досвід і в цих умовах офіційне тлумачення ПДР має виконувати свою роль як найважливіший інструмент для з'ясування їх справжнього змісту закладеного Конвенцією про дорожній рух 1968 року, подолання колізій і прогалин, приведення норм національного права до європейських стандартів.

Правила дорожнього руху радянських часів мали свої характерні особливості, які віддзеркалювали рівень розвитку транспортної системи, правової культури та організації дорожнього руху в СРСР. Вони були здебільшого зорієнтовані на врегулювання обов'язків учасників дорожнього руху, приділяючи мало уваги їхнім правам, а водії вважалися винними у порушенні Правил переважно за замовчуванням, що підкреслювало пріоритет державного контролю над індивідуальними інтересами. Так само, ПДР радянських часів не були достатньо гнучкими для вирішення нових проблем, пов'язаних із розвитком дорожньої інфраструктури та збільшенням кількості автомобілів. Хоча СРСР формально дотримувався міжнародних угод (зокрема, Віденської конвенції про дорожній рух 1968 року), їхні положення імплементувалися вибірково і часто адаптувалися під радянські реалії, що призвело до розриву між їх правозастосуванням в СРСР та практиками інших країн. Певним чином недоліки радянських ПДР та практики їх застосування успадкувала Україна після проголошення власної незалежності.

Судова практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) на сучасному етапі розвитку нашої держави має значний вплив на розвиток усієї правової системи України, в тому числі і в контексті тлумачення та застосування норм права, зокрема Правил дорожнього руху. У своїх рішеннях ЄСПЛ часто наголошує на важливості принципу верховенства права, одним з елементів якого є юридична визначеність. Це означає, що норми повинні бути чіткими, передбачуваними і такими, щоб їх було легко розуміти особам будь-якого віку. Відповідно в контексті ПДР України це вимагає уникнення неоднозначності у формулюваннях норм та термінів, забезпечення чіткого опису прав та обов'язків учасників дорожнього руху, а експертна оцінка дій учасників руху повинна бути об'єктивною і базуватись на ясних та зрозумілих критеріях. Українські суди зобов'язані враховувати прецеденти ЄСПЛ при винесенні рішень, що стосуються застосування ПДР, зокрема в частині тлумачення понять, що містяться в ПДР (наприклад, «переконатися в безпеці» [3], «легітимні очікування»). Тож необхідно проводити періодичний аналіз норм ПДР для усунення плутанини і запобігання нееквівалентному тлумаченню. Європейська практика застосування ПДР має стати обов'язковою складовою навчання суб'єктів правозастосування. Для експертної оцінки дій водіїв потрібно створити уніфіковані стандарти, які відповідають практиці ЄСПЛ.

Так само необхідність тлумачення Правил викликано значними змінами української мови за останні 30 років. Вона зазнала суттєвих змін, які відображають як природну її еволюцію, так і соціально-політичні процеси в Україні. Значно збагатився лексичний склад, а безпосередньо в мову активно інтегруються терміни, пов'язані з розвитком технологій, економіки, культури та політики. Виникли нові специфічні юридичні терміни та конструкції, з'явилося багато англіцизмів, які

поступово адаптуються до української фонетики та граматики. Деякі слова, що були менш уживаними або застарілими навпаки повертаються в активний вжиток, зокрема завдяки популяризації літератури й медіа українською. Відбулись значні зміни в граматиці та орфографії, а новий правопис увів низку змін у написанні слів. Дуже помітно знизився вплив русифікації і відбувається поступове повернення до питомо українських мовних норм. У багатьох сферах дедалі частіше використовують українські відповідники замість кальок або прямих запозичень із російської. Українська мова активно розвивається не тільки в юридичній сфері, а й в технічній та науковій. Оновлюються та стандартизуються терміни для відповідності міжнародним стандартам, наприклад, в транспортній сфері чи в нормативних актах. Все це викликає необхідність у появі нових якісних актів тлумачення Правил дорожнього руху що відповідають сучасним реаліям.

Однією з головних ланок у ланцюгу інтерпретації виступає суб'єкт тлумачення. В СРСР до 1960 року Правила дорожнього руху розробляли та затверджували місцеві виконавчо-розпорядні органи, що інколи призводило до суперечок щодо порядку дорожнього руху в окремих регіонах. Першим кроком до їх уніфікації стало введення в дію з 1961 року єдиних Правил. В 1972 році розробка та затвердження Правил була покладена на Міністерство внутрішніх справ СРСР, але їх затвердженню мало передувати узгодження з Радами Міністрів союзних республік. З того часу Правила затверджувались наказом міністра Внутрішніх справ, а будь-які зміни чи доповнення могли вноситися лише його наказом після погодження з Радами Міністрів усіх союзних республік. Тлумачення ПДР так само було покладено на МВС. Наприклад, коментар до Правил дорожнього руху 1992 року було складено спеціалістами різного профілю, які займались питаннями безпеки дорожнього руху під загальною редакцією доктора юридичних наук, професора, полковника міліції І.І. Веремеєнко та генерал-майора міліції В.Г. Ішутіна [4].

Перші українські національні Правила дорожнього руху були затверджені постановою Кабінету Міністрів України № 1094 від 31.12.1993 року [5], що свідчить про визнання цього органу виконавчої влади як центрального суб'єкта у формуванні політики в галузі транспорту та безпеки руху, початок формування національної правової моделі та відступ від радянської. Прийняття перших національних ПДР стало символом незалежності України, початком розвитку власної правової бази і демонстрацією здатності держави самостійно регулювати важливі аспекти суспільного життя. Постановою КМУ було встановлено, що видання Правил дорожнього руху, коментарів до них, а також відповідних навчальних посібників могло здійснюватися лише за погодженням з Міністерством внутрішніх справ.

Проте вже через вісім років постановою № 1306 від 10.10.2001 року Кабінет Міністрів України затвердив нову редакцію ПДР, та встановив, що видання Правил дорожнього руху та коментарів до них може здійснюватися лише за погодженням з Науково-дослідним центром безпеки дорожнього руху Міністерства внутрішніх справ (далі – НДЦБДР МВС), а відповідних навчальних посібників з питань безпеки дорожнього руху також з Міністерством освіти і науки [6]. Таким чином, КМУ не визначив конкретного суб'єкта, який мав би здійснювати офіційне тлумачення Правил, але встановив обов'язковість їх погодження з НДЦБДР МВС.

28.10.2004 року розпорядженням КМУ № 783-р НДЦБДР МВС було перейменовано в Державний науково-дослідний центр безпеки дорожнього руху та діяльності дорожньо-партульної служби місцевої міліції [7], який діє до теперішнього часу, але основним видом діяльності його є дослідження та розробки в галузі природничих та технічних наук (код – 73.10.0).

01.10.2008 року постановою № 876 Кабінет Міністрів України вніс зміни в попередню постанову № 1306 в тому числі замінивши суб'єкт, з яким має погоджуватися видання Правил дорожнього руху та коментарів до них, і визначив таким Центр безпеки дорожнього руху та автоматизованих систем при МВС (далі – ЦБДР АС) [8]. Того ж року наказом МВС України № 427 від 08.09.2008 року [9] було затверджено «Положення про Центр безпеки дорожнього руху та автоматизованих систем при МВС», яким встановлено, що ЦБДР АС є підрозділом при Міністерстві внутрішніх справ України, підпорядкованим Департаменту Державної автомобільної інспекції МВС на правах самостійного управління. ЦБДР та АС є головною установою з питань розвитку, впровадження та супроводження автоматизованих систем Державної автомобільної інспекції, контрольно-наглядової діяльності та координаційної підтримки сфери забезпечення безпеки дорожнього руху і попередження аварійності на автомобільному транспорті та пов'язаної з нею експериментально-виробничої діяльності, а також її загального організаційно-методичного та інженерного забезпечення і реалізації державної політики в цій сфері.

22.03.2017 року постановою № 161 Кабінет Міністрів України [10] знов вніс зміни в постанову № 1306 та знов змінив суб'єкт який має погоджувати видання Правил дорожнього руху та коментарів до них. З цього моменту ним став ГСЦ МВС, який продовжує бути цим суб'єктом станом на 2025 рік. Проаналізувавши ці історичні зміни та напрямки діяльності вказаних органів, необхідно зазначити, що жоден з них не створювався для дослідження проблем застосування ПДР, розробки змін до них чи офіційного тлумачення Правил.

Тексти сучасних коментарів ПДР залишилися майже незмінними з радянських часів і за роки незалежності не були предметом дослідження національних науковців, а нові коментарі з основних проблемних питань майже копіюють попередні редакції. На перший погляд це може розцінюватися в якості їх досконалості, проте системні проблеми реалізації положень ПДР нам доводять зовсім інше. Труднощі тлумачення ПДР за ці роки лише накопичувались, і тільки деякі питання правозастосування були розглянуті Верховним Судом під час касаційного розгляду кримінальних справ про ДТП. Несистематизована судова практика з питань ПДР в теперішній час не забезпечує єдність правозастосування на всіх рівнях.

Висновки. Основною метою тлумачення Правил дорожнього руху є «правильне» та однотипне (однакове) розуміння їх змісту, а також вірна реалізація їх приписів усіма учасниками дорожнього руху і суб'єктами правозастосування. Відсутність офіційного суб'єкта тлумачення ПДР в Україні стало причиною глибоких проблем у правозастосуванні та публічному адмініструванні. Брак єдиного органу або процедури офіційного тлумачення призводить до неоднозначного застосування ПДР різними суб'єктами правозастосування, що створює простір для правової невизначеності та суб'єктивних трактувань Правил, що в свою чергу відкриває можливості для несумлінних маніпуляцій, зокрема у випадках експертних оцінок дій учасників ДТП або при розгляді справ у судах. Освітні програми для водіїв, поліцейських, експертів та суддів мають різні акценти у інтерпретації норм ПДР, що сприяє формуванню різних правових позицій серед суб'єктів правозастосування та послаблює їх правову визначеність. Запровадження органу або процедури офіційного тлумачення Правил дорожнього руху для створення офіційних коментарів до ПДР, сприяло би формуванню єдиної практики їх застосування, захисту прав учасників руху та зменшенню корупційних ризиків у сфері безпеки дорожнього руху.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000 / уклад. та голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: Перун, 2005. VIII, 1728 с.
2. Сердюк І. А. Методологічний аналіз інтерпретацій поняття «тлумачення норм права». *Науковий вісник ДДУВС*. 2014. № 3. С. 35–43.
3. Рощин В.С. Проблеми тлумачення понять «Переконатися в безпеці» та «дати дорогу» при застосування правил дорожнього руху. Актуальні проблеми державотворення, правотворення та правозастосування: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 5 груд. 2024 р.). Дніпро: ДДУВС, 2025. 416 с. С. 195-198.
4. Коментар до Правил дорожнього руху/ М.Б. Афанас'єв, С.Г. Бачманов, І.І. Веремеєнко та ін.; під заг. ред. І.І. Веремеєнко, В.Г. Ішутіна. Транспорт, 1992. 254 с.: мал.
5. Постанова Кабінету Міністрів України № 1094 від 31.12.1993 року / Кабінет Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1094-93-%D0%BF#Text (дата звернення 03.04.2025).
6. Про Правила дорожнього руху. Постанова Кабінету Міністрів України № 1306 від 10.10.2001 року / Кабінет Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-%D0%BF#Text (дата звернення 03.04.2025).
7. Про перейменування Науково-дослідного центру з безпеки дорожнього руху. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 783-р від 28.10.2004 року / Кабінет Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-2004-%D1%80#Text (дата звернення 03.04.2025).
8. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2001 р. № 1306. Постанова Кабінету Міністрів України № 876 від 01.10.2008 року / Кабінет Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-2008-%D0%BF/ed20090305#Text (дата звернення 03.04.2025).

9. Про затвердження Положення про Центр безпеки дорожнього руху та автоматизованих систем при МВС. Наказ МВС України № 427 від 08.09.2008 року / Міністерство внутрішніх справ України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0427320-08#Text (дата звернення 03.04.2025).
10. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України з питань безпеки дорожнього руху. Постанова Кабінету Міністрів України № 161 від 22.03.2017 року / Кабінет Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-2017-%D0%BF/ed20170405#n66 (дата звернення 03.04.2025).

УДК [340.11:36](091)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.12

ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ПРОЦЕДУРИ ЯК ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ПРОЦЕДУРИ ЮРИДИЧНОЇ

Федоренко А.І.,
аспірант кафедри теорії та історії права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0006-9191-2014
e-mail: a.fedorenko1983@gmail.com

Федоренко А.І. Історичні засади соціальної процедури як передумови розвитку процедури юридичної.

Статтю присвячено дослідженню історичних засад соціальних процедур, які відіграють ключову роль в упорядкуванні життєдіяльності людей, є найдавнішим і найважливішим соціальним регулятором та визнаються передумовою розвитку досконаліших процедур – юридичних.

Ґрунтовно вивчаються такі соціальні процедури, як обряди, й передусім ініціації, церемоніали, ритуали тощо, наводяться їх визначення, співвідношення, ознаки, загальна характеристика та класифікація, окреслюється їх вплив на тогочасне суспільне життя, а також аналізуються приклади закріплення таких процедур у найбільш ранніх правових документах, серед яких: Закони Ур-Намму, Закони Хаммурапі, Закони Ману, Закони XII таблиць та ін., що певним чином свідчить про існування «перехідної ланки» між суто соціальними процедурами та юридичними процедурами.

Зазначається, що з давніх часів соціальні процедури мали вкрай важливе значення для кожної людини, адже вони впливали на її становище в суспільстві та подальшу долю. У тому чи іншому вигляді вони знаходили свій прояв у різних сферах, зокрема у судових процедурах, які є хронологічно першим видом юридичних процедур. Доводиться, що найбільш виразно обрядовість і ритуалізація судової процедури була втілена шляхом проведення так званих ордалій – особливих випробувань «вогнем і водою» стосовно правдивості якоїсь претензії чи звинувачення. Для підтвердження цієї тези наводяться конкретні приклади застосування ордалій у вищевказаних правових пам'ятках.

Окрема увага приділяється вивченню таких специфічних ритуальних дій, притаманних римському приватному праву, як манципація, стипуляція, акцептиляція та ін., які широко застосовувались не тільки в повсякденному житті, а й під час судового процесу, що також випливає з аналізу відповідних правових джерел.

У підсумку підкреслюється, що хоча в сучасному суспільстві більшість з окреслених процедур уже не мають того значення та поширення, як раніше, проте деякі з них продовжили своє існування та, отримавши правову форму, перейшли до категорії юридичних процедур, які так само потребують всебічного та ґрунтовного наукового дослідження.

Ключові слова: соціальні процедури, обряд, ініціація, церемоніал, ритуал, ордалія, юридичні процедури.

Fedorenko A.I. Historical foundations of social procedure as a prerequisite for the development of legal procedure.

The article is devoted to the study of the historical foundations of social procedures which play a key role in regulating people's life, are the oldest and most important social regulator and are recognised as a prerequisite for the development of more advanced procedures – legal procedures.

The author thoroughly studies such social procedures as rites, and especially initiations, ceremonies, rituals, etc., provides their definitions, correlations, features, general characteristics and classification, outlines their impact on social life of the time, and analyses examples of the consolidation of such procedures in the earliest legal documents, including: The Ur-Nammu Laws, the Hammurabi Laws, the

Manu Laws, the Laws of the XII Tables, etc., which in a way indicates the existence of a ‘transitional link’ between purely social procedures and legal procedures.

It is noted that since ancient times, social procedures have been extremely important for every person, since they affected his or her position in society and further fate. In one form or another, they have been manifested in various areas, in particular, in judicial procedures, which are chronologically the first type of legal procedures. The author argues that the most expressive ritualisation of judicial procedure was embodied in the so-called ordeal – special ‘fire and water’ tests of the truthfulness of a claim or accusation. To support this thesis, the author provides specific examples of the use of ordeals in the above-mentioned legal monuments.

Particular attention is paid to the study of such specific ritual actions inherent in Roman private law as mancipation, stipulation, acceptance, etc., which were widely used not only in everyday life but also during the trial, which also follows from the analysis of the relevant legal sources.

As a result, the author emphasises that although in modern society most of the above procedures no longer have the same importance and widespread use as before, some of them have continued to exist and, having received a legal form, have moved into the category of legal procedures which also require comprehensive and thorough scientific research.

Key words: social procedures, rite, initiation, ceremonial, ritual, ordeal, legal procedures.

Постановка проблеми. Процедура (від лат. *procedo* – просуваюсь, проходжу) являє собою взаємопов’язану послідовність дій у відповідній сфері. Вона упорядковує суспільне життя і є найдавнішим та найважливішим соціальним регулятором. В енциклопедичних джерелах процедура визначається як «офіційно встановлений чи узвичаєний порядок здійснення, виконання або оформлення чого-небудь» [1, с. 1179], або ж як «певним чином організована послідовність прийомів і способів поведінки, спрямована на отримання певного результату» [2, с. 258].

Процедура є системою, яка: а) орієнтована на досягнення конкретного соціального результату; б) складається з актів поведінки, що послідовно змінюють один одного, ступенів діяльності; в) створює модель розвитку, руху якого-небудь явища, що закріплена на нормативному рівні; г) ієрархічно побудована; д) знаходиться в динаміці, розвитку; е) виступає засобом реалізації головного для неї суспільного відношення. У своїй сукупності окреслені риси процедури характеризують її як загальносоціальне явище [3, с. 6].

На початкових етапах розвитку в усіх народів процедура займала досить важливе місце. Обряди, церемоніали, ритуали – усе це види процедур, які регулюють соціальну поведінку. До того ж, оскільки реалізація соціальних процедур потребує наявності відповідних процедурних норм, із самого початку процедурні механізми були пов’язані з нормативним регулюванням.

Стосовно ж юридичних процедур, які в загальному розумінні означають нормативно визначений порядок діяльності, спрямований на досягнення юридичного результату, то вони, хоча й починають використовуватися лише на пізніших етапах розвитку суспільства, проте, цілком очевидно, що засновуються саме на соціальних процедурах і є результатом подальшого розвитку останніх.

У наукових дослідженнях, присвячених вивченню юридичних процедур, соціальним процедурам майже не приділяється увага. Хоча, з огляду на важливість соціальних процедур для розвитку процедур юридичних, існує потреба у більш грунтовному їх дослідженні. Отже, **метою статті** є окреслення історичних засад окремих соціальних процедур, їх значення для розвитку суспільства, а також рівень їх відображення у найдавніших правових пам’ятках.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженню соціальних процедур у тому чи іншому аспекті присвятили свої наукові праці такі зарубіжні й вітчизняні вчені, як У.Р. Сміт, Е. Дюркгайм, В.У. Тернер, С.О. Кривенко, Т.В. Свідло, О.В. Сарапін, С.А. Чукут та ін. Так само і юридичні процедури вивчаються багатьма науковцями, серед яких: М.С. Булкат, К.В. Николина, А.В. Басов, Д.В. Слинько та ін. Разом із тим, указана проблематика потребує додатково розроблення, особливо щодо історичних засад закріплення соціальних процедур у відповідних правових джерелах і набуття ними режиму юридичних процедур.

Виклад основного матеріалу. Першою соціальною процедурою, яку ми проаналізуємо, є обряд – послідовна сукупність індивідуальних або колективних дій, що супроводжують важливі події життя й діяльності людей, мають символічне або ритуальне значення і спрямовані, на думку виконавців, на вирішення певних проблем за допомогою впливу на природні або надприродні

істоти чи явища. Обряди поділяються на: релігійні (кожен релігійний напрям сформував власну обрядовість), побутові (супроводжують життєвий цикл людини від народження до смерті, означують отримання певного соціального статусу), пов'язані з діяльністю людей (сільськогосподарською, мисливством, рибальством, виробництвом, військовою, спортивною, політичною), локальні (сформовані у певних, часто специфічних спільнотах), календарні (приурочені до зміни пір року, святкувань чи виробничих циклів), та зазвичай відображають певні соціальні чи релігійні ідеї, уявлення, цінності та норми, а їх виконання покликане пробудити або закріпити очікувані емоції чи почуття та спонукати учасників діяти певним чином або ж утримуватися від небажаної діяльності [4].

Яскравими прикладами побутових обрядів є ініціації (від лат. *initiatio* – посвячення), які являють собою обряди введення (посвячення) в члени закритих для непосвячених самоврядних родових, корпоративних, професійних колективів; вони належать до групи обрядів переходу, для яких основним є зміна соціальної позиції та статусу: родильні, пубертатні, весільні, поховальні, всиновлення, пов'язані з виселенням, приїздом, імміграцією тощо [4].

Обряди ініціації виникли ще в первісному суспільстві, де мали переважно статево-віковий характер, тобто посвідчували перехід підлітків до статусу дорослих членів племені. Вони передбачали ізоляцію ініційованого від спільноти та різноманітні важкі, болісні для нього випробування (голодом, вогнем, болем, нанесенням тілесних ушкоджень, татуювань, обрізанням та ін.), що здійснювалося для виховання в ініційованих стійкості, фізичної сили, спритності та витривалості. Пройдені обряди ініціації надавали можливість тим членам первісних суспільств, хто набув нового статусу, носити зброю, брати участь у спільному полюванні, створювати сім'ю тощо, тоді як сама система ініціації мала на меті забезпечити суспільний порядок, зняти напругу у відносинах між віковими й статевими групами (прошарками), особливо в моменти їхнього переходу до нового соціального укладу та нових соціальних зв'язків [5].

І хоча на цьому етапі ми ще не в змозі вести мову ні про юридичну процедуру, ні про правовий статус особи, проте все ж таки мусимо визнати, що в первісному суспільстві така соціальна процедура, як обряд ініціації, відігравала вкрай важливу роль в утвердженні та захисті суспільного становища конкретної людини. Адже той, хто не пройшов ініціацію, приміром, для юнаків, під час її проведення скрикнув від болю чи поморщився або попросив про допомогу, до кінця свого життя був посміховиськом у своєму селі, оскільки всі вважали його боягузом і, звісно ж, жодна жінка не хотіла з ним одружитися. І навпаки, якщо він витримав усі тортури, переніс екзекуцію мовчки, нічим не видавши свого болю, тоді він вважався таким, що пройшов ініціацію, і чим довше на його тілі залишалися сліди побоїв і чим жахливіше він виглядав, тим більшої поваги він набував серед одноплемінників як чоловік і воїн.

Щодо традиційних ініціацій українців, то серед різних верств населення так само існували розвинені ініціаційні обряди, які оформлювали змужніння й виховання молоді та перетворення її на дорослих і повноправних членів суспільства. До них належали: ініціації давньоруських дружинників, посвячення в запорожці, народження майстра, селянські ініціації та кобзарська присяга [6].

У сучасному світі залишки ініціацій ще збереглися у тубільних народів Африки, Америки, Австралії й Океанії, наприклад, відсікання крайньої плоті, побиття дубинками і палицями, видалення зубів, кровопускання, татуювання, шрамування тощо, тоді як пережитки обрядів ініціації в тому чи іншому вигляді трапляються практично в кожній релігії: упанаяна (отримання священного шнура упавіти) в індуїзмі, обрізання в ісламі та юдаїзмі, обряд хрещення у християнстві, церковна конфірмація в католицизмі та протестантизмі та ін.

Наступним видом соціальних процедур є церемоніал (лат. *caerimonialis* – той, що стосується культових обрядів; від лат. *caerimonia* – святість, шанування, культ) – офіційно прийнятий розпорядок урочистих прийомів, процесів тощо; розпорядок, установлений для якогось обряду, церемонії (церемонія – ряд дій символічного характеру, традиційно обов'язкових для тих або інших випадків суспільного чи релігійного життя). Під церемоніалом розуміють: 1) увесь комплекс традиційно обов'язкових обрядів і форм, що регулюють усі сфери життя; 2) форми, що регулюють зовнішнє поводження людей між собою (етикет); 3) порядок здійснення церемоній, установлений для певного урочистого випадку (шлюбний, вручення нагород, коронації та ін.) [7, с. 383].

На відміну від обряду, церемоніал часто не мав практичної значимості; зазвичай у ньому немає нічого доцільного, нічого свідомо придуманого, його дотримуються за традицією, бо «так заведе-

но». Церемоніал характеризується винятковою живучістю, тоді як найбільш відомими церемоніалами, які так чи інакше збереглися в наші дні, є: вручення вірчих грамот, урочиста зустріч глави іншої держави, проходження почесної варти, підняття державного прапора тощо.

Ще одним видом соціальної процедури є ритуал (лат. *ritualis* – обрядовий; від лат. *ritus* – релігійна відправа, звичай) – визначена традицією усталена послідовність символічних актів. Для ритуалів притаманне переконання у виправданості та дієвості процесу, вони сприймаються як священнодійство, що змінює людину та всесвіт. Реліктові ритуали, що здійснюються автоматично і втрачають первісне обґрунтування, перетворюються на звичаї або/та забобони (табу, гейс), які у традиційних суспільствах розглядаються як інакша форма релігійних практик. За сферою дії розрізняють ритуали магічні, релігійні, побутові тощо; за виконавцями – індивідуальні, групові, суспільні; за функціями – календарні, запобіжні, ініціювальні, споріднювальні, воєнні та ін. [8].

У науці існують різні точки зору на співвідношення обряду й ритуалу. Деякі вчені їх повністю ототожнюють, тоді як інші вважають ритуал окремим випадком обряду, або ж, навпаки, певною сукупністю обрядів.

Потрібно зазначити, що ритуал має сакральну (від лат. *sacrum* – святиня, жертва) сутність, яка розкривається на прикладі релігії. Так, англійський учений У. Р. Сміт у своїй книзі «Лекції про релігію семітів» (перше видання – у 1895 р.), яку багато хто вважає початковою точкою в постановці проблеми ритуалу, підкреслює, що будь-яка релігія, давня чи сучасна, складається з вірувань або догматів і певної ритуальної практики та правил поведінки, причому якщо в сучасній релігії стрижневим елементом є догмат, а ритуальна практика є похідною від нього, то в давніх релігіях дія передує догмату. Якщо запитати стародавнього грека, – продовжує науковець, – чому засновано той чи інший ритуал, він або розведе руками, або пошлеться на вказівку чи особисту участь якого-небудь бога. Тому ритуал у стародавніх релігіях пов'язаний не з догматом, а з міфом. Проте з того, що міф пояснює ритуал, ще не випливає, що він його породжує. Навпаки, первинна ритуальна практика визначає зміст міфу. Міфи, що пояснюють її, змінюються від епохи до епохи відповідно до ідеологічних настанов, а вона сама залишається незмінною. Отже, підсумовує дослідник, для розкриття таємниці давньої релігії нам потрібно звертатися не до міфів, а до ритуалів і традиційних звичаїв [9, с. 17, 18, 19, 20].

Окреслені ідеї У.Р. Сміта безпосередньо вплинули на концепцію ритуалу, сформульовану французьким соціологом і філософом Е. Дюркгаймом, який у своїй фундаментальній праці «Елементарні форми релігійного життя: Тотемічна система в Австралії» (вперше опублікована у 1912 р.), підтримуючи поділ релігії на вірування та ритуали, називає ритуалом систему правил поведінки, які вказують, як людина повинна поводити себе в присутності сакральних об'єктів. Крім цього, дослідник запропонував першу розгорнуту класифікацію ритуалів: табу, імітативні ритуали, «меморіальні» ритуали («культ предків»), очисні ритуали («траур»). Магію, пов'язану з індивідуальним досвідом людини, він хоч і відносив до сфери профанного (від лат. *profanus* – позбавлений святості, непосвячений, неосвічений; кепський, опоганений; від. *pro fano* – не допущений до храму, букв. – зовні храму), проте вважав, що й вона теж має свою догматичну та обрядову складові [10].

Враховуючи викладене, можна переконатись, що на початковому етапі зародження релігії саме ритуал мав домінуюче положення над догматом, що, у свою чергу, підкреслює важливість і, найголовніше – первинність ритуальної практики, яка є одним із видів соціальної процедури.

Разом із тим, зауважимо, що релігія не є виключною сферою застосування ритуалу, адже останній має місце й у повсякденному житті. Відомим ученим, який описав життєві випадки застосування ритуалу на прикладі конкретного народу, у даному випадку африканського племені Ндембу з північно-західної Замбії, був британський етнолог і соціолог В.У. Тернер. Так, у своїй праці «Ліс символів: Аспекти ритуалу Ндембу» (1967), написану після польової експедиції до Центральної Африки, він визначив ритуал як «приписану формальну поведінку для випадків, непідвладних технологічній рутині, яка пов'язана з вірою в містичних істот або сили», підкреслюючи вражаючу важливість ритуалу в житті селян, оскільки «не минало й тижня в невеликому районі, щоб у тому чи іншому селі не було чутно ритуального барабана» [11, с. 19].

Науковець пише, що «ритуальні дійства є окремими фазами соціальних процесів, за допомогою яких групи пристосовуються до внутрішніх змін і адаптуються до свого зовнішнього середовища» [11, с. 20], та в процесі свого дослідження доводить, що Африка багата на ритуальні жанри, і кожен включає в себе безліч специфічних дій. Він розрізняє ритуали сезонні, присвячені певному моменту змін кліматичного циклу або початку такого роду діяльності, як посів, жнива або пере-

сування із зимових пасовищ на літні; ритуали можуть бути також залежними від обставин, спричинених критичними періодами в житті окремої людини або колективу. Ритуали з нагоди можуть бути поділені на церемонії життєвих переломів, що виконуються під час народження, повноліття, шлюбу, смерті тощо для позначення переходу від однієї фази індивідуального життєвого циклу до іншої, і ритуали-лиха, що виконуються для заспокоєння чи вигнання надприродних істот чи сил, які, за повір'ями, накликають на мешканців села хвороби, невдачі, гінекологічні нездужання, серйозні тілесні ушкодження тощо. Інші види ритуалів включають ритуали ворожіння; церемонії, виконувані політичною владою для забезпечення здоров'я та родючості людей, тварин і злаків на їхній території; посвята в жрецьку службу певним божествам, у релігійні асоціації або таємні товариства, а також ритуали, що супроводжують щоденні приношення їжі та пиття божествам чи духам предків або тим й іншим.

У контексті нашого дослідження особливої уваги заслуговують погляди В.У. Тернера на ритуал як на спосіб регулювання поведінки та розв'язання конфлікту. На його думку, «ритуальні дійства є фазами широких соціальних процесів, тривалість і складність яких пропорційні розміру та ступеню диференціації груп, у яких вони відбуваються. Один клас ритуалів знаходиться на вершині довжелезної ієрархії виправних і регулятивних інститутів, які виправляють порушення й відхилення від загальноприйнятої поведінки. Інший клас передбачає відхилення і конфлікти. До нього належать періодичні ритуали та ритуали життєвих криз» [11, с. 45]. Саме в такому трактуванні ритуалу простежуються витоки юридичної процедури, яка спрямована на примирення сторін, забезпечення порядку та благополуччя суспільства.

Значного поширення в стародавні часи набула ритуалізація, або точніше – сакралізація влади, коли останню сприймали як найвищу силу, даровану Богом, тоді як правитель уособлював божественну благодать і визнавався посередником між земним світом і надприродними силами, головною ритуальною функцією якого було забезпечення гармонії у природному й соціальному середовищі. Для підтримання своєї влади та досягнення вказаної мети ритуалу правителі нерідко вдавалися до жертвопринесення, яке інколи мало жорстокі форми: принесення в жертву не лише тварин, а й людей і зокрема дітей.

Така ритуалізація (сакралізація) влади згодом призводила до ритуалізації державного управління й утворення «ритуальної» держави, у якій регуляторні повноваження окремих інститутів повністю заміщуються демонстративною діяльністю. Історія знає чимало прикладів ритуалізації влади як підміни її ефективності, що чітко виявлялось у часи занепаду й розпаду імперій.

Однак існував і зворотній процес, адже необхідність неухильного дотримання чітко встановлених ритуальних процедур не тільки сакралізувала владу ватажків, царів та імператорів, а й одночасно обмежувала можливість зловживання нею. І якраз із цієї ознаки ритуалу можна зробити важливий висновок, що від самого початку свого існування процедура, з одного боку, була засобом впливу і зміцнення влади правителів, тоді як з іншого – обмежувала їх свавілля, отже, виконувала роль певної гарантії для всіх інших людей.

Подальший розвиток суспільного життя призводить до ускладнення суспільних відносин та появи досконалішого виду соціальної процедури, а саме юридичної процедури, яка, втім, на початкових етапах свого існування не особливо відрізнялася від розглянутих процедур, оскільки зароджувалася в них та безпосередньо від них залежала.

Не вдаючись до ґрунтовного аналізу взаємозв'язку права з різними обрядами й ритуалами, лише підкреслимо, що такий зв'язок чітко простежується у найбільш ранніх правових документах, серед яких: Закони Ур-Намму (найстаріший зі збережених зводів законів, складений шумерським царем Ур-Намму приблизно в 2100-2050 рр. до н. е., що дійшов до нас на напівзруйнованих табличках); Закони Хаммурапі (одна з найдавніших правових пам'яток у світі та найкраще збережений законодавчий кодекс стародавнього Вавилону, створений близько 1750 р. до н. е. за наказом «могутнього і мудрого» вавилонського царя Хаммурапі); Закони Ману (пам'ятка давньоіндійської літератури (II ст. до н. е. – II ст. н. е.) – збірка релігійно-моральних і правових приписів, текст якої викладається у вигляді співбесіди між «гідним і божественним» прабатьком людства – Ману та групою «великих мудреців», які просять його розповісти про священні закони кожної з чотирьох головних каст); Закони XII таблиць (найдавніша пам'ятка й основне джерело стародавнього римського права (451–449 рр. до н. е.), яке регулювало практично всі сфери суспільного життя, «Дигести Юстиніана» (зведення цивільного права, яке було укладено у 528–534 рр. за часів правління візантійського імператора Юстиніана I Великого) тощо.

Необхідно вказати, що обрядовість і ритуалізація права найбільш виразно втілена у тогочасній судовій процедурі, яка є хронологічно першим видом юридичної процедури. Однією з особливостей судочинства того періоду, яка зберігалася довгий час і набула розвитку в добу Середньовіччя, є застосування так званих ордалій (лат. *ordalium* – суд або вирок), які ще називають «судом Божим», – випробувань «вогнем і водою» стосовно правдивості якоїсь претензії чи звинувачення, заснованих на вірі в те, що результат відображатиме вирок надприродних сил, які забезпечать торжество права [12].

Приклади таких ордалій знаходимо в Законах Ур-Намму, за якими: «Якщо людина звинуватила іншу людину в... [чаклунстві] і піддала її випробуванню Рікою і бог Ріки очистив її, то той, хто піддав її випробуванню, має сплатити три сиклі срібла» (§ 10). І далі: «Якщо чоловік звинуватив дружину іншої людини в перелюбстві, але бог Ріки очистив її, обвинувач повинен сплатити одну третину міни срібла» (§ 11) (у деяких перекладах, однак, «бог Ріки» не згадується) [13].

У Законах Хаммурапі, які, очевидно, були написані за зразком Законів Ур-Намму, щодо ордалій написано: «Якщо чоловік кине на чоловіка підозріння в чарівництві і не доведе цього, – той, на кого кинуто підозріння в чарівництві, повинен піти до Ріки і кинутися в Ріку. Якщо Ріка поглине його, – обвинувач його може забрати його дім; а якщо Ріка цього чоловіка очистить від обвинувачення і він лишиться цілим, – того, хто кинув на нього підозріння в чарівництві, слід убити, а той, хто кидався в Ріку, дістає дім свого обвинувача» (§ 2) [14].

Не була винятком і процедура здійснення судочинства за Законами Ману, у яких містилися такі вимоги: «[Суддя] повинен змусити брахмана присягатися своєю правдивістю, кшатрія – своїми колісницями і зброєю, вайшія – коровами, зерном і золотом, і шудру – всіма тяжкими злочинами. Або [суддя] може у важливих випадках змусити того, [кого він хоче випробувати], доторкнутися до вогню, або зануритися у воду, або доторкнутися до голів дружини і дітей окремо. Той, кого полум'я не обпалює, кого вода не примушує [негайно] спливати, з ким не трапляється незабаром нещастя, повинен вважатися правдивим у клятві» (гл. VIII, ст.ст. 113–115) [14].

Стосовно Римського права, то там, як відомо, існувала низка специфічних дії, таких як манципація (лат. *mancipatio*, від лат. *manus* – рука і *capio* – беру, букв. «беру рукою») – акт фіксації переходу права власності від однієї особи до іншої, за якого відчужувану річ у присутності п'яти свідків і вагаря передавали набувачеві під час виголошення суворо визначених словесних форм і виконання обряду з вагами та мідним злитком; стипуляція (лат. *stipulation* – випрошування) – формальний, абстрактний, усний договір (вербальний контракт), що встановлює зобов'язання й укладається у формі виголошення певних урочистих слів; акцептиляція (лат. *acceptilatio*, від *acceptum ferre* – вважати отриманим) – формальний акт припинення боргового зобов'язання та ін.

Приміром, в «Інституціях Гая» [15], відомому підручнику римського приватного права, написаному римським юристом Гаєм, про манципацію написано так: «Манципація полягає... в уявній продажі. Ця форма набуття власності притаманна також римським громадянам і здійснюється таким чином. Запросивши не менше п'яти повнолітніх римських громадян як свідків і окрім того ще одну особу того ж стану, яка тримала б в руках мідну вагу, а тому зветься вагарем, покупець, ще тримаючи мідь, говорить: «Стверджую, що цей раб за квиритським правом належить мені і що він повинен вважатися купленим мною за цей метал через цю мідну вагу»; потім він вдаряє цим металом по вазі і передає річ через купівлю» (кн. 1, § 119). Про стипуляцію там указано, що: «Зобов'язання словами укладається через запитання і відповідь: "Чи зобов'язуєшся урочисто дати?". – "Дам." – "Обіцяєш?" – "Обіцяю." – "Чи даєш чесне слово виконати свою обіцянку?" – "Даю чесне слово." – "Ручаєшся?" – "Ручаюсь." – "Зробиш?" – "Зроблю" (кн. 3, § 92). Тоді як акцептиляцією є уявна сплата: «І справді, якщо ти побажаєш пробачити мені те, що я тобі винен за словесним зобов'язанням, то можеш цього досягти, якщо дозволиш мені вимовити такі певні слова: "Чи отримав ти те, що я тобі обіцяв?", а ти відповіси: "Отримав"» (кн. 3, § 169).

Конкретні приклади ритуальних дій знаходимо у Законах XII таблиць, відповідно до яких, якщо під час судового процесу виникає спір щодо конкретної речі, особа, яка бажає власноручно відстояти свою річ, повинна «накласти руку на ту річ, про яку іде спір на судоговорінні, (тобто інакше кажучи) змагаючись з противником, ухопитися рукою за спірну річ і в урочистих висловах відстоювати право на неї. Накладення руки на річ відбувалося в певному місці в присутності претора на основі XII таблиць, де було написано: "Якщо хто-небудь власноручно відстоює свою річ на судоговорінні"» (Таблиця VI, 5а). Також «Закон XII таблиць затвердив (відчуження речі)

шляхом угоди, яка укладалася в присутності 5 свідків і вагаря, а також шляхом відмовлення від права власності на цю річ під час судоговоріння перед претором» (Таблиця VI, 5б) [14].

Не менш важливою пам'яткою та джерелом пізнання Римського права є зведення цивільного права під назвою «Дигести Юстиніана». І хоча на час складання Дигестів, за словами фахівців, чимало інститутів класичного права суттєво застаріли, й указані вище обряди вже не були настільки поширені в суспільстві, наприклад, таж манципація була замінена неформальними угодами, однак окремі ритуальні дії можна побачити й у цьому документі, і не лише в рамках судового процесу, а й під час продажу нерухомого майна, укладення шлюбу, спільного проживання подружжя, розлучення тощо.

Висновки. Таким чином, на підставі проведеного дослідження можна зробити висновок про надзвичайну важливість соціальної процедури для впорядкування життя людей на початкових етапах розвитку суспільства. Найвагомішими соціальними процедурами у той час були обряди, й передусім ініціації, церемоніали та ритуали.

У тому чи іншому вигляді соціальні процедури знайшли своє відображення в найдавніших правових джерелах, серед яких: Закони Ур-Намму, Закони Хаммурапі, Закони Ману, Закони XII таблиць та ін., отже, будучи закріпленими у правовому полі, вони утворили, так би мовити, «перехідну ланку» між суто соціальними процедурами та більш досконалим їх видом – процедурами юридичними. Найбільш виразно обрядовість і ритуалізація права була втілена у судовій процедурі шляхом проведення особливих випробувань – ордалій.

Безумовно, що в сучасному суспільстві більшість із цих процедур вже не мають того значення та поширення, як раніше, проте деякі з них продовжили своє існування та, отримавши правову форму, перейшли до категорії юридичних процедур, які так само потребують всебічного та ґрунтовного дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
2. Завадський Й.С., Осовська Т.В., Юшкевич О.О. Економічний словник. Київ: Кондор, 2006. 356 с.
3. Закаленко О.В. Адміністративні процедури: навчально-методичний посібник (для здобувачів вищої освіти денної форми навчання). Одеса: Фенікс, 2019. 48 с. URL: http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/12117.
4. Обряд / О.Н. Саган, С.П. Павлюк / Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2022. URL: https://esu.com.ua/article-74680.
5. Базик Д.В. Ініціація / Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Ініціація.
6. Балушок В. Ініціації українців та давніх слов'ян. На правах рукопису. К., 2016. 263 с.
7. Тофтул М.Г. Сучасний словник з етики : Словник. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 416 с.
8. Король Д.О. Ритуал / Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Ритуал.
9. Smith, W.R. (1889). Lectures on the Religion of the Semites: First Series. The Fundamental Institutions. A. and C. Black. 488 p.
10. Durkheim, E. (1912). Les formes élémentaires de la vie religieuse. Le système totémique en Australie. Paris: Les Presses universitaires de France, 1968, cinquième édition, 647 p.
11. Turner, V. (1967). The forest of symbols: Aspects of Ndembu ritual. Ithaca, London: Cornell University Press. 405 p.
12. Арістова А.В. Ордалії / Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Ордалії.
13. Kramer, S.N., Falkenstein, A. Ur-Nammu Law Code. Orientalia. NS. Roma, 1954, vol. 23, pp. 40–51.
14. Крестовська Н.М., Цвіркун О.Ф. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія-практикум. Харків: Одісей, 2010. 488 с.
15. Шевченко О.О. Історія держави та права зарубіжних країн: Хрестоматія для студ. юрид. вузів та ф-тів. К.: Вентурі, 1995. 256 с.

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 327
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.13

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТІВ ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ ТА ФРАНЦІЇ

Бакун В.І.,
аспірант кафедри конституційного права України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0004-3393-6558

Бакун В.І. Конституційно-правові аспекти функціонування інститутів представницької демократії в Україні та Франції.

Довгий час політична теорія ставила під сумнів природу представницького зв'язку. Безумовно, менш всеосяжним є дослідження політичною соціологією ефективності представницької демократії з точки зору відповідності публічних дій очікуванням громадян. Представницька демократія – це політична система, яка дозволяє громадянам здійснювати своє право голосу для обрання представників, які прийматимуть рішення від імені народу. Представники обираються на визначений термін і несуть відповідальність за реалізацію політики та законодавства, спрямованих на інтереси своїх виборців.

Система представницької демократії працює, дозволяючи громадянам обирати своїх представників шляхом вільних і справедливих виборів. Виборці можуть обирати своїх представників, виходячи з їхніх політичних поглядів та вподобань. Після обрання представники повинні представляти інтереси своїх виборців і приймати рішення, які відображають їхні погляди.

Представницька демократія має значний вплив на соціальну справедливість. З одного боку, вона надає громадянам можливість брати участь у прийнятті політичних рішень та висловлюватися з важливих питань. Це дозволяє громадянам долучитися до процесу прийняття рішень та зробити так, щоб їхній голос був почутий. З іншого боку, представницька демократія дозволяє громадянам обирати своїх представників і покладати на них відповідальність за свої дії.

Представницька демократія – це інститут обмеження влади поза суспільством, що в кінцевому підсумку стати інститутом влади над громадою, але таким, що виходить її. З цього моменту існуватиме постійна неоднозначність і напруга між приналежністю громадян до цього уряду, який стає «їхнім» влади, і зовнішність, яка проявляється в праві на опозицію.

Ключові слова: представницька демократія, соціальний діалог, права громадян, народний суверенітет.

Bakun V.I. Constitutional and legal aspects of the functioning of representative democracy institutions in Ukraine and France.

For a long time, political theory has questioned the nature of the representative link. Certainly less comprehensive is the study by political sociology of the effectiveness of representative democracy in terms of the conformity of public actions with the expectations of citizens. Representative democracy is a political system that allows citizens to exercise their right to vote to elect representatives who will make decisions on behalf of the people. Representatives are elected for a fixed term and are responsible for implementing policies and legislation that serve the interests of their constituents.

A representative democracy works by allowing citizens to choose their representatives through free and fair elections. Voters can choose their representatives based on their political views and preferences. Once elected, representatives must represent the interests of their constituents and make decisions that reflect their views.

Representative democracy has a significant impact on social justice. On the one hand, it provides citizens with the opportunity to participate in political decision-making and to speak out on important issues. It allows citizens to engage in the decision-making process and make their voices heard. On the other hand, representative democracy allows citizens to elect their representatives and hold them accountable for their actions.

Representative democracy is an institution of limiting power outside society, which will eventually become an institution of power over the community, but coming from it. From this point on, there will be a constant ambiguity and tension between the citizens' belonging to this government, which becomes "their" government, and the externality, which is manifested in the right to opposition.

Key words: representative democracy, social dialogue, citizens' rights, popular sovereignty.

Постановка проблеми. На даному етапі, причому протягом тривалого періоду часу, представники і влада є двома окремими сутностями. Але критичний поріг переступають, коли до влади приходять представники. Представницька демократія повинна поєднуватися з соціальним діалогом, щоб уникнути нестабільності або неприйнятності норми в соціальних питаннях і сприяти її актуальності.

Метою дослідження є вивчення конституційно-правових аспектів функціонування інституту представницької демократії в Україні та Франції.

Ступінь дослідження. Серед найбільш актуальних авторів цієї течії можна навести Роберт А. Даль та Бенджамін Барбер, Джона Бернхейма, Ернеста Калленбаха, А. Барнетта і Пітера Карті, Барбару Гудвін або, у французькому полі, І. Сінтомера, А. Левада, Б. Матьє, Д. Руссо.

Виклад основного матеріалу. Один із найвидатніших політологів світу, італієць Джованні Сарторі, зазначає, що «марно обманювати себе: демократія – більше не може бути більш ніж представницькою демократією, яка відокремлює власність від здійснення, а потім пов'язує її через представницькі механізми передачі влади. Додавання деяких прямих демократичних інститутів – таких як референдум чи народна законодавча ініціатива – не заважає нам бути непрямими демократіями, керованими представниками» [13].

Нині чи не найпомітнішою формою представницької демократії у Верховній Раді України є парламентські слухання. За регламентом вони можуть проводитися раз на місяць. Тематика актуальна: пенсійне забезпечення, охорона здоров'я, освіта, сім'я тощо. Це можна вважати своєрідними інформаційними месиджами представницької моделі демократії. Проте цього недостатньо. Як відомо, за результатами парламентських слухань парламент у режимі пленарного засідання приймає відповідні «рекомендації». Окрім прямих і декларативних доручень органам виконавчої влади, зазначений документ містить своєрідний реєстр проектів законотворчих робіт. Потрібний моніторинг таких планів. І його результат розкриє результативність електоральних ініціатив у діяльності вищого представницького органу. Щоправда потрібно визнати: кількість соціальних законів не містить прямої кореляції щодо якості соціальних стандартів життя наших громадян. Набуває ваги потреба поєднання громадського контролю з одного боку, та парламентського, з іншого, за виконанням законів. Природно, що при делегуванні своїх повноважень громадянами вибраним особам загострюється проблема комунікативної артикуляції наказів виборців. Йдеться про симетричну базу взаєморозуміння. До речі, зазначене питання характерне для парламентської практики в цілому [3].

П.М. Любченко вказує, що «Конституція України закріпила правові засади становлення громадянського суспільства, які є підґрунтям для подальшого розвитку законодавства й визначення правового статусу його інститутів, форм і методів їх взаємного впливу, створення ефективного механізму стримувань і противаг не лише в системі державної влади, а й у громадянському суспільстві в цілому [4, с. 28].

Сутність представницької демократії полягає, насамперед, в опосередкованій участі громадян у прийнятті рішень державного значення через своїх представників, покликаних виступати від імені виборців, виражати та захищати інтереси всього народу. Реалізація засади відкритості роботи парламенту гарантує підтримання постійного зв'язку народних депутатів України, як повноважних представників Українського народу у Верховній Раді України, із виборцями, що створює умови для всебічного аналізу діяльності як окремих народних депутатів України, так і парламенту в цілому [5].

У Висновку Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про

внесення змін до статей 76 та 77 Конституції України (щодо зменшення конституційного складу Верховної Ради України та закріплення пропорційної виборчої системи) (реєстр. № 1017) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 16 грудня 2019 року № 8-в/2019 зазначено, що парламент наділено правом представляти весь Український народ – громадян України всіх національностей – і виступати від його імені, а отже, він є представницьким органом державної влади. Зменшення конституційного складу Верховної Ради України не впливає на представницьку функцію органу законодавчої влади в Україні, не чинить втручання у здійснення ним конституційно визначених повноважень [1].

С.М. Гаврилко вказує, що представницька демократія є найпоширенішою формою правління у сучасному світі, що дозволяє поєднувати масову участь громадян у політиці з ефективним управлінням державою. Однак, дискусійним, серед науковців залишається питання стосовно моменту поширення представницької демократії чи утвердження її окремих елементів в правових системах країн, визначення рівня сприйняття населенням власного права участі в політичному правовому житті країни [2, с. 234]. На теоретичному рівні українці засвоїли концепції парламентаризму, багатопартійної системи та основи правового регулювання взаємин між владою та підданими. Досвід представницької демократії досліджуваного періоду, може бути актуальним і для сучасності, адже запозичення досвіду парламентського контролю за виконавчою владою та забезпечення пропорційного представництва різних соціальних і національних груп є умовою розвитку соціальної правової держави.

На думку політолога Бернарда Маніна, «сучасні демократії є результатом форми правління, проти якої її засновники протистояли демократії». Він ілюструє свою думку міркуваннями Джеймса Медісона під час американської революції та Еммануеля-Жозефа Сієса під час Французької революції, які «таким чином підкреслили в дуже схожих термінах контраст між представницьким або республіканським урядом і демократією [6].

Еммануель-Жозеф Сієс, у часи створення першої французької конституції, співавтором якої він був, ясно висловлюється про це [9]: «Франція має бути не демократією, а представницьким режимом. Вибір між цими двома способами прийняття закону у нас не викликає сумнівів. По-перше, велика більшість наших співгромадян не має ані достатньої освіти, ані достатнього дозвілля, щоб бажати безпосередньо займатися законами, які повинні керувати Францією; Тому вони повинні обмежитися призначенням представників. [...] Громадяни, які називають себе представниками, відмовляються і повинні відмовитися від самостійного прийняття закону. У них немає особливої волі до нав'язування. Якби вони диктували волю, Франція вже не була б цією представницькою державою. Це була б демократична держава. Народ, повторюю, в країні, яка не є демократичною (а Франція не може нею бути), народ може тільки говорити, може діяти тільки через своїх представників».

У книзі «Громадськість та її проблеми» Джон Дьюї вважає, що: «Ті, хто бере участь у владі, залишаються людьми. Вони зберігають свою частку звичайних рис людської натури. У них завжди є приватні інтереси, які вони повинні задовольняти, а також інтереси, характерні для певних груп, таких як інтереси сім'ї, кліки або класу, до якого вони належать. Рідко коли людина повністю занурюється у свою політичну функцію. У кращому випадку більшості чоловіків вдається зробити так, щоб турбота про суспільне благополуччя домінувала над іншими бажаннями. «Представницька» влада означає, що громадськість навмисно організована з метою забезпечення цього домінування. У індивідів двоїста здатність кожного чиновника громадськості спричиняє конфлікт між їхніми справді політичними цілями, діями та тими, які вони мають у своїй неполітичній ролі. Коли громадськість вживає спеціальних заходів для пом'якшення цього конфлікту і того, щоб представницькі функції мали перевагу над приватними, тоді політичні інститути називаються представницькими» [11].

Беньямін Констант (1767–1830), франко-швейцарський політик ліберальних переконань і прихильник представницького режиму, все ж бачив його межі:

У сучасників, навпаки, індивід, незалежний у приватному житті, навіть у найвільніших державах суверенний лише на вигляд. Її суверенітет обмежений, майже завжди призупинений; І якщо у визначені, але рідкісні періоди, коли він все ще оточений запобіжними заходами та кайданами, він здійснює цей суверенітет, то лише зректися його можна лише тоді [8].

«Небезпека сучасної свободи полягає в тому, що, поглинені насолодою нашою приватною незалежністю і переслідуючи свої особливі інтереси, ми занадто легко відмовляємося від свого

права брати участь у політичній владі. Депозитарії влади не забувають закликати нас до цього. Вони так охоче позбавляють нас від усіляких неприємностей, крім тих, що стосуються покори та плати! […] Ні, панове, не допустимо цього. Як би не торкалися такого ніжного інтересу, молімося владі залишатися в її межах.

Представницька демократія передбачає, перш за все, представників. Вони засідають в різних установах і, в першу чергу, в парламенті. Інтелектуально - і схематично - протилежні дві концепції: концепція народного суверенітету, втілена Руссо, і Суспільний договір, згідно з яким суверенітет належить кожному з громадян, що утворюють народ, і всім їм; і національний суверенітет, описаний Сієсом у книзі «Що таке третя влада?», згідно з якою суверенітет є відповідальністю нації, цієї сутності, що охоплює колективну істоту, яка охоплює нинішнє, минуле та майбутнє покоління. Ця друга концепція лежить в основі теорії представницького мандата: представник не може бути зв'язаний у своєму виборі, тому що він представляє націю, а не її виборців. Аналіз наших послідовних Конституцій виявляє, що у Франції «досить постійна перевага доктрини Сієса». Конституційна рада також у кількох своїх рішеннях наголосила, що кожен член Сенату та Національної асамблеї «представляє в парламенті всю націю, а не населення свого виборчого округу»[7].

Якщо сама ідея представництва перебуває в кризі, переоцінка функції представництва не видається єдино можливим майбутнім. Адже в той час, коли, використовуючи розрізнення, концептуалізоване професором політичної філософії Ганною Піткін, репрезентація як діяння, репрезентація-втілення нації поступається місцем репрезентації як такій, що стоїть, є дзеркалом того, що думають репрезентовані [12], безсумнівно, необхідно зайняти більше місце, поряд із представницькою демократією, до механізмів прямої демократії. Передумова, на якій ґрунтується ця ідея, полягає в тому, що, дозволивши громадянам висловлюватися безпосередньо, спокуса для представників стати «дзеркалом представлених» зникне і, крім того, зменшиться враження про представлених, яке все частіше висловлюється, про те, що їхній голос не зустрічається або недостатньо виражений у висловлюванні їхніх представників. Іншими словами, поряд з інститутами представницької демократії необхідно розробляти структури і процедури, що дозволяють розвивати механізми прямої демократії.

У 2013 році віце-президента Державної ради, на симпозіумі Фонду перспектив та інновацій, організованому на тему: «Виклики представницької демократії» виступив Жан-Марк Сове зазначивши, що інститутами представництва є перш за все парламентські асамблеї. Однак ця концепція недостатня для пояснення ідеї репрезентації, особливо з огляду на кризу репрезентації, ідею, яка стала загальноприйнятою, і нові значення, навіть багатозначність, які надають слову «представляти».

Різні значення представництва мають тенденцію до злиття в наш час і сприяють кризі представницької демократії. Зокрема, представник народу в політичних інститутах Національних зборів і Сенату не може бути виразником особливих інтересів. Але ці дзеркальні ефекти не дають спокою репрезентації, оскільки «політичний дискурс хоче спокусити та персоналізувати [кожного громадянина] в його чи її дорогоцінній відмінності» [10]. Цю функцію можуть виконувати інші установи, незалежно від того, чи це установи республіки, такі як Економічна, соціальна та екологічна рада, або визнані нею установи, такі як асоціації або профспілки. Питання репрезентативності також є делікатним. Звичайно, нам може бути приємно бачити появу асамблей, які більше ілюструють різноманітність французького суспільства, і ми повинні сприяти цій неоднорідності, але ми також повинні уникати в репрезентативній моделі, що цей елемент специфікації стає вузловим моментом у прийнятті державних рішень.

Висновки. Отже, демократія за своєю суттю є представницькою, навіть якщо певні механізми прямої демократії, такі як референдум, дозволяють класифікувати наш режим як напівпряму демократію. Через механізм політичного представництва акти, вчинені політичними представниками народу, приписуються їм так, ніби вони самі їх прийняли. Підкоряючись правилам, прийнятим нашими представниками, ми повинні підкорятися тільки собі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Висновок Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту

про внесення змін до статей 76 та 77 Конституції України (щодо зменшення конституційного складу Верховної Ради України та закріплення пропорційної виборчої системи) (реєстр. № 1017) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 16 грудня 2019 року № 8-в/2019.
2. Гаврилко С.М. Теоретичний зміст та еволюція поняття «представницька демократія». Держава та регіони Серія: Право, 2022 р., № 3 (77). С. 233–237.
3. Ганджуров Ю. Представницька демократія чи пряме народовладдя: критерії оцінки. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/ganzhurov_predstavnytska.pdf.
4. Любченко П.М. Місцеве самоврядування в системі інститутів громадського суспільства: конституційно-правовий аспект: автореф. дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2008. 40 с.
5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин п’ятої, шостої статті 75, частини четвертої статті 77 Регламенту Верховної Ради України, затвердженого Законом України „Про Регламент Верховної Ради України“ (справа про обрання Голови Верховної Ради України) від 11 липня 2012 року № 15-рп/2012.
6. Bernard Manin, Principes du gouvernement représentatif, Flammarion, 1995, rééd. 2012, p. 12–14.
7. CC, décision n° 99-410 DC du 15 mars 1999, csdt 9 ; CC, décision n° 2004-490 DC du 12 février 2004, csdt 14 ; CC, n° 2007-457 DC du 15 février 2007, csdt 10.
8. De la liberté chez les Modernes, Livre de Poche, coll. «Pluriel», стор. 494–496.
9. Emmanuel-Joseph Sieyès, Écrits politiques, Paris, E.A.C, « Dire sur le véto royal ».
10. Jaume L., « Représentation », in Dictionnaire de la culture juridique, PUF, 2003.
11. John Dewey (trad. Joëlle Zask), Le Public et ses problèmes, Folio, coll. « Essais », 336 p., p. 161-162.
12. Pitkin H., The Concept of Representation, Berkeley, University of California Press, 1967.
13. Sartori, G. (1992), Elementos de Teoría Política.

УДК 340.1; 342:124.5(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.14

ФЕНОМЕН КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ВІД ЦІННІСНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ – ДО ФОРМУВАННЯ АКСІОМЕТРІЇ СУЧАСНОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

Батанова Н.М.,
кандидат юридичних наук, старший дослідник,
старший науковий співробітник відділу міжгалузевих
і порівняльних правових досліджень
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0003-1828-6708

Батанова Н.М. Феномен конституційно-правової відповідальності: від ціннісної характеристики – до формування аксіометрії сучасного конституціоналізму.

Сформульовано методологічні засади аксіології конституційно-правової відповідальності, що базуються на ціннісному підході. Завдяки цьому методу наповнюється змістом аксіологічна парадигма конституційно-правової відповідальності та в цілому сучасного конституціоналізму. Ціннісний підхід до конституційно-правової відповідальності виходить за нормативно-правові межі при визначенні пріоритетів у суспільному житті, включаючи конституційно-правову сферу. Визначено, що вплив ціннісного підходу на доктринальні дослідження конституційно-правової відповідальності полягає в такому: під час дослідження конституційно-правових норм, відносин та процесів звернуто увагу на те, які саме моральні, ціннісні засади в наявності у них і чи вони взагалі присутні; дає можливість сформулювати як зміст самих конституційних цінностей, так і виробити механізм їх забезпечення та захисту з урахуванням стану суспільного розвитку; дозволяє привести норми чинного законодавства, які регламентують відносини у сфері конституційно-правової відповідальності у відповідність до конституційних цінностей.

Зазначається, що цінність конституційно-правової відповідальності має багатоаспектний характер та пов'язана із її комплексним функціональним призначенням для правової охорони конституції, розвитку конституціоналізму, правової держави та громадянського суспільства, забезпечення конституційного правопорядку тощо.

Робиться висновок, що сучасних умовах розвитку конституціоналізму, інститут конституційно-правової відповідальності потребує відповідного доктринального забезпечення та модернізації як на теоретичному, так і на законодавчому й правозастосовному рівнях з метою її відповідності потребам та умовам розвитку правової держави та громадянського суспільства та комплексної реалізації її ціннісних аспектів. Для сучасної конституціоналістики аксіологічні дослідження слід розвивати в напрямках не тільки аксіосфери конституційного права, а й аксіосфери конституційної держави. У силу зазначеного, найважливішим завданням ціннісної характеристики конституційно-правової відповідальності є закріплення та реалізація відповідних цінностей у межах формування аксіометрії конституціоналізму.

Ключові слова: конституційно-правова відповідальність, конституційне право, конституціоналізм, конституційна цінність, аксіологія конституційно-правової відповідальності, конституційна держава.

Batanova N.M. The phenomenon of constitutional and legal responsibility: from a value characteristic to the formation of the axiometry of modern constitutionalism.

The author formulates the methodological foundations of the axiology of constitutional and legal responsibility based on the value approach. With the help of this method, the author fills the axiological paradigm of constitutional and legal responsibility and modern constitutionalism in general with content. The value-based approach to constitutional and legal responsibility goes beyond the regulatory

framework in determining priorities in public life, including the constitutional and legal sphere. It is determined that the impact of the value approach on the doctrinal studies of constitutional and legal liability is as follows: when studying constitutional and legal norms, relations and processes, attention is drawn to what moral and value principles they have and whether they are present at all; it makes it possible to formulate both the content of constitutional values themselves and to develop a mechanism for their enforcement and protection, taking into account the state of social development; it allows to cite the provisions of current legislation which regulate relations in the field of constitutional and legal liability.

It is noted that the value of constitutional and legal responsibility is multidimensional and is related to its complex functional purpose for legal protection of the constitution, development of constitutionalism, the rule of law and civil society, ensuring constitutional law and order, etc.

The author concludes that under the current conditions of constitutionalism development, the institute of constitutional and legal liability requires appropriate doctrinal support and modernisation both at the theoretical, legislative and law application levels with a view to its compliance with the needs and conditions of development of the rule-of-law State and civil society and comprehensive implementation of its value aspects. For modern constitutional studies, axiological research should be developed in the areas of not only the axiosphere of constitutional law, but also the axiosphere of the constitutional state. In view of the above, the most important task of the value characteristic of constitutional and legal responsibility is to consolidate and implement the relevant values within the framework of the formation of the axiometry of constitutionalism.

Key words: constitutional and legal responsibility, constitutional law, constitutionalism, constitutional value, axiology of constitutional and legal responsibility, constitutional state.

Постановка питання. Сучасне юридичне дослідження, що орієнтоване будь-то на актуальні питання загальнотеоретичної юриспруденції або на доктринальні проблеми окремих галузей права й їх окремих інститутів, може претендувати на належний рівень надійності та якості результатів тільки за умови, якщо вони містять відповідні теоретичні обґрунтування та узагальнення, які, у свою чергу, неможливі без серйозної методологічної бази правової науки. Як справедливо вказує О.І. Ющик, «яка методологія, така й наукова теорія»; «наукове пізнання права суттєво залежить від вибору методології його дослідження» [1, с. 14]. Відповідно закономірними є твердження про те, що «сучасні підходи до проведення наукових досліджень є формою здійснення розвитку юридичної науки», а «вибір методології сучасного наукового дослідження є основоположним питанням для адекватного та повного визначення об'єкта юриспруденції» [2, с. 33].

У зв'язку з цим, обираючи об'єктом та предметом наукового дослідження проблеми відповідальності у праві, юридичної відповідальності та її окремих видів, в тому числі відповідальності у конституційному праві та конституційно-правової відповідальності, вкрай необхідно визначитись із методологічним інструментарієм, на основі якого й базуватиметься науковий пошук. Для загальнотеоретичної юриспруденції в цілому та, у даному випадку, теорії юридичної відповідальності зокрема це вкрай принципове питання. Адже, як зазначав А.А. Козловський, «відповідальність – субстанція Права. Буття права це буття його відповідальності. Закон, конституція настільки правові, наскільки субстанціально відповідальні. Субстанціально безвідповідальний акт є правове ніщо, існуюче в структурі правовідносин і функціонально поглинає субстанціально правове, поступово перетворюючи його в неправове, а потім і в Ніщо. Отже, Відповідальність як правова субстанція є джерелом життя та існування Права, водночас Безвідповідальність є формою ерозії й поглинання права в Ніщо» [3, с. 99].

Зазначаючи, що «гносеологія дозволяє судити про реальність того чи іншого явища в праві», І.Д. Сліденко вказує, що ця проблема «надзвичайно актуальна для конституціоналізму, зважаючи на переважаючі в Україні номіналістсько-формальні підходи в його вивченні та розумінні. Гносеологія дозволяє також наділити категорію істинним сенсом, враховуючи проблему формальної та істинної сторони. Для конституціоналізму в цьому значенні принциповим є вирішення проблеми співвідношення «духу» і «букви». І врешті-решт, такого роду підхід дозволяє в більш-менш допустимих термінах визначити параметри ідеального стану для правового явища та можливості його трансформації, варіативності й модернізації. Саме гносеологія дозволяє визначити, чим насправді є конституціоналізм – формально-правовий артефакт, культурно-цивілізаційне явище чи результат оптимізації та раціоналізації процесу управління соціумом та державою» [4, с. 181].

Ці та інші висновки та застереження, які робляться у загальнотеоретичній юриспруденції, актуалізують як в цілому проблематику методології дослідження конституційно-правової відповідальності, так і її ціннісного розуміння.

Огляд наукових джерел. Актуальні проблеми методології права, в тому числі і питання правової аксіології, стали предметом досліджень таких відомих вітчизняних теоретиків права як С.К. Бостан, К.В. Горобець, М.С. Кельман, А.А. Козловський, М.І. Козюбра, В.В. Костицький, М.В. Костицький, Ю.М. Оборотов, Н.М. Оніщенко, О.В. Петришин, Н.М. Пархоменко, П.М. Рабінович, В.М. Селіванов, О.І. Ющик та вчених-конституціоналістів, серед яких, зокрема, М.О. Баймуратов, А.М. Колодій, А.Р. Крусян, М.В. Савчин, О.В. Скрипнюк, І.Д. Сліденко, В.Л. Федоренко та ін.

У свою чергу, наявні в Україні наукові дослідження теоретичних проблем конституційно-правової відповідальності, представлені у працях М.М. Вишневської, В.В. Гецко, А.А. Єзерова, В.В. Книша, Л.Т. Кривенко, О.В. Краснікової, О.О. Майданник, О.В. Мельник, Л.Р. Наливайко, О.В. *Олькіної,* В.Ф. Погорілка, В.І. Полевого, Г.І. Салівона, О.В. Скрипнюка, Т.М. Слободяник, О.В. Совгирі, Ю.М. Тодики, В.І. Топузова, В.Л. Федоренка, А.О. Червяцової та ін.

Мета статті: дослідження проблем ціннісного розуміння конституційно-правової відповідальності у контексті розвитку конституціоналізму та трансформації методології науки сучасного конституційного права.

Виклад матеріалу дослідження. Застосування аксіологічного підходу в ході аналізу конституційно-правових явищ та процесів, у тому числі й конституційно-правової відповідальності, як правило, переслідує мету розкрити зміст основних конституційно-правових цінностей як фундаментальних основ сучасного конституціоналізму. Відповідно, абсолютно справедливо світоглядною основою осмислення юридичної відповідальності в публічному праві розглядаються ідеї справедливості, свободи, рівності, гуманізму, взаємної відповідальності держави та особи [5, с. 8].

З позицію сучасної правової аксіології не викликає сумніву, що цілі та ціннісні орієнтири виявляються важливими і, мабуть, багато у чому визначальними для системи права. Зокрема, у сучасній загальнотеоретичній юриспруденції правовими цінностями визначаються: правовий порядок, конституція, закон, законність, суб'єктивні права і юридичні обов'язки, юридична відповідальність тощо. Стверджується, що «втілення права в державі, в умовах формування і діяльності публічної влади призводять до поєднання аксіосфери права та аксіосфери держави і, як наслідок, виникнення такої правової цінності, як правова держава. Правова система, консолідуючи правові явища, утворює важливу правову цінність, яка реалізується у системі права, інститутах забезпечення права, правосудді тощо. Перелік правових цінностей залишається відкритим, що дозволяє дослідникам його наповнювати новими компонентами, новим змістом, орієнтуючись, насамперед, на юридичну природу права, тобто – на його властивості» [6, с. 189]. Отже, враховуючи це, є усі підстави відносити до правових цінностей конституційне право, конституціоналізм та складову його системи – конституційно-правову відповідальність у їх аксіологічному вимірі.

Проблематика ціннісної характеристики конституційного права та сучасного конституціоналізму, основних конституційно-правових інститутів, у тому числі й конституційно-правової відповідальності, що в останні роки набула широкого визнання у загальнотеоретичному дискурсі, є складною, багатогранною та методологічно актуальною, що пов'язано з прагненням сучасної конституційної юриспруденції вийти на нові рівні сприйняття конституційно-правової реальності. На цьому шляху виникає комплекс складних та системно взаємопов'язаних між собою проблем, що концентруються у питаннях сутності, змісту, функцій, ефективності дії сучасного конституційного права в умовах конституційної модернізації, глобалізації та міждержавної європейської інтеграції. Без перебільшення, функціональність конституційного права залежить від ефективності конституційно-правової відповідальності.

У цьому контексті актуалізуються проблеми предметної наповненості та зовнішнього вираження конституційного права та його інститутів як цінності, розуміння Конституції як національно-державної цінності, питання про поняття та природу конституційно-правових цінностей, їх співвідношення з цінностями права в цілому, конституційно-правовими нормами та принципами сучасного конституціоналізму, пошуку механізмів та принципів взаємодії у рамках конституційної аксіології конституційних правових цінностей та цінностей конституційного ладу, громадянського суспільства та демократичної державності. Це зумовлює необхідність

системних аксіологічних досліджень конституційного права, оскільки вони напряму виходять на проблематику його дії.

У цьому контексті варто звернути увагу на те, що, по-перше, у всіх системах права і правових системах конституційне право як галузь права вважається провідною, пріоритетною, центральної, профілюючою, фундаментальною галуззю публічного права. Конституційне право як одна з профілюючих (первинних) галузей права і єдина в правовій системі України фундаментальна галузь права, має системоутворююче значення не тільки для законодавства, а й в цілому для правової системи. Тому не тільки нормами та інститутами, а й, насамперед, цінностями конституційного права забезпечується інституційна та функціонально-телеологічна єдність правової системи суспільства як цілісної соціальної системи. Від ціннісного наповнення конституційного законодавства та, відповідно, адекватного відтворення, реалізації, захисту конституційних цінностей в значній мірі залежить якість всіх інших галузей законодавства.

У зв'язку з цим особливо актуалізується питання не тільки щодо необхідності практичного виділення, а й пріоритетності конституційних цінностей у правовій теорії та практиці, їх усебічного гарантування та захисту, у тому числі шляхом застосування мір конституційно-правової відповідальності.

По-друге, необхідність визнання, закріплення, гарантування конституційних цінностей зумовлена конституційними перетвореннями в Україні. Прийняття Конституції України не могло не спричинити суттєвих змін в інших джерелах конституційного права. Мабуть не викликає сумнівів, що жодна галузь права не зазнала таких глобальних змін, як за своєю формою та змістом, так і, особливо, за сутністю, у тому числі в аспекті докорінних перетворень усієї аксіосфери конституційного права. У конституційному праві змінилися не тільки сутність та зміст багатьох інститутів, а й їх склад, завдання та функції. Свідченням тому є зокрема і є інститут конституційно-правової відповідальності та, попри суперечливий та повільний характер, розвиток відповідного конституційно-деліктного законодавства.

По-третє, з точки зору доктрини конституційно-правової відповідальності закономірною є постановка проблеми щодо аксіосфери держави. Як зазначав Ю.М. Оборотов, «аксіосфера держави формується у процесі діалогу держави і суспільства, а також держави й особистості. При цьому динаміка аксіосфери держави виражена не тільки у формуванні, але й у фіксації та освоєнні цінностей держави. Цінності держави виступають як пережиті людьми і зумовлені культурою форми їхнього позитивного ставлення до держави та її інститутів, які визначають вибір поведінки, що відповідає цим цінностям» [7, с. 151].

«Щоб розібратися в цьому питанні, – доводить Н. М. Оніщенко, – потрібно визначити роль держави як базового елементу української політичної системи, що відповідає за збереження цілісності суспільства та забезпечення його нормальної життєдіяльності. Вона за допомогою адміністративних структур, органів контролю, профілактики та запобігання протиправної діяльності регулює різнорівневий зв'язок і взаємодію між різними суб'єктами. Соціальний простір структурується так, щоб доля ентропійних процесів (невизначених) у соціумі не перевищувала рівень, за яким починаються системно-структурні дисфункції та стає можливим його розпад». У цьому контексті вона порушує питання про відповідальність держави за бездіяльність її органів і посадовців, за грубі порушення конституційних прав громадян. На її переконання, «однією з причин безвідповідальності держави є відсутність ефективних правових механізмів реалізації відповідальності держави перед особою. Завдання українського суспільства – їх створити, оскільки держава не зацікавлена в здійсненні, і, тим паче, в удосконаленні механізму власної відповідальності. У правовій державі, громадянському суспільстві такої невідповідності у відносинах «держава – громадянин» бути не повинно» [8, с. 50].

Тому, у сучасних умовах модернізації конституційного права, реформи в сфері прав людини, безпосереднього народовладдя, правосуддя, місцевого самоврядування та адміністративно-територіального устрою, національної безпеки і оборони, проблематика цінностей конституційного права набуває особливого звучання і значення. Необхідність зміни старої парадигми соціальних (у тому числі й конституційних) цінностей викликана її неспроможністю створювати в суспільній свідомості новітнє розуміння й пояснення державотворчих, соціально-економічних, політичних, культурних процесів, що відбуваються в Україні, надавати адекватні моделі поведінки суб'єктів конституційного права в умовах суспільної трансформації. Особливо відчутним був вплив рудиментів радянської системи організації публічної влади та її ціннісних характеристик на процеси

інституціоналізації та конституювання її конституційно-правової відповідальності. Адже тривалий час відповідальність держави та органів державної влади сприймалась переважно у позитивному вимірі, що робило її доволі декларативним інститутом конституційного права. Водночас, з позицій сучасної філософії права, забезпечення свободи особистості багато в чому пов'язане з відповідальністю державиви перед особистістю, що сьогодні стає ключовим фактором формування аксіосфери держави [9, с. 23].

Саме тому, за всіх об'єктивних труднощів дослідження конституційно-правової відповідальності в умовах сучасних викликів, неодмінно виникають додаткові труднощі суб'єктивного характеру, основною причиною яких є те, що перший досвід наукового узагальнення знань (доктринальний аспект) та систематизації правових норм (прикладний аспект) значною мірою здійснювався у психологічному зв'язку з проблемами радянського будівництва. Тому, невипадково, «родимі плями» радянського будівництва нерідко проглядаються у характеристиці принципів, підстав, санкцій конституційно-правової відповідальності.

Як приклад, ігнорування багатьох специфічних принципів та ознак конституційно-правової відповідальності має наслідком доволі дискусійних, а подекуди й парадоксальних, з точки зору класичної теорії демократії, конституціоналізму та парламентаризму, висновків та пропозицій, які робляться у вітчизняній юридичній науці на користь впровадження інституту відкликання виборцями народного депутата України [10], яке, як доводить С.Р. Станік «в разі його впровадження, буде виступати: а) формою прямого народовладдя; б) складовою права громадян брати участь в управлінні державними справами; в) санкцією за конституційне правопорушення, що полягає в невиконанні або неналежному виконанні положень передвиборної програми» [10, с. 22]. Адже, попри можливу суперечливість конституційно-правового забезпечення статусу народного депутата України (включаючи відповідну назву), інститут вільного мандату є однією з фундаментальних цінностей парламентаризму та свого роду аксіомою конституціоналізму та конституційного правопорядку, іманентною складовою якого є такі базові цінності як демократія та верховенство права.

У зв'язку з цим, визначальними політичними, економічними, соціальними та духовними умовами формування нової парадигми конституційних цінностей є побудова в Україні незалежної, демократичної держави, в якій діють принципи визнання людини найвищою соціальною цінністю, верховенства права, поділу влади тощо, що потребує формування в конституційній свідомості нових орієнтирів і цілей суспільного розвитку, конституційних цінностей, життєвих орієнтацій і норм поведінки суб'єктів конституційного права. Відповідно, в основі нової парадигми конституційних цінностей мають бути соціальні цінності, створені й засвоєні в країнах, в яких конституціоналізм, демократія і верховенство права існують багато років і дають позитивні результати для прогресу суспільства та держави.

Звідси, необхідно розглядати конституційно-правову відповідальність із аксіологічної точки зору, яка розкриває ціннісний потенціал цього багатогранного феномену конституційного права з позиції практики державотворення та системи ідеалів та ідей про демократичну державу, її форму, устрій та режим як конституційні цінності (їх генезис, систему, форми вираження, методи та ступінь реалізації і захисту). Так, наприклад, суверенність, демократизм, соціальність, правовладдя (верховенство права), унітарність, цілісність та недоторканність території, поділ влади, державна символіка, децентралізація та субсидіарність (а також, враховуючи загальний контекст та предмет даного дослідження – конституційно-правова відповідальність – *авт.*) є сенсоутворюючими цінностями конституційного ладу України та української державності [11, с. 113–115; 12, с. 104, 174].

При цьому, розглядаючи феномен конституційних цінностей у суб'єктному контексті, сучасні вітчизняні дослідники доводять, що найвищими ієрархічними цінностями є свобода та справедливість (цінності громадянського суспільства) та суверенітет, незалежність і унітаризм (цінності, що стосуються української державності). Саме вони виступають засобом зближення особистостей, культур, народів та універсальним інструментом досягнення соціальної злагоди та миру [13].

Більшість зазначених цінностей знаходяться в основі ефективної моделі конституційно-правової відповідальності та є ключовими принципами сучасного конституціоналізму. Саме тому, у контексті дослідження доктринальних проблем конституційно-правової відповідальності в Україні, аксіологічний метод набуває особливого значення.

Слід зазначити, що в конституційно-правовій науці, як і в цілому юридичній літературі, питання цінності юридичної відповідальності залишилось поза увагою вчених, проте її значення все ж таки епізодично вченими характеризувалося [14; 15]. Екстраполюючи на феномен конституційно-правової відповідальності висновки зроблені у загальнотеоретичній юриспруденції щодо аксіології юридичної відповідальності, можна виділити ціннісні засади конституційно-правової відповідальності у вигляді системи наступних аспектів:

1) враховуючи місце конституційного права у правовій системі будь-якої демократичної держави, конституційно-правова відповідальність займає центральне місце в системі видів юридичної відповідальності та націлена на забезпечення конституційного правопорядку в суспільстві та застосування мір негативного примусового характеру до суб'єктів конституційного права, які скоїли конституційні правопорушення;

2) конституційно-правова відповідальність має правовий характер, оскільки вона, як і інші види юридичної відповідальності, закріплена нормами права та реалізується за допомогою відповідних актів правозастосування у закріпленому правом порядку;

3) конституційно-правова відповідальність має інституційну цінність, що виявляється у тому, що її можна розглядати, з одного боку, як самостійний конституційно-правовий інститут, а з іншого, як складний правовий феномен, що має власну внутрішню структуру, завдання, функції тощо;

4) конституційно-правова відповідальність має гносеологічну цінність, що, з одного боку, заснована на системі поглядів та ідей сучасного конституціоналізму та, з іншого боку, положень про негативність наслідків за порушення конституційних принципів та норм;

5) конституційно-правова відповідальність має публічно-владну цінність, що характеризує її як таку, що походить від основних суб'єктів конституційного права – народу та держави безпосередньо або в особі їх органів, які мають відповідні функції та повноваження, що закріплені нормами конституційного права;

6) конституційно-правова відповідальність має каральну цінність, оскільки вона надає змогу засобами конституційного примусу виправити та не допустити в подальшому скоєння конституційних правопорушень тими суб'єктами, які їх скоювали у минулому;

7) конституційно-правова відповідальність має правопоновлюючу цінність, що визначає її як засіб поновити порушені конституційні права.

Висновки. Резюмуючи, зазначимо, що цінність конституційно-правової відповідальності має багатоаспектний характер та пов'язана із її комплексним функціональним призначенням для правової охорони конституції, розвитку конституціоналізму, правової держави та громадянського суспільства, забезпечення конституційного правопорядку тощо.

У сучасних умовах розвитку конституціоналізму, інститут конституційно-правової відповідальності потребує відповідного доктринального забезпечення та модернізації як на теоретичному, так і на законодавчому й правозастосовному рівнях з метою її відповідності потребам та умовам розвитку правової держави та громадянського суспільства та комплексної реалізації її ціннісних аспектів. До того ж для сучасної конституціоналістики аксіологічні дослідження слід розвивати в напрямках не тільки аксіосфери конституційного права, а й аксіосфери конституційної держави як правової, соціальної, демократичної, екологічної тощо. У силу зазначеного, найважливішим завданням ціннісної характеристики зазначених сфер є закріплення та реалізація використовуваних цінностей у межах формування аксіометрії конституціоналізму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ющик О.І. Методологічна парадигма наукового пізнання права. *Journal «ScienceRise: Juridical Science».* 2017. № 2(2). С. 14–20.
2. Сибірна Р.І. Сучасні підходи до проведення наукових досліджень у юриспруденції. *Право. ua.* 2021. № 3. С. 28–34.
3. Козловський А.А. Онтологія юридичної відповідальності. *Проблеми філософії права*. 2004. Том II. С. 99. С. 98–111.
4. Сліденко І.Д. Абсолютне в праві, або аксіоматичність базисних категорій сучасного конституційного права (конституціоналізм). *Вісник Конституційного Суду України*. 2016. № 4-5. С. 178–193.

5. Терещук М.М. Юридична відповідальність у публічному праві: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2019. 20 с.
6. Креативність загальнотеоретичної юриспруденції: монографія / Ю.М. Оборотов, В.В. Завальнюк, В.В. Дудченко та ін.; за ред. Ю.М. Оборотова. Одеса: Фенікс, 2015. 488 с.
7. Оборотов Ю. Від ціннісної характеристики – до формування аксіометрії права і держави. *Філософія права і загальна теорія права.* 2012. № 1. С. 150–158.
8. Оніщенко Н.М. Аксіосфера сучасної держави та сприйняття права в суспільстві: проблеми теорії. *Проблеми філософії права.* 2008-2009. Т. VI-VII. С. 49–53.
9. Оборотов Ю.М., Горобець К.В. Аксіосфера держави. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 2: Філософія права / редкол.: С.І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2017. С. 21–24.
10. Станік С.Р. Інститут відкликання народного депутата України виборцями: проблеми теорії і практики: дис. … д-ра філософ. за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право (081 –право). Одеса, 2021. 252 с.
11. Реньов Є.В. Цінності конституційного ладу України та їх правова регламентація: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Харків, 2017. 224 с.
12. Салей М.І. Конституційна аксіологія в сучасній Україні: науково-практична парадигма: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2017. 243 с.
13. Реньов Є.В. Щодо питання основних цінностей конституційного ладу України. *Jurnalul juridic naţional: teorie şi practică*. 2014. №6 (10). С. 61–64.
14. Бойчук А.Ю. Аксіологічний зміст функцій юридичної відповідальності за екологічні правопорушення. *Правова держава*. 2018. № 30. С. 14–17.
15. Болсунова О.М. Аксіологія юридичної відповідальності. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 62–65.

УДК 342.7:618.2](477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.15

РЕПРОДУКТИВНІ ПРАВА ЯК СКЛАДОВА ПРАВ ЧЕТВЕРТОГО ПОКОЛІННЯ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Бєлова М.В.,
доктор юридичних наук,
доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0003-2077-2342

Бєлов О.М.,
аспірант кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Бєлова М.В., Бєлов О.М. Репродуктивні права як складова прав четвертого покоління: теоретико-правовий аналіз.

У статті здійснено комплексний аналіз проблемних аспектів реалізації репродуктивних прав людини та громадянина в сучасних умовах. Встановлено, що репродуктивні права є невід'ємною складовою прав четвертого покоління, які базуються на незалежному та альтернативному виборі правомірної поведінки і пов'язані з особистою автономією індивіда. Досліджено правове регулювання репродуктивних прав в Україні, яке здійснюється нормами Конституції, Цивільного та Сімейного кодексів, законодавства про охорону здоров'я. Виявлено, що в національному законодавстві відсутній єдиний нормативний акт, який би комплексно регулював репродуктивні права, що призводить до численних правових прогалин.

Здійснено класифікацію репродуктивних прав на права позитивного характеру (право на штучне запліднення) та права негативного характеру (стерилізація, аборт). Проаналізовано проблеми правового регулювання допоміжних репродуктивних технологій, зокрема відсутність визначень ключових понять «безпліддя», «ембріон», «сурогатне материнство», «генетичні батьки», вікових обмежень для застосування ДРТ, правового статусу ембріона.

Досліджено міжнародну практику щодо стерилізації, зокрема справу V.C. проти Словаччини, яка продемонструвала важливість отримання інформованої згоди пацієнта. Проаналізовано проблему неврівноваженості прав подружжя при прийнятті рішень щодо стерилізації та аборту. Обґрунтовано необхідність законодавчого закріплення обов'язкової згоди другого з подружжя на проведення процедур, що можуть назавжди позбавити можливості мати спільних дітей.

Особливу увагу приділено дослідженню правового статусу ембріона як суб'єкта права, що набуває актуальності з розвитком репродуктивних технологій. Розкрито етичні та правові дилеми щодо балансу між правом на життя ембріона та репродуктивною свободою особи. Сформульовано рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання репродуктивних прав в Україні.

Ключові слова: права людини, репродуктивні права, допоміжні репродуктивні технології, штучне запліднення, аборт, стерилізація, правовий статус ембріона, сурогатне материнство, біоетика.

Bielova M.V., Byelov O.M. Reproductive rights as a component of fourth-generation rights: theoretical and legal analysis.

The article provides a comprehensive analysis of problematic aspects of the implementation of human and citizen reproductive rights in modern conditions. It is established that reproductive rights are an integral part of fourth-generation rights, which are based on an independent and alternative choice of lawful behavior and are associated with the personal autonomy of the individual. The legal regulation of reproductive rights in Ukraine, which is carried out by the norms of the Constitution, the Civil and

Family Codes, and healthcare legislation, is studied. It is revealed that there is no single regulatory act in the national legislation that would comprehensively regulate reproductive rights, which leads to numerous legal gaps.

A classification of reproductive rights is made into rights of a positive nature (the right to artificial insemination) and rights of a negative nature (sterilization, abortion). The problems of legal regulation of assisted reproductive technologies are analyzed, in particular the lack of definitions of the key concepts of «infertility», «embryo», «surrogacy», «genetic parents», age restrictions for the use of ART, and the legal status of the embryo.

International practice on sterilization is studied, in particular the case of V.C. v. Slovakia, which demonstrated the importance of obtaining informed consent of the patient. The problem of imbalance of the rights of spouses when making decisions on sterilization and abortion is analyzed. The need for legislative consolidation of the mandatory consent of the other spouse to procedures that may permanently deprive the couple of the opportunity to have children together is substantiated.

Special attention is paid to the study of the legal status of the embryo as a subject of law, which is gaining relevance with the development of reproductive technologies. Ethical and legal dilemmas regarding the balance between the right to life of the embryo and the reproductive freedom of the individual are revealed. Recommendations are formulated for improving the legal regulation of reproductive rights in Ukraine.

Key words: human rights, reproductive rights, assisted reproductive technologies, artificial insemination, abortion, sterilization, legal status of the embryo, surrogacy, bioethics.

Постановка проблеми. Репродуктивні права є невід'ємною складовою прав людини, що набули особливого значення в сучасному світі. Актуальність дослідження репродуктивних прав зумовлена динамічним розвитком медичних технологій, змінами у соціальних відносинах та необхідністю врегулювання новітніх викликів у сфері репродукції людини.

Відзначимо, в умовах глобалізації та стрімкого науково-технічного прогресу питання захисту репродуктивних прав набуває особливої гостроти. Сучасні репродуктивні технології, методи планування сім'ї, проблеми сурогатного материнства та право на аборт породжують нові правові колізії, що потребують комплексного наукового осмислення та законодавчого врегулювання.

Особливого значення набуває дослідження репродуктивних прав у контексті забезпечення гендерної рівності, захисту материнства та дитинства, а також у зв'язку з проблемами демографічної кризи, яка спостерігається в багатьох країнах світу, зокрема і в Україні.

Аналіз джерельної бази. Наукові дослідження репродуктивних прав людини охоплюють широкий спектр міждисциплінарних напрямків, що включають правничі науки, біоетику, медицину, соціологію та гендерні студії. Ключові дослідження в цій сфері зосереджуються на аналізі міжнародно-правових стандартів репродуктивних прав, закріплених у документах ООН, ВООЗ та Ради Європи. Вагомий внесок у розробку теоретичних засад репродуктивних прав зробили такі вчені, як Р. Кук, Р. Діксон-Мюллер, М. Розенберг, чиї праці стали фундаментальними для розуміння концепції репродуктивної автономії та її правових аспектів.

Сучасні наукові дослідження приділяють значну увагу вивченню впливу нових репродуктивних технологій на реалізацію репродуктивних прав, зокрема питанням доступу до ДРТ, сурогатного материнства, генетичного редагування. Важливим напрямком є також дослідження соціально-економічних та культурних факторів, що впливають на реалізацію репродуктивних прав у різних країнах світу. Науковці аналізують гендерні аспекти репродуктивних прав, проблеми репродуктивного здоров'я, доступність контрацепції та безпечних абортів, примусову стерилізацію, материнську смертність та інші важливі питання.

Метою дослідження є комплексний аналіз проблемних аспектів реалізації репродуктивних прав людини та громадянина у сучасних умовах, виявлення прогалин у правовому регулюванні та розробка пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства України у сфері репродуктивних прав.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи той факт, що права четвертого покоління базуються на незалежному та альтернативному виборі правомірної поведінки і пов'язані з особистою автономією індивіда, багато країн у межах національного законодавства легалізували одностатеві шлюби, створення клонів людини, евтаназію та різні процедури з ембріонами. Водночас, подальше стимулювання розвитку соматичних прав може потенційно створити ризики для існування людства як виду в цілому [17, с. 3].

К. Віхтеріх стверджує, що концепція сексуальних та репродуктивних прав сформувалася як реакція на глобальну діяльність жіночих рухів, метою яких була боротьба за звільнення жіночого тіла від чоловічого насильства та патріархального контролю над жіночою сексуальністю. Це включало протистояння різноманітним формам утисків: від подружнього зґвалтування до сексуального насильства під час воєнних конфліктів, від принизливих традиційних практик перевірки дівочості та вагітності до пренатального вибору статі та інфантициду дівчаток [15, p. 32].

В ст. 3 Конституції України закріплено: «людина, її життя і здоров'я, честь та гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». В той же час, на сьогоднішній день в Україні немає окремого нормативного акту, який би закріплював саме репродуктивні права. Ці права випливають зі змісту права особи на материнство (ст. 49 Сімейного кодексу України) та батьківство (ст. 50 Сімейного кодексу України). Серед науковців репродуктивні права прийнято поділяти на права позитивного характеру – право на штучне запліднення, та права негативного характеру – стерилізація, аборт. Дана класифікація характеризується наявністю позитивних та негативних аспектів свободи.

Позитивні права людини встановлюють зобов'язання держави, фізичних та юридичних осіб забезпечувати громадян відповідними благами та виконувати певні дії. Реалізація таких прав можлива лише за умови наявності у держави необхідних ресурсів, а їх фактичний зміст безпосередньо визначається економічним потенціалом країни та рівнем демократичності її політичного устрою [11, с. 67].

О. Пунда розглядає право на життя як поєднання двох груп прав. Перша група, яку дослідник визначає як репродуктивні права, включає в себе право на штучне переривання вагітності, право на стерилізацію та право на штучне запліднення з подальшою імплантацією ембріона в організм жінки [11, с. 96].

Право на штучне запліднення слід розглядати відповідно до суб'єктів, з одного боку, як право на сурогатне материнство, тобто це право чоловіка та жінки надане третій особі (сурогатній матері) для виношування та народження дитини та з іншого, як власне право самої жінки, за допомогою допоміжних репродуктивних технологій зачати та виносити здорову дитину. Допоміжні репродуктивні технології (далі – ДРТ) – методики лікування безпліддя, за яких маніпуляції з репродуктивними клітинами, окремі або всі етапи підготовки репродуктивних клітин, процеси запліднення і розвитку ембріонів до перенесення їх у матку пацієнтки здійснюються в умовах *in vitro* [4].

В Україні правове регулювання права на штучне запліднення за допомогою допоміжних репродуктивних технологій визначено в Цивільному кодексі [1], Сімейному кодексі [2], Наказі МОЗ № 787 «Про затвердження порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні» [4], Законі України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [3].

На сьогодні чинним законодавством України особі надаються ряд новітніх біомедичних прав. Відзначимо, права людини в галузі біомедицини являють собою особливий комплекс прав, які зазвичай реалізуються через застосування сучасних медико-біологічних технологій, спрямованих на гарантування повноцінного та вчасного доступу до досягнень біології й медицини з метою забезпечення потреб і використання цих досягнень на користь окремої особи та суспільства загалом, а також для захисту людини, її життя, здоров'я та гідності від негативних наслідків біомедичних технологій [19, с. 24].

Так, відповідно до ст. 48 Основ законодавства України про охорону здоров'я дозволяється застосування штучного запліднення та імплантації ембріона - згідно з умовами та порядком, встановленими МОЗ України, за медичними показаннями повнолітньої жінки, з якою проводиться така дія, за умови наявності письмової згоди подружжя, забезпечення анонімності донора та збереження лікарської таємниці. Реалізація права на штучне запліднення та донорство статевих клітин визначена наказом МОЗ України від 9 вересня 2013 року № 787 «Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні» [4]. У документі йде мова про застосування таких репродуктивних технологій, як запліднення *in vitro*, внутрішньоматкова інсемінація, донація гамет та ембріонів, сурогатне (замінне) материнство.

Ч. 7 ст. 281 ЦК України встановлює норму, згідно з якою повнолітні жінка або чоловік мають право за медичними показаннями на проведення щодо них лікувальних програм допоміжних репродуктивних технологій згідно з порядком та умовами, встановленими законодавством. А ч. 1 ст. 290 ЦК України дозволяє повнолітній дієздатній фізичній особі бути донором крові, її ком-

понентів, а також органів, інших анатомічних матеріалів та репродуктивних клітин. Разом з тим, впровадження нових правових понять та інститутів зазвичай стикається із проблемами правового регулювання даних питань та наявності законодавчих прогалин у цих сферах.

Водночас, пише Г. Гаро, залишається неврегульованою низка питань, зокрема в українському законодавстві відсутні правові визначення таких важливих понять, як «безпліддя», «ембріон», «сурогатне материнство», «генетичні батьки» тощо. Не встановлено вікових обмежень для осіб, яким можуть проводитися ДРТ (дозволено особам від 18 років, але не визначено верхню вікову межу, після якої ці технології не застосовуються). Невирішеними залишаються питання правового статусу ембріона та кріоембріона, а також відсутній чіткий механізм вирішення долі кріоконсервованих ембріонів у випадку смерті особи, яка залишила свої заморожені клітини, або в разі розлучення пари, якій належав ембріон [9].

З іншого боку постає багато проблемних питань щодо сурогатного материнства. Зокрема, законодавчо неврегульованими залишаються ситуації, коли сурогатна матір народжує дитину з певними проблемами здоров'я, а також випадки, коли біологічні батьки помирають до народження дитини.

Наступним правом, яке варто розглянути це право людини на стерилізацію. Відповідно до статті 49 «Основ законодавства України про охорону здоров'я» застосування методів стерилізації може здійснюватися за бажанням повнолітнього пацієнта в закладах охорони здоров'я за медичними показаннями, що встановлюються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я. Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 6 липня 1994 р. № 121 «Про застосування методів стерилізації громадян», зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 10 серпня 1994 р. за № 187/396, затверджено» Перелік медичних показань для проведення хірургічної стерилізації жінок» та «Перелік медичних показань для проведення хірургічної стерилізації чоловіків».

Аналіз цих документів свідчить, що вони передбачають добровільну згоду лише особи, яка піддається стерилізації. Однак, враховуючи той факт, що в багатьох країнах безпліддя може стати підставою для розлучення, законодавству слід брати до уваги не лише думку жінки або чоловіка, яким проводиться стерилізація, а й інтереси другого з подружжя.

Європейський суд з прав людини зазначає, що «адекватність медичної допомоги» залишається одним з найбільш складних показників, а тому Європейський суд зберігає достатню гнучкість при встановленні необхідного стандарту медичної допомоги, визначаючи його у кожній конкретній справі [7]. Яскравим прикладом є справа *V.C. проти Словаччини*, де жінку ромського походження піддали стерилізації в державній лікарні. У медичній документації була зафіксована згода на операцію, підтверджена її підписом. Проте заявниця наполягала, що під час підписання не розуміла справжнього значення терміну «стерилізація». Міжнародні стандарти вимагають проведення стерилізації лише за наявності попередньої інформованої згоди, за винятком надзвичайних медичних ситуацій. У цьому випадку не існувало екстреної потреби в такому втручанні, без якого виник би неминучий ризик для життя пацієнтки.

З цього можна зробити висновок, що примушування медичним персоналом жінки до згоди на стерилізацію під час пологів позбавило її можливості прийняти вільне та усвідомлене рішення. Патерналістський підхід працівників лікарні фактично не залишив заявниці іншого вибору, крім згоди. Такі дії призвели до порушення статті 3 Конвенції про захист прав людини, на яку посилалась заявниця, згідно з якою «нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню».

Відтак ми вважаємо, що, по-перше, рішення про проведення хірургічної стерилізації має прийматися не під час пологів, як сталося у наведеному випадку, а до або після них, адже жінка в пологовому стані не здатна адекватно сприймати інформацію та приймати настільки важливі рішення. Якщо рішення ухвалюється після пологів, лікар має переконатися в психологічному здоров'ї пацієнтки. По-друге, згода на хірургічну стерилізацію має підписуватися обома членами подружжя. Хоча дана процедура базується на праві особи розпоряджатися власним тілом, але в шлюбі, згідно з ч. 2 ст. 54 СК України, всі важливі питання сім'ї повинні вирішуватися подружжям спільно на засадах рівності. Якщо дружина прийняла таке рішення самостійно, її дії можуть розглядатися як протиправні.

Наступним правом негативного спрямування є право на штучне переривання вагітності (аборт). Питання забезпечення жінкам можливості здійснити аборт є настільки значущим, що за

підходом держави до його вирішення часто оцінюють рівень демократичності суспільства. Проблематика абортів у контексті прав людини має неоднозначний характер [12, p. 23]. З одного боку, постає питання про межі права на життя ненародженої дитини. З іншого – необхідно з'ясувати, чи має жінка право самостійно приймати рішення щодо свого тіла, і чи випливає з цього її право на фізичну недоторканність та приватне життя. Через таку невизначеність особливо складно встановити баланс між правами ненародженої дитини та матері, здійснити вибір між ними [13, p. 87].

Важливо також звернути увагу на термінологічний аспект використання понять «аборт» та «право на штучне переривання вагітності». Хоча ці терміни часто вживаються як синоніми, згідно з загальноприйнятим розумінням, аборт визначається як «переривання вагітності до моменту, коли зародок чи плід міг би виживати поза межами материнського організму» [8, p. 29]. Аборт може статися без бажання жінки з різних причин: через хвороби, аномалії розвитку репродуктивної системи тощо. Такий процес зазвичай називають викиднем. Водночас аборт може бути штучним, тобто здійснюватися шляхом навмисного видалення плода з материнського організму. В цьому контексті застосовується термін «штучне переривання вагітності» [13, с. 162].

22 червня 1996 року Національний комітет Італії з біоетики ухвалив документ під назвою «Ідентичність та статус людського ембріона». У документі зазначено: «Комітет одноголосно визнав моральним обов'язком ставитися до людського ембріона від моменту запліднення відповідно до критеріїв поваги та захисту, які застосовуються до людських індивідів з характеристикою особистості». Примітною є одностайність у прийнятті цього рішення, враховуючи плюралістичний склад Комітету та дискусії, що супроводжували обговорення онтологічного й юридичного статусу людського ембріона. Комітет досягнув консенсусу щодо визнання початком людського життя моменту запліднення та застосування концепції особистості до ембріона. Це рішення ознаменувало початок перегляду світовою спільнотою ставлення до ненародженої людини та поширення такого підходу в біоетичних взаєминах людини зі світом.

Нова концепція сімейних та сексуальних відносин, зміна підходів до ролі жінки та репродуктивної сфери, поширення матеріалістичних цінностей призвели до легалізації абортів, тобто фактично до знищення життя ненародженої дитини. Сьогодні аборт розглядається як особисте суб'єктивне право жінки, причому ця законодавчо закріплена можливість гарантується державою, попри те, що за своєю суттю залишається позбавленням життя. Сучасні репродуктивні технології, особливо ті, що дозволяють створювати та тривалий час зберігати ембріони поза організмом, породили безпрецедентну проблему статусу людського ембріона. Ситуація з його правом на життя є складною як з фактичної, так і з правової точки зору. Особливо гострою є проблема створення та кріоконсервації великої кількості ембріонів. Тому питання гідності та прав людського ембріона потребує невідкладного вирішення [18, с. 43].

У ч. 1. ст. 49 СК закріплюється право дружини на материнство, тобто право, але не обов'язок народити дитину. Право на особисту свободу та недоторканність (ст. 29 Конституції України) виключає примусове материнство чи переривання вагітності. У ч. 3 ст. 57 Закону України «Основи законодавства про охорону здоров'я» від 19.11.1992 р. вказано, що з «метою охорони здоров'я жінки їй надається право самій вирішувати питання про материнство» [3] (тобто самостійно надати право зачатій дитині народитись чи позбавити такого права шляхом здійснення аборту). Тут же в ч. 1. ст. 50 зазначається, що операція штучного переривання вагітності (аборт) може бути проведена за бажанням жінки у закладах охорони здоров'я при вагітності строком не більше 12 тижнів. Аборт при вагітності від 12 до 22 тижнів за медичними показаннями може бути зроблено в окремих випадках і в порядку, що встановлюється Кабінетом Міністрів України. На відміну від постанови Кабінету Міністрів України № 926 «Про порядок штучного переривання вагітності від 12 до 28 тижнів» [5] від 12 листопада 1993 р. в якій крім медичних показань до немедичних, чи так званих соціальних відносили: наявність трьох і більше дітей; розлучення під час вагітності; смерть чоловіка під час вагітності; вагітність внаслідок зґвалтування; перебування жінки або її чоловіка у місцях позбавлення волі; позбавлення жінки батьківських прав; наявність у жінки дитини-інваліда; тяжке захворювання або травма чоловіка, що зумовили його інвалідність під час вагітності дружини на разі в чинній постанові від 15 лютого 2006 р. № 144 [6] в переліку медичних показань за наявності яких може бути проведено штучне переривання вагітності від 12 до 22 тижнів залишили тільки дві попередні підстави - вагітність внаслідок зґвалтування та настання інвалідності під час вагітності, але прописали вік вагітної (не менше 15 та не більше 45 років). Як бачимо, перелік соціальних показань, для знищення ненародженого життя, який існу-

вав в постанові 1993 р. був досить широкий. На відміну від зниження терміну від 28 до 22 тижнів законодавець, як бачимо, скоротив і перелік соціальних показань.

Варто зауважити, що виключно жінці належить право на штучне переривання вагітності. Законодавство не враховує позицію чоловіка щодо реалізації його репродуктивної функції, очевидно, через те, що процедура аборту безпосередньо пов'язана з правом жінки на охорону здоров'я [16, с. 71]. Виникає парадоксальна ситуація, на яку звертає увагу З. Ромовська: «щоб продати автомобіль, один з подружжя повинен отримати згоду іншого, натомість рішення про штучне переривання вагітності дружина може приймати самостійно» [13, с. 161].

У контексті вищезазначеного, повністю поділяємо позицію А. Дутко та М. Заболотної, які пропонують додати до статті 50 Сімейного кодексу України частину четверту наступного змісту: «4. Питання щодо штучного переривання вагітності дружини має вирішуватися за наявності письмової згоди її чоловіка» [9, с. 260].

Висновки. Таким чином, можемо стверджувати, репродуктивні права є важливою складовою прав четвертого покоління, що базуються на незалежному виборі правомірної поведінки та особистій автономії індивіда. В Україні ці права частково закріплені в Конституції, Цивільному та Сімейному кодексах, але відсутній окремий нормативний акт, що комплексно регулював би всі аспекти репродуктивних прав. Це призводить до правових прогалин у регулюванні таких питань, як статус ембріона, сурогатне материнство, межі застосування допоміжних репродуктивних технологій та інших важливих аспектів репродуктивної сфери.

Серед ключових проблем у сфері репродуктивних прав в Україні виділяється неврівноваженість прав подружжя у прийнятті рішень щодо стерилізації та штучного переривання вагітності. Попри те, що безпліддя може стати підставою для розлучення, законодавство не вимагає згоди другого з подружжя на проведення стерилізації чи аборту. Це створює правовий парадокс, коли для продажу спільного майна потрібна згода обох членів подружжя, а рішення, що може назавжди позбавити можливості мати спільних дітей, приймається одноособово.

Особливої уваги потребує питання правового статусу ембріона як суб'єкта права, що стає все більш актуальним з розвитком репродуктивних технологій. Міжнародна практика схиляється до визнання особистісного статусу ембріона з моменту запліднення. Водночас, сучасні репродуктивні технології, що дозволяють створювати та зберігати ембріони поза організмом людини, загострюють етичні та правові дилеми щодо балансу між правом на життя ембріона та репродуктивною свободою особи. Ці питання потребують вирішення на законодавчому рівні з урахуванням етичних, медичних та правових аспектів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15.
2. Сімейний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України.* 2002. № 21–22. Ст. 135.
3. Основи законодавства про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992. URL: zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2801-12/page2.
4. Про затвердження порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні: Наказ МОЗ України №787 від 09.09.2013 року. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13.
5. Про порядок штучного переривання вагітності від 12 до 28 тижнів: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 листопада 1993 р. URL: zakon3.rada.gov.ua/laws/show/926-93-%D0%BF.
6. Про реалізацію статті 281 Цивільного кодексу України: Постанова Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2006 р. URL: zakon3.rada.gov.ua/laws/show/144-2006-%D0%BF.
7. Постанова ЄСПЛ у справі V.C. v. Словаччина. URL: file:///C:/Users/sl/Downloads/CASE%20OF%20V.C.%20v.%20SLOVAKIA%20-%20[Russian%20Translation]%20by%20the%20Moscow%20Lawyers'%20Club%20(1).pdf/
8. Jonathan Herring, Death and the Law: The Law Surrounding Death, Dying and the Dead. 2020. 221 p.
9. Дутко А.О. Заболотна М.Р. Закріплення репродуктивних прав особи у сімейному законодавстві. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки.* 2016. № 845. С. 257–262. URL: nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2016_845_42.

10. Кожан В.В. Особисті права та свободи людини: загально-теоретичне дослідження: дис. кандидата юридичних наук: 12.00.01 / теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Львів? 2016. С. 229/
11. Rebecca J. Cook, Joanna N. Erdman, Bernard M. Dickens (eds.), Abortion Law in Transnational Perspective: Cases and Controversies. 2014. 221 p.
12. Lisa Smyth, Abortion and Nation: The Politics of Reproduction in Contemporary Ireland. 2005. 330 p.
13. Ромовська З.В. Українське сімейне право: *підручник*. К.: Правова єдність. 2009. 500 с.
14. Christa Wichterich, Sexual and Reproductive Rights, in Heinrich Böll Foundation (ed.), Contested Terrains: Women's Rights and Cultural Diversity under Muslim Law and Customary Law, Berlin: Heinrich Böll Foundation, 2011. 331 p.
15. Стефанчук Р.О. Поняття, система, особливості здійснення і захисту репродуктивних прав фізичної особи. *Вісник Хмельницького інституту регонального управління та права*. 2004. № 1-2. С. 66–72.
16. Хажинський Р.М. Соматичні права людини: зарубіжний та вітчизняний досвід правової *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія».* 2015. С. 23–32.
17. Федорощак І.М. Право на життя в контексті прав людини. *Матеріали шостого національного конгресу з біоетики з міжнародною участю.* 27-30 вересня 2016. Київ. С. 43-44.
18. Згречча Е. Біоетика: *підручник* / Е. Згречча, А.Дж. Спаньйоло, М. Л. ді Петро; пер. з італ. В.Й. Шовкун. Львів: Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2007. 672 с.
19. Громовчук М.В. Права людини: теоретичні і практичні засади. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 2. С. 37–41.
20. Бєлов Д.М., Громовчук М.В. Система захисту прав і свобод людини і громадянина: доктринальні засади. *Науковий вісник УжНУ. Серія "Право".* 2017. Випуск 42. С. 27–31.

УДК 342.511
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.16

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СТАТУСУ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ У НІМЕЧЧИНІ, ФРАНЦІЇ ТА ПОЛЬЩІ

Берч В.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства,
юридичний факультет,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-3837-4724

Марушка М.Т.,
студентка 2-ого курсу денної форми навчання,
юридичний факультет,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Берч В.В., Марушка М.Т. Порівняльний аналіз статусу глави держави у Німеччині, Франції та Польщі.

У статті досліджується конституційно-правовий статус глав держав Німеччини, Франції та Польщі у контексті їхньої ролі в механізмі державного управління. Визначено главу держави як центральний елемент у структурі державної влади, від компетенції якого залежить характер держави, її форма правління та політичний режим.

Проведено аналіз історичної еволюції цього інституту, починаючи від сакрального уособлення волі Бога до сучасного демократичного представника інтересів народу. Визначено, в історії Німеччини, Франції та Польщі становлення інституту глави держави відбувалося в умовах особливих соціальних, політичних та правових традицій. Кожна із досліджуваних держав пережила різні політичні режими, які сформували особливості сучасного конституційно-правового статусу президентів. На сьогодні порядок обрання та припинення повноважень глав держав у цих країнах має специфічні особливості, зокрема, це стосується вікового цензу кандидатів на посаду президента, права на самовисування, нормативних обмежень щодо сумісництва посад, а також порядку та підстав застосування процедури імпічменту.

Виявлено, що у Німеччині президент виконує переважно репрезентативні функції з обмеженим політичним впливом, тоді як канцлер є фактичним керівником держави. У Франції та Польщі президенти володіють ширшими повноваженнями, особливо у сфері оборони, зовнішньої політики та виконавчої влади. Виявлені відмінності пояснюються специфікою історичного розвитку, традиціями та особливостями політичної культури кожної з держав.

Встановлено, з одного боку, поняття «глава держави» можна вважати родовим, оскільки якщо не отримати статус президента і монарха, відповідно не можна отримати статус глави держави. Особа, яка стає президентом або монархом, відповідно стає на верхівці державного механізму, тобто стає главою держави. З іншого боку, президент та монарх мають повноваження, значно ширші, ніж передбачає статус глави держави. Наголошено, враховуючи, що глава держави взаємодіє з усіма гілками влади – законодавчою, виконавчою і судовою, – його статус є маркером рівня демократичності, централізації чи децентралізації влади в державі, а також відображає загальну модель політичного управління.

Ключові слова: глава держави, виконавча влада, вибори, виборча система, форма правління, республіка, державне управління.

Berch V.V., Marushka M.T. Comparative analysis of the status of heads of state in Germany, France and Poland.

The article examines the constitutional and legal status of the heads of state in Germany, France, and Poland within the context of their role in the state governance mechanism. The head of state is defined as a central element in the structure of state power, whose competence significantly influences the nature of the state, its form of government, and political regime.

The study analyzes the historical evolution of this institution, tracing its development from a sacred embodiment of divine will to the contemporary democratic representative of the people's interests. It is established that in Germany, France, and Poland, the development of the institution of the head of state occurred under specific social, political, and legal traditions. Each of these states has experienced various political regimes, which shaped the distinctive features of the modern constitutional and legal status of their presidents. Currently, the procedures for electing and terminating the powers of heads of state in these countries demonstrate particular differences, including age qualifications for presidential candidates, provisions for self-nomination, normative restrictions on combining offices, and procedures and grounds for impeachment.

The research reveals that in Germany, the president primarily performs representative functions with limited political influence, whereas the chancellor serves as the actual head of government. In contrast, the presidents of France and Poland possess broader powers, especially in defense, foreign policy, and executive authority. These identified differences can be explained by each country's unique historical development, traditions, and peculiarities of political culture.

On the one hand, the concept «head of state» is considered generic, as acquiring the status of president or monarch inherently places an individual at the top of the state mechanism. On the other hand, presidents and monarchs often hold powers exceeding those typically defined by the status of head of state. The article emphasizes that, given the head of state interacts with all branches of power—legislative, executive, and judicial—their status serves as an indicator of the level of democracy, centralization or decentralization of state power, and reflects the overall model of political governance.

Key words: head of state, executive power, elections, electoral system, form of government, republic, state governance.

Постановка проблеми. Статус глави держави у структурі державного механізму є предметом значного наукового інтересу, оскільки цей інститут займає центральне місце в ієрархії державної влади. Характер держави, її форма правління та політичний режим значною мірою залежать від обсягу компетенції глави держави, порядку його обрання та тривалості перебування на посаді. Глава держави суттєво впливає на забезпечення ефективного функціонування державних інститутів і рівень суспільного добробуту.

Особливий інтерес викликає аналіз статусу глав держав у Німеччині, Франції та Польщі, які належать до романо-германської правової сім'ї. Концепція та розуміння ролі глави держави у цих державах змінювалися внаслідок специфічних історичних подій та етапів розвитку державності. На сучасному етапі зазначені держави мають республіканську форму правління, однак впливовість президентів у кожній із них є різною, що відображає відмінності в їхніх конституційних моделях та політичних традиціях. Проведення порівняльного аналізу статусу глав держав саме цих держав дозволяє виявити спільні та відмінні риси цього інституту, а також сформулювати прогнози щодо його подальшої еволюції не тільки в Німеччині, Франції та Польщі, але і також у інших провідних державах світу.

Стан опрацювання проблематики. У дослідженні різних аспектів цієї теми було використано праці таких вчених як: Д.М. Бєлов, Ю.М. Бисага, О.Т. Волощук, Г.В. Задорожня, М.І. Марчук, А.С. Романюк, В.В. Сухонос.

Метою статті є порівняння статусу глави держави Німеччини, Франції та Польщі через дослідження теоретичного аспекту терміну «глава держави», історичного аспекту становлення цього феномену, порядку обрання та припинення повноважень глав держав, обсягу їх повноважень.

Виклад основного матеріалу. Ще з часів початку формування перших державних утворень ключовим питанням поставало саме хто буде очільником цього утворення. Тобто, ще з давна заклалося поняття, що певну групу осіб, яка об'єдналася через проживання на певній території, задля спільної мети повинен хтось очолити. Якщо цього не станеться, то у цій групі виникне хаос і вона буде приречена на загибель. Тож з часів виникнення перших держав почав формуватися

інститут глави держави. Звичайно, тодішнє сприйняття глави держави відрізнявся від сучасного сприйняття і як термін не використовувався.

Вперше термін «глава держави» було згадано у Конституційній хартії Франції 1814 року. Цим документом також зазначалося основні прерогативи кожної з гілок влади, зокрема й короля як глави держави [1, с. 17].

Для повного розуміння глави держави в цілому варто звернутися до історичного аспекту його становлення. З початку утворення держав влада правителя вважалася сакральною, а його роль у державі ототожнювалося до розуміння «виконання волі Бога на землі». Але із запровадженням виборних механізмів таке розуміння зникло. Філософи того часу почали формувати вимоги, якими повинні бути наділеними очільники держав. Зокрема, висувалися такі вимоги як високі морально-етичні якості, наділеність гострим розумом, певний віковий та територіальний ценз. Не менш важливим є твердження про те, що влада правителя повинна обмежуватися законами тієї держави. Ці міркування лягли в основу формування вимог до глав держав сучасності [2, с. 24–28].

Згодом суспільство розділилося щодо характеру походження влади правителя. Зокрема, були прихильники як релігійної так і світської теорії походження влади глави держави. Прихильники релігійної теорії спиралися на те, що влада правителя походить від Вищих сил. Вже за світською теорією вважалося, що влада до правителя переходить відповідно до волевиявлення виборців, або ж схожа на свого роду договір з народом, згідно з яким глава держави має дбати про добробут свого народу, в той час народ має коритися його волі [2, с. 29–36].

Якщо розглядати історію становлення глави держави у Німеччині за період її існування як держави, то можна простежити як влада переходила від короля до президента, а згодом і до рейхсканцлера. Зараз Німеччину очолює Президент, проте він має значно слабшу владу, ніж канцлер. Вже у Франції історія становлення глави держави була багатоаспектною. Оскільки досить за короткий період розвитку держави главою були король, який мав необмежені повноваження, які згодом скоротили, колективний орган – Директорія, консули, імператор та президент. У Польщі становлення інституту глави держави пройшло шлях від короля до президента. Проте, в певні історичні періоди в держави не було очільника [2, с. 121–134]. Ці всі зміни свідчать про те, що з розвитком суспільних відносин в державі змінювалися й форми правління, відповідно змінювалося й саме розуміння глави держави.

Варто звернути увагу на теоретичний аспект поняття «глави держави». Саме поняття є збірним, оскільки складається з «інституту глави держави» та «статусу глави держави». Вони співвідносяться між собою, відповідно як форма та зміст, а отже, через статус глави держави виражається інститут глави держави [3, с. 19]. В більшості країн світу глава держави сприймається як одноособовий орган, який не схожий на інші органи в державному механізмі та відіграє в ньому значну роль. Проте, очолювати державу може також і колегіальний орган.

Досить часто можна почути, що на чолі держави стоїть президент або державу очолює монарх. І звідси виникає питання про співвідношення понять «глава держави» та «президент» або «монарх» Якщо проаналізувати це, то можна помітити, що між науковцями існує певна розбіжність. Професор В.В. Сухонос аргументує, що поняття «президент» та «монарх» є ширшим, ніж поняття «глава держави», тобто не родовими відносно одне одного. Оскільки, президент може бути як главою держави, так і главою виконавчої влади, або як передбачено статтею 5 Конституції Франції бути арбітром в державі, або взагалі мати не визначений конституційно-правовий статус як у ФРН. Також президент та монарх сприймаються більше як національні лідери [3, с. 15–19; 4, с. 5].

Вже науковці Д.М. Бєлов та Ю.М. Бисага вважають, що поняття «глава держави» можна вважати родовим відносно поняття «президент». Оскільки, глава держави займає вище місце в системі державних органів й представляє державу на міжнародній арені, власне, що й притаманне президенту та монарху [1, с. 32].

З одного боку, поняття можна вважати родовим, оскільки якщо не отримати статус президента і монарха, відповідно не можна отримати статус глави держави. Особа, яка стає президентом або монархом, відповідно стає на верхівці державного механізму, тобто стає главою держави. З іншого боку, президент та монарх мають повноваження, значно ширші, ніж передбачає статус глави держави. Але це не означає, що ці назви не є родовими. Оскільки, те що з розвитком суспільних відносин президент та монарх отримали нові повноваження, розширилося їхнє сприйняття в суспільстві та їх статус, це не скасовує того що вони є родовими до поняття «глави держави».

Для розуміння статусу глави держави варто розглянути порядок набуття та припинення його повноважень, який є закріплений у кожній державі. Це повинно регулюватися на конституційному рівні, оскільки є важливою складовою функціонування інституту влади державного механізму й держави в цілому. У порядку набуття та припинення повноважень глав держав Німеччини, Франції та Польщі є багато особливостей. Хоч ці держави за формою правління є республіками, в них є багато різного, і в цьому можна переконатися навіть через інститут глави держави.

Порядок обрання глав держав та припинення їх повноважень варто розглянути у вигляді порівняння. Можна виокремити такі відмінні риси глав держав Німеччини, Франції та Польщі:

а) у Німеччині влада Президента у державі є слабшою, на відміну від глав держав Франції та Польщі. Досить велику роль у ФРН відіграє саме канцлер, але це є цілком очевидно, зважаючи на історію цієї держави;

б) вибори Президента у Франції та Польщі відбуваються шляхом таємного голосування на загальних, рівних та прямих виборах за мажоритарною системою абсолютної більшості. Вже у Німеччині президента обирає не народ, а Федеральний конвент, що складається з представників Нижньої палати Федерального Парламенту та парламентів земель, абсолютною більшістю голосів [4, с. 6-7; 5, с. 127; 6, с. 54]. Через обрання Президента Німеччини депутатами Бундестагу багато хто помилково вважає ці вибори двоступінчастими. Але їх відмінність полягає у тому, що у двоступінчастих виборах, народ обирає цих виборщиків безпосередньо перед самими виборами глави держави, і вони разом не належать до жодної з гілок влади;

в) у Франції та Польщі передбачено два тури виборів, якщо у першому кандидат не отримає більше половини голосів виборців, а у ФРН також передбачений третій тур виборів, якщо в попередніх кандидат не отримає абсолютної більшості голосів Федерального конвенту, то для обрання Президента достатньо буде відносної кількості голосів [4, с. 7; 5, с. 127; 6, с. 54];

г) вимоги до кандидатів на посаду глави держави у Німеччині та Польщі є чітко визначені, й прописані в Конституції, на відміну від Франції, де вимоги випливають з інших статей Конституції, норм законів та загальноприйнятих правил;

ґ) віковий ценз для можливості очолити державу у цих країнах різний. У Німеччині на день голосування кандидату на посаду глави держави має виповнитися 40 років, у Польщі – 35 років, а у Франції достатньо мати активне виборче право, тобто мати 18 років [6, ст. 54; 5, ст. 127];

д) Німеччина, Франція та Польща також мають різні строки проведення виборів до закінчення терміну повноважень глави держави – 30 днів, 20 днів та 75 днів відповідно [6, ст. 54; 4, ст. 7; 5, ст. 127];

е) у Німеччині передбачено самовисування особи у кандидати на посаду глави держави, на відміну від Польщі, де кандидата повинні висунути 100 тисяч громадян та Франції, де кандидат повинен мати підтримку від 500 кваліфікованих виборців [5, ст. 127; 7, с. 192];

є) особливістю Німеччини та Польщі на відміну від Франції є те, що обраний кандидат отримує повноваження глави держави після складання відповідної присяги, яка передбачена у конституціях держав. Також присяга містить релігійне звернення – «Тож, допоможи мені, Боже», що також свідчить про релігійність цих держав;

ж) у Німеччині, на відміну від Франції та Польщі прописані вимоги щодо несумісності, порушивши, які кандидат може бути позбавлений своїх повноважень достроково. Зокрема, ці вимоги стосуються настання причин, які унеможливлюють виконання главами держав своїх повноважень, а саме неможливості займати інші оплачувані посади, проводити комерційну діяльність, входити до складу керівництва, організацій, установ, що мають на меті отримання прибутку [6, ст. 55].

Варто зазначити те, що незважаючи на досить велику кількість розбіжностей між державами, вони мають також і спільні риси щодо порядку обрання та припинення повноважень глав держав:

а) Серед вимог, які ставляться до кандидата немає цензу осілості, проте ставиться вимога щодо обов'язкового громадянства відповідної держави, а також вимога мати обов'язкове активне виборче право;

б) термін повноважень глав держав та можливість його переобрання у Німеччині, Франції та Польщі становить п'ять років з можливістю переобрання лише раз [6, ст. 54; 4 ст. 6; 5, ст. 127];

в) передбачено дострокове усунення глави держави від виконання обов'язків, зокрема й органами конституційної юрисдикції. У Німеччині Президент може бути усунений в порядку імпічменту Федеральним конституційним судом, у Франції рішення щодо припинень повноважень приймає Конституційна рада, у Польщі – Державний Трибунал [6, ст. 61; 4, ст. 68; 5, ст. 131].

Не менш важливою складовою, яка необхідна для повноти отримання повного аналізу статусу глав держав у цих країнах є обсяг повноважень, якими вони наділяються. Саме від обсягу цих повноважень залежить роль інших органів в державному механізмі, функціонування держави на міжнародній арені та її майбутнє в цілому. Обсяг повноважень очільників держав повинен бути визначений конституціями. Довгий час глава держави мав необмежені повноваження та міг мати законодавчі повноваження, очолювати судову владу та мати інші повноваження, які зараз належать іншим органам в державному механізмі. Для кращості розуміння та зручності розмежування повноважень, їх варто розглядати через функції глави держави.

Зазвичай функції очільника держави поділяють на внутрішні та зовнішні. Але існує більш розширена їхня класифікація, а саме функції глави держави можна поділити на об'єктні та владні. До об'єктних функцій можна віднести внутрішні функції, зокрема, політичну, економічну, та культурну, а також зовнішні функції такі як зовнішньополітична та оборонна. Серед владних функцій глави держави виділяють загальні функції, до яких входять представницька й правотворча, та спеціальні функції, до яких належать гарантійна та виконавча функції [3, с. 179–182].

Однією з функцій глави держави є політична. Це не дуже поширена функція очільника у державах світу, але за неї варто згадати під час розгляду повноважень глав держав. Глава Німеччини у межах цієї функції він підписує прийняті закони, які не суперечать Конституції [6, ст. 82]. Глава держави у Франції повинен затвердити прийнятий Парламентом закон своїм підписом або ж відправити його на доопрацювання. Президент Франції має право законодавчої ініціативи у Парламенті, яке здійснює опосередковано через Прем'єр-міністра та право звернення з посланнями до Парламенту [4, ст. 10; 1, с. 241]. Вже Президент Польщі на відміну від Президента Німеччини та Франції може надавати громадянство держави або дозвіл виходу з нього. Проте, він як і Президент Франції може звертатися до Парламенту Республіки з посланнями та має право законодавчої ініціативи [5, ст. 137, ст. 118].

Зовнішньополітична функція є однією з найважливіших функцій глави держави, і тому в її межах очільникам зазвичай надається широке коло повноважень. У Німеччині, Франції та Польщі повноваження глав держав у межах цієї функції є схожими. Президент Німеччини має повноваження щодо представлення держави на міжнародній арені, укладання договорів з іншими державами від імені Федерації, яке зводиться до їх підпису та прийняття іноземних послів [6, ст. 59]. Глава держави у Франції як і у Польщі також призначає надзвичайних послів в іноземних державах та акредитує їх, веде переговори з представниками іноземних держав, укладає та ратифікує міжнародні договори [4, ст. 14, ст. 52; 5, ст. 133].

Оборонна функція глави держави, як і зовнішньополітична теж є однією з найважливіших функцій. Армія є важливою складовою повноцінного функціонування держави, і хто як не очільник держави повинен мати повноваження щодо регулювання Збройних Сил. Звичайно, ці повноваження повинні бути обмежені іншими органами державної влади. Інакше державі може загрожувати розпуск та занепад Збройних Сил, а зрештою й руйнування самої держави, оскільки без армії є великий ризик втратити державність.

Використання Збройних Сил може відбуватися тільки під керівництвом лідерів, які обрані демократичним шляхом. Відповідно, на цих лідерів покладається відповідальність за дії армії. Оскільки армія є компонентом політичної системи, яка підтримує владу в державі, а не протиставляється їй. А отже, Збройні Сили потрібно контролювати тією особою, яка стоїть на верхівці державного механізму. Тобто, з цього випливає, що глава держави повинен виступати не тільки головнокомандувачем, але й гарантом використання Збройних Сил виключно для захисту держави [8, с. 67].

Варто зазначити, що досить в багатьох державах притримуються того, що головнокомандувачем Збройних Сил є саме глава держави. Проте, в Німеччині Федеральний Президент не має таких повноважень, оскільки командування Збройними Силами держави покладено на Федерального міністра оборони. Проте, Президент може оголосити надзвичайний стан у разі нападу, на прохання Уряду та за згодою Бундесрату [6, ст. 65а, ст. 81, ст. 115а]. На відміну від Німеччини, у Франції глава держави є головнокомандувачем Збройних Сил та головує у Вищих радах і Комітетах Національної оборони [4, ст. 15].

У Польщі також вказано, що Президент є верховним головнокомандувачем Збройних Сил держави. Проте, цікавим є те, що у мирний час він визнаний головнокомандувачем опосередковано через міністра національної оборони, а під час війни він призначає головнокомандувача за по-

данням Прем'єр-міністра. Якщо розібратись детальніше, то можна визначити, що фактично глава Польської Республіки не є верховним головнокомандувачем Збройних Сил, це підтримується тільки символічно. На підтвердження цього можна сказати те, що запровадити воєнний стан в державі Президент може лише за поданням виконавчого органу держави. Реальний зміст влади Президента Польської Республіки над Збройними Силами проявляється в гарантуванні та контролі її політичної нейтральності, функціонуванні відповідно до вимог демократичної держави та її використанні лише для захисту від збройного нападу [5, ст. 134; 8, с. 67–69].

Функція представництва повинна бути присутня у глави держави кожної з країн, оскільки вона безпосередньо вказує на те, що глава держави представляє цю державу на міжнародній арені та діє в інтересах народу цієї держави. Глави держав Німеччини, Франції та Польщі є представниками своїх держав.

Не менш важливою функцією глави держави є правотворча. Саме в межах виконання цієї функції очільники держав можуть видавати певні нормативно-правові акти. Глава держави ФРН, відповідно до Конституції, може видавати нормативно-правові акти, але вони набувають сили лише після контрасигнації канцлера або компетентного міністра [6, ст. 59]. Президент Франції теж уповноважений видавати нормативно-правові акти, але вони, як і акти Президента ФРН потребують контрасигнації Прем'єр-міністром або відповідальним міністром [4, ст. 19]. У правотворчій функції глави держави Польщі є передбачено видання декількох видів нормативно-правових актів, а саме постанови та розпорядження, рішення щодо виконання своїх обов'язків, офіційні акти, які потребують контрасигнації [5, ст. 142, ст. 144].

Важливою також є гарантійна функція глави держави. У Німеччині не передбачено того, що Президент виступає гарантом. Вже у Франції статтею 5 Конституції сказано, що: «Він є гарантом національної незалежності, територіальної цілісності і додержання міжнародних договорів» [4, ст. 5]. З цього випливає, що Президент, здійснюючи свої повноваження, повинен забезпечити незалежність Французької Республіки та її територіальну цілісність через те, що він є головнокомандувачем Збройних Сил. Якщо розглядати Польську Республіку, то Конституція чітко передбачає, що Президент є гарантом безперервності державної влади [5, ст. 126].

Щодо виконавчої функції очільника держави, то вона передбачає, що глава держави може належати до виконавчої гілки влади, очолювати її та належати до інших органів виконавчої влади. Як передбачено Конституцією Німеччини – Федеральний Президент Німеччини не може бути членом уряду, тобто можна зробити висновок, що глава держави не виконує повноважень пов'язаних з виконавчою функцією [6, ст. 55].

У Франції у межах виконавчої функції Президент наділений значно ширшими повноваженнями на що вказує також і те, що Франція є напівпрезидентською республікою. Зокрема, глава держави головує у виконавчому органі Франції, має право призначати та припиняти повноваження Прем'єр-міністра й інших членів Уряду Франції за пропозицією призначеного Прем'єр-міністра, підписує урядові ордонанси [4, ст. 8, ст. 9, ст. 13]. Саме у Франції главу держави визначено арбітром. Тобто, коли виникають розбіжності між гілками влади, Президент повинен урегулювати це питання. Але також, глава держави головує в Уряді. Можна сказати, що він фактично очолює виконавчу владу, а положення ст. 21 Конституції Франції, яке вказує на те, що Прем'єр-міністр керує діяльністю Уряду залишається лише формальністю. На основі цього розвинувся так званий дуалізм влади у Французькій Республіці [9, с. 5-6; 4, ст. 21; 1, с. 193-194].

У Польщі глава держави також відіграє важливу роль у виконавчій владі. Відповідно до статті 10 Конституції Польської Республіки – Президента разом із Радою Міністрів віднесено до виконавчої влади. Але на відміну від Франції, глава держави не головує в Уряді Польщі. Йому належить прерогатива призначати Прем'єр-міністра Польщі [5, ст. 10, ст. 154].

Також варто звернути увагу на взаємодію глави держави з органами судової влади. У Німеччині Президент призначає суддів на посади та звільняє з них, має право помилування засуджених [6, ст. 60]. Президент Франції відіграє велику роль у функціонуванні конституційного органу, оскільки він призначає третину членів від складу Конституційної Ради та визначає її Голову. Також главі держави надано право здійснювати помилування щодо окремої особи [4, ст. 56, ст. 17]. Президент Польщі також має право на помилування окремих осіб [5, ст. 139].

Висновки. Глава держави є одним із ключових елементів у механізмі державної влади, що виконує важливу політичну, представницьку та координаційну функції. Статус глави держави пройшов тривалий шлях історичної еволюції – від сприйняття правителя як уособлення боже-

ственної волі або прямого представника Бога до сучасного розуміння його ролі як представника інтересів народу, гаранта державного суверенітету і стабільності державної влади. Зазначена трансформація пов'язана зі зміною суспільно-політичних цінностей, демократизацією суспільств та розвитком конституційних інститутів.

В історії Німеччини, Франції та Польщі становлення інституту глави держави відбувалося в умовах особливих соціальних, політичних та правових традицій. Кожна із досліджуваних держав пережила різні політичні режими, які сформували особливості сучасного конституційно-правового статусу президентів. На сьогодні порядок обрання та припинення повноважень глав держав у цих країнах має специфічні особливості, зокрема, це стосується вікового цензу кандидатів на посаду президента, права на самовисування, нормативних обмежень щодо сумісництва посад, а також порядку та підстав застосування процедури імпічменту.

Аналізуючи компетенцію глав держав Німеччини, Франції та Польщі, можна зробити висновок про відмінності у масштабі та змісті їх повноважень. Зокрема, президент Німеччини має більш обмежений обсяг повноважень порівняно з президентами Франції та Польщі, особливо у сферах виконавчої влади та оборони, що пояснюється особливостями конституційної моделі ФРН, де глава держави виконує переважно репрезентативні функції, а реальна виконавча влада концентрується в руках Федерального канцлера. Натомість президенти Франції та Польщі відіграють значно активнішу роль у здійсненні внутрішньої та зовнішньої політики та мають суттєвіші повноваження у сфері оборони, призначенні уряду, впливі на законодавчий процес та зовнішньополітичних рішеннях.

Відтак, порівняльний аналіз статусу та повноважень глав держав Німеччини, Франції та Польщі дозволяє краще зрозуміти специфіку державного устрою кожної із цих держав. Враховуючи, що глава держави взаємодіє з усіма гілками влади – законодавчою, виконавчою і судовою, – його статус є маркером рівня демократичності, централізації чи децентралізації влади в державі, а також відображає загальну модель політичного управління.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бєлов Д.М., Бисага Ю.М. Досвід конституційно-правового регулювання інституту президента в зарубіжних країнах: монографія. Ужгород: Ліра, 2007. 275 с. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/5095.
2. Задорожня Г.В. Конституційно-правовий статус глави держави в Україні та зарубіжних країнах: порівняльний аналіз: дис … д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2016. 484 с. URL: https://elar.naiau.kiev.ua/items/7e1fe223-b160-4252-aa30-a68f14c5ef39.
3. Сухонос В.В. Конституційно-правовий статус глави держави: порівняльний аспект: дис … д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Національна академія наук України. Київ, 2011. 400 с. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/79685.
4. Конституція Франції: станом на 1 січня 2015 р.: відповідає офіц. тексту. 1958. Ст. 89. URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/sites/default/files/as/root/bank_mm/constitution/constitution.pdf.
5. Конституція Польщі 1997 р. Ст. 243. URL: https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm.
6. Конституція Німеччини 1949 р. Ст. 146 URL: https://www.constituteproject.org/constitution/German_Federal_Republic_2012.
7. Романюк А.С. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір: дис … д-ра політ. наук: 23.00.02 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2008. 491 с. URL: https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2014/12/Final-tekst-WU.pdf.
8. Марчук М. Конституційно-правові засади діяльності Президента Республіки Польща у військовій сфері. *Національний юридичний журнал: теорія і практика.* 2015. С. 66–70. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2015/6/14.pdf.
9. Волощук О.Т. Конституційно-правові аспекти взаємовідносин глави держави і уряду у сучасних державах. *Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.* 2014. 13 с. URL: https://periodicals.karazin.ua/jls/article/view/1689.

УДК 342
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.17

РОЛЬ І МІСЦЕ ДЕМОКРАТІЇ УЧАСТІ В БАГАТОРІВНЕВІЙ СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

Ганжук О.А.,
аспірант кафедри конституційного і муніципального права Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

Ганжук О.А. Роль і місце демократії участі в багаторівневій системі управління в Європейському Союзі.

У статті досліджено роль і місце демократії участі в багаторівневій системі управління Європейського Союзу (ЄС) в контексті перспектив вступу України до ЄС. Зазначено, що отримання Україною статусу кандидата на членство в ЄС активізувало виконання положень установчих договорів про заснування ЄС та закріпленого в Конституції України євроінтеграційного курсу.

Розглядаються ідеї зарубіжних та вітчизняних вчених, зокрема В.О. Серьогіна, Ф. Брана, Д.О. Бодіслава, К.В. Рэдулеску, А.І. Соловйова, О.Ю. Оржеля, О.М. Палія, Ю.Д. Полянського, С.М. Гладкової, С.В. Соколика, П.І. Крайника, Т.О. Гусаченка тощо, що дали змогу поміркувати щодо рівнів багаторівневої системи управління ЄС. Автор звертає увагу на необхідність розуміння правової природи багаторівневого управління, яке характеризується розподілом повноважень між наднаціональним, національним, регіональним і місцевим рівнями.

Встановлено, що багаторівневе управління ЄС не означає обмеження суверенітету держав-членів, натомість вказує на погоджене здійснення спільної політики. Основу цього процесу становить принцип участі, закріплений у Білій книзі Європейського управління 2001 року. У статті охарактеризовано суб'єктів багаторівневого управління та розмежовано їх повноваження.

Особливу увагу приділено демократії участі як ключовому інструменту забезпечення легітимності влади в ЄС. Автор дійшов висновку, що з метою дотримання стабільності належного управління «good governance» необхідно знайти золоту середину між участю громадян і довірою до представницьких органів, які мають повноваження ухвалювати складні стратегічні рішення.

Розглянуто її традиційні та цифрові форми: громадські консультації, громадянські панелі, електронні петиції, опитування тощо. У контексті цифровізації ЄС аналізуються платформи Have your word, SINAPSE, Citizens' Engagement, що підвищують рівень залученості громадян до процесів прийняття рішень. Зроблено висновок, що демократія участі пронизує всі рівні управління – наднаціональний, національний і субнаціональний – забезпечуючи доступ громадян до процесів формування політики. Такий підхід сприяє зміцненню демократичної легітимності, прозорості та публічності діяльності європейських інституцій, а також адаптації України до європейських принципів управління.

Ключові слова: врядування, управління, демократія участі, громадянське суспільство, субсидіарність, інститути ЄС.

Hanzhuk O.A. The role and place of participatory democracy in the multi-level system of governance in the European Union.

The article examines the role and place of participatory democracy within the multi-level governance system of the European Union (EU) in the context of Ukraine's prospects for EU membership. It is noted that Ukraine's attainment of candidate status for EU membership has stimulated the implementation of the provisions of the EU founding treaties and the European integration course enshrined in the Constitution of Ukraine.

The article considers the ideas of both foreign and domestic scholars, including V.O. Seriohin, F. Bran, D.O. Bodislav, K.V. Rădulescu, A.I. Solovyov, O.Yu. Orzhel, O.M. Palii, Yu.D. Polyanskyi, S.M. Hladkova, S.V. Sokolyk, P.I. Kraiinyk, T.O. Husachenko, among others. These insights enabled a deeper reflection on the levels of the EU's multi-level governance system. The author highlights the necessity

of understanding the legal nature of multi-level governance, which is characterized by a division of competences among supranational, national, regional, and local levels.

It is established that multi-level governance in the EU does not imply a limitation of the sovereignty of Member States, but rather reflects the coordinated implementation of common policies. At the core of this process lies the principle of participation, enshrined in the 2001 White Paper on European Governance. The article outlines the subjects of multi-level governance and delineates their respective competences.

Particular attention is given to participatory democracy as a key instrument for ensuring the legitimacy of governance in the EU. The author concludes that to maintain the stability of «good governance», a balance must be found between citizen participation and trust in representative bodies authorized to make complex strategic decisions.

Both traditional and digital forms of participation are examined, including public consultations, citizens' panels, electronic petitions, surveys, etc. In the context of EU digitalization, the article analyzes platforms such as Have your word, SINAPSE, and Citizens' Engagement, which enhance citizen involvement in decision-making processes. It is concluded that participatory democracy permeates all levels of governance – supranational, national, and subnational – ensuring citizen access to policy-making processes. This approach contributes to strengthening democratic legitimacy, transparency, and the public accountability of European institutions, as well as supporting Ukraine's adaptation to European governance principles.

Key words: governance, management, participatory democracy, civil society, European Union, subsidiarity, EU institutions.

Постановка проблеми. Демократія участі є фундаментальною просторовою сферою, де безпосередньо й ефективно реалізуються принципи та механізми організації політичного життя суспільства в демократичній формі загального зразка [1, с. 7]. Погоджуючись з такою думкою, зазначимо, що партисипативна демократія як форма участі громадян властива не лише державному рівню влади. Демократія участі обіймає роль однієї з важливих рис правової системи ЄС, що дає підстави вести мову про присутність даного правового явища як складової у багаторівневій системі управління ЄС. В умовах реального вступу України до Європейського Союзу визначення місця демократії участі в багаторівневій системі управління має важливе значення, оскільки обґрунтовує специфіку даної форми демократії громадян згідно права ЄС.

Стан опрацювання наукової проблематики. Суттєвий вклад у розвиток демократії участі, окремі аспекти яких були присвячені питанням багаторівневої системи управління ЄС, внесли такі вітчизняні вчені, як В.О. Серьогін, І.Ф. Корж, С.В. Федонюк, І. Шумляєва, О.В. Батанов, О.С. Кондратинський, М.В. Фадєєв, В.П. Суворов тощо. Водночас, значна кількість питань, пов'язаних з визначенням місця демократії участі у багаторівневій системі управління ЄС залишається нерозкритими, особливо у контексті змін, які протягом останніх років стосувалися волевиявлення громадян на рівні муніципалітету, що й обумовлює актуальність дослідження.

Метою даної статті є з'ясування ролі і місця демократії участі в багаторівневій системі управління в ЄС.

Виклад основного матеріалу. Присвоєння Україні статусу кандидата на членство в ЄС наближує виконання нашою державою критеріїв Договору про заснування Європейської Спільноти (Маастрихтського договору) [2], а також до багаторівневої системи управління.

Вперше згадка про багаторівневу систему управління в ЄС була зроблена у Білій книзі ("European governance: a WhitePaper") 2001 року. Згідно даного документу, Біла книга висвітлює Союз, заснований на багаторівневому управлінні, в якому кожен учасник робить внесок відповідно до своїх здібностей або знань в успіх загальної діяльності. У багаторівневій системі проблемою є встановлення чітких правил того, як компетенція розподіляється; тільки це невиключне бачення може забезпечити найкращі інтереси всіх держав-членів і всіх громадян Союзу» [3]. Як стає відомо з наведеного абзацу, багаторівневе управління стосується розподілу повноважень між Союзом та його державами-членами, тобто описує наднаціональний рівень реалізації влади. Однак, в контексті ЄС існує понад один рівень реалізації влади (не лише наднаціональний).

За А.І. Соловйовим, багаторівнева система управління є сукупністю наднаціональних, національних, регіональних і місцевих публічних органів влади, що обираються на основі загального виборчого права і відповідальні за свої політичні рішення і дії щодо громадян, а також мережа відносин між сферами управління всередині держав-членів та між країнами [4, с. 6]. На думку авторів

курсу лекцій «Європейський досвід державного управління», європейське врядування (European governance) в ЄС багаторівневим управлінням в багатовекторній системі, що складається з європейських інституцій і національних органів влади, охоплює місцеве самоврядування і громадянське суспільство, залучає до процесів прийняття рішень міжнародних експертів та лобістів [5, с. 4].

Ф. Бран, Д.О. Бодіслав та К.В. Рэдулеску у статті «Європейське багаторівневе управління» приходять висновку, що багаторівневе управління є скоординованими діями ЄС, держав-членів та місцевої та регіональної влади, що засновані на принципах субсидіарності, пропорційності та партнерства. Вчені виокремлюють декілька рівнів та відповідно суб'єктів багаторівневого управління, серед яких: 1) наднаціональний рівень (куди входять Європейська комісія, Європейська рада та Європейський парламент, Суд Європейського Союзу, Рахункова палата та Європейський центральний банк); 2) національний рівень (представлений главою держави, парламентом та урядом разом з міністерствами); 3) регіональний рівень (представлений регіональними органами влади, за умови процесу регіоналізації, а також фондами); 4) місцевий рівень (представлений місцевими органами влади) [6].

На нашу думку, багаторівневим управлінням в межах ЄС є система взаємодії кількох рівнів влади, зокрема наднаціонального (інституції в межах ЄС), національного (керівництво держав), субнаціонального (регіональне представництво та місцеві органи влади в межах держав), у процесах прийняття рішень та розвитку національних та регіональних політик у межах ЄС. Кожен з рівнів влади налічує своїх суб'єктів, що є представниками кожного рівня та, головним чином, забезпечують взаємодію у межах багаторівневого управління в рамках ЄС. Що стосується залучення приватних осіб, юридичних осіб та інститутів громадянського суспільства до процесів прийняття рішень, вважаємо, їх не можна віднести до повноцінних суб'єктів багаторівневого управління, адже вони не наділені публічно-владними повноваженнями в межах Європейського Союзу. Поруч з цим, дані суб'єкти не лише долучаються до процесу прийняття управлінських рішень на рівні ЄС, але й мають право самостійно ініціювати процедуру спільного прийняття рішень.

Вказане яскраво демонструє реалізацію принципу участі, як однієї з головних засад побудови багаторівневого управління в межах ЄС, визначеної у Білій книзі 2001 року. Як звертає увагу В.О. Серьогін у статті «Європейське управління як інститут конституційного права Європейського Союзу», актуальність та ефективність політики ЄС залежить від забезпечення широкої й активної участі зацікавлених суб'єктів у всіх ланках політики – від розробки концепції до реалізації прийнятих рішень [7, с. 33]. Погоджуючись з тезою судді Суду Європейського Союзу Франкліна Дехуссе, що непрозорість є «найкращим захистом, який можна уявити для поганого управління» [8], залучення громадянського суспільства до прийняття рішень забезпечує становлення сучасної демократичної моделі європейського управління.

Вказане дає підстави дійти висновку, що якщо участь громадян пронизує всю систему ЄС та є базисом багаторівневого управління, відповідно роль та місце демократії участі зводиться до того, що вона, а точніше її інструменти, присутні на всіх рівнях багаторівневого управління – наднаціональному, національному та субнаціональному – та забезпечують залучення громадян до висловлення власних переконань щодо реалізації політики ЄС.

Демократія участі в межах багаторівневого управління в Європейському Союзі

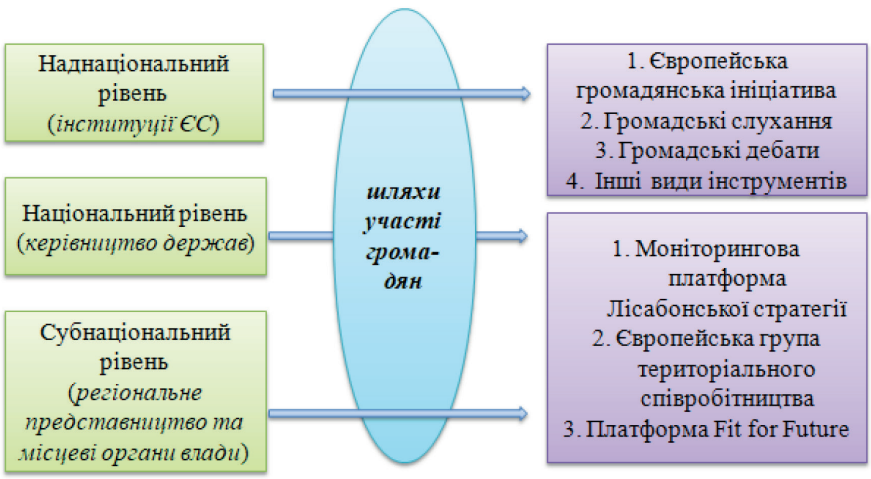

Аналізуючи результати попередніх наукових досліджень щодо різноманітності форм демократії участі, а також актуальні нормативно-правові акти ЄС щодо посилення громадської участі [9], приходимо висновку, що місце та роль демократії участі в ЄС доцільно зобразити наступним чином (через схему вище) із основними виокремленими тезами: а) громадська участь є тією ознакою, що характеризує багаторівневу систему управління в ЄС; б) роль демократії участі у багаторівневій системі управління надає їй першочергового значення як засобу реалізації принципу «участі», передбаченого Білою книгою 2001 року; в) місце демократії участі у багаторівневій системі управління зводиться до того, що вона присутня на всіх рівнях – наднаціональному (інституції ЄС), національному (керівництво держав), субнаціональному (регіональне представництво та місцеві органи влади в межах держав).

Запропонована схема демонструє роль та місце демократії участі у багаторівневому управлінні в ЄС. Наднаціональний рівень багаторівневого управління передбачає взаємозв'язок інституцій ЄС, серед яких Європейський парламент, Рада Європейського Союзу, Європейська Комісія тощо, та громадян (об'єднань громадян) під час здійснення останніми свого безпосереднього права на участь. Так, наприклад, при реалізації громадянами права на громадські слухання та громадські дебати, відповідно до Резолюції від 7 липня 2021 року про громадські дебати та участь громадян у прийнятті рішень в ЄС (2020/2201(INI), взаємодія відбувається із Європейським парламентом [10]; здійснення Європейської громадянської ініціативи, тобто ініціювання одним мільйоном громадян пропозиції Європейській Комісії щодо прийняття правового акту, забезпечує зв'язок громадян із Європейською Комісією, відповідно [11]. Оскільки вказані інструменти громадської участь були описані у попередніх наукових дослідженнях, то зупинятися на них необхідності немає.

Що стосується інших видів інструментів демократії участі, що використовуються на наднаціональному рівні багаторівневого управління, то ними є громадські консультації (портал Have your word), Європейські громадянські панелі (платформа Citizens' Engagement), громадські опитування, електронні спільноти (платформа SINAPSE) та електронні петиції. Поява даних інструментів обумовлена поширенням впливу інформаційних технологій, соціальних медіа та проектів з цифровізації у ЄС, тому їх справедливо можна іменувати «цифровими». Специфіка вказаних інструментів полягає в тому, що, з одного боку, вони не знайшли на нормативному рівні належної регламентації, проте, з іншого боку, вказівка щодо їх використання здійснюється ЄС. Функціонування даних інструментів підвищує рівень участі громадян у процесах прийняття рішень в ЄС, адже «традиційні» інструменти через надто формалізовані вимоги (наприклад, Європейська громадянська ініціатива) не завжди дають змогу одержати бажані результати. Розглянемо деякі цифрові інструменти демократії участі більш детально.

Громадські консультації є наслідком втілення програми «Цифрова Європа» та реалізуються через створену веб-структуру - портал Have your word, що дає можливість формувати політику ЄС шляхом висловлення своєї думки щодо запланованих Європейською Комісією ініціатив та вже існуючих законів. Наприклад, 23 липня 2024 року на порталі Have your word було опубліковано ініціативу щодо оновлення Правил ЄС щодо запобігання придбанню та використанню прекурсорів вибухових речовин терористами та злочинцями для виготовлення саморобної вибухівки для організації нападів. Строк надання відгуку на дану ініціативу становить один місяць, протягом якого усі заінтересовані особи можуть ознайомитися із текстом даної ініціативи та висловити свою думку [12].

Європейські громадянські панелі (European citizens' panels) як новий інструмент участі, був запроваджений після успішного проведення цифрової платформи Конференції про майбутнє Європи 2021-2022 року, метою чого було вислухати громадян ЄС та провести дебати щодо визначення низки ключових пріоритетів і проблем ЄС. У Конференції взяли участь більше 5 мільйонів громадян, що дає підстави розцінювати її як один із найуспішніших проектів ЄС [13]. Що стосується Європейських громадянських панелей, то вони є об'єднанням ста п'ятдесяти випадкових громадян з усіх 27 держав-членів, який було обрано шляхом випадкового відбору незалежно від віку, статі, освіти тощо для обговорення на європейському рівні ключових майбутніх пропозицій. Європейські громадські панелі включають учасників, які працюють разом у малих групах (у кожній приблизно 12 осіб) і всі разом (на пленарних засіданнях). Із середини грудня 2022 року було сформовано три Європейські громадянські панелі, які залучені у обговоренні питань стосовно харчових відходів, віртуального світу та навчальної мобільності [14].

Національний та субнаціональний рівні багаторівневого управління також означають взаємозв'язок інституцій ЄС та громадян (об'єднань громадян) під час здійснення останніми свого права на участь, проте на відміну від наднаціонального рівня така участь здійснюється не безпосередньо, а через уповноважених представників держави (президент, уряд, парламент, міністерства тощо) та місцевих органів влади (регіональні уряди, муніципалітети та інші місцеві органи влади тощо). Тобто, на відміну від прямого волевиявлення громадян, волевиявлення здійснюється представницьким способом, але також має враховувати принцип «верховенства права». Інструментами участі на даних рівнях є, згідно наведеної вище схеми, є Платформа Fit for Future [15], Європейська група територіального співробітництва [16] та Моніторингова платформа Лісабонської стратегії.

Так, наприклад, Європейська група територіального співробітництва (European grouping of territorial cooperation) є форма транскордонного, транснаціонального та/або міжрегіонального співробітництва між державами та місцевими та регіональними органами влади. Європейська група територіального співробітництва має статус юридичної особи та регулюється Регламентом Ради ЄС 1082/2006 від 5 липня 2006 року. Згідно Регламенту Європейська група територіального співробітництва може включати держав-членів або органи влади на національному рівні, регіональні або місцеві органи влади, а також державні підприємства або органи публічного права, підприємства, яким доручено надання послуг загального економічного інтересу, або національні, регіональні чи місцеві органи влади, органи чи підприємства з країн, що не входять до ЄС (стаття 3) [16]. Наразі зареєстрованими є 89 Європейських груп територіального співробітництва, що особливо зосереджені вздовж кордонів Угорщини, Словаччини, Франції, Іспанії та Португалії [17].

Висновки. Демократія участі є важливою складовою багаторівневої системи управління ЄС. Роль демократії участі надає їй першочергового значення як засобу реалізації принципу «участі», передбаченого Білою книгою ("European governance: a WhitePaper") 2001 року, місце демократії участі у багаторівневій системі управління зводиться до того, що вона присутня на всіх рівнях багаторівневого управління: наднаціональних, національних, регіональних і місцевих публічних органів влади. Зазначимо, що нині спостерігається зміна тренду від представницької демократії до посилення елементів демократії участі. Отже, тренд на участь громадян у прийнятті рішень набирає обертів, однак він є частиною еволюції демократії, де представницькі та участьові механізми працюють разом для забезпечення більш інклюзивного та відповідального управління. Для забезпечення стабільності належного управління «good governance» необхідно знайти золоту середину між участю громадян і довірою до представницьких органів, які мають повноваження ухвалювати складні стратегічні рішення. Уряди та європейські інституції повинні підтримувати громадянську активність, але водночас забезпечувати, щоб рішення ухвалювалися з урахуванням як короткострокових потреб суспільства, так і довгострокових цілей. Таким чином, демократія участі має залишатися важливою частиною процесу належного управління «good governance», але представницькі інституції повинні продовжувати виконувати ключову роль, забезпечуючи стабільність і стратегічну спрямованість політики інституцій ЄС на всіх рівнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бойко О. Існуючі форми локальної демократії та механізми їх правового регулювання. Київ, Центр політико-правових реформ, 2023. 135 с.
2. Договір про заснування Європейської Спільноти (Договір про заснування Європейського економічного співтовариства): Міжнародний документ від 25.03.1957 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#Text (дата звернення: 19.03.2025).
3. European Governance «European governance: a WhitePaper». Brussels, 25.7.2001. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/DOC_01_10 (дата звернення: 19.03.2025).
4. Словник основних термінів і понять з дисципліни «Менеджмент і адміністрування (теорія організації)» для студентів спеціальності 073 Менеджмент ступеня вищої освіти «бакалавр» [Текст] / А.І. Соловйов. Херсон: вид-во ФОП Вишемирський В. С, 2019. 31 с.
5. Європейський досвід державного управління: Курс лекцій / Уклад.: О.Ю. Оржель, О.М. Палій, Ю.Д. Полянський, С.М. Гладкова, С.В. Соколик, П.І. Крайник, Т.О. Гусаченко; за заг. ред. О.Ю. Оболенського, С.В. Сьоміна, А.О. Чемериса, С.В. Загороднюка, О.Л. Приходько, Л.О. Воронько. К.: Вид-во НАДУ, 2007. 76 с.

6. Florina Bran, Dumitru Alexandru Bodislav, Carmen Valentina Rădulescu European Multi-Level Governance. *European Journal of Sustainable Development*, (2019), 8, 5, 66–74. URL: 918-Article%20Text-1826-1-10-20190928.pdf (дата звернення: 19.03.2025).
7. Серьогін В.О. Європейське управління як інститут конституційного права Європейського Союзу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «ПРАВО».* Випуск 33, 2022. С. 28–43.
8. About Open Government in the EU. URL: https://www.eu-opengovernment.eu/?page_id=5 (дата звернення: 19.03.2025).
9. Офіційний веб-сайт Європейського Союзу. URL: https://european-union.europa.eu/live-work-study/participate-interact-vote_en (дата звернення: 19.03.2025).
10. European Parliament resolution of 7 July 2021 on citizen debates and citizen participation in EU decision-making (2020/2201(INI)).URL: https://surl.lu/ekcghx (дата звернення: 19.03.2025).
11. Консолідовані версії Договору про ЄС та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями: Міжнародний документ від 07.02.1992, 25.03.1957. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text (дата звернення: 19.03.2025).
12. Marketing and use of explosives precursors – updated rules. Have your say – Public Consultations and Feedback. URL: https://surli.cc/tzswof (дата звернення: 19.03.2025).
13. Conference on the Future of Europe. URL: https://surl.li/jsxppl (дата звернення: 19.03.2025).
14. European citizens' panels. URL: https://citizens.ec.europa.eu/index_en (дата звернення: 19.03.2025).
15. Annual work programme. URL: https://surl.li/amuutz (дата звернення: 19.03.2025).
16. Regulation (EC) No 1082/2006 of the European Parliament and of the Council of 5 July 2006 on a European grouping of territorial cooperation (EGTC). URL: https://surl.li/boqtux (дата звернення: 19.03.2025).
17. European Grouping of Territorial Cooperation. URL: https://cor.europa.eu/en/our-work/Pages/egtc.aspx (дата звернення: 19.03.2025).

УДК 342.97
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.18

ВПЛИВ РІШЕНЬ ЄСПЛ НА ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ: ВИКЛИКИ СУЧАСНОГО СВІТУ

Гончар Д.В.,
юрист,
член Американської Асоціації з міжнародного права

Гончар Д.В. Вплив рішень ЄСПЛ на захист прав людини: виклики сучасного світу.
Вказується, належна охорона фундаментальних прав особи виступає ключовим критерієм існування справжньої правової держави. Висвітлення функціонування Європейського суду з прав людини набуває все більшого поширення в інформаційному просторі. Значимість цієї інституції з часом не лише не зменшується, а й посилюється. На сьогодні ЄСПЛ перетворився на дієвий механізм правового захисту для тих громадян, які вичерпали можливості добитися справедливості в межах національної правової системи.

У статті досліджено вплив рішень ЄСПЛ на захист прав людини крізь призму сучасних викликів та загроз. Зазначено, що недосконаліть національної судової системи є очевидним фактом. При цьому Україна входить до п'ятірки країн з найбільшою кількістю звернень до Європейського суду з прав людини. Наголошено, що той факт, що дедалі більше людей звертається до Європейського суду з прав людини, засвідчує, що він є ефективним механізмом захисту їхніх прав і свобод. Проте ЄСПЛ є наддержавним механізмом захисту прав людини: його можливості обмежені його повноваженнями, широта яких визначається із врахуванням поваги до суверенітету держав-членів, які добровільно взяли на себе зобов'язання виконувати рішення Суду, в яких вони є сторонами. Ефективність механізму правового захисту, створеного Європейською конвенцією з прав людини, залежить не тільки від ефективності роботи Суду, а й від того, наскільки сумлінно держави виконують його рішення. І лише сукупність цих двох факторів має своїм наслідком забезпечення прав людини та основоположних свобод, передбачених Конвенцією. Зроблено висновок, що у контексті адаптації українського законодавства до законодавства ЄС забезпечення соціальних прав людини (право на гідний рівень життя та соціальний розвиток), політичних прав (дотримання міжнародних виборчих стандартів, права на об'єднання), захист прав людини є запорукою стабільних партнерських відносин з державами-членами ЄС. Україні необхідно й надалі докладати чималих зусиль для забезпечення дієвості Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, створити нові ефективні національні засоби правового захисту від її порушень, адаптувати національне законодавство до європейських стандартів. Тобто найефективніший і безпосередній захист прав та свобод людини, гарантованих Конвенцією, має забезпечуватися на національному рівні.

Ключові слова: права людини, захист прав людини, верховенство права, Європейський суд з прав людини, держава, юрисдикція, скарга, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Honchar D.V. The impact of the ECTHR decisions on the protection of human rights: challenges of the modern world.
It is indicated that proper protection of fundamental human rights is a key criterion for the existence of a true legal state. Coverage of the functioning of the European Court of Human Rights is becoming increasingly widespread in the information space. The significance of this institution not only does not decrease over time, but also increases. Today, the ECHR has become an effective mechanism of legal protection for those citizens who have exhausted the possibilities of achieving justice within the national legal system.

The article examines the impact of the ECtHR decisions on the protection of human rights through the prism of modern challenges and threats. It is noted that the imperfection of the national judicial

system is an obvious fact. At the same time, Ukraine is among the five countries with the largest number of applications to the European Court of Human Rights. It is emphasized that the fact that more and more people are applying to the European Court of Human Rights indicates that it is an effective mechanism for protecting their rights and freedoms. However, the ECtHR is a supranational mechanism for the protection of human rights: its capabilities are limited by its powers, the breadth of which is determined taking into account respect for the sovereignty of the member states that have voluntarily undertaken to implement the decisions of the Court to which they are parties. The effectiveness of the legal protection mechanism established by the European Convention on Human Rights depends not only on the efficiency of the Court's work, but also on how conscientiously states implement its decisions. And only the combination of these two factors has the effect of ensuring human rights and fundamental freedoms stipulated by the Convention. It is concluded that in the context of adapting Ukrainian legislation to EU legislation, ensuring social human rights (the right to a decent standard of living and social development), political rights (compliance with international electoral standards, the right to association), and protecting human rights are the key to stable partnership relations with EU member states. Ukraine needs to continue to make considerable efforts to ensure the effectiveness of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, to create new effective national remedies for its violations, and to adapt national legislation to European standards. That is, the most effective and direct protection of human rights and freedoms guaranteed by the Convention should be ensured at the national level.

Key words: human rights, protection of human rights, rule of law, European Court of Human Rights, state, jurisdiction, complaint, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

Постановка проблеми. Ефективний захист прав людини є однією з основних ознак будь-якої правової держави. Питання, пов'язані з діяльністю Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд), дедалі більше висвітлюються в засобах масової інформації. Протягом багатьох років актуальність Суду не спадає, а навпаки зростає. ЄСПЛ сьогодні став надійним інструментом захисту прав громадян, які втратили надію на справедливість у своїй державі.

Україна входить до п'ятірки країн з найбільшою кількістю звернень до Європейського суду з прав людини. Наприклад, станом на 2024 рік, за словами судді ЄСПЛ від України Миколи Гнатовського, до ЄСПЛ надійшло майже 8 тисяч заяв від України, які стосуються порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція). «Загалом скарги громадян України достатньо типові, вони стосуються тих самих системних проблем, які не розв'язуються десятиліттями. Є, наприклад, велика системна проблема умов тримання під вартою та умов у пенітенціарних установах. Багато заяв на цю тему надходило і надходить, їхня кількість збільшується» [1], – зазначив Гнатовський. Відтак додав, що в Україні залишаються проблеми, пов'язані з тривалістю судового провадження, як у цивільних, так і в кримінальних справах. Є проблеми з тривалістю тримання під вартою, з належним обґрунтуванням рішення про взяття та про продовження тримання особи під вартою тощо. Традиційними є скарги, пов'язані з неефективністю розслідування у справах, де йдеться про потенційне порушення права на життя, про заборону катувань та інших видів неналежного поводження з особою, навіть якщо їхня кількість дещо знизилася останнім часом [1].

Варто відзначити тенденцію збільшення кількості скарг, поданих до Європейського суду з прав людини проти України. Це свідчить як про інтенсивність процесів встановлення демократії, так і про низьку ефективність національної судової системи в захисті прав і свобод людини та громадянина.

Ступінь наукової розробки проблеми дослідження. Окремі аспекти проблематики впливу рішень ЄСПЛ на захист прав людини вивчали такі вітчизняні вчені як О. Барабаш, Д. Бєлов, Ю. Бисага, Ю. Ведєрніков, С. Головатий, Д.О. Дроздов, О. Дроздова, С. Задорожна, І. Іванків, С. Кузніченко, А. Кучук, А. Левенець, В. Лемак, М. Мельник, Л. Наливайко, О. Орлова, М. Пендюра, В. Рогальська, О. Садовська, Л. Сердюк, О. Солдатенко та ін.

Метою статті є дослідження впливу рішень ЄСПЛ на захист прав людини крізь призму сучасних викликів та загроз.

Виклад матеріалу. В Україні є проблема загальної кризи довіри суспільства до всіх інститутів влади, зокрема до діяльності правоохоронних органів і суду [2]. Недосконалість національної судової системи є очевидним фактом. Так, у справі «Шерстнева та інші проти України» заявни-

ки скаржилися передусім на те, що тривалість кримінальних проваджень у їхніх справах була несумісною з вимогами щодо «розумного строку», а відтак і на відсутність ефективних засобів юридичного захисту. Вони покликалися на пункт 1 статті 6 та статтю 13 Конвенції. Суд вказав, що розумність тривалості судового розгляду має оцінюватися з огляду на обставини справи та з урахуванням таких критеріїв, як складність справи, поведінка заявників і відповідних органів влади, а також важливість предмета спору для заявників [3].

Ще раніше (у справі «Меріт проти України» [4]) Суд уже встановлював порушення щодо питань, аналогічних тим, про які йдеться в розглядуваній вище справі. Проаналізувавши всі наявні матеріали, ЄСПЛ не вбачає жодних фактів або аргументів для іншого висновку щодо прийнятності та суті цих скарг. Беручи до уваги свою практику з вказаного питання, Суд вважає, що в цьому випадку тривалість судових розглядів була надмірною і не відповідала вимозі «розумного строку». Суд також зазначає, що заявники не мали ефективного засобу юридичного захисту. Тож ці скарги є прийнятними та свідчать про порушення пункту 1 статті 6 і статті 13 Конвенції [3].

А, скажімо, у справі «Дяченко та інші проти України» заявники скаржилися, зокрема, на те, що тривалість цивільних проваджень була несумісною з вимогою «розумного строку», та на відсутність ефективного засобу юридичного захисту у зв'язку із цим [5].

У справі «Михайленко проти України» ЄСПЛ визнав, що громадянин був позбавлений можливості особисто звернутися до суду для поновлення своєї дієздатності. Законодавство України було визнано таким, що не відповідає європейській практиці у цій сфері [6].

Прикладом порушення статті 6 Конвенції є справа «Лучанінова проти України», у якій заявниця скаржилася на несправедливе провадження щодо неї в суді з огляду, зокрема, на порушення вимог відкритості судового розгляду (який було проведено не у приміщенні суду, а в палаті лікувального закладу, де заявниця перебувала поруч зі своїм шестирічним онуком на стаціонарному лікуванні); ненадання їй можливості й достатнього строку для підготовки свого захисту та неможливість забезпечення явки й допиту свідків зі своєї сторони (справу було розглянуто у приміщенні медичної установи за участю лише свідків обвинувачення), оскільки її заздалегідь не повідомили про дату і час судового засідання; позбавлення заявниці права на консультацію юриста (захисника призначив суд за відсутності вільної згоди заявниці на це); порушення судами апеляційної й касаційної інстанцій права заявниці на перегляд несправедливого, як на її думку, рішення суду першої інстанції. У цій справі ЄСПЛ вбачає порушення національними судами України пункту 1 та підпунктів «b» і «c» пункту 3 статті 6 Конвенції [7].

У рішенні у справі «Хохліч проти України» ЄСПЛ встановив порушення статті 3 Конвенції в частині умов утримання заявника в камерах смертників протягом чотирьох років, відхиливши попереднє заперечення Уряду про те, що заявник жодного разу не звернувся до судових або виконавчих органів влади зі скаргами про порушення його прав і, таким чином, не дав можливості Уряду відреагувати відповідно на заявлені порушення його прав та виправити їх за допомогою національних механізмів захисту. Суд відзначив, що заявник у цій справі та його матір декілька разів скеровували начальнику слідчого ізолятора письмові й усні скарги щодо умов ув'язнення заявника й медичного догляду, який він отримував, тому органи влади були достатньо обізнані із ситуацією заявника та мали змогу вивчити умови його утримання, а також за потреби запропонувати компенсацію. До того ж Уряд не показав, у який спосіб оскарження умов утримання до суду могло б призвести до їх поліпшення, і не надав жодного прикладу з національної судової практики, щоб довести, що таке провадження, ініційоване засудженим, мало перспективу успіху. За цих обставин ЄСПЛ дійшов висновку, що не було доведено з достатньою впевненістю, що наслідком використання засобів захисту, запропонованих Урядом, було б отримання відшкодування заявником за його скаргами щодо умов утримання [8].

Як відомо, з моменту виникнення міжнародних організацій у галузі захисту прав людини і громадянина існує постійний пошук механізмів практичної реалізації принципу справедливості, бодай щодо відстоювання власних інтересів [9]. Отже, справедливість – це вже не мета розвитку суспільства загалом, а один із критеріїв регулювання суспільних відносин.

Інколи у справедливості вбачають сукупність принципів і процедур, що регулюють розподіл життєвих благ і тягарів, прав та обов'язків індивідів і суспільних груп. У юридичному сенсі справедливість розглядають як властивість права [10], виражену, зокрема, у рівному юридичному масштабі поведінки і в пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню [11, с. 15].

Як вказує О.Б. Прокопенко, право на справедливий суд є суб'єктивним правом особи, яке забезпечує реалізацію інших її прав в разі їх невизнання, оспорювання або порушення іншими суб'єктами правовідносин, зокрема державою в особі її органів та посадових осіб. Право на справедливий суд належить до процесуальних прав-гарантій, закріплених на національному й міжнародному рівнях, у забезпеченні яких держава і міжнародна спільнота відіграють важливу роль. Така роль має передбачати і активні дії, спрямовані на створення конкретних механізмів забезпечення цього права, і утримання від вчинення дій, що можуть створювати фактичні правові перешкоди для його реалізації [12, с. 181–184].

На думку Ю.А. Тоботи, підходи до розуміння категорії «справедливість» охоплюють такі характерні ознаки цього поняття: 1) чесність, порядність, неупередженість (об'єктивність) у відносинах між суб'єктами права, відповідність таких відносин моральним і правовим нормам; 2) певне співвідношення (пропорційність) між злочином і покаранням, працею й винагородою; 3) рівність правового статусу суб'єктів права [13].

Отже, термін «справедливий» у контексті судового провадження можна розуміти як неупереджений, незалежний, об'єктивний розгляд справи, що рівною мірою відповідає нормативним приписам і враховує інтереси і права всіх учасників провадження.

Існування наднаціональних механізмів захисту прав людини, таких як Європейський суд з прав людини, може не тільки вирішити цю проблему, але й вплинути на розвиток судової системи України [14, с. 128].

Важливою складовою частиною інституційної системи Ради Європи є ЄСПЛ, який став унікальним наднаціональним органом правосуддя [15, с. 21]. На зв'язок ЄСПЛ з інституційною системою Ради Європи вказує й те, що персонал Суду вважається персоналом Ради Європи і призначається на посади її Генеральним секретарем.

На основі цього можна стверджувати, що Європейський суд з прав людини є невід'ємною частиною інституційної системи Ради Європи. Об'єктивні процеси підвищення ефективності і якості захисту прав людини і громадянина потребують подальшого розвитку та вдосконалення цієї інституційної системи [16, с. 102].

Подолавши рубіж століть, Європейський суд з прав людини ввібрав у себе багато нововведень і змін, які були необхідною відповіддю щораз більшій кількості заяв, поданих до ЄСПЛ. Той факт, що дедалі більше людей звертається до Європейського суду з прав людини, засвідчує, що він є ефективним механізмом захисту їхніх прав і свобод. Проте ЄСПЛ є наддержавним механізмом захисту прав людини: його можливості обмежені його повноваженнями, широта яких визначається із врахуванням поваги до суверенітету держав-членів, які добровільно взяли на себе зобов'язання виконувати рішення Суду, в яких вони є сторонами. З огляду на це, ефективність механізму правового захисту, створеного Європейською конвенцією з прав людини, залежить не тільки від ефективності роботи Суду, а й від того, наскільки сумлінно держави виконують його рішення. І лише сукупність цих двох факторів має своїм наслідком забезпечення прав людини та основоположних свобод, передбачених Конвенцією [17, с. 98].

Зауважимо, що рішення Європейського Суду з прав людини (ЄСПЛ) мають кілька важливих характеристик та елементів:

1. *Обов'язковість*: Рішення Суду є обов'язковими для країн-членів Ради Європи, які ратифікували Європейську конвенцію з прав людини. Країни зобов'язані виконувати рішення Суду та приймати заходи для виправлення порушень, визначених у рішенні.

2. *Індивідуальні та колективні справи*: Рішення Суду можуть виникати внаслідок розгляду як індивідуальних скарг, поданих громадянами чи юридичними особами, так і колективних скарг, які можуть представляти групу осіб чи організацій.

3. *Забезпечення компенсації*: У випадках визнання порушень прав людини, Суд може призначити компенсацію для постраждалих. Це може включати матеріальну компенсацію та компенсацію за моральні страждання. Суду визначають конкретні порушення статей Європейської конвенції з прав людини та надають обґрунтування для своєї позиції. Додатково, Суд може надавати рекомендації щодо змін у законодавстві чи процедурах країни, яка порушила права.

4. *Визначення порушень та рекомендації*: Рішення Суду визначають конкретні порушення статей Європейської конвенції з прав людини та надають обґрунтування для своєї позиції. Додатково, Суд може надавати рекомендації щодо змін у законодавстві чи процедурах країни, яка порушила права.

5. *Публікація рішень*: Рішення Суду публікуються та стають частиною юридичної практики. Це сприяє створенню прецедентів та забезпечує консистентність у застосуванні прав людини в різних справах та країнах.

6. *Виконання рішень*: Країни-члени зобов'язані виконувати рішення Суду. Якщо країна не виконує рішення або не приймає заходи для його виконання, це може призвести до додаткових процедур, включаючи винесення вироку про порушення. Рішення ЄСПЛ грають ключову роль у захисті та забезпеченні прав людини в Європі, а їхні наслідки мають важливий вплив на національні правові системи країн-членів Ради Європи. Завдяки практиці ЄСПЛ Конвенція залишається сильним і дієвим інструментом, якому під силу вирішувати актуальні виклики сьогодення, зміцнюючи верховенство права, підтримуючи демократичні основи в Європі [18].

Отже, безпосередньо результатом ефективного функціонування механізму захисту прав і свобод людини в європейських демократичних країнах є високий рівень захищеності кожної особистості й суспільства в цілому від протиправних посягань. Однак, незважаючи на наявність досконалого механізму захисту прав і свобод людини в Європі, кількість заяв, поданих до Європейського суду з прав людини, постійно зростає. Завантаженість Суду призводить до значних затримок у розгляді. Відповідальність за гарантування прав і свобод, визначених Конвенцією, покладається передусім на держави-учасниці, саме вони зобов'язані створити правові умови для запобігання порушенням, а в разі потреби – для відновлення порушених прав.

Висновки. Європейський вибір України визначив державну політику як таку, що спрямована на наближення рівня життя громадян до європейських стандартів, укорінення європейських цінностей в усіх сферах функціонування Української держави й суспільства. Також у контексті адаптації українського законодавства до законодавства ЄС забезпечення соціальних прав людини (право на гідний рівень життя та соціальний розвиток), політичних прав (дотримання міжнародних виборчих стандартів, права на об'єднання), захист прав людини є запорукою стабільних партнерських відносин з державами-членами ЄС.

Україні необхідно й надалі докладати чималих зусиль для забезпечення дієвості Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, створити нові ефективні національні засоби правового захисту від її порушень, адаптувати національне законодавство до європейських стандартів. Тобто найефективніший і безпосередній захист прав та свобод людини, гарантованих Конвенцією, має забезпечуватися на національному рівні. Недоліки в українській правовій системі потрібно усувати на основі аналізу обставин, які призвели до порушення Конвенції, шляхом проведення юридичної експертизи законопроєктів, внесення змін до чинного законодавства та практики його застосування. Україна, яка прагне розвиватися як демократична, соціальна і правова держава, зобов'язана точно, неухильно дотримуватися всіх міжнародних договорів, які вона ратифікувала, та сприяти реалізації прав українських громадян, особливо права на захист.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. На розгляді ЄСПЛ перебуває 8000 заяв проти України. *Укрінформ*. 2024. 30 трав. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3869566-na-rozgladi-espl-perebuvae-8000-zaav-proti-ukraini.html (дата звернення: 22.03.2025).
2. Громадська думка як чинник ефективності діяльності правоохоронних органів в Україні. Аналітична записка. *Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України : вебсайт*. 2011. 20 трав. URL: http://www.niss.gov.ua/articles/468/ (дата звернення: 22.03.2025).
3. Рішення ЄСПЛ у справі «Шерстнева та інші проти України» від 18.05.2017. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c02#Text (дата звернення: 22.03.2025).
4. Рішення ЄСПЛ у справі «Меріт проти України» від 30.03.2004. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/980_110 (дата звернення: 22.03.2025).
5. Рішення ЄСПЛ у справі «Дяченко та інші проти України» від 06.07.2017. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_b92 (дата звернення: 22.03.2025).

6. Рішення ЄСПЛ у справі «Михайленко проти України» від 15.05.2008. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_465 (дата звернення: 22.03.2025).
7. Рішення ЄСПЛ у справі «Лучанінова проти України» від 09.09.2011. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_788 (дата звернення: 22.03.2025).
8. Рішення ЄСПЛ у справі «Хохліч проти України» від 29.04.2003. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/980_112 (дата звернення: 22.03.2025).
9. Міжнародні засоби захисту прав та свобод людини і громадянина / Ю.М. Бисага, М.М. Палінчак, Д.М. Бєлов, М.М. Данканич. Ужгород, 2003. 57 с.
10. Федіна Н.В. Сучасне розуміння справедливості в діяльності органів внутрішніх справ: теоретико-правове дослідження: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2014. 196 с.
11. Коруц У. З. Міжнародно-правовий захист права на справедливий судовий розгляд в практиці Європейського суду з прав людини та правозастосовна практика України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2015.
12. Прокопенко О.Б. Право на справедливий суд: концептуальний аналіз і практика реалізації : монографія / Нац. ун-т «Юридична академія ім. Ярослава Мудрого». Харків: ФІНН, 2011. С. 181–184.
13. Тобота Ю.А. Поняття та критерії «справедливого судового розгляду» у рішеннях Європейського суду з прав людини. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*. 2013. № 1086. С. 65–68.
14. Симулик І. В. Європейський суд з прав людини як механізм захисту прав людини в Україні. Одеса: Фенікс, 2010.
15. Базов О.В. Юрисдикція Європейського суду з прав людини: доктрина та практика : монографія. Київ: Істина, 2017.
16. Базов О. Європейський суд з прав людини в інституційній системі Ради Європи. *Вісник Вищого адміністративного суду України*. 2013. № 3.
17. Матяшова М.В. Ефективність механізму захисту прав людини згідно з Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. *Наукові записки НаУКАМА*. 2015. С. 98–101.
18. Міжнародний захист прав людини: навчальний посібник / кол. авторів; за ред. О.Б. Онишко. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 540 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/5215/1/Онишко%20О.Б.%20--%20Міжнародний%20захист.pdf (дата звернення: 22.03.2025).

УДК 342.7:612.6:355.11»36»
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.19

ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПОСТМОРТАЛЬНОЇ РЕПРОДУКЦІЇ В АСПЕКТІ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Даниленко П.О.,
аспірант кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства,
Національний університет біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0009-0002-3610-3266
e-mail: danylenko_platon@ukr.net

Даниленко П.О. Правовий аналіз постмортальної репродукції в аспекті прав військовослужбовців.

У статті досліджується юридизація репродуктивних прав людини, а тим більше прав прямо пов'язаних з постмортальною репродукцією військовослужбовців. Зокрема, акцентується увага на тому, що постмортальна репродукція визначається як зачаття та народження дитини після смерті одного з батьків. Законодавство недостатньо регулює питання постмортальної репродукції, особливо щодо військовослужбовців, які зазнають травм репродуктивної системи під час військової служби. Зокрема, звертається увага на проблеми збереження репродуктивного матеріалу жінок-військовослужбовців, які стикаються з ризиком втрати репродуктивного здоров'я. Автор пропонує удосконалити законодавчу базу в нормах забезпечення безоплатного зберігання репродуктивних клітин після загибелі військовослужбовця та розширення прав спадкоємців щодо розпорядження цим матеріалом. Також у статті розглядаються міжнародні підходи до регулювання постмортальної репродукції, зокрема, концепція «біологічного заповіту», яка дозволяє особам за життя визначати долю свого біологічного матеріалу після смерті. Автор підкреслює важливість врахування репродуктивних прав як складової гендерної рівності та пропонує конкретні рекомендації щодо вдосконалення законодавства, в питаннях забезпечення соціальних гарантій для дітей, народжених після смерті батьків. Стаття наголошує на тому, що для ефективної реалізації постмортальної репродукції, необхідно: удосконалити нормативно-правові акти щодо репродуктивних прав жінок-військовослужбовців; у Порядку здійснення забору, кріоконсервації та зберігання репродуктивних клітин військовослужбовців та інших осіб на випадок втрати репродуктивної функції під час виконання обов'язків із оборони держави, захисту Вітчизни внести поправки: «що після припинення чи скасування воєнного стану зберігання репродуктивних клітин військовослужбовців здійснюється за рахунок державних коштів»; забезпечення соціальних гарантій батьків (жінки чи чоловіка) та дітей, народжених після смерті військовослужбовця. Стаття містить критичний аналіз існуючих нормативно-правових актів та пропозиції щодо їх удосконалення, що робить її актуальною для розвитку законодавства у сфері репродуктивних прав та соціального забезпечення військовослужбовців.

Ключові слова: постмортальна репродукція, військовослужбовці, батьківство, правовий аналіз, воєнний стан, репродуктивні права.

Danylenko P.O. Legal analysis of postmortem reproduction in terms of the rights of military personnel.

The article examines the legalization of reproductive human rights, and even more so the rights directly related to postmortem reproduction of military personnel. In particular, the author emphasizes that postmortem reproduction is defined as the conception and birth of a child after the death of one of the parents. Legislation does not sufficiently regulate the issue of postmortem reproduction, especially in relation to servicemen who suffer reproductive system injuries during military service. In particular, attention is drawn to the problems of preserving the reproductive material of female servicewomen who face the risk of losing their reproductive health. The author proposes to improve the legislative framework

in terms of ensuring free storage of reproductive cells after the death of a servicewoman and expanding the rights of heirs to dispose of this material. The article also discusses international approaches to the regulation of postmortem reproduction, in particular, the concept of a "biological will" that allows individuals to determine the fate of their biological material after death. The author emphasizes the importance of taking into account reproductive rights as a component of gender equality and offers specific recommendations for improving legislation in terms of providing social guarantees for children born after the death of their parents. The article emphasizes that for the effective implementation of postmortem reproduction, it is necessary to: improve the legal acts on the reproductive rights of women servicewomen; amend the Procedure for the collection, cryopreservation and storage of reproductive cells of servicewomen and other persons in case of loss of reproductive function while performing duties for the defense of the state, protection of the Fatherland: "that after the termination or abolition of martial law, the storage of reproductive cells of servicemen is carried out at the expense of state funds"; ensuring social guarantees for parents (women or men) and children born after the death of a serviceman. The article contains a critical analysis of the existing legal acts and proposals for their improvement, which makes it relevant for the development of legislation in the field of reproductive rights and social security of servicemen.

Key words: postmortem reproduction, military personnel, parenthood, legal analysis, martial law, reproductive rights.

Постановка проблеми. Війна, яка ведеться на території України, призводить до жахливих наслідків та актуалізує розгляд питання постмортальної репродукції. Особливо значущим воно є для військовослужбовців, які через великі ризики для життя та здоров'я потребують гарантій реалізації права на батьківство.

Постмортальна репродукція, безперечно, має бути включена до сфери репродуктивних прав. Тобто, саме забезпечення можливості використання всього спектру допоміжних репродуктивних технологій, після вилучення статевих клітин після смерті особи (або тієї, яка перебуває на останній стадії хвороби) сприяє реалізації таких репродуктивних прав, як право жінки стати матір'ю чи чоловіка - батьком, право на планування кількості дітей та сім'ї, право на продовження роду, право на засоби для реалізації репродуктивних прав та досягнення найкращого рівня репродуктивного здоров'я.

Однак, найбільшим недоліком є відсутність прямої і детальної юридизація репродуктивних прав людини, а тим більше прав прямо пов'язаних з постмортальною репродукцією військовослужбовців.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі механізму реалізації репродукційних прав військовослужбовців при проведені постмортальної репродукції та формування рекомендацій щодо вдосконалення законодавства України.

Стан опрацювання проблематики. Правова природа репродуктивних прав військовослужбовців, насправді, ще є досить маловивченою, і не дуже багато вітчизняних науковців досліджували її, проте зазначимо деяких: О. Дроздова, О. Стефанчук, Н. Сейко, Н. Павлик, Ю. Тріпак та інші.

Виклад основного матеріалу. Постмортальна репродукція – це зачаття і народження дитини після смерті одного з батьків [1, с. 172]. Підстави застосування цього варіанту різноманітні: психологічне прагнення – сподівання виносити дитину від найдорожчої особи; єдина можливість створення родини, враховуючи відсутність партнера; шанс на продовження роду для іншого партнера, а також можливість отримати спадкоємця для найближчих родичів [2, с. 11].

Наразі законодавство України регулює здійснення допоміжних репродуктивних технологій. Натомість, схиляємося до переконання, що подібне врегулювання є критично важливим для гарантування прав особистості, які стосуються репродуктивного здоров'я та можливостей людини. Зауважимо, що ці права й слід іменувати репродуктивними. Відповідно, й постмортальна репродукція, як сукупність репродуктивних технологій, цілком потрапляє під сферу дії цих репродуктивних прав.

Важливо підкреслити, що ушкодження репродуктивної системи фіксуються приблизно у 5-6 % випадків поранень військовослужбовців. Зазвичай, ці травми вражають переважно чоловіків. Але не слід забувати, що військовослужбовцями є й жінки, які також стикаються з такими травмами. З-поміж цих ушкоджень, до 36 % становлять ті, що значно наражають на небезпеку репродуктивне здоров'я або цілковито впливають на здатність до дітородження.

Значна кількість жінок-військовослужбовців піддаються ризику безпліддя чи складнощів у здійсненні репродуктивного права. З огляду на це, виникає нагальна потреба у розгляді питання права військовослужбовців на збереження власного репродуктивного матеріалу.

Однак, неправильно говорити, що для проведення постмортальної репродукції необхідно почати реалізовувати право тільки за життя. Воно також потенційно може розглядатись як втілення права, яке особа бажала реалізувати навіть після закінчення життя. Для цього, можливо, буде достатньо продемонструвати чітку волю померлого, скажімо, стосовно батьківства. Однак, з огляду на сучасні технології та обмеження, питання збереження біологічного матеріалу для жінок залишається складним, а у деяких випадках – неможливим.

Тому питання нормативного врегулювання збереження біологічного матеріалу жінок та подальше правове використання його, якщо жінка-військовослужбовець померла, стоїть найбільш гостро. У такій ситуації права жінок на здійснення репродуктивного вибору стають більш вразливими, враховуючи існування фертильного періоду. Також варто розуміти, що проблеми із реалізацією репродуктивної функції в майбутньому, та неможливість вирішити цю проблему можна розглядати як втрату гендерної рівності. Мається на увазі, що гендерні права тісно пов`язані з репродуктивними. Саме через це обмеження репродуктивних свобод можливо трактувати як утиски гендерних прав.

Як підкреслює Резворович К.: «інструментарій втілення гендерної рівності – це сукупність методів та підходів, що забезпечують однакові умови й можливості для практичного здійснення рівних прав людини у кожній галузі життєвого простору...» [3, с. 126]. Зважаючи на це, варто звертати увагу й на репродуктивні права жінки-військовослужбовця такою ж мірою, як і на репродуктивні права чоловіка-військовослужбовця.

Зауважимо, що змінюючи законодавство нашої країни, з метою врегулювання питання реалізації постмортальної репродукції, варто зосередитися не на втраті репродуктивних функцій внаслідок бойових дій, а на робочій системі реалізації репродуктивного права всіх військовослужбовців.

Наразі у національному законодавстві не має норм, які б повністю регулювали питання реалізації репродуктивного права військовослужбовцями через постмортальну репродукцію. У статті, ми здійснили огляд чинних нормативно-правових документів, реалізація яких покращить функціонування постмортальної репродукції.

У період дії воєнного стану військовослужбовці, мають право на безоплатне отримання медичної послуги, пов’язаної із забезпеченням реалізації їхнього права на біологічне батьківство (материнство), зокрема на здійснення забору, кріоконсервації та зберігання їхніх репродуктивних клітин на випадок втрати репродуктивної функції при виконанні обов’язків із оборони держави, захисту Вітчизни та інших покладених на них обов’язків [4].

Відповідно до пункту 2 «Порядку здійснення забору, кріоконсервації та зберігання репродуктивних клітин військовослужбовців та інших осіб на випадок втрати репродуктивної функції під час виконання обов’язків із оборони держави, захисту Вітчизни та інших покладених на них обов’язків відповідно до законодавства» затвердженого КМУ від 24.01.2025 року № 78 зазначено, що:

«....у разі загибелі (смерті) або оголошення судом померлим в установленому порядку військовослужбовця, особи рядового, начальницького складу та поліцейського, репродуктивні клітини якого зберігаються, їх безоплатне зберігання здійснюється протягом трьох років з дати смерті такої особи або оголошення судом її померлою» [5].

Проаналізувавши даний документ зауважимо, що після припинення чи скасування воєнного стану зберігання репродуктивних клітин військовослужбовців здійснюється виключно за рахунок їх власних коштів або ж їх зберігання припиняється з подальшою утилізацією. Ця законодавча норма суперечить принципу безперервності соціального забезпечення військовослужбовців (учасників бойових дій) та ст. 49 Конституції України [6], так як репродуктивні клітини є частиною медичних гарантій військових, примусова відмова у їх зберіганні може трактуватися як порушення цього права.

Водночас потрібно зробити таку можливість доступною й для інших військовослужбовців, які втратили репродуктивне здоров`я на військовій службі внаслідок інших причин, але з частковим державним фінансуванням. Така пропозиція створить умови для здійснення репродуктивних прав військовослужбовців, і при цьому не обтяжить фінансову систему країни, що досі перебуває в умовах воєнного конфлікту.

Необхідно, розглянути законопроєкт «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання постмортальної репродукції» № 8097 від 04.10.2022 року [7]. Цей законопроєкт пропонує врегулювання реалізації репродуктивного права не тільки для військових, а й для будь-якої фізичної особи. У тексті розглядається питання застосування біологічного матеріалу померлого з метою запліднення та подальшого народження дитини. Підкреслюється, що така практика можлива виключно за умови наявності письмової згоди особи, яка надала біологічний матеріал.

Проєкт Закону про внесення змін до пункту 2 розділу ІІ «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство)» щодо визначення права розпорядження репродуктивними клітинами у разі загибелі (визнання померлим) їх власника [8], пропонує надати спадкоємцям померлого військовослужбовця право розпоряджатися його кріоконсервованими репродуктивними клітинами.

Зауважимо, що такий підхід є абсолютно неприйнятним, адже, розпорядження репродуктивними клітинами є особистим немайновим правом військовослужбовця, а такі права, згідно статті 1219 ЦК України, не можуть входити до складу спадщини [9].

На думку Н. Квіт, договір про зберігання біологічного матеріалу як угода про надання послуг (підписання не є обов'язковим), його використовують для уникнення суперечок [10].

Незважаючи на брак регламентації, на практиці медичні центри не виключають можливості проведення постмортальної репродукції, надаючи рекомендації. Довіреність не може бути оформлена, адже представництво припиняється, якщо особа, що її видала, помирає (стаття 248 Цивільного кодексу України) [9]. Необхідно скласти угоду про кріоконсервацію та зберігання біологічного матеріалу, визначити умови його подальшого застосування і підготувати заяву про використання після смерті особи, яку потрібно засвідчити у нотаріуса.

У зв'язку з цим, слід також врахувати концепцію постанативних прав, тобто прав, що лишаються у людини після смерті, а також «презумпцію незгоди», яка передбачає розпорядження донора за життя або членами сім'ї після смерті [11, с. 222]. «Презумпція незгоди» є актуальною для України: відповідно до частини 3 статті 290 ЦК України, фізична особа може дати письмову згоду на донорство своїх органів та інших біологічних матеріалів у разі смерті або заборонити його [9]. Ми вважаємо, що такий підхід має поширюватися й на застосування постмортальної репродукції, для якої необхідно буде встановити справжню волю військовослужбовця щодо розпорядження його біологічним матеріалом шляхом надання згоди, оскільки згода є виявом бажання реалізувати право на біологічне батьківство у майбутньому.

Цікавим закордонним науковим відкриттям у дослідженні цієї теми є створення біологічного заповіту, який мають можливість складати військовослужбовці з урахуванням ризику їх загибелі або поранення, що виключає можливість мати дітей.

Відповідно до біологічного заповіту особа за життя може розпорядитися щодо застосування до неї штучних засобів підтримання життя, інтенсивної терапії тощо, а також і щодо можливості використання її біологічного матеріалу чи тіла загалом після її смерті.

Розглядаючи поняття «біологічного заповіту» видається цікавим розглянути концепцію так званих «соматичних прав», «тілесних прав» або іншими словами «біологічних прав» [12, с. 52]. Зміст концепції полягає в можливості розпорядження фізичною особою власним тілом та його частинами.

Слід зауважити, що вичерпного переліку соматичних прав немає. Наведемо декілька прав, які можуть належати до цього переліку: право на смерть, право розпоряджатися власними органами, право на зміну статі, репродуктивні права, право на трансплантацію органів тощо.

Отже, існують юридичні шляхи для досягнення певних правових та інших результатів навіть після смерті особи. Проте, в такому випадку визнаємо, що померла особа не має жодних прав, оскільки вона позбавлена активного виміру правового суб'єкта.

Висновки. Враховуючи виклики воєнного стану, на основі проведеного аналізу зауважимо, що доцільним є врегулювання питання постмортальної репродукції на законодавчому рівні, закріпивши можливість зберігання та використання репродуктивних клітин після смерті особи. Зазначимо декілька рекомендацій щодо покращення законодавчої бази, як: удосконалення нормативно-правових актів щодо репродуктивних прав жінок-військовослужбовців; у Порядку здійснення забору, кріоконсервації та зберігання репродуктивних клітин військовослужбовців та інших осіб

на випадок втрати репродуктивної функції під час виконання обов'язків із оборони держави, захисту Вітчизни внести поправки: «що після припинення чи скасування воєнного стану зберігання репродуктивних клітин військовослужбовців здійснюється за рахунок державних коштів»; забезпечення соціальних гарантій батьків та дітей, народжених після смерті військовослужбовця.

Впровадження цих рекомендацій покращить реалізацію репродуктивних прав військовослужбовців із застосуванням постмортальної репродукції. Проте, ми не маємо можливості з абсолютною впевненістю оцінити реальну підготовку нашої держави до таких викликів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Чечерський В. Постмортальна репродукція: актуальні проблеми правового регулювання та зарубіжний досвід. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. Vol. 1. С. 172–177.
2. Марків А.С. Правовий аналіз постмортальної репродукції в аспекті прав людини: маг. роб. Київ, 2019. 103 с. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/items/0f276ff9-208e-4ec5-b942-b50f0d359072 (дата звернення: 18.03.2025).
3. Ґендерна політика в нормативно-правових документах. Частина 1. За заг.ред Левченко К.Б. / Г.Г. Жуковська, К.Б. Левченко, О.О. Остапенко, О.І. Суслова. Київ, 2020. 186 с. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/library/genderna_polityka_v_normatyvno-pravovyh_dokumentah.pdf (дата звернення: 18.03.2025).
4. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 р. № 2011-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#n181 (дата звернення: 18.03.2025).
5. Про затвердження Порядку здійснення забору, кріоконсервації та зберігання репродуктивних клітин військовослужбовців та інших осіб на випадок втрати репродуктивної функції під час виконання обов'язків із оборони держави, захисту Вітчизни та інших покладених на них обов'язків відповідно до законодавства: Постанова КМУ від 24.01.2025 р. № 78. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/78-2025-п#n8 (дата звернення: 18.03.2025).
6. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 18.03.2025).
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання постмортальної репродукції: проєкт Закону від 04.10.2022 № 8097. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://itd.rada.gov.ua/BILLINFO/Bills/Card/40588 (дата звернення: 18.03.2025).
8. Про внесення змін до пункту 2 розділу II «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство)»: Проєкт Закону від 29.01.2024 № 10437. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43588 **(**дата звернення: 19.03.2025).
9. Цивільний кодекс України: Кодекс від 6.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#top **(**дата звернення: 19.03.2025).
10. Квіт Н.М. Цивільно-правові форми створення та використання біобанків в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук. Львів, 2020. 494 с.
11. Тріпак Ю., Міхайліна Т. Реалізація права на посмертну та постмортальну репродукцію: порівняльно-правовий аспект. *Теорія держави і права*. 2021. № 3. С. 221–225. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/3/37.pdf **(**дата звернення: 20.03.2025).
12. Квіт Н.М. Біологічний матеріал як об'єкт цивільних правовідносин щодо створення та використання біобанків в Україні. *Forum Prava*, 2019. 56(3). С. 48–57. URL: http://forumprava.pp.ua/files/048-057-2019-3-FP-Kvit_7.pdf (дата звернення: 20.03.2025).

УДК 342.5 + 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.20

ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НЕПРИПУСТИМОСТІ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Круговий Д.С.
адвокат,
аспірант Інституту держави і права
ім. В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-7221-4572

Круговий Д.С. Окремі проблеми забезпечення неприпустимості обмеження права на судовий захист в умовах воєнного стану.

На відміну від деяких прав і свобод людини і громадянина, які можуть бути обмежені в умовах воєнного стану, в Україні право на судовий захист перебуває під абсолютним конституційним захистом – воно не може бути обмежене за жодних умов.

Стаття присвячена вивченню питання стосовно того, чи не містять норми Конституції України, які визначають права особи, що підпадають під режим можливого обмеження, елементів необмежуваного права особи на судовий захист та наскільки практична необхідність у з'ясуванні цього питання враховується суб'єктами, уповноваженими встановлювати відповідні обмеження, у процесі їх нормотворчої діяльності.

Мета дослідження полягає у здійсненні теоретико-правової оцінки актів чинного законодавства, якими встановлено окремі обмеження прав і свобод людини і громадянина, на предмет дотримання суб'єктами видання таких актів заборони обмеження права особи на судовий захист, а також у підготовці відповідних пропозицій у разі наявності підстав для цього.

На основі аналізу положень Конституції України, актів чинного законодавства щодо введення та продовження воєнного стану в Україні, а також документів комунікації Постійного представництвом України при Раді Європи із Генеральним секретарем Ради Європи автором виявлено окремі проблеми забезпечення неприпустимості обмеження права на судовий захист в умовах воєнного стану.

Зокрема, з'ясовано, що гарантія судового захисту права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації є об'єктом потенційного обмеження.

Також виявлено наявність передумов для ініціювання розгляду питання щодо внесення змін до п. 3 Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 № 64/2022 шляхом конкретизації його положень в частині зазначення у цій нормі ст. 32 Конституції України з метою виключення з тексту вказаного підзаконного акту положень, які охоплюють зміст ч. 4 ст. 32 Конституції України.

Ключові слова: обмеження прав і свобод людини і громадянина, право на справедливий суд, воєнний стан.

Kruhovyi D.S. Certain problems of ensuring the inadmissibility of restrictions on the right to judicial protection under martial law.

Unlike some human and civil rights and freedoms, which may be limited under martial law, in Ukraine the right to judicial protection is under absolute constitutional protection - it cannot be limited under any conditions.

The article is devoted to studying the question of whether the norms of the Constitution of Ukraine, which determine the rights of a person subject to the regime of possible restriction, contain elements of an unlimited right of a person to judicial protection and to what extent the practical need to clarify this issue is taken into account by the subjects authorized to establish the relevant restrictions in the process of their normative activity.

The purpose of the study is to carry out a theoretical and legal assessment of the acts of current legislation, which establish certain restrictions on the rights and freedoms of a person and a citizen, with a view to compliance by the subjects issuing such acts with the prohibition on restricting the right of a person to judicial protection, as well as to prepare relevant proposals if there are grounds for this.

Based on the analysis of the provisions of the Constitution of Ukraine, acts of current legislation on the introduction and extension of martial law in Ukraine, as well as documents of communication between the Permanent Representation of Ukraine to the Council of Europe and the Secretary General of the Council of Europe, the author identified certain problems of ensuring the inadmissibility of restricting the right to judicial protection in conditions of martial law.

In particular, it was found that the guarantee of judicial protection of the right to refute inaccurate information about oneself and one's family members and the right to demand the removal of any information is the object of a potential restriction.

It was also found that there are prerequisites for initiating consideration of the issue of amending Clause 3 of the Decree of the President of Ukraine "On the Introduction of Martial Law in Ukraine" dated 24.02.2022 No. 64/2022 by specifying its provisions in terms of specifying Article 32 of the Constitution of Ukraine in order to exclude from the text of the specified by-law the provisions that cover the content of Part 4 of Article 32 of the Constitution of Ukraine.

Key words: restrictions on human and civil rights and freedoms, right to a fair trial, martial law.

Постановка проблеми. Визначальні риси конституційно-правових меж обмеження прав і свобод людини і громадянина окреслені у ст. 64 Конституції України:

– Основний Закон України є єдиним джерелом визначення випадків можливого обмеження;

– вичерпний перелік умов встановлення обмежень – запровадження воєнного або надзвичайного стану;

– частковість обмежень, тобто, можливість встановлення лише окремих обмежень;

– тимчасовість обмежень, яка для суб'єкта їх встановлення зумовлює обов'язок визначити строк дії цих обмежень;

– визначення переліку прав і свобод, які не можуть бути обмежені за жодних умов.

Як убачається з положень ч. 2 ст. 64 Конституції України, на права, що передбачені її ст. 55, поширюється режим абсолютного конституційного захисту.

Водночас існує об'єктивна потреба у вивченні питання стосовно того, чи не містять норми Основного Закону України, які підпадають під режим можливого обмеження, елементів прав особи, що передбачені ст. 55 Конституції України, та наскільки практична необхідність у з'ясуванні цього питання враховується суб'єктами, уповноваженими встановлювати відповідні обмеження, у процесі їх нормотворчої діяльності.

Мета дослідження полягає у здійсненні теоретико-правової оцінки актів чинного законодавства, якими встановлено окремі обмеження прав і свобод людини і громадянина, на предмет дотримання суб'єктами видання таких актів заборони обмеження права особи на справедливий суд, а також у підготовці відповідних пропозицій у разі наявності підстав для цього.

Стан опрацювання проблематики. Окремі складові права на справедливий суд неодноразово досліджувалися у роботах вітчизняних науковців, у т.ч. на рівні дисертаційних і монографічних досліджень, зокрема, Г.І. Бережанського, М.М. Гімона, Ю.М. Грошевого, П.Д. Гуйвана, Є.В. Діденка, О.В. Константого, Г.Р. Крета, В.М. Кіяниці, О.Р. Куйбіди, А.В. Лужанського, І.Є. Марочкіна, Л.М. Москвич, О.М. Овчаренко, О.Б. Прокопенка, Д.М. Притики, П.М. Рабиновича, М.В. Савчина, Н.Ю. Сакари, Н.П. Сизої, В.В. Сердюка, Н.В. Сібільової, В.Л. Федоренка, В.І. Шишкіна, Н.В. Шелевер.

Однак, наукові публікації у напрямку нашого дослідження наразі відсутні, що певною мірою вказує на актуальність його предмета.

Виклад основного матеріалу. Першоосновою правового регулювання режиму воєнного стану в Україні є Конституція України.

Воєнний стан згадується у положеннях восьми статей Основного Закону України (ч. 5 ст. 41, ч. 3 ст. 43, ч. 2 ст. 64, ч.ч. 3, 4 ст. 83, п. 31 ч. 1 ст. 85, п. 19 ч. 1 ст. 92, п. 20 ч. 1 ст. 106, ч. 2 ст. 157).

Аналіз змісту ч. 2 ст. 64 Конституції України недвозначно свідчить про те, що для режиму воєнного стану є притаманною можливість встановлення окремих тимчасових обмежень прав і свобод людини і громадянина.

Обмеження розуміють як дію за значенням обмежити, обмежувати, що означає, зокрема, установлювати певні межі чого-небудь; зв'язувати щось обмежувальними умовами [1, с. 536].

Водночас, передбачена на законодавчому рівні можливість запровадження обмежень тих чи інших прав і свобод потенційно позбавлена будь-яких ознак свавільності з огляду на визначення законодавцем рівня нормативних актів, якими можуть регулюватися відповідні суспільні правовідносини.

Так, за змістом положень п.п. 1, 19 ч. 1 ст. 92 Конституції України права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод, основні обов'язки громадянина, а також правовий режим воєнного стану підлягають визначенню виключно законами України. До того ж, приписом п. 20 ст. 106 Основного Закону України визначено, що рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України Президент України «приймає відповідно до закону».

Нормативно-правовим актом, що визначає, зокрема, зміст правового режиму воєнного стану в незалежній Україні, порядок його введення та скасування, правові засади діяльності органів державної влади, гарантії прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб, є Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII.

Законодавець визначив воєнний стан як особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень (ст. 1 зазначеного Закону).

Попри те, що до цього спеціального закону 29 разів уносилися зміни, понад 70 % яких було здійснено у період дії воєнного стану, редакція законодавчого визначення поняття «воєнний стан» залишилася незмінною з часу прийняття вказаного закону.

Безперечно, це можна вважати ознакою точності та довершеності визначення правового змісту цього поняття.

Слід зазначити, що Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII став активно застосовуватися після початку повномасштабного військового вторгнення російської федерації в Україну, яке відбулося 24 лютого 2022 р.

Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 № 64/2022, затвердженим Законом України від 24.02.2022 № 2102-IX, в Україні введено воєнний стан із 05 год. 30 хв. 24.02.2022 строком на 30 діб.

У подальшому воєнний стан неодноразово продовжувався. Так, зокрема, шляхом прийняття Законів України від 15.03.2022 № 2119-IX, від 21.04.2022 № 2212-IX, від 22.05.2022 № 2263-IX, від 15.08.2022 № 2500-IX, від 16.11.2022 № 2738-IX, від 07.02.2023 № 2915-IX, від 02.05.2023 р. № 3057-IX, від 27.07.2023 № 3275-IX, від 08.11.2023 № 3429-IX, від 06.02.2024 № 3564-IX, від 08.05.2024 № 3684-IX, від 23.07.2024 № 3891-IX, від 29.10.2024 № 4024-IX, від 15.01.2025 № 4220-IX Верховна Рада України затвердила Укази Президента України «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні» від 14.03.2022 № 133/2022, від 18.04.2022 № 259/2022, від 17.05.2022 № 341/2022, від 12.08.2022 № 573/2022, від 07.11.2022 № 757/2022, від 06.02.2023 № 58/2023, від 01.05.2023 № 254/2023, від 26.07.2023 № 451/2023, від 06.11.2023 № 734/2023, від 05.02.2024 № 49/2024, від 06.05.2024 № 271/2024, від 23.07.2024 № 469/2024, від 28.10.2024 № 740/2024, від 14.01.2025 № 26/2025, якими строк дії воєнного стану продовжено з 05 год. 30 хв., відповідно: з 26 березня 2022 р. та з 25 квітня 2022 р. строком на 30 діб; строком на 90 діб: з 25 травня 2022 р.; з 23 серпня 2022 р.; з 21 листопада 2022 р.; з 19 лютого 2023 р.; з 20 травня 2023 р.; з 18 серпня 2023 р.; з 16 листопада 2023 р.; з 14 лютого 2024 р.; з 14 травня 2024 р.; з 12 серпня 2024 р.; з 10 листопада 2024 р.; з 8 лютого 2025 р.

Пунктом 3 Указу Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» передбачено обмежену за ознакою тривалості у часі – на період дії правового режиму воєнного стану – можливість обмеження деяких конституційних прав і свобод людини і громадянина, а саме – передбачених ст.ст. 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України:

– гарантування недоторканності житла (ст. 30);

– гарантування таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31);

– заборони втручання в особисте і сімейне життя особи, крім випадків, передбачених Конституцією України (ч. 1 ст. 32);

– неприпустимості збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини (ч. 2 ст. 32);

– права знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею (ч. 3 ст. 32);

– гарантії судового захисту права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації (ч. 4 ст. 32);

– гарантії права на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації (ч. 4 ст. 32);

– гарантування свободи пересування, вільного вибору місця проживання, права вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом (ч. 1 ст. 33);

– неможливості позбавлення громадянина України права в будь-який час повернутися в Україну (ч. 2 ст. 33);

– гарантування права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ч. 1 ст. 34);

– права вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію (ч. 2 ст. 34);

– права громадян брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ч. 1 ст. 38);

– можливості громадян користуватися рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування (ч. 2 ст. 38);

– наявності у громадян права збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування (ч. 1 ст. 39);

– права володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ч. 1 ст. 41);

– права на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (ч. 1 ст. 42);

– права на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується (ч. 1 ст. 43);

– права на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом (ч. 4 ст. 43);

– захисту законом права на своєчасне одержання винагороди за працю (ч. 7 ст. 43);

– права тих, хто працює, на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (ч. 1 ст. 44);

– права на освіту (ч. 1 ст. 53);

– права безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі (ч. 4 ст. 53);

– гарантування відповідно до закону громадянам, які належать до національних меншин, права на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства (ч. 5 ст. 53).

Постійним представництвом України при Раді Європи 01.03.2022 Генеральному секретарю Ради Європи було передано вербальну ноту від 28.02.2022 № 31011/32-017-3 [2] щодо запровадження з 24.02.2022 на 30 днів: режиму надзвичайного стану в окремих областях України (на території Вінницької, Волинської, Дніпропетровської, Житомирської, Закарпатської, Запорізької, Івано-Франківської, Київської, Кіровоградської, Львівської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Рівненської, Сумської, Тернопільської, Харківської, Херсонської, Хмельницької, Черкаської, Чернівецької, Чернігівської областей, м. Києва з 00 години 00 хвилин 24.02.2022) й воєнного стану на всій території України та заходи відступу від її зобов'язань за ст.ст 4 (абз. 3), 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16 Конвенції, ст.ст. 1, 2 Додаткового протоколу, ст. 2 Протоколу № 4 до Конвенції (розділи I, II Додатку до зазначеної ноти та Доповнення до неї).

Вважаємо, що вивчення змісту положень зазначених вище ст.ст. 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Основного Закону України дає підстави виснувати, що майже всі вказані норми безпосередньо не стосуються суті такого права, як право на справедливий суд, оскільки вони визначають основоположну правову регламентацію комплексу інших прав, свобод, гарантій та заборон.

Водночас, ч. 4 ст. 32 Конституції України містить, зокрема, гарантію судового захисту права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації. Суб'єктом такої гарантії є «кожен», тобто фізична особа безвідносно до наявності у неї громадянства України.

Таким чином, визначене вказаною нормою конституційне право особи у контексті положень п. 3 Указу Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» та п. 1 Закону України від 24.02.2022 № 2102-IX в частині затвердження зазначеного Указу є об'єктом потенційного обмеження.

Зауважимо, що відповідність такого обмеження нормам Основного Закону України викликає сумнів.

По-перше, у п. 2.3. розд. I Додатку до зазначеної вище вербальної ноти від 28.02.2022 № 31011/32-017-3 [2] наведено не увесь текст ст. 32 Конституції України, а лише текст її ч.ч. 1 та 2, тоді як у тексті Указу Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» вказана стаття згадується в цілому.

По-друге, передбачена ч. 4 ст. 32 Конституції України гарантія підпадає під передбачений першим реченням ч. 2 ст. 64 Основного Закону України загальний режим можливого окремого обмеження в умовах воєнного стану та за ознакою номера статті не входить до визначеного другим реченням вказаної норми переліку прав, які не підлягають обмеженню за жодних умов («права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції»).

Однак зазначена у ч. 4 ст. 32 Конституції України гарантія судового захисту двох видів прав – щодо спростування недостовірної інформації про себе і членів своєї сім'ї та щодо вимоги вилучення будь-якої інформації – за своїм конституційно-правовим змістом перебуває у нерозривному взаємозв'язку із положенням ч. 1 ст. 55 Основного Закону України, відповідно до якого права і свободи людини і громадянина захищаються судом.

Попри те, що положення ч. 1 ст. 55 Конституції України має констатуючий характер і формально, у буквальному значенні, не визначає певного конкретного права, зміст цієї норми належить з'ясовувати з урахуванням такого, передбаченого ч. 1 ст. 147 та п. 2 ч. 1 ст. 150 Основного Закону України повноваження Конституційного Суду України, як офіційне тлумачення Конституції України.

У п.п. 1, 2 резолютивної частини Рішення щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) від 25.12.1997 № 9-зп [3] єдиний орган конституційної юрисдикції зазначив, що ч. 1 ст. 55 Конституції України треба розуміти так, що кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку. Суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод. Відмова суду у прийнятті позовних та інших заяв, скарг, оформлених відповідно до чинного законодавства, є порушенням права на судовий захист, яке згідно зі ст. 64 Конституції України не може бути обмежене.

Таким чином, положення ч. 1 ст. 55 Основного Закону України щодо захисту судом прав і свобод людини і громадянина Конституційний Суд України інтерпретував як право на судовий захист.

Висновки. Зважаючи на зазначене, на нашу думку, визначені положеннями ч. 4 ст. 32 Конституції України право спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та право вимагати вилучення будь-якої інформації, у контексті гарантування кожному їх судового захисту, з огляду на правову природу та предмет цієї гарантії, її фактичну сутнісну тотожність із правовою природою та предметом гарантії, передбаченої положенням ч. 1 ст. 55 Основного Закону України в інтерпретації Конституційного Суду України, підпадають під дію захисного режиму щодо абсолютної неможливості їх обмеження на підставі припису другого речення ч. 2 ст. 64 Конституції України та ч. 2 ст. 20 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII.

Вбачаємо підстави для висловлення стійкої переконаності у тому, що на рівні нормативного забезпечення окремі норми Конституції України, зокрема, ч. 2 ст. 64 щодо неможливості обмеження прав, передбачених її ст. 55, та ч. 2 ст. 157 щодо неможливості зміни Основного Закону України в умовах воєнного або надзвичайного стану являють собою подвійну конституційну гарантію та виконують функцію надійного запобіжника від потенційних загроз нормативного характеру суті права на справедливий суд.

Вважаємо, що наведене вказує на наявність передумов для ініціювання розгляду питання щодо внесення змін до п. 3 Указу Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» шляхом конкретизації його положень в частині зазначення у цій нормі ст. 32 Конституції України з метою виключення з тексту вказаного підзаконного акту положень, які охоплюють зміст ч. 4 ст. 32 Основного Закону України.

На нашу думку, досягнути такої мети можливо шляхом заміни у зазначеному пункті слова та цифр «статтями 30–34» словами та цифрами «30, 31, частинами першою – третьою статті 32, статтями 33, 34».

Стосовно **перспектив подальших розвідок** у напрямку нашого дослідження, вважаємо, що, подальшого вивчення потребує з'ясування питання стосовно того, чи є відступ від окремих зобов'язань за міжнародними договорами у сфері прав людини обмеженням відповідних прав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Словник української мови: [в 11 т.] / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О.О. Потебні; редкол.: І.К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ: Наук. думка, 1970-1980. Т. 5: Н-О / ред. тому: В.О. Винник, Л.А. Юрчук. 1974. 840 с.
2. Note verbale, 28.02.2022, № 31011/32-017-3 / Permanent Representation of Ukraine to the Council of Europe. Secretary General of the Council of Europe, Strasbourg, 2022. URL: https://rm.coe.int/1680a5b0b0.
3. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Р.М., Ярошенко П.П. та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) від 25 грудня 1997 р. № 9-зп / Конституційний Суд України. *Офіційний вісник України*. 22.01.1998. № 1. Ст. 25.

УДК: 352:342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.21

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ НА МІСЦЯХ ЩОДО ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

Лялюк О.Ю.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри державного будівництва
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0003-1214-0580
e-mail: o.yu.lyalyuk@nlu.edu.ua

Бухова Д.М.,
студентка 1 курсу магістратури
факультету прокуратури
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
e-mail: d.m.buhova@nlu.edu.ua

Лялюк О.Ю., Бухова Д.М. Проблеми правового регулювання діяльності органів місцевого самоврядування у сфері забезпечення соціальної політики на місцях щодо внутрішньо переміщених осіб.

Соціальні проблеми та пошук шляхів їхнього вирішення є безумовним супутником розвитку сучасного суспільства та держави. Соціальна політика є частиною внутрішньої політики держави та являє собою систему заходів, спрямованих на забезпечення добробуту населення, захист соціально вразливих груп, регулювання ринку праці, доступу до освіти, охорони здоров'я, поліпшення житлових умов та інших важливих соціальних аспектів. Внаслідок реформи децентралізації та постійного зростання важливості діяльності органів місцевого самоврядування соціальна політика стала одним із ключових напрямків їх роботи.

Повномасштабне вторгнення росії в Україну у 2022 році призвело до безпрецедентного збільшення кількості внутрішньо переміщених осіб. Вимушено покинувши рідні домівки, зазначені особи потребують особливої уваги з боку органів місцевого самоврядування на територіях, куди вони перемістились. Основними потребами внутрішньо переміщених осіб, які необхідно забезпечувати, є доступ до житла, право на соціальну допомогу, освіту, медичні послуги, працевлаштування тощо. В контексті децентралізації влади значна частина повноважень в зазначеній сфері належить органам місцевого самоврядування. Правове регулювання соціальної політики щодо внутрішньо переміщених осіб в Україні ґрунтується на поєднанні норм Конституції та законів України, а також міжнародних зобов'язань, які Україна взяла на себе. Проте ефективність реалізації цих норм на практиці значною мірою залежить від чіткості нормативно-правової бази, достатнього фінансового забезпечення та належної організації діяльності відповідальних органів, в тому числі й органів місцевого самоврядування.

Враховуючи масштаб наявних проблем, актуальним є розроблення комплексного підходу, який включав би внесення змін до законодавства щодо чіткого визначення повноважень органів місцевого самоврядування у сфері соціального захисту внутрішньо переміщених осіб, вдосконалення механізмів взаємодії між державними органами, органами місцевого самоврядування та громадськими організаціями, а також створення ефективної системи підтримки ВПО через соціальні програми та житлові ініціативи.

Ключові слова: місцеве самоврядування; органи місцевого самоврядування, соціальна політика, внутрішньо переміщенні особи, соціальні програми.

Lialiuk O.Y., Bukhova D.M. Problems of legal regulation of local self-government bodies activities in the field of social policy implementation for internally displaced persons.

Social issues and the search for solutions are an inevitable aspect of modern society and the state. Social policy is a part of the internal policy of the state and represents a system of measures aimed at ensuring the well-being of the population, protecting socially vulnerable groups, regulating the labor market, access to education and healthcare, improving housing conditions, and addressing other important social aspects. As a result of decentralization reform and the growing importance of local self-government bodies, social policy has become one of the key areas of their work.

The full-scale invasion of Ukraine by the russian federation in 2022 led to an unprecedented increase in the number of internally displaced persons (IDPs). Having been forced to leave their homes, these individuals require special attention from local self-government bodies in the territories to which they have relocated. The primary needs of IDPs include access to housing, social assistance, education, medical services, employment, and more. In the context of power decentralization, a significant part of the authority in this area belongs to local self-government bodies. The legal regulation of social policy regarding IDPs in Ukraine is based on a combination of the norms of the Constitution and laws of Ukraine, as well as international obligations undertaken by the state. However, the effectiveness of implementing these norms in practice largely depends on the clarity of the regulatory framework, sufficient financial support, and the proper organization of the activities of responsible bodies, including local self-government.

Given the scale of existing challenges, it is relevant to develop a comprehensive approach that would include amendments to legislation for the clear definition of local self-government bodies' powers in the field of social protection of IDPs, improvement of interaction mechanisms between state authorities, local self-government bodies, and civil society organizations, as well as the creation of an effective support system for IDPs through social programs and housing initiatives.

Key words: local self-government, local self-government bodies, social policy, internally displaced persons, social programs.

Постановка проблеми. З початком повномасштабної війни в Україні значно зросла кількість внутрішньо переміщених осіб, що своєю чергою загострило питання ефективності функціонування органів місцевого самоврядування у сфері соціального захисту. За умов децентралізації влади саме на місцеві громади покладається значна кількість соціальних функцій, однак недосконаліть в законодавчому регулюванні, обмежені фінансові ресурси громад, а також складності у взаємодії з волонтерськими та громадськими організаціями ускладнюють реалізацію цілісної соціальної політики.

Метою статті є аналіз проблем правового регулювання діяльності органів місцевого самоврядування у сфері забезпечення соціальної політики на місцях щодо внутрішньо переміщених осіб та пошук шляхів підвищення ефективності функціонування органів місцевого самоврядування в умовах нових соціальних викликів.

Стан опрацювання проблематики. Питанням правового регулювання діяльності органів місцевого самоврядування у сфері соціальної політики присвячували свої роботи такі українські науковці, як Чиркін А.С., Купрійчук В.М., Вензель В.Т., Євсєєва О.О. та інші. Водночас, комплексне дослідження саме проблем правового регулювання взаємодії органів місцевого самоврядування з ВПО у контексті соціальної політики в умовах війни й післявоєнного відновлення залишається дуже актуальним та потребує додаткових досліджень.

Виклад основного матеріалу. У ст. 1 Конституції України зазначено, що Україна є державою соціальною [1]. Цей термін можна тлумачити як такий, що означає спрямованість зусиль країни на забезпечення добробуту громадян, конституційне закріплення основних принципів соціальної політики та їх подальше впровадження.

Проголошуючи Україну соціальною державою, Основний Закон закріплює низку фундаментальних положень щодо права на соціальний захист; права на житло; права на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло; права на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування; права на освіту тощо [1]. У зв'язку з цим, соціальна політика стає важливою частиною внутрішньої політики держави й охоплює комплекс заходів, спрямованих на підвищення рівня життя населення, підтримку найуразливіших категорій громадян, забезпечення доступності базових соціальних послуг, таких як освіта, охорона здоров'я, житло тощо.

Сьогодні соціальна політика в нашій державі реалізується багатьма публічно-владними інституціями на центральному рівні виконавчої влади, зокрема, Міністерством соціальної політики України, Пенсійним фондом України та його територіальними органами, Національною соціальною сервісною службою України та її територіальними органами тощо, а також органами місцевого самоврядування.

Внаслідок реформи децентралізації влади та постійного зростання важливості діяльності органів місцевого самоврядування (далі – ОМС), соціальна політика стала одним із ключових напрямків їх роботи. Наближеність ОМС до місцевого населення, розуміння його основних потреб та особливостей певних територій дозволяє зазначеним органам більш ефективно реалізовувати соціальну політику, враховуючи місцеві особливості, економічний потенціал громади та актуальні соціальні виклики.

Місцева соціальна політика базується на загальнодержавних соціальних засадах і реалізується у тісній взаємодії з органами державної влади. Вона адаптує методи та інструменти досягнення соціальних цілей відповідно до специфіки й ресурсних можливостей конкретних територіальних громад. Органи місцевого самоврядування, співпрацюючи з органами державної влади, відіграють ключову роль у створенні умов для гідного рівня життя мешканців відповідних громад. В цьому свій прояв знаходить соціальна функція ОМС [2].

Повномасштабна агресія російської федерації проти України у 2022 році зумовила стрімке зростання кількості внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО): за даними ООН 5,3 мільйона осіб стали ВПО в межах України [3]. Змушені залишити власні домівки, громадяни опинились у складних життєвих обставинах і потребують посиленої уваги з боку органів місцевого самоврядування у громадах, куди вони перемістились. Найактуальнішими питаннями для ВПО є забезпечення житлом, доступ до соціальних послуг, медичної допомоги, освіти, можливостей для працевлаштування тощо. В умовах децентралізації влади реалізація багатьох із цих функцій є відповідальністю саме ОМС.

В аспекті вищезазначеного, актуальною стає проблема правового регулювання діяльності ОМС у сфері забезпечення соціальної політики на місцях щодо внутрішньо переміщених осіб, яка має бути направлена на поліпшення рівня життя ВПО.

До правової основи соціальної політики щодо ВПО слід віднести національні та міжнародні нормативно-правові акти. Це, безумовно, положення Конституції України, що гарантують рівність всіх громадян та неможливість існування привілеїв чи обмежень залежно від місця проживання, а також право на вільне пересування та вільний вибір місця проживання, право на житло, право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї та інші [1].

Важливими є приписи Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», що надають визначення поняттю внутрішньо переміщеної особи, закріплюють основні гарантії та права ВПО, правила їхнього обліку та реєстрації, повноваження органів державної влади та органів місцевого самоврядування тощо [4]. Варто навести Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», оскільки в ньому визначені повноваження ОМС, в тому числі й у сфері соціального захисту населення [5].

Крім того, правову основу в цій сфері складають акти Кабінету Міністрів України, зокрема, «Про затвердження Порядку компенсації витрат за тимчасове розміщення (перебування) внутрішньо переміщених осіб» від 19.03.2022 р. № 333, «Деякі питання надання державної підтримки внутрішньо переміщеним особам» від 31.12.2024 р. № 1544, «Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам» від 20.03.2022 р. № 332 [6; 7; 8].

Систему міжнародних актів становлять положення Загальної декларації прав людини, Конвенції про статус біженців 1951 р. та Протокол 1967 р. до неї, Керівних принципів Організації Об'єднаних Націй щодо внутрішнього переміщення [9; 10; 11; 12].

Отже, сьогодні правове регулювання соціальної політики щодо внутрішньо переміщених осіб в Україні базується на поєднанні норм Конституції, законів України та деяких міжнародних договорів та конвенцій. Проте реальна ефективність реалізації цих норм багато в чому залежить від чіткості викладення змісту правових норм, належного фінансування та ефективної організації роботи органів, відповідальних за виконання цих правил поведінки, зокрема органів місцевого самоврядування.

Статтею 34 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» визначено повноваження виконавчих органів сільських, селищних, міських рад у сфері соціального захисту населення,

які складаються з власних та делегованих повноважень. Так, до власних повноважень законодавець відносить встановлення за рахунок власних коштів і благодійних надходжень додаткових до встановлених законодавством гарантій щодо соціального захисту населення [4]. Таке повноваження є важливим механізмом посилення соціального захисту на місцевому рівні, оскільки дозволяє ОМС адаптувати соціальну політику відповідно до реальних потреб жителів. Це може бути матеріальна допомога на вирішення соціально-побутових питань сімей загиблих (померлих) Захисників України або для осіб, житло яких було пошкоджене внаслідок війни, цільова матеріальна допомога для проведення лікування, додаткові виплати особам з інвалідністю, ветеранам, багатодітним сім'ям тощо.

Для громад, які прийняли до себе велику кількість ВПО зазначене повноваження набуває особливого значення. В умовах, коли органи державної влади не завжди в змозі оперативно забезпечити всі потреби переміщених осіб, саме ОМС стають основними суб'єктами реалізації соціальної політики на місцях. За рахунок власних ресурсів та благодійної допомоги ОМС можуть надавати одноразову чи регулярну грошову допомоги, забезпечувати предметами першої потреби або покривати витрат на проживання. Водночас не всі громади мають достатні кошти для фінансування додаткових до встановлених законодавством гарантій щодо соціального захисту населення, що створює нерівність у доступі до соціального захисту залежно від економічного стану громади. Крім того, відсутність чітких правових інструментів для ефективної взаємодії ОМС із благодійними організаціями може обмежувати можливості додаткового фінансування.

Суттєвою проблемою, на наш погляд, є той факт, що в аналізованій вище ст. 34 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» відсутні чіткі повноваження, які стосуються конкретно ВПО. Наприклад, п. 2 п. «а» ч. 1 ст. 34 цього Закону наділяє ОМС повноваженнями вирішувати питання про подання допомоги особам з інвалідністю, ветеранам війни та праці, сім'ям загиблих (померлих або визнаних такими, що пропали безвісти) військовослужбовців, а також військовослужбовців, звільнених у запас (крім військовослужбовців строкової служби та військової служби за призовом осіб офіцерського складу) або відставку, особам з інвалідністю з дитинства, багатодітним сім'ям у будівництві індивідуальних жилих будинків, проведенні капітального ремонту житла, у придбанні будівельних матеріалів; відведення зазначеним особам у першочерговому порядку земельних ділянок для індивідуального будівництва, садівництва та городництва [4]. ВПО в цьому переліку не передбачені. На наш погляд, така ситуація викликана тим, що ВПО розглядаються як тимчасове явище в державі. Водночас, невизначеність із завершенням війни, вимагає більш детального врегулювання питань їх соціального захисту. У зв'язку з цим, пропонуємо включити у зміст вказаної норми положення щодо внутрішньо переміщених осіб.

Водночас ч. 9 ст. 11 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» наділяє органи місцевого самоврядування в межах своїх повноважень можливістю формувати фонди житла, призначеного для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб, надавати у тимчасове безоплатне користування внутрішньо переміщеним особам з комунальної власності житлові приміщення, придатні для проживання, вирішувати питання щодо набуття відповідно до законодавства внутрішньо переміщеними особами за місцем їх фактичного перебування прав на земельну ділянку із земель комунальної власності.

Відсутність чітко закріплених повноважень щодо підтримки ВПО в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» може призводити до неоднакової практики прийняття рішень різними громадами, що спричиняє диспропорції в доступі до соціальної допомоги. Наприклад, у деяких громадах місцева влада запроваджує власні програми підтримки ВПО, використовуючи місцевий бюджет або залучаючи благодійні надходження, тоді як в інших – відсутність відповідного фінансування або нормативного регулювання стає перешкодою для надання належної підтримки.

Однак правова проблематика житлового забезпечення ВПО як напрямку соціальної політики не вичерпується лише відсутністю зазначеної категорії в ст. 34 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні». Не менш актуальною є складність у забезпеченні самим житлом як таким.

У середині 2000-х рр. в Україні було закладено правові засади для функціонування двох типів житла: соціального (у вузькому значенні) та тимчасового. Соціальне житло призначене для забезпечення житловими умовами соціально вразливих груп населення, а тимчасове – для осіб, які з певних надзвичайних причин втратили свої домівки. Обидва типи житла можуть бути надані

громадянам, які відповідають визначеним критеріям, зокрема й ВПО, за умови взяття їх на спеціальний облік. Станом на початок 2021 р. в Україні функціонувало 1098 одиниць соціального житла (у вузькому сенсі) та 1997 одиниць тимчасового житла, частина з яких була орієнтована саме на ВПО. З початком повномасштабного вторгнення у 2022 р. органи місцевого самоврядування разом із громадськістю оперативно мобілізували наявні ресурси для надання місць тимчасового проживання внутрішньо переміщеним особам. Для цього використовувались різноманітні приміщення – заклади освіти, гуртожитки, будівлі органів влади та інші об'єкти. Організація такої допомоги на перших етапах мала децентралізований характер, проте з 1 вересня 2023 року було затверджено мінімальні державні стандарти щодо функціонування місць тимчасового розміщення – прийнято Постанову КМУ «Деякі питання функціонування місць тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб» [13; 14].

Відповідальність за створення, облік, розподіл, утримання та управління соціальним житлом (у широкому сенсі) покладена на органи місцевого самоврядування. Завданням центральної влади є забезпечення правового регулювання, а також підтримка процесів створення та утримання такого житла. Окрему роль відіграють міжнародні організації й донори, які можуть долучатись до фінансування, технічної допомоги та встановлення прозорих процедур розподілу [13].

Однак на практиці для ОМС є низка викликів. Серед них – нечіткість регуляторних норм, складність дозвільних процедур, а також фінансові труднощі, які проявляються у відсутності стабільного фінансування, проблемах із залученням донорів, браку досвіду з управління грантовими проєктами. Крім того, нестача кваліфікованого персоналу й фрагментарність відповідальності різних органів лише ускладнюють реалізацію житлової політики. До того ж, формування фондів житла для тимчасового проживання залежить від наявності відповідного житлового фонду, проте більшість територіальних громад, особливо у сільській місцевості, не мають достатньої кількості необхідних приміщень, тому тимчасове розміщення ВПО є лише короткостроковим розв'язанням проблеми. Водночас правові механізми придбання або будівництва нового житла за кошти місцевих бюджетів є недостатньо розвиненими та потребують детального регулювання на законодавчому рівні.

Ефективна співпраця між органами місцевого самоврядування та громадськими організаціями й благодійними фондами є надзвичайно важливою для реалізації соціальної політики щодо ВПО на місцях. Громадські організації та волонтерські ініціативи відіграють важливу роль у забезпеченні житлових потреб внутрішньо переміщених осіб, особливо у кризові періоди. Їхня участь охоплює широкий спектр діяльності: від оперативного реагування на запити про тимчасове розміщення до залучення гуманітарної допомоги, проведення ремонтних робіт, а також створення умов для тривалого проживання ВПО в громадах.

Взаємодія між ОМС та громадськими організаціями й благодійними фондами дозволяє об'єднати адміністративні та інфраструктурні ресурси місцевої влади з гнучкістю, експертністю й мобільністю громадських структур. Вона може проявлятися у формуванні спільних житлових програм, залученні зовнішнього фінансування (включаючи міжнародну донорську допомогу), участі у грантових конкурсах, а також у створенні місць тимчасового проживання з урахуванням відповідних стандартів. Підтримка волонтерських ініціатив має виходити за межі ситуативної співпраці й включати системну допомогу – як матеріальну, так і організаційну. Зокрема, це може бути надання приміщень для реалізації проєктів, сприяння в логістиці, інформаційне забезпечення, консультативна підтримка, юридичне супроводження тощо. В контексті проблематики правового регулювання варто відзначити, що така співпраця більшою мірою здійснюється на основі меморандумів, угод, індивідуальних домовленостей, або в межах реалізації грантових проєктів, що свідчить про відсутність системного правового механізму. З огляду на зазначене, вважаємо за необхідне здійснити нормативне закріплення мінімальних стандартів та процедур партнерства, яке б забезпечувало сталість, прозорість й правову визначеність у співпраці.

Висновки. Органи місцевого самоврядування відіграють критично важливу роль у формуванні та реалізації соціальної політики, особливо в умовах зростання кількості внутрішньо переміщених осіб внаслідок повномасштабної війни в Україні. В умовах децентралізації влади та посилення ролі територіальних громад саме на місцевий рівень покладено практичну реалізацію значної частини державної соціальної політики. Наявне правове регулювання соціальної політики органів місцевого самоврядування в частині забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб не повною мірою відповідає викликам сьогодення, є фрагментарним та непослідовним. Актуаль-

ним є розроблення комплексного підходу, який передбачає зміни законодавства, зокрема, Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» з метою деталізації повноважень ОМС щодо забезпечення прав ВПО; створення окремого нормативного акту з метою регламентації порядку співпраці між ОМС та громадськими організаціями й благодійними фондами у сфері соціального (у тому числі житлового) забезпечення ВПО; посилення адміністративної спроможності місцевої влади у сфері управління соціальним житлом та надання соціальних послуг; нормативне закріплення стандартів прозорості, підзвітності та ефективності у реалізації соціальних, в тому числі й житлових програм.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 06.04.2025).
2. Чиркін А. Соціальна функція в діяльності органів місцевого самоврядування. *Актуальні проблеми права: теорія і практика.* 2024. № 47. С. 371–383. URL: https://journals.snu.edu.ua/index.php/app/article/view/837/800 (дата звернення: 06.04.2025).
3. Сааков В. ООН: Близько восьми мільйонів українців утекли від війни. *Deutsche Welle. КОНФЛІКТИ/УКРАЇНА*. 07.02.2023. URL: https://www.dw.com/uk/oon-blizko-vosmi-miljoniv-ukrainciv-utekli-vid-vijni/a-64628526 (дата звернення: 06.04.2025).
4. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20 жовтня 2014 р. № 1706-VII. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text (дата звернення: 06.04.2025).
5. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text (дата звернення: 06.04.2025).
6. Про затвердження Порядку компенсації витрат за тимчасове розміщення (перебування) внутрішньо переміщених осіб: Постанова Кабінету Міністрів України від 19.03.2022 р. № 333. Кабінет Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2022-п#n8 (дата звернення: 06.04.2025).
7. Деякі питання надання державної підтримки внутрішньо переміщеним особам: Постанова Кабінету Міністрів України від 31.12.2024 р. № 1544. Кабінет Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1544-2024-п#Text (дата звернення: 06.04.2025).
8. Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам: Постанова Кабінету Міністрів України 20.03.2022 р. № 332. Кабінет Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/332-2022-п#Text (дата звернення: 06.04.2025).
9. Загальна декларація прав людини: резолюція 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 06.04.2025).
10. Конвенція про статус біженців від 1951 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text (дата звернення: 06.04.2025).
11. Протокол щодо статусу біженців від 1967 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_363#Text (дата звернення: 06.04.2025).
12. Керівні принципи ООН з питань внутрішнього переміщення всередині країни. *Омбудсман України*. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/uk/kerivni-principi-oon-z-pitan-vnutrishnogo-peremishchennya-vseredini-krayini (дата звернення: 06.04.2025).
13. Від тимчасового житла до сталих рішень: роль гуманітарних організацій у розвитку місцевих житлових програм. *Cedos.* 28.08.2024. URL: https://cedos.org.ua/researches/vid-tymchasovogo-zhytla-do-stalyh-rishen-rol-gumanitarnyh-organizaczij-u-rozvytku-misczevyh-zhytlovyh-program/ (дата звернення: 06.04.2025).
14. Деякі питання функціонування місць тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб: Постанова Кабінету Міністрів України від 1.09.2023 р. № 930. Кабінет Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/930-2023-п#Text (дата звернення: 06.04.2025).

УДК 342.25
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.22

ЗАВЕРШЕННЯ РЕФОРМИ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ ПОШУК ОПТИМАЛЬНИХ МОДЕЛЕЙ

Лялюк О.Ю.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри державного будівництва,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Кириченко А.І.,
студентка І курсу магістратури,
факультет прокуратури,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Романова А.Є.,
студентка І курсу магістратури,
факультет прокуратури,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Лялюк О.Ю., Кириченко А.І., Романова А.Є. Завершення реформи децентралізації влади в Україні: порівняльно-правовий пошук оптимальних моделей.

У статті висвітлені актуальні проблеми, пов'язані з децентралізацією публічної влади в Україні, проаналізовані сучасні підходи, погляди науковців щодо вирішення цих питань. У роботі досліджено питання, пов'язані з реформою децентралізації, а саме: визначення поняття децентралізації, її видів; особливості політичних, економічних та соціальних процесів, які впливають на реформацію муніципальної влади на прикладі Франції, Польщі та України у контексті децентралізації; проблеми, які виникають при укрупненні громад, розширенні повноважень певних рівнів місцевого самоврядування та можливості ефективного здійснення місцевого самоврядування в нових умовах. Серед основних проблем, пов'язаних із реалізацією делегованих повноважень, слід виокремити кілька ключових аспектів. Зокрема, йдеться про обмежені фінансові можливості органів місцевого самоврядування, що ускладнює належне виконання переданих функцій; відсутність ефективного механізму передачі таких повноважень; недосконалість системи контролю за їх реалізацією; а також правове регулювання повноважень місцевого самоврядування виключно в межах позитивного принципу, що суттєво обмежує їхню автономію. Крім того, звертається увага на практичний підхід до вирішення даних проблем шляхом прийняття нових нормативно-правових актів, розробки програм розвитку відповідних територій, розширення можливостей жителів громад впливати на місцеве самоврядування.

Метою статті є запропонувати перспективні напрямки здійснення реформи децентралізації влади, з урахуванням досвіду реформування Франції та Польщі, які сприятимуть ефективному завершенню цієї реформи після закінчення воєнного стану.

У статті акцентована увага на: (а) проблемах, з якими довелося стикнутися Франції та Польщі під час реформи децентралізації та шляхи якими ці країни їх вирішували; (б) законодавчих прогалинах, способах і методах їх подолання в сучасних умовах, (в) необхідності внесення змін до чинного законодавства, (г) переконаннях, поглядах і висновках науковців щодо ефективного завершення реформи децентралізації в Україні тощо. Враховуючи погляди науковців, вітчизняну практику та досвід європейських держав, у статті наводяться конкретні пропозиції щодо способів вирішення зазначених проблем.

Ключові слова: місцеве самоврядування, органи місцевого самоврядування, територіальна організація влади, децентралізація влади, публічна влада, муніципальна влада.

Lyalyuk O.Yu., Kyrychenko A.I., Romanova A.E. Completion of the decentralization reform in Ukraine: comparative legal search for optimal models.

The article highlights current problems related to the decentralization of public power in Ukraine, analyzes modern approaches, and views of scientists on resolving these issues. The paper examines issues related to the decentralization reform, namely: defining the concept of decentralization, its types; features of political, economic, and social processes that affect the reform of municipal government using the example of France, Poland, and Ukraine in the context of decentralization; problems that arise when communities are consolidated, expanding the powers of certain levels of local government, and the possibility of effective implementation of local government in new conditions. Among the main problems related to the implementation of delegated powers, several key aspects should be highlighted. In particular, we are talking about the limited financial capabilities of local government bodies, which complicates the proper performance of the transferred functions; the absence of an effective mechanism for transferring such powers; the imperfection of the system of control over their implementation; as well as legal regulation of local government powers exclusively within the framework of a positive principle, which significantly limits their autonomy. In addition, attention is drawn to a practical approach to solving these problems by adopting new regulatory legal acts, developing development programs for relevant territories, and expanding the opportunities for community residents to influence local government.

The purpose of the article is to propose promising directions for implementing the decentralization reform, taking into account the experience of reforming France and Poland, which will contribute to the effective completion of this reform after the end of martial law.

The article focuses on: (a) the problems that France and Poland encountered during the decentralization reform and the ways in which these countries solved them; (b) legislative gaps, ways and methods of overcoming them in modern conditions, (c) the need to amend the current legislation, (d) the beliefs, views and conclusions of scientists regarding the effective completion of the decentralization reform in Ukraine, etc. Taking into account the views of scientists, domestic practice, and the experience of European countries, the article provides specific proposals for ways to solve these problems.

Key words: local government, local government bodies, territorial organization of power, decentralization of power, public power, municipal power.

Постановка проблеми. Реформування системи публічної влади в будь-якій країні не є самоціллю, а спрямоване, насамперед, на покращення механізмів її здійснення та досягнення загальної мети – служіння громадянам. Кожна держава проходить власний шлях такого реформування, результатом якого є формування нормативного, економічного, політичного підґрунтя, а також ухвалення нового законодавства.

Україна визначила євроінтеграційні процеси, як основний напрямок розвитку, що передбачає, в тому числі, пристосування національного законодавства до європейських стандартів. Одним з напрямків законодавчого реформування є трансформація правової регламентації місцевого самоврядування у напрямку забезпечення його ефективності. Такого результату можливо досягти лише завершивши розпочату ще у 2014 році реформу децентралізації влади, визначивши при цьому ключові напрямки подальших змін.

При цьому, згадавши про реформу децентралізації влади та необхідність її продовження, вважаємо необхідним вказати, що під децентралізацією публічної влади розуміємо передачу повноважень, функцій, бюджетних надходжень до органів місцевого самоврядування від державних органів. Крім того, з метою систематизації існуючих напрямків до подальшого здійснення реформи децентралізації влади в Україні, пропонуємо здійснити аналіз польської та французької моделей, які, на наш погляд, є найбільш наближеними до вітчизняних реалій.

Мета дослідження: запропонувати перспективні напрямки здійснення реформи децентралізації влади, з урахуванням досвіду реформування Франції та Польщі, які сприятимуть ефективному завершенню цієї реформи після закінчення воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. Питанню децентралізації влади приділяли увагу у наукових працях багато дослідників, зокрема, таких як: Д. Дзвінчук, О. Лазор, Л. Василенко, В. Кравченко, А. Колодій, В. Мотренко, Л. Лабенська, О. Петришин, Ю. Ковбасюк, В. Борденюк, Б. Калиновський, М. Баймуратов та інші.

Виклад основного матеріалу. Для визначення найліпшої моделі подальшої децентралізації влади в Україні, слід, насамперед, з'ясувати контекстуальне значення цього поняття. Так, в Європейській хартії місцевого самоврядування поряд з принципом демократії згадується принцип децентралізації влади, що дає підстави замислитися про їх певний взаємозв'язок, проте змістовного розкриття поняття децентралізації не надається [1]. На нашу думку, це свідчить про обрання форми демократичної децентралізації країнами Європи та небажання обмежувати певними рамками процеси децентралізаційного перетворення. Водночас, приміром, Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) розкриває зміст цієї категорії та визначає децентралізацію як передачу повноважень, відповідальності та ресурсів від центрального уряду до виборних органів влади на субнаціональному рівні з певним ступенем автономії [2]. Це визначення дозволяє сформувати уявлення про розуміння децентралізації влади на європейському просторі.

У системі національного законодавства України, зокрема, на конституційному рівні, спостерігається досить обережний підхід до регламентації поняття децентралізації влади. Так, у ст. 132 Конституції України зазначається, що територіальний устрій України ґрунтується на засадах поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади [3]. Це дозволяє зробити висновок, що децентралізація влади вживається переважно як принцип організації територіального устрою.

Не оминули увагою сутність терміну «децентралізація влади» і доктринальні джерела. Так, автори Великої української енциклопедії розуміють децентралізацію, як процес розширення й зміцнення прав та повноважень адміністративно-територіальних одиниць або нижчих органів та організацій при одночасному звуженні прав і повноважень відповідного центру [4, с. 45].

Крім визначення поняття децентралізації влади, для подальшого визначення напрямків її реалізації мають значення існуючі форми її здійснення. Слід підтримати позицію Л. Біла-Тіунової, Т. Білоус-Осінь, О. Тодощака, які виділяють дві форми децентралізації влади: деконцентрацію, або, так звану, адміністративну децентралізацію, та демократичну децентралізацію. При цьому, під деконцентрацією вчені розуміють передачу повноважень місцевим державним органам, залишаючи контроль за центром, а під демократичною децентралізацією – передачу повноважень органам місцевого самоврядування [5, с. 8]. На наш погляд, положення Європейської хартії місцевого самоврядування свідчать, що сучасні європейські держави прагнуть досягти саме демократичної децентралізації.

У зв'язку з цим, вважаємо за необхідне виокремити основні проблеми, які не були вирішені в результаті реформи децентралізації влади в Україні та надати їм правовий аналіз. На наш погляд, до таких проблем слід віднести: (1) недостатність фінансових ресурсів органів місцевого самоврядування для здійснення делегованих повноважень, (2) відсутність ефективного механізму делегування органам місцевого самоврядування повноважень, (3) відсутність ефективного механізму контролю за здійсненням делегованих повноважень та нагляду за додержання законодавства з боку органів місцевого самоврядування, (4) регламентація повноважень місцевого самоврядування виключно шляхом застосування позитивного принципу правового регулювання.

Як вже зазначалось нами вище, в основу української моделі децентралізації покладено досвід Франції та Польщі. Тому пропонуємо звернутись до досвіду цих країн з метою надання пропозицій щодо подальшого вирішення вищевказаних проблем.

Насамперед, звертає на себе увагу наявність в Конституції Франції офіційного визначення децентралізації, яке наводить у своєму дослідженні І.В. Хребтій, як процесу перебудови держави, що полягає в передачі компетенцій та ресурсів, які необхідні для їх реалізації, від центральної влади на рівень територіальних громад, які володіють правами юридичної особи, наділені певними компетенціями та засобами, тобто мають певний ступінь автономії [6, с. 34]. Крім того, на конституційному рівні встановлено систему адміністративно-територіального устрою, яку, згідно зі ст. 72 становлять муніципалітети, департаменти, регіони, органи влади зі спеціальним статусом та органи влади за кордоном» [7].

З метою вирішення перших трьох вищезазначених нами проблем, пропонуємо звернутися до історичного процесу реформування децентралізації Франції. Неофіційним початком реформи децентралізації Франції слід вважати зміни її територіального устрою та запровадження до його системи регіонів. Таке реформування було запропоновано Шарлем де Голлем, однак офіційно перший етап процесу децентралізації влади у Франції розпочинається з прийняттям Закону про права і свободи комун, департаментів і регіонів 02.03.1982 р., відповідно до якого регіон набув статусу

самостійної адміністративно-територіальної одиниці. Основними завданнями регіонів стали: (1) забезпечення соціального, економічного, культурного та наукового розвитку, (2) прийняття необхідних заходів із захисту самобутності й облаштування підвідомчої території, (3) розроблення регіональних планів соціального та економічного розвитку, (4) розвиток власної інфраструктури, професійного навчання, освіти, регіонального транспорту та початкової професійної підготовки молоді. На думку І.В. Хребтій, вказаний закон розширив повноваження комун та департаментів, де першим були передані повноваження вирішувати деякі питання економіки та урбанізації, а другим – сфера соціального захисту населення [6, с. 34]. Подальша реформація, як вказує дослідниця, - стосувалася безпосередньо фінансової спроможності органів місцевого самоврядування, оскільки введення додаткових місцевих податків та дотацій з боку держави виявилося недостатнім, довелося шукати інші способи вирішити питання фінансування, і як варіант, почали розглядати укрупнення, що дало б змогу реалізовувати великі інвестиційні проєкти [6, с. 35].

На нашу думку, з об'єднанням територіальних громад в Україні рівень доходів місцевих бюджетів суттєво збільшився, проте таке укрупнення мало наслідком виникнення інших проблем. Зокрема, для отримання адміністративних послуг тепер необхідно дістатись до адміністративного центру територіальної громади, що не завжди є зручним і, з нашого погляду, це доцільно вирішити, створивши територіальні центри надання адміністративних послуг у межах окремих населених пунктів, що входять до складу території територіальної громади, або забезпечити можливість надання послуг в дистанційному режимі. Крім того, викликає складнощі віднесення низки послуг до платних та обґрунтування розміру такої плати. На наш погляд, слід підтримати позицію, за якої відповідну плату необхідно встановити за всі адміністративні послуги, збільшивши у такий спосіб місцеві бюджети.

Другий етап реформації децентралізації влади розпочався з внесення поправок до Конституції Французької Республіки, якими було визнано право територіальних спільнот приймати рішення, які не належать до наданої їм компетенції. Крім того, територіальні об'єднання отримали право вільно розпоряджатися своїми фінансовими ресурсами та мати доходи від оподаткування. При цьому, в Основному законі закріпили норму, що передача повноважень муніципальним органам має супроводжуватися фінансуванням виконання даних повноважень [6, с. 36]. Так, ст. 72^2 Конституції Французької Республіки закріплює, що будь-яка передача повноважень між державою та місцевими органами влади супроводжується виділенням ресурсів, еквівалентних тим, які виділяються на їх виконання. Будь-яке створення або розширення повноважень, що призводить до збільшення видатків місцевої влади, супроводжується виділенням ресурсів, визначених законом [7].

Врахування подібного досвіду є вкрай важливим для України. Положення ст. 142 Конституції України закріплюють, що «держава бере участь у формуванні доходів бюджетів місцевого самоврядування, фінансово підтримує місцеве самоврядування. Витрати органів місцевого самоврядування, що виникли внаслідок рішень органів державної влади, компенсуються державою». Крім того, згідно ст. 143 Основного Закону, «органам місцевого самоврядування можуть надаватися законом окремі повноваження органів виконавчої влади. Держава фінансує здійснення цих повноважень у повному обсязі за рахунок коштів Державного бюджету України або шляхом віднесення до місцевого бюджету у встановленому законом порядку окремих загальнодержавних податків, передає органам місцевого самоврядування відповідні об'єкти державної власності» [3]. Проте на практиці, з нашого погляду, ці положення не узгоджуються з положеннями ст. 140 Конституції, де зазначається, що органи місцевого самоврядування мають діяти в межах Конституції і законів України. Тобто, коли держава виділяє недостатнє фінансування, то орган місцевого самоврядування не має можливості відмовитися від виконання покладених на нього повноважень. У зв'язку з цим, важливим є запровадження до Конституції України «принципу еквівалентності» за прикладом Франції.

Крім того, вважаємо доцільним ухвалення законодавчого акту установчого характеру щодо функціонування органу оцінки належної «еквівалентності» делегованих повноважень та наданих фінансів. В рамках такого закону пропонуємо також передбачити ефективний механізм делегування повноважень, визначивши суб'єктів, умови, форми та обсяги делегування повноважень. При цьому здається важливим передбачити механізм відмови органів місцевого самоврядування від здійснення делегованих повноважень, що буде гарантією забезпечення фінансування з боку держави.

Підтримуємо позицію І.В. Хребтій у тому, що наступним етапом децентралізації у Франції слід вважати реформу часів Ф. Олланда, яка ставила за мету упорядкувати систему адміністративно-територіального устрою та чітко розподілити повноваження органів влади різного рівня, шляхом укрупнення регіонів (регіоналізація), укрупнення комун на основі формування мережі метрополій та впорядкування розподілу повноважень між органами місцевої влади різного рівня [6, с. 37-38]. Дослідниця зауважує, що Закон про модернізацію територіальної діяльності держави і підтвердження статусу метрополії затвердив новий статус та компетенцію метрополій для міських агломерацій з понад 400 тис. жителів. При цьому, у компетенцію метрополій увійшли майже всі сфери суспільного життя з правом власного оподаткування. Закон про новий територіальний устрій Республіки(Закон NOTRe) від 7.08.2015 р. розподілив компетенцію між рівнями місцевого самоврядування. При цьому, повноваження регіонів розширилися щодо економічних, соціальних й культурних питань, а за департаментами збереглися повноваження соціальної допомоги, освіти й транспорту [6, с. 38-39]. Таким чином, реформа децентралізації у Франції мала наслідком створення регіонів та міжкомунних об'єднань, що сприяло розширенню повноважень муніципальної влади і підвищило ефективність їх реалізації.

У зв'язку з вищевказаним, хочемо зазначити, що подібне реформування в Україні відбулось на рівні формування територій територіальних громад. Проте відсутність чіткого закріплення щодо віднесення таких територій до системи адміністративно-територіального устрою країни, вносить елементи правової невизначеності у процеси функціонування органів публічної влади на цих територіях.

Важливу проблему становить питання виключно позитивного принципу правового регулювання повноважень місцевого самоврядування та неможливості їх розширення. При його вирішенні, вважаємо за необхідне порівняти конституційне закріплення регламентації повноважень органів місцевого самоврядування в Україні та Франції. Так, Конституція Французької Республіки у ст. 72 закріплює, що «місцева влада відповідає за прийняття рішень щодо всіх питань, які найкраще можуть бути реалізовані на їх рівні». Згідно з умовами, передбаченими органічним законом, і за винятком випадків, коли йдеться про істотні умови для здійснення публічної свободи чи конституційно гарантованого права, місцеві органи влади або їх групи можуть, залежно від випадку, передбаченого законом чи нормативним актом, відступати, на експериментальній основі та на обмежений термін, від законодавчих чи нормативних положень, які регулюють здійснення їх повноважень [7]. Водночас, ст. 19 та ст. 140 Конституції України вказують, що місцеве самоврядування здійснюється виключно в межах Конституції і законів України [3], що унеможливлює відступ від закріплених повноважень.

Звертає на себе увагу також проблема участі іноземців у вирішенні питань місцевого значення. Текст французького Загального Кодексу місцевих органів влади, містить положення про те, що лише виборці французького громадянства, зареєстровані згідно з умовами, передбаченими в розділі II розділу I книги I виборчого кодексу, у виборчих списках місцевої влади, яка вирішила організувати референдум, і, для місцевого референдуму за рішенням муніципалітету, громадяни держави-члена Європейського Союзу зареєстровані відповідно до умов, передбачених у ст.ст. LO 227-1 до LO 227-5 того самого кодексу, у додаткових виборчих списках, встановлених для муніципальних виборів можуть брати участь у голосуванні [8]. Водночас, згідно Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» іноземці не можуть брати участі в місцевому самоврядуванні, навіть якщо постійно, на законних підставах, проживають на відповідній території [9]. Тому вважаємо на доцільне внести зміни до законодавства України щодо іноземців за зразком Франції, що відповідатиме стандартам Європейського Союзу.

Пропонуємо також врахувати досвід децентралізації влади в межах адміністративної реформи Польщі, яка передбачала здійснення декількох послідовних етапів: а) концептуальний аналіз проблеми; б) ухвалення необхідних законів; в) інституційне наповнення законів, що стосуються нової структури державного управління і місцевого самоврядування; г) передача повноважень від державних органів до органів місцевого самоврядування.

Згідно з Конституцією Польщі, територіальне самоврядування організоване на трьох рівнях: гміна, повіт і воєводство [11]. Проте, крім гміни, інші одиниці територіального самоврядування визначаються законом, а не самою Конституцією.

У зв'язку з цим, конституційне закріплення територіального самоврядування в Польщі має такі основні риси. По-перше, територіальне самоврядування має презумпцію повноважень щодо

інших органів публічної влади. Згідно з ч. 1 ст. 163 Конституції Польщі, територіальне самоврядування виконує публічні завдання, які не визначені Конституцією або іншими законами для інших органів влади. Такий підхід означає, що органи територіального самоврядування можуть розв'язувати будь-які місцеві проблеми, якщо ці питання не належать до компетенції інших органів влади. Окрім того, гміна не лише є «основною одиницею територіального самоврядування» (ст. 164), але й має презумпцію повноважень щодо інших одиниць місцевого самоврядування: відповідно до ч. 3 ст. 164, «гміна здійснює всі завдання територіального самоврядування, які не віднесені до інших одиниць територіального самоврядування». В Україні ж закони визначають не сферу повноважень органів місцевого самоврядування, а навпаки, наводять їх перелік. На нашу думку, така «зарегульованість» заважає ефективному вирішенню місцевих справ, тому пропонуємо після завершення воєнного стану внести зміни до ч. 3 ст. 140 Конституції України [3] та викласти її в такій редакції: «Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, та в межах повноважень, які не віднесені до державних органів влади відповідно до закону, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи». Крім того, пропонуємо ухвалити відповідний закон у якому закріпити повноваження, які належать виключно до компетенції держави.

По-друге, ст.ст. 165–168 Конституції Польщі визначають основні параметри одиниць територіального самоврядування, зокрема вказують: (1) їх статус юридичних осіб, право на власність й інші майнові права; (2) судову охорону їх самостійності; (3) систему публічних завдань, що спрямовані на задоволення потреб громади. Окрім того, за певних обставин, закон може делегувати територіальним одиницям виконання інших публічних завдань. При цьому, територіальним одиницям забезпечується участь у державних доходах, що пропорційні до покладених на них завдань, а також можливість встановлювати місцеві податки та збори в межах, визначених законом.

По-третє, Конституція Республіки Польща закріплює, що територіальні одиниці здійснюють свої функції через представницькі та виконавчі органи. Вибори до представницьких органів є загальними, рівними та проводяться таємним голосуванням. Принципи й порядок таких виборів та відкликання виконавчих органів визначаються законом. Внутрішній устрій територіальних одиниць самоврядування встановлюється їх представницькими органами в межах законодавства. Крім того, в Конституції згадується можливість проведення референдумів для вирішення питань, що стосуються конкретної громади, включаючи відкликання обраних органів місцевого самоврядування.

По-четверте, Конституція Польщі визначає порядок контролю за діяльністю територіальних одиниць самоврядування. Згідно з ч. 1 ст. 171, діяльність територіального самоврядування підлягає нагляду з огляду на законність, а органами нагляду є Голова Ради Міністрів, воєводи та регіональні рахункові палати щодо фінансів. Крім того, Сейм може розпустити представницький орган територіального самоврядування, якщо він порушує Конституцію або закони. При цьому воєводи є представниками Ради Міністрів на рівні воєводств. Така модель дозволила створити ефективну систему нагляду та контролю, що дозволяє забезпечити якісне надання адміністративних послуг.

Подібну до вищенаведеної польської моделі державно-правового нагляду за місцевим самоврядуванням доцільно запровадити і в Україні. При цьому, з нашого погляду, слід визначитись із управлінською вертикаллю, до якої буде належати такий суб'єкт здійснення нагляду, з обсягом його повноважень та формами реагування.

Загалом реформа місцевого самоврядування в Польщі пройшла два етапи. На першому етапі зміни стали частиною політичної реформи, коли роль однієї політичної партії була зведена до мінімуму. На цьому етапі адміністративних реформ у Польщі не було передбачено існування повітів. Однак їх поява і інтеграція в систему місцевого самоврядування допомогли: 1) усунути розрив між гмінами і воєводствами, 2) структурувати організацію місцевої влади. Подібний напрямок реформування застосований і в Україні під час здійснення добровільного об єднання територіальних громад. Проте, ці зміни в Україні не пов'язані із реформуванням адміністративно-територіального устрою, як це було здійснено у Польщі, що викликає у практиці правового регулювання цих питань суттєві проблеми.

Другий етап реформування децентралізації влади у Польщі розпочався у 1998 р. результатом якого стала децентралізація публічної влади, зокрема реформування території Польщі, її розподіл на 16 воєводств, 308 сільських повітів і 65 міських повітів, а також на 2 489 гмін.

Однією з головних проблем у процесі реформи в Польщі, подібно до Франції, стало визначення чітких меж повноважень між органами місцевого самоврядування і виконавчою владою. Для встановлення відповідальності кожного з органів було обрано два принципи розподілу повноважень: за адміністративними функціями та за потребами споживачів послуг державного управління. Таким чином, у Польщі чітко визначено сфери відання місцевого самоврядування, що виключає розмиті формулювання типу «питання місцевого значення», характерні для української реальності. Чітко здійснене розмежування повноважень між органами муніципальної влади та виконавчою владою дозволяє уникнути їх дублювання, забезпечує ефективність управління на місцях і знижує рівень конфліктів між різними рівнями влади. Відбувся розподіл повноважень і між територіями, де здійснюється муніципальна влада. Так, гміни компетентні у сферах початкової освіти, комунальних послуг, частини дорожнього господарства, соціального забезпечення та охорони здоров'я. У свою чергу повіти опікуються питаннями середньої освіти, соціальної допомоги, використання земельних ресурсів та місцевої політики працевлаштування. Влада на рівні воєводства реалізує регіональну політику, спрямовану на покращення якості життя населення. Це відбивається і на можливостях громадян отримувати муніципальні послуги належної якості та на ефективності зворотного зв'язку з органами місцевого самоврядування.

Слід зазначити, що територіальні зміни безпосередньо вплинули на реформування фінансової системи органів місцевої влади Польщі, що призвело до збільшення надходжень до місцевих бюджетів.

Хочемо зауважити, що успіх реформ децентралізації влади, які відбулися у Франції та Польщі, крім іншого, був досягнутий завдяки постійному моніторингу її виконання, швидкому реагуванню на виявлені помилки. Не останню роль в цьому відіграла співпраця науковців та політиків, що розробляли такі реформи з університетами різних країн, щоб створити та упровадити ефективні моделі децентралізації влади.

Висновки. Підсумовуючи, можемо зробити такі висновки:

1. Серед основних недоліків результату реформи децентралізації влади в Україні слід вказати: (1) недостатність фінансових ресурсів органів місцевого самоврядування для здійснення делегованих повноважень, (2) відсутність ефективного механізму делегування органам місцевого самоврядування повноважень, (3) відсутність ефективного механізму контролю за здійсненням делегованих повноважень та нагляду за додержання законодавства з боку органів місцевого самоврядування, (4) регламентація повноважень місцевого самоврядування виключно шляхом застосування позитивного принципу правового регулювання. Усунення цих недоліків вимагає продовження реформи децентралізації влади в Україні.

2. Важливим питанням є покращення доступу громадян до адміністративних послуг. У зв'язку із змінами в територіальній організації влади на місцевому рівні, важливо створити територіальні центрів надання адміністративних послуг у кожному населеному пункті, які є частиною території територіальної громади. Поруч з цим, доцільно поширювати використання цифрових технологій у процесі надання адміністративних послуг.

3. Вважаємо необхідним законодавчо регламентувати механізм плати за адміністративні послуги. Це дозволить не лише збільшити доходи місцевих бюджетів, але й сприятиме покращенню фінансової автономії органів місцевого самоврядування.

4. Необхідно вирішити проблему фінансового забезпечення здійснення органами місцевого самоврядування делегованих державою повноважень. У зв'язку з цим слід запровадити механізм відмови органів місцевого самоврядування від виконання делегованих повноважень у разі недостатнього їх фінансування з боку держави.

5. Пропонуємо на конституційному рівні передбачити принцип еквівалентності отриманих органами місцевого самоврядування повноважень тим фінансовим ресурсам, що надаються для їх реалізації.

6. Зроблено висновок про необхідність законодавчого запровадження більш ефективного механізму делегування повноважень від органів державної влади органам місцевого самоврядування.

7. Зроблено висновок про необхідність запозичити європейський досвід при здійсненні державно-правового контролю за виконанням делегованих повноважень та нагляду за законністю в діяльності органів місцевого самоврядування.

8. Запропоновано зміни до ст. 140 Конституції України з метою чіткого закріплення меж повноважень місцевого самоврядування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Європейська хартія місцевого самоврядування від 16.11.2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036.
2. OECD Topics Decentralisation (дата звернення: 25.03.2025). URL: https://www.oecd.org/en/topics/decentralisation.html.
3. Конституція України у редакції від 01.01.2020 (дата звернення: 25.03.2025) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
4. Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напряму «Юридичні науки» / Укладачі: Бабка В.Л., Шумило М.М.; за ред. д. і. н., проф. Киридон А.М. К: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. 152 с.
5. Л. Біла-Тіунова, Т. Білоус-Осінь, О. Тодощак Децентралізація публічної влади : навч.-метод. посіб. [Електронне видання] / Л. БілаТіунова, Т. Білоус-Осінь, О. Тодощак; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2023. 66 с. Режим доступу: https://doi.org/10.32837/11300.23854.
6. Хребтій І.В. Децентралізація у Франції: досвід для України. *Аспекти публічного правління*. Том 6. № 9. 2018. С. 32–42. DOI: 10.15421/151852.
7. Constitution de la France du 4 octobre 1958. – Retrieved from: https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000571356/ (Редакція чинна з 03.04.2025 р.).
8. Code général des collectivités territoriales: Sous-section 2 : Information des électeurs, campagne ... (Articles LO1112-8 à LO1112-14-2) URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006070633/LEGISCTA000006192246/#LEGISCTA000006192246 (Редакція чинна з 05.04.2025).
9. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України. *Відомості Верховної Ради України.* 1997. № 24, ст. 170. (редакція від 05.03.2025) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text.
10. Золотарьова О.А. Реформа децентралізації влади у Франції як приклад для України. *Юридичний науковий електронний журнал*. Вип. № 1/2024. С. 86–88. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/16.
11. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. 1997. № 78.
12. Зозуля Є. Адміністративна реформа: польський досвід. Інформаційний бюлетень Міжнародного центру перспективних досліджень. *Вісник центру*. 2000. № 88. С. 8-9.
13. Історія, принципи та етапи реформи місцевого самоврядування в Польщі. ULR: gazeta.dt.ua/internal/decentralizaciya.
14. Марчук М.І. Територіальне самоврядування республіки Польща у контексті європейської інтеграції. *Форум права*. 2011. № 1. С. 624–628.

УДК: 340.13; 342.7; 342.8
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.23

ЮРИДИЧНА КОНСТРУКЦІЯ ВИБОРЧИХ ПРАВ В КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ: ПИТАННЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Максакова Р.М.,
доктор юридичних наук, професор,
в.о. завідувача кафедри конституційного,
адміністративного та трудового права
Національного університету «Запорізька політехніка»
ORCID: 0000-0002-1755-1234

Максакова Р.М. Юридична конструкція виборчих прав в Конституції України: питання трансформації в умовах євроінтеграції.

Стаття присвячена визначенню змісту юридичної конструкції виборчих прав, яка закладена в текст Конституції України, а також питанням можливості її зміни в аспекті євроінтеграції України. Автор звертає увагу, що положення Розділу ІІ Конституції України визначають різний склад суб'єктів реалізації політичних прав. При цьому конституційна юридична конструкція виборчих прав, зокрема визначення їх суб'єктів, визначає в їх переліку виключно громадян України як для реалізації права обирати, так і для реалізації права бути обраним. В статті наголошено, на помилковості припущень, які існують в наукових колах стосовно колізійного змісту положень ст. 140 і ст. 141 Конституції України за змістом яких допускаються судження, що суб'єктами виборчих прав на місцевих виборах можуть бути й іноземці, враховуючи застосування в згаданих статтях категорії "жителі". Автор наголошує, що визначення положеннями Розділу XI Конституції України суб'єктами права голосу на місцевих виборах категорії "жителі" не означає можливість іноземців або осіб без громадянства брати участь у виборах, а означає, що суб'єктами виборчих прав на виборах до органів місцевого самоврядування є громадяни України, які є жителями відповідних територіальних громад де проводяться місцеві вибори. Цей висновок базується на твердженні, що юридичні конструкції передбачають розкриття істинного змісту правових явищ через системний аналіз норм Конституції, виходячи з загального й переходячи до особливого.

Між тим, в статті привертається увага до питання, що євроінтеграція України вимагає трансформації існуючої юридичної конструкції виборчих прав, зокрема одного з її елементів - суб'єктів виборчих прав на місцевих виборах. Зміни мають передбачати визнання суб'єктами виборчих прав не лише громадян України, а й іноземців (громадян ЄС). Такі трансформації можливі лише після проведення всеукраїнського референдуму предметом якого має бути питання зміни суб'єктного складу виборчих прав.

Ключові слова: виборчі права, Конституція України, місцеві вибори, політичні права, суб'єкти виборчих прав, євроінтеграція, юридична конструкція.

Maksakova R.M. Legal construction of electoral rights in the Constitution of Ukraine: issues of transformation in the context of European integration.

The article is devoted to determining the content of the legal construction of electoral rights, which is embedded in the text of the Constitution of Ukraine, as well as the issue of the possibility of its change in the aspect of Ukraine's European integration. The author draws attention to the fact that the provisions of Section II of the Constitution of Ukraine determine a different composition of subjects of the exercise of political rights. At the same time, the constitutional legal construction of electoral rights, in particular the definition of their subjects, determines in their list exclusively citizens of Ukraine both for the exercise of the right to vote and for the exercise of the right to be elected. The article emphasizes the fallacy of the assumptions that exist in academic circles regarding the conflicting content of the provisions of Art. 140 and Art. 141 of the Constitution of Ukraine, according to the content of which judgments are allowed that foreigners can also be subjects of electoral rights in local elections, taking

into account the use of the category «residents» in the mentioned articles. The author emphasizes that the definition of the provisions of Section XI of the Constitution of Ukraine as subjects of the right to vote in local elections of the category "residents" does not mean the possibility of foreigners or stateless persons to participate in the elections, but means that the subjects of electoral rights in elections to local self-government bodies are citizens of Ukraine who are residents of the relevant territorial communities where local elections are held. This conclusion is based on the assertion that legal constructions provide for the disclosure of the true content of legal phenomena through a systematic analysis of the norms of the Constitution, starting from the general and moving on to the specific.

Meanwhile, the article draws attention to the issue that Ukraine's European integration requires the transformation of the existing legal construction of electoral rights, in particular one of its elements - subjects of electoral rights in local elections. The changes should provide for the recognition of not only citizens of Ukraine, but also foreigners (EU citizens) as subjects of electoral rights. Such transformations are possible only after an all-Ukrainian referendum is held, the subject of which should be the issue of changing the subject composition of electoral rights.

Key words: electoral rights, Constitution of Ukraine, local elections, political rights, subjects of electoral rights, European integration, legal construction.

Постановка проблеми. Проголошений в 2019 році в нормах Основного Закону європейський та євроатлантичний курс України став поштовхом до необхідності трансформації цілого ряду конституційно-правових відносин. Це проявляється в активній законопроектній роботі щодо реформування інституту громадянства; проведенні досліджень в сфері адаптації до європейських стандартів норм законодавства про право соціального захисту; не стали виключенням і політичні права, які досліджуються на предмет адаптації українського законодавства до чинної нормативно-правової бази ЄС, зокрема, в сфері реалізації виборчих прав та прав щодо членства в політичних партіях. Останнім часом реалізація євроінтеграційних процесів стала набирати обертів. Так, у першому півріччі 2022 року, Україна отримала статус країни-кандидата на вступ до Європейського Союзу (ЄС). 28 лютого Україна подала заявку на членство в ЄС, 17 червня Європейська Комісія оприлюднила свій висновок щодо заявки України, а 23 червня Європейська Рада надала Україні статус кандидата на вступ до Європейського Союзу. 25 червня 2024 року офіційно розпочалися переговори про вступ до ЄС. Ці процеси актуалізували питання приведення виборчого законодавства Україні до вимог та стандартів ЄС, бо нові держави-члени ЄС (як і держави-засновниці ЄС) повинні дотримуватися Акту "Про вибори депутатів Європейського Парламенту шляхом загального прямого голосування" (далі – Акт про вибори) [1]. Положення Акту вимагають від держав-членів ЄС використовувати систему пропорційного представництва на виборах національних депутатів Європейського Парламенту. Акт також передбачає, що громадяни будь-якої держави-члена ЄС можуть голосувати і балотуватися на виборах до Європарламенту в будь-якій іншій державі-члені ЄС, в якій вони проживають. Право голосувати і балотуватися в якості кандидата в будь-якій державі-члені ЄС також поширюється на місцеві вибори. Заплановані на жовтень місяць 2025 року переговори щодо регіональної політики в аспекті євроінтеграційних процесів України актуалізували й питання імплементації в національне законодавство положень Конвенції Ради Європи про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні (далі - Конвенція). При цьому, вихідні положення Акту про вибори та Конвенції входять в протиріччя з національною концепцію політичних прав, зокрема з виборчими правами (правом обирати та бути обраними), а також правом бути членом політичних партій, які визнаються лише за громадянами України. Означена проблематика не є новою для України, бо ще в 2002 році Рекомендацію 115 Конгреса Місцевих і регіональних влад Європи та його ж Резолюцію 141 підкреслювалося, що місцева демократія повинна передбачати участь усіх мешканців громади, а закордонні жителі, які легально та на тривалий період часу поселяються на території європейських держав, не повинні бути виключені з місцевого суспільного життя незалежно від країни їхнього походження [2, с. 4]. Але станом на сьогодні Україна так і не наважилась наблизитись до реалізації цих рекомендацій та трансформації їх у національне законодавство.

Мета дослідження. Виходячи з окресленого кола актуальних питань сьогодення за метою наукової статті було визначено – з'ясувати зміст юридичної конструкції виборчих прав, закладений в текст Конституції України та розглянути її на предмет можливості зміни в аспекті євроінтеграції України.

Стан опрацювання проблематики. Юридичні конструкції є актуальним предметом сучасних наукових досліджень теоретиків права, зокрема серед останніх слід звернути увагу на праці Лавренко Д.О., Наливайко Л.Р., Оніщенко Н.М., Суханова Д.С.. На рівні дисертаційних та монографічних досліджень питанням різних аспектів юридичних конструкцій присвячені праці А.О. Дутко, Н.Я. Лепіш. Виборчі права також є актуальним питанням яке здебільшого досліджується конституціоналістами. Зокрема, серед останніх, слід звернути увагу на роботи Гудзь Л.В., Константий О.В., Подорожної Т.С. та ін. Проблеми адаптації юридичних конструкцій в рамках інтеграції до європейського правового простору досліджували Гриценко І.С., Кулініч О.О., Луць В.В.. Юридичним конструкціям в умовах цифровізації присвячені праці Гетьман А.П., Скрипнюк О.В. Але поєднання проблематики виборчих прав в умовах євроінтеграції через категорію юридичних конструкцій ще не було предметом наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, юридичні конструкції полегшують сприйняття та вивчення явищ правової дійсності, узагальнюють багатоманітність окремих випадків юридичної практики взагалі й практики реалізації виборчих прав зокрема.

Юридичні конструкції є способом впорядкування суспільних відносин і надання їм під час аналізу точності і чіткості. Вони дають можливість теоретично осмислити неоформлену масу феноменів з ціллю наступного розподілу їх в законах, у відповідності з чітко сформульованими ідеями. Юридичні конструкції дозволяють ідентифікувати і класифікувати юридичні явища шляхом визначення їх так званої юридичної природи [3, с. 15].

Юридичні конструкції − передбачені законом моделі (типові схеми) стійкої побудови нормативного матеріалу у вигляді системи взаємозалежних і внутрішньо єдиних елементів правового характеру (правомочностей, обов'язків, відповідальності, процедур), що забезпечують підтримку зв'язків між учасниками правовідносин. Юридичні конструкції придають змісту нормативно-правового акта логічної стрункості, зумовлюють послідовність його викладу, визначають зв'язок між нормами права, сприяють повному, чіткому врегулюванню тих чи інших суспільних відносин. Крім цього, конструкції сприяють концентрованому, стислому викладенню правового матеріалу [4, с. 20].

Отже, встановивши зміст конституційної юридичної конструкції виборчих прав можна зробити обгрунтований висновок щодо можливостей та шляхів зміни суб'єктного складу виборчих прав на місцевих виборах в умовах євроінтеграції відповідно до реального змісту закладеного в текст Основного Закону.

Дутко А. зазначає, що юридична конструкція є відображенням певної послідовності елементів правового явища. Це, на її думку, дає можливість логічно побудувати правовий матеріал, викласти його у певній послідовності, яка обумовлена типом зв'язку між елементами правового явища [5, с. 44]. Базуючись на визначених нею елементах юридичної конструкції можна запропонувати структуру юридичної конструкції виборчих прав. Так, юридична конструкція виборчих прав може бути представлена такими елементами: суб'єкти виборчих прав, об'єкти виборчих прав, права і обов'язки суб'єктів виборчих прав.

Основним питанням адаптації українського законодавства в сфері виборчого права виявилося питання суб'єктів виборчих прав, якими за національним законодавством можуть бути лише громадяни України. Тож з перелічених елементів юридичної конструкції виборчих прав ми виділимо для нашого дослідження найбільш проблематичний – суб'єктів виборчих прав і розглянемо цей елемент конструкції на предмет адаптації до норм і стандартів ЄС.

Виборче право є суб'єктивним політичним публічним правом яке проявляється (реалізується) в двох формах. Це право обирати (право голосу, активне виборче право) та право бути обраним (пасивне виборче право) до органів державної влади та місцевого самоврядування. Отже, говорячи про суб'єктів виборчих прав, слід звертати увагу про яку саме форму його реалізації йде мова. При цьому, визначальними для встановлення суб'єктів виборчих прав є положення ч. 1 ст. 38 Конституції України [6] нормами якої визначено, що громадяни мають право обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Аналізуючи положення Розділу ІІ Конституції України можна зробити висновок про різний склад суб'єктів реалізації політичних прав.

Так, наприклад, 1) відповідно до ст. 38 і ст. 39 Конституції, право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також право збиратися

мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації мають громадяни. Тобто, суб'єктами реалізації зазначених політичних прав є виключно громадяни України; 2) відповідно до ст. 40 - право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів мають усі; а відповідно до ст. 34 право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань гарантується кожному. Тобто, суб'єктами реалізації цих прав є будь-яка людина (фізична особа) незалежно від її громадянства; 3) відповідно до ч. 2 ст. 26 право на притулок мають іноземці та особи без громадянства. Тобто, суб'єктами реалізації права на притулок є іноземці та особи без громадянства.

Отже, можна зробити висновок, що визначаючи суб'єктний склад політичних прав, в тому числі й виборчих, в Конституції України виділено такі категорії: 1) лише громадяни України (що в тексті Конституції закріплено за допомогою терміна "громадяни"); 2) будь-яка фізична особа ((незалежно від наявності стану громадянства Україні або іншої держави) (що в тексті Конституції прописано за допомогою термінів "усі", "кожен"); 3) іноземці та 4) особи без громадянства. Тобто різні категорії конституційних політичних прав закріплюються за людьми виходячи з їх правового статусу.

Слід констатувати, що особливістю виборчих прав (права обирати та права бути обраним), як одного з видів політичних прав громадян України є те, що вони належать лише тим людям, які за правовим статусом є громадянами України. Базовим положенням про існування виборчих прав лише у громадян України є положення ч. 2 ст. 5 Конституції України якими визначено, що "носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ". Рішенням Конституційного Суду України від 5 жовтня 2005 року № 6-рп/2005 [7] визначено, що ці положення треба розуміти так, що в Україні вся влада належить народові який здійснює цю владу зокрема й через вибори, тобто реалізуючі виборчі права. А ч. 1 Преамбули Конституції України містить визначення що народ – це громадяни України всіх національностей. Продовжуючі юридичну конструкцію визначення суб'єктів виборчих прав, положеннями ч. 1 ст. 70 Конституції України також встановлено, що право голосу мають громадяни України. Слід наголосити на тому, що юридичні конструкції передбачають визначення правових явищ від загального до особливого. Так от, зазначені конституційні положення є загальним і основним щодо визначення суб'єктів виборчих прав і визнають їх лише за категорією громадяни України.

Деталізація особливостей вимог до суб'єктів реалізації виборчих прав на окремих видах виборів в Україні, здійснена в положеннях окремих розділів Конституції. Так, відповідно до положень Розділу IV (ч. 2 і ч. 3 ст. 76) Конституції України, суб'єктами реалізації пасивних виборчих прав на парламентських виборах є громадяни України. На президентських виборах, відповідно до положень Розділу V (ч. 1 і ч. 2 ст. 103) Конституції України, суб'єктами реалізації як активних (права голосу) так і пасивних виборчих прав (права бути обраним) є лише громадяни України. Тобто всі зазначені вище положення Конституції України узгоджено і однозначно визначають, що суб'єктами виборчих прав є громадяни України.

Натомість, проблемним з точки зору тлумачення і праворозуміння, виявився елемент юридичної конструкції, щодо визначення суб'єктів виборчих прав на місцевих виборах, на відміну від президентських і парламентських виборів, де для всіх є чітко зрозумілою позиція конституцієдавця з приводу суб'єктів виборчих прав. Положеннями Конституції України щодо суб'єктів виборчих прав на місцевих вибрах визначено не громадян України, а жителів територіальних громад. Такий висновок базується на положеннях ч. 1 ст. 140 Конституції нормами якої закріплене конституційне визначення місцевого самоврядування як право територіальної громади - жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста - самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Відповідно до ч. 1 ст. 141 Конституції України визначено: "До складу сільської, селищної, міської, районної, обласної ради входять депутати, які обираються жителями села, селища, міста, району, області...". Виходячи з цього слід звернути увагу, що серед суб'єктів здійснення місцевого самоврядування зазначено не громадян України, а жителів. Категорія "жителі" вміщує в себе різних за правовим статусом людей – це можуть бути як громадяни України, так і іноземці, особи без громадянства, біженці. Враховуючи закріплений відповідно до положень Преамбули Конституції й ч. 3 ст. 102 Конституції України стратегічний курс держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору, в наукових колах стала вестися дискусія щодо необ-

хідності імплементації положень Конвенції про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні [8]. Відповідно до положень ст. 6 Конвенції проголошено, що кожна Сторона зобов'язується надати кожному постійному мешканцю-іноземцю право голосувати та висувати свою кандидатуру на виборах до органів місцевого самоврядування, якщо він задовольняє тим правовим вимогам, які пред'являються громадянам і, крім того, на законних підставах постійно мешкає у відповідній державі упродовж п'яти років, що передують виборам. У зв'язку з цим в суспільстві сформувались дві діаметрально протилежні думки щодо суб'єктів реалізації виборчих прав на місцевих виборах: частина вважає, що ними можуть бути виключно громадяни України, а інша частина (спираючись на положення Конституції про те, що в розділі XI Конституції України суб'єктами права голосу на місцевих виборах визначені жителі, та спираючись на рекомендації Конвенції про участь мешканців-іноземців в реалізації виборчих прав) – вважає, що суб'єктами реалізації виборчих прав на місцевих виборах можуть бути й іноземці, що є членами територіальних громад де проводяться місцеві вибори. Так, наприклад, Никорович Б. зазначає, що проаналізувавши зміст ст. 140 Конституції України, можна виявити конституційний парадокс, який полягає у питанні про визнання права на місцеве самоврядування за іноземцями. Дилема на його погляд полягає в тому, що іноземці та особи без громадянства визнаються членами територіальних громад, але не наділяються повним спектром прав й обов'язками її членів [9, с. 198].

Слід нагадати, що реалізація місцевого самоврядування здійснюється за допомогою різних політичних прав, а не лише виборчих прав. Пригадуючи зазначені нами вище положення Розділу II Конституції щодо визначення суб'єктного складу політичних прав, слід нагадати, що конституційно проголошені політичні права визнаються як за громадянами України, так і за іноземцями та особами без громадянства. Суб'єкт здійснення політичних прав залежить від того яке саме політичне право має бути реалізоване. Так от, виходячи з положень Розділів II і III Конституції України, серед інших політичних прав в системі місцевого самоврядування, виборчі права можуть бути реалізовані виключно громадянами України. Вирішення цього спірного питання, на наш погляд, є можливим саме через з'ясування змісту одного з елементів юридичної конструкції виборчих прав проголошених нормами Конституції України - суб'єктів виборчих прав. І як складовий елемент єдиної юридичної конструкції визначення суб'єктів виборчих прав його не можна розглядати виходячи зі змісту окремо взятої статті Конституції України (ст. 140 або ст. 141, які визначають в якості суб'єктів жителів) і на підставі цих положень робити висновок про допущення визнання за іноземцями виборчих прав або про колізійний зміст цих положень. Юридичні конструкції будь-яких правових явищ передбачають розкриття істинного змісту правових явищ через системний аналіз норм Конституції, виходячи з загального й переходячи до особливого. Лише в такий спосіб юридична конструкція щодо визначення суб'єків реалізації виборчих прав (як активних, так і пасивних) буде відповідати її основним ознакам: буде повною і цілісною; буде мати послідовний, несуперечливий характер; не буде складати винятки із загальніших юридичних положень, та буде узгоджена з ними. Тому положення про особливості реалізації виборчих прав на місцевих виборах визначені в Розділі XI Конституції України мають базуватися на загальних (вихідних) юридичних положеннях, що визначені нормами Розділів I, II і III Конституції України й не суперечити їм. За таких умов можна буде стверджувати, що юридична конструкція виборчих прав в аспекті визначення одного з її елементів (суб'єків виборчих прав) є правильною, а поточне законодавство, відповідає змісту юридичної конструкції виборчих прав, що закладена в текст Основного Закону.

Отже, повертаючись до питання визначення суб'єків виборчих прав на місцевих виборах, слід зробити наступний висновок щодо змісту відповідного елементу юридичної конструкції. Як ми вже зазначали, вихідними (загальними) положеннями щодо визначення суб'єктів виборчих прав є положення Роділу I (ч. 2 ст. 5), Розділу II (ч. 1 ст. 38) та Розділу III (ч. 1 ст. 70) Конституції України якими чітко і однозначно передбачено, що суб'єктами виборчих прав в Україні є лише громадяни України. Визначення положеннями Розділу XI Конституції України суб'єктами права голосу на місцевих виборах категорії "жителі" не означає можливість іноземців або осіб без громадянства брати участь у виборах, а означає, що суб'єктами виборчих прав на виборах до органів місцевого самоврядування є громадяни України, які є жителями (членами) відповідних територіальних громад де проводяться місцеві вибори.

Отже, юридична конструкція виборчих прав на всіх виборах в Україні визначає суб'єктами виборчих прав лише громадян України.

В аспекті євроінтеграції в сфері виборчого права Україні рекомендовано взяти на себе зобов'язання внести зміни в цілий масив національного законодавства, в тому числі й до Конституції України [10, с. 112-120]. Зокрема запропоновано розглянути можливість внесення змін до ст. 38 та ст. 70 Конституції України. Цими змінами рекомендовано надати виборчі права громадянам ЄС на місцевих виборах в Україні. Слід також звернути увагу, що участь у деяких видах місцевих виборах безпосередньо пов'язана з членством в політичних партіях. Це стосується виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, районних у місті рад, а також депутатів міських, сільських, селищних рад (територіальних громад з кількістю виборців 10 тисяч і більше). Відповідно до положень ч. 2 ст. 192 Виборчого кодексу України [11] вибори до цих органів проводяться за пропорційною системою відкритих списків місцевих організацій політичних партій. У зв'язку з чим до рекомендацій щодо внесення змін до Конституції України додано й ст. 36 нормами якої станом на сьогодні право на об'єднання в політичні партії визнається лише за громадянами України. А для забезпечення участі іноземців в місцевих виборах що проводяться за пропорційною виборчою системою – слід внести й зміни в ст. 36 Основного Закону й цими змінами визначити суб'єктами права на об'єднання в політичні партії іноземців (громадян ЄС).

Слід нагадати, що положення ст. 70 Конституції України (зміни до якої рекомендовано внести в аспекті євроінтеграції) містяться в Розділі ІІІ Основного Закону. Положення Розділу ІІІ належать до переліку "особливо захищених" розділів Конституції, зміни до яких можуть бути внесені за ускладненою порівняно з іншими розділами процедурою, а затверджуються ці зміни всеукраїнським референдумом. Так, відповідно до ч. 1 ст. 156 Конституції "Законопроект про внесення змін до розділу І «Загальні засади», розділу ІІІ «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України» подається до Верховної Ради України Президентом України або не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України і, за умови його прийняття не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України, затверджується всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України". Тобто імплементація положень Конвенції про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні щодо зміни суб'єків реалізації виборчих прав на місцевих виборах в Україні та визнання права голосу або права бути обраним на місцевих виборах за іноземцями, що є членами територіальної громади де проводяться місцеві вибори, є можливою лише після проведення всеукраїнського референдуму на якому буде прийняте рішення про внесення змін до Розділу ІІІ Конституції України.

Висновки. Виборчі права – це суб'єктивні політичні права громадян України обирати чи бути обраними до органів державної влади чи місцевого самоврядування. Конституційна юридична конструкція виборчих прав, зокрема визначення їх суб'єктів, визначає в їх переліку виключно громадян України як для реалізації права обирати, так і для реалізації права бути обраним.

Євроінтеграція Україні вимагає трансформації існуючої юридичної конструкції виборчих прав, зокрема одного з її елементів - суб'єктів виборчих прав. Зміни мають передбачати визнання суб'єктами виборчих прав не лише громадян України, а й іноземців (громадян ЄС). Такі трансформації можливі лише після внесення змін до цілого масиву поточного законодавства України, але в першу чергу вони вимагають внесення змін до ст. 36, ст. 38 і ст. 70 Конституції України. Положення ст. 70 Конституції України містяться в Розділі ІІІ Основного Закону, який відповідно до положень ч. 1 ст. 156 Конституції належить до "особливо захищених" розділів. Зміни до нього можуть бути внесені за ускладненою (порівняно з іншими розділами) процедурою, та затверджуються ці зміни всеукраїнським референдумом. Зважаючи на це слід констатувати, що процес трансформації існуючої юридичної конструкції виборчих прав в аспекті євроінтеграції можливий лише після проведення всеукраїнського референдуму предметом якого має бути питання зміни суб'єктного складу виборчих прав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Акт "Про вибори депутатів Європейського Парламенту шляхом загального прямого голосування" 1976 року. EUR-Lex. Доступ до права Європейського Союзу : [Інтернет-портал]. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A01976X1008%2801%29-20020923. (дата звернення: 12.03.2025).

2. Виборчі права на місцевому рівні як елемент успішної довгострокової інтеграції мігрантів та внутрішньо переміщених осіб (ВПО) у муніципалітетах та регіонах Європи: Звіт CG35(2018)17final 7 листопада 2018 року. URL: https://rm.coe.int/-l-epp-cce-/1680925de0.
3. Бойко Г.І. Юридична конструкція як особлива процедура правотворчості. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2014. Серія ПРАВО. Випуск 27. Том 1, с. 15–18, с. 17.
4. Пасічна О.І. Навчальний посібник з дисципліни «Законотворчість, нормотворчість та правореалізація» для студентів спеціальності 281 Публічне управління та адміністрування. – Полтава: ПолтНТУ, 2019. – 113 с.
5. Дутко А.О. Юридичні конструкції та їх використання в законотворчій практиці України: Монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 176 с.
6. Конституція України: Закон України 28 червня 1996 року. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 25.03.2025).
7. Рішення Конституційного Суду України від 5 жовтня 2005 року № 6-рп/2005 (справа про здійснення влади народом). Конституційний Суд України. URL: https://ccu.gov.ua/docs/517.
8. Конвенція про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні, Страсбург, 5 лютого 1992 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_318#Text.
9. Никорович Б. Окремі аспекти закріплення за іноземцями та особами без громадянства виборчих прав у вітчизняному законодавстві. *Підприємництво, господарство і право.* 2017. № 12. С. 197–200.
10. Рекомендації в контексті вступу України до ЄС: Законодавство ЄС про вибори та зобов'язання України / Мануель Воллі, Гаральд Гартвіг Єпсен, Сергій Савелій. URL: https://www.ifesukraine.org/wp-content/uploads/2024/01/zakonodavstvo-eu-pro-vybory-ta-zabovyazannia-ukrainy.pdf.
11. Виборчий кодекс України від 19 грудня 2019 року № 396-IX. Верховна Рада Україн. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text (дата звернення: 25.03.2025).

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.24

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ НОРМОПРОЄКТУВАННЯ: ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ПРИНЦИПУ СУБСИДІАРНОСТІ В ПРАВОТВОРЧОСТІ

Ніколенко Л.М.,
доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу
господарсько-правових досліджень
проблем економічної безпеки,
Державна установа «Інститут економіко-правових
досліджень імені В.К. Мамутова
Національної академії наук України»
ORCID: 0000-0002-3437-6968

Ніколенко Л.М. Децентралізація нормопроєктування: імплементація принципу субсидіарності в правотворчості.

Стаття присвячена дослідженню децентралізації нормопроєктування в контексті імплементації принципу субсидіарності в правотворчості. Розглянуто значення принципу субсидіарності для забезпечення ефективності правотворчих процесів на місцевому рівні, його нормативне закріплення в законодавстві Європейського Союзу та України. Визначається, що принцип субсидіарності, який передбачає прийняття рішень на найнижчому рівні влади, найближчому до громадян, є ключовим інструментом забезпечення балансу між централізацією та децентралізацією у правотворчості. Підкреслюється, що його реалізація передбачає гнучке поєднання цих підходів, де співвідношення рівнів централізації та децентралізації визначається конкретними потребами та контекстом. Аналізуються основні функції принципу субсидіарності: нормативна, захисна та інституційна, які сприяють розвитку демократичних процесів та врахуванню локальних потреб.

Децентралізація нормопроєктування розглядається як механізм делегування правотворчих повноважень від центральної влади до регіональних та місцевих органів, що дозволяє враховувати специфіку місцевого економічного, соціального та культурного розвитку. Аналізується роль органів місцевого самоврядування у правотворчості, а також основні виклики, пов'язані нормопроєктуванням на регіональному та місцевому рівнях.

Виокремлюються форми децентралізації нормопроєктування, включаючи політичну, адміністративну, фіскальну та функціональну децентралізацію, а також їх практичне застосування в країнах Європи. Обґрунтовується необхідність пошуку оптимального балансу між централізацією та децентралізацією правотворчого процесу задля уникнення правової фрагментації та дублювання компетенцій.

Розглядаються інноваційні підходи до нормопроєктування, зокрема цифровізація правотворчого процесу, використання штучного інтелекту та Big Data для оцінки ефективності правових норм. Наведено приклади успішного застосування таких технологій у правотворчості європейських країн та їх потенційне впровадження в Україні. Зроблено висновки про важливість цифрових інструментів для підвищення прозорості та ефективності процесу нормопроєктування.

Ключові слова: нормопроєктування, децентралізація, принцип субсидіарності, Європейський Союз, законодавство, правотворчість, місцеве самоврядування.

Nikolenko L.M. Decentralization of legislative drafting: implementation of the principle of subsidiarity in lawmaking.

The article is devoted to the study of the decentralization of legislative drafting in the context of the implementation of the principle of subsidiarity in lawmaking. The importance of the principle of subsidiarity for ensuring the effectiveness of lawmaking processes at the local level, its normative consolidation in the legislation of the European Union and Ukraine is considered. It is determined that

the principle of subsidiarity, which provides for decision-making at the lowest level of government closest to citizens, is a key tool for ensuring the balance between centralization and decentralization in lawmaking. It is emphasized that its implementation involves a flexible combination of these approaches, where the ratio of the levels of centralization and decentralization is determined by specific needs and context. The main functions of the principle of subsidiarity are analyzed: normative, protective and institutional, which contribute to the development of democratic processes and taking into account local needs.

Decentralization of legislative drafting is considered as a mechanism for delegating law-making powers from central government to regional and local authorities, which allows taking into account the specifics of local economic, social and cultural development. The role of local governments in law-making is analyzed, as well as the main challenges associated with legislative drafting at the regional and local levels.

Forms of decentralization of legislative drafting are distinguished, including political, administrative, fiscal and functional decentralization, as well as their practical application in European countries. The need to find the optimal balance between centralization and decentralization of the legislative process is substantiated in order to avoid legal fragmentation and duplication of competences.

Innovative approaches to legislative drafting are considered, in particular, the digitalization of the legislative process, the use of artificial intelligence and Big Data to assess the effectiveness of legal norms. Examples of successful application of such technologies in the law-making of European countries and their potential implementation in Ukraine are given. Conclusions are drawn about the importance of digital tools for increasing the transparency and efficiency of the regulatory process.

Key words: legislative drafting, decentralization, subsidiarity principle, European Union, legislation, lawmaking, local government.

Постановка проблеми. В сучасних умовах розвитку правової системи України дедалі більшого значення набуває питання децентралізації нормопроєктування. Цей процес пов'язаний із необхідністю адаптації національного законодавства до європейських стандартів у контексті імплементації принципу субсидіарності, який передбачає прийняття рішень на якомога нижчому рівні, найближчому до громадян. Принцип субсидіарності є одним із ключових інструментів забезпечення ефективності правотворчості, оскільки він дозволяє враховувати місцеві особливості, потреби та інтереси територіальних громад.

Актуальність цієї теми підкреслюється триваючою реформою місцевого самоврядування в Україні, яка спрямована на підвищення ролі місцевих органів влади у процесі правотворчості. Відсутність належної координації між центральною та місцевою владою, недосконаліть правового регулювання правотворчих повноважень на регіональному рівні та ризики правової фрагментації створюють низку викликів у процесі реалізації принципу субсидіарності.

Стан дослідження. В останні роки проводиться багато досліджень, присвячених питанням децентралізації, нормопроєктуванню та принципу субсидіарності. Свої праці вказаної проблематиці присвятили такі вчені як Баймуратов М.О., Батанов О.В., Божко В.М., Карабін Т.О., Кофман Б.Я., Майданник О.О., Марцеляк О.В., Мішина Н.В., Панченко Т.В., Савчин М.В. Чорнолуцький Р.В. та інші поважні вчені. Однак комплексних досліджень, присвячених саме децентралізації нормопроєктування з точки зору імплементації принципу субсидіарності, поки що недостатньо, що відкриває нішу для подальших наукових пошуків.

Таким чином, **метою статті** є дослідження децентралізації нормопроєктування в Україні через призму імплементації принципу субсидіарності, виявлення ключових проблем правотворчого процесу на місцевому рівні.

Виклад основного матеріалу. Принцип субсидіарності є одним із фундаментальних принципів сучасної правотворчості, що визначає оптимальний рівень прийняття рішень у багаторівневій системі управління. Його головна ідея полягає в тому, що рішення мають ухвалюватися на найнижчому рівні влади, який є найближчим до громадян, якщо це забезпечує більш ефективне та адекватне вирішення суспільних проблем. Водночас, якщо реалізація певного питання на місцевому рівні є недостатньо ефективною або призводить до правових колізій, компетенція має бути передана на вищий рівень управління.

Принцип субсидіарності має історичні корені у політико-правових концепціях європейських держав. Його сучасне закріплення відбулося в рамках права Європейського Союзу (далі – ЄС),

зокрема у Договорі про заснування Європейської Спільноти (Договір про заснування Європейського економічного співтовариства) (ст. 5), де зазначено, що Союз діє лише тоді і в тій мірі, в якій цілі запропонованої дії не можуть бути досягнуті державами-членами на національному, регіональному чи місцевому рівнях, але через масштаби або наслідки дії вони можуть бути краще досягнуті на рівні Союзу [1]. Це положення створює нормативну основу для застосування принципу субсидіарності в правотворчості держав-членів ЄС.

В Україні принцип субсидіарності законодавчо закріплений у нормативно-правових актів, серед яких: Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР, Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 № 280, Закон України «Про засади державної регіональної політики» від 05.02.2015 р. № 156, Указ Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» від 12.01.2015 № 5/2015 та ін.

Принцип субсидіарності походить із соціальної справедливості, відповідно до якої кожен суб'єкт суспільства, в тому числі державні, місцеві органи та громадяни є здатними до здійснення своєї соціальної ролі задля досягнення спільного блага [2, с. 10]. Слід підкреслити, що соціальна справедливість є осереддям демократичної держави, спрямованої на виконання функції регулятора суспільства [3, с. 15–27].

У сучасної правотворчості принцип субсидіарності виконує декілька важливих функцій: нормативну - визначає правові межі компетенції органів влади на різних рівнях; захисну - забезпечує захист прав громад та територіальних одиниць від надмірного втручання центральної влади; інституційну - стимулює розвиток інституцій місцевого самоврядування через делегування їм правотворчих повноважень.

А. Циммерман обґрунтовано підкреслює, що принцип субсидіарності не є призивом до тотального посилення місцевої влади, а передбачає найефективніший баланс між різними порядками. При цьому субсидіарність передбачає пріоритет режиму управління, найближчого до населення [4, с. 17].

Отже, принцип субсидіарності визначає оптимальний рівень прийняття правових рішень, сприяє розвитку демократичних процесів, забезпечуючи баланс між централізованим управлінням і місцевою автономією. Це створює більш ефективну модель правового регулювання, де враховуються як загальнонаціональні інтереси, так і місцеві особливості. Одним із ключових механізмів реалізації цього принципу у правотворчості є децентралізація нормопроєктування, яка дозволяє місцевим громадам самостійно ухвалювати нормативні акти з урахуванням регіональних потреб і особливостей.

Нормопроєктування органів місцевого самоврядування містить велику частку дискреційних повноважень, виникнення яких спровоковано саме місцевими потребами та інтересами.

Децентралізація нормопроєктування є безпосереднім інструментом реалізації принципу субсидіарності, оскільки вона передбачає передачу правотворчих повноважень від центральних органів влади до місцевих органів самоврядування. Це дозволяє місцевим громадам самостійно визначати правові норми з урахуванням специфіки економічного, соціального та культурного розвитку регіону. У той же час, аналізуючи переваги застосування принципу субсидіарності з точки зору децентралізації, необхідно зазначити і наявні ризики цього процесу, а саме, занадто велика децентралізація може призвести до недостатньої координації здійснення повноважень на рівні органів місцевого самоврядування, що в свою чергу, може привести до дублювання зусиль і ресурсів, спричинити нерівність розвитку між регіонами, особливо якщо деякі місцеві органи мають не достатню кількість ресурсів для ефективного управління такими регіонами. Також, існує небезпека того, що місцеві органи можуть переважно враховувати лише місцеві інтереси, не враховуючи більш широкі національні цілі та потреби. Якщо ж відбувається надмірна централізація, то це може обмежувати можливість місцевих органів самоврядування самостійно вирішувати питання, що безпосередньо стосуються їх компетенції [5, с. 301-302].

Отже, головна проблема полягає не в тому, щоб спрямувати до децентралізації, а в тому, щоб встановити необхідний і доцільний баланс між децентралізацією та централізацією, який адекватно відповідав би реальним соціально-економічним та політичним умовам сьогодення.

Децентралізація нормопроєктування може відбуватися у кількох формах: політична - передача частини правотворчих повноважень від центральних органів державної влади до регіональних і місцевих органів самоврядування; адміністративна - делегування місцевим органам влади права

на ухвалення нормативних актів у межах визначеної компетенції [6, с. 20]; фіскальна - надання місцевим органам самоврядування права самостійно встановлювати місцеві податки, збори та інші платежі; функціональна - передача конкретних повноважень у певних сферах (освіта, охорона здоров'я, соціальний захист) для врегулювання на місцевому рівні.

Наприклад, у Польщі місцеві ради (гміни) мають повноваження ухвалювати нормативно-правові акти у сфері місцевого самоврядування, соціального захисту та інфраструктури, що забезпечує високий рівень автономії місцевих громад у прийнятті рішень [7].

Децентралізація нормопроєктування крім того, що дозволяє враховувати місцеві особливості та потреби населення, що підвищує ефективність правотворчості, створює правову основу для розвитку демократії на місцевому рівні та залучення громадян до процесу ухвалення рішень.

Найбільш інтенсивною формою децентралізації є деволюція, за якої центральні державні органи передають свої повноваження у прийнятті рішень, фінансуванні та управлінні органам місцевого самоврядування. Наприклад, у Великій Британії децентралізація здійснюється у формі деволюції, що реалізується різним чином у Шотландії, Північній Ірландії та Уельсі. Професор П. Лейленд зазначає, що деволюція передбачає делегування місцевим органам законодавчих повноважень, що надає їм можливість регулювати правовий порядок на своєму рівні, при збереженні державними органами влади повноважень щодо регулювання найбільш важливих питань та одночасної неприпустимості втручання з боку державних органів влади у передані у порядку деволюції сфери [8, с. 252-257]. Європейська комісія ЄС виходить із того, що деволюція означає делегування незалежним та виборчим місцевим органам особливих повноважень з метою розвитку територій та покращення добробуту громадян [9].

Деякі зарубіжні вчені вважають, що субсидіарність є нормативною концепцією, відповідно до якої повноваження мають бути визначені наскільки це можливо відповідно до принципу деволюції [10, с. 179]. Але така позиція викликає на зауваження тому, що принцип субсидіарності спрямований, перш за все, на пошук балансу повноважень між державними органами та місцевими. Крім того, принцип субсидіарності не можна ототожнювати із делегуванням повноважень.

Під «делегованими повноваженнями» Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 р. запропоновано розуміти повноваження органів виконавчої влади, надані органам місцевого самоврядування законом, а також повноваження органів місцевого самоврядування, які передаються відповідним місцевим державним адміністраціям за рішенням районних, обласних рад (ст. 1) [11]. Делегування слід розглядати як форму реалізації принципу субсидіарності.

Отже, децентралізація нормопроєктування є ключовим механізмом реалізації принципу субсидіарності, оскільки сприяє більш ефективної й адаптивної правотворчості. Водночас, у сучасних умовах зростає потреба у впровадженні інноваційних підходів, які б дозволяли підвищити ефективність та гнучкість цього процесу. Такі підходи вже застосовуються в країнах Європи серед яких можна виділити:

- цифровізація правотворчості: запровадження електронних платформ для обговорення законодавчих ініціатив, що дозволяє безпосередньо впливати на процес нормопроєктування. Наприклад, у Фінляндії діє платформа «Open Ministry» (Avoin ministeriö), яка сприятиме краудсорсингу законодавства та партисипативної демократії [12]. В Україні актуальним на даний час є веб-портал «Дія. Цифрова громада», який спрямований на інформаційне та аналітичне забезпечення місцевих держадміністрацій, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, фізичних та юридичних осіб, зокрема, щодо: актів законодавства у сферах цифровізації, цифрового розвитку, електронного урядування та електронної демократії, методичних рекомендацій, цифрової трансформації і цифровізації; надання місцевим держадміністраціям, іншим державним органам, органам місцевого самоврядування, фізичним та юридичним особам аналітичної та статистичної інформації [13]. Тобто, застосування досягнень цифровізації дозволяє зробити процес нормопроєктування, в тому числі на місцевому рівні більш прозорим, якісним, ефективним та забезпечити доступ до важливої інформації органів місцевого самоврядування;

– використання Big Data та штучного інтелекту (AI) (далі - ШІ): аналіз великих обсягів даних і застосування алгоритмів ШІ дозволяє оцінювати ефективність правотворчості, визначення критеріїв розмежування повноважень між державними органами та органами місцевого самоврядування, спрогнозувати наслідки ухвалених рішень місцевому рівні. Слід погодитися з тим, що жодна людина не має змоги відстежити всі системні зв'язки так, як це може зробити штучний інтелект. У процесі правотворчості така здатність допоможе уникнути системних помилок усередині галузі та в міжгалу-

зевих сферах [14, с. 96]. Країни ЄС активно використовують ШІ для аналізу законодавчих документів в тому числі кількома мовами, відповідності національного законодавства сталим стандартам та нормам. Наприклад, у Данії ШІ застосовується для вирішення вузькоспеціалізованих завдань у галузі правотворчості. Італія запровадила систему ШІ, яка здійснює перевірку текстів, аналізує нормативні акти з урахуванням нових поправок, а також виявляє колізії не тільки між чинними законами, а й між передбачуваними законопроєктами [15]. Слід погодитися з тим, що застосування ШІ у правотворчості позитивно вплине на ефективність і точність правового аналізу, мінімізує ризики прийняття неякісних нормативних актів, виключить дублювання правових норм та сприятиме узгодженості повноважень між державними органами та органами місцевого самоврядування. Наприкінці 2023 року в Естонії було впроваджено систему аналізу законів з використанням ШІ, яка допомагає перевіряти майбутні законодавчі акти та виявляти потенційні конфлікти з чинними законами [16, с. 1–18]. Зрозуміло, що впровадження ШІ у правотворчість потребує не тільки відповідного технічного забезпечення, а й законодавчої бази. Необхідно забезпечити ефективний захист даних, прозорість процесу, контроль за алгоритмами та запровадити механізми моніторингу. Культурні та правові особливості різних держав також необхідно враховувати при розробці та застосуванні ШІ. Ешлі Дікс підкреслює, що моделі застосування ШІ будуть змінюватись в залежності від національного регулювання. Автор наводить як приклад китайську систему законотворчості [17, с. 584–600].

На підставі зробленого аналізу, можна визначити, що децентралізація нормопроєктування - це процес передачі повноважень щодо розробки, прийняття та реалізації правових норм від державних органів влади до регіональних та місцевих. Вона передбачає делегування законодавчих повноважень на ближчі до громадян рівні влади для врахування локальних потреб, інтересів та специфіки регіонів чи громад у процесі створення правових актів. Цей механізм спрямований на зменшення бюрократичного навантаження центральної державної влади, підвищення ефективності правотворчості та залучення місцевої спільноти до формування правових норм, які безпосередньо впливають на їхнє життя, за рахунок гнучкості та швидкого реагування на суспільні виклики. Децентралізація нормопроєктування є одним із проявів принципу субсидіарності, коли рішення приймаються на найнижчому рівні, здатному забезпечити їх ефективну реалізацію.

Особливо це актуалізується сьогодення, коли саме місцеві органи мають право як приймати безпосередню участь у плануванні процесів відновлення відповідно до визначених власних пріоритетів, а також у вирішенні профільних питань, і це повинно знайти своє відображення на рівні нормопроєктування (в тому числі й законопроєктування, з урахуванням поданих позицій громадськості). Крім того, саме органи місцевого самоврядування повинні забезпечити якісну участь громадськості в цьому процесі, зокрема через участь у прийнятті рішень у вигляді громадських обговорень, створенні робочих груп за різними напрямками (наприклад, відбудови будівель, оновлення міської інфраструктури тощо) [18, с. 415-416].

Принцип субсидіарності не обмежується вибором між централізацією чи децентралізацією. Його реалізація передбачає гнучке поєднання цих підходів, де співвідношення рівнів централізації та децентралізації визначається конкретними потребами та контекстом. Таким чином, ці тенденції перебувають у діалектичній взаємодії: вони не виключають, а доповнюють одна одну, утворюючи єдину систему. Незважаючи на свою суперечливість, вони є взаємним доповненням, забезпечуючи баланс між єдністю управління та гнучкістю локальних рішень. Ця єдність протилежностей є основою ефективного застосування принципу субсидіарності у процесі нормопроєктування.

Висновки. На підставі зробленого аналізу можна зробити висновок, що застосування принципу субсидіарності у правотворчості сприяє формуванню ефективної багаторівневої системи управління, в якій кожен рівень влади має чітко визначені повноваження. Центральні органи влади ухвалюють рамкові рішення, тоді як місцеві органи адаптують їх відповідно до регіональних потреб і особливостей. Таким чином, принцип субсидіарності створює основу для побудови нормопроєктування, орієнтованої на інтереси громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Договір про заснування Європейської Спільноти (Договір про заснування Європейського економічного співтовариства) від 25 березня 1957 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України. Законодавство.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#Text.

2. Brennan P. Subsidiarity in the Tradition of Catholic Social Doctrine. *Villanova University Widger School of Law*. Working Paper Series. 2012. P. 1–19. URL: www.papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2182190.
3. Ніколенко Л.М. Реалізація принципу соціальної справедливості у судовому процесі. *Економіка та право*. 2024. № 2. С. 15–27. https://doi. org/10.15407/econlaw.2024.04.015.
4. Zimmermann A. Subsidiarity and a Free Society. *Policy*. Summer 2014–2015. Vol. 30. №. 4. P. 15–18.
5. Товкун Л.В., Чуряєва А.С. Правове регулювання принципу субсидіарності в Україні: комплексний аналіз та перспективи розвитку. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 12. С. 299–302.
6. Грубась В.В. Реалізація принципу субсидіарності в процесі децентралізації. *Грані*. 2016. № 1. С. 17–23.
7. Про самоврядування гміни: Закон Республіки Польща від 8 березня 1990 р. *Інститут громадянського суспільства*. URL: https://www.csi.org.ua/publications/zakon-pro-gminne-samovryaduvannya-vid-8-b.
8. Leyland P. The multifaceted constitution dynamics of U. K. Devolution. *ICON*. 2011. Vol. 9. № 1. P. 251–273.
9. European Commission. Tools and Methods Series (Reference Document № 23). Supporting Decentralization, Local Governance and Local Development through a Territorial Approach. 2016. URL: www.ec.europa.eu.
10. Iwuagwu E. The Socio-Ethical Principle of Subsidiarity: A Philosophical Appraisal of Its Relevance in the Contemporary World. *Research on Humanities and Social Sciences*. 2016. Vol. 6. № 12. P. 174–183.
11. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. *Офіційний сайт Верховної Ради України. Законодавство.*URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text.
12. The Open Ministry (Avoin ministeriö). *Participedia.* URL: https://participedia.net/organization/1157.
13. Деякі питання функціонування веб-порталу «Дія. Цифрова громада» Постанова Кабінету Міністрів України; Положення від 02.06.2023 № 556. *Офіційний сайт Верховної Ради України. Законодавство.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/556-2023-%D0%BF#doc_info.
14. Кривицький Ю.В. Штучний інтелект як інструмент правової реформи: потенціал, тенденції та перспективи. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2021. № 2 (119). С. 90–101.
15. How AI helps the Italian Senate manage amendments. *Inter-Parliamentary Union*. URL: https://www.ipu.org/innovation-tracker/story/how-ai-helps-italian-senate-manage-amendments.
16. Cerrillo-i-Martínez, J. Ponce. Artificial Intelligence and Transparency in the Spanish Parliament: Achievements and Challenges. *European Journal of Law and Technology*. 2024. № 15(1). P. 1–18.
17. Deeks. High-Tech International Law. 2019. P. 584–600. https://www.gwlr.org/wp-content/uploads/2020/06/88-Geo.-Wash.-L.-Rev.-574.pdf.
18. Чорнолуцький Р.В. Роль національної та міжнародної нормопроєктної діяльності у процесі післявоєнного відновлення України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Вип. 83. Ч. 3. С. 410–420.

УДК 342.5.
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.25

КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ РОЗВІДУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ[1]

Павлюк А.Ю.,
студентка 4 курсу
юридичного факультету,
Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, Україна
e-mail: pavliuk.anna.yu@chnu.edu.ua

Павлюк А.Ю. Конституційні засади розвідувальної діяльності в Україні.

У статті досліджується конституційно-правова природа основ діяльності розвідувальних органів. Шляхом порівняння норм законодавства європейських країн визначені загальні засади організаційного та функціонального забезпечення діяльності органів розвідки в їхніх правових системах. Розглянуто основні напрями розвідувальної діяльності у сфері забезпечення національної безпеки та оборони. Визначено ключові питання та перспективи розвитку у галузі інформаційної розвідки у кіберпросторі. Метою дослідження є комплексне вивчення конституційно-правових засад організації діяльності та функціонування розвідувальних органів в Україні з урахуванням процесів євроінтеграції.

Матеріалами дослідження є: 1) нормативно-правове забезпечення щодо регулювання розвідувальної діяльності; 2) праці вітчизняних та зарубіжних авторів, що провадять свої науково-практичні дослідження у сфері правових засад розвідувальної діяльності. У процесі дослідження використано наступні методи: філософські, загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання, зокрема синтезу, аналізу, індукції, дедукції, структурно- функціональний метод та інші. Охарактеризовано поняття та сутність розвідувальної діяльності, її значення та основну ідею. Розглянуто питання забезпечення ефективності та доцільності діяльності органів розвідки.

Розкрито питання основних конституційних принципів, що регламентують здійснення розвідувальними органами своєї діяльності. До їх переліку, перш за все, входить: верховенство права, законність, дотримання конституційних прав і свобод, охорона законних інтересів суспільства і держави. Висвітлені теоретичні аспекти діяльності розвідувального співтовариства. Окреслено напрямки розвитку та впровадження нових механізмів діяльності в сфері національної безпеки та оборони для реалізації євроатлантичного курсу України в умовах воєнного стану. Аналіз викликів і загроз для національної безпеки, викликаних збройною агресією рф. На основі вищевказаного, охарактеризовано нововведення українського законодавства в системі діяльності розвідувальних органів з урахуванням іноземного досвіду.

Ключові слова: розвідувальна діяльність, конституційні засади, євроінтеграція, воєнний стан, національна безпека.

Pavlyuk A.Y. Constitutional principles of intelligence activities in Ukraine.

The article examines the constitutional and legal nature of the foundations of the activities of intelligence agencies. By comparing the legislative norms of European countries, the general principles of organizational and functional support for the activities of intelligence agencies in their legal systems are determined. To consider the main areas of intelligence activity in the field of ensuring national security and defense. Key issues and prospects for development in the field of information intelligence in cyberspace are identified. The purpose of the study is a comprehensive study of the constitutional and legal principles of organizing the activities and functioning of intelligence agencies in Ukraine, taking into account the processes of European integration. The materials of the study are: 1) regulatory and legal support for the regulation of intelligence activities; 2) works of domestic and

[1] Науковий керівник: Щербанюк Оксана Володимирівна, професор, доктор юридичних наук, завідувач кафедри процесуального права Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, Україна

foreign authors conducting their scientific and practical research in the field of legal foundations of intelligence activities. The following methods were used in the research process: philosophical, general scientific and special methods of scientific knowledge, in particular synthesis, analysis, induction, deduction, structural-functional method and others. The concept and essence of intelligence activities, its meaning and main idea are described. The issue of ensuring the effectiveness and expediency of the activities of intelligence agencies is considered. The issue of the basic constitutional principles that regulate the implementation of intelligence agencies' activities is revealed. Their list includes, first of all, the rule of law, legality, observance of constitutional rights and freedoms, protection of the legitimate interests of society and the state. The theoretical aspects of the intelligence community's activities are highlighted. The directions of development and implementation of new mechanisms of activity in the field of national security and defense are outlined for the implementation of Ukraine's Euro-Atlantic course under martial law. Analysis of challenges and threats to national security caused by the armed aggression of the Russian Federation. Based on the above, the innovation of Ukrainian legislation in the system of activities of intelligence agencies is characterized, taking into account foreign experience.

Key words: intelligence activities, constitutional principles, European integration, martial law, national security.

Кожна зруйнована лінія військового постачання, ...
кожен викритий пособник агресії – це крок до справедливого і тривалого миру
Девід Лемі

Постановка проблеми. На сьогодні, внаслідок російської збройної агресії проти нашої держави актуальності набуло питання розвитку та ефективної роботи органів сектору безпеки та оборони. Важливою та невід'ємною складовою даного напрямку є належна діяльність розвідувальних органів, що здійснюється на основі та з урахуванням конституційних засад та принципів. Вдосконалення роботи системи органів розвідки є ключовою складовою курсу інтеграції до євроатлантичного безпекового простору.

Метою статті є комплексне дослідження конституційно-правових засад організації діяльності та функціонування розвідувальних органів в Україні з урахуванням процесів євроінтеграції.

Стан опрацювання проблематики. Проблемі правового та організаційного забезпечення діяльності розвідувальних органів присвячено низку праць таких авторів, як В. Гвоздь, Р. Марутян, А. Мартинова, Ж.-К. Юнкер, І. Копотун, О. Романенко, А. Баронін, А. Галюченко, В. Добровольський, В. Вовк, В. Прощаєв, Д. Макнамара, А. Даллес, В. Черниш, Р. Хілсман, М. Ронге.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 1 Конституції України: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава». Її доповнює ст. 8 Основного Закону: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй» [1].

Справді, Конституція регулює всі без винятку суспільні відносини, незалежно від того на що конкретно вони спрямовані та в якій галузі управління виникають. Цілком очевидно, що вплив даного нормативного акту найвищої юридичної сили не може бути обмежений лише політичною чи правовою сферами. Саме Основний Закон є фундаментальною основою забезпечення та формування правової держави, розвитку інститутів громадянського суспільства, реалізації демократичних принципів та механізмів здійснення органами державної влади своїх функцій. Цим самим закріплено та унормовано засади діяльності та межі повноважень всіх без винятку державних органів, що належать до гілок законодавчої, виконавчої та судової влади, у тому числі тих, які належать до системи розвідувальною діяльності.

Зрозуміло, що в умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації захист основних конституційних цінностей неможливий без належного функціонування розвідувальних органів. У першу чергу, йде мова про непорушні основи та принципи національної безпеки, що гарантуватимуть суспільству і кожному громадянину захист, у тому числі охорону державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу, дотримання прав і свобод людини, інших національних інтересів нашої держави як від потенційних, так і реальних загроз [2].

Безумовно, що належне правове забезпечення та організація розвідувальної діяльності є передумовою сприяння ефективної реалізації національних інтересів нашої держави, виконання основних завдань з своєчасного забезпечення необхідною інформацією, протидії зовнішнім небезпечним факторам, координації та запровадження всеосяжного підходу до планування у сфері безпеки і оборони.

На нашу думку, серед найважливіших чинників, що свідчать про характер режиму, що існує у тій чи іншій країні, є місце та роль у державному механізмі розвідки, контррозвідки та інших аналогічних їм структур. Для забезпечення існування демократичного політичного режиму державі необхідно, щоб інститут вищезазначеної служби був максимально деполітизованим, виконував тільки завдання, окреслені Основним Законом України. Кожна правова норма законодавства України щодо організації діяльності, а також меж повноважень органів розвідки повинна створюватися і діяти виключно на підставі Конституції і не може суперечити їй, розширювати, а тим паче звужувати чи спотворювати її зміст [3].

Проблема відповідності нормативно-правових актів, що регулюють діяльність розвідувальних органів, стала актуальною після Революції Гідності 2013-2014 рр., коли було створено Конституційну Комісію для перегляду деяких положень Основного Закону з урахуванням сучасних викликів та потреб українського суспільства [4].

Особливо важливим призначенням Конституції України є забезпечення функціонування саме демократичного політичного режиму в нашій країні, оскільки саме він дозволяє не тільки функціонувати Українській державі у цивілізованих формах, а й реально забезпечувати права і свободи людини і громадянина [3].

С.М. Олейников під демократичним режимом розуміє «стан політичного життя суспільства, при якому державна влада здійснюється на основі принципів широкої і реальної участі громадян та їх об'єднань у формуванні державної політики, утворенні і діяльності державних органів, дотримання прав і свобод людини» [5].

В умовах російської агресії реалізація європейського курсу, що передбачає інтеграцію України в європейський політичний, економічний, безпековий, правовий простір, набуття членства в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору, розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами передбачає паралельно посилення та впровадження нових форм роботи суб'єктів забезпечення нормального функціонування державної політики у сфері національної безпеки і оборони [6].

У першу чергу, варто зазначити, що державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямована на захист: людини і громадянина - їхніх життя і гідності, конституційних прав і свобод, безпечних умов життєдіяльності; суспільства - його демократичних цінностей, добробуту та умов для сталого розвитку; держави - її конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності; території, навколишнього природного середовища – від надзвичайних ситуацій. Тобто прослідковується аналогія з основними цінностями незалежної, демократичної, соціальної, правової держави, закріпленими в Конституції України [2].

Щодо повноважень розвідувальних органів, то вони у своїй діяльності з забезпечення національної безпеки і захисту інтересів держави зобов'язані дотримуватися основоположного конституційного принципу: «державні службовці повинні виконувати тільки те, що визначено правовою нормою, яка прописана у законі або підзаконному відомчому нормативно-правовому акті» [1].

Необхідно відзначити, що законодавство нашої держави намагається максимально наблизитися та гармонізуватися з нормами права європейських країн у даній галузі. Це є одним з закономірних кроків для подальшої інтеграції України до безпекового співробітництва з ЄС та НАТО. Перш за все, в сучасних реаліях йде мова про перетворення національних безпекових інституцій, що передбачають вдосконалення системи державного прогнозування та стратегічного планування, системи планування застосування військ (сил) і засобів сектору безпеки і оборони на основі принципів і стандартів ЄС та НАТО. Розвідувальне співтовариство виконує роль потужної складової частини системи захисту національної безпеки України, оскільки саме розвідувальні служби у змозі одночасно вирішувати ряд складних різновекторних завдань [6].

Стратегічним вектором розвитку безпекового простору Європейського Союзу на сьогодні стало визначення функціональної структури взаємопов'язаних розвідувальних інституцій окремих країн. Для досягнення цієї мети держави-члени, разом із відповідними агенціями ЄС, працюють над створенням європейського розвідувального співтовариства, що ґрунтується на ефективному

обміні розвідувальною інформацією, важливою з точки зору фактору часу, обміну кращими практиками та аналітичними даними. Так, у березні 2019 року відбулося перше дводенне засідання нещодавно створеної Колегії європейської розвідки – особливого органу, який дозволить високопоставленим співробітникам спецслужб обмінюватися досвідом і обговорювати загальну стратегію. Колегія має стати місцем розвитку дипломатичних зв'язків, обміну думками та діалогу для представників європейських спецслужб, а також для академічного світу та наукових досліджень. При цьому безпосередня діяльність розвідувальних служб європейських країн залишається національною прерогативою [7].

Для розвідувальних служб європейських країн характерним є поділ на цивільні та військові органи розвідки з різним рівнем співпраці та координації їхньої діяльності центральними органами виконавчої влади. Для цивільних органів розвідки характерним є підзвітність та підконтрольність Уряду, Президенту та Парламенту. У ряді країн, таких як Чехія, Естонія, Польща, Румунія, Велика Британія, Німеччина, США, окремо працює служба зовнішньої та внутрішньої розвідки. Для цивільних служб розвідки характерним є урядове підпорядкування. Для розвідок США, Великобританії, Німеччини, Чехії та Естонії характерним є наявність центральних координаційних органів. У Німеччині – це федеральна служба розвідки, що входить до компетенції федерального Канцлера Німеччини. У Великобританії – Об'єднаний розвідувальний комітет, що підпорядковується Уряду. В урядовому підпорядкуванні також знаходяться Комітет розвідувальної діяльності Чеської республіки та Урядова комісія з національної безпеки Естонії [8].

У контексті даної проблематики значної актуалізації набуло питання інформаційної безпеки в міжнаціональному кіберпросторі. У першу чергу, це питання інформаційної гігієни, коректної агрегації, зберігання публічних даних. Для вирішення таких завдань використовується інструмент розвідки за відкритими джерелами – розвідувальної діяльності, яка послуговується інформацією з загальнодоступних джерел, яка збирається, використовується та своєчасно надається аудиторії з метою задоволення потреб аналітичної служби [9]. Зростання впливу Інтернету та соціальних медіа зробили концепцію OSINT більш комплексним явищем, додавши до військової тематики ще сфери політики, економіки, кібербезпеки. Накопичення цього масиву інформації паралельно зі зростанням можливостей комп'ютерного аналізу розширили можливості для збору та агрегації даних. Від початку збройної агресії проти України було отримано велику кількість інформації з соціальних мереж щодо списку військовослужбовців рф, які брали участь у війні проти України, знаходження особистих даних терористів за допомогою соціальних мереж, доказів перегрупувань танків з рф до України [10, 11].

В рамках подальшого вдосконалення законодавчої бази України стосовно організації, діяльності та повноважень розвідувальних органів 17.09.2020 р. було прийнято Закон України «Про розвідку» № 912-IX, який набрав чинності 24.10.2020 р., який, в першу чергу, був зорієнтований на демократизацію даного інституту та відображення принципів Основного Закону в його діяльності. Вищевказаний нормативно-правовий акт, зокрема, визначає правові та організаційні засади функціонування розвідки, правовий статус і соціальні гарантії співробітників розвідувальних органів України та осіб, залучених до виконання розвідувальних завдань, а також порядок здійснення контролю за цією сферою [12].

Цікавим також є те, що Законом вводиться новий інститут «розвідувальне співтовариство» з чітко окресленими суб'єктами, які входять до його складу, що залучаються до виконання розвідувальних завдань та посилення розвідувальних спроможностей держави [12].

Здійснення розвідувальної діяльності іншими державними органами, військовими формуваннями, підприємствами, установами, організаціями будь-якої форми власності або фізичними особами забороняється, крім проведення розвідувальних заходів та здійснення спеціальної розвідки іншими суб'єктами розвідувального співтовариства у випадках, передбачених цим Законом [12].

Крім того, з системи оперативно-розшукової діяльності виводиться механізм проведення розвідувальних заходів. До вступу в силу нового закону проведення розвідувальних заходів, спрямованих на добування інформації, регулювалося Кримінальним процесуальним кодексом України [13] та Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність». Таке регламентування специфіки розвідувальної діяльності некоректно вкладалося в рамки антикримінального законодавства і вимагало змін. Звідси можна дійти висновку, що детальний аналіз Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» дає підстави стверджувати, що окремі його положення ще не в повній мірі відповідають Конституції України [14].

Даний законодавчий акт дозволив не лише забезпечити реформування та перезавантаження сектора безпеки і оборони України загалом, а й нові можливості для подальшого розвитку розвідувальної діяльності. Це є ще однією сходинкою для адаптації системи розвідки до нових умов та подальшої реалізації нашою державою курсу на інтеграцію в європейський та євроатлантичний простір.

З іншого боку, це відповідальність, що передбачає впровадження системи чітких та конкретних кроків, зокрема, у галузі активізації стратегічної і оперативної складових розвідувальної діяльності, вдосконалення спектру аналітичної роботи для якісного отримання інформації.

У сучасних непростих умовах збройної агресії рф в Україні для ефективного забезпечення захисту основних конституційних цінностей, а саме: національної безпеки, незалежності, суверенітету, територіальної цілісності держави, необхідно системно і комплексно використовувати всі можливі засоби, найбільш прийнятні в конкретних умовах. Серед них не останнє місце займає розвідувальна діяльність. Внаслідок розширення спектру викликів і зовнішніх загроз, спроби деяких держав-агресорів вирішувати свої проблеми за рахунок сусідів, нестабільної безпекової ситуації на кордонах, виникає адекватна потреба мати потужну, міцну, всеохоплюючу за сферами і напрямами розвідку [15].

Проте, варто зазначити, що основою діяльності системи таких органів завжди мають бути норми Конституції як акта вищої юридичної сили. Саме статті Основного Закону та прийнятих вже на основі нього інших нормативно-правових актів проголошують головну мету їх діяльності - захист безпеки людини і суспільства, а вже потім держави. Безпека – це право. Юридичне визнання наявності необхідності безпечних умов існування для кожної людини в контексті реалізації усього комплексу прав і свобод людини. Сучасні події, що відбуваються в Україні внаслідок активних бойових дій ще раз доводять, що право на безпеку є базовим для ефективного реалізації усіх інших. Після досвіду звірств рф в Бучі, Ірпені, Бородянці, десятків інших сумнозвісних міст і сіл з'являється розуміння, що безпека є ключем для забезпечення незалежності держави та свободи кожного громадянина, що включає протидію небезпекам, ризикам та загрозам та захисту від них для забезпечення стабільності [16].

Висновки. Таким чином, конституційно-правові норми встановлюють визначальні засади забезпечення прав і свобод людини та громадянина під час функціонування розвідки, окреслюють основні складові компетенції органів державної влади, що керують, контролюють та наглядають за діяльністю розвідувальних органів. Незважаючи на те, що поряд із конституційним правом їх роботу регламентують також інші галузі, дані правові норми здійснюють первинне правове регулювання суспільних відносин у сфері розвідувальної діяльності. Розвиток конституційно-правового регулювання організації розвідувальної діяльності взаємопов'язаний з соціальними та політичними процесами, які відбуваються у сфері національної безпеки держави. У свою чергу, це сприяє удосконаленню системи управління органами розвідки, більш детальному вивченню зовнішньо-політичних впливів, подальшому налагодженню механізму співробітництва в рамках євроінтеграції та успішної реалізації функції забезпечення інформаційної безпеки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: станом на 1 січ. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 02.03.2025).
2. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII: станом на 9 серп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text (дата звернення: 02.03.2025).
3. Конституційні засади проходження військової служби громадянами України: проблеми теорії та практики : монографія / Є.І. Григоренко. – Х.: Право, 2010. – 281 с.
4. Про внесення змін до деяких Законів України щодо розвідувальних органів України: Закон України. *Відомості Верховної ради (ВВР).* 2015. № 22. Ст. 151.
5. Загальна теорія держави і права : підручник / за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. Х.: Право, 2002. С. 95.
6. Про Стратегію воєнної безпеки України : Рішення Ради нац. безпеки і оборони України від 25.03.2021: станом на 27 берез. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0022525-21#Text (дата звернення: 02.03.2025).

7. Бурба В.В. Теоретичні засади діяльності розвідувальних служб країн Європейського Союзу в контексті концепції епістемічної спільноти. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 4. Ч. 2. С. 16–20. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2019/4/part_2/4-2_2019.pdf#page=16 (дата звернення: 02.03.2025).
8. Особливості діяльності розвідувальних служб країн Європейського Союзу та США Інформаційна довідка, підготовлена Європейським інформаційно-дослідницьким центром на запит народного депутата України. URL: http://euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/28833.pdf (дата звернення: 02.03.2025).
9. U.S. National Intelligence: An Overview 2011 // 2011. – 54 с. URL: https://www.hsdl.org/?view&did=697740 (дата звернення: 02.03.2025).
10. InformNapalm URL: https://informnapalm.org (дата звернення: 02.03.2025).
11. Центр «Миротворець» URL: https://myrotvorets.center. (дата звернення: 02.03.2025).
12. Про розвідку: Закон України від 17.09.2020 № 912-IX: станом на 30 жовт. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/912-20#Text (дата звернення: 02.03.2025).
13. Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI: станом на 26 груд. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 02.03.2025).
14. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992 № 2135-XII: станом на 9 серп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text (дата звернення: 02.03.2025).
15. Прощаєв В.В. Розвідувальні органи в системі державної влади: конституційно-правове дослідження. Автореф. дис.на здоб. наук. ступ. докт. юрид. наук., спец.: 12.00.02. Київ: НАУ, 2020, 36 с.
16. Вовк В.М. Право на безпеку як фундаментальне право людини. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 1. С. 27–30. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/299650/292179 (дата звернення: 02.03.2025).

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.26

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ МЕЖ ТА ШЛЯХІВ ОБМЕЖЕННЯ СВОБОДИ МИРНИХ ЗІБРАНЬ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ З УРАХУВАННЯМ ВИМОГ КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД

Пилип'юк О.М.,
аспірант кафедри публічного та приватного права,
Університет митної справи та фінансів
ORCID: 0009-0005-4356-3473

Пилип'юк О.М. Диференціація меж та шляхів обмеження свободи мирних зібрань в умовах воєнного стану з урахуванням вимог Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

Вказується, право на мирні зібрання як фундаментальна демократична цінність і необхідна умова стабільного розвитку суспільства, попри усталене уявлення про можливість його обмеження за умов воєнного чи надзвичайного стану, демонструє життєздатність навіть у воєнний час, що підтверджується практикою українського суспільства. З огляду на це, регулювання процедури здійснення права на мирні зібрання під час воєнного чи надзвичайного стану потребує суттєво більшої гнучкості з ретельно продуманою системою диференційованих обмежень цього права.

У статті автор витлумачив у світлі принципу верховенства права положення Конституції України щодо свободи мирних зібрань та щодо можливості її обмеження в умовах воєнного стану з урахуванням вимоги Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод щодо свободи мирних зібрань та меж відступу від зобов'язань щодо її дотримання. Автор визначив, що загрози національній безпеці, територіальній цілісності та громадському порядку можуть бути перешкодою для реалізації свободи мирних зібрань з урахуванням фактичних особливостей безпекового середовища й можливості сталого функціонування суспільства у конкретній адміністративно-територіальній одиниці (гостроти становища) у той чи інший час. Свобода мирних зібрань також покладає на держави позитивні зобов'язання, у тому числі щодо уможливлення проведення мирних зібрань шляхом запобігання або мінімізації актів насильства проти учасників мирних зібрань (присутність служб першої допомоги на місці проведення демонстрацій тощо). У світлі цього, автор дійшов висновку, що одним з варіантів підходу до визначення способу реалізації конституційного положення про можливість обмеження свободи мирних зібрань в умовах воєнного стану є диференціація територій за ступенем загроз для учасників мирних зібрань та з точки зору можливості залучення сил та засобів державних органів щодо забезпечення правопорядку під час проведення мирних зібрань. Залежно від зазначеного критерію, прийняте військовим командуванням разом із військовими адміністраціями рішення про заборону проводити мирні зібрання може перевірятись у ході його адміністративного оскарження за процедурою усунення перешкод та заборону втручання у здійснення права на свободу мирних зібрань або у розрізі конкретного мирного зібрання (на більш безпечних територіях), або щодо проведення будь-яких мирних зібрань на території конкретної адміністративно-територіальної одиниці (на менш безпечних територіях)

Ключові слова: воєнний стан, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, свобода мирних зібрань, обмеження свободи мирних зібрань.

Pylypiuk O.M. Differentiation of the limits and ways of restricting the freedom of peaceful assembly under martial law in light of the requirements of the Convention for the Protection of Human Rights and fundamental freedoms.

It is indicated that the right to peaceful assembly as a fundamental democratic value and a necessary condition for the stable development of society, despite the established idea of the possibility of its

restriction under conditions of martial law or a state of emergency, demonstrates viability even in wartime, which is confirmed by the practice of Ukrainian society. In view of this, the regulation of the procedure for exercising the right to peaceful assembly during martial law or a state of emergency requires significantly greater flexibility with a carefully thought-out system of differentiated restrictions on this right.

In the article, the author in light of the principle of the rule of law interpreted the provisions of the Constitution of Ukraine on the freedom of peaceful assembly and on the possibility of its restriction during martial law, bearing in mind the requirements of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms regarding the freedom of peaceful assembly and the limits of derogation from obligations to observe it. The author determined that threats to national security, territorial integrity and public order may be an obstacle to the enjoyment of the freedom of peaceful assembly in view of the actual parameters of the security environment and the possibility of sustainable functioning of society in a specific territory (severity of the situation) at a given time. Freedom of peaceful assembly also imposes positive obligations on states, including on enabling peaceful assemblies by preventing or minimizing acts of violence against participants in peaceful assemblies (presence of first aid services at the site of demonstrations, etc.). In light of this, the author concluded that one of the options for determining the method of implementing the constitutional provision on the possibility of restricting the freedom of peaceful assemblies in martial law is the differentiation of territories according to the degree of threats to participants in peaceful assemblies and from the point of view of the possibility of involving forces and means of public authorities to ensure law and order during peaceful assemblies. Depending on the specified criterion, the decision taken by the military command and military administrations to prohibit peaceful assemblies may be reviewed during its judicial appeal under the procedure for removing obstacles and prohibiting interference with the exercise of the right to freedom of peaceful assemblies either in terms of a particular peaceful assembly (in safer territories), or in relation to any peaceful assemblies on the territory of a particular territory (in less safe territories)

Key words: Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, freedom of peaceful assemblies, martial law, restrictions on the freedom of peaceful assemblies.

Постановка проблеми. Загрози національній безпеці, територіальній цілісності та громадському порядку стають все більш складними за характером та рівнем, які можуть змінюватись, залежно від особливостей безпекового середовища й можливості сталого функціонування суспільства у конкретній адміністративно-територіальній одиниці у той чи інший час. Зважаючи на це, у громадській думці та науковій літературі постає питання щодо диференціації з урахуванням цих факторів ступеня суворості обмежень конституційних прав та свобод людини в умовах кризових явищ, які можуть слугувати підставою для запровадження відповідних обмежень. Особливе значення вдосконалення режиму забезпечення конституційних прав та свобод, у тому числі свободи вираження поглядів та свободи мирних зібрань, має в умовах відсічі і стримування збройної агресії проти України для подальшого утвердження засад демократичного конституційного ладу, які сприяють консолідації суспільства, розрядці напруженості та зближенню й належній комунікації між державними органами й органами місцевого самоврядування та громадянським суспільством. Свобода мирних зібрань, будучи основоположною демократичною цінністю та важливою передумовою сталого функціонування суспільства, незважаючи на традиційний підхід, згідно з яким вона може бути обмежена в умовах воєнного чи надзвичайного стану, все ж, як показує досвід українського суспільства, реалізується громадянським суспільством навіть під час війни. У світлі цього, підхід до нормування порядку реалізації свободи мирних зібрань в умовах воєнного чи надзвичайного стану має бути значно більш гнучким з виваженою диференціацією обмежень цієї свободи.

Стан опрацювання проблематики. У науковій літературі проблематика підходів до визначення способу реалізації конституційного положення про можливість обмеження свободи мирних зібрань в умовах воєнного стану досліджується все більш широко. Зрушення у бік вдосконалення правового регулювання цього питання ґрунтується на напрацюваннях значного кола вчених, серед яких Є.В. Волошин, Г.А. Волошкевич, Н.О. Дорошенко, М.А. Самбор, А.П. Сахно та деякі інші. Разом з тим, потребують більш ґрунтовного наукового опрацювання вимоги Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод щодо свободи мирних зібрань та меж відступу від зобов'язань щодо її дотримання як основні передумови до визначення меж та шляхів обмеження свободи мирних зібрань в умовах воєнного стану.

Метою дослідження є окреслення основних контурів підходу до диференціації меж та шляхів обмеження свободи мирних зібрань в умовах воєнного стану з урахуванням вимог Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод

Виклад основного матеріалу. За міжнародними стандартами масштабні загрози національній безпеці, територіальній цілісності та громадському порядку не можуть слугувати підставою для повного перешкоджання реалізації прав людини та основоположних свобод. Натомість, допустимий обсяг їх обмежень поставлений у динамічну залежність від фактичного ступеня захищеності від цих загроз та їх характеру й проявів у конкретному місці та у відповідний час.

Йдеться, насамперед, про те, що за положеннями ст. 15 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Конвенція), під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом [1].

Ознайомившись із підготовленим Секретаріатом Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) посібник щодо відступу від зобов'язань під час надзвичайних ситуацій за ст. 15 Конвенції, звернемо увагу на те, що за усталеною позицією ЄСПЛ навіть в умовах надзвичайних ситуацій держави мають докласти всіх можливих зусиль для захисту цінностей демократичного суспільства, таких як плюралізм, толерантність і широта поглядів. ЄСПЛ у цьому контексті оцінює, чи вийшли держави за «межі, яких вимагає гострота становища» кризи. Визначаючи, чи вийшла держава за такі межі, ЄСПЛ враховує такі фактори, як характер прав, які зазнали втручання у зв'язку з відступом від зобов'язань, обставини, які охоплюються надзвичайною ситуацією, та її тривалість. Зокрема, ЄСПЛ бере до уваги:

– чи було б звичайне законодавство достатнім, щоб впоратися із загрозою, що спричинена суспільною небезпекою;
– чи є заходи дійсною реакцією на надзвичайну ситуацію;
– чи були заходи використані з тією метою, для якої вони були;
– чи може уряд довести, що існує достатній зв'язок між конкретною справою та відступом від зобов'язань, на який він посилається
– чи є відступ від зобов'язань обмеженим за сферою охоплення і причинами, наведеними в його обґрунтування;
– чи потреба у відступі від зобов'язань постійно переглядається;
– будь-яке послаблення запроваджених заходів;
– чи були передбачені гарантії проти зловживань;
– важливість права, яке опинилося під загрозою, і більш широка мета судового контролю над втручанням у таке право;
– чи був судовий контроль заходів практично можливим;
– пропорційність заходів, та чи передбачали вони будь-яку невиправдану дискримінацію, чи були вони «законними» і чи були здійснені «відповідно до процедури, передбаченої законом» [2].

Примітним є те, що законність, легітимність мети та пропорційність заходів втручання у права людини та основоположні свободи є загальними критеріями їх оцінки, за допомогою яких перевіряється дотримання державами їх зобов'язань щодо дотримання більшості конвенційних прав людини та основоположних свобод, у тому числі свободи мирних зібрань. Це дозволяє дійти висновку про те, що застосовними є загальні підходи ЄСПЛ до тлумачення й застосування цих критеріїв з коригуванням на особливості реалізації відповідних прав людини та основоположних свобод в умовах надзвичайних ситуацій, зокрема, з урахуванням обставин, які характеризують гостроту становища.

Так, за змістом ст. 11 Конвенції кожен має право на свободу мирних зібрань і свободу об'єднання з іншими особами, включаючи право створювати профспілки та вступати до них для захисту своїх інтересів. Здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб [1].

Витлумачивши ці положення для визначення умов правомірності втручання свободи зібрань та об'єднання, ЄСПЛ указав на те, що, насамперед, відповідні заходи мають бути «встановлені законом» та здійснюватись «згідно із законом». Йдеться про необхідність не лише того, щоб

захід втручання у свободу зібрань та об'єднання ґрунтувався на національному законодавстві, а має забезпечуватись й якість відповідного закону з точки зору доступності особі, на яку він поширюється, й передбачуваності (зрозумілості та конкретності) щодо підстав та наслідків його застосування. Також, підкреслюється, що у п. 2 ст. 11 Конвенції перелічено законні цілі, які має переслідувати втручання: національна або громадська безпека, запобігання заворушенням чи злочинам, охорона здоров'я чи моралі або захист прав і свобод інших осіб. Насамкінець, втручання вважається «необхідним у демократичному суспільстві» для законної мети, якщо воно відповідає «нагальній суспільній потребі» і, зокрема, якщо воно пропорційне поставленій законній меті, а також якщо причини, наведені органами державної влади для його виправдання, є «відповідними й достатніми». Інакше кажучи, принцип пропорційності вимагає врівноваження вимог, що стосуються законних цілей втручання у свободу зібрань та об'єднання, з одного боку, та необхідності дотримання свободи зібрань та об'єднання [3].

На доповнення до того, свобода мирних зібрань також покладає на держави позитивні зобов'язання. Обов'язком держав є вжиття обґрунтованих і доцільних заходів для уможливлення мирного проведення законних демонстрацій. Органи влади зобов'язані вживати належних заходів для запобігання актам насильства, спрямованим проти учасників мітингу, або принаймні для обмеження їхнього обсягу (присутність служб першої допомоги на місці проведення демонстрацій тощо). Водночас, йдеться про зобов'язання щодо вжиття заходів, а не досягнення результатів [3].

У порівняння до утвердженого у міжнародному праві прав людини правового режиму реалізації свободи мирних зібрань в умовах воєнного стану, на рівні поточного законодавство передбачається можливість заборони реалізації цієї свободи, незалежно від конкретних особливостей безпекового середовища й можливості сталого функціонування суспільства у конкретній адміністративно-територіальній одиниці у той чи інший час.

Так, за змістом положень ст. 39 Конституції України громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей. Крім того, в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження деяких визначених Конституцією України прав і свобод, зокрема, свободи мирних зібрань, із зазначенням строку дії цих обмежень (ч. 2 ст. 64 Конституції України) [4].

На розвиток цих конституційних положень у п. 8 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» передбачено, що в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, військове командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) можуть запроваджувати та здійснювати в межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, передбачених указом Президента України про введення воєнного стану, заходи правового режиму воєнного стану, у тому числі забороняти проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій, інших масових заходів [5].

Не погоджуючись із цим підходом до визначення способу реалізації конституційного положення про можливість обмеження свободи мирних зібрань в умовах воєнного стану, значна частина наукового співтовариства пропонує альтернативні підходи, які підвищують ступінь гнучкості при втручанні у свободу мирних зібрань.

Зокрема, А.П. Сахно схиляється до думки про те, що ч. 2 ст. 39 Конституція України визначає єдиного суб'єкта, наділеного компетенцією щодо заборони права громадян на мирні зібрання, в ролі якого виступають суди загальної юрисдикції. Саме тому, з метою приведення у відповідність до вимог Основного Закону, норма ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», стосовно наділення військового командування та військових адміністрацій повноваженнями щодо заборони проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій, інших масових заходів, має бути скасована [6, с. 107].

Так само, М.А. Самбор вважає, що пряма адміністративна заборона здійснення права на свободу мирних зібрань, у тому числі й шляхом заборони масових заходів органами влади (військовими адміністраціями чи командуванням) призводить до порушення права на судовий захист права на свободу мирних зібрань (оскільки дане право може бути обмеженим виключно судом, навіть в

умовах воєнного стану, із тим застереженням, що обмеження чи заборона здійснення даного права на свободу мирних зібрань на території, де введено воєнний стан, здійснюється не стосовно конкретного суб'єктивного права (окремо взятого носія даного права), а стосовно здійснення права на свободу мирних зібрань у цілому на території, де введено воєнний стан на час його введення чи на окремо визначений період у межах часу введення воєнного стану), яке відповідно до ст. 64 Конституції України не може бути обмежене [7, с. 265].

Подібним чином розмірковує й Н.О. Дорошенко, стверджуючи про те, що системний аналіз наведених вище норм міжнародного і національного права дає підстави для висновку, що сам факт запровадження правового режиму воєнного стану не може слугувати достатньою правовою підставою для дискреції держави щодо обмеження права на мирні зібрання, адже ст. 39 Конституції України, як норма прямої дії, не передбачає іншого порядку обмеження реалізації права на мирні зібрання, крім встановленого судом відповідно до закону. Саме національний суд повинен з урахуванням всіх фактичних обставин в кожній конкретній ситуації перевірити необхідність втручання держави в фундаментальне право на свободу мирних зібрань та надати оцінку пропорційності такого втручання [8, с. 232].

Привертають увагу й результати дослідження Є.В. Волошин та Г.А. Волошкевича, які з'ясували, що військове командування та військові адміністрації деяких областей не лише механічно забезпечують дотримання заборони мирних зібрань на територіях відповідних областей, а намагаються тою чи іншою мірою упорядкувати їх проведення. Наприклад, у наказі Черкаської обласної військової адміністрації «Про проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій, інших масових заходів на території Черкаської області» від 19 квітня 2022 р. № 3/150 указано на те, що проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій, інших масових заходів на території Черкаської області можливе виключно за умови їх обов'язкового письмового погодження з Черкаською обласною військовою адміністрацією. Обміркувавши це положення, вчені зауважили, що воно є проявом певного компромісу, оскільки адміністрація надає можливість здійснювати це право, не забороняючи повністю попри введення воєнного стану на цій території, але все одно зобов'язує здійснювати його із дозволу уповноважених органів влади [9, с. 68].

Взявши до уваги вищевикладені аргументи та пропозиції, насамперед, підсумуємо, що викладеними у них альтернативними підходами до визначення способу реалізації конституційного положення про можливість обмеження свободи мирних зібрань в умовах воєнного стану є: 1) покладення на суд повноважень перевіряти пропорційність втручання у здійснення конкретними особами права на свободу мирних зібрань за загальними правилами розгляду справ за адміністративними позовами про усунення перешкод та заборону втручання у здійснення права на свободу мирних зібрань; 2) покладення на суд такого самого повноваження, але з прийняттям рішення щодо можливості реалізації свободи мирних зібрань не окремими групами осіб, а на території конкретної адміністративно-територіальної одиниці; 3) уповноваження встановлення дозвільного порядку реалізації конституційних прав із закріпленням за уповноваженими органами влади необмежених дискреційних повноважень щодо прийняття відповідних рішень не відповідає стандартам правового регулювання. Видається оптимальним включити у модель способу реалізації конституційного положення про можливість обмеження свободи мирних зібрань в умовах воєнного стану комбінацію перших двох підходів.

Висновки. Витлумачивши у світлі принципу верховенства права відповідні положення Конституції України щодо свободи мирних зібрань та можливості її обмеження в умовах воєнного стану, а також ураховуючи вимоги Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод щодо свободи мирних зібрань та меж відступу від зобов'язань щодо її дотримання, можна запропонувати наступну модель диференціації меж та шляхів обмеження свободи мирних зібрань в умовах воєнного стану.

Насамперед, слід взяти до уваги те, що загрози національній безпеці, територіальній цілісності та громадському порядку можуть бути перешкодою для реалізації свободи мирних зібрань з урахуванням фактичних особливостей безпекового середовища й можливості сталого функціонування суспільства у конкретній адміністративно-територіальній одиниці (гостроти становища) у той чи інший час. Свобода мирних зібрань також покладає на держави позитивні зобов'язання, у тому числі щодо уможливлення проведення мирних зібрань шляхом запобігання або мінімізації актів насильства проти учасників мирних зібрань (присутність служб першої допомоги на місці проведення демонстрацій тощо). У світлі цього, одним з варіантів підходу до визначення спосо-

бу реалізації конституційного положення про можливість обмеження свободи мирних зібрань в умовах воєнного стану є диференціація територій за ступенем загроз для учасників мирних зібрань та з точки зору можливості залучення сил та засобів державних органів щодо забезпечення правопорядку під час проведення мирних зібрань. Залежно від зазначеного критерію, прийняте військовим командуванням разом із військовими адміністраціями рішення про заборону проводити мирні зібрання може перевірятись у ході його адміністративного оскарження за процедурою усунення перешкод та заборону втручання у здійснення права на свободу мирних зібрань або у розрізі конкретного мирного зібрання (на більш безпечних територіях), або щодо проведення будь-яких мирних зібрань на території конкретної адміністративно-територіальної одиниці (на менш безпечних територіях).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : міжнародний документ від 4 листопада 1950 року. Дата оновлення: 1 серпня 2021 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
2. Секретаріат Європейського суду з прав людини. Посібник зі статті 15 Європейської конвенції з прав людини. Відступ від зобов'язань під час надзвичайної ситуації (оновлено 31 серпня 2024 року). URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_15_ukr.
3. Секретаріат Європейського суду з прав людини. Посібник із судової практики Європейської конвенції з прав людини. Масові протести (оновлено 31 серпня 2024 року). URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_mass_protests_ukr.
4. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 1 січня 2020 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
5. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII Дата оновлення: 8 лютого 2025 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19/conv#n47.
6. Сахно А.П. Адміністративно-правове регулювання реалізації права на мирні зібрання в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2023. Випуск 79: частина 2. С. 104–108.
7. Самбор М.А. Право на свободу мирних зібрань в умовах воєнного стану. *Теорія і практика гасіння пожеж та ліквідації надзвичайних ситуацій*: матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції. Черкаси: ЧІПБ ім. Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2019. С. 263–265.
8. Дорошенко Н.О. Правовий режим воєнного стану як умова обмеження права на свободу мирних зібрань: міжнародно-правовий та національний аспект. *Baltijapublishing.lv*. С. 223–235. URL: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-320-0-10.
9. Волошин Є.В., Волошкевич Г.А. Право на мирні зібрання, мітинги, походи і демонстрації в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави*: збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції / ред. кол.: С.В. Джолос (відп. ред.) [та ін.]. 2024. С. 64–69. URL: http://eprints.cdu.edu.ua/6483/1/236%20%202024%2003-64-69.pdf.

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.27

ГАРАНТІЇ СВОБОДИ СОВІСТІ ТА ВІРОСПОВІДАННЯ В СВІТЛІ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ (НЕВІЙСЬКОВОЇ) СЛУЖБИ В УКРАЇНІ

Пирога І.С.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
Ужгородського національного університету
e-mail: maksa7@meta.ua

Бєлова М.В.,
доктор юридичних наук, доцент
кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0003-2077-2342

Фрідманська В.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
докторант юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Пирога І.С., Бєлова М.В., Фрідманська В.І. Гарантії свободи совісті та віросповідання в світлі альтернативної (невійськової) служби в Україні.

Свобода совісті та віросповідання є одним із найважливіших фундаментальних прав людини, закріплених у міжнародних та національних правових актах. Вона включає можливість людини сповідувати будь-яку релігію або бути нерелігійною, а також право на відмову від дій, які суперечать її релігійним чи моральним переконанням. Однією з найважливіших форм реалізації цього права є можливість відмови від військової служби та проходження альтернативної (невійськової) служби.

Україна, як демократична держава, визнає право громадян на альтернативну службу та закріплює його в Конституції та спеціальному законодавстві. Однак, попри наявність правових гарантій, існують численні виклики у сфері реалізації цього права, пов'язані з адміністративними труднощами, суспільним сприйняттям та недостатньою обізнаністю громадян.

З моменту оголошення мобілізації в Україні на тлі повномасштабного російського вторгнення віряни тих релігійних громад, яким заборонено тримати зброю в руках, опинилися у скрутному становищі. Адже якщо в мирні часи замість служби у війську вони могли розраховувати на альтернативну службу (хоч із цим також були проблеми), то в умовах мобілізації це виявилося практично неможливим.

Метою статті є аналіз міжнародного та українського законодавства, виявлення основних проблем у сфері проходження альтернативної служби та надання рекомендацій щодо удосконалення законодавства у цій царині.

Предметом статті виступає право на свободу думки, совісті та релігії, закріплене в Європейській конвенції з прав людини, законодавстві України та рішеннях судів. При написанні статті були задіяні порівняльний, системний та формально-юридичні методи.

За підсумками проведеного дослідження у статті представлені висновки про існування та значення свободи думки, совісті та релігії за змістом Європейської конвенції з прав людини та українського законодавства.

Тематика прав і свобод людини, у тому числі у світлі Європейської конвенції з прав людини, безумовно, досить широко розроблена як українськими, так і зарубіжними дослідниками. Однак

досліджень вітчизняних авторів, присвячених саме гарантованості свободи совісті та віросповідання в світлі альтернативної (невійськової) служби в Україні, вдається знайти не так багато, що робить проведення подібної дослідницької роботи бажаним для України.

Ключові слова: право на альтернативну (невійськову) службу, військовий обов'язок, військова служба, правовий режим воєнного стану, свобода віросповідання, релігійні переконання, військова служба за призовом, міжнародна амністія, міжнародне право.

Pyroha I.S., Bielova M.V., Fridmanska V.I. Guarantee of freedom of conscience and religion in the light of alternative (non-military) service in Ukraine.

Freedom of conscience and religion is one of the most important fundamental human rights enshrined in international and national legal acts. It includes the ability of a person to profess any religion or to be non-religious, as well as the right to refuse actions that contradict his religious or moral beliefs. One of the most important forms of implementation of this right is the possibility of refusing military service and undergoing alternative (non-military) service.

Ukraine, as a democratic state, recognizes the right of citizens to alternative service and enshrines it in the Constitution and special legislation. However, despite the presence of legal guarantees, there are numerous challenges in the implementation of this right, associated with administrative difficulties, public perception and insufficient awareness of citizens.

Since the announcement of mobilization in Ukraine against the backdrop of a full-scale Russian invasion, believers of those religious communities that are prohibited from holding weapons have found themselves in a difficult situation, without exaggeration. After all, if in peacetime they could count on alternative service instead of military service (although there were also problems with this), then in the conditions of mobilization this turned out to be practically impossible.

The purpose of the study is to analyze international and Ukrainian legislation, identify the main problems in the field of alternative service, and provide recommendations for improving legislation in this area.

The subject of the study is the right to freedom of thought, conscience and religion, enshrined in the European Convention on Human Rights, the legislation of Ukraine and court decisions. Comparative, systemic and formal-legal methods were used in writing the article.

Based on the results of the research conducted, the article presents conclusions about the existence and meaning of freedom of thought, conscience and religion within the meaning of the European Convention on Human Rights and Ukrainian legislation.

The topic of human rights and freedoms, including in the light of the European Convention on Human Rights, is certainly quite widely developed by both Ukrainian and foreign researchers. However, there are not many studies by domestic authors devoted specifically to the guarantee of freedom of conscience and religion in the light of alternative (non-military) service in Ukraine, which makes conducting such research desirable for Ukraine.

Key words: right to alternative (non-military) service, military duty, military service, legal regime of martial law, freedom of religion, religious beliefs, military service by conscription, international amnesty, international law.

Постановка проблеми. Стаття 35 Конституції України [1] передбачає право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Ніхто не може встановлювати обов'язкових переконань і світогляду. Не допускається будь-яке примушування при визначенні громадянином свого ставлення до релігії, до сповідування або відмови від сповідування релігії, до участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, навчаннях релігії.

З іншого боку, ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. Якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою.

Альтернативна (невійськова) служба є важливим правом, що забезпечує реалізацію свободи совісті та віросповідання. В Україні це питання регулюється міжнародним та національним законодавством, яке визначає порядок проходження альтернативної служби для громадян, чиї релігійні або інші переконання не дозволяють їм брати участь у воєнних діях. Однак, попри наявність правових норм, реалізація цього права в Україні має певні труднощі та недоліки, які проявилися особливо яскраво після повномасштабного вторгнення росії 24 лютого 2022 року. З оголошенням часткової мобілізації в Україні давно існуюча проблема недостатнього правового регулювання порядку проходження альтернативної (невійськової) служби набула особливої актуальності.

Стан опрацювання проблеми. Дослідженню проблем правового забезпечення свободи совісті та віросповідання присвячували свої роботи такі вчені: Є. Ананьєва, С. Гараджи, М. Лубська, Р. Подопригора, Ю. Розенбаум, Ю. Хабермас, Л. Филипович, А. Шуба, П. Яроцький. Незважаючи на підвищений інтерес до проблем забезпечення свободи совісті та питань функціонування релігії в суспільстві, залишаються проблемними питання взаємин релігійних організацій з державами, наявність міжконфесійних конфліктів, абсолютизація ролі і значення правових аспектів у механізмі реалізації свободи совісті.

Аналіз міжнародного та українського законодавства, виявлення основних проблем у сфері проходження альтернативної служби та надання рекомендацій щодо удосконалення законодавства у цій царині, потребують подальших наукових досліджень, що і є **метою нашої** розвідки.

Виклад основного матеріалу. Свобода думки, совісті та релігії (далі в тексті статті – свобода совісті) є однією з основ демократичного суспільства. Отже, ефективний захист зазначеної свободи займає важливе місце у забезпеченні верховенства права, безпеки та рівності в суспільстві, де мають мирно уживатися представники найрізноманітніших, а іноді діаметрально протилежних переконань. Особливу роль захист свободи совісті відіграє в європейській системі прав людини, оскільки релігійні та філософські переконання завжди були центральними цінностями в європейському суспільстві [2].

У Конвенції про захист прав людини та основних свобод (Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод (далі Конвенція) 1950 [3] право на свободу думки, совісті та релігії закріплено у статті 9, аналіз якої і стане предметом дослідження: розглянемо в ній свободу совісті та її обмеження відповідно до положень Конвенції.

Цікаво зауважити, що в Конвенції не закріплюється ні визначення релігії чи переконань для її цілей, ні орієнтовний їх перелік, що входять у сферу її дії, ні будь які критерії, що дозволяють встановити, чи можливо захистити певні переконання у рамках цього правового механізму.

Встановити жорсткі межі дії ст. 9 неможливо, тому що і думка, і совість, і релігія – поняття настільки складні, глибокі і багатогранні, що важко піддаються визначенню в тісних рамках юридичної норми. Складання навіть відкритого списку переконань, на котрі поширюються надані статтею гарантії, було б недоцільно і , мабуть, не увінчалося б успіхом.

Утім, не будь-яка думка чи свідоме дотримання будь-яких принципів можуть бути кваліфіковані як «переконання» відповідно із нормами Конвенції про право на свободу совісті. З розвитком судової практики був вироблений підхід, що дозволяє проводити оцінку поглядів, відстоюючи які, заявники планують одержати конвенційний захист. Переконання, передбачені у ст. 9, повинні відповідати певним критеріям [4, с. 16]:

- володіти певним ступенем «переконливості, серйозності, цілісності та значущості»;
- бути «сумісними з людською гідністю».

Українське законодавство є достатньо ліберальним у порівнянні з багатьма країнами Європи, проте адміністративна практика органів державної влади та місцевого самоврядування встановлює багато необґрунтованих перешкод у реалізації права осіб на свободу релігії та віросповідання. При цьому деякі положення законодавства не відповідають положенням Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод.

За часів СРСР держава фактично не визнавала права людини на свободу віросповідання та активно переслідувала громадян за вираження своїх релігійних переконань. Тому на початку 90-х років органи влади стикнулися з новою для них проблемою регулювання реалізації цього права. У 1991 році був прийнятий Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» [5].

Право на свободу віросповідання також гарантується статтею 35 Конституції України (1996) [1], що практично дублює положення статті 9 Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод [3]. Зокрема, нею визначено: «Кожен має право на свободу світогляду і віро-

сповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова. Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою».

Частинами 1, 2 статті 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [6] кожній людині гарантовано право на свободу думки, совісті і релігії. Це право включає свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір і свободу сповідувати свою релігію та переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічно чи приватно, у відправленні культу, виконанні релігійних та ритуальних обрядів та вчень. Ніхто не повинен зазнавати примусу, що принижує його свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір.

Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував, що держава вправі встановлювати процедури для оцінки серйозності переконань людини і запобігати спробам зловживання можливістю звільнення з боку осіб, котрі у змозі нести військову службу (п. 54 рішення у справі «Папавасілакіс проти Греції»,) [7]. Питання про те, чи підпадає відмова від проходження військової служби під дію положень ст. 9 Конвенції і якою мірою, має оцінюватися залежно від конкретних обставин кожної справи (п. 110 рішення у справі «Баятян проти Вірменії» [8], п. 74 рішення у справі «Мушфіг Маммадов та інші проти Азербайджану»[9].

Але українські суди сповідують позицію, що звільнення з військової служби за релігійними переконаннями не можливе. Так, 26 липня 2024 року Охтирський міськрайонний суд Сумської області виніс вирок у справі № 583/3259/24 [10]. Член Релігійного центру Свідків Єгови в Україні, який під час навчання в університеті проходив військову підготовку та отримав військову спеціальність, відмовився від отримання повістки. Він пояснив це своїми релігійними переконаннями та повідомив, що готовий проходити альтернативну службу, яку йому не пропонували.

Суд зазначив, що жодні релігійні переконання не можуть бути підставою для ухилення громадянина України, визнаного придатним до військової служби, від мобілізації з метою виконання свого конституційного обов'язку із захисту територіальної цілісності та суверенітету держави від військової агресії з боку іноземної країни. Призов обвинуваченого на військову службу під час мобілізації не означає автоматично, що він зобов'язаний брати до рук зброю, адже з огляду на його релігійні переконання та конституційний обов'язок із захисту Вітчизни під час несення служби він міг би бути задіяний у ремонті техніки, на будівництві укріплень, вивезенні поранених, перевезенні вантажів та виконанні інших функцій, не пов`язаних із використанням зброї.

В іншій справі від 13.12.2023 № 500/5074/23 Тернопільський окружний адміністративний суд виніс обвинувальний вирок іншому свідку Єгови [11]. Тут **с**уд зробив висновок, що альтернативної служби під час воєнного стану українське законодавство не передбачає. Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону, а під час мобілізації у період воєнного стану військова служба обов'язкова для всіх без винятку військовозобов'язаних незалежно від їх віросповідання.

З порушених питань вже існує позиція Верховного Суду (постанова ККС від 02.05.2024 у справі № 344/12021/22) [12]. Чоловіка повідомили про обов'язок з'явитися на призовну дільницю, однак він відмовився від отримання повістки, пославшись на те, що військова служба суперечить його релігійним переконанням.

Переглядаючи вирок, високі судді наголосили на необхідності досягнення справедливого балансу між правом людини на відмову від військової служби на законних підставах відповідно до статті 9 Конвенції та інтересами захисту суверенітету, територіальної цілісності України відповідно до статті 35 Конституції України. Така відмова вимагає об'єктивної перевірки тверджень особи про несумісність її релігійних переконань з військовою службою і підтвердження доказами наявності відповідних релігійних переконань.

Проте, відмовляючись від служби у збройних силах з міркувань совісті, особа має продемонструвати наявність у неї глибоких, щирих та послідовних релігійних переконань певними даними, крім власних слів і тверджень близьких осіб (інформацією про публічні висловлювання у ми-

нулому такої світоглядної позиції, участь у суспільних рухах пацифістської спрямованості тощо).

Оцінивши докази, подані сторонами, суд першої інстанції дійшов правильного висновку про відсутність підтвердження особою існування обставин, які давали б йому право на сумлінну відмову від військової служби. Зокрема, на підставі показань самого засудженого, свідків і документів, одержаних органом досудового розслідування, суд установив, що обвинувачений не був на час вчинення дій, поставлених йому за провину, і не є станом на зараз членом жодної з релігійних організацій.

Крім того, засуджений на початку 2000-х проходив строкову військову службу, під час якої, за його ж словами, навернувся до християнської віри і прийняв рішення ніколи не брати до рук зброю. Але з цього слідувало, що сформовані переконання про безумовну неприйнятність використання зброї і військової служби не перешкоджали йому продовжувати таку службу ще 5 місяців.

За таких обставин існування непереборного конфлікту між релігійними переконаннями та обов'язком захисту Вітчизни, незалежності і територіальної цілісності України доведено не було.

Також ККС звернув увагу на те, що право на альтернативну службу згідно зі ст. 2 Закону «Про альтернативну (невійськову) службу» мають громадяни, якщо виконання військового обов'язку суперечить їхнім релігійним переконанням і ці громадяни належать до діючих згідно із законодавством України релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю [13].

Відтак відмова у проходженні невійськової служби особам, що не належать до релігійних організацій, не є обмеженням права на таку службу, яке в умовах воєнного стану потребувало би прийняття окремого нормативно-правового акта, оскільки Закон взагалі не наділяє цих осіб правом на виконання військового обов'язку в альтернативний спосіб.

Окрім цього, альтернативна служба запроваджується замість проходження строкової військової служби, на яку призивають громадян, зазначених у ст. 15 Закону «Про військовий обов'язок та військову службу», віком 18–25 років. Можливості заміни в означений спосіб військової служби за призовом під час мобілізації на особливий період не передбачено [14].

В умовах збройної агресії росії, коли під загрозу поставлено життя, здоров'я, безпеку громадян і саме існування держави, існує нагальна потреба у належному комплектуванні Збройних Сил. Тому, для покращення системи альтернативної служби необхідно:

- Спрощення процедури подачі заяви та підтвердження релігійних переконань.
- Розширення переліку місць для альтернативної служби, зокрема в громадських та міжнародних організаціях.
- Підвищення рівня обізнаності громадян через освітні кампанії.
- Врегулювання альтернативної служби в умовах воєнного стану, щоб забезпечити реалізацію цього права.

Висновок. З одного боку, держава зобов'язана забезпечувати національну безпеку та ефективне функціонування збройних сил, а з іншого – дотримуватися прав людини, передбачених Конституцією та міжнародними договорами.

Свобода совісті та віросповідання є невід'ємним правом людини, що знаходить своє вираження у можливості проходження альтернативної служби. Україна забезпечує це право через конституційні норми та законодавчі акти, проте на практиці існують численні правові та процедурні перешкоди. Вузьке тлумачення законодавства, складна процедура отримання дозволу та відсутність чіткої регламентації альтернативної служби під час воєнного стану є основними проблемами, які потребують вирішення.

Вдосконалення системи альтернативної служби через розширення її підстав, спрощення бюрократичних процедур і розширення можливостей для її проходження дозволить забезпечити ефективну реалізацію права громадян на свободу совісті та віросповідання відповідно до міжнародних стандартів і національних інтересів України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Конституція України: Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.
2. Murdoch J. Freedom of thought, conscience and religion. A guide to the implementation of article 9 of the European Convention on Human Rights / Human rights handbooks, № 9 // Council of Europe, 2007. URL: https://www.refworld.org/reference/research/coe/2007/en/67107.

3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/995_004#Text.
4. Murdoch J. Protecting the right to freedom of thought, conscience and religion under the European Convention on Human Rights // Council of Europe, 2012. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Murdoch2012_EN.
5. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України 987-XII від 1991 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text.
6. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
7. Рішення у справі «Папахелас проти Греції». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_367#Text.
8. Рішення у справі «Баятян проти Вірменії». URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-105611%22]}.
9. Рішення у справі «Мушфіг Маммадов та інші проти Азербайджану». URL: https://www.echr.com.ua/translation/sprava-mammadov-ta-inshi-proti-azerbajdzhanu-pres-reliz/.
10. Вирок від 26.07.2024 по справі № 583/3259/24 / Охтирський міськрайонний суд Сумської області. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/120622924.
11. Рішення від 13.12.2023 № 500/5074/23 / Тернопільський окружний адміністративний суд. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/115625478?utm_source=jurliga.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=jl01&_ga=2.86743070.705968503.1740382001-1241869022.1693681712#_gl=1*1ofoas1*_gcl_au* NDM4ODgyODM5LjE3MzU5MTQwODc.
12. Постанова від 02.05.2024 по справі № 344/12021/22 / Касаційний кримінальний суд. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/118893514.
13. Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України 1975-XII від 1992 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12#Text.
14. Про військовий обов'язок та військову службу: Закон України 2232-XII від 1992 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12?find=1&text=%D0%B0% D0%BB%D1%8C%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%B0+%D0%BD%D0%B5%D0%B2%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0+%D1%81%D0%BB%D1%83%D0%B6%D0%B1%D0%B0.

УДК 352
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.28

СТІЙКІСТЬ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД В УКРАЇНІ

Стешенко Т.В.,
кандидатка юридичних наук,
доцент кафедри державного будівництва,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Кречик А.С.,
студент І курсу магістратури
факультету прокуратури,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Кривець О.В.,
студент І курсу магістратури
факультету прокуратури,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стешенко Т.В., Кречик А.С., Кривець О.В. Стійкість територіальних громад в Україні.
Стаття присвячена аналізу стійкості територіальних громад України в умовах військової агресії, економічної нестабільності та соціальних змін. Автори зазначають, що термін «стійкість» використовується у різних сферах життя, а тому акцентують свою увагу на відсутність єдиного його розуміння, що підтверджується науковою спільнотою та аналізом юридичної літератури. Однак автори дійшли висновку, що авторитетне визначення «стійкості» міститься в аналітичній доповіді ООН під яким розуміють «здатність системи, громади або суспільства, що зазнають впливу небезпеки, протистояти, поглинати, пристосовуватися та відновлюватися від наслідків небезпеки своєчасно та ефективно, включаючи збереження та відновлення своїх основних базових структур та функцій». У статті проаналізовано законодавче регулювання «стійкості» в контексті національної безпеки, але зауважується, що досягнення національної стійкості неможливе без розвитку стійкості територіальних громад України. Автори акцентують увагу на багатовимірному характері стійкості, що охоплює економічну, фінансову, соціальну, інституційну та кадрову стійкості. Зазначається про посилення зовнішніх та внутрішніх викликів, які підривають стійкість громад, а тому необхідна побудова комплексної системи управління ризиками на основі превентивних та реактивних механізмів. Проте превентивні механізми не знаходять свого швидкого розвитку через фрагментарний підхід до управління ризиками. Автори наголошують на розробленні Концепції забезпечення стійкості територіальних громад, яка стане стратегічною основою для формування стійких, самодостатніх та адаптивних громад. Така Концепція повинна базуватися на моделі стійкості громади: ідентифікація ризиків, запобігання, готовність, попередження, реагування, відновлення та навчання, результатом чого буде стійкість громади або її дезадаптація. Окрім цього автори наводять приклади стійкості територіальних громад України при повномасштабному вторгненні та наголошують, що ефективна комунікація між бізнесом, місцевою владою та жителями громади, а також розвиток кожного з компонентів стійкості територіальних громад можуть не лише зберігати функціонування, а й демонструвати стійкість до будь-яких загроз та викликів.
Ключові слова: стійкість, територіальні громади, спроможність.

Steshenko T.V., Krechyk A.S., Kryvets O.V. Resilience of territorial communities in Ukraine.
The article analyzes the resilience of territorial communities in Ukraine in the context of military aggression, economic instability and social change. The authors note that the term “resilience” is used in various spheres of human life, and therefore focus on the lack of a single understanding of it, which

is confirmed by the scientific community and the analysis of legal literature. However, the authors come to the conclusion that the authoritative definition of "resilience" is contained in the UN analytical report, which is understood as "the ability of a system, community or society exposed to a hazard to withstand, absorb, adapt and recover from the effects of a hazard in a timely and effective manner, including the preservation and restoration of its basic core structures and functions". The article analyzes the legislative regulation of "resilience" in the context of national security, but notes that achieving national resilience is impossible without developing the resilience of Ukraine's territorial communities. The authors emphasize the multidimensional nature of resilience, which includes economic, financial, social, institutional and human resource resilience. The authors note the growing external and internal challenges that undermine community resilience, and therefore it is necessary to build a comprehensive risk management system based on preventive and reactive mechanisms. However, preventive mechanisms are not developing rapidly due to a fragmented approach to risk management. The authors emphasize the development of a Concept for ensuring the resilience of territorial communities, which will become a strategic basis for the formation of sustainable, self-sufficient and adaptive local communities. Such a Concept should be based on the community resilience model: risk identification, prevention, preparedness, warning, response, recovery and learning, resulting in community resilience or maladaptation. In addition, the authors provide examples of the resilience of Ukrainian territorial communities in the face of a full-scale invasion and emphasize that effective communication between business, local authorities and community residents, as well as the development of each of the components of community resilience, can not only maintain functioning but also demonstrate resilience to any threats and challenges.

Key words: resilience, territorial communities, capacity.

Постановка проблеми. Актуальність даної статті зумовлена гострою необхідністю зміцнення стійкості територіальних громад України в умовах нестабільності, спричинених повномасштабною війною, економічною нестабільністю та соціальними трансформаціями. А тому комплексний аналіз сутності стійкості територіальних громад, ідентифікація ключових ризиків та визначення захисних факторів можуть стати основою для побудови ефективної моделі стійкості громад в Україні.

Метою статті є дослідження стійкості територіальних громад та механізмів її забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Останніми роками популярність «стійкості» різко зросла як в академічному, так і в політичному дискурсі, що супроводжується безліччю інтерпретацій та пояснень цього сплеску інтересу. Поняття «стійкість» є ключовим в контексті здатності систем, зокрема територіальних громад, протистояти зовнішнім і внутрішнім викликам, зберігаючи свою функціональність та розвиток.

Аналіз академічного поняття «стійкості» дає зрозуміти, що відсутнє однозначне його визначення у зв'язку з тим, що воно розглядається у різних сферах суспільного життя: «економічна стійкість», «соціальна стійкість», «стійкість держави», «стійкість територіальних громад» тощо. На цьому наголошують також і Б. Маньєна, Ф. Мачінгура та П. О'Кіф, стверджуючи, що стійкість є нечітким поняттям і має епістемологічні та операційні проблеми [1]. Проте результат «стійкості» у всіх сферах один – це здатність чинити опір змінам і контролювати їх, щоб зберегти стабільність. У словнику української мови під «стійкістю» розуміють «*здатність витримати зовнішній вплив, протидіяти чомусь*» [2]. К. Фольке ж вважає, що підхід до визначення стійкості набагато багатший, оскільки маємо справу зі складною адаптивною динамікою системи та справжньою невизначеністю, а також з тим, як навчитися жити зі змінами та використовувати їх на свою користь. А тому на нашу думку, ґрунтовне, міждисциплінарне визначення стійкості є «*здатність системи реагувати на перешкоди та реорганізовуватися під час змін, зберігаючи при цьому по суті ту саму функцію, структуру та зворотний зв'язок, а отже, ідентичність, тобто здатність змінюватися, щоб зберегти свою ідентичність; стійкість - це динамічна концепція, яка фокусується на тому, як вистояти в умовах змін, як еволюціонувати разом зі змінами*» [3].

Зі зростанням актуальності цієї теми, своє авторитетне визначення «стійкості» знайшло в аналітичній доповіді ООН під яким розуміють «*здатність системи, громади або суспільства, що зазнають впливу небезпеки, протистояти, поглинати, пристосовуватися та відновлюватися від наслідків небезпеки своєчасно та ефективно, включаючи збереження та відновлення своїх основних базових структур та функцій*» [4]. З огляду на універсальне розуміння стійкості, сформульоване в аналітичній доповіді ООН, стає очевидним, що ця характеристика набуває особливого

значення в контексті територіальних громад України, адже в умовах глибоких соціально-економічних та політичних змін, збройного конфлікту, внутрішнього переміщення населення стійкість громад виступає не лише як запорука їхнього функціонування, а й як передумова подальшого розвитку. Саме тому дослідження правових, економічних і соціальних аспектів стійкості територіальних громад набуває особливої актуальності в Україні.

Уперше на законодавчому рівні поняття «стійкість» знайшло своє закріплення в Стратегії національної безпеки України як «*здатність суспільства та держави швидко адаптуватися до змін безпекового середовища й підтримувати стале функціонування, зокрема шляхом мінімізації зовнішніх і внутрішніх уразливостей*» [5]. Однак, на наше глибоке переконання, досягнення національної стійкості неможливе без розвитку стійкості територіальних громад України, які виступають фундаментальною ланкою, що забезпечує життєдіяльність суспільства на місцевому рівні. Тому забезпечення стійкості на місцевому та загальнодержавному рівнях варто сприймати як частину та ціле. Отже, розвиток і зміцнення стійкості громад слід розглядати не як окремий процес, а як інтегральну складову загальнодержавної стратегії, що спрямована на забезпечення стабільності та адаптивності всієї держави.

Стійкість територіальних громад як комплексна характеристика визначається через її складові, які допомагають оцінити та передбачити здатність протистояти тим викликам, що можуть потенційно загрожувати нормальному функціонуванню територіальних громад. А тому серед ключових складових стійкості можна виокремити:

(а) економічна стійкість, яка складається з важливих компонентів як диверсифікації економіки, тобто розширення галузевої структури економіки, зменшення залежності від однієї або декількох основних галузей, розвиток конкурентоспроможності, управління резервуванням та ризиками, розвиток людського капіталу, який допоможе громадам справлятися з економічними викликами та забезпечує сталість розвитку [6].

(б) фінансова стійкість є важливою складовою для функціонування територіальних громад та передбачає не лише наявність достатніх фінансових ресурсів, акумульованих з місцевих податків, зборів чи міжбюджетних трансфертів, а й уміння ефективно контролювати видатки, уникаючи дефіцитів чи надмірної залежності від зовнішнього фінансування. Впроваджуючи комплексну систему оцінки ризиків, диверсифікуючи джерела надходжень, підтримуючи бюджетні резерви та зміцнюючи управлінський потенціал, громади можуть ефективно знижувати ризики та підвищувати свою фінансову стійкість [7].

(в) соціальна стійкість – варто зауважити, що зазначена складова не знайшла свого однозначного розуміння в науковій літературі, а тому тлумачиться доволі широко. Однак ми поділяємо думку Френ Х. Норріс, який вважає, що соціальна стійкість складається з таких елементів: соціальний капітал – рівень соціальної підтримки у скрутні часи, почуття спільності, а також формальні та неформальні зв'язки, які пов'язують членів громади та їхню прив'язаність до місця; компетентність громади - наявності знань та навичок для боротьби з викликами, проактивність у вирішенні проблем та досягнення консенсусу; комунікація – наявність механізмів обміну інформацією для прийняття управлінських рішень [8].

(г) інституційна стійкість – шляхом прийняття ефективних управлінських рішень, участі громадськості, зміцнення довіри до владних інституцій, визначення пріоритетних напрямків [9, с. 61];

(д) кадрова стійкість – розвиток кадрового ресурсу, навчання фахівців, що можуть і спроможні забезпечити стійкість, мотивації персоналу, професійного розвитку [9, с. 61].

Сучасний стан стійкості територіальних громад України визначається комплексом взаємопов'язаних факторів, серед яких ключову роль відіграють наслідки децентралізаційної реформи, економічні виклики, пандемії та збройна агресія проти України. В умовах посилення зовнішніх та внутрішніх викликів стійкість громад набуває особливого значення як основа для вирішення питань місцевого значення, забезпечення фінансових можливостей та ефективного управління на місцях.

Тому для забезпечення стійкості територіальних громад важливою є побудова комплексної системи управління ризиками, яка охоплюватиме як превентивні, так і реактивні механізми. Превентивний блок має включати розроблення методології з управління ризиками з метою ідентифікації потенційних ризиків, вибір засобів та прийомів для управління ними, програму дій та контроль щодо їх зниження. Реактивний компонент системи управління ризиками має забезпечу-

вати оперативне реагування на кризові ситуації, що включає як координацію дій місцевих органів влади, громадських об'єднань і бізнесу, так і використання адаптивних підходів для швидкого відновлення важливих функцій громади. Це передбачає створення чітких планів дій у надзвичайних ситуаціях, фінансово-матеріальних ресурсів, а також системи комунікації між владою та населенням, щоб забезпечити стабільність.

Як показує практика, превентивний компонент знаходиться тільки на етапі свого розвитку, оскільки відсутнє єдине розуміння механізму забезпечення стійкості територіальних громад. Т.Ю. Коритько наводить причину цьому – фрагментарний підхід до управління ризиками, який не передбачає наявність єдиного аналітичного центру, який здійснює акумулювання необхідної статистичної інформації про рівень ризику як при формуванні стратегії забезпечення фінансової стійкості, так і для прийняття управлінських рішень [10, с. 58]. Як наслідок, громади змушені вирішувати нагальні проблеми ad hoc, наприклад, як при повномасштабному вторгненню. Така проблема є актуальною і донині, оскільки згідно з опитуванням, на десятий місяць війни, понад 50% з опитаних громад не прийняли плани національного спротиву на місцевому рівні, тільки третина зробили повністю резервне копіювання даних громади [11, с. 9].

Ми вважаємо, що проблемою є відсутність Концепції забезпечення стійкості територіальних громад України, яка б могла стати стратегічною основою для формування стійких, самодостатніх та адаптивних громад. Така Концепція повинна містити критерії стійкості та алгоритми дій щодо їх забезпечення. На наш погляд доцільно розробити Концепцію на основі моделі стійкості громад, яка допоможе органам місцевого самоврядування провести аналіз актуальних і потенційних ризиків і загроз та виявити слабкі місця, а також забезпечить методичною основою для стратегічного планування і визначення пріоритетів розвитку їх організаційних і безпекових спроможностей та посилення потенціалу стійкості. Методологія цієї моделі має базуватися на комплексному підході та охоплювати оцінку ризиків, запобігання, готовність, попередження, реагування, відновлення та навчання. Кожен з цих етапів має власні механізми реалізації, спрямовані на зміцнення безпеки та адаптивності громади до кризових ситуацій [12].

Першим етапом є оцінка ризикових факторів, які найбільше впливають на стійкість громад. Оцінка є відправною точкою процесу, яка включає збір даних про потенційні ризики, їх аналіз та моделювання загроз. Це дозволяє визначити слабкі місця громади та розробити план їх усунення. Їх можемо класифікувати за наступними критеріями:

(а) в адміністративно-управлінській сфері: конкуренція повноважень органів місцевого самоврядування та військових адміністрацій; кадровий дефіцит через недостатнє фінансове забезпечення, мобілізацію працівників місцевих органів влади та імміграцію кваліфікованих кадрів; відсутність чіткої координації між різними рівнями влади.

(б) в соціальній сфері: масова міграція населення (як внутрішньо переміщених осіб, так і зовнішня еміграція); зростання соціальної напруги між місцевими жителями громади та внутрішньо переміщеними особами; зниження довіри до місцевих органів.

(в) у фінансовій сфері: зниження доходів через акумулювання деяких податків з місцевого до державного бюджету; накладання додаткових витрати на забезпечення соціальних гарантій.

(г) в інфраструктурній сфері: фізичне знищення критичної інфраструктури; відсутні ресурси для відновлення та будівництва захисних споруд.

Так, наприклад, позитивним досвідом є м. Львів. У 2021 році у Львівській міській раді створили координаційну групу з розвитку стійкості (Resilience) за підтримки посольства Великобританії, The York Emergency Planning College (EPC) та РНБО, зробивши Львів пілотним містом для впровадження стійкісного планування. У межах проєкту робоча група пройшла навчання в британському Йорку, а з місцевими службами відпрацювали сценарії реагування на загрози. Зокрема, місто забезпечило резервне живлення на ключових об'єктах, що дозволило під час ракетних обстрілів зберегти подачу води до лікарень та забезпечити електропостачання для 30% міста, що стало критично важливим для опорних медзакладів [11, с. 10].

Наступним етапом є запобігання, що спрямоване на запровадження заходів безпеки через план подолання ризиків та план забезпечення стійкості громади, інформування про ризики та обмін інформацією. На цьому етапі розробляються стратегії мінімізації загроз і попередження їх виникнення.

Не менш важливим є готовність громади до ризиків, що забезпечується шляхом створення кризових планів, укладення угод про співпрацю між громадами, розбудова фінансових та технічних можливостей.

На етапі попередження потрібно передбачати відповідні ризики на ранніх етапах шляхом аудиту та моніторингу, що знизить ймовірність неконтрольованого розвитку подій.

З огляду на виявлені ризики, важливо підкреслити, що вони мають подвійний вплив на стійкість територіальних громад: з одного боку, активізують захисні фактори, а з іншого – виявляють їхні вразливості. Тому наступні етапи характеризуються безпосереднім реагуванням на ризики, результатом чого буде стійкість громади або дезадаптація з подальшим поглибленням кризових явищ у цій громаді.

Реагування на кризові ситуації потребує розуміння ситуації, координація між учасниками процесу, розгортання ресурсів, швидке прийняття управлінських рішень та внутрішня і зовнішня комунікація.

Кінцевим етапом є відновлення, яке передбачає повернення до нормального функціонування, модернізацію систем, а також поступову адаптацію до нових реалій. Важливими аспектами є управління витратами та відновлення критичної інфраструктури.

Але на нашу думку, навчання є наскрізним етапом, який супроводжує всі інші стадії. Воно включає аналіз міжнародного досвіду, кадровий розвиток та модернізацію управлінських процесів. Постійний перегляд і вдосконалення планів дозволяє підвищити рівень готовності до майбутніх викликів.

Тому Концепція стійкості територіальних громад має передбачати комплексний підхід, спрямований на зміцнення захисних механізмів та підхід до управління наявними ризиками. Показовим є досвід територіальних громад Дніпропетровської області. Попри значне погіршення фінансової ситуації у перші місяці війни, коли пріоритетами стали соціальний захист, підтримка військових та переселенців, економічна діяльність почала швидко відновлюватися. Уже за чотири місяці доходи місцевих бюджетів області сягнули 9915 млн грн, що на 13,4% більше, ніж за аналогічний період попереднього року. Понад половина громад виконала планові показники, а окремі громади навіть перевищили їх удвічі [13, с. 16]. Але на нашу думку, такій позитивній ситуації сприяла кожна складова стійкості, особливо соціальна: почуття спільності та розуміння необхідності підтримки громади. Соціальна згуртованість перетворилася на рушійну силу, яка допомогла подолати не лише економічні труднощі, а й сприяла відновленню життєдіяльності громад. Це свідчить, що за умов правильної комунікації між бізнесом, місцевою владою та жителями громади, а також розвитку кожного з компонентів стійкості територіальні громади можуть не лише зберігати функціонування, а й демонструвати стійкість до будь-яких загроз та викликів.

Висновки. З огляду на проведене дослідження можна зробити кілька важливих висновків щодо стійкості територіальних громад України в умовах сучасних викликів. По-перше, стійкість громад не є статичним поняттям, а результатом постійної взаємодії різних факторів – економічних, соціальних, адміністративних та інфраструктурних. Їхня здатність адаптуватися до змін, зберігати базові функції та забезпечувати життєдіяльність населення залежить від ефективного управління та здатності швидко реагувати на кризові ситуації. По-друге, для забезпечення стійкості територіальних громад важливо розробити та впровадити комплексні стратегії, що враховують специфіку кожної громади та її унікальні ризики. Це потребує ефективної системи управління ризиками, розвитку інфраструктури, зміцнення фінансової спроможності та постійної підготовки кадрів органів місцевого самоврядування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Manyena, B., Machingura, F., O'Keefe, P. Disaster Resilience Integrated Framework for Transformation (DRIFT): A new approach to theorising and operationalising resilience. *World Development.* 2019. Vol. 123. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0305750X19301639?via%3Dihub (дата звернення: 26.03.2025).
2. Тлумачний словник. *Горох — онлайн-бібліотека*. URL: https://goroh.pp.ua/ (дата звернення: 26.03.2025).
3. Folke C. Resilience (Republished). *Ecology and Society*. 2016. Vol. 21. Iss. 4. Art. 44. URL: http://www.ecologyandsociety.org/vol21/iss4/art44/ (дата звернення: 26.03.2025).
4. Disaster risk and resilience : thematic think piece. United Nations. *UN System Task Team on the Post 2015 UN development agenda,*. May 2012. URL: https://www.un.org/en/development/desa/policy/untaskteam_undf/thinkpieces/3_disaster_risk_resilience.pdf (дата звернення: 26.03.2025).

5. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392/2020. Дата оновлення: 07.01.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text (дата звернення: 26.03.2025).
6. Єфімова Г., Павлова М. Територіальні громади в умовах воєнного стану: економічний резистентність для зміцнення незалежності України. *Modeling the development of the economic systems*. 2023. № 3. С. 177–185. URL: https://mdes.khmnu.edu.ua/index.php/mdes/article/view/177/210 (дата звернення: 26.03.2025).
7. Височин А., Височин Д., Щербак І. Аналіз ризиків і вразливостей у фінансовій стійкості територіальних громад. *Економіка та суспільство*. 2024. № 63. 9 с. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/4104/4035 (дата звернення: 26.03.2025).
8. Norris, F.,.Stevens, S., Pfefferbaum, B., Wyche, K., Pfefferbaum, R. Community resilience as a metaphor, theory, set of capacities, and strategy for disaster readiness. *American Journal of Community Psychology*. 2008. Vol. 41, Iss. 1-2, P. 127–150. URL: https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/18157631/ (дата звернення: 26.03.2025).
9. Грищенко І.М., Горбата Л.П. Територіальні громади: механізми забезпечення стійкості : монографія. Київ: НУБіП України, 2024. 344 с.
10. Коритько Т.Ю. Особливості управління ризиками на рівні територіальної громади. *Вісник Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського*. 2015. Вип. 6 (95). Ч. 2. С. 58–63.
11. Стійкість громад: проблеми та рішення у прогнозуванні та реагуванні на кризи та загрози, спричинені повномасштабною війною : Звіт про дослідження. *Центр соціологічних досліджень, децентралізації та регіонального розвитку при Київській школі економіки*. 2023. 28 с. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2023/03/KSE-Institute-zvit-iz-doslidzhennya-Stii--kist-gromad.-Hanns-Final.pdf (дата звернення: 26.03.2025).
12. Pursiainen C., Rod B. (Eds.). Report of criteria for evaluating resilience. *Improver Deliverable 2.2*. 2016. 37 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/ 320286600_Report_of_criteria_for_evaluating_resilience#pf6 (дата звернення: 26.03.2025).
13. Місцеве самоврядування як чинник стійкості тилу : аналіт. доп. / В.Г. Потапенко, В.О. Баранник та ін.; за ред. В.Г. Потапенка. Київ: НІСД, 2023. 54 с. URL: https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.02 (дата звернення: 26.03.2025).

УДК 342.95
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.29

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО ЗАХИСТ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ У СФЕРІ ДІЯЛЬНОСТІ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ»: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ, АДМІНІСТРАТИВНО-СУДОВИЙ ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ТА БОГОСЛОВСЬКИЙ АСПЕКТИ

Суховецький О.О.,
студент І курсу магістратури
факультету юстиції,
Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-7922-9603
e-mail: o.o.sukhovetskyi@gmail.com

Летнянчин Л.І.,
доцент, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного права України,
Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0001-6495-9809
e-mail: l.i.letnyanchyn@nlu.edu.ua

Суховецький О.О., Летнянчин Л.І. Закон України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій»: конституційно-правовий, адміністративно-судовий процесуальний та богословський аспекти.

Наукова публікація присвячена проблематиці регулювання питання обмеження (заборони) діяльності деяких релігійних організацій в Україні. Проаналізовано Закон України від 20 серпня 2024 року № 3894-IX «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» (далі – Закон України) з конституційно-правового, адміністративно-судового процесуального та богословського аспектів. Надано критичні зауваження щодо окремих положень цього закону.

Встановлено, що Конституція України та Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ) допускають можливість обмеження в реалізації свободи совісті та релігії, якщо такі обмеження є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Зроблено акцент на неможливості заборони окремих релігійних організацій поза судовою процедурою. Наголошено на тому, що лише суд, здійснюючи правосуддя, а також реалізовуючи контрольну функцію, може встановити відповідність релігійної організації критеріям, за якими діяльність такої організації може бути обмежена (заборонена).

Надано рекомендації щодо внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України, які сприятимуть ефективному розгляду справ про припинення релігійної організації. Зокрема, звернено увагу на необхідність імплементації непозовних порядків адміністративного судочинства та здійснення розгляду такої категорії справ за більш спрощеною, проте ефективною процедурою (потенційно – в межах пропонованого нами в попередніх працях контрольного провадження).

Встановлено, що при здійсненні розгляду справи, визначеної в ст. 289-9 Кодексу адміністративного судочинства України, адміністративний суд здійснює функцію контролю за дотриманням законодавства в публічно-правовій сфері з метою захисту прав, свобод та законних інтересів приватних осіб та громадськості. Запропоновано зміни до ст. 289-9 КАСУ, що спрямовані на те, аби розгляд цієї категорії справ був ефективним, об'єктивним та швидким.

Ключові слова: діяльність релігійних організацій в Україні, контрольна функція, свобода совісті та релігії, обмеження в реалізації релігійної свободи, доктрина войовничої демократії.

Sukhovetskyi O.O., Letnyanchyn L.I. The Law of Ukraine «On the Protection of the Constitutional Order in the Field of Activities of Religious Organizations»: Constitutional-legal, administrative-judicial procedural and theological aspects.

The scientific publication is devoted to the issues of regulating the issue of restrictions (bans) of the activities of certain religious organizations in Ukraine. The Law of Ukraine dated August 20, 2024 No. 3894-IX "On the Protection of the Constitutional Order in the Sphere of Activities of Religious Organizations" (hereinafter - the Law of Ukraine) is analyzed from the constitutional-legal, administrative-judicial procedural and theological aspects. Critical comments are provided on individual provisions of this law.

It is established that the Constitution of Ukraine and the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (hereinafter - ECHR) allow for the possibility of restrictions on the exercise of freedom of conscience and religion if such restrictions are necessary in a democratic society in the interests of public safety, for the protection of public order, health or morals, or for the protection of the rights and freedoms of others.

Emphasis is placed on the impossibility of banning individual religious organizations outside the judicial procedure. It is emphasized that only the court, administering justice, as well as implementing the control function, can establish the compliance of a religious organization with the criteria according to which the activities of such an organization may be limited (prohibited).

Recommendations are provided for making amendments to the Code of Administrative Procedure of Ukraine, which will contribute to the effective consideration of cases on the termination of a religious organization. In particular, attention is drawn to the need to implement non-contentious procedures of administrative proceedings and to consider this category of cases according to a more simplified, but effective procedure (potentially within the framework of the control proceedings proposed by us in previous works).

It is established that when considering a case defined in Art. 289-9 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine, the administrative court exercises the function of monitoring compliance with legislation in the public legal sphere in order to protect the rights, freedoms and legitimate interests of individuals and the public. Amendments to Art. 289-9 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine, which are aimed at ensuring that the consideration of this category of cases is effective, objective and quick.

Key words: activities of religious organizations in Ukraine, control function, freedom of conscience and religion, restrictions on the exercise of religious freedom, doctrine of militant democracy.

Постановка проблеми. Прийняття Закону України викликало неабиякий резонанс в українському суспільстві, а тема «обмеження свободи совісті та релігії» на деякий час набула надзвичайної популярності в медіа та в мережі «Інтернет».

В межах даного дослідження здійснено спробу критичного осмислення Закону України та надано пропозиції стосовно його вдосконалення.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика діяльності релігійних організацій в умовах російсько-української війни ставала предметом дослідження невеликої кількості вчених у галузі права, проте праці деяких вітчизняних науковців все ж заслуговують на увагу. Зокрема, йдеться про праці А.М. Колодного та Л.О. Филиповича [10], І. Мельничука [11], М.М. Янауера та Я.Б. Корицького [12], Г.А. Целковського [13] та ін.

Метою дослідження є здійснення конституційно-правового, адміністративно-судового процесуального та богословського аналізу норм Закону України.

Виклад основного матеріалу. Вітчизняна наукова спільнота зустріла новину про прийняття Закону України переважно позитивно. Колодний А.М. та Л.О. Филипович зазначили: «Не секрет, що в Україні є такі релігійні організації, які досі підтримують зв'язок (в різних формах) з росією, критикують українську владу та її оборонно-захисну політику в російсько-українській війні, пропагують братську любов до росіян і позитивно ставляться до росії. Прийнятий закон – це шанс і можливість задуматися над своєю релігійною і громадянською ідентичністю, зробити правильні висновки. Держава не зацікавлена руйнувати структуру релігійного життя в Україні, яка складалася роками. Вона, впроваджуючи закон в життя, піклується про те, щоб не зашкодити релігійній плюральності, не обмежувати свободу совісті і віросповідання в Україні» [10].

Мельничук І. позитивно ставиться до прийняття Закону України та в доволі саркастичній манері описує положення Української православної церкви в умовах чинності цього закону [11, с. 164].

М.М. Янауер і Я.Б. Корицький вказали, що «закон став адекватною відповіддю на систематичне використання релігійних структур, особливо підпорядкованих Російській православній церкві (РПЦ), для здійснення пропаганди, яка виправдовує військові дії Росії проти України» [12, с. 113].

Целковський Г.А. у своєму дослідженні на тему «Міжнародний аспект правового регулювання підпорядкування Української православної церкви» проявив більшу об'єктивність та акцентував увагу на неоднозначності сприйняття міжнародною спільнотою ухваленого закону [13].

В межах даного наукового дослідження пропонуємо наші критичні зауваження до Закону України

ЩОДО МАТЕРІАЛЬНО-ПРАВОВИХ АСПЕКТІВ ОБМЕЖЕННЯ СВОБОДИ СОВІСТІ ТА РЕЛІГІЇ.

В преамбулі до Закону України Верховна Рада України зазначила, що цей закон приймається «ґрунтуючись на засадах статті 35 Конституції України, статей 9 і 11 Європейської конвенції з прав людини, що передбачають права на свободу совісті, релігії та об'єднання у релігійні організації і можливість обмеження відповідних прав законом в інтересах національної або громадської безпеки, захисту прав і свобод інших осіб» [1].

Варто зазначити, що як ст. 35 Конституції України, так і ст. 9 ЄКПЛ гарантують свободу думки, совісті і релігії, що передбачає право «сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність» [2]. В той же час, в ч. 2 ст. 9 ЄКПЛ передбачено можливість обмеження свободи сповідувати свою релігію, в порядку встановленому законом і лише в тому випадку, якщо такі *обмеження є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб* [3]. Таким чином, свобода совісті та релігії не є абсолютною як з точки зору вітчизняного конституцієдавця, так і з позиції міжнародного права. Зокрема, Конституція України дублює положення ЄКПЛ щодо можливості обмеження цієї свободи та допускає обмеження реалізації свободи віросповідання у виняткових випадках.

Нагадаємо, що ще 20.12.2018 р. Верховною Радою України було прийнято Закон України № 2662-VIII «Про внесення змін до статті 12 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації"», згідно з яким релігійна організація (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України, зобов'язана у своїй повній назві, зазначеній у її статуті (положенні), відображати належність до релігійної організації (об'єднання) за межами України, до якої вона входить (частиною якої вона є). Рішенням Конституційного Суду України від 27 грудня 2022 р. № 4-р/2022 підтверджено конституційність цих положень. Як зазначається в неофіційній українській конституційній доктрині, чітка позиція органу конституційного контролю дозволяє спрогнозувати уконституювання рішучих кроків Української держави, спрямованих на захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організація [15, с. 204-205]. Таким чином, прийняття Закону України є передбачуваним, послідовним та виваженим кроком законодавця.

Однак виникає питання чи можна вважати, що Закон України та процедури обмеження діяльності релігійних організацій в Україні є такими, що відповідають духу та принципам права.

Наголошуємо, що хоча Україна є світською державою, проте *чинним законодавством встановлені механізми захисту прав віруючих осіб, зокрема і від імперативних заходів державного примусу*.

Принцип, проголошений в ч. 4 ст. 35 Конституції, є надійною гарантією для осіб, які справді не можуть відбувати військову службу за релігійними переконаннями. В такому випадку цей обов'язок має бути замінений альтернативною (невійськовою) службою. При цьому конституцієдавець вживає імператив – «має», а не «може» бути замінено альтернативною (невійськовою) службою, що усуває можливість зловживання з боку уповноважених суб'єктів владних повноважень при вирішенні питання, замінювати чи не замінювати виконання військового обов'язку за наявності достатніх підстав для цього [14, с. 169].

У ст. 66 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАСУ), ст. 67 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПКУ), ст. 70 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПКУ) встановлено, що не можуть бути допитані як свідки священнослужителі – про відомості, одержані ними на сповіді віруючих [4, 5, 6]. Безумовно, згадані норми процесуальних

кодексів були сформовані під впливом найчисельнішої, за кількістю віруючих, релігії в України – християнством. Проте важливим є те, що держава визнає той факт, що священнослужитель не може повідомити суду інформацію, яка йому стала відома під час сповіді, що на наш погляд зумовлене наступним.

Священнослужитель – посередник між віруючим та Богом, який здійснює лише механічну частину таїнства покаяння. Нагадуємо, що Католицька та помісні Православні Церкви визнають сім таїнств: хрещення, миропомазання (конфірмація), євхаристію (причастя), покаяння, єлеосвячення (єлепомазання, соборування), священство і шлюб [7, с. 147]. Таким чином, священник хоча і є віруючим, який пройшов обряд хіротонії (ординації, висвячення, рукопокладення), проте не має повноважень прощати віруючого за вчинені ним гріхи. Сам Бог під час сповіді та покаяння віруючого здійснює прощення гріхів. В той же час, механічно священнослужитель є стороною процесу покаяння віруючого та, як наслідок, не може розсекретити інформацію, яка йому стала відома під час сповіді.

Принагідно нагадуємо, що для «протестантських» деномінацій покаяння не є таїнством в класичному розумінні. Дотримуючись принципу sola scriptura, протестанти відкидають вчення про сім благодатних таїнств та переважно визнають лише два таїнства: хрещення та євхаристію. Тим не менше, за умови наявності сповіді як процедури у певних протестантських деномінаціях, такі «пастори» також не можуть бути допитані як свідки щодо інформації, яка стала їм відома під час сповіді.

На цьому етапі вартими наукового осмислення є наступні питання:

1. Як співвідносяться поняття «священнослужитель» та «священник» в розумінні канонічного християнства і чи в такому випадку варто зміни формулювання «священослужитель» на інше слово-відповідник з тих міркувань, що протестанстські пастори не наділені священною благодаттю в розумінні католицького та православного вчення?

2. Чи може бути допитана особа, яка виступила в ролі «посередника» під час сповіді віруючого, якщо це відбулось за екстремальних умов, коли особа мала гостру потребу у сповіді, проте священнослужитель був територіально недоступний для такого віруючого?

Попри вказані проблемні моменти регламентації згаданих норм в процесуальному законодавстві робимо висновок, що законодавець забезпечив певний рівень процесуального захисту таємниці сповіді віруючих.

Примітно, що незадовго до відновлення Незалежності України було прийнято Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 року, яким гарантована рівність громадян України перед законом та наділення їх рівними правами в різних сферах суспільного життя незалежно від релігійних переконань. Цим законом забезпечено охорону релігійних почуттів громадян і в той же час, встановлено право держави обмежувати свободу сповідувати релігію або переконання в мірі необхідній для охорони громадської безпеки та порядку, життя, здоров'я і моралі, а також прав і свобод інших громадян, встановлені законом і відповідають міжнародним зобов'язанням України [8]. Це ще одне «pro» на користь твердження, що свобода совісті та релігії не є абсолютною, хоча законодавець забезпечив низку гарантій реалізації цієї людської свободи. На цьому етапі дослідження вважаємо за можливе повернутись до аналізу досліджуваного нами нормативного акту.

В третьому абзаці преамбули до Закону України зазначено, що Верховна Рада Україна ухвалила Закон «зважаючи на збройну агресію Російської Федерації проти України, підтримку цієї агресії *Російською православною церквою* і відзначаючи, що численні протиправні дії *Російської православної церкви та підлеглих їй релігійних організацій на території України* створюють загрозу національній та громадській безпеці, правам і свободам громадян України» (курсив наш) [1]. На наше переконання, формулювання «протиправні дії Російської православної церкви та підлеглих їй релігійних організацій на території України» є порушенням презумпції невинуватості та зневагою до правосуддя. Суд і тільки суд може визнавати рішення, дії чи бездіяльність протиправною та встановлювати обмеження щодо прав конкретних суб'єктів суспільних відносин.

В ст. 3 Закону України, Верховна Рада України дозволила собі певне зухвальство визначивши, що «зважаючи на те, що Російська православна церква є ідеологічним продовженням режиму держави-агресора, співучасницею воєнних злочинів та злочинів проти людяності, що вчиняються від імені Російської Федерації та ідеології «русского міра», діяльність в Україні Російської православної церкви заборонена» [1]. Звертаємо увагу на те, що це положення закону існує поряд з п. 2

«Прикінцевих та перехідних положень», якими доповнено КАСУ статтею 289-9 «Особливості провадження у справах за адміністративними позовами про припинення релігійної організації», а в ст. 245 КАСУ серед повноважень суду при вирішення справи встановлено можливість суду прийняти рішення про «припинення релігійної організації, передбаченої статтею 289-9 цього Кодексу, та передачу майна, коштів та інших активів, що перебувають в її власності, крім культового, у власність держави».

Крім цього, в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» додано ст. 5-1, в якій визначено критерії релігійних організацій, діяльність яких в Україні не допускається [1]. З цього випливає, що законом встановлено процесуальний порядок заборони діяльності релігійних організацій та критерії організацій, що підлягають забороні. Проте в той же час, законодавець вирішив за можливе виокремити одну з релігійних організацій та бездоказово, в неправосудний спосіб визначити одну з релігійних організацій «ідеологічним продовженням режиму держави-агресора, співучасницею воєнних злочинів та злочинів проти людяності, що вчиняються від імені Російської Федерації та ідеології «русского міра»» [1]. Повторюємо, зазначене мало би бути встановлено рішенням суду, до якого визначено низку вимог, зокрема обґрунтованість та вмотивованість такого рішення.

Крім цього, законодавець в доволі недолугий спосіб застосував інститут співучасті в ч. 1 ст. 3 Закону України, який притаманний винятково фізичним особам, проте не властивий релігійним організаціям. Щодо доцільності застосування слів «воєнні злочини та злочини проти людяності», наполягаємо, що ці юридичні терміни є самостійними складами кримінальних правопорушень, вчинення яких тягне за собою настання кримінальної відповідальності, а вина такої особи може бути встановлена винятково в судовому порядку. Застосування терміну «ідеологія «русского міра»» в Законі України не може бути предметом даного наукового дослідження через розмитість визначення, встановленого в п. 1-1 ст. 1 Закону України «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну».

Звертаємо увагу на ст. 5 Закону України «Особливості припинення релігійної організації з мотивів пропаганди ідеології «русского міра»». В ч. 2 статті встановлено, що «розгляд питання щодо підтвердження фактів використання релігійної організації для пропаганди ідеології «русского міра» здійснюється центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії, у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України». Видається незрозумілим, чому «підтвердження факту пропаганди ідеології «русского міра» здійснюється органом виконавчої влади, а не судом в межах адміністративної справи або ж в окремому провадженні за правилами цивільного судочинства.

Законом встановлено, що при розгляді цього питання можуть використовуватися висновки релігієзнавчої експертизи, інформація інших центральних органів виконавчої влади, дані публічних електронних реєстрів, а також інформація, отримана від фізичних та/або юридичних осіб, з медіа та інших відкритих джерел. Але чому ця інформація не може бути досліджена судом в якості письмових доказів або в якості висновку експерта? На наше переконання, судовий контроль в цій сфері є необхідним, особливо зважаючи на те, що чинним законодавством передбачені механізми встановлення юридично значущих фактів.

ЩОДО ПРОЦЕСУАЛЬНИХ АСПЕКТІВ ОБМЕЖЕННЯ СВОБОДИ СОВІСТІ ТА РЕЛІГІЇ.

Аналізуючи процесуальну частину проблематики обмеження діяльності релігійних організацій в Україні вважаємо за доцільне звернути увагу на наступне.

1. Формулювання абз. 1 ч. 1 ст. 289-9 КАСУ викладене в наступній редакції: «Дія положень цієї статті поширюється на розгляд адміністративних справ про припинення релігійної організації, передбаченої законом». Складається вражання, що законодавець поширює ст. 289-9 КАСУ на правовідносини, щодо «релігійних організацій передбачених законом». Проте реєстрація релігійної організації здійснюється органами виконавчої влади, а не шляхом ухвалення закону. Вважаємо за необхідне викласти абз. 1 ч. 1 ст. 289-9 КАСУ в наступній редакції: «Цією статтею визначено особливості припинення діяльності релігійних організацій в Україні».

2. В абз. 2 ч. 1 ст. 289-9 КАСУ встановлено: «право звернутися з адміністративним позовом про припинення релігійної організації має центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії, або орган, уповноважений здійснювати реєстрацію статуту

(положення) відповідної релігійної організації». Водночас з огляду на те, що в межах судового розгляду цієї категорії справ, адміністративний суд здійснює не тільки функцію правосуддя, проте й ***функцію контролю за дотриманням законодавства в публічно-правовій сфері з метою захисту прав, свобод та законних інтересів приватних осіб та громадськості***, вважаємо за доцільне надати право на звернення до суду в цій категорії справ і фізичним та юридичним особам. Таким чином, буде дотримано завдання адміністративного судочинства, визначені в ст. 2 КАСУ.

3. Вважаємо, що крім повідомлення релігійної організації про відкриття провадження у справі та про дату, час і місце судового засідання на офіційному веб-сайті центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії, або органу, уповноваженого здійснювати реєстрацію статуту (положення) відповідної релігійної організації, закріпити в КАСУ обов'язок суду надавати релігійній організації таку інформацію через систему «Електронний суд». Оперативно отримавши відповідну інформацію, релігійна організація матиме можливість підготувати свою процесуальну позицію та за необхідності надіслати через систему «Електронний суд» свої пояснення по справі.

4. На наш погляд, розгляд справи щодо припинення релігійної організації в строки, визначені в ч. 7 ст. 289-9 КАСУ неможливий, за умови здійснення розгляду за правилами позовного провадження. Вважаємо за доцільне вкотре звернути увагу на необхідність імплементації непозовних порядків адміністративного судочинства та здійснення розгляду такої категорії справ за більш спрощеною, проте ефективною процедурою [9].

ЩОДО БОГОСЛОВСЬКИХ АСПЕКТІВ ОБМЕЖЕННЯ СВОБОДИ СОВІСТІ ТА РЕЛІГІЇ.

Впевнені, що ідею прийняття Закону України не варто сприймати як посягання на свободу совісті та релігії або ж вважати це розгортанням «війни проти церкви» в дусі більшовицького атеїзму. Покликаючись на висловлювання Карла Левенштайна констатуємо, що демократія має себе захищати. В окремих випадках, коли релігійні організації використовуються з метою нападу на демократію, держава може обмежувати діяльність окремих релігійних організацій, які своєю діяльністю зазіхають на правовий порядок. Нагадуємо, що в Святому Письмі сказано: «Нехай кожна людина кориться вищій владі, бо немає влади, як не від Бога, і влади існуючі встановлені від Бога» (Римлян 13: 1-7). Закон же є тілом і духом порядку в суспільстві, а тому релігійні організації зобов'язані окрім Законів Божих, поважати і закони світські.

Завдання ж держави забезпечити рівні та справедливі умови діяльності релігійних організацій. Визначивши себе в якості світської держави (ч. 3 ст. 35 Конституції України) Україна не лише встановлює недопустимість визнання певної релігії в якості державної, проте й гарантує правову рівність таких організацій на території України.

Вважаємо, що заборона діяльності релігійних організацій має здійснюватись винятково судом (в даному випадку – адміністративним), який здійснюючи судочинство у формах правосуддя та судового контролю, забезпечує справедливість, а отже і правосудність судового рішення.

Російська православна церква входить в конгломерат п'ятнадцяти канонічних помісних Православних Церков та крім цього, є «стержнем» Московського Патріархату. Слідуючи принципу соборності та рівності помісних церков ми не ставимо під сумнів канонічну істинність цієї церкви як частини Вселенського християнства. Проте канонічна істинність (яка притаманна усім православним помісним церквам, Римо-католицькій церкві та католицьким церквам sui juris) не може бути перепоною для обмеження держави в праві захищати демократію, конституційний лад, суспільство, людину та громадянина. Але незалежно від походження тієї чи іншої релігійної організації, наближеності її до певних політичних кіл або ж прихильності її представників до ворога, ми зобов'язані забезпечити розгляд справ щодо обмеження (заборони) діяльності таких організацій судом, встановленим законом, в судово-процесуальній спосіб.

Висновки. В межах наукового дослідження здійснено конституційно-правовий, адміністративно-судовий процесуальний та богословський аналіз норм Закону України.

Встановлено, що прийняття Закону України – це важлива подія в історії українського конституціоналізму та правосуддя. ЄКПЛ, як і Конституція України допускають обмеження в реалізації свободи совісті та релігії у виняткових випадках. На наш погляд, досліджуваний закон є швидше політичним кроком до відмежування українського релігійного простору від російської федерації, а ніж ефективний інструмент протидії протиправній діяльності релігійних організацій в Україні.

Переконані, що українська демократія може та мусить себе захищати і в релігійній сфері, однак заборона діяльності окремих релігійних організацій без судового розгляду та постановлення

рішення суду не є виявом демократії в державі. Російська православна церква, як і будь-які інші релігійні організації мають отримати можливість представити свої аргументи у безсторонньому та неупередженому суді. Будь-які інші методи є проявом неповаги до демократії та правосуддя.

В роботі запропоновано зміни до ст. 289-9 КАСУ з тим, аби розгляд цієї категорії справ був ефективним, об'єктивним та швидким. Вважаємо, що запропоновані зміни позитивно вплинуть на регулювання діяльності релігійних організацій в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій: Закон України від 20 серпня 2024 року № 3894-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-20#Text (дата звернення: 23 березня 2025 року).
2. Конституція України від 28 червня 1996 № 254к/96-ВР URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 23 березня 2025 року).
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04 листопада 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 23 березня 2025 року).
4. Кодекс адміністративного судочинства України від 06 липня 2005 р. № 2747-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text (дата звернення: 23 березня 2025 року).
5. Господарський процесуальний кодекс України від 06 листопада 1991 р. № 1798-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text (дата звернення: 23 березня 2025 року).
6. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 23 березня 2025 року).
7. Недзельська Ю. Таїнства в православ'ї та католицизмі: спільні та відмінні риси. *Українське релігієзнавство*. Вип. № 59. 2011. С. 146–155.
8. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23 квітня 1991 р. № 987-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text (дата звернення: 23 березня 2025 року).
9. Суховецький О.О., Георгієський Ю.В. Контрольне провадження як непозовна форма адміністративного судочинства. *Юридичний науковий електронний журнал*. Вип. № 6. 2024. С. 141–146.
10. Колодний А.М., Филипович Л.О. Релігійний плюралізм як феномен: українські реалії в умовах російсько-української війни. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*. Вип. 2 (96), 2024. С. 23–36.
11. Мельничук І. Закон України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» (2024): Політико-правові підстави прийняття і ймовірні наслідки для православних церков в Україні. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Чис. 31. 2024. С. 162–169.
12. Янауер М.М.,. Корицький Я.Б Релігійний фактор у системі національної безпеки України: правові механізми захисту. *Освітній дискурс: збірник наукових праць*. 51(10-12), 2024. С. 111–120.
13. Целковський Г.А. Міжнародний аспект правового регулювання підпорядкування української православної церкви. *Культурологічний альманах*. Вип. 3 (11). 2024. С. 370–377.
14. Летнянчин Л.І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики: монографія / Летнянчин Л.І.. Харків: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н.В., 2006. 256 с.
15. Конституційне право України : підручник / [Т.М. Слінько, Л.І. Летнянчин, Ф.В. Веніславський та ін.]; за заг. ред. Т.М. Слінько; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2-ге вид, перероб. й допов. – Харків : Право, 2024. – 672 с.

УДК 342.4+321.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.30

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ І ФОРМУВАННЯ ПОНЯТТЯ «ДЕМОКРАТІЯ БРАТЕРСТВА» В УКРАЇНІ[1]

Сухонос В.В.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри фундаментальної юриспруденції
та конституційного права ННІ права,
Сумський державний університет
ORCID: 0000-0002-9058-5182

Сухонос В.В. Конституційно-правові засади функціонування і формування поняття «демократія братерства» в Україні.

Стаття присвячена проблематиці конституційно-правових засад функціонування і формування поняття «демократія братерства» в Україні.

При цьому, оскільки демократія потребує свого удосконалення, звернення до проголошеного Французькою Республікою гасла: «Свобода, Рівність, Братерство» і, на цій підставі, аналіз базових параметрів «демократії братерства» має актуальний характер.

Отже, метою цієї статті є дослідження конституційно-правових засад функціонування і формування «демократії братерства» в Україні. Реалізація зазначеної мети потребує виконання низки наукових завдань.

У статті обґрунтовано, що якщо XVIII ст. стало останнім століттям «Епохи Революцій», під час якої розпочався перехід від аграрного до індустріального суспільства, який в економічній сфері втілився в капіталізмі, а в ідеологічній – в лібералізмі, котрий, на концептуальному рівні, став апелювати до ідеї свободи. З'ясовано, що, на сьогодні існує два виміри демократії: демократія свободи, яка вважається ліберальною і демократія рівності, яка визначається як соціальна. Доведено, що в України розпочала формуватися «демократія братерства», основу якої складає потужне громадянське суспільство. Стаття містить висновок про те, що вітчизняне патріотичне громадянське суспільство нині складається з трьох страт (добровольці, волонтери і пересічні патріоти), кожна з якої стає важливим елементом «демократії братерства». Наголошується, що навіть існування православних братств та Війська Запорозького не змогло остаточно сформувати в Україні базові засади «демократії братерства», оскільки не вистачало головного – наявності повноцінно функціонуючої держави, що ефективно взаємодіє із громадянським суспільством. При цьому відзначається, що основні засади взаємодії держави і громадянського суспільства, яке, в розвиненому стані, закладає базові інституції «демократії братерства» були сформульовані як на конституційному рівні, так і на рівні законодавчому й підзаконному. З'ясовано, що «демократія братерства» схематично являє собою систему, котра передбачає існування двох страт, першу з яких утворюють провідні верстви, що ініціюють та організовують прийняття суспільно важливих рішень (аналог «старшого брата»), а другу утворюють верстви, які підтримують і забезпечують (у тому числі – фінансово) реалізацію зазначених рішень (аналог «молодшого брата»).

Практична цінність роботи полягає у необхідності створення базових засад демократії нового типу в умовах потужної трансформації демократії в світі.

[1] Дослідження проведено на виконання міжнародного проєкту у сфері освіти ERASMUS-JMO-2021-HEITCHRSCH-101047645 – "EULOCDEM: Локальна демократія: кращі європейські практики для України» (спільний проєкт СумДУ, Еразмус+ Жан Моне Фонду та Виконавчого агентства з питань освіти та культури за підтримки ЄС). Підтримка Європейською комісією випуску цієї публікації не означає схвалення змісту, який відображає лише думки авторів, і Комісія не може нести відповідальність за будь-яке використання інформації, що міститься в ній.

Ключові слова: політичний режим, демократичний режим, конституційно-правові основи демократії, режим ліберальної демократії, режим соціальної демократії, війна і демократія, демократизація і суспільство, громадянське суспільство.

Sukhonos V.V. Constitutional and legal principles of functioning and formation of the concept of «democracy of fraternity» in Ukraine.

The article is devoted to the problems of the constitutional and legal principles of the functioning and formation of "democracy of fraternity" in Ukraine.

At the same time, since democracy needs to be improved, the appeal to the slogan proclaimed by the French Republic: «Liberty, Equality, Fraternity» and, on this basis, the analysis of the basic parameters of «democracy of fraternity» is of a relevant nature.

Therefore, the purpose of this article is to study the constitutional and legal foundations of the functioning and formation of «democracy of fraternity» in Ukraine. The implementation of this goal requires the fulfillment of a number of scientific tasks.

The article substantiates that if the 18th century. became the last century of the "Era of Revolutions", during which the transition from an agrarian to an industrial society began, which in the economic sphere was embodied in capitalism, and in the ideological sphere – in liberalism, which, at the conceptual level, began to appeal to the idea of freedom. It is found out that, today, there are two dimensions of democracy: the democracy of freedom, which is considered liberal, and the democracy of equality, which is defined as social. It is proved that a "democracy of fraternity" began to form in Ukraine, the basis of which is a powerful civil society. The article concludes that the domestic patriotic civil society currently consists of three strata (volunteer soldiers, volunteers and ordinary patriots), each of which becomes an important element of the "democracy of fraternity". It is emphasized that even the existence of Orthodox brotherhoods and the Zaporozhian Army could not finally form the basic principles of "democracy of fraternity" in Ukraine, since the main thing was missing – the presence of a fully functioning state that effectively interacts with civil society. At the same time, it is noted that the basic principles of interaction between the state and civil society, which, in a developed state, lays the basic institutions of "democracy of fraternity" were formulated both at the constitutional level and at the legislative and by-law levels. It is found out that "democracy of fraternity" schematically represents a system that assumes the existence of two strata, the first of which is formed by the leading strata that initiate and organize the adoption of socially important decisions (analogous to the "elder brother"), and the second is formed by the strata that support and ensure (including financially) the implementation of these decisions (analogous to the "younger brother").

The practical value of the work lies in the need to create the basic principles of a new type of democracy in the context of a powerful transformation of democracy in the world.

Key words: political regime, democratic regime, constitutional and legal foundations of democracy, liberal democratic regime, social democratic regime, war and democracy, democratization and society, civil society.

Постановка проблеми. Ст. 1 Конституції проголошує Україну демократичною державою [15]. Загалом, поняття «демократія» ще з давньогрецьких часів розуміється як «влада народу» [29, с. 76]. Причому, як форма держави, демократія ще з часів античності розглядалася як досить неоднозначне явище. І якщо Демокріт до демократії ставився прихильно [1, с. 8], то Платон віддавав перевагу правлінню філософів [1, с. 14], а не народу, тоді як Аристотель взагалі вважав демократію «неправильною» формою держави [1, с. 22].

У подальшому ситуація неодноразово змінювалася, проте, лише у XX ст. демократія стає мейнстрімом політичного розвитку, оформившись у дві течії: «демократію свободи» і «демократію рівності». При цьому, вона усе ще залишалася неоднозначним явищем і неодноразово критикувалася. Зокрема, 11 листопада 1947 р., звертаючись до британської Палати громад, У. Черчіль назвав демократію найгіршою формою правління, «за винятком усіх інших, які людство спробувало до цього часу» [2, с. 9].

Виходячи з цього, слід констатувати, що демократія потребує свого удосконалення. У зв'язку із цим слід звернутися до проголошеного Французькою Республікою гасла: «Свобода, Рівність, Братерство» (ст. 2 Конституції Французької Республіки) [14, с. 47] і, враховуючи факт існування концепцій «демократії свободи» і «демократії рівності», охарактеризувати ті базові параметри, які притаманні «демократії братерства».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Звісно, не можна вважати, що демократичний режим, не був предметом наукових досліджень. Зокрема, можна згадати як вітчизняні [23], так і зарубіжні [11] дослідження демократичного режиму в цілому та його окремих різновидів. І хоча більшість робіт присвячено проблематиці ліберальної демократії [30], проте з'явилися окремі напрацювання, автори яких намагалися дослідити соціальну демократію [31]. Окремі аспекти демократичного режиму досліджував і автор цієї статті [25].

Не применшуючи доробку вищезазначених дослідників, слід наголосити, що більшість з них зорієнтовані на два виміри демократії: свободу та рівність, тоді як братерство залишається поза їхньою увагою.

Мета і завдання статті. Саме тому, метою цієї статті є дослідження конституційно-правових засад функціонування і формування «демократії братерства» в Україні. Реалізація зазначеної мети потребує виконання низки наукових завдань. По-перше, загалом охарактеризувати «демократію братерства», виокремивши її від «демократії свободи» і «демократії рівності». По-друге, з урахуванням вітчизняних реалій сьогодення, дослідити політико-правові та соціально-економічні механізми функціонування «демократії братерства» в Україні. По-третє, з урахуванням вітчизняних реалій сьогодення, проаналізувати конституційно-правові засади формування «демократії братерства».

Виклад основного матеріалу. XVIII ст. стало останнім століттям «Епохи Революцій», під час якої розпочався перехід від аграрного до індустріального суспільства. У XIX ст. цей перехід відбувся в провідних країнах світу. В економічній сфері він втілився в капіталізмі, а в ідеологічній – в лібералізмі, який, на концептуальному рівні, став апелювати до ідеї свободи. Проте вже тоді частина мислителів звернула увагу на той факт, що адекватним політичним виміром нової цивілізації дедалі більше стає демократія. Недаремно, дослідивши реалії США XIX ст., А. де Токвілль звернув увагу, що лише «завдяки законами та особливо звичаям народ, який живе в демократичному суспільстві, може зберегти свободу» [27, с. 253]. Саме в цей період оформилася концепція, яка на перше місце поставила громадянську свободу, котра ґрунтується на реалізації прав і свобод індивіда – доктрина ліберальної демократії [8, с. 229], яку нині дехто визначає як демократія свободи [9, с. 332].

Проте, в цей період стала оформлюватись і протилежна концепція, котра на перше місце поставила економічну рівність як синонім справедливості. Тим самим демократія була ототожнена з рівністю. Як зазначав лідер російських більшовиків В. Ленін: «Демократія означає рівність» [17, с. 169].

На перших порах, коли слово «соціалізм» мало популярний характер, подібний тип «демократії рівності» розглядався як соціалістична демократія. Але негативний досвід радянської моделі соціалізму призвів до трансформації «соціалістичної демократії» спочатку у «демократичний соціалізм», а потім – у «соціальну демократію».

Проте, обидва різновиди мають дуальний характер. Зокрема, «демократія свободи» передбачає поєднання економічного лібералізму з політичною демократією. Щодо «демократії рівності», то вона тяжіє до економічного соціалізму з його економічною рівністю у поєднанні з політичною демократією. Обидва варіанти демократії також містять певні негативні підвалини. Зокрема, «демократія свободи» дуже часто веде до колосального соціального розшарування і збіднення значної частини населення, тоді як «демократія рівності» – до зрівнялівки.

Подібна ситуація стає черговим свідченням внутрішньої кризи сучасного демократичного урядування, про яку зазначалося у доповіді «Криза демократії», котру в 1975 р. підготували М. Круазье, С. Гантингтон та Дз. Ватанукі для Тристоронньої комісії під головуванням З. Бжезинського [33, с. 22].

У цих умовах постала гостра проблема в змінах підходів до демократії. Зокрема, І. Бощенко, проаналізувавши, свого часу, розвиток демократії, наголосив на появі демократії нового, четвертого, покоління [3, с. 22].

Утім, подібні погляди здебільшого були зосереджені на суто теоретичних міркуваннях. Однак, як уявляється, демократія нового покоління нині формується в Україні.

5 грудня 2021 р., звертаючись до представників волонтерського руху України, колишній прем'єр-міністр України А. Яценюк наголосив: «Хтось взяв зброю і став воїном, хтось закуповував каски і бронежилети, хтось передавав солдатам тепловізори, хтось збирав теплий одяг переселенцям, хтось розвозив їжу нужденним, а хтось просто клав солодощі, куплені для дитини,

у корзину з написом «Для воїнів». Тому що там, на передовій, ми були і є всім серцем разом із нашими захисниками» [5].

З одного боку, у цій промові вітчизняний екс-прем'єр мимоволі наголосив на основних стратах патріотичного громадянського суспільства, першу з яких утворили «добробати», себто ті «воїни-добровольці», хто взяв до рук зброю, щоб захищати Україну. Другу страту утворили «волонтери», тобто ті, хто «закуповував каски і бронежилети, передавав солдатам тепловізори, збирав теплий одяг переселенцям, розвозив їжу нужденним». Щодо третьої страти, то її сформував найбільш широкий прошарок патріотично налаштованого вітчизняного громадянського суспільства – «пересічні патріоти». Саме вони «просто клали солодощі, куплені для дитини, у корзину з написом «Для воїнів»» або ж перераховували кошти на «каски і бронежилети», «тепловізори», «теплий одяг переселенцям» чи на «їжу нужденним».

Проте, у цій промові було закладено ще один зміст, хоча сам автор не акцентував на цьому нашої уваги. Мова йде про співробітництво, яке, на нашу думку, стане базовим елементом «демократії братерства».

В реаліях України це виявилося у взаємодії «волонтерів» з «пересічними патріотами». При цьому, під «волонтерами» тут слід розуміти соціально активних українців, які, свого часу, взяли на себе левову частку забезпечення Сил оборони України усім необхідним. Як згадував один із захисників Донецького аеропорту («кіборгів»): «Наша група трималася в аеропорту на одних волонтерах. У сам аеропорт вони не могли прорватися, але привозили допомогу на український блокпост в Піски. Вони везли їжу, предмети гігієни, одяг і взуття, тепловізори, приціли та інше спорядження. Все це нам передавали від простих українців. Держава, крім автоматів і патронів, нічого не давала. Були ще бронежилети, але дуже погані, волонтери нам привезли нормальні – 4-го класу захисту. Ми знали, що про нас пам'ятають, відчували підтримку народу» [6, с. 22].

Під час широкомасштабного російського вторгнення волонтери залучилися до організації «зелених коридорів», про що згадував Президент України В. Зеленський: «Наші хлопці на місцях багато працюють над тим, щоб організувати «зелені коридори». Щоб вивести цивільних. Щоб завести ліки. Волноваха, міста Київської області, Сумської, Харківської, на півдні України» [19, с. 22].

Інколи волонтери були дотичними й до суто військових справ. Так, саме вони запропонували командуванню Сухопутних військ підняти рівень води в річці Ірпінь [18, с. 22].

Вперше ж волонтери, як явище, стали формуватися під час Євромайдану, де вони, поміж іншим, забезпечували майданівців різноманітним обладнанням та встановлювали на нього програмне забезпечення [28, с. 22].

Що ж стосується «пересічних патріотів», то, як вже зазначалося, вони являють собою найбільшу страту вітчизняного патріотичного громадянського суспільства. Саме вони, своїми коштами («донати»), надають як державі, так і волонтерам можливість забезпечувати Сили оборони України. Приміром, за словами міністра цифрової трансформації М. Федорова, за 11 місяців існування проекту «Армія дронів» в рамках United24 Україна придбала 3 864 комплекси БПЛА на 4,3 млрд гривень [26]. Фактично можна констатувати, що саме демократія стала основою для вітчизняних перемог у війні, особливо, на її першому етапі.

Коли Ісламська Республіка Іран передала російському агресорові дрони «Shahed», українці зібрали 152 млн грн для постачання в Україну системи для їхнього перехоплення на основі дронів-ловців Fortem DroneHunter F700, які стріляють сітками. Досить цікавою була також ситуація із проектом Black Box, у межах якого для воїнів купили 60 безпілотників дальнього радіусу дії, при цьому 45 із них – це були поліпшені версії БПЛА, названі «Бобрами». Особливістю цього проекту була вимога ГУР МО України щодо його секретності, оскільки не лише ворог, а й навіть самі українці, які жертвували гроші, не знали, на що їх витратять. В результаті пересічні патріоти України пожертвували на реалізацію цього проекту 230 млн гривень [10].

Взаємодія пересічних патріотів з волонтерами стала наріжним каменем успіху вітчизняного громадянського суспільства в сфері організації забезпечення сил оборони України.

У зв'язку із цим можна згадати відомого волонтера С. Притулу, який відзначився ще в часи АТО-ООС. При цьому, досить цікавим є той факт, що від самого початку він відзначився в сфері повітряної розвідки. За його словами, в «останні роки було закуплено багато безпілотників та квадрокоптерів. Це була моя ніша, якою я досі постійно займаюся. Регулярно закуповували «фантоми», «мавіки», безпілотники «Лелека» – лише останніх я близько десятка забезпечив у різні

підрозділи. Тобто аеророзвідка – це те, куди останні роки вливалося досить багато коштів» [21, с. 22].

Проте найбільш відомим проявом взаємодії волонтерів з пересічними патріотами став проект «Народний супутник».

Все почалося, коли С. Притула, разом із блогером І. Лаченковим, ініціювали збір коштів на т. зв «народний Байрактар», результатом чого стала можливість закупити чотири безпілотники для ЗСУ. Проте, 27 червня компанія «Baykar» повідомила про передачу трьох з них без оплати. С. Притула запропонував заощаджені кошти витратити на потреби, які визначить Міністерство оборони України. В результаті, у серпні волонтер оголосив про купівлю супутника фінської компанії ICEYE за ті понад 600 млн грн., котрі вдалося заощадити зі збору на «народний Байрактар». Як з'ясувалося, цей супутник має важливу перевагу – він дозволяє сканувати об'єкти за будь-яких погодних умов. Як зазначили в Міністерстві оборони: «…не те щоб щільна хмарність, а навіть стіни будівель для цієї системи не перешкода» [16].

26 червня 2024 р. Головне управління розвідки Міністерства оборони (ГУР МО) України повідомило, що близько 38 % з усього масиву даних, отриманих завдяки ICEYE, було використано для безпосередньої підготовки вогневого ураження ворога – це мільярди доларів збитків [7] для російського агресора.

Специфіка нинішнього існування вітчизняного громадянського суспільства полягає в позитивній ролі Української держави, яка створює правові засади його якнайефективнішого функціонування. Приміром, можна згадати події 2014 р., коли виникла проблема ефективної допомоги волонтерів ЗСУ та добровольцям унаслідок оподаткування коштів, що збираються на особисту картку в межах волонтерської діяльності. Щоб усунути означену проблему, Українська держава, в особі Верховної Ради України, внесла зміни до приписів підпункту 165.1.54 пункту 165.1 ст. 165 Податкового кодексу України. В результаті доходи, отримані благодійниками – фізичними особами, внесеними у реєстр волонтерів за умови, якщо вони використані на допомогу ЗСУ і іншим підрозділам, задіяним у захисті країни від збройної агресії, або фізичним особам, які мешкають на території населених пунктів, де проводиться антитерористична операція, або вимушено покинули місце проживання у зв'язку з проведенням антитерористичної операції в таких населених пунктах, були звільнені від оподаткування [4].

Таким чином, Українська держава допомагає або ж спрямовує силу громадянського суспільства убік забезпечення перемоги за допомогою відповідних правових механізмів.

При цьому, важливим є той факт, що громадянське суспільство, як продукт взаємодії особисто вільних індивідів, що утворився без державного втручання [24, с. 84], готове нести відповідальність за свої рішення чи свій вибір. Зокрема, в умовах війни «пересічні патріоти» відповідають власним коштом, а волонтери – власним коштом, власним часом і, іноді, власним здоров'ям чи життям.

Таким чином, суть демократії братерства полягає у двох чинниках. Першим з цих чинників є суспільний консенсус з приводу того чи іншого питання, вирішення якого потребує від суспільства певного свідомого волевиявлення у справі готовності активно залучатися до подолання проблеми. Другим чинником стає меритократичний підхід при виборі лідерів громадянського суспільства, коли певна особистість на власний розсуд розпочинає вирішення важливого для громадянського суспільства питання і, тим самим, набуває в очах пересічних громадян відповідного авторитету.

Базові засади «братерської» парадигми формування та функціонування українського соціуму закладалися ще до «Епохи Революцій» в середовищі запорозького козацтва та православних братств. Як відомо, останні не лише відзначилися потужною культурно-освітньою діяльністю та благодійництвом, допомагаючи бідним, удовам, сиротам та старим, а й турбувалися про нужденних членів братства та їхні сім'ї [12, с. 69]. Аналогічною була ситуація і в Війську Запорозькому, де, всі справи запорожців – не лише військові та дипломатичні (зовнішні зносини), а й господарські та політико-правові (покарання і помилування винуватих, вибори січової старшини) вирішувала Січова рада, на якій всі козаки користувались рівним правом [34, с. 19]. Вступ гетьмана Війська Запорозького П. Конашевича-Сагайдачного «з усім своїм військом» до київського братства, не лише забезпечило останньому збройний захист [12, с. 70], а й поширив «братерську парадигму» на все Військо Запорозьке, прославивши його як державо-подібне утворення «з демократичним устроєм та освітою» [34, с. 19].

Проте, навіть існування православних братств та Війська Запорозького не змогло остаточно сформувати в Україні базові засади «демократії братерства», оскільки не вистачало головного – наявності повноцінно функціонуючої держави, що ефективно взаємодіє із громадянським суспільством. У якості прикладу можна згадати такий елемент вітчизняного громадянського суспільства як компанії, які виготовляють БПЛА. Як відомо, наприкінці 2023 р. в Україні існувало близько 200 компаній, які займалися виготовленням безпілотних комплексів. Приблизно 50 з них вже пройшли всі процедури з отримання дозволу і стали постачати свої вироби до Сил оборони України, що у 12 разів було більше за 2022 рік [32].

При цьому, на відміну від РФ, де панує максимально централізований підхід до виробництва безпілотної авіації, в Україні це – максимально децентралізована галузь, де Міністерство оборони закуповує безпілотники у десятків відносно невеликих виробників. Більше того, в нашій країні навіть діє ініціатива, в межах якої кілька тисяч волонтерів збирають дрони просто у себе вдома у вільний від роботи час [13]. І хоча в Україні є прихильники централізованого підходу [32], децентралізована модель теж має низку переваг. Річ у тім, що основну масу тих десятків тисяч безпілотників, які отримує армія РФ, виготовляє лише одна компанія – т. зв. «Група Судоплатова». На фронті ж постійно відбувається постійне протистояння між БПЛА та системами радіоелектронної боротьби (РЕБ). Щоб заглушити дрон, РЕБ має працювати на тій же радіочастоті.

Унаслідок того ж, що українці мають різноманітні дрони від десятків різних виробників, то й ці БПЛА України працюють на зовсім різних частотах. Натомість російська армія покладається майже виключно на безпілотники від «Групи Судоплатова». Ці БПЛА максимально стандартизовані і працюють на одній єдиній частоті, тож українські системи РЕБ завжди знають, на якій частоті треба працювати, щоб заглушити російські дрони [13].

Держава ж, співпрацюючи з означеними компаніями, визначає елементи, що нині потрібні сучасній Україні.

Основні засади взаємодії держави і громадянського суспільства, яке, в розвиненому стані, закладає базові інституції «демократії братерства» були сформульовані як на конституційному рівні (приміром, ст. 7 Конституції України закріплює визнання в нашій країні місцевого самоврядування, а статті 35 і 36 гарантують право громадян України утворювати політичні партії, релігійні та громадські організації) [15], так і на рівні законодавчому і підзаконному. Зокрема, ст. 5 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики передбачають посилення впливу об'єднань громадян на прийняття суспільно важливих рішень [22]. Означена стаття стає наріжним каменем «демократії братерства», оскільки «об'єднання громадян» можуть виступати в якості як спрямовуючої сили, котра виступає в якості провідника суспільно важливого рішення, так і сили забезпечувальної, яка згуртовується навколо провідника.

Підзаконний рівень формування «демократії братерства» через ефективне функціонування громадянського суспільства втілюється в Національній стратегії «сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021 – 2026 роки», затвердженій Указом Президента України 7 вересня 2021 р. Зокрема, ч. ІІ розділу ІV «Мета і принципи Стратегії», серед принципів вказує партнерство, яке змушує органи державної влади та органи місцевого самоврядування використовувати можливості їхньої співпраці з інститутами громадянського суспільства та бізнесом «для реалізації Стратегії, досягнення позитивних змін у суспільстві та створення публічного блага» [20].

Висновки. Таким чином, «демократія братерства» схематично являє собою систему, котра передбачає існування двох страт. Першу страту утворюють провідні верстви, які ініціюють та організовують прийняття суспільно важливих рішень (аналог «старшого брата»). Подібна страта формується як з представників держави, так і з представників громадянського суспільства. Другу страту утворюють верстви, які підтримують і забезпечують (у тому числі – фінансово) реалізацію зазначених рішень (аналог «молодшого брата»). Причому, задля ефективного функціонування «демократії братерства» в суспільстві має існувати розвинене громадянське суспільство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Безродний Є.Ф., Ковальчук Г.К., Масний О.С. Світова класична думка про державу і право: навч. посібник. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 400 с.
2. Бориславська О. Демократія в умовах війни та загроз національній безпеці. *Український часопис конституційного права*. 2017. № 2. С. 9-10.

3. Бощенко І. Еволюція соціальних систем. *Історія вчень про державу і право*: хрестоматія для викладачів, аспірантів і студентів спец. «Правознавство»: у 4 ч. / уклад. В. В. Сухонос. Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. Ч. 4: Сучасна альтернативна політико-правова думка. С. 48–98.
4. Войнова Н. Збір коштів на особисті картки волонтерів: як уникнути проблем з податковою. *Українська Гельсінська спілка з прав людини*. URL: https://www.helsinki.org.ua/advices/zbir-koshtiv-na-osobysti-kartky-volonteriv-iak-unyknuty-problem-z-podatkovoiu/ (дата звернення: 05.04.2025).
5. Волонтерство – це про український дух і нашу силу – Арсеній Яценюк в міжнародний день волонтера [Електронний ресурс]. *Арсеній Яценюк. Офіційна сторінка*. URL: https://yatsenyuk.org.ua/ua/news/open/4152 (дата звернення: 05.04.2025).
6. Волонтерська діяльність в Україні. Організація під час дії воєнного стану / уклад.: М.І. Ануфрієв, І.М. Копотун, І.М. Куропатнік та ін. Київ: Професіонал, 2022. 468 с.
7. Головне управління розвідки Міністерства оборони України: Просто космос – результати використання «народного супутника» ICEYE [Електронний ресурс]. *Facebook*. URL: https://www.facebook.com/DefenceIntelligenceofUkraine/posts/789509940027095 (дата звернення: 05.04.2025).
8. Демократія. *Політологічна енциклопедія*: у 9 т. / уклад.: А.О. Карасевич і Л.С. Шачковська. Умань: ПП Жовтий О.О., 2016–2016. Т. 2: Г–Є. 2016. С. 227–236.
9. Державознавство: підручник / за ред. Володимира Сухоноса. Суми: Університетська книга, 2021. 493 с.
10. Залата О. Перша у світі війна дронів іде в Україні: як БПЛА змінили бойові дії у 2022-2024 роках [Електронний ресурс]. *Фокус*. URL: https://focus.ua/uk/digital/626579-persha-u-sviti-viyna-droniv-ide-v-ukrajini-bpla-zminili-boyovi-diji-u-2022-2024-rokah (дата звернення: 05.04.2025).
11. Кельзен Г. Про сутність і цінність демократії / пер. з нім. О. Мокровольський. Львів: ВНТЛ-Класика, 2013. 139 с.
12. Книга для читання з історії Української РСР з найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.: Посібник для позакласного читання учнів середньої школи / за ред. І.О. Гуржія. Київ: Радянська школа, 1960. 374 с.
13. Кобзар Ю. Україна перемагає у війні дронів через одну стратегічну перевагу, – Forbes [Електронний ресурс]. *УНІАН*. URL: https://www.unian.ua/weapons/viyna-v-ukrajini-zsu-vigrayut-bitvu-droniv-u-rosiyan-12616536.html (дата звернення: 05.04.2025).
14. Конституції зарубіжних країн: навч. посібник / авт.-упоряд.: В.О. Серьогін, Ю.М. Коломієць, О.В. Марцеляк та ін. Харків: ФІНН, 2009. 664 с.
15. Конституція України: за станом на 01 січня 2020 р. [Електронний ресурс]. *Верховна Рада України, законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 01.04.2025).
16. Кузьменко Ю. «Народний супутник» ГУР за два роки зробив понад 4 тисячі знімків [Електронний ресурс]. *Суспільне. Новини.* URL: https://suspilne.media/776945-narodnij-suputnik-gur-za-dva-roki-zrobiv-ponad-4-tisaci-znimkiv/ (дата звернення: 05.04.2025).
17. Ленін В.І. Держава і революція. Вчення марксизму про державу і завдання пролетаріату в революції. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1982. 269 с.
18. Логвиненко Б. Деокупація. Історія опору українців. 2022. Київ: Українер, 2023. 279 с.
19. Місяць війни. Хроніка подій. Промови та звернення Президента Володимира Зеленського / упоряд.: О.В. Красовицький. Харків: Фоліо, 2022. 383 с.
20. Національна Стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки: Затверджено Указом Президента України від 27 вересня 2021 р. № 487/2021. *Верховна Рада України, законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text (дата звернення: 06.04.2025).
21. Позняк-Хоменко Н. Волонтери: сила небайдужих. Тернопіль: Джура, 2020. 360 с.
22. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України № 2411-VI від 01 липня 2010 р.: станом на 31 березня 2023 р. *Верховна Рада України, законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text (дата звернення: 06.04.2025).
23. Скрипнюк О.В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика). Київ: Логос, 2006. 368 с.

24. Сухонос В.В. Держава: питання теорії (загальний і конституційно-правовий аспекти): монографія. Суми: Університетська книга, 2015. 343 с.
25. Сухонос В.В. Статус глави держави в умовах демократичного режиму. *Право України*. 2013. № 8. С. 106–113.
26. Тіщенко М. За донати на «Армію дронів» купили 3,8 тисячі безпілотників [Електронний ресурс]. *КОРОТКО ПРО*. URL: https://kp.ua/ua/life/a671534-za-donati-na-armiju-droniv-kupili-3-8-tisjachi-bezpilotnikiv (дата звернення: 05.04.2025).
27. Токвіль А. де. Про демократію в Америці / пер. з фр. Г. Філіпчук та М. Москаленко. Київ: Всесвіт, 1999. 590 с.
28. Трайдакало О. Погляд зсередини. *Майдан. Погляд зсередини* / упоряд.: О. Трайдакало. Київ: Сервіс «Book Express»; Видавець Мельник М. Ю., 2019. С. 13–182.
29. Трофимова З.В. Теорія держави і права: навчальний посібник для студентів та учнів. Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2004. 176 с.
30. Федоришина К. Криза класичної концепції ліберальної демократії в умовах сучасних викликів. *Грані*. 2021. Т. 24 № 4. С. 48–55.
31. Феськов І. Соціал-демократія як приклад протоконвергенції у XIX столітті. *European Political and Law Discourse*. 2015. Vol. 2. № 2. P. 125–-129.
32. Черниш О. Як Україна будує свою імперію дронів [Електронний ресурс]. *BBC Україна*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cer7rz2drv7o (дата звернення: 05.04.2025).
33. Шамрай В. Криза демократії та ефект публічного дискурсу. *Філософська думка*. 2018. № 5. С. 93–109.
34. Шелест П.Ю. Україно наша Радянська. Київ: Політвидав України, 1970. 279 с.

УДК 342.7 (342)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.31

ЯВИЩЕ ЛЮДСЬКОЇ ГІДНОСТІ ТА ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ПРАВА НА ГІДНІСТЬ ЛЮДИНИ

Цибулько А.С.,
лейтенант Збройних Сил України
аспірант кафедри конституційного права та прав людини
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0009-0005-8178-1885
e-mail: tsybulkoanastasiia@gmail.com

Цибулько А.С. Явище людської гідності та історичний аспект права на гідність людини.
У статті аналізується право на гідність людини та поняття гідності людини, як родового поняття, а також розвиток формування правових норм на території сучасної України, що забезпечують реалізацію права на гідність людини.

Гідність людини неможливо розглядати поза контекстом суспільства, адже саме суспільство формує запит щодо встановлення норм та врегулювання відносин у моральному та правовому полі. Проте, за відсутності належного рівня правосвідомості, а відтак усвідомлення морально-категорійного апарату прав людини, гідність також існувати не може. Право на гідність, як і всі інші права, не може існувати поза межами громадянського суспільства, але його забезпечення напряму залежить від рівня правосвідомості як суспільства, так і кожної окремої особи. Відтак, задля якомога більш повної реалізації права на гідність людини, існують правові норми, що його забезпечують. Відповідно до етапів розвитку суспільства, змінюються суспільні відносини, а тому нормативно-правове забезпечення прав також зазнає відповідних змін. Щодо визначення права на гідність людини та, власне, поняття гідності людини серед науковців все ще точаться суперечки, проте єдиний підхід до визначення досі відсутній. Відтак науковий потенціал дослідження права на гідність людини є невичерпним, як і весь спектр природних прав людини.

Право на гідність людини є основоположним та фундаментальним, а власне гідність людини може виступати основою та мірилом для всього комплексу природних прав людини. Відтак правове регулювання права на гідність людини зазнавало змін протягом всього періоду існування людства. На теренах сучасної України письмова гарантія права на гідність людини була вперше зафіксована у тогочасній збірці звичаєвого права «Руська правда». Сучасна правова система України має розгалужену систему норм для забезпечення реалізації права на гідність людини. Проте із розвитком досліджень гідності людини як такої та права на гідність людини, можна прогнозувати реформування теперішніх нормативно-правових гарантій щодо розширення критеріїв реалізації права на гідність людини.

Ключові слова: право на гідність людини, реалізація права, гідність, права людини, правосвідомість, конституційні права, фундаментальні права.

Tsybulko A.S. The phenomenon of human dignity and the historical aspect of the right to human dignity.
The article analyzes the concept of the right of human dignity, human dignity as such and evolution of the formation of legal norms on the territory of modern Ukraine that ensure the realization of the of the right of human dignity.

As well, human dignity cannot be considered outside the context of society, because it is society that forms the request for establishing norms and regulating relations in the moral and legal field. However, in the absence of an appropriate level of legal consciousness, and therefore awareness of the moral and categorical apparatus of human rights, dignity cannot exist either. The right to dignity, as well, as other rights, cannot exist outside the boundaries of civil society, but its provision directly depends on the level of legal awareness of both: society and each individual. Therefore, in order to realize the

right to human dignity, as complete as possible, there are norms that ensure it. According to the stages of development of society, social relations change, and therefore legal awareness also make changes. There is still debate among scholars about the definition of the right to human dignity and the concept of dignity itself, however, there is still no single approach to definition.Therefore, the scientific potential of researching the right to dignity is inexhaustible, as is the entire spectrum of natural human rights.

The right to human dignity is fundamental human right and the dignity stay as well fundamental point and measure for all the complex of human rights. Therefore, the legal regulation of the right to human dignity has undergone changes throughout the entire period of human existence. On the territory of modern Ukraine, the written guarantee of the right to human dignity was recorded for the first time in the contemporary collection of customary law «Ruska Pravda». The modern legal system of Ukraine has an extensive system of norms to ensure the realization of the right to human dignity. However, with the development of research on human dignity as such and the right to human dignity, we can predict the reform of current regulatory and legal guarantees to expand the criteria for the implementation of the right to human dignity.

Key words: the right to human dignity, realization if the right, dignity, human rights, legal awareness, constitutional rights, fundamental rights.

Постановка проблеми. Відсутність визначення понять права на гідність та людської гідності загалом створює чималу кількість дискусій у суспільстві, таким чином формування визначених підходів до правового розуміння та визначення поняття гідності спрятиме якомога більш повній реалізації права на гідність людини, а відтак – всебічному його захисту, як фундаментального права.

Стан опрацювання проблематики. Сьогодні питання реалізації права на гідність людини є одним із найбільш обговорюваних на міжнародній арені. Проте, щодо визначення поняття права на гідність у наукових колах досі точаться суперечки. Таким чином, наразі існує декілька підходів до визначення права на гідність людини за допомогою супутніх ознак. Дослідженням права на гідність людини займаються такі українські вчені, як Оксана Грищук та Ольга Косілова.

Метою статті є виокремлення підходів до визначення поняття гідності та права на гідність людини. Дослідження історії формування гарантій права на гідність людини та теренах сучасної України та аналіз сучасних правових норм, які забезпечують реалізацію права на гідність людини.

Виклад основного матеріалу. Людська гідність як соціальне явище існує у мовному обороті людства багато віків. Визначення людської гідності формувалось із розвитком антропологічних напрямків філософії та появою людиноцентристських підходів до праворозуміння.

Сутність людської гідності полягає у визначенні цінності людини та моральних аспектів її буття. В свою чергу, усвідомлення людиною своєї цінності формує не лише її індивідуальне бачення, а й загальні засади функціонування суспільства. Усвідомлення власної гідності та закріплення гарантій права на гідність людини на законодавчому рівні нерозривно пов'язане із правосвідомістю як кожного окремого індивіда, так і з правосвідомістю суспільства в цілому. Саме тому рівень правосвідомості суспільства напряму залежить від усвідомлення кожною особою своїх прав, зокрема, права на гідність. Враховуючи той факт, що універсальне визначення поняття гідності наразі відсутнє, науковці пропонують розглядати його з декількох аспектів: першим аспектом є окреме матеріальне право кожного індивіда, другим - перелік закріплених гарантій пов'язаних із соціальною цінністю людини у суспільстві. Таким чином, дослідження історії формування права на гідність, допоможе сформувати саму сутність родового поняття гідності, а також визначити перелік гарантій пов'язаних із забезпеченням цього права.

Для розуміння складових права на гідність варто визначити центрове поняття, тобто власне поняття людської гідності.

Одна з перших згадок про поняття гідності у нормативно-правових актах на теренах сучасної України закріплена у положеннях Руської правди. Відтак, у тексті Руської правди зазначається наступне: «31. Или смерд оумоучать, а без княжа слова, за обиду 3 грвны (а в смерди 2 гривне)» [1, с. 7] та «32 (31,14) Или смерд оумучать, а без княжа слова, за обиду 3 гривны; а в гнищанине, и в тивоунице, и в мечници 12 гривене. 33 (33,15) А иже межоу переореть любо перетесь, то за обидоу 12 гривне.» [2, с. 7].

З вищенаведеного, можемо зробити висновок про моральні засади цінності особи та наявність юридичної відповідальності за порушення встановлених норм поведінки, а відтак, моральних

законів тогочасного суспільства. Також, відповідно до вищенаведеного уривку, можна прослідкувати чітку ієрархічність за соціальним статусом та приналежністю до тієї чи іншої категорії суспільства: за образу підлеглої особи, в залежності від її соціального стану та роду діяльності, нормами Руської правди встановлювався штраф від 3 до 12 гривень.

Тогочасний законодавець не встановлював ніяких додаткових критеріїв для визначення міри покарання, відповідно до тогочасних правових норм. Таким чином, можемо припустити, зважаючи на історичний аспект, що за загальним правилом образа мала бути доведена, проте процесуальних норм для встановлення факту правопорушення тогочасним законодавцем також визначено не було, тому період вчинення правопорушення та повторюваність для тогочасного законодавця також не були підставою для пом'якшення або збільшення покарання. Хоча, не можна виключати існування правових норм, які могли існувати поза кодифікаціями та закріплюватись шляхом усного обміну інформацією. Щодо суб'єктивної сторони злочину критерії також встановлені не були, відповідно – вік «ображеної» особи, стать, національна приналежність не мали значення для встановлення покарання. Відтак, можна вести мову про засади рівності перед законом, яка наразі є однією з основних принципів побудови правосвідомого суспільства.

Відтак бачимо, що за часів Київської Русі суспільство мало певну ієрархічність та мало усвідомлення цінності особи та базових прав людини. Відповідно, положеннями ст. 31–33 «Руської правди» встановлювалось покарання за порушення права на гідність особи в контексті особистих образ та можливого перевищення певних посадових обов'язків. Таким чином, можемо допускати, що людина була центром системи цінностей тогочасного суспільства, а відтак її права та свободи були гарантовані, оскільки за їх порушення було передбачено покарання.

Сучасна ж Конституція України закріплює право на повагу до гідності людини у положеннях ст. 3. Зокрема, гідність людини визнається найвищою соціальною цінністю, а забезпечення права на гідність – головним обов'язком держави.

Положення ст. 8 закріплюють дію принципу верховенства права, а відтак, виступають додатковою гарантією функціонування права на гідність особи. Оскільки правовою природою принципу верховенства права встановлено перевагу права над, власне, нормами, функціонування нормативно-правового закріплення визначає акцент на забезпеченні суспільного інтересу, а як наслідок прав, які на думку суспільства мають бути гарантовані на найвищому рівні.

Норми ст. 15 передбачають неможливість визнання державою обов'язкової ідеології та забезпечують наявність ідеологічної різноманітності, виключаючи можливі порушення гідності особи в ідеологічному контексті. Відтак, даною нормою законодавець передбачає уникнення ймовірних порушень прав у зв'язку із особливостями прояву релігійної, звичаєвої, етнічної або інших проявів чи приналежностей.

Додатковий захист законодавець встановлює у положеннях ст. 19, обмежуючи діяльність посадових осіб в межах та у спосіб, передбачений законодавством. Відтак, закріплення чітких меж діяльності посадових осіб зменшує ризик прояву свавілля та, відповідно, зловживання посадовими повноваженнями. Проте, відповідна норма є наслідком тривалого перебування під впливом країн пострадянського простору та у майбутньому, ймовірно, потребуватиме виключення з положень Конституції України.

Норми статей 21–-27 також містять додаткові гарантії права на гідність особи. Зокрема, закріплюючи принцип рівності та непорушності основних прав та свобод людини. Функціонування принципу рівності наразі стоїть на обговореннях порядків денних багатьох міжнародних організацій та європейських законодавчих установ, адже збалансоване функціонування принципу рівності є запорукою не лише гарантіям прав людини, а й формуванню єдиних підходів до вирішення спорів, та зокрема, функціонуванню судової та правоохоронної систем в цілому.

Положеннями ст. 28 також закріплено право на повагу до гідності, а норми ст. 68 містять обов'язок не посягати на гідність особи. Таким чином, нормами чинної Конституції України встановлено право та обов'язок щодо права на гідність людини, проте відсутність чітко сформованого поняття гідності з одного боку – стає підґрунтям для виникнення широкого кола питань щодо визначеності та дискусій з приводу меж існування гідності, а з іншого боку – створює прецеденти до відкриття нових горизонтів дослідження права на гідність людини.

Положеннями Цивільного кодексу України законодавець додатково закріплює гарантію права на гідність людини. Так, положеннями статті 297 Цивільного кодексу України, право на повагу до гідності є недоторканим та, у разі його порушення, законодавець передбачає захист у судовому порядку, вкотре наголошуючи на роль держави у гарантуванні права на гідність людини.

Кримінальний кодекс України, в свою чергу, містить цілий розділ, присвячений кримінальним правопорушенням проти волі, честі та гідності особи. Зокрема, до переліку порушень права на гідність людини можна віднести позбавлення волі, підміну дитини, торгівлю людьми, різновиди експлуатації людини та примушування до шлюбу. Тобто в галузі кримінального права законодавець визначає злочини проти волі і свободи та різновиди експлуатації людини – злочинами проти гідності особи.

Таким чином, можна зробити висновок, що право на гідність людини в українському законодавстві закріплене не лише на конституційному рівні, але й має розгалужену систему гарантій, метою якої є забезпечення реалізації цього права.

Відтак сучасний український законодавець розглядає право на гідність в контексті не лише конституційного права але й в інших сферах права, зокрема, в контексті цивільного та кримінального права. Така розгалужена система гарантій вказує на важливість та цінність права людини на гідність в будь-яких аспектах життя та функціонування соціуму. Зважаючи на вищенаведене, поняття права на гідність особи та родового поняття гідності, право на гідність варто розглядати лише у зв'язці з іншими правами людини. Проте, визначення родового поняття гідності необхідне для розуміння кола прав, які є дотичними під час реалізації людиною права на гідність особи.

Конституційний Суд України у своєму Рішенні від 22 травня 2018 року № 5-р/2018 людську гідність трактує як право, гарантоване статтею 28 Конституції України, і як конституційну цінність, яка наповнює сенсом людське буття, є фундаментом для усіх інших конституційних прав, мірилом визначення їх сутності та критерієм допустимості можливих обмежень таких прав. [3]

З рішення Конституційного суду України випливає багатогранність поняття гідності людини. Відтак, людську гідність, відповідно до вищезазначеного рішення можемо розглядати в п'яти аспектах: як право, як цінність, як основу, як мірило та як критерій.

Розглядаючи доробок сучасних українських науковців в сфері прав людини можна виокремити декілька підходів до визначення поняття гідності особи.

Перший з цих підходів характеризується залежністю від моральної свідомості, емоційних переживань і сфери розумової діяльності індивіда та визначається через призму суспільних явищ, у яких відсутнє стале значення та яким притаманні швидка зміна та гнучкість до перетворень. Такий підхід почав своє формування за епохи Ренесансу та є більш застосованим у філософії. Саме цьому підходу характерне сприйняття права через усвідомлення.

Другий підхід є більш формалізованим, оскільки саме цей підхід закладений у положеннях Статуту ООН та виносить поняття гідності на рівень принципу права, розглядаючи його в якості джерела прав людини. В основі формування даного підходу варто розглядати ідеали епохи античності, яка знайшла своє подальше вираження у природно-правовій теорії праворозуміння. Так, виходячи з положень Загальної декларації прав людини, гідність є центровим поняттям у забезпеченні свободи, справедливості та загального миру та визначена основою прав людини. [4]

Відтак, досліджуючи обидва підходи до визначення поняття гідності особи, бачимо, що жоден з них не містить суперечливих критеріїв та не має розбіжностей у сприйнятті даного поняття, а отже, поєднання обидвох підходів сприятиме віднайденню якомога більш повного визначення та окреслення меж права на гідність особи.

Проте, варто зважати, що людська гідність не повинна бути перетворена на розмінну монету щоденної казуїстики. [5] Таким чином, не варто розглядати поняття гідності людини як щось буденне і незначне. Навпаки, гідність людини варто розглядати як центрове поняття гарантій прав людини та основу їх забезпечення, як базу формування системи праворозуміння та розбудови правосвідомості як кожного окремого індивіда, так і цілого суспільства, обмежуючи розширення його сприйняття задля запобігання втрати змісту права на гідність людини.

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що право на гідність людини існувало на теренах сучасної України ще за часів Київської Русі та мало закріплення у перших нормативно-правових актах. Відтак, рівень розвитку тогочасного суспільства був достатньо високим, адже існування закріплених правових норм свідчить про наявність певних суспільних відносин, суперечності у яких, призвели до появи нормативно-правових гарантій. А в чинному українському законодавстві право на гідність людини має закріплення не лише на конституційному рівні, але й у розгалуженій системі правових норм, метою якої є якомога більш повне забезпечення реалізації цього права.

Проте, відсутність єдиного тлумачення права на гідність людини та людської гідності зокрема, має неоднозначні наслідки.

По-перше, відсутність єдиного підходу до тлумачення людської гідності стає підґрунтям для виникнення широкого кола питань щодо меж визначеності. А відтак, суттєво збільшує поле для подальшого пошуку наукового визначення.

По-друге, дослідження права на гідність людини створює дискусії щодо площин існування гідності. Таким чином, гідність людини варто розглядати не лише в полі правових гарантій, але й зважати на його філософське підґрунтя.

По-третє, відсутність чіткого визначення абстрактного явища людської гідності створює прецеденти до відкриття нових горизонтів існування права на гідність людини.

Відтак, багатогранність поняття гідності людини дає неабиякий ресурс в надрах не лише правознавства, але й філософії, для науковців, законотворців та фахівців у сфері права для подальших досліджень та віднайдення ідеального співвідношення правових підходів та визначеності термінів.

Отже, враховуючи невичерпність спектру прав людини, та неможливість, наразі, визначення поняття гідності, варто зважати на комплекс усіх гарантій, які так чи інакше пов'язані із реалізацією права на гідність особи та суміжних прав. А відтак розглядати людську гідність виключно як багатогранне поняття, гарантоване найвищими можливими способами з боку суспільства і держави в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Руська правда (академічний список) / за ред. Р. Лащенко. Прага, 1927. 18 с.
2. Руська правда Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій / Склав та підготував до друку проф. С. Ющков. –Київ: Видавництво української академії наук, 1935. 191 с.
3. Рішення Великої палати Конституційного Суду України від 22 травня 2018 року № 5-р/2018.
4. Грищук О. До питання філософського осмислення та правового визнання людської гідності. *Філософія права і загальна теорія права*. 2015. № 1. С. 281–288.URL: http://phtl.nlu.edu.ua/article/view/182301.
5. Косілова О. І. Тлумачення права на гідність у правовій доктрині та у практиці Федерального Конституційного Суду Німеччини. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: юридичні науки. 2020. № 2. С. 42. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/2_2020/part_1/10.pdf.

УДК 346.2; 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.32

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ КОРПОРАТИВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Щербатюк І.О.,
заступник директора з навчально-виховної роботи,
Волинський інститут імені В'ячеслава Липинського «МАУП»
ORCID: 0009-0008-5943-6104
e-mail: Vilchek1312@gmail.com

Щербатюк І.О. Концептуальні основи корпоративної соціальної відповідальності

У роботі досліджено базові категорії у структурі корпоративної соціальної відповідальності. Економічна відповідальність фірми залишається важливою частиною, оскільки вона забезпечує економічну стабільність. Базовим елементом є юридична відповідальність бізнесу як суб'єкта господарювання, який має дотримуватися встановлених правил – законів та нормативних актів, які формулюють фундаментальні поняття чесної ділової практики, встановлені законодавцями на державному та місцевому рівнях. Етична поведінка бізнесу зводиться до дотримання як духу, так і букви закону, однак, навіть за відсутності законів чи нормативних актів бізнес працюватиме справедливо, відповідатиме за весь спектр норм, стандартів, цінностей, принципів та поважатиме те, що, як вважають споживачі, працівники, власники, спільнота, відповідає захисту моральних прав зацікавлених сторін. Четвертим компонентом корпоративної відповідальності бізнесу є дискреційна відповідальність, яка передбачає добровільні функції, які беруть на себе підприємства, але які не передбачені в етичній категорії. Концептуальні категорії корпоративної соціальної відповідальності (економічна, правова, етична, дискреційна/благодійна), не визначали соціальні проблеми чи сфери, у яких ці обов'язки мають застосовуватися. Процес управління проблемами включає виявлення, аналіз і визначення пріоритетності цих проблем, планування відповіді на проблеми та оцінка результатів. Концепції управління проблемами поступилися концепціям зацікавлених сторін і управління зацікавленими сторонами. Підхід зацікавлених сторін, посилений у глобальному масштабі імперативом сталого розвитку, стає основним мотивом діяльності компаній. У статті здійснена оцінка результатів діяльності у сфері корпоративної соціальної відповідальності за критеріями: продуктивність, результативність та ефективність. Проаналізована відмінність концепцій ефективності та результативності організації від концепції зацікавлених сторін, оскільки зацікавлені сторони можуть по-різному сприймати діяльність організації. Тому, КСВ можна розглядати як сприйняття організації, а корпоративний соціальний вплив як сприйняття або розпізнавання зацікавлених сторін.

Ключові слова: Корпоративна соціальна відповідальність, концепції КСВ, ефективність КСВ, звітність з КСВ, сталий розвиток, ефективність сталого розвитку.

Shcherbatiuk I.O. Conceptual foundations of corporate social responsibility.

The paper examines the basic categories in the structure of corporate social responsibility. The economic responsibility of a firm remains an important part, as it ensures economic stability. The basic element is the legal responsibility of a business as a business entity, which must adhere to established rules – laws and regulations that formulate the fundamental concepts of honest business practices established by legislators at the state and local levels. Ethical business behavior boils down to compliance with both the spirit and the letter of the law, however, even in the absence of laws or regulations, a business will operate fairly, will be responsible for the full range of norms, standards, values, principles and will respect what, according to consumers, employees, owners, the community, corresponds to the protection of the moral rights of stakeholders. The fourth component of corporate business responsibility is discretionary responsibility, which involves voluntary functions that enterprises undertake, but which are not provided for in the ethical category. The conceptual categories of corporate social responsibility

(economic, legal, ethical, discretionary/charitable) did not define social problems or the areas in which these responsibilities should apply. The process of problem management includes identifying, analyzing and prioritizing these problems, planning a response to the problems and evaluating the results. The concepts of problem management have given way to the concepts of stakeholders and stakeholder management. The stakeholder approach, reinforced on a global scale by the imperative of sustainable development, is becoming the main motive for companies' activities. The article evaluates the results of activities in the field of corporate social responsibility according to the criteria: productivity, effectiveness and efficiency. The difference between the concepts of efficiency and effectiveness of the organization and the concept of stakeholders is analyzed, since stakeholders may perceive the activities of the organization differently. Therefore, CSR can be considered as the perception of the organization, and corporate social impact as the perception or recognition of stakeholders.

Key words: Corporate social responsibility, CSR concepts, CSR effectiveness, CSR reporting, sustainable development, sustainable development effectiveness.

Постановка проблеми. Забезпечення сталого економічного розвитку, інтеграція до ЄС, Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) потребують запровадження сучасних механізмів взаємодії держави і бізнесу та бізнесу і суспільства з метою посилення взаємної відповідальності усіх учасників суспільного життя, створення умов для розвитку держави та суспільства.

Розпорядженням КМУ від 24 січня 2020 р. № 66-р схвалено Концепцію реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року [1] а також розроблено план заходів на період до 2030 року на її виконання. План передбачає п'ять напрямів:

1. Популяризація принципів та стандартів соціально відповідального бізнесу в Україні, проведення інформаційно-просвітницьких кампаній.
2. Підготовка та надання суб'єктам господарської діяльності рекомендацій щодо впровадження політики соціально відповідального бізнесу.
3. Заохочення суб'єктів господарської діяльності до реалізації відкритої політики щодо розкриття інформації. Підвищення рівня знань працівників з питань соціальної відповідальності.
4. Інтеграція принципів соціальної відповідальності в діяльність компаній в Україні.
5. Моніторинг і оцінка розвитку соціальної відповідальності в Україні. Поширення інформації про розвиток соціально відповідального бізнесу.

Мета дослідження передбачає дослідження концептуальної моделі корпоративної соціальної відповідальності – продуктивність, результативність та ефективність.

Стан опрацювання проблематики. Сутність і характеристику основних моделей соціальної відповідальності бізнесу та їх класифікацію досліджували Г. Боуен, К. Девіс, А.Б. Керролл, Р. Фріман, А.Г. Зінченко, М.І. Мурашка, О.Р. Олійник, Ю.Н. Половий, М.А. Саєнсус, М.А. Сапрікіна, А.А. Шулус та ін. Водночас, концептуальні основи як і механізм формування моделей соціальної відповідальності бізнесу вивчені фрагментарно та потребують подальшого дослідження.

Виклад основного матеріалу. У сьогоднішньому надзвичайно конкурентному глобальному бізнес-середовищі економічна ефективність і стійкість стали актуальними темами. Якщо фірми не мають успіху в економічній/фінансовій сфері, вони припиняють роботу, а тому не можуть нести жодні інші обов'язки [2]. Звичайно, пошуки моральної основи капіталізму триватимуть, оскільки багато капіталістичних суспільств у всьому світі функціонують не так, як мали б [3]. Однак, економічна відповідальність фірм залишатиметься важливою частиною рішення, оскільки вона забезпечує економічну стабільність.

Базовим елементом у визначенні КСВ є юридична відповідальність бізнесу. Суспільство не лише схвалило бізнес як суб'єкта господарювання, але й встановило основні правила, за якими бізнес повинен працювати. До них належать прийняті суспільством закони та нормативні акти, які формулюють фундаментальні поняття чесної ділової практики, встановлені законодавцями на державному та місцевому рівнях. Підприємства мають обов'язки перед суспільством і зобов'язані дотримуватися цих умов діяльності.

Країни світу по-різному сприймають юридичні очікування щодо ефективності бізнесу. Успішні країни в бізнес-середовищі забезпечують дотримання законодавчих вимог, хоча і мають різні

успіхи у досягненні цієї мети. Навряд чи якась країна, що розвивається, може розраховувати на прямі іноземні інвестиції, якщо суб'єкти господарювання не захищені та не очікують дотримання вимог законодавства [2]. Різні ступені поширення корупції та шахрайства перешкоджають успішному досягненню відповідального правового та етичного середовища.

Справедливі очікування етичної поведінки бізнесу частково зводиться до дотримання як духу, так і букви закону. Очікується, що за відсутності законів чи нормативних актів бізнес працюватиме справедливо, відповідатиме за весь спектр норм, стандартів, цінностей, принципів та поважатиме те, що, як вважають споживачі, працівники, власники, спільнота, відповідає захисту моральних прав зацікавлених сторін. Різницю між юридичними та етичними очікуваннями іноді може бути важко помітити. Проте суспільство очікує сильний етичний вимір, незалежно від того, кодифікований він у законі чи ні. Це етичне очікування пронизує як економічну, так і юридичну відповідальність.

Четвертим компонентом визначення КСВ є дискреційна відповідальність [4], яка передбачає добровільні функції, які беруть на себе підприємства, але які не передбачені в етичній категорії. Прикладами дискреційної діяльності є відшкодування у різних формах – грошові подарунки, пожертвування продуктів/послуг, волонтерство співробітників і менеджерів, освітні гранти та інші внески на власний розсуд у добробут та розвиток громади чи груп зацікавлених сторін, які є членами громади.

Мотиви дискреційної та благодійної діяльності визначаються багатьма факторами. Деякі компанії віддають гроші з етичних чи альтруїстичних міркувань або вважають, що цього очікують від них як від хороших корпоративних громадян або через тиск з боку громадських активістів. Інші віддають, бо реалізують стратегію, яка узгоджується з їхніми власними інтересами [5].

У 1991 році чотири категорії КСВ були представлені у вигляді піраміди КСВ, в основі якої економічна відповідальність, що створює базу для юридичної, етичної та філантропічної відповідальності [6].

Концептуальні основи або категорії КСВ (економічна, правова, етична, дискреційна/благодійна), не визначали соціальні проблеми чи сфери, у яких ці обов'язки застосовуються. Кожна організація повинна ретельно оцінити, які соціальні питання вона має вирішити, коли планує корпоративну соціальну діяльність. Проблеми змінюються з часом і відрізняються для різних галузей. Основними проблемами, які привертають увагу бізнесу, стосуються навколишнього середовища, дискримінації, безпеки продукції, безпеки та гігієни праці, а також акціонерів.

Третій компонент концептуальної моделі стосується філософії, режиму або стратегії, що стоять за бізнесом, і управлінської реакції на КСВ і соціальні проблеми. Управління КСВ охоплювало вирішення проблем і прийняття рішень; прогнозування та планування; організації; функцію контролю для оцінки соціальної діяльності; інституціоналізацію корпоративної соціальної політики та стратегії, включаючи формулювання та реалізацію стратегії [7].

Межі соціальної чутливості коливалися від політики «нічого не робити» до «робити багато». Приймаючи рішення, керівництву необхідно було вивчити кожне питання і вирішити, як воно збирається реагувати на них залежно від того, наскільки важливим було питання для суспільства або для фірми та її галузі.

Концептуальні основи КСВ можна розглядати як у вузькому, так і в широкому сенсі. У вузькій формі КСВ зосереджена на категоріях етики та філантропії, що визначає КСВ як добровільну діяльність за своєю природою [8]. На початку КСВ сприймали більше як благодійність, охоплюючи ділові пожертвування та відносини з громадою. У своїй широкій формі, що включає економічні та правові категорії, КСВ є більш всеосяжною та інклюзивною щодо обов'язків бізнесу перед суспільством. Широка форма чіткіше відображає те, що зацікавлені сторони очікують від бізнес-інституцій та їхньої ролі у суспільстві. Суспільства очікують, що бізнес надаватиме товари, послуги та робочі місця, і це буде належати до економічної категорії. Суспільства очікують від підприємств дотримання закону, нормативних актів та будь-яких інших зобов'язань, які вимагає уряд. КСВ поширюється на «екологічну відповідальність». Навколишнє середовище як область або сфера охоплює економічні, правові, етичні та філантропічні питання.

Природа економічних, правових, етичних, філантропічних обов'язків визначає соціальні чи тематичні питання чи сфери, з якими ці обов'язки безпосередньо пов'язані [4, pp. 501–503].

Управління проблемами – це процес, за допомогою якого організації виявляють проблеми у своєму середовищі, аналізують і визначають пріоритетність цих проблем з точки зору їхньої ак-

туальності для організації, планують відповіді на проблеми, а потім оцінюють і відстежують результати. Процес управління проблемами включає процес управління кризами. Багато фірм сьогодні все ще мають підрозділи управління проблемами та кризами, оскільки середовище зацікавлених сторін є значно більш динамічним і турбулентним. Різноманітні ситуації роблять компанії вразливими до криз, і багато з них сьогодні включають такі категорії: економічні, фізичні, кадрові, інформаційні, кримінальні, репутаційні та природні катастрофи [9, p. 3–9].

Завдяки Едварду Фрімену [10] концепції управління проблемами поступилися концепціям зацікавлених сторін і управління зацікавленими сторонами. Теорія зацікавлених сторін і, зокрема, управління зацікавленими сторонами, захопила діловий світ і науку з точки зору ідентифікації осіб або груп, які потребують моніторингу, чутливості та чуйності з боку керівництва. Процес управління зацікавленими сторонами включає п'ять ключових питань [8, с. 53]: Хто є зацікавленими сторонами фірми? Які очікування зацікавлених сторін? Які можливості та проблеми створюють зацікавлені сторони? Яку відповідальність несе фірма перед зацікавленими сторонами? Які стратегії чи дії має вжити фірма, щоб найкращим чином задовольнити очікування зацікавлених сторін?

Процес управління зацікавлених сторін набагато більш ретельний і зрілий підхід до визначення тих груп, перед якими компанії можуть нести відповідальність, ніж підхід, що ґрунтується на соціальних питаннях. Щойно компанії починають думати категоріями зацікавлених сторін – кого це стосується, а хто впливає на політику, рішення та дії компанії, цьому процесу практично немає кінця, і саме тому вимір зацікавлених сторін сьогодні продовжує актуалізуватися. Прямим продовженням є «капіталізм зацікавлених сторін», що охоплює всесвітні соціально-економічні системи. Капіталізм зацікавлених сторін – це «форма капіталізму, за якої компанії прагнуть створити довгострокову цінність, враховуючи потреби всіх своїх зацікавлених сторін і суспільства в цілому» [11].

Підхід зацікавлених сторін може бути посилений у глобальному масштабі. У поєднанні з дедалі важливішим імперативом сталого розвитку стає основним закликом до компаній активізуватися. Сьогодні потреба в сталому розвитку розглядається як «мандат», оскільки підприємства тепер інтегрують стійкість у свої бізнес-стратегії [8, с. 60]. Імператив сталого розвитку значною мірою сприяє широкомасштабним ініціативам, таким як Глобальний договір ООН (United Nations Global Compact – UNGC), членами якого є понад 12 000 компаній у понад 160 країнах. У 2015 році UNGC запустив глобальну ініціативу для компаній-членів щодо погодження дотримання десяти принципів щодо прав людини, праці, навколишнього середовища та боротьби з корупцією та 17 цілей сталого розвитку (ЦСР) на підтримку цих принципів [12].

Цілі розвитку включають заклик до дій, щоб покінчити з бідністю, захистити планету, покращити життя та перспективи всіх і всюди. Для всіх країн запропоновано 17 взаємопов'язаних цілей сталого розвитку, які повинні виконуватися всіма зацікавленими сторонами, включаючи уряди, приватний сектор, громадянське суспільство у рамках спільного партнерства. Перелік із 17 ЦСР визначає коло зацікавлених сторін, з яких випливає спільний план миру та процвітання [13]:

1. Ні бідності: покінчити з бідністю у всіх її формах всюди.
2. Нульовий голод: покінчити з голодом, забезпечити продовольчу безпеку та покращити харчування, а також сприяти сталому сільському господарству.
3. Гарне здоров'я та благополуччя: забезпечте здорове життя та сприяйте добробуту для всіх у будь-якому віці.
4. Якісна освіта: забезпечити інклюзивну та справедливу якісну освіту та сприяти можливостям навчання протягом усього життя для всіх.
5. Гендерна рівність: досягнення гендерної рівності та розширення можливостей усіх жінок і дівчат.
6. Чиста вода та санітарія: забезпечте доступність та стале управління водою та санітарією для всіх.
7. Доступна та чиста енергія: забезпечте всім доступ до доступної, надійної, стійкої та сучасної енергії.
8. Гідна праця та економічне зростання: сприяти стійкому, інклюзивному та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній роботі для всіх.
9. Промисловість, інновації та інфраструктура: створюйте стійку інфраструктуру, сприяйте інклюзивній та сталій індустріалізації та сприяйте інноваціям.

10. Зменшення нерівності: зменшення нерівності всередині та між країнами.

11. Сталі міста та громади: зробіть міста та населені пункти інклюзивними, безпечними, стійкими та сталими.

12. Відповідальне споживання та виробництво: забезпечте стабільні моделі споживання та виробництва.

13. Кліматичні дії: вжити термінових заходів для боротьби зі зміною клімату та її наслідками.

14. Життя під водою: зберігайте та раціонально використовуйте океани, моря та морські ресурси для сталого розвитку.

15. Життя на суші: захищайте, відновлюйте та сприяйте сталому використанню наземних екосистем, раціонально управляйте лісами, боріться з розширенням пустель, а також зупиніть і скасуйте деградацію землі та зупиніть втрату біорізноманіття.

16. Мир, справедливість і міцні інституції: сприяйте мирним і інклюзивним суспільствам для сталого розвитку, забезпечуйте доступ до правосуддя для всіх і створюйте ефективні, підзвітні та інклюзивні інституції на всіх рівнях.

17. Партнерство для досягнення цілей: зміцнення засобів реалізації та активізація глобального партнерства для сталого розвитку.

Ці цілі пропонують комплексний план миру та процвітання для людей і планети зараз і в майбутньому. Залучення зацікавлених сторін і Порядок денний до 2030 року надають практичний посібник щодо участі зацікавлених сторін, необхідного для повної реалізації плану [14].

Стратегії, що лежить в основі відповіді компаній чи менеджерів на проблеми чи зацікавлених сторін може варіюватися від безперервної відсутності відповіді (нічого не робити) до активної реакції (робити багато). Тут не важливо, чи має бізнес соціальну підзвітність чи ні, а важливо, які корпоративні дії слід вжити щодо кожної проблеми зацікавлених сторін і кожного компонента КСВ.

Представлений діапазон варіантів відповіді включав реакцію, захист, адаптацію та дію. Кларксон розвинув категорії відповіді, додавши категорію «Стратегія» та дескриптор ефективності» [15]. Шкала Кларксона включала наступні дескриптори відповідальності RDAP (Defensive Admit, Reactive Deny, Accommodative Accept, Proactive Anticipate).

Реактивне заперечення – робіть менше, ніж потрібно.

Захисне визнання – робіть найменше, що потрібно.

Адаптаційне прийняття – виконуйте все, що потрібно.

Активне передбачення – робіть більше, ніж потрібно.

Завдяки більш ретельному формулюванню стратегії/позиції та ефективності організації шкала RDAP забезпечила засіб, за допомогою якого можна точніше пояснити оригінальну концепцію соціальної чутливості.

Існує велика група компаній, які мають поверхневу або маргінальну прихильність до значущих соціальних чи екологічних покращень. Інші компанії навпаки візьмуть на себе добровільно екологічні та соціальні зобов'язання для збереження своєї ліцензії на діяльність. Деякі компанії дотримуються стратегії КСВ відповідно зі стандартами, а потім створюють ніші в певних сферах КСВ, більш стратегічних для місій їхніх компаній. Є компанії, які повністю інтегрують КСВ у свою бізнес-модель не як стратегічну перевагу, а через переконання в необхідності враховувати соціальні та екологічні наслідки та можливості. Врешті-решт, більш глибоко віддана група компаній прийме або буде заснована на бізнес-моделях, місія яких полягає в значному покращенні соціальних чи екологічних умов.

Серед концепцій КСВ найбільш поширеними є такі: ділова етика, управління зацікавленими сторонами, сталий розвиток, корпоративне громадянство [16; 17], створення спільної цінності, свідомий капіталізм і цілеспрямоване управління [2; 18].

Висновки. У роботі досліджено тривимірну концептуальну модель корпоративної соціальної діяльності. «Продуктивність» або корпоративний соціальний вплив відображає ефект, який відчувають або сприймають зацікавлені сторони. Термін «результативність» визначає самооцінку організації результатів реалізації КСВ. Однак концепція ефективності та результативності організації може відрізнятися від концепції зацікавлених сторін, на яких це впливає. Зацікавлені сторони можуть по-різному сприймати діяльність організації. Тому КСВ можна розглядати як сприйняття організації, а корпоративний соціальний вплив як сприйняття або розпізнавання зацікавлених сторін. Іноді вони можуть бути схожими, але вони також можуть відрізнятися.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24 січня 2020 р. № 66-р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/66-2020-%D1%80#Text.
2. Carroll, A.B. (2016). Carroll's pyramid of CSR: Taking another look. *International Journal of Corporate Social Responsibility*. V. 1. P. 3.
3. Stevens, D. E. (2024). In Seach of a Moral Foundation for Capitalism: From Adam Smith to Amartya Sen. Cambridge University Press.
4. Carroll, A.B. (1979). A three-dimensional conceptual model of corporate social performance. *Academy of Management Review*, *4:4*, 497–505.
5. Carroll, A.B., & Hall, J. (1987). Strategic management processes for corporate Social Policy. Chapter 10. In W.R. King, & D.I. Cleland (Eds.). *Strategic Planning and Management Handbook* (pp. 129–144). Van Nostrand Reinhold Co.
6. Carroll, A.B. (1991). The pyramid of corporate social responsibility: Toward the Moral Management of Organizational stakeholders. *Business Horizons.* V. 34(4). P. 39–48.
7. Carroll, A.B. (Ed.). (1977). Managing *corporate social responsibility*. Little, Brown and Company.
8. Carroll, A.B., & Brown, J. (2023). *Business and Society: Ethics, Sustainability and Stakeholder Management*, 11th Edition, Boston: Cengage Learning.
9. Mitroff, I.I., & Alpaslan, M.C. (2003). Preparing for evil. *Harvard Business Review*, April. P. 3–9.
10. Freeman, R. (1984). *Strategic Management: A Stakeholder Approach*. Pitman Publishing Inc.
11. Schwab, K., & Vanham, P. (2021). What is Stakeholder Capitalism? World Economic Forum January 22, 2021. https://www.weforum.org/agenda/2021/01/klaus-schwab-on-what-is-stakeholder-capitalism-history-relevance.
12. United Nations (2024). Sustainable Development Goals: 17 Goals to Transform our World. https://www.un.org/en/exhibits/page/sdgs-17-goals-transform-world.
13. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року. Указ Президента України 722/2019 від 30.09.2019 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text.
14. United Nations (2020). Stakeholder Engagement & the 2030 Agenda: A Practical Guide. https://www.sdg16hub.org/system/files/2020-11/2703For_distribution_Stakeholder_Engagement_Practical_Guide_REV_11SEPT.pdf.
15. Clarkson, M.B.E. (1998). A Stakeholder Framework for analyzing and evaluating corporate Social Performance. In M.B.E. Clarkson (Ed.), *The Corporation and its stakeholders: Classic and Contemporary readings* (pp. 243–273). University of Toronto Press Incorporated.
16. Schwartz, M.S., & Carroll, A.B. (2008). Integrating and unifying competing and complimentary frameworks. *Business and Society.* V. 47(2). P. 148–186.
17. Carroll, A.B. (2015). Corporate social responsibility: The centerpiece of competing and complementary frameworks. *Organizational Dynamics.* V. 44. P. 87–96.
18. Carroll, A.B. (2021). Corporate social responsibility: Perspectives on the CSR Construct's Development and Future. *Business and Society.* V. 60(6). P. 1258–1278.

РОЗДІЛ 3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.77:342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.33

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ПРАВА НА ЗОБРАЖЕННЯ

Бірюкова А.Г.,
доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правової політики,
права інтелектуальної власності та інновацій
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-2786-543X
e-mail: a.g.biryukova@nlu.edu.ua

Колісникова Г.В.,
кандидат юридичних наук, наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правової політики,
права інтелектуальної власності та інновацій
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-9309-4282
e-mail: g.v.kolisnykova@nlu.edu.ua

Бірюкова А.Г., Колісникова Г.В. Цивільно-правовий захист права на зображення.

Дане дослідження присвячено комплексному аналізу цивільно-правового захисту права на зображення як одного з ключових елементів охорони приватного життя людини та її нематеріальних благ. У сучасному цифровому середовищі, де фотографії, відео- та мультимедійні матеріали поширюються миттєво і безперешкодно, проблема належної правової охорони зображення набуває особливої актуальності. Зокрема, це право тісно пов'язане з повагою до особистості, людської гідності, а також забезпеченням інформаційної безпеки. У статті акцентовано увагу на положеннях Цивільного кодексу України, які встановлюють обов'язковість отримання згоди фізичної особи на виготовлення та подальше розповсюдження її зображення, крім випадків, передбачених законом, як-от участь у публічних заходах або у разі поширення суспільно значущої інформації. Проведено порівняльний аналіз правозастосовної практики, у тому числі рішень Верховного Суду, щодо встановлення факту порушення права на зображення та визначення розміру компенсації моральної шкоди. Також розглянуто складні правові ситуації, що виникають на перетині особистого немайнового права на зображення та майнових авторських прав творця фотографії чи відеозапису. Увагу зосереджено на тому, що наявність авторських прав не скасовує обов'язку отримання дозволу від особи, яка зображена на матеріалі. Окремо досліджено проблематику захисту права на зображення в Інтернет-просторі, де ускладнюються питання ідентифікації правопорушників, визначення юрисдикції та реалізації права на видалення незаконного контенту. Запропоновано напрями вдосконалення чинного законодавства, зокрема введення чітких зобов'язань для адміністраторів онлайн-платформ щодо блокування або видалення зображень, поширених без згоди особи. Крім того, автори наголошують на необхідності підвищення рівня правової обізнаності громадян у сфері цифрової безпеки та захисту особистих немайнових прав. Зроблено висновок, що ефективний правовий захист зображення особи має базуватись на системному підході, який забезпечує баланс між правом на приватність та свободою поширення інформації. Перспективним є подальше дослідження цього питання з метою гармонізації національного законодавства із європейськими стандартами захисту прав людини.

Ключові слова: право на зображення, особисті немайнові права, Цивільний кодекс України, моральна шкода, суспільний інтерес, цифрове середовище, колізія прав.

Biryukova A.G., Kolisnykova H.V. Civil and legal protection of the right to image.
This study is devoted to a comprehensive analysis of the civil law protection of the right to an image as one of the key elements of protecting a person's private life and his or her intangible assets. In the modern digital environment, where photographs, video and multimedia materials are distributed instantly and without hindrance, the problem of proper legal protection of an image becomes particularly relevant. In particular, this right is closely related to respect for the individual, human dignity, as well as ensuring information security. The article focuses on the provisions of the Civil Code of Ukraine, which establish the obligation to obtain the consent of an individual to the production and further distribution of his or her image, except in cases provided for by law, such as participation in public events or in the case of dissemination of socially significant information. A comparative analysis of law enforcement practice, including decisions of the Supreme Court, is conducted on establishing the fact of violation of the right to an image and determining the amount of compensation for moral damage. The article also examines complex legal situations that arise at the intersection of personal non-property rights to images and property copyrights of the creator of a photograph or video. Attention is focused on the fact that the existence of copyright does not cancel the obligation to obtain permission from the person depicted in the material. The issue of protecting the right to images in the Internet space is separately examined, where the issues of identifying offenders, determining jurisdiction, and exercising the right to remove illegal content are complicated. Directions for improving current legislation are proposed, in particular, introducing clear obligations for administrators of online platforms to block or remove images distributed without the consent of the person. In addition, the authors emphasize the need to increase the level of legal awareness of citizens in the field of digital security and the protection of personal non-property rights. The conclusion is made that effective legal protection of a person's image should be based on a systemic approach that ensures a balance between the right to privacy and the freedom to disseminate information. Further research into this issue is promising with the aim of harmonizing national legislation with European standards for the protection of human rights.

Key words: right to one's image, personal non-property rights, Civil Code of Ukraine, moral damages, public interest, digital environment, conflict of rights.

Постановка проблеми. Сучасний інформаційний простір, позначений глобалізацією соціальних комунікацій і стрімким поширенням цифрових технологій, створює нові виклики для захисту права на зображення як особистого немайнового права фізичної особи. Хоча чинне законодавство (зокрема, положення Цивільного кодексу України) закріплює вимогу отримання згоди на використання зображення, на практиці спостерігається численна кількість правопорушень у медіа- та онлайн-середовищі. Комплексність проблеми посилюється колізією з авторськими правами творців фотографій та відеозаписів, а також питанням суспільного інтересу, який здатний виправдати публікацію зображень без попереднього дозволу суб'єкта. У такому контексті постає проблема формування належних правових механізмів, які б давали можливість забезпечувати баланс між охороною немайнових прав особи, підтриманням свободи слова й інформації та враховували особливості транскордонного характеру правопорушень у мережі Інтернет. Використання механізмів блокування чи видалення контенту нерідко ускладнюється технологічними й юрисдикційними обмеженнями, а визначення дієвої процедури компенсації моральної шкоди потребує додаткової конкретизації законодавчих приписів. Відтак, необхідність удосконалення цивільно-правового регулювання права на зображення та суміжних правовідносин видається нагальною передумовою для надійної охорони приватного життя та особистої автономії людини у цифрову епоху.

Стан опрацювання проблематики. У науковому просторі дедалі частіше підкреслюється важливість захисту права на зображення в умовах динамічного розвитку цифрових технологій. Зокрема, Дячук О.В. (2019) звертає увагу на прогалини у вітчизняному регулюванні, пов'язані з неузгодженістю законодавчих приписів щодо вимог до згоди особи та меж дозволеного поширення її зображення. Кравчук М.І. (2021) акцентує на поширенні проблематики в онлайн-просторі, аналізуючи механізми блокування чи видалення незаконно опублікованих візуальних матеріалів і складнощі, пов'язані з екстериторіальністю інтернету. Коновал О.В. (2020) досліджує колізії

між правом на зображення та маркетинговими стратегіями в рекламній сфері, наголошуючи на комерційній експлуатації чужого образу без належної згоди. Мірошник Н.І. (2021) зосереджується на судовій практиці, розкриваючи особливості визначення моральної шкоди при неправомірному використанні фотографій у соціальних мережах. У свою чергу, Гринь М.В. (2022) висвітлює перспективи правового захисту зображення крізь призму цифровізації, пропонуючи посилити регулятивні механізми на рівні національного законодавства й розширювати обізнаність населення щодо особистих немайнових прав. Загалом, проаналізовані публікації вказують на потребу в системному підході до поліпшення законодавства, запровадженні чітких обов'язків платформ-посередників і формуванні усталених судових стандартів визначення моральної шкоди.

Мета цієї статті полягає у комплексному дослідженні цивільно-правового захисту права на зображення в Україні з урахуванням найновіших законодавчих, судових і наукових підходів, а також у виробленні рекомендацій щодо вдосконалення правового регулювання та практичного застосування норм, покликаних убезпечувати особу від безпідставного втручання у її приватний простір у цифрову добу. Окрему увагу передбачається приділити визначенню дієвих механізмів блокування незаконного контенту, оптимізації балансу між правом на приватність і свободою вираження поглядів, а також пошуку інструментів, що уможливлюють ефективну компенсацію моральної шкоди.

Виклад основного матеріалу. Поняття «зображення» у широкому розумінні охоплює візуальну фіксацію фізичної особи за допомогою будь-яких технічних засобів, що дають змогу відтворити її зовнішні ознаки. Традиційно до таких засобів належать фотографія, відеозйомка, портретне зображення (малюнок, живопис) тощо. З урахуванням розвитку цифрових технологій, під поняттям «зображення» також слід розуміти й оцифровані (цифрові) копії, 3D-скани, скриншоти з онлайн-трансляцій, а також зображення, сформовані з використанням технологій доповненої чи віртуальної реальності. Право на зображення належить до особистих немайнових прав фізичної особи, що мають абсолютний характер [3, с. 96]. Його найважливішими ознаками є:

1. Невідчужуваність. Право на зображення не може бути передано іншій особі чи відмовлено на користь інших суб'єктів. Воно тісно пов'язане з особою носія (суб'єкта права) і може бути припинене разом із припиненням його правосуб'єктності [15].
2. Непорушність та безумовність захисту. Відповідно до статті 270 ЦКУ, до особистих немайнових прав належать права, що забезпечують «соціальне буття» особи та охороняють її фізичну і психічну цілісність, а також індивідуальність. У цьому контексті статті 307–308 ЦКУ конкретизують захист зображення як одного з важливих елементів індивідуалізації, оскільки його виготовлення і поширення без згоди особи є неправомірними (за певними винятками) [15].
3. Забезпечення захисту особи від втручання у приватне життя. Право на зображення тісно пов'язане з правом на приватне життя. Воно захищає особу від неправомірних дій, які можуть порушувати її інтерес у конфіденційності зовнішнього вигляду або у небажаному поширенні інформації про нього. Тому порушення права на зображення може водночас розглядатися як втручання в приватність [15].
4. Абсолютний характер. Зобов'язаними особами в цьому випадку є всі треті особи, що потенційно можуть порушити дане право, наприклад, здійснюючи фото- чи відеозйомку, поширюючи відзняті матеріали, публікуючи їх в інтернеті тощо [15].
5. Окреме законодавче регулювання. В Україні закріплено спеціальні норми (статті 307-308 ЦКУ), які визначають підстави та порядок використання зображення фізичної особи. Таке правове регулювання посилює охорону права на зображення як особистого немайнового права. [15]

Сутність права на зображення полягає в можливості особи контролювати будь-які дії, пов'язані з виготовленням, збиранням, збереженням, відтворенням та поширенням її зображення. Ця контрольна функція реалізується передусім через вимогу отримання згоди від особи.

Згідно з ч. 1 ст. 307 ЦКУ, «фізична особа не може бути знята на фото-, кіно-, телевізійні чи інші види зйомки без її згоди». Така згода може бути як усною, так і письмовою, а в окремих випадках (наприклад, у сфері медіа чи реклами) може вимагатися документоване підтвердження (договір чи ліцензія) [15].

Окрім виготовлення, особа також повинна дати згоду на подальше поширення (публікацію) свого зображення у будь-яких формах (друковані видання, телевізійні чи інтернет-ресурси, соціальні мережі, реклама). Отже, якщо такої згоди немає, дії з використання зображення слід вважати неправомірними.

Законодавство України і практика захисту прав у деяких випадках допускають використання зображення без прямої згоди особи. Йдеться про виняткові ситуації. Наприклад суспільний інтерес, під яким розуміють випадки, коли поширення або виготовлення зображення необхідне для загального блага (наприклад, у зв'язку з громадською безпекою, розшуком зниклих осіб, протидією злочинності, журналістськими розслідуваннями, якщо вони стосуються важливих суспільних питань) [8, с. 37].

Це можуть бути також офіційні заходи, коли ідеться про фото- та відеозйомку під час офіційних заходів, наприклад, урядових церемоній, судових засідань, публічних виступів, спортивних подій. Присутність людини на такому заході часто означає, що вона усвідомлює можливість потрапляння в об'єктив камер, а сама подія має публічний характер. При цьому важливо враховувати межі цього винятку – навіть під час офіційних заходів фотографування осіб у ситуаціях, що виходять за межі публічної частини події (наприклад, у приватній зоні, кулуарах), може вимагати окремої згоди [16, с. 15].

Публічні особи мають зменшений обсяг очікування приватності, оскільки їхня діяльність пов'язана з суспільною увагою. Водночас навіть щодо публічних осіб не допускається безмежне поширення зображення у всіх випадках: зйомка та публікація мають бути обґрунтовані суспільною необхідністю і не повинні порушувати їхнього права на приватне життя (наприклад, фотографування їх у суто приватних побутових ситуаціях, без зв'язку з виконанням публічних функцій) [2, с. 60].

Питання дотримання права на зображення тісно пов'язане з поняттям «приватність» або «недоторканність приватного життя», гарантованим Конституцією України (ст. 32), а також Європейською конвенцією з прав людини (ст. 8) [6, 4].

Співвідношення права на зображення з іншими особистими немайновими правами привертає особливу увагу науковців, котрі розглядають його як комплексний механізм охорони ідентичності людини, нерозривно пов'язаний із правом на повагу до честі, гідності та ділової репутації. Наукові позиції свідчать про те, що будь-яке візуальне відтворення особи потенційно може зачіпати її індивідуальність, адже образ, представлений у публічному просторі, формує сприйняття людини суспільством та впливає на її репутаційний статус. У працях українських цивілістів підкреслюється, що випадки поширення чи використання зображення в принизливому або викривленому контексті можуть поєднуватися з одночасним порушенням честі, гідності та ділової репутації, оскільки приниження образу особи візуально здатне дискредитувати її моральні й професійні якості [14, с. 145].

Проте дослідники, О.М. Вінник та М.В. Коваленко, акцентують, що право на зображення виконує самостійну функцію, захищаючи від неправомірного вилучення та подальшої комунікації про фізичний вигляд людини, тобто «вловлює» специфіку саме візуального аспекту особистої недоторканності й не обмежується лише оцінкою достовірності чи образливості поширених відомостей [1, 5].

Основою правової охорони зображення людини в Україні є статті 307 та 308 Цивільного кодексу, де передбачено обов'язкову згоду особи на зйомку та поширення її образу, за винятком випадків, обумовлених законом. Дослідники (О.В. Дячук, В.С. Щербина) підкреслюють важливість принципу пропорційності в контексті «суспільного інтересу» чи офіційних заходів: дозвіл знімати і публікувати має бути належно обґрунтований [3, 17]. Також науковці (М.І. Кравчук) вказують, що навіть у публічних ситуаціях окремі прояви приватного життя учасників можуть виходити за межі легітимної інформаційної мети [8].

Окремі дискусії стосуються зйомки історичних подій та судових репортажів. На думку Н.І. Мірошник й інших авторів, згаданий виняток щодо згоди не може бути універсальним виправданням для публікації будь-яких матеріалів: слід враховувати процесуальні норми та етичні обмеження, аби не порушувати гідність людей. Таким чином, хоча статті 307 і 308 ЦКУ закладають підвалини для захисту образу, вони потребують постійного оновлення з урахуванням розвитку технологій і практики ЄСПЛ [9, с. 37].

Закон «Про авторське право і суміжні права» регламентує створення й поширення фотографічних та відеоматеріалів, захищаючи права творців, якщо їхній продукт має елемент творчості [13]. У працях науковців наголошується, що фотограф або оператор може володіти авторськими правами на свій твір, але це не звільняє від обов'язку дотримуватися права на зображення тієї особи, яка стала об'єктом зйомки. Таким чином, у публікаціях і комерційному використанні фото

чи відео постає необхідність шукати баланс між інтересами автора та правом зображеної людини на приватність і повагу до її образу [14, 16].

Забезпечення балансу між правами автора (фотографа, відеооператора) та правом на зображення ускладнюється цифровою доступністю творів, що підвищує ризики порушення приватності. Якщо автор продає або передає ліцензію на використання фото чи відео в комерційних цілях, він зобов'язаний отримати згоду від зображеної особи, особливо коли йдеться про непублічних людей. На думку М.В. Коваленка, дотримання принципів пропорційності та інформованої згоди необхідне у процесі тиражування зображень, щоб убезпечити суб'єкта від втручання в його приватне життя та формування негативного іміджу. Тому, попри свободу обігу авторського твору, застосування будь-яких способів його використання не повинно порушувати немайнові права зображеної особи [5, с. 121].

Критичну роль у формуванні правозастосовної практики відіграють роз'яснення Пленуму Верховного Суду, що визначають критерії оцінки законності зйомки і поширення зображень: наявність згоди, надання договором таких прав, чи дійсно переслідувався суспільний інтерес або це було комерційне втручання у приватне життя. Дослідники (Н.І. Мірошник) відзначають: Верховний Суд є ключовим інтерпретатором щодо меж публічності зображення та дозволених винятків з вимоги про згоду [9, с. 38].

На міжнародному рівні визначальною виступає Європейська конвенція з прав людини, зокрема стаття 8 про повагу до приватного життя. Розглядаючи скарги стосовно фото- чи відеозйомки, ЄСПЛ виходить із принципів «необхідності» і «пропорційності», враховуючи баланс між статтями 10 (свобода вираження поглядів) та 8 (право на приватність). Суд наголошує, що публічний статус особи та суспільна важливість інформації не виправдовують необмеженого втручання в її особисту сферу. Згідно з працями N. Bongs і G. Raymond, ця практика ЄСПЛ покликана врівноважити право громадськості на інформацію із захистом індивідуальної приватності [20, 19].

У вітчизняному праві ключовою підставою для цивільно-правового захисту права на зображення є стаття 16 Цивільного кодексу України, яка закріплює способи реагування на порушення немайнових і майнових інтересів. Дослідники відзначають, що визнання права та припинення дій порушника є базовими механізмами, а відновлення становища, яке існувало до порушення (зокрема вилучення неправомірно розміщених матеріалів), повертає ситуацію до первісного стану. Особливу роль має відшкодування моральної шкоди, що дає змогу компенсувати психоемоційні втрати і репутаційні ризики, адже незаконне використання зображення може завдати потерпілій особі значних нематеріальних збитків [15].

Відшкодування майнової та моральної шкоди при порушенні права на зображення потребує доведення факту неправомірного використання образу, причинно-наслідкового зв'язку й негативних наслідків для потерпілого. У судовій практиці і наукових коментарях (М.В. Коваленко) визначають такі критерії встановлення компенсації: характер і тривалість протиправних дій, публічність поширення, комерційний зиск порушника і ступінь впливу на репутацію чи психоемоційний стан потерпілого. Зважаючи на особистісний характер права на зображення, суди керуються принципами справедливості й розумності, проте визначення конкретної суми моральних втрат ускладнене необхідністю враховувати як суспільний резонанс, так і глибину психологічної травматизації позивача [5, с. 136].

Захист права на зображення в мережі Інтернет становить окрему проблему через анонімність акаунтів, розмитість юрисдикції та складність пошуку серверів, де зберігаються фотографії чи відео. Доктринальні джерела пропонують різні підходи: від судових комп'ютерно-технічних експертиз до розширення міжнародної співпраці у галузі кібербезпеки. Додаткові труднощі виникають під час встановлення самого факту порушення, адже позивач повинен довести, що зображення розміщено без його згоди або всупереч попереднім домовленостям і що саме відповідач несе за це відповідальність [6, с. 58].

Порівняльний аналіз засвідчує, що ЄСПЛ у рішеннях (Von Hannover v. Germany, Axel Springer AG v. Germany) визнає публічний інтерес виправданою підставою для поширення зображень, за винятком деталей суто приватного життя без суспільно корисного змісту [22, 18]. У деяких країнах ЄС усталилася практика значних компенсацій за порушення права на зображення, особливо за масове поширення зневажливих матеріалів (G. Raymond) [20].

У підсумку і зарубіжні, і вітчизняні суди керуються ідеєю балансу між правом на приватність та свободою вираження поглядів, а зростання ролі цифрових платформ стимулює розроблення точніших критеріїв правомірного використання візуальних матеріалів.

Висновки. Право на зображення є складовою системи особистих немайнових прав, яка у сучасному цифровому середовищі потребує посиленого правового захисту. Попри вимогу згоди особи на виготовлення і поширення її зображення, законодавство ще не містить достатньо конкретних процедур для оперативної протидії порушенням в інтернеті, де ускладнюються питання юрисдикції та анонімності. Судова практика дозволяє компенсувати моральну шкоду, проте критеріям визначення її розміру бракує уніфікації. Колізія між авторськими правами творця контенту та правами зображеної особи теж потребує розв'язання як на законодавчому, так і на правозастосовному рівнях. Розвиток медійних платформ висуває вимогу чіткої відповідальності їхніх адміністраторів за неправомірно розміщені матеріали. Загалом, вдосконалення правового регулювання має базуватися на пошуку балансу між приватністю людини та свободою вираження поглядів, що підвищить ефективність захисту права на зображення у цифрову добу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вінник О.М. Господарське право: навч. посіб. Київ: Правова єдність, 2019. 768 с.
2. Гринь М.В. Право на образ в умовах цифровізації: проблеми та перспективи захисту. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2022. Т. 30. С. 59–66.
3. Дячук О.В. Право на зображення у цивільному праві України: деякі аспекти регулювання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія «Право». 2019. Вип. 57. С. 95–99.
4. Європейська конвенція з прав людини від 4 листопада 1950 року (ратифікована Законом України від 17 липня 1997 року № 475/97-ВР).
5. Коваленко М.В. Захист особистих немайнових прав у цивільному праві України: монографія. Харків: Право, 2020. 320 с.
6. Коновал О. В. Правове регулювання використання зображення фізичної особи в рекламі. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 11. С. 57–62.
7. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 3.03.2025).
8. Кравчук М.І. Цивільно-правові способи захисту у сфері цифрового обігу інформації: між свободою слова та приватністю. *Право України*. 2021. № 8. С. 21–29.
9. Мірошник Н.І. Захист немайнових прав у вітчизняній судовій практиці: теоретичний і практичний огляд. *Юридичний часопис Національного університету «Острозька академія».* 2021. № 2. С. 36–45.
10. Постанова Верховного Суду від 09.09.2021 р. у справі № 127/3285/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/99578441 (дата звернення: 5.03.2025).
11. Постанова Верховного Суду від 24.03.2020 р. у справі № 757/58924/18-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/88614579 (дата звернення: 1.03.2025).
12. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про захист честі, гідності та ділової репутації» від 27.02.2009 р. № 1 (із змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001700-09 (дата звернення: 3.03.2025).
13. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23.12.1993 р. № 3792-XII (в ред. від 01.12.2022 р. № 2811-IX). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20 (дата звернення: 5.03.2025).
14. Стефанчук Т.Г. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві України: монографія. Київ: Ін Юре, 2015. 512 с.
15. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 1.03.2025).
16. Штефан О.І. Право на зображення як особисте немайнове право фізичної особи за цивільним законодавством України: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2011. 20 с.
17. Щербина В.С. Цивільне право України: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 672 с.
18. Axel Springer AG v. Germany (No. 39954/08): Judgment of the European Court of Human Rights (7 February 2012). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-109034 (дата звернення: 5.03.2025).

19. Bogs N. Image Rights in the Digital Age: A Comparative Overview of European Jurisdictions. *Journal of Intellectual Property Law & Practice*. 2021. Vol. 16(7). P. 545–552.
20. Raymond G. Privacy, Personality Rights and the Press in Europe: Balancing Freedom of Expression and Personal Dignity. *European Media Law Review*. 2020. Vol. 12(1). P. 45–62.
21. Reklos and Davourlis v. Greece (No. 1234/05): Judgment of the European Court of Human Rights (15 January 2009). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-90414 (дата звернення: 6.03.2025).
22. Von Hannover v. Germany (No. 59320/00): Judgment of the European Court of Human Rights (24 June 2004). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61851 (дата звернення: 8.03.2025).

УДК: 347.15/18
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.34

ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ В РАЗІ ЗАХИСТУ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ОСОБИ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ

Булеца С.Б.,
докторка юридичних наук, професорка,
завідувачка кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0001-9216-0033

Булеца С.Б. Відшкодування моральної шкоди в разі захисту особистих немайнових прав особи в умовах цифровізації.

З одного боку, інститут особистих немайнових прав був предметом інтересів дослідників протягом останніх десяти років. З іншого боку, глобалізація та цифровізація спричинили значний вплив на сутнісний зміст особистих немайнових прав. Ці виклики спричинили потребу в нових дослідженнях, які стосуються цифрової трансформації суспільних відносин, корегування правових норм, які регулюють особисті немайнові відносини, і водночас створення основи для правового захисту та безпеки учасників таких правовідносин.

Стаття 56 Конституції України: Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень. Основним способом захисту особистих немайнових прав є відшкодування моральної шкоди в умовах постійної діджиталізації міжособистісних контактів. Під моральною шкодою розуміють негативні наслідки морального чи немайнового характеру, що виникли внаслідок фізичного болю, порушення особистих немайнових прав або прав, нерозривно пов'язаних з майновими правами, чи інших негативних явищ, спричинених протиправними діями. Позитивні емоції можуть пом'якшити завдану шкоду шляхом відшкодування. Стаття присвячена особливостям цивільно-правового аналізу відшкодування моральної шкоди в разі виникнення порушення особистих немайнових прав в мережі Інтернет, через використання відповідних додатків. Науковці стверджують, що необхідно чітко розмежовувати права на захист даних, конфіденційність і ідентичність. І це не лише для того, щоб система права була логічною та ефективною, але особливо для забезпечення широкого та надійного захисту всіх аспектів особистості людини. Дійшовши висновку, що при порушенні ОНП під час цифровізації моральна шкода має бути компенсована на загальних підставах, за винятком того, що особа може зазнати лише психічних страждань і переживань, які нічим не відрізняються від реальних страждань. Переслідування особи за допомогою інформаційних технологій завдає ще більших страждань, ніж переслідування в реальному житті. Враховуючи проведене дослідження запропоновано внести зміни в ч. 2 статті 23 Цивільного кодексу України щодо відшкодування моральної шкоди.

Ключові слова: моральна шкода, особисті немайнові права, цифровізація, відшкодування, шкода, особа.

Buletsa S.B. Compensation for non-pecuniary damage in the case of protection of personal non-property rights in the context of digitalisation.

The institute of personal non-property rights has garnered scholarly attention for decades; however, contemporary globalisation and digitalisation have profoundly influenced the fundamental nature of these rights, resulting in modern challenges that necessitate new research into the digital transformation of social relations. This situation calls for the adjustment of legal provisions governing personal non-property relations and the establishment of a framework for the legal protection and security of participants in such relations.

Article 56 of the Constitution of Ukraine stipulates that individuals are entitled to compensation from the state or local self-government entities for material and moral damages resulting from unlawful decisions, actions, or omissions by state authorities, local self-government bodies, and their officials and employees in the execution of their duties.

The primary method of safeguarding personal non-property rights is through compensation for non-pecuniary harm amid the ongoing digitalisation of interpersonal contacts. Non-pecuniary harm refers to adverse effects of a moral or non-property nature resulting from bodily pain, infringement of non-property rights or rights intimately associated with property rights, or other detrimental occurrences stemming from unlawful activities. Positive emotions can mitigate the harm inflicted by compensation.

The essay focusses on the nuances of civil law regarding compensation for non-pecuniary damages resulting from the infringement of personal non-property rights over the Internet via appropriate applications. Academics contend that it is essential to distinctly differentiate among the rights to data protection, confidentiality, and identification. This serves not only to provide a coherent and efficient legal framework but also to guarantee comprehensive and dependable protection of all facets of an individual's identity. It is concluded that in instances of PDO violations during digitalisation, non-pecuniary damages should be reimbursed generally, acknowledging that individuals may experience mental pain and grief akin to actual suffering. The persecution of an individual via information technology inflicts much greater anguish than persecution in the physical realm. The author suggests amending Part 2 of Article 23 of the Civil Code of Ukraine concerning compensation for non-pecuniary damages.

Key words: non-pecuniary damage, personal non-property rights, digitalisation, compensation, injury, individual.

Постановка проблеми. Основним способом захисту особистих немайнових прав особи є компенсація моральної шкоди в контексті постійної диджиталізації відносин, у яких беруть участь особи. Моральна шкода — це негативні наслідки морального або іншого немайнового характеру, які виникають через фізичні страждання, порушення немайнових прав або тісно пов'язаних з майновими правами, або інших негативних явищ, викликаних неправомірними діями. Хороші емоції можуть компенсувати шкоду, отриману від компенсації.

Моральна шкода – це особливий соціальний феномен, який є результатом і проявом певних суспільних відносин. Він може виникати в будь-якій частині соціуму, чи навіть у віртуальному світі і має різноманітний сенс. Моральна шкода – це незаконне приниження гідності людини, яке спричиняє негативні психічні стани та процеси в суспільстві та в інтернеті. Наприклад, Verlagsgruppe Droemer Knaur GmbH & Co. KG v. Німеччина, 2017 (§§ 36–62), щодо наказу видавничій компанії сплатити збитки за непроведення ретельного дослідження та серйозне втручання в особистісні права особи [1, с. 73].

Метою дослідження даної статті є цивільно-правовий аналіз особливостей відшкодування моральної шкоди в разі захисту особистих немайнових прав особи в умовах цифровізації, виявлення недоліків та пропозиції їх усунення, визначення розміру компенсації моральної шкоди.

Стан опрацювання проблематики. Рівень наукових розробок цієї теми є недосконалим у зв'язку з швидкими темпами розвитку цифровізації соціальної сфери. Особливості особистих немайнових прав досліджували такі правники, як Р.О. Стефанчук, С.О. Сліпченко, О.В. Кохановська, Н.О. Давидова, зокрема, специфіку особистих немайнових прав юридичних осіб вивчали Л.В. Федюк, Ж.В. Нор, Т.П. Карнаух, Н.В. Козлова, С. Попова. Проте зазначені дослідження стосувалися ґенези особистих немайнових прав, їх поняття, ознак і системи. Крім того, бурхливий розвиток науки цивільного права у сфері особистих немайнових прав подекуди виходить за межі традиційних уявлень, що закладалися у цей інститут. Однак поза увагою залишаються загальні положення про захист особистих немайнових прав в умовах цифровізації, визначення розміру компенсації моральної шкоди.

Виклад основного матеріалу. Визначення розміру компенсації є важливим питанням. Суд розглядає різні обставини, включаючи, але не обмежуючись розумністю та справедливістю, ступінь провини порушника, його фізичні та моральні страждання, стан майна заподіювача шкоди та інші фактори. Моральна шкода компенсується грошовими коштами, але при згоді потерпілого вона може бути натуральною. Трирічний термін позовної давності не поширюється на ці позови. Незважаючи де відбувається порушення особистих немайнових прав (в інтернеті, у віртуальному світі, чи в суспільстві) право на відшкодування виникає в будь-якому разі, за наявності передбаче-

них законом підстав та умов відповідальності за заподіяння такої шкоди. Можливість визначення згоди за замовчуванням у програмному забезпеченні може зробити віртуальну реальність безпечнішою, ніж реальний світ. Наприклад, добре розроблене програмне забезпечення може дозволити заздалегідь давати згоду на певні типи дотиків, але не на інші; або давати згоду на певні дотики, а не на інші, і такий дотик навіть не буде відчутним. Зобов'язання по її відшкодуванню за загальним правилом виникає за таких умов:

1) наявності або зазнання моральної шкоди;

2) протиправності дій її заподіювача;

3) причинного зв'язку між неправомірною дією та моральною шкодою;

4) вини її заподіювача.

Як зазначає Клер Салліван, «право на ідентичність, як міжнародне фундаментальне право людини, тепер має бути визнано та захищено стосовно цифрової ідентичності» [2, с. 474]. Цей постулат було б важко матеріалізувати через проблему конкретизації правоздатності та правоздатності анонімного актора. Однак він може успішно функціонувати завдяки розпізнаванню Інтернет-сервісами, які можуть обробляти запити, подані користувачами, щоб захистити їх належну суверенну ідентичність (аналогічно, як у випадку права бути забутим) [3, с. 23].

Наприклад, коли людина зазнає моральної шкоди через розповсюдження неправдивої інформації в Інтернеті, її почуття стають негативними. Починають домінувати негативні емоційні процеси, спектр яких надзвичайно широкий і зумовлений головним чином характером заподіяної шкоди, особливостями психічної організації конкретної людини, її поглядами та уявленнями про себе та навколишній світ. Такі процеси включають негативні емоції, такі як страх, гнів, сум, злість, відчай, горе, роздратування, жах, образа, відраза та інші негативні емоційні стани та почуття. Таким чином, моральна шкода з емоційного боку «конститується» у вигляді негативних емоційних реакцій і станів людини. Моральна шкода в умовах цифровізації – це незаконне приниження або замах на приниження оцінки гідності людини в мережі Інтернет, що призводить до психічних процесів і станів, які є шкідливими.

Кібербулінг є одним із нових видів насильства над жінками. Він може виражатись в різних формах: у порушенні приватного життя, втручанні до комп'ютера жертви, поширенні та маніпуляції інформацією чи зображеннями, в тому числі, приватного характеру. Основна причина онлайн-булінгу – відсутність жодної відповідальності для нападників.

Основним простором для кібербулінгу є: соціальні мережі; платформи обміну повідомленнями (месенджери); ігрові платформи та мобільні додатки; коментарі на будь-яких ресурсах.

В Україні визнається фактична неможливість повного відновлення морального стану потерпілого, мова може йти лише про певну компенсацію за пережиті ним душевні страждання. Крім того, у статті 1167 ЦК України прямо вказується про можливість і необхідність компенсації моральної шкоди як фізичній, так і юридичній особі, якщо її заподіяно неправомірними діями. Згідно частини 2 статті 23 Цивільного кодексу України моральна шкода полягає:

1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;

2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів;

3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна;

4) у приниженні честі, гідності, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

На підставі досвіду іноземних країн висловлювалися припущення про допустимість відшкодування моральної шкоди та про можливість компенсації втрачених моральних благ якимись іншими способами, в тому числі за допомогою присудження потерпілій особі певної грошової суми.

Фізичні або моральні страждання підтверджуються відповідними доказами (довідки, лікарняні листки). Розмір компенсації визначається судом. Компенсація моральної шкоди здійснюється в грошовій формі. Суд приймає до уваги ступінь вини правопорушника, характер і ступінь фізичних і моральних страждань, пов'язаних з індивідуальними особливостями особи, якій завдано шкоду, а також інші обставини.

Ні чинні закони, ні потенційні сторони не розглядають інтернет-платформи так само, як Користувачів. Інтернет-платформи можуть бути притягнуті до відповідальності за порушення, скоєні Користувачами, навіть якщо на самих Користувачів не подано позов, згідно з доктриною, що

називається вторинною відповідальністю. Вторинна відповідальність – це відповідальність, яка лягає на сторону, коли сторона з основною відповідальністю не може виконати свої юридичні зобов'язання. Вторинна відповідальність, як правило, застосовується за порушення авторських прав та інших прав інтелектуальної власності, включаючи порушення торгових марок і патентів. Інтернет-платформи можуть застосувати відповідну політику примусового виконання, щоб захистити себе від вторинної відповідальності за порушення торговельної марки та авторських прав, залежно від типу можливого порушення. Наприклад, Закон про захист авторських прав у цифрову епоху (DMCA), Закон про пристойність у спільноті (CDA) та інші закони створеного користувачами вмісту (UGC) у Сполучених Штатах використовують стандартні засоби захисту та вторинну відповідальність. Зазвичай ці закони захищають платформу від відповідальності, якщо вона (1) суттєво не сприяла або не спричинила порушення; (2) не отримала прямої фінансової вигоди від порушення; і (3) припинила надавати свої послуги фізичній чи юридичній особі, про яку він знає або має підстави знати, що бере участь у порушенні. До кінця не вирішено, чи може постачальник Інтернет-послуг, включаючи платформу VR, нести відповідальність за позовом про право на оприлюднення [4].

На додаток до вторинної відповідальності за порушення, вчинені Користувачами, Платформи та/або Бренди можуть нести основну відповідальність за створення або надання можливості віртуальної реальності, яка використовує IP з реального світу. Одна з багатьох програм віртуальної реальності, яка наразі розробляється, дозволяє Користувачеві відчути реальну спортивну подію, ніби Користувач перебуває на стадіоні, або дивитися фільм, ніби Користувач був у фільмі. Ці додатки значною мірою покладаються на існуючу інтелектуальну власність для надання досвіду віртуальної реальності та вимагатимуть від постачальника віртуальної реальності, наприклад платформи чи бренду, отримання необхідних ліцензій від відповідних власників прав.

Бренди можуть нести найбільшу відповідальність за VR, як і в реальному світі. Зокрема, оскільки 1) використання брендом будь-якої існуючої інтелектуальної власності, імені особи, зображення чи іншого прояву особи буде вважатися використання з комерційною метою; 2) використання брендом будь-якої інтелектуальної власності, імені особи чи іншого прояву особи є надзвичайно прибутковими; і 3) бренди рідко беруть участь у будь-якій діяльності, яка може завдати шкоди їхній репутації; власники прав, швидше за все, подадуть позов проти бренду, ніж проти Користувача, навіть якщо закон зрештою підтримає бренд. Крім того, бренди, які використовують віртуальну реальність у маркетингових чи рекламних цілях, хочуть мати більшу владу над створенням віртуальної реальності, навіть дозволяючи користувачам створювати певний контент. Це відрізняє платформи віртуальної реальності, які, якщо користувачі використовують цю технологію, ймовірно, не мають стосунку до контенту.

Таким чином, якщо авіакомпанія заохочує клієнтів організувати та провести «канікули мрії», а клієнти слухають нелегально транслювану музику та носять віртуальну дизайнерську сумочку під час «подорожі», залучені бренди можуть зіткнутися з судовими позовами через ступінь їх участі в створенні контенту, прибутку та керівництві. Крім того, навіть якщо користувач використовує IP-адреси третьої сторони в спонсорованих віртуальних іграх, це може створити неправильний зв'язок між користувачем і брендом, що може призвести до порушення законодавства про торгові марки.

Для прикладу, правопорушники могли видати себе за друга гравця, щоб отримати інформацію та прибутки, що могло завдати шкоди конфіденційності обох жертв. Лемлі та Волох обговорювали, з юридичної точки зору (на основі законодавства Сполучених Штатів), чи захищені користувачі, коли інші навмисно використовують їхні імена та образи для створення аватара. Вони стверджували, що таке видавання себе за іншу особу, на жаль, може бути дозволеним законом, «особливо коли ясно, що це лише псевдонім, який може бути корисним засобом пародії, коментаря та розваги». ... [5, с. 1051]

Особа, винна в поширенні недостовірної інформації в Інтернеті, особливо в соціальних мережах і сайтах, які важко ідентифікувати, є ще однією проблемою, що стосується судового захисту та навіть самозахисту в соціальних мережах через механізми. Люди можуть мати різні доменні імена та веб-сайти. Неприйнятно порівнювати власників доменного імені та веб-сайтів і притягувати до відповідальності тих, хто розміщує неправдиву інформацію [6, с. 225].

Власники веб-сайтів мають повну автономію щодо вмісту, тому вони легко можуть видаляти шкідливі матеріали та блокувати користувачів. Тим не менш, власникам веб-сайтів зараз залиша-

ється лише одне рішення: заблокувати користувача або видалити його дані. Такий метод не забороняє злочинцям створювати нові профілі користувачів і порушувати права інших користувачів [7, с. 13].

Цікавим і доречним є висновок авторів, що закони країн повинні вимагати вказівки справжнього імені під час реєстрації в соціальних мережах. Це допоможе знайти злочинця. Закон також повинен вимагати від операторів веб-сайтів співпраці з судовими системами. Власники веб-сайтів, зокрема, повинні унеможливити створення іншого облікового запису одночасно з цією IP-адресою, якщо були порушені немайнові права з цієї IP-адреси [8, с. 234].

Особа, винна в поширенні недостовірної інформації в Інтернеті, особливо в соціальних мережах і сайтах, які важко ідентифікувати, є ще однією проблемою, що стосується судового захисту та навіть самозахисту в соціальних мережах через механізми. Люди можуть мати різні доменні імена та веб-сайти. Неприйнятно порівнювати власників доменного імені та веб-сайтів і притягувати до відповідальності тих, хто розміщує неправдиву інформацію.

Власники веб-сайтів мають повну автономію щодо вмісту, тому вони легко можуть видаляти шкідливі матеріали та блокувати користувачів. Тим не менш, власникам веб-сайтів зараз залишається лише одне рішення: заблокувати користувача або видалити його дані.

Такий метод не забороняє злочинцям створювати нові профілі користувачів і порушувати права інших користувачів.

Виділяють три способи захисту особистих немайнових прав (ОНП) у сфері цифровізації на даний момент:

1) судовий спосіб захисту ОНП, який відрізняється через характер Інтернету. Особливості Інтернету, такі як глобалізація та екстериторіальність, є очевидними проблемами для правового регулювання Інтернет-відносин. Це пов'язано з тим, що закони, які регулюють відносини в Інтернеті, не існують у всіх країнах або мають різний правовий зміст. Щоб захистити свої права, перш за все, важливо знати, хто є власником веб-сайту. Наприклад, хтось повинен звернутися до центру компетенції адресного простору мережі інтернет[1], який має повноваження на розкриття даних про власників домену UA. На жаль, ця організація не відповідає на запити адвокатів. З іншого боку, ви отримаєте довідку з описом усіх деталей, необхідних для позову, за 700 грн. Крім того, важко визначити, де саме було вчинено правопорушення, а також визначити, до якого суду слід звертатися з позовом. Ще одним важливим питанням є уточнення особи правопорушника; особливо важливо вказувати справжнє ім'я особи під час реєстрації на веб-сайтах, особливо в соціальних мережах. Це дозволило захистити порушені ОНП в Інтернеті;

2) захист внутрішніх прав різними платформами, наприклад у соціальних мережах. Крім того, платформа може включати свого роду онлайн-розв'язання суперечок. Однак є недоліки цього методу захисту немайнових прав. Наприклад, якщо користувача заблокують або видаляють, він може зареєструватися під іншим ніком і продовжувати виконувати незаконні дії. Щоб уникнути цього, ми рекомендуємо заборонити створення нового облікового запису з тією ж IP-адресою;

3) онлайн-медіація, можлива у будь-якому випадку за вибором медіатора або запитом сторін, при цьому є доцільною у таких випадках: – сторони з будь-яких причин не вважають за необхідне спілкуватися один на один у межах одного приміщення; – місця знаходження/проживання сторін та/або медіатора значно географічно віддалені одне від одного, існують перешкоди (фізичні, економічні, часові, епідемічні тощо) або небезпеки при переміщенні сторін та/або медіатора до місця зустрічі [9, с.158 та 160], також пропонують внести зміни і доповнення до Закону України «Про медіацію», які б регулювали порядок та особливості проведення онлайн-медіації та враховували особливості медіаційної процедури для кожної категорії спорів між учасниками. Слід погодитися з пропозицією, що необхідно зосередитись на тому, які технології та інтегровані програмні

[1] Об'єднання підприємств "Український мережевий інформаційний центр" виступило ініціатором створення Центру компетенції адресного простору українського сегменту мережі Інтернет, який було запроваджено у формі департаменту "Центр компетенції" Консорціуму "Український центр підтримки номерів і адрес". Функції Центру полягатимуть у проведенні фіксації і дослідження змісту веб-сторінок у мережі Інтернет з видачею Експертних висновків (предмет фіксації – використання доменних імен, торговельних марок, комерційних (фірмових) найменувань; аудіо-, відео-, текстові, графічні файли, електронне листування, архіви тощо), а також у видачі довідок для встановлення власників веб-сайтів (належних відповідачів). Повноваження на виконання таких функцій підтверджуються Свідоцтвом про акредитацію, виданим ОП УМІЦ. Послуги надаються з використанням онлайн-сервісу "WEB-FIX".

онлайн системи повинні бути використані для сталого розвитку і забезпечення вільного доступу користувачів до такої онлайн-системи. Отже, варто розробити онлайн-платформи, що будуть відповідати вимогам українських законодавчих та ментальних реалій, та забезпечити ознайомлення та вільний доступ громадян – потенційних учасників процесу медіації [10, с. 151].

Однак необхідно добавити 4 спосіб самозахист - особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань, згідно зі статтею 19 ЦК України. Самозахист означає використання людиною засобів протидії, які не заборонені законом і не суперечать суспільним моральним принципам. Способи самозахисту повинні відповідати змісту порушеного права, типу дій, якими воно порушено, і наслідків, які воно спричинило. Способи самозахисту можуть бути встановлені законом, договором або особою. Мається на увазі, що особа, чиї права були порушені, має право звернутися до інших засобів масової інформації з відповідним повідомленням про те, що її продукція була тестована некомпетентними особами, надати висновки спеціалізованих експертних установ і повідомити, що інформація, оприлюднена в інших ЗМІ, є неправильною. Звичайно, контракції будуть коштувати багато грошей і зусиль, але вони матимуть найшвидший результат. Якщо матеріали розміщені на Facebook або YouTube, слід звертатися до відповідних служб підтримки, щоб поскаржитися на неправомірне використання торгової марки або інформації про особу. Протягом декількох годин служби підтримки зазвичай можуть заблокувати інформацію. Слід зазначити, що принципи цифрових активів Унідруа зазвичай вимагають ліцензійних домовленостей з користувачами, які забороняють користувачам набувати «право власності» на «сторінки» або дані, що зберігаються на платформі. Це стосується Facebook та багатьох інших платформ соціальних медіа. Це стосується навіть ситуації, коли люди, які використовують розмовну мову, можуть посилатися на «свої» веб-сторінки та матеріали, які «належать» їм. Загалом, ці платформи не дозволяють користувачам контролювати свої сторінки [11, с.9]. Таким чином, ці принципи не включають цифрові активи.

Цікавими є рекомендації для захисту немайнових прав в Інтернеті [12, с. 233-234]:

1) потрібні загальні стандарти захисту юридичних осіб. Це може допомогти належним чином запобігти можливим правопорушенням в Інтернеті та підвищити ефективність засобів захисту в Інтернеті. Такі стандарти, зокрема, включають вікові обмеження, які є особливо важливими для захисту дітей від шкідливих впливів Інтернету; вони також повинні встановити обов'язкове вказування справжнього імені. Це полегшить ідентифікацію осіб, які порушують права інших в Інтернеті.

2) варто поєднати самозахист і судовий захист немайнових прав за допомогою ресурсів, наданих операторами сайту.

3) закони країни повинні вимагати, щоб люди вказували своє справжнє ім'я під час реєстрації в соціальних мережах. Це допоможе знайти злочинця. Закон також має вимагати, щоб оператори місць роботи співпрацювали з судовою системою. Зокрема, власники веб-сайтів повинні унеможливити створення нового облікового запису за тією ж IP-адресою, якщо були порушені немайнові права за цією IP-адресою.

Частим порушенням в інтернеті є право на індивідуалізацію, слід погодитися з Стефанчуком Р.О., що цифрова індивідуалізація – це визнання за людиною конкретного, притаманного лише їй цифрового відбитка (скріну), що фактично є сукупністю основних ознак її індивідуалізації як учасника цифрових відносин. При цьому під цифрову індивідуалізацію підпадають і індивідуалізуючі ознаки, притаманні людині як учаснику ординарних правовідносин (ім'я, його замінники, їх зміна, дата народження, місце народження, фіксація актів цивільного стану, рівнів право- та дієздатності, обмежень щодо них, сімейного стану, наявності дітей, інших родичів, родинних зв'язків, смерті тощо), і індивідуалізуючі ознаки, зумовлені її безпосередньою участю у цифрових відносинах (електронна пошта, адреса веб-сайту, доменне ім'я, IP-адреса, електронний підпис, ID-паспорт, *Bank* ID, кредитна картка, акаунт у соціальних мережах, сканування відбитка пальця, сканування сітківки ока, *Face ID*, веб-гаманець). Причому окремі способи цифрової індивідуалізації на сьогодні вже активно використовуються, а з інформації щодо такої індивідуалізації формуються відповідні реєстри чи інші бази персональних даних [12, с. 40].

В Україні існує невелика кількість законопроектів у сфері ІТ, можна зробити висновок, що всі вони передусім спрямовані на удосконалення діючої системи законодавства щодо, зокрема: гарантування права на доступ фізичної особи до Інтернету (проект № 2849); встановлення відповідальності Інтернет-магазинів за неналежну якість товарів (проект № 4047); заборони поширення в мережі Інтернет інформації, якою порушуються особисті немайнові права (проект № 4401).

Стефанчук Р.О. зазначив, що слід подумати і про механізм протидії можливим негативним наслідкам від тотальної цифровізації життя людини [12, с. 44], тобто повна оцифровізація, яка негативне вплине на людей. Цифровий статус людини – це сукупність її спеціальних цифрових модусів як учасника цифрових правовідносин, якими визначається обсяг і зміст наявних у людини цифрових прав, законних інтересів та обов'язків, особливості їх здійснення чи виконання, захисту й охорони. Зазвичай фіксація цифрового статусу людини може відбуватись у низці електронних реєстрів прав (їх обмежень, обтяжень чи інших особливостей здійснення), правочинів, інших юридичних фактів [12, с. 39].

Весь світ активно бореться з гендерною кібер-насиллю. Наприклад, 1 січня 1999 року Каліфорнія стала першим штатом у Сполучених Штатах, який запровадив кримінальну відповідальність за кіберпереслідування. Однак досі не було підписано жодних багатосторонніх або регіональних договорів щодо таких типів кіберзлочинності, як кібердомогання та кіберпереслідування. Деякі країни прийняли власні закони, які безпосередньо зачіпають один або кілька видів кіберзлочинів. Наприклад, Закон Пакистану про запобігання електронним злочинам 2007 року та Закон Нігерії про кіберзлочинність 2015 року передбачають кримінальну відповідальність за кіберпереслідування, а Закон Сінгапуру про захист від домагань 2014 року забороняє кібердомагання.

Ситуація в Україні ідентична. Тим не менш, це не означає, що законодавство України не містить жодних правил, які можна використовувати для захисту від кібернасильства. Відповідальність за кіберзлочини визначена Законом України від 15 жовтня 2017 року "Про основні засади забезпечення кібербезпеки України". У випадку погрози вбивства можна застосувати статтю 129 ККУ. Посилаючись на статтю 161 ККУ, якщо хтось зазнає будь-якого насильства за ознакою статі, гендерної ідентичності, психологічного насильства або погрози заподіяння будь-якої шкоди, він повинен негайно звертатися до поліції. Відповідно до статті 182 ККУ «Про недоторканність приватного життя», сталкінг часто є забороненим. Крім того, закон країни «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків» забороняє дискримінацію за ознакою статі. Цей закон також регулює прояви гендерної дискримінації в Інтернеті. У статті 307 Цивільного кодексу України можна заборонити використання переслідувачем ваших персональних даних, фотографій чи відео без вашого дозволу. Це незаконно використовувати ваші паспортні дані, дані про здоров'я, банківські рахунки та навіть номер телефону. Закон України «Про захист персональних даних» та інші законодавчі акти гарантують захист цих персональних даних. Уповноважена Верховної Ради з прав людини, поліція чи суд – це органи, які відповідають за розповсюдження та захист персональних даних кожного [13].

Крім неправомірного використання персональних даних у соціальних мережах, права на повагу до честі, гідності фізичної особи, також порушується ділова репутація фізичних та юридичних осіб. Серед усіх інших можливих порушення в соціальних мережах, це на перетині порушень етики інтернет-спілкування, моральні норми і правова норма. Тому вирішуємо питання захисту фізичних осіб у соціальних мережах потребує не лише відповідного законодавства, але також має включати правову обізнаність користувачів і достатню підтримку ІТ сфера. На нашу думку, комплекс таких заходів забезпечує належний захист користувачів у соціальних мережах.

Захист немайнових прав у соціальних мережах можливий і без звернення до суду. Наприклад, Стандарти спільноти Facebook передбачають можливість звернення до адміністрації цієї соцмережі мережі зі скаргою на користувача (його обліковий запис), його публікацію або коментар, в якому є загрози громадській чи особистій безпеці, або погрози фізичної шкоди особі, переслідування чи приниження. Матеріали які можуть включати порушення прав осіб і які усуваються адміністрацією у разі скарга включає:

1) сторінки, які ображають окремих осіб;

2) зображення, відредаговані для приниження окремих осіб;

3) фото чи відео із зображенням фізичного насильства, розміщене з метою приниження жертви;

4) оприлюднення особистої інформації з метою шантажу чи переслідування;

5) постійне переслідування шляхом надсилання небажаних повідомлень або прохань додати в друзі [14].

Однак у Заяві про права та обов'язки у Facebook зазначено, що адміністрація не несе відповідальності за будь-які дії користувача, а також будь-які претензії, підстави позову, суперечки з адміністрацією мережі. Все претензії користувачі повинні звертатися виключно до федерального окружного суду Північного округу Каліфорнії або в суд штату Каліфорнія [15, с. 52].

Науковці стверджують, що чітке та обґрунтоване розмежування між правами на захист даних, конфіденційність та ідентичність є надзвичайно важливими. І це не лише заради узгодженості і дієвості правової системи, але особливо заради досягнення всеохоплюючої та надійного захисту усіх аспектів, пов'язаних з особистістю людини [16, с. 1051].

Висновки. Таким чином, компенсація моральної шкоди при порушенні ОНП в умовах цифровізації має місце, компенсація має відбуватися на загальних підставах, крім винятку, що особа може зазнати тільки психічних страждань та переживань, які нічим не будуть відрізнятися від страждань чи переживань в реальному світі. Переслідування особи за допомогою інформаційних технологій завдає ще більше страждань ніж переслідування в реальному житті. На нашу думку необхідно внести зміни в статтю 23 ч. 2 ЦК України Відшкодування моральної шкоди: ч. 2. Моральна шкода полягає: 1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; 2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; 3) у душевних та психічних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів за допомогою інформаційних технологій; 4) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; 5) у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи**.**

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Guide to the Case-Law of the of the European Court of Human Rights. Data protection. Updated on 31 August 2022. P. 73. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Guide_Data_protection_ENG.
2. Sullivan, C. Digital Citizenship and the Right to Digital Identity under International Law. *Computer Law & Security Rev*, *32*(3), 2016 P. 474. URL: https://doi.org/10.1016/j.clsr.2016.02.001.
3. Michalkiewicz-Kadziela, E. & Milczarek, E. Legal boundaries of digital identity creation. *Internet Policy Review.* № 11(1). 2022. URL: https://doi.org/10.14763/2022.1.1614.
4. Andrew P. MacArthur Virtual Reality Creates Potentially Real Legal Issues July 09, 2015. URL: https://www.venable.com/insights/publications/2015/07/virtual-reality-creates-potentially-real-legal-iss.
5. Lemley, Mark A., and Eugene Volokh. "Law, Virtual Reality, And Augmented Reality." *University of Pennsylvania Law Review*, Vol. 166, *JSTOR* №. 5, 2018, pp. 1051–138. URL: http://www.jstor.org/stable/45154957.
6. Nekit K., Ulianova G. & Kolodin D. Website as an object of legal protection by Ukrainian legislation. *Amazonia investiga,* 8 (21), 2019, p. 222–230.
7. Amagyrov A. & Tserempylova E. Some Features of the Public Protection of Personal Intangible Benefits. Pravo – *Jurnal Vysshei shkoly ekonomiki*, No. 3, 2016, p. 13–29.
8. Viktoriia Formaniuk, Oksana Kanienberh-Sandul, Oksana Palii, Anastasiia Borysova & Anna Manuilova. Protection of Personal Non-Property Rights in the Field of Information Communications: *A Comparative Approach. Journal of Politics and Law;* Vol. 13, No. 3; 2020. P. 226–235.
9. Бондарчук Н.В., Радченко О.Ю. Проведення медіації онлайн: міжнародний досвід та перспективи запровадження в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право»*. Випуск 75: частина 3. 2023. С. 158–170. URL: https://visnyk-jurisuzhnu.com/wp-content/uploads/2023/03/27-2.pdf.
10. Маріанна Розумна. Актуальні проблеми та перспективи розвитку альтернативних способів урегулювання спорів в Україні: онлайн-медіація та посередництво. *Підприємництво, господарство і право*. № 9. 2020. С. 151–158.
11. Master Copy Of The Principles And Comments. Fifth session (hybrid) Rome, 7–9 March 2022, UNIDROIT 2022, Study LXXXII – W.G.5 – Doc. 3. p. 9 URL: https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2022/03/W.G.5.-Doc.-3-Master-Copy-Principles-plus-Comments-with-Questions.pdf.
12. Стефанчук Р.О. Інформаційні технології та право: Quo Vadis? *Право України*, 2018. № 1. С. 30–50.

13. Про захист персональних даних. Закон України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2010, № 34, ст. 481.
14. Facebook. Community Standards. [online]. (2020). URL: https://www.facebook.com/communitystandards/recentupdates/violence_criminal_behavior.
15. Milash V. Legal aspects of the emergence and implementation of contractual relations on the Internet. *Legal regulation of relations on the Internet*. Kharkiv: "Law", 2016. p. 52–91.
16. Mark A. Lemley & Eugene Volokh. Law, Virtual Reality, And Augmented Reality. University *Of* Pennsylvania. *Law Review*. Vol. 166. April 2018. No. 5. PP. 1051–1138.

УДК 342.2.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.35

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СПАДКУВАННЯ В ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Вєтчінова О.О.,
здобувачка третього (наукового) рівня освіти
Київського університету інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська Юридична Академія»
ORCID: 0009-0007-5580-8938
e-mail: o.o.vietchinova@gmail.com

Вєтчінова О.О. Правове регулювання спадкування в період воєнного стану в Україні.
У статті досліджується правове регулювання спадкування в Україні в умовах воєнного стану, запровадженого Указом Президента України. Акцентовано увагу на змінах у правовому механізмі спадкових правовідносин, зумовлених особливим правовим статусом держави. Досліджено практичні аспекти роботи нотаріусів за умов відсутності доступу до Спадкового реєстру, регламентовані Порядком вчинення нотаріальних дій та іншими підзаконними актами. Виявлено прогалини у правовому регулюванні, зокрема відсутність чітких механізмів підтвердження неналежного функціонування Спадкового реєстру, що ускладнює нотаріальну практику та може призводити до притягнення нотаріусів до відповідальності. Розглянуто судову практику щодо поважності причин пропуску строку для прийняття спадщини в умовах воєнного стану. Запропоновано внесення змін до законодавства, що унормовує ці аспекти. Розглянуто питання внесення відомостей про заповіти, посвідчені уповноваженими особами в умовах воєнного стану, а також юридичну невизначеність щодо заповітів військовослужбовців, отриманих нотаріусами або ж уповноваженими працівниками органів місцевого самоврядування після завершення воєнного стану. Запропоновано продовжити дію відповідних положень на один рік після припинення воєнного стану. Проаналізовано правовий статус осіб, які мають право посвідчувати заповіти під час воєнного стану, та запропоновано удосконалення законодавства шляхом узгодження Закону України «Про нотаріат» із постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану». Також розглянуто питання видачі свідоцтва про право на спадщину особам, пов'язаним із державою-агресором, та перспективи законодавчого врегулювання цих відносин. З урахуванням іноземного досвіду запропоновано впровадити в Україні особливий вид заповітів, посвідчуваний свідками. Запропоновані зміни спрямовані на забезпечення правової визначеності та ефективного функціонування механізму спадкування в умовах воєнного стану.
Ключові слова: нотаріат, спадкування, спадщина, воєнний стан.

Vietchinova O.O. Legal regulation of inheritance during martial law in Ukraine.
The article examines the legal regulation of inheritance in Ukraine under martial law, introduced by the Decree of the President of Ukraine. Attention is focused on changes in the legal mechanism of inheritance relations due to the state's special legal status. Practical aspects of notaries' work in the absence of access to the Inheritance Register, regulated by the Procedure for Notarial Acts and other subordinate acts, are analyzed. Gaps in legal regulation are identified, particularly the lack of clear mechanisms for confirming the improper functioning of the Inheritance Register, which complicates notarial practice and may lead to notaries being held liable. Judicial practice regarding the validity of reasons for missing the deadline to accept inheritance under martial law is considered. Amendments to legislation to regulate these aspects are proposed. The issue of entering information about wills certified by authorized persons under martial law is examined, along with the legal uncertainty regarding wills of military personnel received by notaries or authorized employees of local self-government bodies after the end of martial law. It is proposed to extend the validity of the relevant provisions for one year after the termination of martial law. The legal status of persons authorized to certify wills during martial law

is analyzed, and legislative improvements are suggested by aligning the Law of Ukraine «On Notariate» with the Cabinet of Ministers of Ukraine's resolution «Certain Issues of Notariate under Martial Law.» The issuance of certificates of inheritance rights to persons associated with the aggressor state and prospects for legislative regulation of these relations are also considered. Taking into account foreign experience, the introduction of a special type of will certified by witnesses in Ukraine is proposed. The suggested changes aim to ensure legal certainty and the effective functioning of the inheritance mechanism under martial law.

Key words: notary, inheritance, legacy, martial law.

Постановка проблеми. Відповідно до Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» [1], затвердженого Законом України від 24 лютого 2022 року № 2102-IX [2], в Україні з 24 лютого 2022 року введено правовий режим воєнного стану, який триває і понині. Три роки перебування України в особливому правовому статусі передбачає адаптацію усіх сфер суспільних відносин до них, зокрема, в частині законодавства. Тож правове регулювання спадкування в період воєнного стану в Україні не стало виключенням і зазнало змін, які потребують детального аналізу, адже спадкування нерозривно пов'язано з правом власності, гарантованим частиною четвертою статті 41 Конституції України [3].

Метою дослідження є аналіз застосування існуючого законодавства України у спадкових правовідносин в умовах воєнного стану та комплексне дослідження проблем у змінах правового регулювання спадкування.

Стан дослідження. Попри той факт, що тема є відносно новою для українського законодавства, вже напрацьовано значний пласт статей та матеріалів теж конференцій авторства І.С. Тімуш, І.В. Коваль, О.О. Кармаза, І.І. Голубенко, О.Ю. Грачова, М.О. Маслова, Л.І. Горпинич, О.Є. Кухарєв, Я.І. Юрова, Л.О. Магдій, І.Я. Бабецька, І.О. Дзера, О.М. Чабан. Всі наявні дослідження переважно мають ознайомлювальний характер, тож залишились неопрацьованими ряд спірних положень законодавства, які буде розглянуто далі.

Виклад основного матеріалу. Конкретні вказівки щодо дій нотаріуса в частині спадкування в умовах воєнного стану відображені у підзаконних нормативно-правових актах, розглянемо окремі з них.

Відповідно до абзацу другого пункту 8 глави 3 розділу ІІ, абзацу другого підпункту 2.7 пункту 2 глави 10 розділу ІІ Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, за відсутності доступу до Спадкового реєстру нотаріус все одно відкриває спадкову справу та здійснює усі інші передбачені законом дії, але з подальшим внесенням відповідних відомостей та перевіркою наявності іншої спадкової справи / заповіту / спадкового договору протягом п'яти робочих днів з моменту відновлення доступу до реєстру. Якщо виявиться, що спадкова справа вже заведена – усі матеріали мають акумулюватись у того нотаріуса, де спадкова справа була заведена раніше [4]. Аналогічні положення розміщені у пункті 1.8 розділу І Положення про Спадковий реєстр [5].

Водночас відповідно до підпункту 7 пункту 1 постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану» строки внесення відомостей до Спадкового реєстру продовжуються на час їх «неналежного функціонування», що має бути підтверджено держателем реєстру – державним підприємством «Національні інформаційні системи» [6]. Тим не менш поза регулюванням залишається ряд питань, які зводять нанівець практичну значимість цих норм:

1) У якій формі та в який строк державне підприємство «Національні інформаційні системи» має повідомити про неналежне функціонування Спадкового реєстру? Чи необхідно періодично самостійно оновлювати веб-сторінку Спадкового реєстру?

2) Що розуміється під «неналежним функціонуванням» – перебої, неможливість вчинення окремих дій чи повне відключення?

3) Яким чином фіксується момент відновлення коректної роботи Спадкового реєстру / повернення доступу до нього? Чи тотожний цей момент моменту, коли нотаріус дізнається про відновлення роботи Спадкового реєстру?

Всі ці питання важливі принаймні задля більш оперативного повернення нотаріусів до роботи із Спадковим реєстром і виключення протиправності притягнення їх до відповідальності. Для внесення ясності пропонуємо викласти підпункт 7 пункту 1 постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану» у наступній редакції:

«*7) визначений законодавством строк для внесення нотаріусом відомостей до єдиних та державних реєстрів, що функціонують у системі Міністерства юстиції, продовжується на підтверджений у спеціальному відведеному підрозділі на офіційному веб-сайті державним підприємством "Національні інформаційні системи" час їх неналежного функціонування (неможливості відкриття державних реєстрів або внесення записів до них);*».

Інший проблемний аспект регулюється пунктом 2.3 розділу ІІ Положення про Спадковий реєстр [5], абзацом п'ятим пункту 8 Порядку державної реєстрації заповітів, спадкових договорів і заведених спадкових справ у Спадковому реєстрі [7]. Так, внесення відомостей про заповіти, посвідчені особами, які в умовах воєнного стану відповідно до законодавства мають право їх посвідчувати, вносяться до Спадкового реєстру тими нотаріусами, які приймають їх на зберігання.

Важливо, що вищезгаданий пункт 8 Порядку державної реєстрації заповітів, спадкових договорів і заведених спадкових справ у Спадковому реєстрі діє до припинення або ж скасування воєнного стану. Виникає цілком доречне питання – як бути із заповітами загиблих військових, які з огляду на складнощі передачі із зони бойових дій отримані лише після воєнного стану.

Вирішити цю проблему можливо шляхом уточнення примітки до пункту 8 Порядку державної реєстрації заповітів, спадкових договорів і заведених спадкових справ у Спадковому реєстрі, поширивши дію абзацу п'ятого пункту 8 на один рік з моменту припинення чи скасування воєнного стану.

Щодо осіб, які мають право посвідчувати заповіти в умовах воєнного стану варто зауважити, що законодавець розкриває лише таке явище як «заповіти, прирівнювані до нотаріально посвідчених» (стаття 40 Закону України «Про нотаріат») [8], не виокремлюючи тих, хто має право посвідчувати заповіти виключно під час воєнного або надзвичайного стану.

Натомість такий перелік надано у пункті 4 постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану». На нашу думку, це якісно видозмінений та розширений перелік із пункту 4 частини першої статті 40 Закону України «Про нотаріат», адже окрім військовослужбовців та за місцем дислокації додано працівників інших органів, які безпосередньо забезпечують національну безпеку та оборону, начальників таборів для військовополонених, а також надано можливість передоручення права посвідчення заповітів.

На нашу думку, треба покращити пункт 4 частини першої статті 40 Закону України «Про нотаріат» шляхом поглинання пункту 4 постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану».

Щодо зупинення процедури спадкування, то абзац четвертий підпункту 1 пункту 1 постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану» як одне з виключень щодо зупинення нотаріальних дій з особами, пов'язаними з державою-агресором, передбачає видачу свідоцтва про право на спадщину. Ця норма діє допоки в парламенті не приймуть закон на врегулювання відносин за участю осіб, пов'язаних з державою-агресором [6].

Перелік осіб, пов'язаних з державою-агресором, наведено у постанові Кабінету Міністрів України «Про забезпечення захисту національних інтересів за майбутніми позовами держави Україна у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації». Так як ми досліджуємо тему спадкування, то обмежимось тим, що критерієм віднесення до таких осіб є виключно громадянство держави-агресора [9].

Станом на момент написання цієї статті відповідний закон ще не прийнято, що дозволяє громадянам держави-агресора успадковувати майно з подальшим потенційним використанням на шкоду національному суверенітету України. Водночас абсолютно безперешкодно успадковувати майно на території України можуть громадяни таких недружніх країн як Республіка Білорусь та Іран, громадяни будь-яких інших країн, які підтримують повномасштабне вторгнення.

Міжнародні стандарти змушують виключати прямо заборону на спадкування, але можна принаймні передбачити особисту явку для прийняття спадщини за місцем знаходження основної спадкової маси в Україні. Таким чином правоохоронні органи затримають підозрюваних або ж майно перейде у власність спадкоємців з України / дружніх країн / у власність держави.

Спадкуванню в період воєнного стану присвячені пункти 20 та 21 Розділу «Прикінцеві та перехідні положення» Цивільного кодексу України [10]. Розглянемо їх детальніше.

Насамперед, позитивним нововведенням вважаємо обчислення строків для прийняття спадщини з моменту реєстрації смерті, а не самої смерті, якщо смерть зареєстрована пізніше ніж через один місяць. Водночас час відкриття спадщини все одно прив'язаний до фактичної дати смерті чи

оголошення особи померлою. Діятиме дане положення навіть протягом 2 років з моменту припинення або скасування воєнного стану.

Також якщо місце відкриття спадщини окуповане, перебуває в зоні бойових дій, то будь-які заяви в межах спадкової справи можна подати будь-якому нотаріусу. Якщо чіткі хронологічні межі початку та завершення перебування місця відкриття спадщини в окупації чи зоні бойових дій у порядку, встановленому законом, визначити не видається можливим, то подача заяв по спадковій справі подається за місцем подання першої такої заяви.

У зв'язку з повномасштабним вторгненням з'явилося нове право для спадкування за Законом України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України». Відповідно до частини четвертої статті 6 цього Закону після отримання свідоцтва про право на спадщину по спадкоємцю приймається рішення про надання компенсації за знищене нерухоме майно, яке мало бути успадковане [11].

Доречне питання у своїй статті піднімають І.С. Тімуш та І.В. Коваль – як приймати спадщину військовослужбовцю, який без ротацій перебуває у зоні бойових дій понад півроку, адже заява про прийняття спадщини подається особисто. Аналогічно постає питання щодо військовополонених чи ув'язнених на території держави-окупанта [12, с. 146].

Зауважимо, що поважність причин пропуску прийняття спадщини можна довести в судовому порядку, тож навіть відсутність законодавчого регулювання зазначеного питання не стоїть на заваді захисту прав та інтересів спадкоємців.

Наявна відповідна практика Верховного Суду в частині поважності пропуску строків прийняття спадщини через вплив повномасштабного вторгнення. Згідно з постановою КЦС ВС від 20 березня 2024 року у справі № 545/1231/23 судом встановлено, що село, у якому проживала позивачка, відносилось до території ведення бойових дій (зокрема, піддавалось бомбардуванням, що призвело до погіршення її стану здоров'я). Ці обставини визнано поважними для пропуску строків прийняття спадщини [13]. Тож переконані, що суди будуть враховувати службу у Збройних силах України чи інших військових формуваннях з метою захисту суверенітету України як поважну обставину пропуску строку прийняття спадщини.

Якщо звернутись до іноземного досвіду, то стаття 700 Цивільного кодексу Іспанії передбачає особливу форму заповіту на випадок загрози смерті. Посвідчується він 5 будь-якими свідками без участі нотаріуса [14]. Такий підхід видається більш гнучким і враховуватиме складні життєві обставини. Його можна впровадити до законодавства шляхом викладення частини третьої статті 1247 Цивільного кодексу України у такій редакції:

«*3. Заповіт має бути посвідчений нотаріусом, іншими посадовими, службовими особами, визначеними у статтях 1251-1252 цього Кодексу, або п'ятьма свідками в обставинах, коли заповідачу загрожує смерть, а інші способи посвідчення недоступні.*».

Також до цієї норми потрібно буде привести у відповідність підзаконні нормативно-правові акти в частині реєстрації такого заповіту.

Висновки. В умовах воєнного стану правове регулювання спадкування в Україні зазнало значних змін, спрямованих на адаптацію нотаріальної практики до реалій воєнного часу. Аналіз відповідних нормативних актів виявив низку проблемних питань, що залишаються неврегульованими, зокрема щодо функціонування Спадкового реєстру, посвідчення заповітів та їх реєстрації, а також правового статусу осіб, які можуть засвідчувати заповіти під час воєнного стану.

Запропоновані зміни до законодавства покликані усунути існуючі правові прогалини. Йдеться, зокрема, про уточнення процедури внесення даних до Спадкового реєстру після відновлення його роботи, визначення осіб, які мають право посвідчувати заповіти у воєнний час, та продовження строків реєстрації заповітів військових. Крім того, важливо врахувати подальшу інтеграцію положень спеціальних урядових постанов у законодавство про нотаріат для підвищення його правової визначеності.

З огляду на викладене, подальша адаптація спадкового законодавства до умов воєнного стану має відбуватися через комплексне доопрацювання нормативної бази з урахуванням практичних викликів, що виникають у діяльності нотаріусів та з огляду на різні життєві обставини спадкоємців та спадкодавців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text (дата звернення: 20.03.2025).
2. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України від 24 лютого 2022 року № 2102-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text (дата звернення: 20.03.2025).
3. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 20.03.2025).
4. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: наказ Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 року № 296/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12#Text (дата звернення: 20.03.2025).
5. Про затвердження Положення про Спадковий реєстр: наказ Міністерства юстиції України від 07 липня 2011 року № 1810/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0831-11#Text (дата звернення: 20.03.2025).
6. Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 року № 164. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2022-%D0%BF#Text (дата звернення: 20.03.2025).
7. Про затвердження Порядку державної реєстрації заповітів, спадкових договорів і заведених спадкових справ у Спадковому реєстрі: постанова Кабінету Міністрів України від 11 травня 2011 року № 491. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/491-2011-%D0%BF#Text (дата звернення: 20.03.2025).
8. Про нотаріат: Закон України від 02 вересня 1993 року № 3425-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 1993, № 39, ст. 383. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text (дата звернення: 20.03.2025).
9. Про забезпечення захисту національних інтересів за майбутніми позовами держави Україна у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації: постанова Кабінету Міністрів України від 03 березня 2022 року № 187. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187-2022-%D0%BF#Text (дата звернення: 20.03.2025).
10. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2003, №№ 40–44, ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 20.03.2025).
11. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: Закон України від 23 лютого 2023 року № 2923-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2023, № 60, ст. 191. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#Text (дата звернення: 20.03.2025).
12. Тімуш І.С., Коваль І.В. Особливості спадкування в умовах воєнного стану в Україні. *Юридичний вісник*, 4 (69) 2023. С. 144–150.
13. Постанова КЦС ВС від 20 березня 2024 року у справі № 545/1231/23: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117823680 (дата звернення: 20.03.2025).
14. Цивільний кодекс Іспанії [Real Decreto de 24 de julio de 1889 por el que se publica el Código Civil]. URL: https://boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1889-4763&p=20180804&tn=2 (дата звернення: 20.03.2025).

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.36

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ВІДВОДУ СУДДІ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Гаврилюк А.В.,
здобувачка вищої освіти
юридичного факультету,
Донецький національний університет імені Василя Стуса
e-mail: aliona.havryliuk10@gmail.com

Зелінська А.О.,
здобувачка вищої освіти
юридичного факультету,
Донецький національний університет імені Василя Стуса
e-mail: angelina2201406@gmail.com

Гаврилюк А.В., Зелінська А.О. Проблемні аспекти відводу судді в цивільному судочинстві України.

Стаття присвячена аналізу проблемних аспектів інституту відводу судді у цивільному процесуальному праві. У статті відвід розглядається як невід'ємний елемент правосуддя та один із механізмів реалізації принципу справедливого судочинства. Адже безсторонній та неупереджений розгляд і вирішення судових справ – один із головних обов'язків кожного судді, а також складова частина присяги судді, порушенням якої визнається, зокрема, вчинення суддею дій, що можуть викликати сумнів у його неупередженості та підірвати довіру до судової влади в цілому з боку громадськості.

Інститут відводу судді є однією з ключових гарантій забезпечення об'єктивності судового розгляду в цивільному процесі України. Водночас, практика його застосування в Україні свідчить про наявність низки проблем, які потребують детального аналізу та вдосконалення. Однією з основних труднощів є баланс між забезпеченням реальної неупередженості суду та недопущенням зловживань процесуальними правами з боку учасників справи.

Зокрема, серед проблем зловживання процесуальними правами можна виділити зловживання правом на відвід, у формі подання сторонами необґрунтованих заяв з метою затягування судового процесу відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 36 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України). Така практика не лише ускладнює здійснення правосуддя, а й підриває довіру до судової влади. Наявність формального підходу до розгляду заяв про відвід також породжує ситуації, коли відводи рідко задовольняються навіть за наявності обґрунтованих підстав.

У статті здійснено спробу виявити недосконалості інституту відводу судді в цивільному судочинстві України на підставі аналізу норм чинного законодавства, судової практики та практики ЄСПЛ. На підставі проведеного аналізу, розглянуто практичні приклади, що вказують на недоліки законодавчого регулювання відводу судді. Запропоновано шляхи удосконалення механізму відводу судді, які спрямовані на конкретизацію підстав для його застосування, удосконалення процедури розгляду заяв про відвід.

Таким чином, стаття підкреслює необхідність удосконалення правового механізму відводу судді для забезпечення справедливого, неупередженого та ефективного судочинства в Україні. Вирішення виявлених проблем сприятиме зміцненню довіри громадян до судової системи, підвищенню рівня правової культури та розвитку правової держави.

Ключові слова: цивільне судочинство, відвід (самовідвід) судді, зловживанням правом.

Havryliuk A.V., Zelinska A.O. Problematic aspects of judge's recusal in civil proceedings of Ukraine.

The article is devoted to the analysis of problematic aspects of the institute of recusal of a judge in civil procedural law. The article considers recusal as an integral element of justice and one of the mechanisms for implementing the principle of fair trial. After all, impartial and unbiased consideration and resolution of court cases is one of the main duties of every judge, as well as an integral part of the judge's oath, which is recognized as a violation, in particular, if a judge commits actions that may cast doubt on his or her impartiality and undermine public confidence in the judiciary as a whole.

The institution of judicial recusal is one of the key guarantees of ensuring the objectivity of court proceedings in civil proceedings in Ukraine. At the same time, the practice of its application in Ukraine shows a number of problems that require detailed analysis and improvement. One of the main difficulties is the balance between ensuring the real impartiality of the court and preventing abuse of procedural rights by the parties to the case.

In particular, among the problems of abuse of procedural rights is the abuse of the right to challenge, in the form of filing unfounded motions by the parties to delay the trial in accordance with clause 5 of part 1 of Article 36 of the Civil Procedure Code of Ukraine (hereinafter – the CPC of Ukraine). This practice not only complicates the administration of justice, but also undermines confidence in the judiciary. The formal approach to consideration of motions for recusal also creates situations when motions for recusal are rarely granted even if there are reasonable grounds.

The article attempts to identify the imperfections of the institute of recusal of a judge in civil proceedings in Ukraine based on the analysis of current legislation, case law and the ECHR case law. Based on the analysis, the author examines practical examples which indicate the shortcomings of legislative regulation of judge's challenge. The author suggests ways to improve the mechanism of judge recusal aimed at specifying the grounds for its application and improving the procedure for consideration of applications for recusal.

Thus, the article emphasizes the need to improve the legal mechanism of judicial recusal to ensure fair, impartial and efficient judicial proceedings in Ukraine. The solution to the identified problems will help to strengthen public confidence in the judicial system, increase the level of legal culture and develop the rule of law.

Key words: civil proceedings, recusal (self-recusal) of a judge, abuse of law.

Постановка проблеми. Стаття 129 Конституції України визначає, що суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права. Ця норма також знайшла відображення в статті 6 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», де зазначено, що суди здійснюють правосуддя незалежно від будь-якого незаконного впливу, на основі Конституції та законів України, а також за засадами верховенства права. Відзначаючи цю норму у нормативно-правових актах, законодавець акцентує увагу на важливості забезпечення незалежності суддів. Саме тому, незалежність суду можна розглядати як принцип, за яким судова влада функціонує окремо від інших гілок влади, законодавчої та виконавчої, і не піддається жодному зовнішньому чи внутрішньому тиску, впливу або втручанню. Відповідно до цього принципу, судді повинні приймати рішення виключно на основі законодавчих норм і фактичних обставин справи, без впливу сторонніх осіб чи органів влади.

З суб'єктивної точки зору незалежність суду вимагає, щоб суддя ухвалював рішення без внутрішніх конфліктів або особистих інтересів. Його рішення не повинні бути зумовлені особистими переконаннями, емоціями чи упередженнями. Суддя не повинен бути зацікавленим у результатах справи і не повинен мати особистих чи професійних мотивів, що могли б спотворити об'єктивність і справедливість його рішень. Діяти він має виключно відповідно до принципів справедливості, законності, дотримуючись норм права, без будь-яких зовнішніх або внутрішніх факторів, що можуть вплинути на неупередженість прийнятого рішення. Така внутрішня незалежність суддів сприяє підвищенню довіри до судової системи та забезпечує рівність усіх перед законом [1].

Законодавець, усвідомлюючи ризики виникнення конфлікту інтересів та порушення принципів незалежності і неупередженості, створив спеціальний механізм — інститут відводу (самовідводу) суддів. Цей механізм спрямований на забезпечення прозорості в судовому процесі, а також на виключення будь-яких ситуацій, що можуть призвести до упереджених рішень суддів через особисті зв'язки чи інші форми зацікавленості. Цей інститут знайшов своє відображення

в Цивільному процесуальному кодексі України, який визначає конкретні підстави для відводу та самовідводу суддів, а також порядок їх застосування.

Метою дослідження є аналіз проблемних аспектів відводу судді в цивільному судочинстві України на підставі аналізу судової практики та формування пропозицій щодо усунення виявлених проблем.

Стан опрацювання проблематики. У статті були використані наукові праці сучасних вчених-цивілістів. Дослідження проблемних аспектів відводу судді в цивільному судочинстві України здійснювали Н. Бачинська, С. Шумський, О. Коптєвський, В. Нікітенко, Д. Моісенко, Л. Андрієвська, В. Миропольський, О. Циркуленко, В. Купін та інші.

Виклад основного матеріалу. Нормативне закріплення визначення поняття «відвід (самовідвід) судді» у ЦПК України відсутнє, проте теорії процесуальної науки відомі різні тлумачення поняття «відвід судді». У доктрині права під відводом судді (суду) зазвичай розуміють передбачені в нормах цивільного процесуального законодавства підстави, за наявності яких суддя не може брати участь у розгляді справи й підлягає відстороненню від процесу за власною ініціативою (самовідвід) або за заявою осіб, які беруть участь у справі [2, с. 121].

У статті 36 ЦПК України визначено підстави за якими суддя не може розглядати справу і підлягає відводу (самовідводу). А саме у випадках, якщо:

1) він є членом сім'ї або близьким родичем (чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, брат, сестра, дід, баба, внук, внучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, член сім'ї або близький родич цих осіб) сторони або інших учасників судового процесу, або осіб, які надавали стороні або іншим учасникам справи правничу допомогу у цій справі, або іншого судді, який входить до складу суду, що розглядає чи розглядав справу;

2) він брав участь у справі як свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, представник, адвокат, секретар судового засідання або надавав стороні чи іншим учасникам справи правничу допомогу в цій чи іншій справі;

3) він прямо чи побічно заінтересований у результаті розгляду справи;

4) було порушено порядок визначення судді для розгляду справи;

5) є інші обставини, що викликають сумнів в неупередженості або об'єктивності судді.

Підстави відводу судді можуть пояснюватись як об'єктивними (наприклад близькі родинні зв'язки), так і суб'єктивними (інші обставини) причинами. Таку позицію займає і ЄСПЛ. У рішенні «Паунович проти Сербії» від 03.12.2019 № 54574/07 ЄСПЛ зазначає «Безсторонність означає відсутність упередженості або прихильності. Її наявність чи відсутність може бути оцінена за суб'єктивним критерієм, де повинні прийматися до уваги особисті переконання і поведінка певного судді, тобто чи мав суддя особисту упередженість в конкретній справі, та об'єктивним критерієм, який визначає, чи надав відповідний суддя достатні гарантії, що дозволяють виключити будь-який сумнів щодо його неупередженості. Стосовно другого критерію, то необхідно встановити, чи існують, крім поведінки самого судді, факти, що потребують доведення, які можуть викликати сумнів у неупередженості судді [3, с. 3].

З огляду на підстави, зазначені у п. 1 і 2 ст. 36 ЦПК України, особливих проблем не виникає, оскільки не важко довести, що суддя є родичем однієї зі сторін судового процесу, а також якщо він брав участь у справі як інший учасник судового процесу. Проблема виникає тоді, коли справа має особистий характер і зумовлений поведінкою судді у конкретній справі [4, с. 434].

Саме суб'єктивний фактор відводу судді є проблемним питанням у цивільному процесуальному праві. Оскільки розуміння неупередженості та незалежності судді не є однаковим у всіх людей, та й самі судді різняться за своїми поглядами та переконаннями, часто відводи сумнівні, або взагалі безпідставні [3, с. 3].

Особливого аналізу потребує четверта підстава відводу, а саме коли суддя прямо чи побічно заінтересований у результаті розгляду справи. Важливо зазначити, що законодавець розрізняє ці два види зацікавленості. Під прямою зацікавленістю судді слід розуміти ситуації, коли суддя безпосередньо очікує вигоду від ухваленого рішення у справі. Така вигода може бути як матеріальною, так і нематеріальною, наприклад, фінансовою, що може включати отримання грошей, подарунків або інших вигод за певне судове рішення. Крім того, може бути ситуація, коли суддя отримує «послугу за послугу», тобто йому надається взаємна вигода за ухвалення рішення на користь однієї зі сторін. Побічна зацікавленість судді може мати місце, коли його інтереси не є безпосередньо пов'язаними з результатом конкретної справи, але існують обставини, що можуть

вплинути на об'єктивність і неупередженість рішення. Така зацікавленість може бути пов'язана з особистими, товариськими чи професійними зв'язками судді з однією зі сторін процесу або з іншими особами, які мають інтерес у результаті справи. Крім того, побічна зацікавленість може виникнути через особисту неприязнь судді до однієї зі сторін, що виникла внаслідок конфлікту, який стався до початку судового процесу. Також, упередженість може бути викликана расовою чи національною приналежністю однієї зі сторін. Доречно зауважити, що конструкція норми побудована таким чином, що охоплює велику кількість різноманітних випадків.

На погляд Циркуненко О. та Купіна В. положення п .5 ч. 1 ст. 36 ЦПК України містить достатньо абстрактні підстави для відводу судді, що може застосовуватись несумлінними учасниками судового процесу для затягування процесу [5, с. 5]. П'ята і остання підстава для відводу (самовідводу) судді звучить так: «якщо є інші обставини, які викликають сумнів в об'єктивності та неупередженості судді». Водночас, Андрієвська Л. та Миропольський В. зазначають, що дана підстава не має точної конкретизації, оскільки до обставин, які виникають сумнів в об'єктивності і неупередженості судді, можна віднести досить широке коло ситуацій. І взагалі, сумнів є суб'єктивним явищем, виникнення якого цілком залежить від внутрішніх моральних настанов та уявлень судді, від його чесності, справедливості, порядності [4, с. 436].

Для розуміння застосування п'ятої підстави для відводу судді, яка вказує на наявність «інших обставин, що викликають сумнів в об'єктивності та неупередженості судді», важливо проаналізувати судову практику, оскільки саме практика застосування цієї норми дає можливість чітко визначити, які ситуації можуть бути визнані підставами для відводу. Так, в ухвалі Соснівського районного суду м. Черкаси у справі № 712/4103/23 від 28 червня 2023 року позивач звернувся із заявою до суду про відвід судді посилаючись на п. 5 ч. 1 ст. 36 ЦПК України. В обґрунтування заявлених вимог про відвід судді позивач в своїй заяві зазначив, що 26 червня 2023 року під час судового засідання, в якому була присутня лише позивач, суддя не допустила до зали судових засідань вільних слухачів в зв`язку з продовженням терміну дії карантину на території України. Заяву було задоволено і суддю, який розглядав справу, відведено [6]. 21 червня 2023 року законної сили набрала ухвала Городоцького районного суду Хмельницької області м. Городок у справі № 672/597/21, у якій сторона спору подала заяву про відвід судді посилаючись на наявність обставин, які викликають сумнів у неупередженості та об`єктивності судді, аргументуючи тим, що суддя вчиняє дії по зібранню доказів в інтересах позивача, призначає почеркознавчі експертизи за відсутності позивачів, притягує до відповідальності та безпідставно накладає штрафи на відповідача, позбавляє представників відповідача права на дослідження доказів. Суд, розглянувши заяву, ухвалив рішення про відмову у задоволенні заяви [7]. В ухвалі Володарсько-Волинського районного суду Житомирської області у справі № 276/23/20 від 17 листопада 2021 року розглянути іншу заяву , у якій позивач звернувся до суду із заявою про відвід головуючого судді за п. 5 ч. 1 ст. 36 ЦПК України. Заява була аргументована тим , що позивач втратив довіру до судді у зв'язку із відмовою судді у задоволенні заяви про забезпечення позову [8].

Неодноразово зустрічається практика, коли із заявою про відвід звертається безпосередньо сам суддя, тобто із заявою про самовідвід. Наприклад, в ухвалі Коропського районного суду Чернігівської області смт. Короп у справі № 735/424/24 19 березня 2024 року розглянуто заяву судді про самовідвід за п. 5 ч. 1 ст. 36 ЦПК України, аргументуючи тим, що в силу службових повноважень, виконуючи обов`язки голови суду суддя з позивачем неодноразово зустрічались на офіційних заходах, підтримували з ним робочі стосунки. Суд задовольнив заяву [9]. Звертаючись до вище викладеного, у даному випадку суддя міг звернути із заявою про самовідвід на підставі за п. 3 ч. 1 ст. 36 ЦПК України, тобто на підставі можливого побічного інтересу через дружні відносини із позивачем, а не за пунктом 5. Також трапляються випадки коли сторона після відмови у відводі судді подає ще декілька заяв про відвід того ж суді. До прикладу, суд Святошинського районного суду м. Києва у справі № 2/759/6679/24 від 06 листопада 2024 року відмовив у заяві позивача про відвід суді на підставі п. 5 ч. 1 ст. 36 ЦПК України. Крім того що позивач не надав відповідні аргументування для відводу суді, так ще й подав декілька послідовних заяв про відвід, що значно затримало судовий процес [10]. Такі дії можна розцінювати як зловживання процесуальними правами, що згідно ч. 1 статті 44 ЦПК України є неприпустимим.

Судова практика свідчить про те, що у більшості випадків заяви про відвід судді, подані на підставі обставин, які викликають сумнів у його об'єктивності та неупередженості, залишаються без задоволення. Це пояснюється тим, що така підстава має оціночний характер і не містить

чітких критеріїв для її застосування. Водночас, у випадках, коли заяви про відвід все ж задовольняються, вони часто фактично підпадають під іншу підставу для відводу, зокрема, наявність у судді побічного інтересу у справі. Крім того, судова практика демонструє, що сторонами процесу нерідко допускається зловживання правом на відвід судді. Деякі учасники судового процесу використовують цю можливість не з метою захисту своїх прав, а для затягування розгляду справи. Такі дії суперечать засадам добросовісності та справедливого судового розгляду, що підриває ефективність судової системи загалом.

Для того щоб уникнути ситуацій, коли норма про відвід судді використовується для затягування судового процесу або тлумачиться неоднозначно, доцільно внести зміни до законодавства, а саме вилучити п. 5 ч. 1 ст. 36 ЦПК України. Наявність цієї підстави дозволяє учасникам процесу зловживати своїми процесуальними правами, оскільки поняття «обставини, які викликають сумнів у об'єктивності та неупередженості судді» є занадто широким і суб'єктивним.

Вилучення цієї підстави зробить перелік підстав для відводу судді вичерпним, що сприятиме більшій правовій визначеності судового процесу. Це дозволить уникнути випадків, коли сторона процесу безпідставно ініціює відвід, намагаючись вплинути на розгляд справи або відсторонити суддю з інших мотивів, не пов'язаних із його дійсною неупередженістю.

Такий підхід сприятиме зміцненню принципу незалежності судової влади, забезпечить стабільність судової практики та запобігатиме недобросовісному використанню механізму відводу. Законодавче уточнення відповідних норм дозволить більш ефективно гарантувати справедливий судовий розгляд і мінімізує ризики процесуальних зловживань. Після вилучення п. 5 ч. 1 ст. 36 ЦПК України ті випадки, які раніше кваліфікувалися за цією підставою, можуть і надалі розглядатися судами, але вже в межах інших норм законодавства, зокрема п. 3 ч. 1 ст. 36 ЦПК України. Зокрема, якщо обставини справи свідчать про можливу зацікавленість судді у її результаті, це може бути підставою для відводу за критерієм наявності побічного інтересу. Така зміна дозволить уникнути оціночних і надто суб'єктивних категорій, що містяться в нинішньому формулюванні п. 5, та забезпечить більш чітке і передбачуване правозастосування.

Висновки. Інститут відводу (самовідводу) судді є важливим механізмом забезпечення незалежності та неупередженості судової влади в Україні. Він спрямований на запобігання можливим конфліктам інтересів, що можуть вплинути на справедливість судового розгляду. Аналіз положень статті 36 ЦПК України свідчить про існування як об'єктивних, так і суб'єктивних підстав для відводу судді.

Встановлені законодавством критерії для відводу судді є досить чіткими у випадках, коли йдеться про родинні зв'язки чи попередню участь у справі. Проте суб'єктивні аспекти, зокрема питання неупередженості та сумнівів щодо об'єктивності судді, залишаються дискусійними, про що висвітлюється в наукових працях та правозастосовчій практиці. Судова практика свідчить про те, що такі заяви часто не задовольняються через відсутність чітких доказів упередженості судді, що створює можливості для маніпуляцій та зловживання процесуальними правами учасниками судового процесу.

Аналіз судової практики виявив випадки зловживання правом на відвід, коли сторони процесу подають необґрунтовані або повторні заяви про відвід судді з метою затягування судового розгляду, що суперечить засадам справедливого судочинства та може підривати авторитет судової влади. Для вдосконалення правового регулювання питання відводу суддів та запобігання зловживанню процесуальними правами, пропонуємо внести зміни до ст. 36 ЦПК України. На наш погляд, випадки відводу судді зазначені у п. 5 ч. 1 ст. 36 ЦПК України підпадають під дію п. 3 ч. 1 ст. 36 ЦПК України, тому вважаємо, що доцільно вилучити п. 5 ч. 1 с. 36 ЦПК України, що зробить перелік підстав для відводу судді вичерпним, сприятиме підвищенню прозорості цивільного процесуального законодавства, зменшить ризики зловживання процесуальними правами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Каталог юридичних позицій Конституційного Суду України (за рішеннями, висновками). 5.5.2.6.4. Незалежність: *Офіційний вебсайт Конституційного Суду України.* URL: https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/55264-nezalezhnist.
2. Коптєвський, О., Нікітенко, В., Моісеєнко, Д. Право відводу суду (судді) у цивільному процесі: проблемні питання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право* 71. 2022. С. 120–124.

3. Бачинська Н., Шумський С. Відвід судді у цивільному процесі: проблемні аспекти. *Актуальні проблеми правознавства* 2. 2023. С. 87–91.
4. Андрієвська, Л.О., Миропольський В. В. Підстави відводу (самовідводу) судді у цивільному процесі україни. *Редакційна колегія: ГВ Старченко, АП Дука Рекомендовано до видання оргкомітетом конференції, протокол № 1 від 23.07. 202*1. С. 434.
5. Циркуненко О.В., Купін В. Відвід судді як гарантія неупередженого судового розгляду. *«Виклики правничої професії в умовах воєнного стану»*. 2022.
6. Ухвала Соснівського районного суду м. Черкаси від 28.06.2023 у справі № 712/4103/23: *Єдиний Державний Реєстр Судових Рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111827621 (дата звернення: 02.03.2025).
7. Ухвала Городоцького районного суду Хмельницької області від 21.06.2023 у справі № 672/597/21: *Єдиний Державний Реєстр Судових Рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111685288 (дата звернення: 02.03.2025).
8. Ухвала Володарсько-Волинського районного суду Житомирської області від 17.11.2021 у справі № 276/23/20: *Єдиний Державний Реєстр Судових Рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101191554 (дата звернення: 02.03.2025).
9. Ухвала Коропського районного суду Чернігівської області від 19.03.2024 у справі № 735/424/24: *Єдиний Державний Реєстр Судових Рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117787631 (дата звернення: 02.03.2025).
10. Ухвала Святошинського районного суду міста Київ від 06.11.2024 у справі № 759/22824/24: *Єдиний Державний Реєстр Судових Рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122839465 (дата звернення: 02.03.2025).

УДК 347.961
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.37

ФІКСАЦІЯ ТЕХНІЧНИМИ ЗАСОБАМИ ПРОЦЕСУ ВСТАНОВЛЕННЯ НОТАРІУСОМ ДІЙСНИХ НАМІРІВ СТОРІН ПРАВОЧИНУ: ПЕРСПЕКТИВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ

Гордієнко Ю.М.,
аспірантка
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-7657-4877
e-mail: j.gordienko1@gmail.com

Гордієнко Ю.М. Фіксація технічними засобами процесу встановлення нотаріусом дійсних намірів сторін правочину: перспективи та особливості.

У статті досліджується питання необхідності проведення фіксації протягом процесу встановлення нотаріусом дійсних намірів сторони/сторін правочину за допомогою технічних засобів. Уже згадана фіксація зможе не просто довести факт здійснення всіх необхідних дій відповідно до чинних вимог законодавства України, а й вирішити всі спірні моменти й суперечності в суді, у разі оскарження дій нотаріуса. Такі проблеми й непорозуміння можуть стосуватися волевиявлення сторони/сторін правочину, відсутності чи наявності будь-якого впливу, примусу або фізичного чи психічного тиску на них. Відтак було підтверджено, що аудіо- чи відеозаписи слугуватимуть ефективним доказом того, що процедура встановлення нотаріусом дійсних намірів сторони/сторін правочину відбулася та ще й була вчинена з урахуванням усіх вимог чинного законодавства й належним чином.

Крім того, у статті зверталася увага, що фіксація - це додатковий захист від шахрайства як сторони/сторін відповідного правочину, так і самого нотаріуса. Це можна пояснити тим, що ризик бути введеним в оману різко знизиться, якщо в нотаріальному архіві буде зберігатися прямий доказ, демонстрація якого в суді дозволить відразу прояснити всю ситуацію та вирішити спір. До того ж не лише дії чи бездіяльність нотаріуса можуть цікавити суд під час розгляду справи, а також та інформація й відповіді на запитання, які надавали самі сторони, їх представники, адвокати або навіть перекладачі, якщо їх участь була необхідною.

Доведена необхідність та ефективність використання фіксації протягом встановлення дійсності намірів вразливих верств населення, які або виступають стороною правочину, або є зацікавленою особою через наявність власного інтересу в посвідченні правочину. Насамперед доцільним буде проводити аудіо- чи відеозапис протягом посвідчення правочинів, стороною якого є люди похилого віку, малолітні або неповнолітні діти, недієздатні або обмежено дієздатні особи.

Підтверджено, що для того, аби якісно впровадити фіксацію в нотаріальний процес, потрібно не тільки прописати її в Законі України «Про нотаріат», а також детально розтлумачити порядок й особливості її проведення та характер зберігання в архіві нотаріуса в Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України.

Ключові слова: встановлення намірів, процедура встановлення нотаріусом дійсних намірів сторін правочину, фіксація, аудіо- та відеозапис, носії для здійснення фіксації, вразливі верстви населення, фіксація як доказ в суді, обов'язковість здійснення фіксації.

Gordienko Ju.M. Technical recording of the process of establishing the true intentions of the parties to a transaction by a notary: prospects and features.

The article examines the issue of the need to record the process of establishing the true intentions of the party/parties to a transaction by a notary using technical means. The aforementioned recording will

not only prove the fact of performing all necessary actions in accordance with the current requirements of the legislation of Ukraine, but also resolve all controversial points and contradictions in court, in the event of appealing the actions of the notary. Such problems and misunderstandings may relate to the will of the party/parties to the transaction, the absence or presence of any influence, coercion or physical or mental pressure on them. Thus, it was confirmed that audio or video recordings will serve as effective evidence that the procedure for establishing the true intentions of the party/parties to a transaction by a notary took place and was also carried out taking into account all the requirements of the current legislation and in a proper manner.

In addition, the article drew attention to the fact that fixation is an additional protection against fraud of both the party/parties to the relevant transaction and the notary himself. This can be explained by the fact that the risk of being misled will be sharply reduced if direct evidence is stored in the notarial archive, the demonstration of which in court will allow to immediately clarify the entire situation and resolve the dispute. In addition, not only the actions or inaction of the notary may be of interest to the court during the consideration of the case, but also the information and answers to questions provided by the parties themselves, their representatives, lawyers or even translators, if their participation was necessary.

The necessity and effectiveness of using fixation during the establishment of the validity of the intentions of vulnerable segments of the population, who are either a party to the transaction or are an interested person due to their own interest in the certification of the transaction, have been proven. First of all, it would be advisable to conduct an audio or video recording during the certification of transactions, the parties to which are elderly people, young or minor children, incapacitated or limitedly capable persons.

It has been confirmed that in order to qualitatively implement fixation in the notarial process, it is necessary not only to prescribe it in the Law of Ukraine «On Notarial Services», but also to explain in detail the procedure and features of its conduct and the nature of storage in the notary's archive in the Procedure for Performing Notarial Actions by Notaries of Ukraine.

Key words: establishment of intentions, procedure for establishing by a notary the true intentions of the parties to a transaction, fixation, audio and video recording, media for fixation, vulnerable groups of the population, fixation as evidence in court, mandatory fixation.

Постановка проблеми. Зазвичай, у тексті правочину міститься інформація про те, що його нотаріальне посвідчення було вчинено згідно законодавства України, без будь-якого тиску й примусу сторони/сторін правочину та згідно її/їх волевиявлення. Проте, хоча дані факти й підтверджуються підписами вказаних осіб безпосередньо під текстом документу, до суду регулярно подаються позови щодо оскарження дій нотаріуса чи з причин неусвідомлення стороною правочину умов і наслідків просвічуваного правочину. На жаль, законодавство України, у тому числі й у сфері нотаріату, не надає інших альтернативних варіантів для підтвердження факту встановлення нотаріусом дійсних намірів сторони/сторін правочину та ще й здійснення процедури належним чином. Крім того, нормативне регулювання не передбачає обов'язкової фіксації за допомогою аудіо- чи відеозапису проведення даної процедури протягом посвідчення правочину.

До того ж, необхідність фіксації встановлення нотаріусом дійсних намірів сторін стає ще необхіднішою, якщо посвідчення відповідного правочину відбувається поза офісом нотаріуса , а стороною виступає особа з вадами здоров'я. Тому виявляється доцільним охарактеризувати особливості проведення фіксації протягом вищезазначеної процедури та передбачити обов'язковість її здійснення в законодавстві України.

Мета дослідження. З огляду на вищевикладене, метою написання даної статті є характеристика особливостей здійснення фіксації процесу встановлення нотаріусом дійсних намірів сторони/сторін правочину технічними засобами. Зрештою проведений аналіз має показати необхідність нормативного закріплення обов'язковості проведення фіксації протягом вищевказаної процедури в законодавстві України, у тому числі й у сфері нотаріату.

Стан опрацювання проблематики. Окремі питання даної проблематики досліджували такі вітчизняні вчені, як: Є.І. Білозерська, О.В. Красногор, В.Д. Степаненко, С.Я. Фурса та інші. У публікаціях указаних науковців аналізувалися причини для здійснення фіксації протягом встановлення нотаріусом дійсних намірів сторони/сторін правочину; розглядалися приклади тих правочинів, протягом посвідчення яких фіксація має здійснюватися обов'язково, та зверталася увага на порядок зберігання носіїв з відповідними аудіо- та відеозаписами в архіві нотаріуса.

Виклад основного матеріалу. Насамперед розпочати аналіз варто з того, як саме довести факт виконання певним нотаріусом свого обов'язку згідно із статтею 44 Закону України «Про нотаріат», якщо виникає така потреба. Ще складніша ситуація трапляється, наприклад, під час судового розгляду справи, коли потрібно навести докази здійснення останнім усіх необхідних дій та ще й належним чином.

Звісно, що довести просто факт встановлення нотаріусом дійсних намірів сторони/сторін правочину на сьогоднішній день не складає великої проблеми. Насамперед у тексті договорів, довіреностей чи інших видів правочинів нотаріуси зазвичай перераховують перелік потрібних статей законодавства у сфері нотаріату або таких галузей права, як цивільне, сімейне, господарське та інші. Ці чітко наведені статті завжди зазначаються із застереженням, що сторона відповідного правочину ознайомлена з їх змістом та він їй зрозумілий.

На відміну від доказу лише тільки факту проведення нотаріусом процедури встановлення дійсних намірів сторони/сторін правочину в суді, варто зауважити, що довести законність і правильність її вчинення та здійснення належним чином – це вже зовсім іншого рівня питання. На сьогодні більшість нотаріусів, щоб себе перестрахувати та ще максимально збільшити доказовість факту здійснення ними процедури встановлення дійсних намірів сторони/сторін того чи іншого правочину, додають до його тексту речення чи навіть абзаци з необхідним змістом. Найчастіше дані частини документу містять інформацію, що стороні/сторонам зрозуміло зазначене в правочині, його істотні умови та правові наслідки, які настануть чи можуть бути в майбутньому. У договорах важливо також зазначити, що він не носить характер фіктивного або удаваного правочину, укладається без будь-якого застосування примусу, фізичного чи психічного тиску, а написане повністю відповідає волевиявленню та намірам його сторін, про що й свідчать їх особисті підписи під текстом відповідного правочину.

Продовжуючи розвиток цієї теми, варто також розглянути необхідність та перспективу впровадження в законодавство України в сфері нотаріату та безпосередньо в саму нотаріальну практику можливості фіксації ходу нотаріального процесу загалом та самої процедури встановлення нотаріусом дійсних намірів сторін зокрема. Зважаючи на те, що фіксація судового засідання технічними засобами звукозапису є обов'язковою умовою належного розгляду справи судом, вважаю за доцільне також проводити фіксацію під час посвідчення окремих видів правочинів [1, с. 153]. Аудіо- чи відеозапис технічними засобами за потреби може бути вагомим та прямим доказом факту здійснення нотаріусом процедури встановлення дійсних намірів сторони/сторін відповідного правочину та ще й належним чином і згідно з волевиявленням клієнтів.

Беручи до уваги вищесказане, серед причин для впровадження в законодавство України у сфері нотаріату необхідності здійснення фіксації технічними засобами процедури встановлення нотаріусом дійсних намірів сторони/сторін правочину можна навести такі:

1. Варто наголосити, що нотаріус завжди має вчиняти всі необхідні дії протягом нотаріального процесу, згідно із законом, сумлінно, належним чином та дотримуючись всіх необхідних правил, щоб убезпечити себе від майбутніх оскаржень власних дій у судовому порядку. Важливо не забувати про те, що на відміну від державних нотаріусів, приватні будуть самі відповідати за шкоду й негативні наслідки, які трапилися з їх провини в результаті здійснення нотаріального процесу, та ще й усім своїм майном. Зважаючи на вищесказане та враховуючи кількість судових позовів, у яких нотаріус може бути залучений як третя сторона або навіть виступати відповідачем, запровадити фіксацію як захист для нотаріуса від необґрунтованих оскаржень його дій може бути доцільним і корисним [1, с. 153]. Крім того, аудіо- чи відеозапис за допомогою технічних засобів слугуватиме ефективним доказом того, що процедура встановлення нотаріусом дійсних намірів сторони/сторін правочину була вчинена з урахуванням усіх вимог чинного законодавства. Уже згадана фіксація зможе не просто довести факт здійснення всіх необхідних дій та відповідно до чинних вимог, а й вирішити всі спірні моменти та суперечності в суді. Такі проблемні моменти в контексті даної тематики можуть стосуватися волевиявлення сторони/сторін правочину, відсутності чи наявності будь-якого впливу, примусу або фізичного чи психічного тиску на них. Варто зауважити, що особисті підписи сторін під текстом правочину вже самі по собі є доказами підтвердження ними законності його посвідчення, але наявність у архіві нотаріуса, наприклад, аудіозапису з підтвердженням усіх цих фактів, - це безспірно вдале поєднання.

2. Вважаємо, що фіксація процедури встановлення нотаріусом дійсності намірів сторони/сторін на цифровий носій – це додатковий захист від шахрайства як згаданих клієнтів, так і са-

мого нотаріуса. Ризик бути введеним в оману різко знизиться, якщо в нотаріальному архіві буде зберігатися прямий доказ, демонстрація якого в суді дозволить відразу прояснити всю ситуацію та вирішити спір. Таким чином, просто втрачається сенс вдаватися до маніпуляцій, якщо обман буде викрито та ще й доведеться платити значні кошти як стороні, що програла в суді. Цікавим є ще той момент, що сам факт наявності зафіксованого нотаріального процесу чи його частини може дозволити зменшити кількість судових спорів через зниження рівня маніпуляцій і звернень до суду. У результаті збільшиться відсоток врегулювання спорів позасудовим шляхом, що не буде суперечити принципу безспірності нотаріального процесу, адже нотаріусом уже було вчинено всі необхідні нотаріальні дії, правочин посвідчено, а нотаріальний процес пройшов усі свої стадії. Водночас сама фіксація процедури встановлення дійсних намірів сторін за допомогою технічних засобів якраз таки буде доведенням безспірності відповідного нотаріального провадження з посвідчення правочину [2, с. 15].

3. Як уже зазначалося вище, фіксація може бути ефективним доказом того, що нотаріус, дійсно, встановлював наміри сторони/сторін відповідного правочину та протягом цієї процедури здійснив усі необхідні дії відповідно до чинного законодавства України. Проте не лише дії чи бездіяльність нотаріуса може цікавити суд під час розгляду справи, а також та інформація й відповіді на запитання, які надавали самі сторони, їх представники, адвокати або навіть перекладачі, якщо їх участь була необхідною. При цьому, хоча дійсність намірів перекладача не встановлюється, а за своїм статусом вони є особами, які сприяють нотаріусу в здійсненні нотаріального процесу, фіксація їх усного перекладу може бути доцільною. Якщо аналізувати ситуацію, коли нотаріус володіє іноземною мовою в обсязі достатньому для вчинення нотаріальної дії, то аудіо- чи відеозапис самого процесу встановлення дійсних намірів сторони/сторін правочину може виявити недоліки перекладу, нерозуміння клієнтом того, що каже нотаріус і навпаки. Така ситуація й з недоліками перекладу тексту особою, яка має відповідний диплом та знання іноземної мови. Відмінним є те, що нотаріус не розуміє сказаного чи написаного відповідною мовою й лише «сподівається» на доброчесність, досвідченість та досконалі знання відповідного перекладача або сурдоперекладача. Фактично нотаріус опиняється в ситуації, коли єдиним зв'язком між усвідомленням стороною/сторонами правочину його істотних умов, змісту та правових наслідків, розумінням цим клієнтом сказаного чи запитуваного нотаріусом і навпаки є стороння особа-перекладач. Таким чином, вважаємо надзвичайно ефективним використання фіксації під час встановлення нотаріусом дійсності намірів сторони/сторін правочину, у контексті доведення порушень у даній процедурі з вини перекладача чи сурдоперекладача.

4. Ще однією причиною для впровадження в законодавство України у сфері нотаріату необхідності здійснення фіксації є збільшення рівня безпеки вразливих верств населення, які або виступають стороною правочину, або є зацікавленою особою через наявність власного інтересу в посвідченні правочину. Відтак доцільним буде аудіо- чи відеозапис встановлення дійсних намірів протягом посвідчення правочинів, стороною якого є люди похилого віку, малолітні або неповнолітні діти, недієздатні або обмежено дієздатні особи. Права, свободи та інтереси таких категорій людей потрібно охороняти ще сумлінніше через поважний вік або недосягнення ними повної цивільної дієздатності, наявності стійких або тимчасових розладів психіки, хвороб або вад здоров'я та інших причин. Вразливість цих осіб полягає в тому, що вони можуть не повністю усвідомлювати значення, зміст і всі істотні умови правочину та ті правові наслідки, які можуть настати для них у майбутньому. Інтереси всіх вищезазначених осіб у нотаріальному процесі будуть обов'язково відстоювати та репрезентувати представники, окрім неповнолітніх, які мають повну цивільну дієздатність, та людей похилого віку. Ситуація виходить чимось схожа на запрошення перекладачів для спілкування з іноземцями й усного перекладу розмови між нотаріусом та стороно/сторонами правочину, адже що дійсність намірів перекладачів, що безпосередньо представників нотаріусом не встановлюється. За наявності представників чи адвокатів нотаріусом з'ясовуються задуми й волевиявлення лише довірителей, тобто сторін відповідного договору, волевиявлення яких прописане у відповідній довіреності, коли йдеться про договірне представництво. Таким чином, між нотаріусом і стороною знову знаходиться «особа-посередник», що не дає змогу комунікувати з довірителем напряму, установити його наміри безпосередньо, а також не дає такої впевненості, як при особистому спілкуванні.

Варто зауважити, що виявляється доцільним чи навіть необхідним здійснювати фіксацію як процедури встановлення нотаріусом дійних намірів сторони/сторін, так і самого нотаріально-

го провадження щодо правочинів, посвідчення яких відбувається з виїздом поза межами офісу нотаріуса. До прикладу можна навести посвідчення заповіту за місцем проживання заповідача, де будуть відбуватися всі необхідні процедури, включно із з'ясуванням задумів та намірів сторони [1, с. 153]. Про наявність і використання технічного пристрою для фіксації при здійсненні згаданої процедури протягом нотаріального процесу слід зазначати в посвідчувальному написі на відповідному заповіті [4, с. 183; 5, с. 62]. Під час посвідчення заповіту варто було б провести фіксацію процедури встановлення намірів нотаріусом за допомогою аудіо- чи відеозапису, адже в таких випадках заповідачем виступає або особа, яка не може фізично бути присутньою в офісі нотаріуса в силу похилого віку, або яка має вади здоров'я. Фіксація в даному випадку слугуватиме додатковим захистом від шахрайств та оскарження заповіту до суду з метою визнання його недійсним з боку родичів, яких не влаштовує його зміст, правові наслідки чи сам спадкоємець. У випадку, коли незадоволених осіб все ж таки не переконає той факт, що їх бабусю чи дідуся ніхто та ні до чого не примушував, то вони мають право подати позов до суду. Проте як відповідь на оскарження на вимогу суду нотаріусом у якості доказу буде наданий відповідний аудіо- чи відеозапис, на якому було зафіксовано останнє волевиявлення заповідача та відповідний документ з архіву – заповіт, для можливості порівняння написаного тексту з почутим на пристрої.

Слід зазначити, що для того, аби якісно впровадити фіксацію в нотаріальний процес, потрібно не тільки прописати її в Законі України «Про нотаріат», а також детально розтлумачити порядок і особливості її проведення в Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України. Варто обов'язково розписати види носіїв, де може зберігатися відео- та аудіозапис у архіві нотаріуса, до яких у вітчизняній юридичній доктрині відносять: карту флеш-пам'яті, перфокарту, перфострічку, магнітний, оптичний, магнітно-оптичний накопичувач та інше [6, с. 202]. На нашу думку, одними з найкращих носіїв є флешки, адже їх можна легко придбати, більшість вміють ними користуватися, а невеликий розмір дозволятиме зручно зберігати їх в архіві нотаріуса. Доцільно припустити, що в разі запровадження фіксації на законодавчому рівні, усі носії потрібно буде зберігати та робити для всіх них опис, як це здійснюється з документами за номенклатурою. У такому описі необхідно зазначати під час якого правочину зроблено той чи інший запис, а також у самому внутрішньому описі відповідної групи справ вказувати про кількість носіїв, доєднаних до цього тому. Крім того, щоб унеможливити зміну інформації на цифрових носіях та для збільшення рівня безпеки запису, логічно було б зазначити обов'язковість застосування електронного цифрового підпису на файлі [2, с. 16]. Іншим питанням для обговорення може бути те, що не всі нотаріуси матимуть бажання займатися фіксацією процесу встановлення намірів сторін правочину та зберігати відповідні пристрої у своєму архіві. Водночас техніка також не завжди є надзвичайно надійним супутником і може вийти з ладу, адже записи треба буде зберігати стільки, скільки зберігатимуться відповідні правочини, тому навряд чи витримає флешка 75 років. Відкритим залишається питання, що робити через 10 чи 20 років, якщо технології зміняться й флешка взагалі стане непотрібною, як у наш час касети та диски, та як передавати всі ці записи до державного нотаріального архіву: їх будуть зберігати на первинних носіях чи додавати до єдиної системи?

З урахуванням викладеного, варто зазначити, що перед запровадженням будь-якого нового явища або процедури та їх законодавчим закріпленням потрібно врахувати багато важливих та суперечливих моментів. Проте якщо говорити про нормативне закріплення фіксації технічними засобами як протягом нотаріального процесу загалом, так і щодо процедури встановлення нотаріусом дійсних намірів сторін правочину зокрема, то відповідь однозначно має бути позитивною, попри складнощі в зберіганні. Однак, якщо законом обов'язкова фіксація все ж таки не буде передбачена, то питання можливості її здійснення факультативно може та має узгоджуватися сторонами відповідного правочину в кожному конкретному випадку [1, с. 153; 3, с. 512].

Відтак найбільш доцільними та корисними аудіо- чи відеозйомки будуть протягом посвідчення наступних правочинів:

- Для яких законом передбачена обов'язкове нотаріальне посвідчення: договори відчуження нерухомого майна, довіреності, заповіти та інші.
- Стороною яких є малозахищені верстви населення, що або виступають стороною, або зацікавленою особою через наявність власного інтересу в посвідченні відповідного правочину. До так званої «вразливої» категорії осіб відносяться: люди похилого віку чи з вадами здоров'я, малолітні або неповнолітні діти, недієздатні або обмежено дієздатні особи та інші.
- Для посвідчення яких нотаріус має здійснювати виїзд за межі власного офісу через про-

блеми із здоров'ям сторони правочину. Найчастіше за місцем проживання чи перебування особи посвідчуються заповіти або довіреності, хоча може бути й будь-який інший правочин.

Висновки. Отже, за результатами проведеного дослідження було охарактеризовано особливості здійснення фіксації процесу встановлення нотаріусом дійсних намірів сторони/сторін правочину технічними засобами. Крім того, проаналізовано та зазначено проблемні питання в цій сфері та шляхи їх вирішення, розглянуті варіанти вибору носіїв для зберігання аудіо- та відеозаписів у архіві приватного нотаріуса. Важливо зазначити, що питання фіксації процедури встановлення дійсних намірів має бути законодавчо закріплене як обов'язкове щодо вищезазначених випадків посвідчення правочинів. Однак, якщо законодавець все ж таки не передбачить обов'язкової фіксації, то питання можливості її здійснення факультативно може та має узгоджуватися сторонами відповідного правочину в кожному конкретному випадку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Красногор О.В. Фіксація нотаріального процесу технічними засобами як доказ волевиявлення його учасників. 2016. *МЕН* № 4 (88). С. 153-154.
2. Степаненко В.Д. Фіксація нотаріального процесу технічними засобами як одна з умов його достовірності. *Юридична Україна.* 2015. № 3. С. 14–18.
3. Фурса С.Я. Теорія нотаріального процесу. Науково-практичний посібник /За заг.ред. С.Я. Фурси. – К.: Алерта; Центр учбової літератури, 2012. 920 с. URL: https://westudents.com.ua/knigi/466-teorya-notaralnogo-protsesu-fursa-sya.html.
4. Фурса С.Я. Загальні правила вчинення нотаріальних дій. *Нотаріальний процес. Теоретичні основи. К.: Істина.* 2002. С. 117–228.
5. Фурса С.Я. Нотаріальна процедура посвідчення заповітів. *Спадкове право: нотаріат. Адвокатура. Суд. Київ. Видавець С.Я. Фурса. КНТ.* 2008. С. 61-62.
6. Білозерська Є.І. Фіксація нотаріального процесу технічними засобами як одна із умов його достовірності. *Вісник Вищої ради юстиції.* 2011. № 1 (5). С. 200–206.

УДК 347.643
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.38

ПРОБЛЕМИ ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ В СІМЕЙНІ ФОРМИ ВИХОВАННЯ

Драпатий Н.В.,
аспірант кафедри цивільно-правових дисциплін
Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0008-5192-0129

Драпатий Н.В. Проблеми влаштування дітей з інвалідністю в сімейні форми виховання.
У статті розглянуто сучасний стан правового регулювання влаштування дітей у сімейні форми виховання в Україні в тому числі дітей з інвалідністю. Проаналізовано українське законодавство, міжнародні норми, зокрема Конвенцію ООН про права дитини, яка визначає пріоритет найкращих інтересів дитини при ухваленні будь-яких рішень щодо її майбутнього. Увагу приділено питанням негайного відібрання дітей у разі загрози їх життю та здоров'ю, а також вибору подальшої форми їхнього влаштування.

Досліджено переваги сімейних форм виховання, таких як прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу та тимчасове влаштування до сім'ї фактичного вихователя. Визначено ключові аспекти їхнього впливу на емоційний, соціальний та особистісний розвиток дитини. Окремо проаналізовано труднощі влаштування дітей з інвалідністю, включаючи проблеми інклюзивної освіти, соціальної адаптації та фізичної доступності, низького рівня адаптації державних закладів, проблеми правового регулювання.

Виявлено системні проблеми, що перешкоджають ефективному влаштуванню дітей з інвалідністю у сімейне середовище, зокрема недостатню державну підтримку, обмежену кількість прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, низький рівень підготовки фахівців.

Визначено ключові аспекти, що потребують удосконалення, зокрема комплексний міжвідомчий підхід, посилення соціального та матеріального забезпечення сімей, розвиток інклюзивної освіти та адаптація законодавства.

Запропоновано заходи, спрямовані на покращення умов виховання дітей з інвалідністю у сімейних формах виховання, що сприятиме їхній успішній соціалізації та реалізації прав.

Автор робить висновок, що влаштування дітей з інвалідністю є важливим, тому що воно сприяє їхньому гармонійному розвитку, соціалізації та самореалізації. Інклюзивна освіта забезпечує рівні можливості для всіх дітей, допомагає їм розвивати навички, необхідні для майбутнього життя, та сприяє толерантному суспільству.

Правильна підтримка таких дітей дозволяє їм розкрити свій потенціал, отримати якісну освіту та інтегруватися в суспільство, а ключовим аспектом всього цього передує перебування дитини в сімейних формах виховання. Таким чином, забезпечення належних умов для дітей з інвалідністю є не лише питанням справедливості, а й важливим кроком до створення інклюзивного суспільства.

Ключові слова: прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, опікун, піклувальник, батьки, діти з інвалідністю.

Drapatiy N.V. Problems of placing children with disabilities in family forms of upbringing.
The article examines the current state of legal regulation of the placement of children in family forms of upbringing in Ukraine, including children with disabilities. Ukrainian legislation and international norms are analyzed, in particular the UN Convention on the Rights of the Child, which determines the priority of the best interests of the child when making any decisions regarding his or her future. Attention is paid to the issues of immediate removal of children in case of threat to their life and health, as well as the choice of further form of their placement.

The advantages of family-based forms of upbringing, such as foster families, family-type orphanages, and temporary placement with the family of the actual caregiver, are investigated. Key aspects of their impact on the emotional, social, and personal development of the child are identified. The difficulties of placing children with disabilities were separately analyzed, including problems of inclusive education, social adaptation and physical accessibility, low level of adaptation of state institutions, and problems of legal regulation.

Systemic problems have been identified that hinder the effective placement of children with disabilities in a family environment, including insufficient state support, a limited number of foster families and family-type orphanages, and a low level of specialist training.

Key aspects that require improvement have been identified, including a comprehensive interagency approach, strengthening social and material support for families, developing inclusive education, and adapting legislation.

Measures have been proposed to improve the conditions for raising children with disabilities in family forms of upbringing, which will contribute to their successful socialization and realization of rights.

The author concludes that the placement of children with disabilities is important because it contributes to their harmonious development, socialization and self-realization. Inclusive education provides equal opportunities for all children, helps them develop the skills necessary for future life, and contributes to a tolerant society.

Proper support for such children allows them to reach their potential, receive a quality education, and integrate into society, and a key aspect of all this is the child's stay in family forms of upbringing. Thus, ensuring appropriate conditions for children with disabilities is not only a matter of justice, but also an important step towards creating an inclusive society.

Key words: foster family, family-type orphanage, guardian, custodian, parents, children with disabilities.

Постановка проблеми в загальному вигляді. На сьогоднішній день питання відібрання дітей від батьків та їхнє влаштування є вкрай важливим. З кожним днем велика кількість дітей влаштовується в заклади та сімейні форми виховання, однак проблемним залишається питання влаштування дітей з інвалідністю.

Кожна дитина мала би виховуватися в сім'ї, однак якщо за певних обставин сім'я не може забезпечити належне виховання, проживання та розвиток дитини, то така дитина заслуговує на сімейний затишок, яким на сьогоднішній день можуть виступати сімейні форми.

В Україні створено багато сімейних форм виховання, однак мізерна кількість для дітей з інвалідністю. Тому актуальним є питання влаштування дітей з інвалідністю в сімейні форми, що є **метою** нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день в Україні питання влаштування дітей в сімейні форми виховання набуло нового значення. Налагоджений механізм захисту прав дітей та встановлений порядок реагування на порушення прав дітей зі сторони батьків, або осіб, які їх замінюють.

В статті 3 Конвенції ООН про права дитини встановлено, що в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини. Стаття 18 Конвенції про права дитини передбачає, що батьки несуть основну відповідальність за виховання дитини. Інтереси дитини є предметом їх основного піклування [1].

Відповідно до положень Постанови Пленуму Верховного Суду України від 30.03.2007 № 3 «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» встановлено, що ухилення батьків від виконання своїх обов'язків має місце, коли вони не піклуються про фізичний і духовний розвиток дитини, її навчання, підготовку до самостійного життя, зокрема: не забезпечують необхідного харчування, медичного догляду, лікування дитини, що негативно впливає на її фізичний розвиток як складову виховання; не спілкуються з дитиною в обсязі, необхідному для її нормального самоусвідомлення; не надають дитині доступу до культурних та інших духовних цінностей; не сприяють засвоєнню нею загальновизнаних норм моралі; не виявляють інтересу до її внутрішнього світу; не ство-

рюють умов для отримання нею освіти. Зазначені фактори, як кожен окремо, так і в сукупності, можна розцінювати як ухилення від виховання дитини лише за умови винної поведінки батьків, свідомого нехтування ними своїми обов'язками [2].

Саме ухилення батьків від виконання ними батьківських обов'язків, жорстоке поводження з дітьми, нехтування, порушення базових прав і потреб дітей призводить до того, що потрібно вирішувати питання про негайне відібрання дітей від батьків.

Якщо виникла безпосередня загроза життю та здоров'ю дитини, орган опіки та піклування, якому стало відомо про це, приймає рішення про негайне відібрання дитини у батьків або осіб, які їх замінюють.

Для прийняття рішення про негайне відібрання дитини у батьків або осіб, які їх замінюють, служба у справах дітей негайно після отримання повідомлення про безпосередню загрозу життю або здоров'ю дитини разом з уповноваженим підрозділом органів Національної поліції, фахівцем із соціальної роботи, представниками закладу охорони здоров'я проводить оцінку рівня безпеки дитини. До проведення оцінки рівня безпеки дитини можуть бути додатково залучені уповноважені суб'єкти в межах своїх повноважень.

У разі виявлення (підтвердження) за результатами оцінки рівня безпеки дитини фактів безпосередньої загрози її життю або здоров'ю та потреби у вжитті невідкладних заходів до забезпечення її безпеки дитина може бути невідкладно направлена до закладів охорони здоров'я для обстеження стану її здоров'я, надання необхідної медичної допомоги в стаціонарних умовах та документування фактів жорстокого поводження з нею або тимчасово влаштована.

Після вжиття невідкладних заходів до забезпечення безпеки дитини служба у справах дітей в той же день подає районній, районній у мм. Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчому органу міської, районної у місті (в разі утворення) ради, сільській, селищній раді об'єднаної територіальної громади клопотання про невідкладене відібрання дитини у батьків або осіб, які їх замінюють. Після надходження клопотання уповноважена особа районної, районної у мм. Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчого органу міської, районної у місті (у разі утворення) ради, сільської, селищної ради об'єднаної територіальної громади протягом одного дня розглядає порушене питання та приймає відповідне рішення.

Про відібрання дитини у батьків або осіб, які їх замінюють, орган опіки та піклування того ж дня письмово інформує органи прокуратури за місцем проживання дитини та у семиденний строк після прийняття рішення звертається до суду з позовом про позбавлення батьків чи одного з них батьківських прав, про відібрання дитини в матері, батька без позбавлення батьківських прав.

Служба у справах дітей за участю інших структурних підрозділів районної, районної у мм. Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчого органу міської, районної у місті, сільської, селищної ради, у тому числі об'єднаної територіальної громади здійснює підготовку документів для звернення органу опіки та піклування до суду про позбавлення батьків чи одного з них батьківських прав або відібрання дитини у матері, батька без позбавлення їх батьківських прав.

У разі прийняття судом рішення про відібрання дитини у батьків без позбавлення їх батьківських прав служба у справах дітей протягом тижня інформує центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді за місцем проживання сім'ї для надання соціальних послуг сім'ї. Результати проведеної центром соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді роботи враховуються службою у справах дітей під час підготовки висновку про доцільність поновлення або позбавлення батьків батьківських прав.

Якщо протягом року після прийняття судом рішення про відібрання дитини у батьків не усунені причини, які перешкоджали належному вихованню дитини її батьками, служба у справах дітей за місцем походження дитини, позбавленої батьківського піклування, зобов'язана вжити заходів до позбавлення батьків їх батьківських прав (п.8) [3].

Після того, як було вжито такий захід як негайне відібрання дитини від батьків, залишається вирішити вкрай важливе питання, а саме влаштування дитини. В законодавстві України визначено низку форм влаштування дітей від державних закладів до форм наближених до сімейних, отже залишається тільки вибрати форму влаштування.

На сьогоднішній день пріоритетом виступають форми влаштування наближені до сімейних, оскільки влаштування дітей в сімейні форми виховання, такі як усиновлення, прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу або сім'ю фактичного вихователя, є вкрай важливим з кількох причин:

1. Емоційна підтримка: діти потребують емоційного зв'язку та стабільної підтримки, яку можуть надати сімейні форми виховання. Це допомагає їм відчути себе в безпеці і зменшує стрес.

2. Соціалізація: сімейне виховання сприяє розвитку соціальних навичок у дітей. Вони навчаються взаємодіяти з іншими людьми, розуміти й поважати різні точки зору.

3. Індивідуальний підхід: у сімейних формах виховання можливий більш індивідуальний підхід, що дозволяє враховувати особливості кожної дитини, її потреби та інтереси.

4. Створення стабільного середовища: діти, які виховуються в сімейних умовах, зазвичай мають більше можливостей для отримання стабільного і сприятливого середовища для розвитку.

5. Формування здорових стосунків: сімейні форми виховання сприяють формуванню здорових стосунків між дорослими і дітьми, що є важливим для майбутнього розвитку дитини.

6. Запобігання травм: діти, які зростають у сімейних умовах, мають менше шансів на травматичні переживання, що часто супроводжують перебування в інтернатних закладах.

Однак слід зауважити, що не завжди є можливість влаштування дитини в сімейні форми виховання, оскільки дитина має певні вади та особливі потреби.

В статті 1 Закону України «Про охорону дитинства» визначено, що дитина з інвалідністю – це дитина зі стійким розладом функцій організму, спричиненим захворюванням, травмою або вродженими порушеннями розумового чи фізичного розвитку, що зумовлюють обмеження її нормальної життєдіяльності та необхідність додаткової соціальної допомоги і захисту [4].

Влаштування дітей з інвалідністю - це важливий аспект забезпечення рівних можливостей для всіх дітей у суспільстві. Це питання включає в себе різні аспекти, зокрема:

Інклюзивна освіта – забезпечення доступу до навчання для дітей з інвалідністю в загальноосвітніх школах з урахуванням їх індивідуальних потреб. Це передбачає адаптацію навчальних програм, використання спеціальних методик, надання допомоги вчителів-асистентів та інших фахівців.

Стосовно дітей з інвалідністю існує негативне ставлення з боку інших людей, а також стереотипи і хибні погляди з приводу можливостей осіб з інвалідністю: що вони можуть, а чого не можуть. «Освіта має надаватися в межах можливого, у загальноосвітніх школах без будь-якого вияву дискримінації стосовно дітей та дорослих осіб з інвалідністю», – така офіційна позиція європейської спільноти була висловлена ЮНЕСКО та Комісією з прав людини. «Оскільки у більшості випадків інвалідність як така не є перешкодою, дискримінація – ось що перешкоджає дитині отримати освіту в загальній системі» [5].

Соціальна адаптація – створення умов для нормального соціалізації дітей з інвалідністю через участь у громадських, культурних та спортивних заходах, що сприяє розвитку їх комунікативних навичок.

Фізична доступність – створення без бар'єрного середовища в освітніх, культурних і громадських установах, що дозволяє дітям з інвалідністю активно брати участь у різних діяльностях.

Підтримка батьків-вихователів, опікунів/піклувальників – важливою складовою є надання підтримки та консультацій особам, які взяли в сім'ю дітей з інвалідністю, що включає як юридичні, так і психологічні послуги.

Професійна підготовка осіб, які взяли дитину в сім'ю з інвалідністю – педагоги та інші спеціалісти повинні мати необхідну підготовку та навички для роботи з дітьми.

Узагалі, метою є забезпечення рівних можливостей для всіх дітей, незалежно від їх фізичних чи розумових обмежень, щоб вони могли повноцінно розвиватися та бути інтегрованими у суспільство.

Окремою складовою є влаштування дитини з інвалідністю в дитячий будинок сімейного типу, де повинні бути створені відповідні умови для проживання. Після визначення індивідуальних потреб дитини орган, який прийняв рішення, за рахунок коштів відповідних місцевих бюджетів та/або інших джерел, не заборонених законодавством:

- вживає заходів для забезпечення облаштування житлового приміщення, в якому проживає сім'я, дотримуючись принципів універсального дизайну, архітектурної доступності та розумного пристосування;
- організовує надання необхідних послуг з урахуванням потреб дитини;
- сприяє здійсненню заходів щодо виконання індивідуальної програми реабілітації дитини з інвалідністю.

Органи управління освітою створюють умови для здобуття вихованцями, в тому числі дітьми з інвалідністю, освіти в різних формах залежно від стану їх здоров'я з урахуванням індивідуальних потреб, можливостей, здібностей та інтересів (п. 3) [6].

У разі влаштування в прийомну сім'ю дитини з інвалідністю повинні бути створені відповідні умови для її проживання. Після визначення індивідуальних потреб дитини орган, який прийняв рішення, за рахунок коштів відповідних місцевих бюджетів та/або інших джерел, не заборонених законодавством:

- вживає заходів для забезпечення облаштування житлового приміщення, в якому проживає сім'я, з дотриманням принципів універсального дизайну, архітектурної доступності та розумного пристосування (за згодою прийомних батьків);
- організовує надання необхідних послуг з урахуванням потреб дитини;
- сприяє здійсненню заходів щодо виконання індивідуальної програми реабілітації дитини з інвалідністю (п. 5) [7].

Законодавець чітко описав алгоритм дій та можливість влаштувати дитину з інвалідністю в прийомну сім'ю, або дитячих будинків сімейного типу. Однак станом на сього в Україні є проблемою щодо влаштування дитини з інвалідністю в прийомну сім'ю або дитячий будинок сімейного типу оскільки має низку викликів, серед яких можна виділити правові, соціальні, фінансові та психологічні аспекти.

1. Правові проблеми – відсутність достатньої кількості родин, готових прийняти дитину з інвалідністю; проблеми із захистом прав дитини: не всі прийомні батьки можуть забезпечити належний догляд.

2. Соціальні та психологічні труднощі – суспільні стереотипи щодо дітей з інвалідністю ускладнює їх соціалізацію; не всі прийомні батьки мають необхідні знання та навички для виховання дитини з особливими потребами; проблеми адаптації дитини до нової сім'ї та сприйняття її іншими дітьми в родині; ризик емоційного вигорання у прийомних батьків через підвищену відповідальність.

3. Фінансові труднощі – високі витрати на лікування, реабілітацію, спеціальне навчання та догляд; недостатній рівень державної підтримки для прийомних сімей, які виховують дітей з інвалідністю; відсутність доступу до якісних реабілітаційних програм у сільській місцевості.

4. Проблеми доступності освіти та медичних послуг – не всі школи та дитячі садки готові приймати дітей з інвалідністю через відсутність спеціалістів та умов; обмежений доступ до якісної медицини та реабілітаційних центрів у регіонах; відсутність спеціалізованих програм підтримки для прийомних батьків.

Висновок. Законодавець врегулював механізм влаштування дітей в сімейні форми виховання або наближені до них. Однак влаштування дітей з інвалідністю у сімейні форми виховання має низку системних проблем, які впливають на якість їхнього життя, соціалізацію та реалізацію прав, такі як:

1. Обмеженість сімейних форм виховання для дітей з ООП.

Попри задекларований пріоритет сімейних форм виховання, в Україні спостерігається недостатня кількість прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, готових приймати дітей з інвалідністю. Це пов'язано з низькою обізнаністю суспільства щодо інклюзивного виховання, фінансовими труднощами та нестачею підтримки для батьків-вихователів.

2. Відсутність належної державної підтримки.

Держава не забезпечує достатніх механізмів матеріальної, соціальної та освітньої підтримки сімей, які виховують дітей з інвалідністю. Існує потреба у більшій кількості спеціалізованих програм для підготовки опікунів та вихователів, а також у розширенні соціальних гарантій, включаючи медичну реабілітацію та доступ до інклюзивної освіти.

3. Низький рівень адаптації державних закладів.

Заклади інституційного догляду здебільшого не відповідають потребам дітей з інвалідністю. Проблемами залишаються недостатній рівень інклюзивного підходу, дефіцит спеціалізованих педагогів і психологів, відсутність індивідуальних реабілітаційних програм. Як наслідок, діти не отримують повноцінного розвитку та соціалізації.

4. Відсутність комплексного підходу до влаштування дітей з інвалідністю.

Система влаштування дітей з інвалідністю вимагає глибшої міжвідомчої координації між органами освіти, соціального захисту, охорони здоров'я та правосуддя. Без цілісного підходу важко гарантувати сталий розвиток і захист прав таких дітей.

5. Проблеми правового регулювання.

Існуюча нормативно-правова база містить низку суперечностей, що ускладнює процес влаштування дітей з інвалідністю у сімейні форми виховання. Законодавство потребує удосконалення в частині забезпечення реальних механізмів підтримки та контролю за умовами виховання таких дітей у сім'ях.

Незважаючи на те, що сімейні форми виховання є пріоритетними для дітей з інвалідністю, система все ще не забезпечує належних умов для їх ефективної інтеграції в сім'ї. Державні заклади залишаються неадаптованими до потреб таких дітей, що негативно впливає на їхній розвиток. Вирішення проблеми потребує комплексного підходу, що включає підвищення рівня державної підтримки сімей, адаптацію освітньої та соціальної інфраструктури, розвиток інклюзивного середовища та вдосконалення законодавчого регулювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про права дитини від 20.11.1989 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення 20 березня 2025).
2. Постанови Пленуму Верховного Суду України від 30.03.2007 № 3 «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав».
3. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини: Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 року № 866. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#Text. (дата звернення 20 березня 2024).
4. Закон України «Про охорону дитинства» від 01.01.2025 року. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2001, № 30, ст. 142. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text.
5. Москалюк О. І. Інклюзивна освіта в контексті проблем, суперечностей та перспектив. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота». /2017. / Випуск 1 (40) с. 173.
6. Положення про дитячий будинок сімейного типу: Постанова Кабінету Міністрів України від 6 квітня 2002 р. № 564 . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/. (дата звернення 20 березня 2024).
7. Положення про прийомну сім'ю: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. № 565. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/565–2002-%D0%BF#Text (дата звернення 20 березня 2024).

УДК 342.7:343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.39

ПРИНЦИП НЕПРИПУСТИМОСТІ СВАВІЛЬНОГО ВТРУЧАННЯ У СФЕРУ ОСОБИСТОГО ЖИТТЯ ЛЮДИНИ

Іванець І.П.,
кандидат юридичних наук, докторант,
Інститут держави і права імені В. Корецького
Національної академії наук України

Іванець І.П. Принцип неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини.

Право на особисте життя є окремим, особистим немайновим правом, що належить кожній фізичній особі від народження незалежно від обсягу дієздатності, і складається з таких правомочностей: по-перше, мати особисте життя; по-друге, визначати своє особисте життя і режим доступу до інформації про нього; по-третє, вимагати від інших осіб утримуватися від втручання в цю сферу життєдіяльності. Особисте життя є ключовим аспектом існування будь-якої людини, і право на повагу до приватного життя визнається основним правом людини в низці міжнародних документів з прав людини. Його забезпечення гарантується шляхом реалізації принципу неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя, який ґрунтується на свободі однієї особи до свободи іншої. Однак принцип недопустимості втручання в особисте життя немає абсолютного характеру. Оскільки таке втручання можливе та допустиме, за умови, якщо воно здійснюється у випадках, встановлених законом, що необхідно у демократичному суспільстві і з легітимною метою. До того ж, важливо щоби законодавство цього питання було чітке, передбачуване та адекватно доступне. Закон має бути достатньо чітким у своєму вираженні, щоб дати громадянам зрозумілу інформацію про умови та обставини, за яких влада має повноваження вживати будь-яких заходів таємного нагляду та збору даних про особисте життя людини. При цьому, законодавство повинно з достатньою чіткістю вказати обсяг та спосіб здійснення відповідного рішення, що надається органам державної влади, з тим щоб забезпечити особам мінімальний рівень захисту, на який вони мають право при верховенстві права у демократичному суспільстві. Зокрема: легітимність втручання це: по-перше, наявність певного підґрунтя у національному праві для застосування заходів втручання у сферу особисто життя; по-друге, доступність та чіткість закону, який встановлює таке підґрунтя, яка, окрім того, повинна бути здатна передбачити для себе його наслідки; по-третє, заходи втручання повинні бути сумісні з верховенством права.

Ключові слова: принципи цивільного права, неприпустимість свавільного втручання в особисте життя, недоторканість особистого життя, приватне життя особи, немайнові права, особисте немайнове право, права фізичної особи.

Ivanets I.P. The principle of inadmissibility of arbitrary interference in the sphere of a person's private life.

The right to privacy is a separate, personal non-property right that belongs to every individual from birth, regardless of the extent of legal capacity, and consists of the following rights: first, to have a private life; second, to determine one's private life and the mode of access to information about it; third, to require other persons to refrain from interfering in this sphere of life. Private life is a key aspect of the existence of any person, and the right to respect for private life is recognized as a fundamental human right in a number of international human rights documents. Its provision is guaranteed by implementing the principle of inadmissibility of arbitrary interference with the sphere of private life, which is based on the freedom of one person to the freedom of another. However, the principle of inadmissibility of interference with private life is not absolute. Since such interference is possible and permissible, provided that it is carried out in cases established by law, which is necessary in a democratic society and for a legitimate purpose. Furthermore, it is important that the legislation on this issue is clear, foreseeable and

adequately accessible. The law should be sufficiently clear in its wording to provide citizens with clear information about the conditions and circumstances under which the authorities are authorised to take any measures of secret surveillance and collection of data on a person's private life. At the same time, the legislation should indicate with sufficient clarity the scope and manner of implementing the relevant decision granted to the public authorities in order to ensure that individuals have the minimum level of protection to which they are entitled under the rule of law in a democratic society. In particular: the legitimacy of the interference is: first, the presence of a specific basis in national law for the application of measures of interference in the sphere of private life; second, the accessibility and clarity of the law establishing such a basis, which, moreover, must be capable of foreseeing its consequences; third, the measures of interference must be compatible with the rule of law.

Key words: principles of civil law, inadmissibility of arbitrary interference with personal life, inviolability of personal life, private life of a person, non-property rights, personal non-property law, rights of an individual.

Постановка проблеми. Цивільне право України базується на низці принципів, розуміння правової природи цих принципів дозволить глибше зрозуміти парадигми та вектори, за якими воно розвивається. Одним із таких є принцип неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини. Особисте життя є ключовим аспектом існування будь-якої людини, і право на повагу до приватного життя визнається основним правом людини в низці міжнародних документів з прав людини. У свою чергу, принцип неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини є багатоаспектним, має комплекс складових і відповідає великій кількості громадянських та конституційних прав.

Стан опрацювання проблематики. Проблема неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини залишається предметом активного наукового дослідження в юридичній доктрині. Окремі аспекти неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини висвітлюються такими українськими ученими як М. Менджул [1; 2], В. Савченко [3], К. Резворович [4] та ін. Аналіз сучасних досліджень дає змогу виділити кілька основних тематичних напрямів, що висвітлюють різні аспекти цієї проблематики.

Перший напрям стосується загальнотеоретичних засад принципу невтручання в особисте життя людини як одного з проявів свободи волі та автономії особистості. Зокрема, В. Савченко [3] розглядає принцип невтручання як фундаментальний правовий інструмент, що забезпечує реалізацію свободи особистості. Автором було вивчено механізми правового регулювання та наголошує на значенні конституційних гарантій у цій сфері.

Другий напрям досліджень зосереджений на дискусії щодо співвідношення понять «право на особисте життя» та «право на приватне життя». К. Резворович [4] вказує на відсутність чіткого доктринального розмежування цих категорій, що створює певні труднощі у правозастосовній практиці. Дослідник аналізує міжнародні підходи до розмежування цих прав та пропонує можливі варіанти їх кореляції у національному правопорядку.

Третій напрям охоплює питання правової охорони сімейного життя як частини особистого життя людини. М. Менджул у своїх працях досліджує принцип недопустимості втручання у сімейне життя, розкриваючи його зміст через призму сімейного права. Автор вказує на проблеми застосування цього принципу у випадках, коли баланс між інтересами держави, суспільства та сім'ї є складним для досягнення [1]. У своїй монографії М. Менджул детально аналізує принципи сімейного права, акцентуючи увагу на їх ролі у забезпеченні прав особи в умовах правового регулювання сімейних відносин [2].

Четвертий напрям досліджень стосується цивільно-правового аспекту захисту особистого життя. О. Басай [5] розглядає неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя як одну з основоположних засад цивільного законодавства України. Зокрема, було проаналізовано судову практику та визначає критерії правомірності обмежень особистих прав у цивільному праві.

Аналіз останніх досліджень свідчить про складність та багатоаспектність проблематики неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя. Різні дослідники висвітлюють цей принцип через призму конституційного, цивільного та сімейного права, що свідчить про його комплексний характер та потребу в подальших міждисциплінарних дослідженнях.

Мета дослідження – розглянути принцип неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини.

Виклад основного матеріалу. Особисте життя є історичною категорією і постало в якості цілісного об'єкта правової охорони лише з кінця XIX століття, адже до цього право охороняло не особисте життя в цілому, а лише деякі окремі його прояви, передусім житло і листування. Особисте життя – це особлива частина приватної сфери людської життєдіяльності, яка полягає в різноманітних відносинах, стосунках, явищах, подіях, що не мають публічного значення, визначається і регулюється самою особою на основі соціальних умов, гарантується та охороняється правом від неправомірних втручань [5].

Згідно з Конституцією України [6]: людина, її честь і гідність визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (частина перша статті 3); органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (частина друга статті 19); усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах (стаття 21); кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості (стаття 23); громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом; не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками (частини перша, друга статті 24); кожна людина має невід'ємне право на життя (частина перша статті 27); кожен має право на повагу до його гідності (частина перша статті 28); кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (частина перша статті 68); виключно законами України визначаються: права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина; засади регулювання шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства; організація і діяльність органів виконавчої влади, основи державної служби, організації державної статистики та інформатики (пункти 1, 6, 12 частини першої статті 92) [6]. Разом з тим, Конституція України [6], в ст. 32 проголошує, що «ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. Кожний громадянин має право знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею. Кожному гарантується судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації, а також право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації» [6].

Деталізовано досліджуваний принцип у книзі другій ЦК України [7] «Особисті немайнові права фізичної особи», зокрема у ст. 291 «Право на сім'ю», ст. 301 «Право на особисте життя та його таємницю», ст. 311 «Право на недоторканність житла», ст. 312 «Право на вибір роду занять» та інші.

Як слушно з цього приводу зауважує В. Савченко, принцип неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя виражається як у закріпленні в ЦК недоторканності приватного життя, особистої і сімейної таємниці, так і у визнанні свободи вибору роду занять, у тому числі самостійності підприємницької діяльності, здійснюваної на ризик її суб'єктів [3]. При цьому, під особистим життям українські дослідники розуміють особливу сферу людської діяльності, яка контролюється самою людиною, спрямована на задоволення її різноманітних потреб, пов'язаних зі свободою та незалежністю людини та міру можливої поведінки людини у приватно-правовій сфері, або у сфері, що не підпадає під пряме правове регулювання держави і підтримується державними заборонами третіх осіб втручатися в цю сферу [4].

Право на особисте життя є окремим, особистим немайновим правом, що належить кожній фізичній особі від народження незалежно від обсягу дієздатності, і складається з таких правомочностей: по-перше, мати особисте життя; по-друге, визначати своє особисте життя і режим доступу до інформації про нього; по-третє, вимагати від інших осіб утримуватися від втручання в цю сферу життєдіяльності [5]. Цей принцип ґрунтується на свободі однієї особи до свободи іншої. Інша особа, орган, тощо, керуючись свобідною волею не можуть свавільно втручатися в особисте

життя іншої особи. В той же час, особисте життя є абсолютним правом, що визнається особистим немайновим, яке забезпечує соціальне буття фізичної особи [7, с. 11].

Однак принцип недопустимості втручання в особисте життя немає абсолютного характеру. Оскільки таке втручання можливе та допустиме, за умови, якщо воно здійснюється у випадках, встановлених законом, що необхідно у демократичному суспільстві і з легітимною метою [1, с. 46]. Тому цілком логічно, що у законодавстві України також містяться змістовні елементи принципу недопустимості втручання у сімейне життя людини, а саме: «недопустимість свавільного втручання у сімейне життя» (ч. 4 ст. 7 СК України [8]); «ніхто не може зазнати втручання у сімейне життя» (ст. 32 Конституції України [6], ч. 5 ст. 5 СК України [8], ч. 4 ст. 291 ЦК України [7]), «повага до сімейного життя» (ч. 4 ст. 4 СК України [8]), «таємниця особистого та сімейного життя» (ч. 4 ст. 7, ст. 226–228, 285 СК України [8], ст. 301 ЦК України [7]).

У даному випадку будь-яке втручання державного органу у право особи на повагу до особистого життя та кореспонденції має здійснюватися у відповідності до закону. Цей вираз не лише вимагає дотримання внутрішнього законодавства, але також має відношення до якості цього закону, вимагаючи його сумісності з принципом верховенства права. Національне законодавство повинно бути чітким, передбачуваним та адекватно доступним. Це включає в себе достатню передбачуваність того, що особи можуть діяти відповідно до закону, а також чітке розмежування обсягу дискреційних повноважень державних органів. Закон має бути достатньо чітким у своєму вираженні, щоб дати громадянам зрозумілу інформацію про умови та обставини, за яких влада має повноваження вживати будь-яких заходів таємного нагляду та збору даних [8].

Важливо також відзначити, що внутрішнє законодавство повинно з достатньою чіткістю вказати обсяг та спосіб здійснення відповідного рішення, що надається органам державної влади, з тим щоб забезпечити особам мінімальний рівень захисту, на який вони мають право при верховенстві права у демократичному суспільстві. Так, наприклад, відповідно до практики ЄСПЛ, вислів «відповідно до закону» вимагає: по-перше, щоб згадані заходи мали певне підґрунтя у національному праві; по-друге, він стосується якості такого закону і вимагає, щоб він був доступним для зацікавленої особи, яка, окрім того, повинна бути здатна передбачити для себе його наслідки, а також був сумісним із верховенством права. Тож цей вислів передбачає, що національне законодавство має бути достатньо передбачуваним у своєму формулюванні, аби надати особам належні вказівки щодо обставин і умов, за яких влада уповноважена застосовувати засоби, які зачіпають їх права, гарантовані Конвенцією. Водночас, на думку, ЄСПЛ неправомірним втручанням у сімейне життя будуть дії, що без обґрунтованих підстав призводять до роз'єднання сім'ї. Суд виходить з позиції, що взаємне спілкування батьків та дитини є основним елементом сімейного життя, і природні сімейні відносини не припиняються переданням дитини під опіку держави, а заходи, що перешкоджають такому спілкуванню є порушенням права, гарантованого конвенцією [2, с. 332].

Разом з тим, приміром у пункті 2 статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) [9] перелічено законні випадки, які можуть виправдовувати порушення прав, захищених статтею 8: «в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб» [9]. Так, нещодавно, у справі S. A.S. проти Франції [10], суд зазначив, що його практика має бути досить лаконічною, коли вона перевіряє наявність легітимної мети у значенні другого параграфу статей 8–11 Конвенції (S. A.S. проти Франції [GC], § 1145). Заявниця, яка є правовірною мусульманкою, стверджувала, що носить паранджу і нікаб (одяг, який вкриває все тіло, крім очей) відповідно до своїх культурно-релігійних та особистих переконань. Вона додала, що носить такий одяг добровільно, коли перебуває в громадських місцях або на самоті, але не систематично. Тому вона не заперечувала проти того, щоб не носити його за певних обставин, але хотіла, щоб ніщо не заважало їй одягати його тоді, коли вона вирішувала так вчинити. Нарешті, вона не мала наміру досаждати іншим, але прагнула перебувати у злагоді зі своїм внутрішнім світом. Починаючи з 11 квітня 2011 року (дати набрання чинності законом № 2010–1192 від 11 жовтня 2010 року на всій території Франції) приховування обличчя в громадських місцях заборонено законом. У зв'язку із забороною на носіння в громадських місцях одягу, призначеного для приховування обличчя, постали питання, що стосуються права жінок, які хочуть носити такий одяг (паранджу / нікаб) з причин, пов'язаних з їхніми переконаннями, на повагу до приватного життя (стаття 8 Конвенції); і, оскільки цю заборону оскаржували особи, такі як заявниця, які стверджували, що таким чином їх поз-

бавляють можливості носити в громадських місцях одяг відповідно до своєї релігії, постало й окреме питання, що стосується права на свободу сповідувати свою релігію або переконання (стаття 9). Закон від 11 жовтня 2010 року поставив заявницю перед дилемою: чи дотримуватися заборони і таким чином утримуватися від носіння одягу, який відповідає її релігійним переконанням, чи відмовитися від її дотримання і зазнати кримінального покарання. Отже, у справі, про яку йдеться, мало місце передбачене законом «втручання» у здійснення прав, гарантованих статтями 8 і 9 Конвенції, або «обмеження» цих прав. Уряд стверджував, що це втручання має дві легітимні цілі: забезпечення «громадської безпеки» та «поваги до мінімального набору цінностей відкритого і демократичного суспільства». Однак у других пунктах статей 8 і 9 немає прямої згадки про другу з цих цілей чи про три цінності, на які Уряд послався у цьому зв'язку. У свою чергу, суд визнав, що при запровадженні зазначеної заборони законодавчий орган ставив за мету вирішення питань «громадської безпеки» у значенні других пунктів статей 8 і 9 Конвенції. Водночас при розгляді другого питання (забезпечення «поваги до мінімального набору цінностей відкритого і демократичного суспільства») суд не визнав переконливим довід Уряду в частині, що стосується забезпечення рівності між чоловіками і жінками. Договірна держава не може мотивувати необхідністю забезпечення гендерної рівності свої заходи із заборони звичаю, який відстоюють самі жінки – такі, як заявниця – у контексті здійснення прав, закріплених у цих статтях, якщо заборона не розглядається як засіб, який дозволяє людям при здійсненні своїх основних прав і свобод почуватися захищеними. Крім того, при оцінці намагання Уряду довести таким чином, що носіння паранджі деякими жінками шокує більшість населення Франції, оскільки порушує загальноприйнятий у Франції принцип гендерної рівності, суд виходив зі своєї (обґрунтованої нижче) позиції щодо двох інших цінностей, на які послався Уряд. При цьому, наголошувалося на тому, що забезпечення поваги до людської гідності не може бути легітимною підставою для повної заборони на носіння паранджі в громадських місцях. Одяг, про який йдеться, напевно, викликає подив у багатьох з тих, хто бачить одягнену в нього людину, але він є виразом культурної ідентичності, що сприяє утвердженню плюралізму, притаманного демократії. А також, що, за певних умов, необхідність «дотримання мінімальних норм життя в суспільстві», на яку послався Уряд – або принцип «жити разом», як зазначено у пояснювальній записці до законопроекту – може мати стосунок до легітимної мети «захисту прав і свобод інших осіб». На думку держави-відповідача, обличчя відіграє важливу роль у соціальній взаємодії. Отже, суд погодився з тим, що бар'єр, спрямований проти інших осіб, який створюється одягом, що приховує обличчя, сприймається державою-відповідачем як порушення права інших осіб жити у просторі соціалізації, в якому жити разом легше. Проте, беручи до уваги гнучкість поняття «жити разом» і пов'язаний з цим ризик зловживань, суд мав ретельно дослідити необхідність оскаржуваного обмежувального заходу. По-перше, з пояснювальної записки до законопроєкту було чітко видно, що основна мета заборони не полягала в тому, щоб захистити жінок від звичаю, який їм нав'язується або який може мати для них негативні наслідки. Що стосується питання необхідності з точки зору громадської безпеки (у значенні статей 8 і 9 Конвенції), то суд погодився з тим, що держава може вважати вкрай необхідним мати можливість ідентифікації фізичних осіб з метою запобігання небезпеці спричинення шкоди людям і майну та протидії шахрайству з персональними даними. Водночас, що стосується повної заборони на носіння в громадських місцях одягу, призначеного для приховування обличчя, то з огляду на наслідки такої заборони для прав жінок, які хочуть носити паранджу з релігійних міркувань, її можна вважати пропорційним заходом лише в умовах, коли існує загальна загроза громадській безпеці. Уряд не довів, що заборона, запроваджена законом від 11 жовтня 2010 року, пов'язана з існуванням такої загрози. Що стосується зазначених жінок, то вони, таким чином, змушені повністю відмовитися від важливого, на їхню думку, елемента своєї індивідуальності, а також від обраного ними способу сповідування своєї релігії або переконань, тоді як мету, на яку послався Уряд, можна досягти шляхом запровадження лише однієї вимоги – показувати своє обличчя і називати себе у випадку, коли встановлено існування ризику для безпеки людей та майна або коли конкретні обставини дають підстави підозрювати можливість скоєння шахрайства з персональними даними. Отже, неможливо було дійти висновку про те, що повна заборона, запроваджена законом від 11 жовтня 2010 року, була заходом, необхідним у демократичному суспільстві для забезпечення громадської безпеки у значенні статей 8 і 9 Конвенції. Далі суд розглянув питання, що постали у зв'язку з необхідністю забезпечення дотримання мінімальних норм життя в суспільстві у контексті «захисту прав і свобод інших осіб». Він дійшов висновку про можливість

вважати оскаржувану заборону по суті обґрунтованою з огляду лише на те, що вона має на меті забезпечувати дотримання принципу «жити разом». Враховуючи те, що кількість жінок (приблизно 1900), які носили зазначений одяг, становила невелику частку від загальної чисельності населення Франції (близько шістдесяти п'яти мільйонів) та від кількості проживаючих у Франції мусульман, реагування на таку ситуацію шляхом запровадження повної заборони могло здатися надмірним заходом. Крім того, не було сумніву, що ця заборона значною мірою негативно позначається на становищі жінок, які, як і заявниця, вирішили носити паранджу з причин, пов'язаних з їхніми переконаннями. Чимало як міжнародних, так і національних суб'єктів у сфері захисту основоположних прав вважали повну заборону непропорційним заходом. Закон від 11 жовтня 2010 року, а також обговорення деяких питань, пов'язаних з підготовкою відповідного законопроекту, могли бути болісно сприйняті певною частиною мусульманської громади, у тому числі деякими її членами, які не є прихильниками носіння паранджі. У зв'язку з цим суд висловив занепокоєння з приводу того, що під час обговорення проекту закону від 11 жовтня 2010 року, яке передувало його прийняттю, лунали певні ісламофобські висловлювання. Завдання суду, безперечно, не полягало в тому, щоб визначати доцільність законодавства з таких питань. Однак він наголосив, що, розпочинаючи такий законодавчий процес, держава наражається на ризик створення ґрунту для зміцнення стереотипів, які негативно позначаються на певних категоріях населення, та для проявів нетерпимості, тоді як вона, навпаки, зобов'язана сприяти формуванню атмосфери толерантності. Висловлювання, які мають характер загальних, грубих вихваток проти релігійної або етнічної групи, несумісні з такими цінностями, як толерантність, соціальний мир і виключення дискримінації, які лежать в основі Конвенції, та не охоплюються правом на свободу вираження поглядів, яке гарантує Конвенція. Закон від 11 жовтня 2010 року, однак, не зачіпає свободи носіння на публіці будь-якого предмета одягу чи вбрання (незалежно від того, чи має він релігійне значення), якщо він не призначений для приховування обличчя. Оскаржувана заборона зачіпає, головним чином, тих мусульманських жінок, які хочуть носити паранджу. Однак вона не спрямована саме проти зазначеного одягу з огляду на його релігійне значення, але стосується виключно одягу, який приховує обличчя. Що стосується того факту, що за порушення заборони законодавчий орган передбачив міри кримінального покарання, то вони є одними з найменших можливих мір, оскільки йдеться про штраф у розмірі, який застосовується до дрібних правопорушень другої категорії (на сьогодні це – максимум 150 євро), та можливість винесення судом постанови, яка, на додаток або замість штрафу, зобов'язує пройти курс громадянського виховання. Заборонивши всім носити у громадських місцях одяг, призначений для приховування обличчя, держава-відповідач певною мірою зменшила таким чином простір для плюралізму, адже така заборона перешкоджає деяким жінкам виражати свою індивідуальність і свої переконання шляхом носіння паранджі на публіці. Однак Уряд вказав на те, що йдеться про реагування на звичай, який, на думку держави, несумісний з діючими у французькому суспільстві основоположними правилами соціальної комунікації та, загалом, не відповідає принципу «жити разом». Виходячи з цієї точки зору, держава-відповідач намагалася захистити принцип взаємодії між людьми, який, на її думку, є невід'ємною передумовою не лише для вираження плюралізму, але також для забезпечення толерантності та існування широкого діапазону поглядів, без яких неможливе демократичне суспільство. Отже, можна було вважати, що питання про те, чи доцільно дозволити носіння паранджі в громадських місцях, має вирішувати саме суспільство. За таких обставин Суд зобов'язаний при перевірці дотримання Конвенції проявляти певну стриманість, оскільки такий аналіз вимагатиме від нього оцінки балансу інтересів, який забезпечується через демократичний процес у даному суспільстві. У питаннях загальної політики, щодо яких у демократичному суспільстві може обґрунтовано існувати широкий спектр різних думок, особливе значення має надаватися ролі національного органу, який приймає відповідні рішення. Отже, у цій справі Франція мала широке поле розсуду. Це було особливо справедливим з огляду на відсутність європейського консенсусу стосовно питання про носіння на публіці одягу, що повністю закриває обличчя. Хоча, суто з нормативної точки зору, позицію Франції поділяли зовсім мало держав Європи, необхідно було зауважити, що питання про носіння паранджі на публіці стало предметом обговорення або вже обговорювалося у ряді європейських держав. Крім того, у деяких державах-членах, де мало хто дотримується зазначеного звичаю, це питання, судячи з усього, взагалі не потребує розгляду. Тому, враховуючи, зокрема, широту меж розсуду держави-відповідача у цій справі Суд визнав, що заборону, запроваджену законом від 11 жовтня 2010 року, можна вважати заходом, пропорційним до

поставленої мети, тобто, до мети підтримання умов для утвердження принципу «жити разом» як складового елементу «захисту прав і свобод інших осіб». Отже, оскаржуване втручання було «необхідним у демократичному суспільстві» [10].

Висновки. Отже, розглянувши принцип неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини, можемо зробити наступні висновки:

По-перше, принцип неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини – це зафіксований у писаному праві принцип, що передбачає повагу до сфери особистого життя людини в усіх її складових, заборону будь-яких незаконних, свавільних втручань у сферу особистого життя людини, а також захист таємниці особистого життя особи;

По-друге, маючи багатоаспектний об'єкт регулювання (приватне життя, сімейне життя тощо) принцип неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя включає комплекс складових і відповідає великій кількості громадянських та конституційних прав;

По-третє, попри те, що особисте життя є абсолютним правом, яке визнається особистим немайновим та забезпечує соціальне буття фізичної особи, принцип недопустимості втручання в особисте життя немає абсолютного характеру: відповідне втручання можливе та допустиме, за умови, якщо воно здійснюється у випадках, встановлених законом, що необхідно у демократичному суспільстві і з легітимною метою. Тобто принцип неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини відзначається певною умовністю сутність якої зводиться до неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини, за винятком легітимності такого втручання: наявності певного правового підґрунтя для застосування заходів втручання у сферу особисто життя; доступності та чіткості закону, який встановлює таке підґрунтя, яка, окрім того, повинна бути здатна передбачити для себе його наслідки; відповідність заходів втручання верховенству права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Менджул М. В. Зміст принципу недопустимості втручання у сімейне життя. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2021. № 1. С. 43–46.
2. Менджул М.В. Принципи сімейного права (сутність та проблеми застосування): монографія. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2019. 420 с.
3. Савченко В.О. Принцип невтручання в особисте життя як прояв свободи волі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Закон*. 2021. № 32. URL: https://doi.org/10.26565/2075-1834-2021-32-01 (дата звернення: 14.03.2025).
4. Резворович К.Р. Право на особисте життя vs право на приватне життя: дискусійність співвідношення категорій. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 1 (104). С. 95–102. URL: https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/4643 (дата звернення: 14.03.2025).
5. Басай О.В. Неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя як загальна засада цивільного законодавства України *Часопис Національного університету «Острозька академія».* Серія «Право». 2013. № 2(8). URL: http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n2/13bovtzu.pdf (дата звернення: 14.03.2025).
6. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 14.03.2025).
7. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/435-15 (дата звернення: 14.03.2025).
8. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 року № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text (дата звернення: 14.03.2025).
9. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 14.03.2025).
10. S.A.S. проти Франції (№ 43835/11*). European Court of Human Rights*: website. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:[%22001-150987%22]} (дата звернення: 14.03.2025).

УДК 347.4
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.40

ДОГОВІРНЕ РЕГУЛЮВАННЯ СУРОГАТНОГО МАТЕРИНСТВА У ПРАВІ УКРАЇНИ ТА КРАЇН ЄС: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Коваленко М.С.,
адвокатка, кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри правознавства
Полтавського університету економіки і торгівлі
ORCID: 0000-0003-0153-4613

Коваленко М.С. Договірне регулювання сурогатного материнства у праві України та країн ЄС: порівняльний аналіз.

У статті здійснено комплексний порівняльно-правовий аналіз договірного регулювання сурогатного материнства в Україні та державах-членах Європейського Союзу. Автор розглядає основні підходи до правової природи договору про сурогатне материнство в українському законодавстві, де такий договір здебільшого трактується як договір про надання послуг із елементами медичних, цивільно-правових та сімейно-правових зобов'язань. Наголошено на необхідності кваліфікації цього договору як змішаного та спеціального правового інструменту, що потребує чіткого визначення істотних умов, процедури укладення та обов'язкового нотаріального посвідчення.

Особливу увагу приділено аналізу моделей правового регулювання сурогатного материнства у країнах ЄС: таких як Греція (дозволена форма із судовим дозволом), Великобританія (на момент членства в ЄС,часткова легалізація на неприбутковій основі), Франція (загальна заборона), а також у Нідерландах (модель обмеженого дозволу). Розкрито суттєві відмінності у підходах до дозволеності, законності та визнання договорів, укладених за межами країни.

У контексті розвитку транскордонного сурогатного материнства окреслено основні виклики міжнародного приватного права, зокрема щодо визнання батьківства, набуття громадянства, реєстрації дитини та забезпечення права на сімейне життя. Проаналізовано європейську судову практику (зокрема, рішення ЄСПЛ у справах Mennesson v. France, Paradiso and Campanelli v. Italy), яка формує підходи до визнання правовідносин, що виникають із договорів сурогатного материнства. У підсумку сформульовано пропозиції щодо вдосконалення національного правового регулювання в Україні з урахуванням міжнародних стандартів та європейських практик із дотриманням принципу найкращих інтересів дитини та поваги до людської гідності.

Автор робить висновок, що Україна дотримується однієї з найбільш ліберальних моделей договірного регулювання сурогатного материнства серед європейських країн, водночас не маючи цілісного та систематизованого законодавчого акта у цій сфері. Першочерговим завданням є розробка спеціального закону, який би врегулював ключові аспекти правовідносин, пов'язаних із сурогатним материнством.

Ключові слова: договір про сурогатне материнство ; Європейський Союз; міжнародне приватне право; батьківство; репродуктивні технології; транскордонне сурогатне материнство; права дитини; договір на надання послуг; правове регулювання; змішаний договір.

Kovalenko M.S. Contractual regulation of surrogacy in the legal systems of Ukraine and EU member states: a comparative analysis.

The article provides a comprehensive comparative legal analysis of the contractual regulation of surrogacy in Ukraine and European Union member states. The author examines the legal nature of the surrogacy agreement under Ukrainian law, where such a contract is generally regarded as a contract for the provision of services, incorporating elements of medical, civil, and family law obligations. It is emphasized that the surrogacy agreement should be classified as a mixed and special legal instrument requiring clearly defined essential terms, formal procedures for conclusion, and mandatory notarization.

Particular attention is given to the legal models of surrogacy regulation in selected EU countries, including Greece (permitted with court authorization), the United Kingdom (at the time of EU membership, partially legalized on a non-commercial basis), France (prohibited), and the Netherlands (limited allowance). The study highlights the significant differences in the legal recognition and permissibility of domestic and cross-border surrogacy agreements.

In light of the growing practice of international surrogacy, the article outlines key challenges in private international law, such as the recognition of legal parenthood, acquisition of citizenship, child registration, and the right to family life. European case law (particularly the ECtHR decisions in Mennesson v. France, Paradiso and Campanelli v. Italy) is analyzed for its impact on the legal treatment of parent-child relationships established through surrogacy.

The article concludes with recommendations for improving the national legal framework in Ukraine, considering international human rights standards, European best practices, and the principle of the best interests of the child.

The author concludes that Ukraine adheres to one of the most liberal models of contractual regulation of surrogacy among European countries, while lacking a comprehensive and systematized legislative act in this field. The primary task is to develop a special law that would regulate the key aspects of legal relations related to surrogacy.

Key words: surrogacy agreement; European Union; international private law; parenthood; reproductive technologies; cross-border surrogacy; child's rights; service agreement; legal regulation; mixed contract.

Постановка проблеми. Актуальність теми порівняльного аналізу договірного регулювання сурогатного материнства у праві України та країн ЄС зумовлена стрімким розвитком допоміжних репродуктивних технологій та зростанням кількості транскордонних сурогатних програм, що потребують чіткого правового врегулювання. В Україні сурогатне материнство є легальним і досить поширеним явищем, однак відсутність єдиного підходу до змісту та форми договору, гарантій прав сторін, а також визначення юридичного статусу дитини викликає низку правових колізій, зокрема у міжнародному контексті. У країнах Європейського Союзу (далі – ЄС) підходи до правового регулювання істотно різняться: від повної заборони до часткової легалізації, що створює значні складнощі у випадках, коли українські громадяни чи іноземці вступають у відповідні правовідносини. Це зумовлює необхідність комплексного аналізу законодавчих моделей, спрямованого на вдосконалення національного регулювання з урахуванням європейських стандартів та принципу найкращих інтересів дитини. Особливої ваги набуває питання договірного регулювання таких відносин. У зв'язку з викладеним, пропонуємо детальніше розглянути особливості нормативного забезпечення сурогатного материнства в Україні та країнах ЄС з акцентом на договірний аспект.

Таким чином, **мета дослідження** полягає у визначенні особливостей договірного регулювання сурогатного материнства в Україні та порівнянні їх із правовими підходами, що застосовуються в країнах Європейського Союзу, з метою виявлення правових прогалин, колізій та найкращих практик, які можуть бути використані для вдосконалення національного законодавства України з урахуванням міжнародних стандартів, прав людини та принципу найкращих інтересів дитини.

Стан опрацювання проблематики. Питання договірного регулювання сурогатного материнства в розрізі порівняння з іноземними державами вивчали науковці: С.О. Болдіжар, О.Л. Дзюбенко, О.С. Мітрякової, Е.А. Писарєва, А.В. Ящук, а також K. Maikut, O. Savaida-Zdrenyk, I. Tsmots, однак, залишається невирішені питання, що так і не знайшли єдиного вирішення. В першу чергу, це питання визначення правової природи договору про сурогатне материнство, встановлення батьківства, захист прав сторін договору. В Україні ця сфера врегульована лише фрагментарно, переважно через підзаконні акти та норми цивільного права загального характеру, тоді як спеціальний закон про сурогатне материнство досі не ухвалено. Це свідчить про у дослідженні, аналізі та розробці узгоджених підходів, які поєднували б міжнародні стандарти прав людини та національні особливості правових систем.

Виклад основного матеріалу. В Україні сурогатне материнство дозволене, але відсутнє спеціалізоване законодавство, яке б детально регулювало укладення та виконання договорів у цій сфері. Відповідно до Наказу Міністерства охорони здоров'я України України № 787 від 09.09.2013 року «Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні», сурогатне материнство можливе за медичними показаннями. При цьому договір укладається у письмовій формі, однак не врегульовано питання юридичної сили такого договору, відповідальності сторін та процедури визнання батьківства [1].

Цивільний кодекс України не містить окремої норми щодо договору про сурогатне материнство, а тому питання кваліфікації такого договору (як відплатного чи безвідплатного, як договору про надання послуг чи підряду) залишається відкритим [2].

Договір про сурогатне материнство укладається в письмовій формі між потенційними батьками (генетичними батьками) та сурогатною матір'ю. Проте його правова природа не визначена законодавчо. У юридичній літературі існують кілька підходів до тлумачення цього договору.

Найпоширенішою є позиція, що договір про сурогатне материнство варто розглядати, **як договір про надання послуг**, за аналогією з главою 63 Цивільного кодексу України. О.Л. Дзюбенко, розглядаючи договір сурогатного материнства крізь призму самого поняття, стверджує, про приналежність договору про сурогатне материнство до договорів про надання послуг. Разом з тим, вона визначає предмет та ціну договору , як істотні умови [3, с. 38].

Цей підхід потребує додаткової аргументації, оскільки сурогатне материнство не є типовим прикладом послуги у класичному сенсі. На нашу думку, не можна безсумнівно говорити про приналежність договору про сурогатне материнство до договорів про надання послуг. У доктрині цивільного права така категоризація може оспорюватись, зокрема через **специфіку предмета договору,** що пов'язаний з біоетичними цінностями, правами дитини та елементами особистих немайнових прав. Проте, ми не виключаємо, що це може бути **одним із можливих підходів.**

Іншим баченням ділиться О.С. Мітрякової, яка **розглядає договір сурогатного материнства як договір підряду, оренди та послуг**. На її думку, залучення сурогатної матері до виношування дитини для біологічних батьків протягом визначеного часу іноді розглядається як правовідносини, подібні до орендних. У цьому контексті відшкодування витрат, пов'язаних з вагітністю, а також винагорода за надані репродуктивні послуги можуть трактуватись як своєрідна «плата» за тимчасове використання репродуктивної функції сурогатної матері [4, с. 90].

З наукової точки зору, така позиція викликає серйозні етичні та правові застереження, незважаючи на спробу вченої провести аналогію між договором сурогатного материнства та класичними цивільно-правовими зобов'язаннями. Більш того, ідея вченої про подібність договору сурогатного материнства до договору оренди, є контроверсійною та потребує обережного тлумачення. Оренда передбачає тимчасову передачу речі у користування, тоді як у випадку сурогатного материнства мова йде про біологічні процеси, репродуктивну функцію жінки та права людини, які за своєю природою не можуть бути предметом орендних правовідносин.

Така метафора може мати певне пояснювальне значення, проте з правової і етико-правової точки зору вона неприйнятна, адже суперечить положенням міжнародного права у сфері захисту гідності людини (зокрема, Конвенції про захист прав людини і гідності людської істоти у зв'язку із застосуванням біології та медицини (Oviedo Convention)) [5].

На нашу думку, цілком доречним є віднесення договору про сурогатне материнство до змішаних цивільно-правових договорів, оскільки він поєднує в собі елементи різних видів зобов'язань, зокрема договору про надання послуг, підряду, медичного обслуговування. Його особливість полягає у багатокомпонентності правовідносин: з одного боку, він регулює надання послуг з виношування дитини, з іншого – містить положення, пов'язані з медичним втручанням (екстракорпоральне запліднення, контроль за перебігом вагітності тощо), фінансовою компенсацією витрат, а також майбутнім переданням новонародженої дитини замовникам. Такий договір виходить за межі традиційної договірної моделі, оскільки зачіпає особисті немайнові права, біоетичні аспекти, права дитини та репродуктивні права жінки, що потребує особливого правового регулювання і виключає можливість його жорсткої кваліфікації як договору лише одного виду.

Відсутність визначення природи договору про сурогатне материнство є не єдиною проблемою, що існує у цій сфері. Законодавчо не визначені також механізми захисту сторін у випадку невиконання договору, питання відмови сурогатної матері від дитини, розміру та порядку виплати винагороди, правовий статус дитини до моменту державної реєстрації та інші важливі аспекти.

Згідно зі статтею 123 Сімейного кодексу України, у випадку застосування допоміжних репродуктивних технологій, батьками вважаються подружжя, які дали згоду на відповідну процедуру. Однак ця норма не повною мірою охоплює всі можливі ситуації, зокрема, випадки участі осіб, що не перебувають у шлюбі, або міжнародні аспекти (транскордонне сурогатне материнство) [6].

Відсутність законодавчої конкретизації породжує ризики порушення прав як сурогатної матері, так і генетичних батьків, а також дитини. У зв'язку з цим потреба у кодифікації та спеціалізованому правовому регулюванні договору про сурогатне материнство в Україні є надзвичайно актуальною.

На рівні **ЄС не існує єдиного нормативного акта,** який би **безпосередньо та комплексно регулював укладення договорів сурогатного материнства.** Це питання залишається у **винятковій компетенції держав-членів**, що зумовлює значну різницю у правовому регулюванні сурогатного материнства в межах ЄС. Водночас, на рівні міжнародного та європейського права існують **акти, які опосередковано впliва-**

ють на законодавчу політику країн у цій сфері. Наприклад, Хартія основних прав Європейського Союзу (2000), положення якої положення інтерпретуються як запобіжник проти експлуатації репродуктивних функцій жінки через комерційне сурогатне материнство [7].

Директива 2004/23/ЕС про встановлення стандартів якості й безпеки для донорства, забору, тестування, обробки, зберігання та розподілу тканин і клітин людини. Хоч не стосується прямо сурогатного материнства, охоплює **аспекти біобезпеки та етики**, які є релевантними в контексті ЕКЗ та використання донорських клітин [8].

Юридична ініціатива Гаазької конференції з міжнародного приватного права (HCCH) вже багато років працює над розробкою міжнародного правового інструменту для визнання батьківства у випадках транснаціонального сурогатного материнства. **З огляду на зростаючу кількість випадків сурогатного материнства на міжнародному рівні, кінцевою метою Гаазької роботи є не боротьба з цією практикою**, а підготовка документа, який послужить основою для майбутньої міжнародної конвенції про сурогатне материнство [9].

У країнах ЄС договірне регулювання сурогатного материнства є вкрай неоднорідним і відображає баланс між національним суверенітетом у сфері сімейного права, етичними стандартами та правами людини. У ряді держав (зокрема, Німеччина, Франція, Швеція) сурогатне материнство заборонене або ж не допускається на комерційних засадах, що відображається у відсутності правового визнання договорів про сурогатне материнство – вони вважаються такими, що суперечать публічному порядку (ordre public). У цих країнах укладання таких договорів не допускається навіть у разі згоди всіх сторін, оскільки вважається, що об'єктивація жіночого тіла та дитини як «результату» договору є неприпустимою з точки зору захисту людської гідності [10].

Водночас, в інших країнах ЄС, як-от Греція, Велика Британія (у контексті її попереднього членства в ЄС), Нідерланди, Чехія та Бельгія, застосовуються різні форми дозволу на сурогатне материнство, зокрема на некомерційних або частково компенсованих засадах. У Греції, наприклад, можливість укладання договору про сурогатне материнство передбачена законом № 3089/2002, який встановлює вимоги до сторін, порядок отримання судового дозволу на реалізацію угоди та заборону на грошову винагороду, окрім компенсації витрат. У Великій Британії діє Закон про сурогатне материнство 1985 року (Surrogacy Arrangements Act), що не визнає сурогатний договір як такий, що має юридичну силу, але допускає здійснення некомерційних угод, які можуть бути підтримані у цивільно-правовому порядку, а батьківські права передаються шляхом окремої судової процедури (parental order) [11].

Таким чином, договірне регулювання сурогатного материнства в країнах ЄС варіюється від повної заборони до обмеженого дозволу на підставі суворих юридичних та етичних критеріїв. Цей підхід зумовлений необхідністю забезпечення комплексного балансу між інтересами всіх учасників правовідносин – біологічних (або генетичних) батьків, сурогатної матері та дитини, – що вимагає високого ступеня правової деталізації договорів, судового контролю та гарантій недопущення комерційної експлуатації репродуктивних функцій. На основі проведеного дослідження міжнародного досвіду, пропонуємо порівняти досвід застосування сурогатного материнства в Україні та ЄС (Рис 1).

Критерій	Україна	Країни ЄС
Законодавче врегулювання	Часткове (наказ МОЗ, загальні норми ЦК)	Відсутнє або спеціальне (залежно від країни)
Допустимість комерційного сурогатного материнства	Так	Лише в Греції
Юридична сила договору	Фактично не визначена	Визначена (Греція), обмежена (Велика Британія), відсутня (Франція, Німеччина)
Регулювання батьківства	Через суд, нотаріальні заяви	Залежно від країни: через суд або автоматично

Рис. 1 [12]

Сурогатне материнство є дуже делікатною темою, яка викликає ряд етичних проблем і по-різному регулюється в різних країнах-членах ЄС. Важливо розглядати договори про сурогатне материнство не лише з позиції національного законодавства, а й через призму **міжнародного приватного права** та **основоположних прав людини**, що є цілком виправданим з огляду на сучасну практику транснаціонального сурогатного материнства. Дійсно, питання **визнання батьківства, цивільного статусу дитини, громадянства та права на сімейне життя** часто стають предметом розгляду судів, зокрема Європейського суду з прав людини, як у справах *Mennesson v. France* чи *Paradiso and Campanelli v. Italy* [13, с. 131].

Існують потенційні ризики **комерціалізації репродуктивних процесів**, що ставить під сумнів дотримання принципів людської гідності. **Стаття 81** Договору Про функціонування Європейського Союзу відкриває можливості гармонізації в окремих аспектах сімейного права з транскордонними наслідками, однак варто уточнити, що саме регулювання сурогатного материнства залишається предметом великої дискусії, а спроби досягти єдності у межах ЄС наразі не увінчались успіхом [14].

Висновки. Враховуючи вищевикладене, порівняльний аналіз свідчить, що Україна має одну з найбільш ліберальних моделей договірного регулювання сурогатного материнства в Європі, хоча при цьому відсутнє комплексне законодавство. У країнах ЄС переважає обмежувальний або заборонний підхід, з рідкісними винятками. Україні доцільно в першу чергу, розробити окремий закон про сурогатне материнство, зокрема врегулювати правову природу договору, права й обов'язки сторін. Визначення понятійного апарату, в тому числі поняття «сурогатного материнства», чітке визначення правової природи договору про сурогатне материнство, встановлення чіткого механізму визнання батьківства та захисту прав дитини – це першочергові питання, що підлягають вирішенню. Окрім того, потрібно запровадити судовий або адміністративний контроль за змістом та виконанням договорів.Такий підхід дозволить забезпечити баланс між інтересами замовників, сурогатних матерів та дитини, а також зменшити ризики зловживань і правових колізій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 09.09.2013 № 787. Міністерство охорони здоров'я України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13#Text.
2. Цивільний кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. Верховна Рада України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
3. Дзюбенко О.Л. Договір про сурогатне материнство: правова природа, суб'єктний склад та істотні умови. *Dictum factum*. 2021. № 1. С. 34-44.
4. Ящук А.В., Писарєва Е.А. Правова природа та предмет договору сурогатного материнства. *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса.* Том 1. 2018. С. 88–93.
5. Конвенції про захист прав людини і гідності людської істоти у зв'язку із застосуванням біології та медицини: Конвенція від 04.04.1997. Рада Європи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334#Text.
6. Сімейний кодекс України: Кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text.
7. Хартія основних прав Європейського. Європейське право. 2013. № 1-2. С. 294–304.
8. Директива Європейського Парламенту і Ради 2004/23/ЄС від 31 березня 2004 року про встановлення стандартів якості та безпечності для донації, заготівлі, тестування, перероблення, консервації, зберігання та реалізації людських тканин і клітин: Директива від 31.03.2004 № 2004/23/ЄС. Європейський Парламент. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_001-04#Text.
9. Analysis of the Hugue protocol «For the recognition of legal parentage established following an international surrogacy contract». *The Hague Conference on private international law.* 2022. URL: https://abolition-ms.org/en/our-actions/international-institutions/hcch-en/analysis-of-the-hague-protocol-for-the-recognition-of-legal-parentage-established-following-an-international-surrogacy-contract/.
10. International Surrogacy Laws. *Ukrainian Family Law.* URL: https://www.familylaw.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=69&Itemid=99&lang=en.

11. Maikut, K., Savaida, O., Zdrenyk, I., & Tsmots, U. Legal regulation of surrogacy: International experience, status and prospects for development in Ukraine. *Social & Legal Studios*. № 7(3). 2024. 169–177.
12. Regulating international surrogacy arrangements - state of play. Policy Department C. Citizens' Rights and Constitutional Affairs. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/571368/IPOL_BRI(2016)571368_EN.pdf.
13. Болдіжар С.О. Сурогатне материнство у практиці європейського суду *з* прав людини. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. № 7(35). Т. 1. 2020. С. 129–136.
14. Treaty on the Functioning of the European Union. *Official Journal of the European Union*. 2016. https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/tfeu_2016/art_81/oj/eng.

УДК 347.63
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.41

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА РОЗГОЛОШЕННЯ ТАЄМНИЦІ УСИНОВЛЕННЯ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ТА НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

Колісник А.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності
та цивільно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
ім. Богдана Хмельницького
ORCID: 0000-0002-0255-4731
e-mail: akolisnyk@ukr.net

Колісник А.С. Відповідальність за розголошення таємниці усиновлення: міжнародно-правові стандарти та національне законодавство України.

Охорона дитинства, забезпечення всебічного нормального фізичного, інтелектуального, психологічного та соціального розвитку дітей є одним із основних напрямків внутрішньої державної політики кожної держави. В сучасних умовах інститут усиновлення (удочеріння) набувають, поряд із національним, міжнародного статусу. Тому і правила та вимоги щодо усиновлення встановлюються як на рівні внутрішньонаціонального законодавства, так і на рівні міжнародних нормативно-правових актів.

Метою даної статті буде встановлення відповідності норм українського законодавства у сфері забезпечення таємниці усиновлення міжнародним стандартам у цій сфері регулювання.

У законодавстві України таємниця усиновлення регулюється низкою нормативно-правових актів. Усиновлення в Україні, окрім норм національного законодавства регулюється міжнародними документами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Схожа практика щодо захисту інформації про усиновлення спостерігається і у зарубіжному законодавстві, хоча ставлення до розголошення інформації щодо усиновлення у різних країнах також є різним: від заборони до повного дозволу і відкритості процесу усиновлення.

Неоднозначне ставлення суспільства різних країн до таємниці усиновлення обумовлено, в першу чергу, особливостями їх історичного та соціального розвитку. Велике значення має практика застосування того чи іншого інституту, що обумовлює розробку дієвих механізмів та підвищення їх ефективності. Питання щодо доступності інформації про усиновлення на міжнародному рівні може бути вирішене шляхом включення у міжнародне законодавство відповідних норм рекомендаційного (а не обов'язкового) характеру. Вони мають передбачати умови доцільності/недоцільності, обов'язковості або заборони розголошення усиновителями або відповідними державними органами дитині чи іншим особам відомостей про усиновлення: про походження дитини, про історію її походження (родовід), біологічних батьків та інших кровних родичів дитини тощо. Обов'язковою умовою правомірності таких дій має бути дотримання найвищих інтересів дитини, серед яких можна назвати особисту безпеку, право на таємницю особистого життя і право на нормальний розвиток і виховання у сім'ї.

Дане дослідження не вирішує проблему відповідальності за розголошення таємниці усиновлення на рівні міжнародного законодавства. Але воно є перспективним при виробленні універсальних міжнародних стандартів (правил) щодо інформації про усиновлення.

Ключові слова: усиновлення, таємниця усиновлення, дитина, міжнародні стандарти, усиновитель, усиновлена дитина, права дитини, таємниця особистого життя, інтереси дитини, національне законодавство, міжнародний нормативно-правовий акт

Kolisnyk A.S. Responsibility for disclosing the secret of adoption: international legal standards and national legislation of Ukraine.

Protection of childhood, ensuring the comprehensive normal physical, intellectual, psychological and social development of children is one of the main directions of the internal state policy of each state. In modern conditions, the institution of adoption (adoption) acquires, along with national, international status. Therefore, the rules and requirements for adoption are established both at the level of domestic legislation and at the level of international regulatory legal acts.

The purpose of this article will be to establish the compliance of the norms of Ukrainian legislation in the field of ensuring the secrecy of adoption with international standards in this area of regulation.

In the legislation of Ukraine, the secrecy of adoption is regulated by a number of regulatory legal acts. Adoption in Ukraine, in addition to the norms of national legislation, is regulated by international documents, the consent to the binding nature of which has been granted by the Verkhovna Rada of Ukraine. A similar practice regarding the protection of information about adoption is observed in foreign legislation, although the attitude towards the disclosure of information about adoption in different countries also varies: from a ban to full permission and openness of the adoption process.

The ambiguous attitude of the society of different countries to the secrecy of adoption is due, first of all, to the peculiarities of their historical and social development. The practice of applying a particular institution is of great importance, which determines the development of effective mechanisms and increasing their efficiency. The issue of accessibility of information about adoption at the international level can be resolved by including in international legislation the relevant norms of a recommendatory (rather than mandatory) nature. They should provide for the conditions of expediency/impediency, obligation or prohibition of disclosure by adoptive parents or relevant state bodies to the child or other persons of information about adoption: about the origin of the child, about the history of its origin (pedigree), biological parents and other blood relatives of the child, etc. A mandatory condition for the legitimacy of such actions should be compliance with the highest interests of the child, among which personal safety, the right to privacy of personal life and the right to normal development and upbringing in the family can be mentioned.

This study does not resolve the problem of responsibility for disclosure of the secrecy of adoption at the level of international legislation. But it is promising in developing universal international standards (rules) regarding information about adoption.

Key word: adoption, adoption secrecy, child, international standards, adoptive parent, adopted child, child's rights, privacy of personal life, interests of the child, national legislation, international regulatory legal act.

Постановка проблеми. Охорона дитинства, забезпечення всебічного нормального фізичного, інтелектуального, психологічного та соціального розвитку дітей є одним із основних напрямків внутрішньої державної політики кожної держави. На законодавчому рівні це закріплено у ст. 51 Конституції України, в якій зазначається, що «сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою» [1]. Піклування ж про дітей-сиріт чи дітей, які не мають батьківського піклування (утримання і виховання) покладається на державу, так само, як і забезпечення їх безпеки в усіх сферах життя.

Нажаль, кількість дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей-сиріт менше не стає. Це пов'язано із сучасними умовами, що обумовлені повномасштабним вторгненням військ рф в Україну і введенням у зв'язку із цим воєнного стану. І на державу в таких умовах покладаються обов'язки вжити усіх належних заходів для того, щоб забезпечити для таких дітей права на сім'ю та батьківське піклування [2; 3]. Серед заходів по забезпеченню функцій держави щодо вказаних категорій дітей виключне місце займає інститут усиновлення.

В сучасних умовах інститут усиновлення (удочеріння) набувають, поряд із національним, міжнародного статусу. І, відповідно, розробка заходів вирішення проблем, пов'язаних із цим, виходять за межі однієї держави. Правила і вимоги щодо усиновлення встановлюються як на рівні внутрішньонаціонального законодавства, так і на рівні міжнародних нормативно-правових актів. Це стосується як регулювання відносин у сфері усиновлення, так і встановлення певних обмежень із визначенням виду відповідальності та санкцій за їх порушення.

Одним із таких обмежень є нерозголошення відомостей щодо усиновлення (удочеріння) дитини, за порушення якого встановлена юридична відповідальність. Особливої актуальності набуває

законодавче регулювання усиновлення і дотримання його конфіденційності, якщо наявний іноземний елемент [2] (коли усиновлювачами є іноземці) І ці питання також врегульовані нормами національних та міжнародних нормативно-правових актів. А враховуючи масштаби інституту усиновлення і його подекуди транскордонний характер, проблеми, пов'язані із збереженням таємниці усиновлення та притягненням до відповідальності за її порушення, вимагають розробки дієвих сучасних універсальних механізмів на національному та міжнародному рівнях.

Стан опрацювання проблематики. Питання забезпечення прав дитини щодо збереження конфіденційності інформації щодо її усиновлення (удочеріння) були предметом досліджень таких науковців, як Ватрас В.А., Даниленко С.К., Зілковська Л.М., Логвінова М.В., Ольховик Л.А., Письменна О.П., Тавлуй О.В., Чернік С.Д. та інші.

Враховуючи вказане вище, **метою даної статті** буде встановлення відповідності норм українського законодавства у сфері забезпечення таємниці усиновлення міжнародним стандартам у цій сфері регулювання. У межах визначеної мети будуть вирішені наступні **завдання**: визначення юридичної природи та поняття таємниці усиновлення; встановлення основних національних нормативно-правових актів, що регулюють усиновлення в Україні, в інших країнах та на міжнародному рівні.

Виклад основного матеріалу. Таємниця усиновлення (удочеріння) – не нове обмеження, яке ввела держава з метою забезпечення якнайкращих умов проживання і розвитку дитини у сім'ї усиновлювачів (тобто осіб, які замінили їй рідних батьків). Причому Україна – не єдина країна, де існує такий інститут. Це обумовлено, в першу чергу, потребою дитини, як найменш захищеної верстви населення, у захисті, безпеці і піклуванні. Це обумовило розробку відповідних нормативно-правових актів і на національному, і на міжнародному рівнях.

У законодавстві України питання усиновлення, зокрема і таємниця усиновлення, регулюється низкою нормативно-правових актів. В першу чергу тут потрібно назвати Сімейний кодекс (далі – СК), Конституцію України, Закон України «Про охорону дитинства», Цивільний кодекс (далі – ЦК), Кримінальний кодекс (далі – КК) щодо встановлення відповідальності за порушення таємниці усиновлення. Також цю сферу суспільних відносин регламентують і інші нормативно-правові акти, чинні на території України.

У Конституції України, положення якої є підґрунтям для усіх національних нормативно-правових актів України, визначені основні засади конфіденційності інформації про усиновлення дитини. Власне, положення про таємницю усиновлення Основний закон України не містить, але це випливає із положень ст. 32, в якій зазначається, що «ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України (ч. 1); не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди (ч. 2)». Практично аналогічне положення закріплене у ст. 301 ЦК України: «фізична особа має право на збереження у таємниці обставин свого особистого життя». Окремі аспекти усиновлення врегульовані нормами Закону України «Про охорону дитинства», у тому числі і щодо усиновлювача-іноземця. Але щодо таємниці усиновлення жодного положення у цьому Законі також немає.

Життя у сім'ї, у родині є особистим життям кожної людини, власне як і відносини між членами цієї сім'ї. Відносини між усиновлювачем (усиновлювачами) і дитиною, а також іншими членами цієї сім'ї, також відносяться до сфери особистого життя, а тому вони забезпечуються конфіденційністю, і законом не допускається несанкціоноване втручання в нього. І це право також закріплено у законодавстві: «фізична особа має право на особисте життя» (ч. 1 ст. 301 ЦК України).

Поняття усиновлення на законодавчому рівні передбачене у низці нормативно-правових актів України. Зокрема, у СК України (норми, що регулюють цей інститут, включені у окрему Главу 18 «Усиновлення» Розділу IV «Влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування») під усиновленням розуміється прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду. Аналогічне визначення даного поняття міститься у ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». Також ст. 24 Закону України «Про охорону дитинства» передбачає, що усиновлення – це передача на виховання в сім'ю неповнолітньої дитини на правах сина чи дочки, оформлена спеціальним юридичним актом – рішенням суду. Але визначення поняття таємниці усиновлення у чинному законодавстві України також немає.

У теоретичних джерелах таємниця усиновлення визначається як «система інформації, що стала відома конкретно встановленому колу осіб (членам сім'ї та уповноваженим службовим особам в силу виконання ними своїх службових обов'язків) з приводу факту усиновлення, яка приховується від інших осіб з метою захисту інтересів усиновленого та членів його сім'ї» [4]. оскільки в цілому таємниця визначається як інформація або відомості, що не підлягають розголошенню, та приховується певним колом осіб або особою, то власне таємниця усиновлення з боку держави забезпечується законодавчо визначеною забороною без згоди усиновителів, а в разі їхньої смерті – без згоди органів опіки і піклування повідомляти будь-які відомості про усиновлення, видавати виписки з книг актів громадянського стану, з яких було б видно, що усиновителі не є «кровними батьками» усиновленого [5].

На законодавчому рівні таємниця усиновлення (окремі його аспекти) закріплена у СК України, в якому вказується наступне: особа має право на таємницю перебування на обліку тих, хто бажає усиновити дитину, пошуку дитини для усиновлення, подання заяви про усиновлення та її розгляду, рішення суду про усиновлення (ч. 1 ст. 226); дитина, яка усиновлена, має право на таємницю, в тому числі і від неї самої, факту її усиновлення (ч. 2 ст. 226); особа, яка була усиновлена, має право після досягнення нею чотирнадцяти років на одержання інформації щодо свого усиновлення (ч. 3 ст. 226).

При цьому варто пам'ятати, що таємниця усиновлення має так би мовити дві сторони – з одного боку правило нерозголошення цієї інформації діє для осіб, які є сторонніми для сім'ї, яка усиновила дитину, а з іншого – від самої усиновленої дитини. Так, приховування інформації усиновителем регулюється ст. 227 СК України: «усиновлювач має право приховувати факт усиновлення від дитини, яка ним усиновлена, і вимагати нерозголошення цієї інформації особами, яким стало відомо про неї як до, так і після досягнення дитиною повноліття; усиновлювач має право приховувати від дитини факт її усиновлення, якщо розкриття таємниці усиновлення може завдати шкоди її інтересам; якщо усиновлюється дитина, яка не досягла семи років, службові особи при виявленні її згоди на усиновлення зобов'язані вживати заходів щодо забезпечення таємниці усиновлення від самої дитини» [6].

Чому взагалі існує таке обмеження, як нерозголошення інформації про усиновлення дитини, чим це обумовлено? Дослідники, що займаються вказаною проблематикою, зазначають, що таким чином держава у особі спеціально уповноважених органів забезпечують вже згадуване вище право на таємницю особистого і сімейного життя [4]. Також вказується, що часто усиновлювач не хоче, щоб ця інформація стала відома широкому колу осіб, оскільки сторонні особи можуть негативно вплинути на відносини між ним та усиновленою дитиною (зокрема, підлітком), неправильно оцінивши стосунки між ними. Та і моральний фактор відіграє не останню роль у тому, що усиновлювач та усиновлена дитина хочуть зберегти цей факт у таємниці: у переважній більшості випадків це забезпечує швидке та успішне входження дитини у нову сім'ю [7]. Як вірно зазначається, розголошення таємниці усиновлення досить часто призводить до вкрай негативних для дитини наслідків – сімейних конфліктів, особистісних трагедій, розриву сімейних відносин між усиновлювачем та усиновленою дитиною тощо [8].

Все вказане вище обумовлює необхідність забезпечення додаткових гарантій з боку держави. Однією з них є встановлення кримінальної відповідальності за порушення таємниці усиновлення. Загальною нормою у цій сфері є ст. 182, яка передбачає відповідальність за порушення недоторканості приватного життя – за незаконне збирання, зберігання, використання, знищення, поширення конфіденційної інформації про особу або незаконна зміна такої інформації. Також це діяння передбачено у ст. 168 КК України, яка спеціальною по відношенню до ст. 182, а тому щодо таємниці усиновлення буде використовуватися саме вона. Із змісту вказаної статті вбачається, що кримінально караним є розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) всупереч волі усиновителя (удочерителя), за що передбачається покарання у виді штрафу, громадських чи виправних робіт, або пробаційного нагляду (ч. 1). Більше ніяких уточнень щодо такого кримінального проступку у ст. 168 немає, зокрема способів чи кола осіб, але у цьому випадку для притягнення до відповідальності достатньо факту розголошення відповідної інформації, незалежно від додаткових обставин (звісно, якщо вони не обставинами, які можуть обтяжити чи пом'якшити покарання).

Схожа практика щодо захисту інформації про усиновлення спостерігається і у зарубіжному законодавстві, хоча тут немає одностайності: ставлення до порушення заборони на розголошення таємниці усиновлення у різних країнах також є різним. Переважно у інших державах також

передбачається відповідальність за розголошення таємниці усиновлення. При цьому відноситься це кримінальне правопорушення до різних врегульованих законом суспільних відносин. Зокрема, зазначається, що таємниця усиновлення у зарубіжному кримінальному законодавстві кваліфікується або як професійна таємниця (Австрії, Голландії, Республіки Польща, Республіки Молдова), або як сімейна, особиста таємниця (Іспанії, Республіки Грузія, Латвійської Республіки) [9]. Також позицію щодо встановлення відповідальності за розголошення таємниці усиновлення обстоює кримінальне законодавство Аргентини, Хорватії, Республіки Болгарія [9] та інших держав. Окрім зазначених, відповідальність за розголошення таємниці усиновлення передбачена у кримінальному законодавстві низки країн пострадянського простору (Республіка Азербайджан, Республіка Казахстан, Республіка Узбекистан, Республіка Киргизстан, Республіка Таджикистан).

У переважній більшості вказаних зарубіжних кримінальних кодексів передбачені спеціальні норми, що встановлюють відповідальність саме за розголошення таємниці усиновлення, які належать до тих структурних частин кримінального закону, які закріплюють норми про злочини проти сім'ї і неповнолітніх [10, с. 199] або посягання на особисту свободу чи сімейну таємницю (як у КК Республіки Грузія [11]). За КК Швеції покаранню за незаконний примус шляхом розголошення (поширення) відомостей про особу, що її паплюжать (ст. 4 частини 1 Глави 4), а також за порушення приватної таємниці (статті 9-9с частини 1 Глави 4) [12]. Згідно із КК Голландії норма, що закріплює вказане правопорушення розміщена у Розділу 17 «Розголошення таємниці»: ст. 272 передбачає відповідальність за розголошення таємниці особою, якій остання стала відома у зв'язку з посадою чи законною діяльністю [13]. Також розкриття будь-якої таємниці, у тому числі і усиновлення, визнається одним із способів вчинення вимагання та шантажу згідно із ст. 317 цього кодексу.

За розкриття вказаної таємної інформації, до яких би кримінальних правопорушень не були віднесені такі діяння, покаранню підлягатиме посадова особа або державний службовець, яким ця інформація стала відома у зв'язку із їх професійною діяльністю чи займаною посадою і які не мали її розголошувати. Це, зокрема, закріплено у ст. 417 КК Іспанії [14].

Досить цікаво вирішується питання про відповідальність за розголошення таємниці усиновлення у Великобританії. При усиновленні всі родинні зв'язки дитини з біологічними батьками розриваються, але з досягненням повноліття дитина має право отримати повної інформації про своє походження, батьків тощо. При цьому біологічні батьки можуть брати участь у вихованні своєї дитини, яку усиновили, але з певними обмеженнями [15]. У Австрії взагалі передбачено законом, що самі усиновителі можуть обирати, яким воно буде: відкритим, напіввідкритим або таємним [16, с. 187].

Низка країн взагалі не містить обмежень щодо розголошення інформації про усиновлення дитини. До таких країн, зокрема, належить Франція. У законодавстві цієї країни, як зазначається, взагалі немає такого поняття, як таємниця усиновлення, у цивільному законодавстві, а процес усиновлення взагалі є відкритим, а тому і інформація щодо вказаного процесу також є загальнодоступною. Також у США та Канаді процес усиновлення так само є відкритим, а тому не існує жодних правил щодо розповсюдження інформації про те, хто, коли і ким бу усиновлений [7].

Враховуючи такі розбіжності у врегулюванні питання таємниці усиновлення, що містяться у положеннях законодавства України та інших держав (які були тут згадані, а також які не були), потрібно визначити, чи відповідають вони міжнародним стандартам, які закріплені у низці відповідних міжнародних нормативно-правових актів. Усиновлення в Україні, окрім норм національного законодавства регулюється тими міжнародними документами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. До вказаних міжнародних нормативно-правових актів можна віднести наступні: Декларація прав дитини 1959 р., Конвенція про права дитини 1989 р., Європейська Конвенція про усиновлення дітей 1967 р., Декларація про соціальні та правові принципи, що стосуються захисту і благополуччя дітей, особливо у разі передачі дітей на виховання та їх усиновлення на національному та міжнародному рівнях, яка затверджена Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 3 грудня 1986 р., Конвенція про захист дітей і співробітництво в галузі міждержавного усиновлення (щодо іноземного усиновлення) 1993 р., Європейська конвенція про усиновлення (переглянута) 2008 р. та іншими нормативно-правовими актами міжнародного характеру.

У найбільш загальному вигляді права дитини, у тому числі законності здійснення усиновлення та право дитини знати своїх батьків, а також наскільки це є можливим у відповідній си-

туації (ст. 7), закріплені у Конвенції ООН про права дитини 1989 р. У цій конвенції визнано, що найкращими умовами для виховання дитини, яка втратила батьків (позбавлена батьківського піклування), є ті, що максимально наближені до сімейних. А тому і здійснення усиновлення має здійснюватися у найкращих інтересах дитини і проходити із дотриманням усіх правил. На наш погляд, основним міжнародним нормативно-правовим актом у сфері захисту прав дітей, які усиновлюються, – це Європейська конвенція про усиновлення 2008 року, головною метою якої є забезпечення найвищих інтересів дитини [17].

Відповідно, враховуючи міжнародний характер вказаних нормативно-правових актів, вони регулюють питання усиновлення не лише на міжнародному і національному рівнях держав-учасниць, але і на міждержавному у питаннях усиновлення дитини іноземцями, а також надання інформації, яка забезпечить захист дитини, відповідним органам інших держав. Таємниця усиновлення у нормах вказаних документів врегульована таким чином, щоб дитина, а також її прийомна сім'я були максимально захищені. Тому зазначається, що відповідна інформація має бути ретельно перевірена перед тим, як надавати її біологічним батькам. Водночас дитина має пріоритетне право на отримання повної інформації про своє походження, біологічних батьків тощо. Зазначається, що усиновлювач й усиновлена дитина повинні мати змогу одержати документ, який містить витяги з державних реєстрів та який засвідчує дату й місце народження усиновленої дитини, але явно не розкриває факту усиновлення чи особу батьків, від яких походить дитина [18].

Як зазначається у дослідженнях, останнім часом і низка громадських організацій (національних та міжнародних) обстоюють ідею щодо скасування інституту таємниці усиновлення. Така думка обґрунтовується як досвідом країн, де розголошення інформації про усиновлення дозволяється (навіть схвалюється), як от у Великобританії, Люксембурзі, США, так і низкою положень міжнародних нормативно-правових актів, про які мова йшла вище. Зокрема, це положення щодо того, що усиновлені діти мають право доступу до інформації про їх походження, особисту історію та дані про своїх біологічних батьків (ст. 7.1 Конвенції про права дитини, ст. 30.2 Гаазької Конвенції). При цьому зазначається, що таємниця усиновлення – це застарілий інститут, який не убезпечує дитину від психологічної травми, а за своєю сутністю є пріоритетом інтересів дорослих над інтересами дитини [19].

Враховуючи зазначене вище, питання щодо абсолютного дозволу на розголошення інформації про усиновлення або заборони на розголошення такої інформації не може бути вирішене однозначно. І тим більше не може бути категоричних вказівок щодо цього у міжнародних нормативно-правових актах. Натомість, зазначимо, що національне законодавство у сфері інституту усиновлення цілком корелюється із нормами міжнародних нормативно-правових актів і відповідають встановленим на цьому рівні стандартам.

Висновки. Враховуючи зазначене у даному дослідженні, питання відповідальності за розголошення інформації про усиновлення (таємниці усиновлення) вирішується у різних країнах по різному. Неоднозначне ставлення суспільства різних країн до таємниці усиновлення обумовлено, в першу чергу, особливостями їх історичного та соціального розвитку. Крім того, велике значення має практика застосування того чи іншого інституту, що обумовлює розробку дієвих механізмів та підвищення їх ефективності. І вирішити це питання однаково для всіх країн не вбачається можливим.

Натомість питання щодо доступності інформації про усиновлення на міжнародному рівні може бути вирішене шляхом включення у міжнародне законодавство відповідних норм рекомендаційного (а не обов'язкового) характеру. Вони мають передбачати умови доцільності/недоцільності, обов'язковості або заборони розголошення усиновителями або відповідними державними органами дитині чи іншим особам відомостей про усиновлення, як от: про походження дитини, про історію її походження (родовід), біологічних батьків та інших кровних родичів дитини. Обов'язковою умовою правомірності таких дій має бути дотримання найвищих інтересів дитини, серед яких можна назвати особисту безпеку, право на таємницю особистого життя і право на нормальний розвиток і виховання у сім'ї.

Дане дослідження, нажаль, не вирішує проблему відповідальності за розголошення таємниці усиновлення на рівні міжнародного законодавства. Але воно є перспективним при виробленні універсальних міжнародних стандартів (правил) щодо інформації про усиновлення, що будуть враховуватися усіма країнами-учасницями відповідних міжнародних нормативно-правових актів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: станом на 10 березня 2024 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141
2. Вітренко Л.Р., Дяченко С.В. Правове регулювання усиновлення з іноземним елементом: судова практика. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 4/2020. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-4/87.
3. Дубина А.В., Плотнікова А.Д. Окремі проблеми усиновлення в Україні. *Наука і техніка сьогодні.* No 4(18) 2023. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6025-2023-4(18)-24-41.
4. Ольховик Л.А., Іванов О.М. Правове забезпечення таємниці усиновлення. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 11/2022. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-11/55.
5. Ромовська З.В. Українське сімейне право: підручник : академічний курс. К.: Правова Єдність, 2009. 497 с.
6. Сімейний кодекс: станом на 11 березня 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text.
7. Письменна О.П., Задорожна І.Ю. Таємниця усиновлення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2016. Серія ПРАВО. Випуск 41. Том 1. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/33738/1/%D0%A2%D0%90%D0%84%D0%9C%D0%9D%D0%98%D0%A6%D0%AF%20%D0%A3%D0%A1%D0%98%D0%9D%D0%9E%D0%92%D0%9B%D0%95%D0%9D%D0%9D%D0%AF.pdf.
8. Тавлуй О.В. Розголошення таємниці усиновлення: окремі аспекти відмежування від інших правопорушень. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 6. С. 192–195. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgip_2021_6_31.
9. Тавлуй О. Кримінальна відповідальність за розголошення таємниці усиновлення за законодавством окремих зарубіжних країн. *Підприємництво, господарство і право.* 2/2021. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/2/38.pdf.
10. Вислоцька Т.Ю. Таємниця усиновлення (удочеріння) у кримінальному законодавстві окремих зарубіжних країни. *Науково-інформаційний вісник.* Серія «Право». 2015. № 11. С. 196–203.
11. Criminal Code of Georgia. URL: https://sherloc.unodc.org/cld/ uploads/res/document/Criminal_Code_of_Georgia/Georgia_Criminal_Code_full.pdf.
12. The Swedish Criminal Code. URL: https://www.government.se/government-policy/judicial-system/the-swedish-criminal-code.
13. Netherlands-Criminal-Code. URL: https://antislaverylaw.ac.uk/wp-content/uploads/ 2019/08/Netherlands-Criminal-Code.pdf.
14. Criminal_Code of Spain. URL: https://www.mjusticia.gob.es/es/AreaTematica/DocumentacionPublicaciones/Documents/Criminal_Code_2016.pdf.
15. Деркаченко Ю.В. Особливості застосування універсальних механізмів та процедур з міждержавного усиновлення дітей у законодавстві деяких європейських країн. *Закарпатські наук. читання: матеріали Всеукр. наук. практ. конф. студентів та аспірантів* (28–30 квітня 2009 р.). Ужгород, 2009. С. 398–401.
16. Ватрас В.А. Правові аспекти таємниці усиновлення. *Держава і право*. Вип. 16. К., 2002. С. 185–190
17. Чернік С.Д. Правове забезпечення таємниці усиновлення: міжнародні стандарти та законодавство України. *Наукові записки.* Серія: право. Випуск 16. 2024. DOI: 10.36550/2522-9230-2024-16-33-38.
18. Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута) 2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a17#Text.
19. Блінова Г.О. Правове регулювання інституту таємниці усиновлення: сучасні тенденції. *Право і суспільство.* 4. 2013. URL: http://www.pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2013/4_2013/14.pdf.

УДК 347.91:347.122](477) «20»
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.42

ПРОБЛЕМИ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ В УКРАЇНІ

Костик Е.Р.,
адвокат, доктор філософії в галузі права,
асистент кафедри цивільного права та процесу
юридичного факультету ЛНУ ім. І. Франка
ORCID: 0000-0003-1282-7649
e-mail: emiliya.kostyk@lnu.edu.ua

Костик Е.Р. Проблеми доступу до правосуддя у цивільних справах в Україні.

У статті проведено аналіз актуальної та ключової проблеми доступу до правосуддя у цивільних справах, яка потребує негайного вирішення для забезпечення особі її гарантованого Конституцією України права на звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина. Це право закріплене як в ч. 1 ст. 15 ЦК України, яка передбачає право кожної особи на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорення, так і в ст. 4 ЦПК України, в якій зазначено, що кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів.

Аналізуючи судову практику, було встановлено, що залишаючи позовні заяви без руху чи відмовляючи у відкритті провадження у справі, суди нехтують такими базовими принципами, як верховенство права, розумність строків розгляду справи судом та гарантованим правом кожної особи на доступ до правосуддя.

У статті здійснено детальний аналіз конкретних ухвал про залишення без руху та відмови у відкритті провадження у справі місцевих судів України, знайдено невідповідності з нормами процесуального та матеріального права, а також нехтування актуальними постановами Верховного Суду, що призводить до затягування розгляду справи, перешкоджанням особі зверненню до суду за захистом свого порушеного права через призму надмірного формалізму та вільного тлумачення закону судами першої інстанції.

Авторкою запропоновано вирішення проблеми доступу до правосуддя на підставі актуальної практики Верховного Суду, порівняльного аналізу постанов апеляційних судів, які скасовують ухвали про відмову у відкритті провадження у справі, висновків провідних науковців та власного адвокатського досвіду.

Ця стаття буде «настільною книгою» адвокатам, які зіштовхнуться у труднощах у доступі до правосуддя задля захисту прав своїх клієнтів.

Ключові слова: цивільні правовідносини, захист цивільних прав, залишення без руху, відмова у відкритті провадження у справі, іноземний елемент.

Kostyk E.R. Problems of access to justice in civil cases in Ukraine.

The article analyzes the urgent and key issue of access to justice in civil cases which requires immediate resolution to ensure that a person has the right to apply to court for the protection of constitutional rights and freedoms of a person and a citizen guaranteed by the Constitution of Ukraine. This right is enshrined in part 1 of Article 15 of the Civil Code of Ukraine, which provides for the right of every person to protect his or her civil right in case of its violation, non-recognition or challenge, and in Article 4 of the Code of Civil Procedure of Ukraine, which states that every person has the right to apply to the court for protection of his or her violated, unrecognized or challenged rights, freedoms or legitimate interests in accordance with the procedure established by this Code.

By analyzing the case law, the author establishes that by leaving claims without motion or refusing to initiate proceedings in a case, courts neglect such basic principles as the rule of law, reasonableness of the timeframe for court consideration of a case, and the guaranteed right of everyone to access to justice.

The article provides a detailed analysis of specific rulings on leaving a case without motion and refusing to initiate proceedings by local courts of Ukraine, identifies inconsistencies with the rules of procedural and substantive law, as well as neglect of relevant rulings of the Supreme Court, which leads to delays in the consideration of a case, and prevents a person from going to court to protect his or her violated right through the prism of excessive formalism and free interpretation of the law by the courts of first instance.

The author proposes a solution to the problem of access to justice based on the current practice of the Supreme Court, a comparative analysis of the decisions of the appellate courts that overturn the decisions to refuse to open proceedings in a case, the conclusions of leading scholars and her own attorneys' experience.

This article will serve as a "handbook" for attorneys who will face difficulties in accessing justice to protect the rights of their clients.

Key words: civil legal relations, protection of civil rights, leaving without action, refusal to initiate proceedings, foreign element.

Постановка проблеми. У зв'язку із введенням воєнного стану на території України, багато жінок виїхали за кордон, що вплинуло на кількість розлучень. Звертаючись до суду про розірвання шлюбу, позивачі отримували повністю абсурдні ухвали про залишення без руху, що викликало велике занепокоєння та затягувало процес розірвання шлюбів. Будучи науковцем та практикуючим адвокатом, систематизувавши зазначені ухвали, які потребували термінового реагування для захисту прав та інтересів клієнтів, а також досвід колег-адвокатів зумовили на науковому рівні комплексно дослідити проблему доступу до правосуддя у цивільних справах та запропонувати свої варіанти вирішення зазначеної проблеми. Без уваги не залишився інститут відмови у відкритті провадження у справі. Адже, згідно аналізу ухвал, суди вільно тлумачать норми ЦПК України. Однак, можливість апеляційного оскарження згаданих ухвал є великою перевагою. Виходячи із відповідних постанов апеляційних судів, які мною були досліджені, містять адекватну оцінку обставинам справи та чітке обґрунтування законодавства.

Мета дослідження – розглянути особливості судової практики щодо перешкоджання доступу до правосуддя через призму цивільного та цивільного процесуального права .

Стан опрацювання проблематики. Проблема доступу до правосуддя піднімалася у працях провідних науковців України, таких як В.М. Коссака, О.І. Угриновської, З.В. Ромовської, В.І. Крата, Р.Я. Лемик, С.В. Сеник, О.О. Кота, Є.О. Харитонова, О.І. Харитонової, К.Г. Некіт, а також у постановах Верховного Суду та ін. Проте, проблема доступу до правосуддя залишається надалі актуальною, багато питань потребує відповідей та вирішення.

Виклад основного матеріалу. Право особи на звернення до суду є основоположним конституційним правом, адже, відповідно до ч. 2 ст. 8 Основного Закону України, норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується [3].

Відповідно до ч.ч. 1, 5 ст. 4 ЦПК України, кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів. Жодна особа не може бути позбавлена права на участь у розгляді своєї справи у визначеному цим Кодексом порядку [22]. Частиною 1 ст. 15 ЦК України визначено право кожної особи на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорення [4, с. 45]. Зазначені права регламентовані у статті 6 «Право на справедливий суд» Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, згідно із якою, кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення[2].

Об'єктом судового захисту визнаються права, свободи чи інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб, інтереси держави. Цей захист відбувається за визнаними стандартами судочинства: розгляд і вирішення цивільних справ має бути справедливим, неупередженим та своєчасним [15, с. 186]. Цілком погоджуюся із авторами монографії «Проблеми здійснення та захисту цивільних прав в умовах воєнного стану», що у широкому розумінні право на справедливий суд можна розглядати як тотожне поняття праву на доступ до правосуддя, воно включає в себе: 1) необтяженість юридичними та економічними перешкодами доступу до судової установи;

2) належна (справедлива) судова процедура; 3) публічний судовий розгляд; 4) розумний строк судового розгляду; 5) розгляд справи незалежним та безстороннім судом, встановленим законом; 6) виконання судового рішення [15, с. 187].

Проте, аналізуючи судову практику, на жаль, можна побачити зворотнє. Адже, залишаючи позовні заяви без руху чи відмовляючи у відкритті провадження на підставах, які не передбачені ЦПК України, суди позбавляють особу реалізувати своє гарантоване Конституцією України, право на звернення до суду для захисту своїх прав і свобод.

Для прикладу, цивільна справа № 465/9869/24 за позовом громадянки України до громадянина Федеративної Республіки Німеччина про розірвання шлюбу, який було зареєстровано на території України, залишаючи позовну заяву без руху, суддя зазначає, що:

«Недоліки позовної заяви мають бути усунуті шляхом надання суду доказів, якими позивач обґрунтовує підстави його звернення саме до Франківського районного суду м. Львова, доказів про адресу реєстрації відповідача або його останнє відоме зареєстроване місце проживання чи перебування. Крім цього, шляхом подання належним чином оформленої заяви, яка буде містити дату та підпис позивача (представника позивача) із значенням вищевказаних відомостей, зокрема слід зазначити підстави, що перешкоджають розірванню шлюбу з відповідачем в органах державної реєстрації актів цивільного стану та зазначення фактичного місце проживання сторін, про повідомлення про проживання стороні в України, чи за кордоном» [18].

Зазначена ухвала, на мою думку, є прикладом надмірного формалізму та порушення права особи на доступ до правосуддя та не відповідає нормам ЦПК України.

Згідно із ст. 185 ЦПК України, суд постановляє ухвалу про залишення позовної заяви без руху у випадках:

1. позовну заяву подано без додержання вимог, викладених у статтях 175 і 177 ЦПК України;
2. якщо позовну заяву подано особою, яка відповідно до частини 6 статті 14 цього Кодексу зобов'язана зареєструвати електронний кабінет, але не зареєструвала його;
3. у разі надходження до суду справи, що підлягає вирішенню в порядку цивільного судочинства, після закриття провадження Верховним Судом чи судом апеляційної інстанції в порядку господарського чи адміністративного судочинства [22].

Аналізуючи зазначену норму, я вважаю, що підстави для залишення вище

згаданої позовної заяви без руху відсутні з огляду на наступне:

По-перше, щодо доказів про адресу реєстрації відповідача або його останнє відоме зареєстроване місце проживання чи перебування, то згідно із ст. 27 ЦПК України, позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або перебування, якщо інше не передбачено законом [22]. Відповідно до ч. 3 ст. 175 ЦПК України, позовна заява повинна містити, зокрема, місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання чи перебування (для фізичних осіб) [22]. Оскільки, у вище згадані ухвалі, зазначено, що позивачці необхідно надати докази місця проживання відповідача, презюмую, що вимоги ст. 175 ЦПК України щодо зазначення адреси місце проживання чи перебування відповідача виконані. Проте, аналізуючи вище згадані статті ЦПК України, жодна не встановлює обов'язку доказування цієї обставини. Варта уваги ст. 2 ЗУ «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», яка встановлює, що громадянам України, а також іноземцям та особам без громадянства, які на законних підставах перебувають в Україні, гарантуються свобода пересування та вільний вибір місця проживання на її території, за винятком обмежень, які встановлені цим Законом [14]. Що, у свою чергу, створює незручності для позивача для визначення підсудності, а тим більше, якщо він володіє інформацією щодо одного місця проживання відповідача. Тим паче, закон України, не зобов'язує громадянина іноземної держави, який перебуває на території України не більше 90 діб реєструвати своє місце проживання у зв'язку із укладенням шлюбу в Україні без наміру проживати на її території після його укладення [13].

По-друге, щодо зазначення підстав, що перешкоджають розірванню шлюбу з відповідачем в органах державної реєстрації актів цивільного стану, то на мою думку, подання сторонами спільної заяви про розірвання шлюбу до органу державної реєстрації актів цивільного стану згідно ст. 106 СК України є їхнім правом, а не обов'язком. Якщо позивачка не спілкується, не проживає з відповідачем, не веде з ним спільне господарство, а отже, у неї відсутні жодні, передбачені чинним законодавством підстави, щоб займатися розшуком відповідача для подання в органи ДРАЦС спільної заяви про розірвання шлюбу.

Також, у спорах про розірвання шлюбу, чинним законодавством не передбачене досудове врегулювання спору, тому у позивачки відсутній обов'язок «зазначити та надати до суду докази ухилення відповідачем від подання відповідної спільної заяви до органу державної реєстрації актів цивільного стану, тобто про те, що існує спір».

По-третє, щодо зазначення фактичного місця проживання сторін, про повідомлення про проживання сторін в Україні, чи за кордоном, на мою думку, зазначена інформація була необхідна судді для здійснення виклику відповідача до суду. Законодавець вирішив зазначену проблему, оскільки, у випадку, якщо зареєстроване місце проживання (перебування), місцезнаходження чи місце роботи відповідача невідоме, його виклик до суду здійснюється через оголошення на офіційному веб-сайті судової влади України. З опублікуванням оголошення про виклик відповідач вважається повідомленим про дату, час і місце розгляду справи (ст. 128 ЦПК України) [22].

Окрім того, як зазначено у Заочному рішенні Святошинського районного суду м. Києва від 13.03.2024 року у Справі № 759/24969/23:

«Відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 76 Закону України «Про міжнародне приватне право» суди можуть приймати до свого провадження і розглядати будь-які справи з іноземним елементом у випадку, зокрема, коли дія або подія, що стала підставою для подання позову, мала місце на території України [1]. Що цілком логічно, адже, якщо шлюб був укладений на території України відповідно до її законодавства, він має бути розірваний також згідно законодавства України, тим більше, коли про це просить громадянка України, яка має у власності нерухоме майно та зареєстроване місце проживання на території України.

Я вважаю, що Позивачка скористалася своїм законним правом на звернення до суду, виконавши всі, передбачені чинним процесуальним законодавством вимоги для подачі позовної заяви до суду, а також, сплатила судовий збір за розгляд справи про розірвання шлюбу у відповідності до ЗУ «Про судовий збір».

Як правильно зазначає науковець О.О. Кот, що у разі порушення її суб'єктивного права особа вільна у виборі способу захисту, за умови, що обраний нею захід відповідає критеріям належності та ефективності. В основу цього висновку покладений властивий цивільному праву принцип диспозитивності як основоположної характеристики методу цивільно-правового регулювання. За таких обставин було б дивним, якби учасникам цивільних правовідносин не була надана свобода у виборі також і форм захисту порушеного права, хоча сам набір відповідних форм здавна встановлюється на нормативному рівні [5, с. 241].

Згідно практики Верховного Суду (Постанова Верховного Суду у справі № 526/442/22 від 19 жовтня 2022 року):

Відповідно до практики ЄСПЛ, реалізуючи положення Конвенції, необхідно уникати надто формального ставлення до передбачених законом вимог, оскільки доступ до правосуддя повинен бути не лише фактичним, але і реальним. Надмірний формалізм при вирішенні питання щодо прийняття (розгляду) позовної заяви або скарги є порушенням права на справедливий судовий захист [9].

Аналогічна позиція викладена у Постанові Верховного Суду від 04 березня 2020 року в справі № 559/2162/18 [7].

Проте, в іншій ухвалі про залишення позовної заяви без руху у цій справі, суддя іншої думки: «Суд акцентує увагу заявника на тому, що право на доступ до правосуддя не є абсолютним, на цьому наголошує і Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях «Голдер проти Великої Британії» від 21.02.1975 року, «Де Жуффр деля Прадель проти Франції» від 16.12.1992 року, «Осман проти Сполученого королівства» від 28.10.1998 року та «Креуз проти Польщі» від 19 червня 2001 року. Воно може бути піддане обмеженням, дозволеним за змістом, тому що право на доступ до суду за самою своєю природою потребує регулювання з боку держави» [21].

Аналізуючи схожу ухвалу про залишення позовної заяви про розірвання шлюбу без руху у справі № 727/9688/24, окрім згаданих вище підстав, зокрема: «відсутні посилання на докази, чому позивач за відсутності з відповідачем на час подання позову неповнолітніх дітей, звертається до суду, не ставлячи питання про розірвання шлюбу через органи РАЦСу» [17], вимагає оригінал свідоцтва про шлюб, не зважаючи на те, що Верховний Суд у вище згаданій Постанові у справі № 526/442/22 зазначив, що зважаючи на зміст статей 95, 177 ЦПК України залишення позовної заяви без руху з підстав ненадання оригіналу свідоцтва про шлюб є порушенням принципу верховенства права, права на справедливий суд, суперечить завданням цивільного судочинства [9].

Зазначена постанова Верховного Суду проігнорована й в ухвалі про залишення позовної заяви без руху від 17.01.2025 року у справі № 447/13/25, з обґрунтуванням, що дана заява не відповідає вимогам ст. 175 ЦПК України, а саме не додано до заяви про розірвання шлюбу оригінал свідоцтва про реєстрацію шлюбу. Також не зазначено об`єктивні обставини, відповідно до яких позивачка позбавлена можливості представити оригінал вказаного документа [19].

Окрім вимагання оригіналу свідоцтва про шлюб, Франківський районний суд м. Львова в ухвалі від 19.02.2025 року у справі № 465/1346/25, на моє переконання, вільно трактує як норми процесуального права, так і норми матеріального права. Адже, у вище згадані ухвалі, суд посилається на те, що наявність у сторін повнолітнього сина поруч із відсутністю доведення які саме підстави перешкоджають розірванню шлюбу з відповідачем в органах РАГС є підставою для залишення позову без руху [20].

Отже, залишаючи позовні заяви без руху, суди ігнорують чинне законодавство, не враховують актуальну практику Верховного Суду, а натомість, керуються застарілими постановами ще Верховного Суду України, вільно трактують процесуальний та матеріальний закон, що створює надмірний формалізм, порушує конституційні права особи на звернення до суду за захистом своїх прав та свобод.

Окремої уваги заслуговує інститут відмови у відкритті провадження у справі. Якщо при залишенні позову без руху, після усунення недоліків, передбачені ухвалою, позивачем, позовна заява вважається поданою в день первісного її подання до суду. Навіть якщо позивач не усунув недоліки позовної заяви у строк, встановлений судом, заява вважається неподаною і повертається позивачеві, що не перешкоджає повторному зверненню [22]. Тоді як при відмові у відкритті провадження, позивач позбавлений такого права, за винятком, на відміну від ухвали про залишення позовної заяви без руху, зазначену може оскаржити в апеляційному порядку. Вважаю, що законодавець таким чином забезпечив право особи на звернення до суду, оскільки, ухвали про відмову у відкритті провадження не завжди відповідають закону.

Не погоджуюся із думкою К.А. Лубяни, яка дійшла висновку, що більшість випадків відмови судом у відкритті провадження у справі пов’язані із тим, що спір між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав розглядається чи вже розглядався у судовому порядку цим самим чи іншими судами, і щодо нього наявне рішення. У інших випадках, суд має прийняти позовну заяву до провадження, якщо вона підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства [6, с. 158]. Оскільки ч. 1 ст. 186 ЦПК України передбачає перелік підстав відмови у відкритті провадження суддею:

1) заява не підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства;

2) є таке, що набрало законної сили, рішення чи ухвала суду про закриття провадження у справі між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав, або є судовий наказ, що набрав законної сили, за тими самими вимогами;

3) у провадженні цього чи іншого суду є справа зі спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав;

4) є рішення третейського суду, прийняте в межах його компетенції, щодо спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав, за винятком випадків, коли суд відмовив у видачі виконавчого листа на примусове виконання рішення третейського суду або скасував рішення третейського суду і розгляд справи в тому самому третейському суді виявився неможливим;

5) є рішення суду іноземної держави, визнане в Україні в установленому законом порядку, щодо спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав;

6) настала смерть фізичної особи або оголошено її померлою чи припинено юридичну особу, які звернулися із позовною заявою або до яких пред’явлено позов, якщо спірні правовідносини не допускають правонаступництва [22].

Таким чином, не можна стверджувати, що у випадку відмови судом у відкритті провадження з причини смерті фізичної особи позивача чи відповідача є порушення норм процесуального законодавства чи конституційних прав особи.

Проте, зовсім інша справа, коли суди вільно тлумачать зазначену норму, що у свою чергу створює перешкоди для звернення особи до суду за захистом своїх прав. Прикладом слугує Постанова Сумського апеляційного суду від 23.01.2025 року у справі № 591/4517/24, якою скасовано ухвалу суду першої інстанції про відмову у відкритті провадження у справі. Апеляційним судом

встановлено, що ухвалою Зарічного районного суду м. Суми від 02 травня 2024 року відмовлено у відкритті провадження у справі за позовної заявою ОСОБА_1 до Управління Служби безпеки України в Сумській області, Служби безпеки України, ОСОБА_2, ОСОБА_3, Сумської міської ради, третя особа - Управління «Служба у справах дітей» Сумської міської ради» про визнання бездіяльності, дій незаконними, визнання рішень, наказу незаконними та їх скасування, визнання ордера недійсним, виселення із службового житла та зобов`язання вчинити певні дії. Відмовляючи на підставі п. 1 ч. 1 ст. 186 ЦПК України у відкритті провадження у справі, суд першої інстанції виходив з того, що дана справа не підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства, роз`яснено позивачу право звернутись з вказаним позовом в порядку адміністративного судочинства. Не погоджуючись із зазначеною ухвалою, апеляційний суд зазначив, що визначальною ознакою справи адміністративної юрисдикції є суть (зміст, характер) спору. Публічно-правовий спір, на який поширюється юрисдикція адміністративних судів, є спором між учасниками публічно-правових відносин і стосується саме цих відносин. Водночас приватноправові відносини вирізняються наявністю майнового чи немайнового, особистого інтересу учасника. Спір має приватноправовий характер, якщо він обумовлений порушенням або загрозою порушення приватного права чи інтересу, зазвичай майнового, конкретного суб`єкта, що підлягає захисту в спосіб, передбачений законодавством для сфери приватноправових відносин, навіть якщо до порушення приватного права чи інтересу призвели управлінські дії суб`єктів владних повноважень. З заявлених вимог вбачається, що позивач просить поновити його права шляхом виселення із службової квартири ОСОБА_2 та членів його сім`ї та передачі такої квартири йому, на що всі позовні вимоги і спрямовані, що свідчить про наявність майнового, особистого інтересу позивача отримати житло, яке було передане іншій особі замість нього, що свідчить про наявність приватноправового спору. Крім того, з відзиву на апеляційну скаргу Сумської міської ради вбачається, що спірна квартира виключена з числа службових. Отже, позивач, звертаючись до суду, обґрунтовано визначив належність спору до цивільної юрисдикції відповідно до суб`єктного складу правовідносин, предмета спору та змісту правовідносин сторін [10].

Варто згадати ч. 4 ст. 315 ЦПК України, яка передбачає ще одну підставу для відмови у відкритті провадження у справі, якщо з заяви про встановлення факту, що має юридичне значення, вбачається спір про право, а якщо спір про право буде виявлений під час розгляду справи, - залишає заяву без розгляду [22].

Проаналізувавши судову практику про застосування судами згаданої норми при постановленні ухвали про відмову у відкритті провадження у справі, я дійшла переконання, що суди по-різному трактують цю норму. Для прикладу, Сумський апеляційний суд своєю постановою від 23.01.2025 року у справі № 592/6575/24 скасував ухвалу Ковпаківського районного суду м. Суми від 30 квітня 2024 року про відмову у відкритті провадження у справі. Апеляційний суд встановив, що Ухвалою Ковпаківського районного суду м. Суми від 30 квітня 2024 року відмовлено у відкритті провадження у справі за заявою представника ОСОБА_1 – адвоката Грицика Г.О. до ОСОБА_2 про встановлення факту проживання однією сім`єю чоловіка та жінки без шлюбу та визнання спадкоємцем 4 черги. В апеляційній скарзі ОСОБА_1, посилаючись на порушення судом норм процесуального права, просить ухвалу суду скасувати та направити справу для продовження розгляду до суду першої інстанції. Вважає помилковим висновок суду про те, що подана заява не є позовом, а являє собою заяву в окремому проваджені де вбачається спір про право. Вказує, що її заява про встановлення такого факту в окремому провадженні по справі № 595/16198/23 ухвалою Ковпаківського районного суду м. Суми від 17 квітня 2024 року залишена без розгляду з підстав наявності спору про право, тому до суду було саме подано позовну заяву про встановлення факту проживання однією сім`єю чоловіка та жінки без шлюбу та визнання спадкоємцем 4 черги. Через відсутність у ЄСІТС шаблону саме такої позовної заяви, діючи відповідно до роз`яснень центру технічної підтримки ДП «ЦСС», було використано універсальний шаблон «Заява». Тобто, в електронному кабінеті представника зареєстрована саме позовна заява, але без слова «ПОЗОВНА», яка відповідає вимогам ч. 3 ст. 175 ЦПК України. Судовий збір при подачі цього позову сплачено як за немайновий позов в розмірі 0,4 прожиткового мінімуму з урахуванням зниженого коефіцієнту 0,8, тоді як за вимогами ст. 318 ЦПК України при розгляді справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення, судовий збір сплачується у розмірі 0,2 розміру прожиткового мінімуму на одну працездатну особу. Крім того, у справах окремого провадження відсутній відповідач, не має третіх осіб, а вказується заінтересована особа, на що суд повинен був звернути увагу.

Зазначає, що встановлення факту проживання однією сім`єю чоловіка та жінки без шлюбу їй потрібно для подальшого підтвердження права на спадкування за законом як спадкоємця 4 черги, такі дві вимоги і поєднані у позові. Задовільняючи апеляційну скаргу колегія апеляційного суду виходила з того, що: «із наведеного вбачається, що отримавши заяву представника ОСОБА_1 – адвоката Грицика Г.О. про встановлення факту проживання однією сім`єю чоловіка та жінки без шлюбу, з огляду на її зміст, суд першої інстанції мав залишити її без руху для уточнення вимог заявника, конкретизації процесуального статусу зазначених учасників справи та виду провадження. З огляду на викладене, не надавши заявнику можливості уточнити свої звернення до суду, суд першої інстанції дійшов передчасного висновку про відмову у відкритті провадження на підставі ч. 4 ст. 315 ЦПК України у справі за заявою представника ОСОБА_1 – адвоката Грицика Г.О. про встановлення факту проживання однією сім`єю чоловіка та жінки без шлюбу» [11].

Цікавою є Постанова Вінницького апеляційного суду від 05.03.2025 року у справі № 128/5116/24, яка теж скасовує ухвалу про відмову у відкритті провадження у справі з підстав наявності спору про право. Апеляційний суд у згаданій постанові дає чітке тлумачення що саме потрібно розуміти під поняттям «спір про право» – певний стан суб`єктивного права; спір є суть суперечності, конфлікт, протиборство сторін, спір поділяється на матеріальний і процесуальний. Таким чином, виключається під час розгляду справ у порядку окремого провадження існування спору про право, який пов`язаний з порушенням, оспорюванням або невизнанням, а також недоведенням наявності суб`єктивного права за умов, що є певні особи, які перешкоджають в реалізації такого права. У порядку окремого провадження розглядаються справи про встановлення фактів, зокрема, якщо згідно із законом такі факти породжують юридичні наслідки, тобто від них залежить виникнення, зміна або припинення особистих чи майнових прав осіб; встановлення факту не пов`язується із наступним вирішенням спору про право. Апеляційний суд встановив, що заявник звернулася в суд виключно з метою увійти в коло осіб, що можуть претендувати на соціальні гарантії, які передбачені чинним законодавством членам сім`ї загиблого військовослужбовця, в тому числі на одноразову грошову допомогу, при цьому не ставлячи питання про розмір виплати такої допомоги. Сама по собі необхідність встановлення такого факту не свідчить про наявність спору, оскільки існування спору про право повинно бути реальним, а не гіпотетичним. В оскаржуваній ухвалі не зазначено, з ким у заявника виник спір про право, в чому він полягає та чим підтверджується його наявність. Ні з заяви, ні з доданих до неї доказів апеляційний суд такого не вбачає [8].

Все – таки виникає питання, яким чином можна запобігти появі вище згаданих випадків проблем доступу до правосуддя особі? Адже, як вже було досліджено у цій науковій статті, проблема різного застосування практики Верховного Суду, та й навіть, Верховного Суду України, ЄСПЛ, норм матеріального та процесуального права судами на стадії відкриття провадження потребує негайного та ефективного вирішення. Цій проблемі приділила увагу науковиця Угриновська О.І. за співавторством з Хомутецьким Д. у статті «Проблематика правозастосовної практики судів загальної юрисдикції, що виникає при врахуванні висновків, викладених у постановах Верховного Суду, а також моделі її розв'язання». Автори виділили чотири основні проблеми щодо урахування висновків Верховного Суду:

1. виокремлення із цілого тексту рішення того конкретного логічного умовиводу, що підлягає застосуванню;
2. неврахування висновків Верховного Суду per incuriam (через брак турботи), тобто тих, які висловлені без належного врахування законодавства та/або фактичних обставин;
3. врахування висновків Верховного Суду, що стосуються нечинних норм і норм, які були змінені;
4. ретроспективної та перспективної дії висновків Верховного Суду, яка піднімається науковцями і практиками, зокрема самими суддями Верховного Суду [16, с. 71-73].

Цілком погоджуюся із запропонованими авторами пропозиціями щодо вирішення цих проблем: відступ від висновків із постанов Верховного Суду, згідно з поданими статистичними даними й зробленими умовиводами, є поширеним і дієвим засобом унормування судової практики й має залишатись таким. Серед іншого, саме цим інструментом варто усувати висновки, що зроблені per incuriam, тобто явно помилково, а також розв'язувати проблему висновків obiter dictum. Третя і четверта проблеми, навпаки, мають розв'язуватись саме шляхом унесення змін до законодавства. Ретроспективне застосування висновків із постанов Верховного Суду не має допускатись. Аналогічного висновку доходимо й стосовно висновків із постанов Верховного Суду, що стосуються норм права, які втратили чинність або були змінені [16, с. 74].

Абсолютно слушно висловився Верховний Суд у постанові від 30.06.2021 року у справі № 761/34272/18: «Однакове застосування закону забезпечує загальнообов`язковість закону, рівність перед законом та правову визначеність у державі, яка керується верховенством права. Єдина практика застосування законів поліпшує громадське сприйняття справедливості та правосуддя, а також довіру до відправлення правосуддя» [12].

Висновки. Підсумовуючи вище згадане, варто наголосити, що залишення позовної заяви без руху чи відмовляючи у відкритті провадження у справі з підстав, які не передбачені ст.ст. 185, 186, 315 ЦПК України є перешкодою у доступі до правосуддя та порушення конституційного права звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина. Якщо позовна заява була подана із додержання всіх вимог ст. 175,177 ЦПК України як засіб реагування на зазначені ухвали, позивачу слід:

1. Написати «заяву на ухвалу про залишення без руху», в якій детально викласти всі заперечення що так званих недоліків, які потрібно усунути, посилаючись на норми матеріального та процесуального права та обов'язково на практику Верховного Суду, чим вкотре наголосити суду, що Позивач виконав всі вимоги, передбачені чинним законодавством для того, щоб його позовна заява була прийнята та розглянута судом;
2. Оскаржити в апеляційному порядку ухвалу про відмову у відкритті провадження, належно аргументуючи свою позицію з підстав, наведених у п. 1.

Подальше дослідження проблем доступу до правосуддя слід провести на основі позиції, що викладена у постанові Верховного Суду від 30.06.2021 року у справі № 761/34272/18 щодо однакового застосування закону судами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Заочне рішення від 13.03.2024 року у справі № 759/24969/23. Святошинський районний суд м. Києва. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117625476.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. 1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text .
3. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
4. Коссак В.М. Особливості захисту прав та інтересів осіб у разі порушення їх органами державної влади. *Проблеми цивільного права та процесу*. 2017. Харків. С. 45–47.
5. Кот О.О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: *монографія*. Київ: Алерта, 2017. 494 с.
6. Лубяна К.А. Діяльність адвоката на стадії відкриття спрощеного позовного провадження у цивільній справі та ускладнень, які унеможливлюють таке відкриття. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*, № 1 (39), Київ. 2020. С. 154–164.
7. Постанова від 04.03.2020 року в справі № 559/2162/18. Верховний Суд. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/88168579.
8. Постанова від 05.03.2025 року у справі № 128/5116/24. Вінницький апеляційний суд. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125623314.
9. Постанова від 19.10.2022 року у справі № 526/442/22. Верховний Суд. Правова система ipLex360C. URL: https://iplex360.com.ua/sud.php?doc=107077982.
10. Постанова від 23.01.2025 року у справі № 591/4517/24. Сумський апеляційний суд. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124731842.
11. Постанова від 23.01.2025 року у справі № 592/6575/24. Сумський апеляційний суд. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124693568.
12. Постанова від 30.06.2021 року у справі № 761/34272/18. Верховний Суд. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/98327384.
13. Про затвердження Порядку продовження строку перебування та тимчасового проживання, продовження та скорочення строку тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства на території України. Постанова Кабінету Міністрів України від 15.02.2012 № 150. Верховна Рада України. Офіційний портал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/150-2012-%D0%BF#Text.

14. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України від 11.12.2003 р. – № 1382-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1382-15#Text.
15. Проблеми здійснення та захисту цивільних прав в умовах воєнного стану: *монографія* / за ред.: Є.О. Харитонова, О.І. Харитонової, К.Г. Некіт; упор.-укл. Ю.С. Маршук; НУ «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2023. 336 с. URL: https://hdl.handle.net/11300/23423.
16. Угриновська О. Хомутецький Д. Проблематика правозастосовної практики судів загальної юрисдикції, що виникає при врахуванні висновків, викладених у постановах Верховного Суду, а також моделі її розв'язання. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*, № 1 (127), 2024. С. 70–76.
17. Ухвала від 11.09.2024 р. у справі № 727/9688/24. Шевченківський районний суд м. Чернівці. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121544493.
18. Ухвала від 12.12.2024 р. у справі № 465/9869/24. Франківський районний суд м. Львова. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123749815.
19. Ухвала від 17.01.2025 року у справі № 447/13/25. Миколаївський районний суд Львівської області. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124475390.
20. Ухвала від 19.02.2025 року у справі № 465/1346/25. Франківський районний суд м. Львова. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125271079.
21. Ухвала від 24.12.2024 р. у справі № 465/9869/24. Франківський районний суд м. Львова. Франківський районний суд м. Львова. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123996731.
22. Цивільний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.

УДК 347.961 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.43

РЕФОРМУВАННЯ НОТАРІАТУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Лях Д.А.,
студентка 1 курсу освітнього рівня магістр
юридичного факультету
Запорізького національного університету
ORCID: 0009-0003-0878-1796
e-mail: lyahdasha100@gmail.com

Лях Д.А. Реформування нотаріату України в умовах євроінтеграції.
У статті досліджуються ключові напрямки реформування нотаріату України, запропоновані Нотаріальною палатою України, що враховують євроінтеграційну політику держави. Зокрема, розглядаються питання запровадження електронної системи нотаріату, переходу до єдиного нотаріату, розширення повноважень нотаріусів та саморегулювання нотаріальної професії. Проаналізовано як перспективи реалізації кожного з цих заходів, так і потенційні виклики, що можуть постати перед державними органами, нотаріальною спільнотою та українським суспільством.

Вивчення міжнародного досвіду організаційно-правового забезпечення діяльності нотаріату, зокрема моделей, що функціонують у країнах Європейського Союзу (далі – ЄС) та Міжнародного союзу латинського нотаріату, дозволяє оцінити відповідність запланованих змін європейським стандартам та принципам латинської моделі нотаріату. До того ж такі заходи відповідають спільним цінностям, закріпленим в Угоді про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (далі – Угода про асоціацію).

Окрему увагу приділено вже впровадженим реформам, зокрема створенню Єдиної державної електронної системи е-нотаріату, складові якої поступово інтегруються в нотаріальну практику. Стаття також висвітлює основні проблемні аспекти нотаріальної діяльності в Україні, які потребують вирішення в межах запропонованої реформи. До них належать відсутність єдиного кодифікованого акту, безсистемність внесення змін до Закону України «Про нотаріат», низький рівень цифрової грамотності нотаріусів та громадян, ризики, пов'язані з кібербезпекою, та фінансування державних нотаріальних контор бюджетними коштами. Особливо наголошується на необхідності забезпечення безпеки даних користувачів електронної системи нотаріату та запобігання несанкціонованим втручанням.

Крім того, у статті представлено аналіз статистичних даних щодо діяльності державних нотаріальних контор та приватних нотаріусів в Україні, що дозволяє оцінити ефективність їх функціонування та доцільність запровадження єдиного нотаріату. Такий підхід сприяє комплексному висвітленню теми та визначенню її перспектив у контексті євроінтеграції.

Ключові слова: нотаріат, нотаріальна діяльність, євроінтеграція, реформування, латинська модель.

Liakh D.A. The reformation of the notary of Ukraine in the context of European integration.
The article analyzes the key directions of reforming Ukraine's notarial system proposed by the Notary Chamber of Ukraine, which take into account the European integration policy of the state. In particular, the author examines the issues of the introduction of an electronic notary system, the transition to a unified notarial system, the expansion of notarial powers, and the self-regulation of the notary profession. The author analyzes both the prospects for the implementation of each of these measures and the potential challenges that may be faced by government agencies, the notary community, and Ukrainian society.

The study of international experience in the organizational and legal support of notarial activities, particularly the models operating in the countries of the European Union (hereinafter - EU) and the

International Union of Latin Notaries, makes it possible to assess the compliance of the planned changes with European standards and the principles of Latin notaries. In addition, such measures align with the common values enshrined in the Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community, and their Member States, on the other hand (hereinafter - the Association Agreement).

Special attention is paid to the reforms already implemented, particularly to the creation of the Unified State Electronic Notary System, the components of which are gradually being integrated into notarial practice. The article also highlights the main problematic aspects of notarial activity in Ukraine that need to be addressed within the framework of the proposed reform. These include the absence of a single codified act, fragmentary amendments to the Law of Ukraine "On Notaries," the low level of digital literacy among notaries and citizens, cybersecurity risks, and the financing of state notary offices from the budget. The author emphasizes the need to ensure the security of data for users of the electronic notary system and to prevent unauthorized interference.

In addition, the article presents an analysis of statistical data on the activities of public notary offices and private notaries in Ukraine, which allows assessing the effectiveness of their operation and the feasibility of introducing a unified notarial system. This approach contributes to a comprehensive coverage of the topic and determines its prospects in the context of European integration.

Key words: notary, notarial activity, European integration, reform.

Актуальність дослідження. Протягом останніх десятиліть Україна вживає активні заходи з метою наближення до європейської спільноти. Такі процеси зумовили реформування багатьох інституцій та сфер суспільного життя. Зокрема, було прийнято антикорупційний пакет законів та проведено масштабну судову реформу відповідно до вимог євроінтеграції. Докорінні зміни, обумовлені інтеграційними процесами, актуалізують питання щодо реформування нотаріату України з метою подолання проблемних аспектів нотаріальної діяльності, частина з яких пов'язана із запровадженням воєнного стану. Реформа покликана підвищити ефективність та доступність нотаріальних послуг, а також запровадити нові механізми, які вже десятиліттями успішно використовуються в зарубіжних країнах.

Постановка проблеми. Інтеграція України до європейської та міжнародної спільнот, а також воєнний стан актуалізували питання реформування нотаріату України та його адаптації до сучасних реалій та європейського законодавства. Дана інституція відіграє важливу роль у захисті прав фізичних та юридичних осіб, що обумовлює ґрунтовний підхід до питання його реформування, визначення доцільності вжиття тих чи інших заходів, та своєчасної оцінки усіх можливих ризиків запланованих змін.

Стан опрацювання проблематики. Проблемні аспекти нотаріальної діяльності в Україні вже тривалий час привертають увагу вчених. Предметом активних дискусій в науковому полі та на державному рівні стало реформування нотаріату України, що, зокрема, пов'язано з євроінтеграційними процесами. Дослідженням цих питань займались такі вчені та правники, як Денисяк Н.М., Клименко О.М., Продан П.М., Фурса Є.І., Фурса С.Я. та інші. Особлива увага цифровізації нотаріальної діяльності приділялась у працях Бисаги Ю.Ю., Красногора О.В., Марченко В.М., Студенникова С., Чижикова О.О. тощо. Водночас більшість науковці розглядають реформування українського нотаріату в контексті національного законодавства та його прогалин, не враховуючи євроінтеграційні процеси. У зв'язку з цим, у даному дослідженні пропонується зосередити увагу на проведенні таких реформ саме в умовах євроінтеграції.

Отже, **метою даного дослідження** є висвітлення напрямів реформування сучасного нотаріату України крізь призму євроінтеграції.

Виклад основного матеріалу. Одним з напрямків євроінтеграції є запровадження на національному рівні латинської моделі нотаріату, що функціонує в країнах-членах ЄС. Україна має інтегрувати у свою нотаріальну систему ключові принципи та основні елементи цієї моделі. Зокрема, до її основних ознак належать:

– наділення нотаріусів державними повноваженнями щодо захисту прав фізичних та юридичних осіб;

– відсутність поділу на державних та приватних нотаріусів;

– самоорганізація та самофінансування нотаріусами своєї діяльності;

– державний контроль за діяльністю нотаріусів;

– територіальні обмеження щодо вчинення нотаріальних дій – дозволено тільки в межах свого нотаріального округу;

– об'єднання нотаріусів у професійні самоврядні організації, які виконують адміністративні та організаційні функції [1].

Українська система нотаріату має багато спільного з латинською, однак певні аспекти все ще не відповідають її стандартам. Впровадження усіх елементів латинської моделі дозволить підвищити ефективність та правову визначеність нотаріальної діяльності, наблизивши її до європейських правових норм. Проте адаптація цієї системи до українських реалій вимагає не лише формального перейняття її принципів, а й проведення комплексного законодавчого оновлення, інституційного реформування, вдосконалення нотаріальної практики та врегулювання проблемних аспектів сучасного нотаріату.

Законодавство України щодо нотаріальної діяльності перебуває в процесі постійних змін та доповнень. До Закону України «Про нотаріат», прийнятого у вересні 1993 року, майже кожного року вносяться зміни, яких наразі налічується вже 75. Однак здебільшого вони відбуваються безсистемно, лише для формального узгодження чинного законодавства з новоприйнятими нормами [2, с. 67]. Крім того, існує велика кількість підзаконних нормативно-правових актів, положення яких подекуди дублюються, що ускладнює орієнтування в нотаріальному законодавстві. Зважаючи на це, в науковій літературі активно обговорюється необхідність його кодифікації, а в парламенті свого часу навіть розроблювали Нотаріальний процесуальний кодекс України, що так і залишився не розглянутим.

Таким чином, вбачаємо перший проблемний аспект нотаріальної діяльності в Україні у відсутності єдиного кодифікованого акту та безсистемності внесення змін до чинного Закону. Невжиття заходів для вирішення цієї проблеми лише загострить її, бо імплементація правових норм ЄС у національне законодавство неодмінно призведе до нових змін та доповнень.

Другою проблемою є низький рівень цифрової грамотності нотаріусів та українського суспільства загалом, а також ризики, пов'язані з кібербезпекою [3, с. 1]. Крім того, в умовах воєнного стану, коли економічна ситуація в країні залишається складною, постає питання щодо фінансування державних нотаріусів та доцільності їхнього подальшого існування.

З метою вирішення зазначених проблем ще у 2017 році Нотаріальна палата України (далі – НПУ) представила Концепцію реформування нотаріату України, яка лягла в основу проєкту Закону України № 5644 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення регулювання нотаріальної діяльності» [4]. Ця Концепція враховує міжнародний досвід щодо організації діяльності нотаріату та євроінтеграційні процеси, орієнтуючись на фундаментальні принципи правової системи ЄС. Відповідно, розробники законопроєкту врахували спільні цінності України та ЄС, закріплені в Угоді про асоціацію, серед яких повага до верховенства права, доброго врядування, прав людини й основоположних свобод, недискримінація [5].

Попри те, що зазначений законопроєкт був ухвалений у першому читанні, його подальший розгляд загальмувався через воєнний стан, запроваджений в Україні. Однак за три роки повномасштабного вторгнення його актуальність лише зросла, адже відсутність новаторських рішень у сфері нотаріату ускладнює та затягує процес вчинення нотаріальних дій, стримує розвиток галузі.

Передбачені законопроєктом напрямки реформування включають в себе запровадження електронної системи нотаріату, перехід до єдиного нотаріату, розширення повноважень нотаріусів та саморегулювання нотаріальної професії. У Нотаріальній палаті України переконані, що реалізація зазначених заходів сприятиме інтеграції нотаріату України до європейських та міжнародних правових інституцій. Наприклад, окрім вступу до ЄС, Україна прагне стати членом Міжнародного союзу латинського нотаріату, що налічує понад 90 країн. Діяльність цієї міжнародної неурядової організації спрямована на зміцнення міжнародного співробітництва нотаріусів, представлення нотаріату в інших міжнародних організаціях, гармонізацію національних нотаріальних законів, а також професійний та науковий розвиток галузі [6].

Слід зазначити, що один з напрямів реформування нотаріату України, запропонований Концепцією НПУ, вже сьогодні перебуває на етапі своєї реалізації. Зокрема, 30 листопада 2024 року Нотаріальна палата України на своєму офіційному сайті повідомила про продовження роботи з впровадження Єдиної державної електронної системи е-нотаріату на підставі Постанови Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2023 року № 1406 «Деякі питання функціонування Єдиної державної

електронної системи е-нотаріату» [7]. Нотаріуси поетапно ознайомлюються з різними складовими Системи е-нотаріату та надають свої пропозиції щодо їх вдосконалення у разі потреби.

Зазначена постанова визначає такі складові Системи е-нотаріату: електронне робоче місце користувача; Електронний нотаріальний архів; Електронний реєстр нотаріальних дій; Єдиний реєстр довіреностей; Єдиний реєстр нотаріусів; Єдиний реєстр спеціальних бланків нотаріальних документів; Спадковий реєстр [8]. Деякі з них функціонують вже тривалий час та потребують лише оновлення, інші тільки впроваджуються, а частина тестується. З цього приводу Кабмін навіть видав постанову від 30 травня 2024 року № 619 «Деякі питання реалізації експериментального проекту щодо реєстрації вчинених нотаріусами нотаріальних дій в Електронному реєстрі нотаріальних дій», де він погоджується з Мін'юстом щодо запровадження такого проєкту протягом двох років з дня початку роботи реєстру.

Як вказує Денисяк Н.М., цифровізація українського нотаріату передбачає відмову від паперового документообігу та його заміщення електронними реєстрами, автоматизацію нотаріальної діяльності, скорочення переліку документів, необхідних для вчинення нотаріальних дій, оперативний обмін даними між державними інформаційними системами та запровадження електронних черг [9, с. 547, 550].

Слід зауважити, що вже сьогодні нотаріуси України з метою взаємодії з державними реєстрами використовують Систему електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів – «Трембіта». В нотаріальній сфері вона значно спрощує процес перевірки реєстраційних номерів облікових карток платників податків в Державному реєстрі фізичних осіб [10].

Важливим під час запровадження електронного нотаріату є врахування досвіду зарубіжних країн, які належать до латинської моделі нотаріату. Так в Грузії ще з 2009 року функціонує електронний реєстр нотаріальних дій, а з 2010 року грузинські нотаріуси мають право посвідчувати довіреності по відеозв'язку [11, с. 231; 9, с. 550]. У Республіці Казахстан нотаріуси мають доступ до державних електронних реєстрів, що врази спрощує й пришвидшує їх роботу. Така ж ситуація простежується і в Італії. Втім французькі нотаріуси мають доступ не лише до національних баз даних, але й до європейських, що активно використовується нотаріусами у справах з іноземними елементами. Електронний цифровий підпис – став поширеним інструментом в діяльності зарубіжного нотаріату та інших інституцій. Наприклад, в Німеччині Федеральна нотаріальна палата випускає кваліфіковані електронні підписи, які доступні як нотаріусам, адвокатам, так й іншим суб'єктам [3, с. 6].

Досвід цих країн доводить ефективність функціонування електронного нотаріату та може стати орієнтиром для його впровадження в Україні. Реалізація зазначених заходів безперечно зробить український нотаріат доступнішим, швидшим та зручнішим для громадян. Особливо актуальною перевагою такої реформи є доступ до нотаріальних послуг незалежно від місцеперебування особи. Очікується також підвищення рівня безпеки даних, запобігання підробці документів і зниження корупційних ризиків. Такі зміни є потребою сучасності, важливим кроком на шляху євроінтеграції та тим заходом, подолання якого по силу Україні, з огляду на активну політику цифровізації в різних державних інституціях та сферах суспільного життя. Крім того, вони сприятимуть дотриманню ключових вимог та принципів ЄС.

Зокрема, регулюванню питань надання електронних послуг та цифровізації державних інституцій присвячена низка нормативно-правових актів ЄС. Наприклад, Директива (ЄС) № 2018/1972 Європейського Парламенту та Ради ЄС від 11 грудня 2018 року створює Європейський кодекс електронних комунікацій, який містить вимоги до країн у сфері цифровізації, а саме щодо гармонізації правил отримання державних електронних послуг, впровадження єдиних стандартів електронних державних систем, захисту персональних даних громадян, створення безпечних цифрових систем ідентифікації тощо. Регламент (ЄС) № 2018/1724 про створення Єдиного цифрового порталу від 2 жовтня 2018 року визначає перелік послуг, що надаватимуться в усіх країнах-членах ЄС в електронному форматі завдяки інформаційному обміну між державними реєстрами, серед яких реєстрація актів цивільного стану, а також встановлює стандарти кібербезпеки й цифрової ідентифікації [12, с. 4].

Водночас поряд із численними перевагами існують і певні виклики у створенні електронного нотаріату. Як зазначає Чижиков О.О., серед них – цифрова нерівність громадян, недостатній рівень цифрової грамотності нотаріусів і населення, необхідність їх навчання, ризики кіберзагроз, а також потреба у внесенні змін до законодавства [3, с. 7]. Кіберзлочинність стала особливо поширеним явищем в Україні в умовах війни. Здійснюються несанкціоновані втручання як в інфор-

маційні системи невеликих сервісів, так і важливих державних установ та компанії, що породжує масштабні збої у їх роботі. Тому сучасні реалії вимагають вжиття ефективних превентивних заходів з метою забезпечення безпеки даних в електронній системі нотаріату.

Другий напрям реформування нотаріату України – перехід до єдиного нотаріату. Зокрема, планується відійти від поділу нотаріусів на державних та приватних, ліквідувати державні нотаріальні контори, а в результаті – зменшити державні видатки на їх утримання. Статистичні дані Державної служби статистики, розміщені у Статистичному щорічнику України за 2022 рік, демонструють поступову реалізацію даної політики. Так, якщо у 2010 році державних нотаріальних контор в Україні було 843 одиниці, у 2015 – 780 одиниць, а у 2020 – 719, то у 2022 році їх кількість вже становила 705 одиниць, і на сьогодні вона продовжує зменшуватись [13, с. 122]. Тим часом приватних нотаріусів з початку століття збільшилось майже у два з половиною рази.

Держава розглядає перехід до єдиного нотаріату як доцільний крок, оскільки повноваження державних і приватних нотаріусів є ідентичними, як і юридична сила посвідчених ними документів. Вивільнені бюджетні кошти, які раніше витрачалися на утримання державних нотаріусів, можуть бути спрямовані на фінансування інших критично важливих сфер. Така потреба стала особливо актуальною в умовах воєнного стану, коли економічна ситуація в країні залишається нестабільною та складною.

Існування приватних нотаріусів є вигідним для держави не лише через відсутність витрат на їхнє утримання, а й завдяки їх вагомому внеску у наповнення державного бюджету через сплату податків. Зокрема, у 2022 році, за даними Державної служби статистики, приватні нотаріуси перерахували до державного бюджету 282,6 млн грн. [13, с. 122].

Аналізуючи динаміку кількості вчинених нотаріальних дій, можна констатувати суттєве скорочення їхнього обсягу в державних нотаріальних конторах — з 2000 року цей показник знизився у шість разів. Водночас приватний нотаріат демонстрував стабільне зростання. Якщо у 2000 році приватні нотаріуси вчиняли вдвічі більше нотаріальних дій, ніж державні, то у 2022 році ця різниця зросла до десятиразової.

Однак статистичні дані також свідчать про різкий спад у діяльності приватних нотаріусів у 2022 році. Це пов'язано з початком повномасштабного вторгнення, зменшенням кількості звернень громадян за вчиненням нотаріальних дій, закриттям деяких нотаріальних контор, вимушеним призупиненням роботи багатьох нотаріусів, їхнім переміщенням усередині країни або виїздом за кордон, а також загальною правовою невизначеністю та іншими викликами, що постали перед українським суспільством.

Прикладом успішного функціонування єдиного нотаріату може стати більшість країн ЄС. Зокрема, у Франції, Німеччині, Іспанії, Італії, Литві та ряді інших держав відсутній поділ на державних та приватних нотаріусів. А відповідно до ст. 21 Закону Литовської Республіки «Про нотаріат», нотаріус є самостійною та економічно незалежною особою [14, с. 58].

Водночас існує низка проблемних аспектів, пов'язаних із впровадженням такої реформи. По-перше, науковці досить стурбовані питанням доступності нотаріальних послуг соціально незахищеним верствам населення. Вартість послуг державного нотаріуса встановлюється державою у розмірі державного мита, та однозначно є нижчою, ніж сума, встановлена приватним нотаріусом за домовленістю між ним та фізичною чи юридичною особою. Крім того, залишається незрозумілою доля пільгової категорії населення, яка звільняється від сплати державного мита, та відповідно отримує нотаріальні послуги безоплатно, на підставі п. 16 ст. 4 Декрету Кабінету Міністрів України «Про державне мито» [15].

Однак Міністерство юстиції разом з Нотаріальною палатою запевняють, що вже розроблено механізм, який дозволить громадянам отримувати послуги у приватного нотаріуса за соціальними цінами, тобто за тими ж, що й у державного нотаріуса.

Серед інших проблемних аспектів зазначеної реформи виділяють необхідність комплексного оновлення законодавства, проблему працевлаштування державних нотаріусів, які втратять своє робоче місце, та запобігання перетворенню нотаріату на різновид бізнесу через недостатню врегульованість питання вартості вчинюваних нотаріальних дій та джерел фінансування нотаріату.

Отже, запровадження єдиного нотаріату має відбуватися поступово, з урахуванням усіх можливих ризиків та наслідків такої реформи.

Третій запланований напрям реформування нотаріату України в умовах євроінтеграції – перехід до саморегулювання нотаріальної професії. Такий перехід передбачає передачу певних повноважень

від Міністерства юстиції України до Нотаріальної палати України з метою збільшення відповідальності нотаріальної спільноти за якість наданих послуг, забезпечення більшої автономії нотаріальної професії та створення ефективної системи внутрішнього контролю. Ці зміни безперечно сприятимуть зміцненню довіри до нотаріату, підвищенню професійної компетентності нотаріусів, зменшенню бюрократичного навантаження на державні органи та оптимізації витрат державного бюджету.

Зокрема, Нотаріальну палату України планується наділити такими повноваженнями: здійснення контролю за організацією та діяльністю нотаріату, введенням діловодства, організація заходів з підвищення професійного рівня нотаріусів, затвердження та контроль за дотриманням Кодексу професійної етики нотаріуса, створення умов для рівномірного розташування робочих місць нотаріусів по території Украйни тощо [4].

Водночас за Міністерством юстиції України та його територіальними управліннями залишаться певні контроль функції, наприклад, такі як розгляд скарг, видача свідоцтв про право на заняття нотаріальною діяльністю або їх анулювання, ведення реєстраційних справ приватних нотаріусів, здійснення перевірок діяльності нотаріальних контор тощо.

Зазначений розподіл повноважень між державою та органом професійного самоврядування нотаріусів відповідатиме основним стандартам нотаріальної діяльності в країнах ЄС. Так, наприклад, у Республіці Польща діє система подвійного контролю, зокрема, нотаріальна палата здійснює усі атестаційні й частину контрольних функцій, а міністр юстиції призначає нотаріусів на посаду, здійснює нагляд та контроль за діяльністю нотаріусів у формі інспекцій, перевірок, оцінки діяльності та документів. Не менш важливу роль органи нотаріального самоврядування відіграють у Литовській Республіці. Міністерство юстиції здійснює загальний контроль за діяльністю нотаріусів та органів їх самоврядування, тоді як останні відповідають за дотримання нотаріусами професійної етики, координацію їхньої роботи, підвищення кваліфікації, а також за розробку та подання до Міністерства юстиції проєктів нормативних актів з питань нотаріату.

Рада нотаріату Європейського союзу підтримує зусилля України у запровадженні саморегулювання нотаріальної професії. Так голова Ради, Президент Нотаріальної палати Литовської Республіки Маріус Страчкайтіс на Конференції «Зміцнення верховенства права та нотаріат: Досвід країн-членів Європейського Союзу та України» (далі – Конференція), яка відбулась 13 вересня 2024 року, зазначив, що такі заходи відповідають принципам латинської моделі нотаріату та є однією з головних складових сильної професії нотаріуса [16].

Інший важливий напрям реформування - розширення повноважень нотаріусів. Ця реформа спрямована на адаптацію нотаріальної діяльності до стандартів латинської моделі нотаріату та на підвищення ефективності їх роботи в умовах воєнного стану. Зокрема, пропонується наділити нотаріусів такими повноваженнями:

– попереднє забезпечення доказів у випадках, коли існує ризик їх втрати або коли отримання доказів у майбутньому може бути ускладненим чи неможливим;

– позасудове встановлення фактів, що мають юридичне значення, наприклад, таких як реєстрація народження, смерті, шлюбу, розлучення, усиновлення тощо. Передача цих функцій нотаріусам сприятиме розвантаженню судової системи, зменшенню витрат, а також зробить ці послуги більш доступними та зручними для громадян порівняно із судовим розглядом. Крім того, передача частини судових повноважень нотаріусам відповідає практиці європейських країн щодо децентралізації правосуддя.

– вдосконалення окремих нотаріальних і реєстраційних дій. Наприклад, віцепрезидент НПУ Володимир Марченко наголошує на важливості забезпечення одночасного нотаріального посвідчення та реєстрації правочинів щодо переходу права власності на корпоративні права [4].

Директорка Департаменту нотаріату Міністерства юстиції України Віра Бондаренко у своїй доповіді на Конференції виокремила також додаткові повноваження, якими держава наділила нотаріусів, серед яких державна реєстрація нерухомого майна та бізнесу, фінансовий моніторинг, фіксація фактів пошкоджень або руйнувань будівель та споруд, зумовлених збройною агресією рф, та оформлення компенсацій за пошкоджені або знищені об’єкти нерухомого майна [16].

Висновки. Отже, впродовж останніх років нотаріат України перебуває на шляху реформування, що пов’язано з євроінтеграційними процесами в країні та подоланням викликів, спричинених воєнним станом. Розглянувши проблемні аспекти сучасного нотаріату України, ми визначили такі напрями його реформування: запровадження електронної системи нотаріату, перехід до єдиного нотаріату, саморегулювання нотаріальної професії та розширення повноважень нотаріусів.

Деякі з цих напрямків вже активно реалізуються на практиці, зокрема, розроблено Єдину державну електронну систему е-нотаріату, складові якої поетапно вивчаються нотаріусами та інтегруються в нотаріальну діяльність. Вживаються поступові заходи щодо переходу до єдиного нотаріату, який полягає у ліквідації державних нотаріальних контор. Також частково розширено повноваження нотаріусів України та здійснюються кроки до наділення Нотаріальної палати України ширшими повноваженнями. Зазначені напрямки реформування сприятимуть вирішенню окреслених на початку дослідження проблем, зроблять нотаріат в Україні більш сучасним, незалежним, ефективним, професійним, стабільним, зручним для громадян та економічно вигідним для держави, а також наблизить його до європейських стандартів

Врахування міжнародного досвіду, нормативно-правових актів Європейського Союзу, рекомендацій міжнародних об'єднань нотаріусів, загальних принципів латинської моделі нотаріату, та особливостей вітчизняного нотаріату є запорукою його успішного реформування й інтеграції України в міжнародну спільноту. Водночас важливим є проведення комплексного вдосконалення української системи нотаріату, а не вжиття фрагментарних заходів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Довгерта А.С. Міжнародне приватне право. Особлива частина. *Алерта. Правова єдність : всеукраїнська асоціація видавців:* підручник / за заг. ред. А.С. Довгерта, В.І. Кисіля. Київ, 2013. 400 с.
2. Клименко О. Концепція розвитку нотаріату України. *Юридичний журнал «Право України».* 2020. № 9. С. 62–80.
3. Чижиков О.О. Правові аспекти регулювання нотаріальної діяльності в умовах цифрової трансформації. *Академічні візії.* 2024. № 38. 10 с.
4. Реалії та перспективи нотаріату України: розвиток всупереч війні. *Нотаріальна палата України*. 2024. URL: https://npu.ua/news/vilnus/ (дата звернення: 26.03.2025 р.).
5. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Міжнародний документ від 27.06.2014. *Офіційний вісник України.* 2014. № 75. С. 83.
6. Міжнародний союз нотаріату (МСЛН). *Нотаріальна палата України*. URL: https://npu.ua/palata/mizhnarodne-spivrobitnictvo/mizhnarodnij-soyuz-notariatu/ (дата звернення: 01.04.2025 р.).
7. Запрошуємо нотаріусів до тестування оновленого Реєстру довіреностей як складової Системи е-нотаріату. *Нотаріальна палата України*. 2024. URL: https://npu.ua/news/test-enotariat/ (дата звернення: 01.04.2025 р.).
8. Деякі питання функціонування Єдиної державної електронної системи е-нотаріату: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2023 р. № 1406. *Офіційний вісник України.* 2024. № 11. С. 208.
9. Денисяк Н.М. Реформування інституту нотаріату в сучасних умовах євроінтеграції. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2023. № 1. С. 547–551.
10. «Трембіта»: роз'яснення щодо використання нотаріусами. *Нотаріальна палата України*. 2025. URL: https://npu.ua/news/trembita/ (дата звернення: 02.04.2025 р.).
11. Лила-Барська А.В. Цифровізація нотаріальної діяльності в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 8. С. 230-231.
12. Рядінська В. Правове регулювання цифровізації публічного управління в Європейському Союзі. *Академічні візії. Секція: Право.* 2025. № 39. 8 с.
13. Статистичний щорічник України 2022 / заг. ред. І.Є. Вернера. Київ, 2023. 383 с.
14. Продан П.М. Правове забезпечення діяльності нотаріату в Україні: дипл. роб. / Вінницький національний аграрний ун-т. Вінниця, 2018. 96 с.
15. Автори законопроекту про нотаріат хочуть ліквідувати всі державні нотаріальні контори. *Інформаційне агенство «Advokat post».* 2021. URL: https://advokatpost.com/avtory-zakonoproektu-pro-notariat-khochut-likviduvaty-vsi-derzhavni-notarialni-kontory/ (дата звернення: 28.03.2025 р.).
16. Представники НПУ взяли участь у міжнародній конференції, організованій РНЄС. *Нотаріальна палата України*. 2024. URL: https://npu.ua/news/konf130924/ (дата звернення: 02.03.2025 р.).

УДК 347.19
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.44

ПРАВОВА ПРИРОДА СТАРТАПУ ЯК УЧАСНИКА ІТ-ВІДНОСИН

Маковій В.П.,
кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-6847-2309
e-mail: makoviy09@i.ua

Маковій В.П. Правова природа стартапу як учасника ІТ-відносин.

Статтю присвячено вивченню правової природи стартапу як учасника ІТ-відносин з огляду на наявні наукові підходи, економічну сутність цього поняття та положення чинного законодавства.

Здійснено аналіз сутності стартапу як проєкту реалізації ідеї, що спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок у відповідній сфері людського буття.

Встановлено, що стартап є однією з форм інноваційної діяльності, для якої вирізняльними є риси оперативного виробничого циклу та максимальної ефективності (співвідношення витрат до отриманої вигоди, висока вірогідність досягнення інноваційного результату у порівнянні з іншими формами такої діяльності). У порівнянні з іншими формами інноваційної діяльності комплексне поєднання засобів досягнення поставленої цілі та ймовірності формування визначальних рис стартапу (оперативність, обмеженість ресурсами, новизна, інноваційність) є найбільш ефективним.

Для стартапу досить ефективною є процедура інвестування, яка забезпечує його розвиток у геометричній прогресії за рахунок різних джерел, не пов'язаних із автором проєкту і учасниками відповідної юридичної особи, яка є формою його реалізації.

Договір є визначальною формою реалізації змісту правосуб'єктності стартапу, що відповідним чином диференціюється у можливих напрямках його діяльності.

Стартап, як суб'єкт господарської діяльності відповідного виду, цілком ототожнюється з правосуб'єктністю фізичної особи-підприємця, приватного підприємства, товариства з обмеженою відповідальністю або, навіть, структурним підрозділом певного господарюючого суб'єкта.

Доведено, що організаційно-правова форма стартапу в переважній частині реалізується посередництвом одного з різновидів підприємницьких товариств, де пріоритет надається таким, які обмежують вклади учасників. Водночас, у випадку, коли проєкт стартапу реалізується в рамках структурного підрозділу юридичної особи, то остання може і не відноситись до підприємницьких товариств.

Ключові слова: стартап, інноваційна діяльність, інвестиційна діяльність, інтелектуальна власність, авторське право, юридичні форми реєстрації стартапів, договірні відносини.

Makovii V.P. Legal nature of a startup as a participant in IT relations.

The article examines the legal nature of a startup as a participant in IT relations, taking into account the existing scientific approaches, the economic essence of this concept and the provisions of current legislation.

The author analyzes the essence of a startup as an idea implementation project aimed at using and commercializing the results of scientific research and development in the relevant area of human existence.

It is established that a startup is one of the forms of innovation activity, which is characterized by the features of an operational production cycle and maximum efficiency (the ratio of costs to benefits received, a high probability of achieving an innovative result compared to other forms of such activity). Compared to other forms of innovation activity, a comprehensive combination of means of achieving

the goal and the probability of forming the defining features of a startup (efficiency, limited resources, novelty, innovation) is the most effective.

For a startup, an investment procedure that ensures its development exponentially at the expense of various sources unrelated to the project author and participants of the relevant legal entity that is the form of its implementation is quite effective.

The contract is the determining form of realization of the content of legal personality of a startup, which is appropriately differentiated in the possible areas of its activity.

A startup, as a business entity of the relevant type, is fully identified with the legal personality of an individual entrepreneur, a private enterprise, a limited liability company or even a structural unit of a certain business entity.

It is proved that the organizational and legal form of a startup is mostly implemented through one of the types of entrepreneurial companies, where priority is given to those that limit the contributions of participants. At the same time, if a startup project is implemented within a structural unit of a legal entity, the latter may not be an entrepreneurial company.

Key words: startup, innovation activity, investment activity, intellectual property, copyright, legal forms of startup registration, contractual relations.

Постановка проблеми. Сучасність суспільного буття безпосередньо пов'язана з інформацією різного роду, що є визначальною ознакою інформаційного суспільства, де відомості різного роду у надзвичайно широкій варіації витупають засобом до задоволення низки потреб у тій чи іншій сфері прояву приватних чи публічних інтересів. При цьому, як свідчить економічний досвід розвитку найбільш вдалих проєктів, вагомим засобом до досягнення такого результату є використання інноваційних інструментів в організації функціоналу системи заходів, які опосередковують досягнення визначеної цілі. Серед останніх провідні місця займають стартапи.

Дослідження світового рейтингу стартапів свідчить, що в числі перших позицій знаходяться проєкти, пов'язані з обробкою інформації різного роду, за допомогою нейромережевих інструментів та інших розробок в сфері інформаційних технологій, які поєднують засоби моделювання та інші методи опрацювання даних різноманітної природи. Відповідним чином, в українському варіантові такого рейтингу в межах першої десятки продуктів представлені інноваційні інформаційно-технологічні проєкти, які прямо або опосередковано пов'язані з використанням штучного інтелекту та (або) програмного продукту в якості засобів до вирішення задач різноспектрового характеру суспільного буття [1]. Тобто, зміст стартапів безпосередньо пов'язаний з ІТ-сферою, що потребує з'ясування їх природи та встановлення місця в межах даного роду правовідносин, у тому числі під кутом зору впровадження різних інформаційно-технічних продуктів в ту чи іншу сферу суспільного буття, серед них і результатів інтелектуальної, творчої діяльності.

Саме тому виникає потреба вивчення сутності стартапу як учасника ІТ-відносин у соціально-економічній та правовій площині, де відображено риси правового статусу суб'єкта і правового режиму об'єкта відповідних відносин, використовуючи наявні наукові дослідження та положення чинного законодавства у даній сфері.

Стан опрацювання цієї проблематики характеризується досить широким колом проведеної наукової роботи, перш за все, у розрізі економічного підтексту (Н.Б. Демчишак, О.М. Левчук, К.І. Оксенюк, Д.І. Опря, Є. Чазов). Однак не менш значимими є напрацювання щодо юридичної природи стартапів у контексті інноваційної (Ю.В. Георгієвський, С.В. Глібко, О.В. Корнух, Л.В. Маханько) та правосуб'єктної сутності (К.О. Бояринова, А. Зеліско, К.О. Копішинська,Т. Соломка).

Вочевидь, зазначені напрацювання свідчать про актуальність дослідження природи стартапу, зокрема як учасника ІТ-відносин, що буде більш прискіпливо досліджено у даній роботі.

Метою статті є вивчення природи правосуб'єктності стартапу як учасника ІТ-відносин з огляду на наявні наукові напрацювання та положення чинного законодавства.

Виклад основного матеріалу. До природи стартапу як соціальної категорії є декілька підходів, переважна сутність яких безпосередньо відтворена у економічній площині. Зокрема, пропонується сприймати стартап в якості форми організації підприємницької діяльності, яка віднаходить розвиток у певній ідеї, плані її просування на ринку, стратегії розвитку компанії та поєднує при цьому оптимальне (обмежене) використання ресурсів [2, с. 104-105]. Першопочатківець серед дослідників та впровадження моделей стартапу Стив Бланк у своїй роботі детермінує стартап в

якості тимчасової організації, яка використовується для пошуку повторюваної та масштабованої бізнес-моделі [3, с. 18]. В межах Web-ресурсу StartupRanking стартап визначений як організація з високою інноваційною компетенцією й сильною технологічною базою, яка наділена здатністю до прискореного зростання в економічному вимірі й зберігає незалежність у часі з максимальним строком реалізації до 10 років [4].

Згідно Положення щодо конкурсного відбору проєктів для державного стимулювання створення і використання винаходів (корисних моделей) та промислових зразків, затвердженого наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 12 грудня 2018 року № 1879, стартап визначений як проєкт, пов'язаний зі створенням та/або використанням винаходів, корисних моделей, промислових зразків, ноу-хау та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності. Системно-структурний аналіз нормативних приписів зазначеного положення свідчить про сприйняття стартапу саме як різновиду проєкту, який по суті є формою інноваційної діяльності, яка може бути реалізована зі створенням для цієї мети певного господарюючого суб'єкта, в межах вже існуючого господарюючого суб'єкта або ж шляхом укладення та реалізації змісту договору про спільну діяльність з відповідною інвестиційною метою. При цьому варто звернути увагу, що розширене тлумачення змісту словосполучення «та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності» цілком має поширення на інші види результатів інтелектуальної, творчої діяльності, у тому числі об'єкти авторського права. До речі, останні можуть бути представлені також у змісті прямо визначених даним нормативним актом об'єктах права інтелектуальної власності, на прикладі промислових зразків, торговельних марок тощо.

За іншим підходом стартап сприймається як елемент національної інноваційної системи, що вирізняється відповідною правосуб'єктністю в межах зазначеного виду діяльності. При цьому стартап, як суб'єкт господарської діяльності відповідного виду, цілком ототожнюється з правосуб'єктністю фізичної особи-підприємця, приватного підприємства, товариства з обмеженою відповідальністю або, навіть, структурним підрозділом певного господарюючого суб'єкта [5, с. 66–74]. Така позиція цілком узгоджується з дефініцією інноваційної діяльності як такої, що спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок і зумовлює випуск на ринок нових конкурентоздатних товарів і послуг, яка міститься у ст. 1 . Закону України «Про інноваційну діяльність». Наведене визначення інноваційної діяльності вигідно вирізняється, під кутом висловленого, від змісту ст. 325 Господарського кодексу України, яка мову веде про довгострокові науково-технічні програми та науково-технічні досягнення у змісті подібної діяльності. Разом з тим, довгостроковість для стартапу має досить обмежене використання з огляду на його досить нетривалий операційний (виробничий) цикл, що детермінує його природа серед інших форм інноваційності. Більше того, викладені риси стартапу як інноваційного продукту також корелюють зі змістом ст. 16 Закону України «Про інноваційну діяльність», де інноваційним підприємством визнається підприємство (об'єднання підприємств) за умови, що питома вага (більше ніж 70 відсотків) його продукції в грошовому еквіваленті є саме інноваційні продукти і (або) інноваційна продукція.

Оскільки інноваційний продукт у всіх його варіаціях згідно ст. 14 розглянутого закону є реалізацією (впровадженням) об'єкта інтелектуальної власності (винаходу, корисної моделі, промислового зразка, топографії інтегральної мікросхеми, селекційного досягнення тощо), забезпечує підвищення науково-технічного і технологічного рівня, наділений новизною вищими техніко-економічними показниками, то його створення в питомій вазі в період існування інформаційного суспільства покликане відтворити відповідні здобутки саме в ІТ-сфері, що і пояснюється наведеною вище статистикою виникнення та розвитку стартапів. Подібне цілком слушно має бути відтворене й щодо сутності інноваційної продукції у змісті діяльності стартапів.

З позиції розгляду стартапу в якості форми підприємницької діяльності пропонується детермінація наступних його ознак: 1) висока здатність до адаптації; 2) висока вірогідність досягнення поставлених інноваційних цілей, орієнтованих на потреби ринку; 3) мінімальні витрати ресурсів з боку авторів стартапу; 4) висока швидкість реалізації проєкту; 5) максимальна ефективність від реалізації проєкту у контексті співвідношення здійснених затрат та отриманих вигід; 6) здатність такого проєкту до масштабування шляхом його повторення та розширення; 7) короткий цикл операційної діяльності в межах проєкту. При цьому передумовою до реалізації такої форми інвестиційної та підприємницької діяльності пропонується визнавати потребу у ефективному та оперативному впровадженню інноваційного проєкту на противагу більш ємкому та тривалішому періоду реалізації його в межах діяльності великих корпорацій [6, с. 27].

В частині притаманності стартапу такої риси, як висока вірогідність досягнення поставлених інноваційних цілей, орієнтованих на потреби ринку, то висловлюється думка стосовно високої вірогідності фіаско такого проєкту на ранніх етапах, що розширено тлумачиться як «перманентна невизначеність, відсутність стабільності, великий ризик провалу вже на ранніх етапах» [7, с. 8]. Поєднання та аналіз дещо суперечливих думок щодо розглянутої ознаки стартапу свідчить про те, що ризик «провалу» проєкту дійсно наявний, оскільки маємо справу з різновидом підприємницької діяльності, якій притаманний підвищений ризик як в частині досягнення результату, так і формування оптимального співвідношення витрачених ресурсів й отриманих результатів задля реалізації проєкту. Разом з тим, у порівнянні з іншими формами інноваційної діяльності комплексне поєднання засобів досягнення поставленої цілі та ймовірності формування визначальних рис стартапу (оперативність, обмеженість ресурсами, новизна, інноваційність) є найбільш ефективним. Тому, все таки, у контексті характерної ознаки стартапу варто говорити про високу вірогідність його реалізації з огляду на витребуваність суспільством з урахуванням його визначальних рис.

Існує позиція, що головною ознакою стартапу серед наведених вище є його інноваційність та новизна, які ототожнюються у сенсі здійснення підприємницької діяльності в певній сфері суспільного буття [8, с. 16]. Вочевидь, з огляду на викладене така думка має бути цілком підтриманою, однак з такими зауваженнями. Інноваційність як діяльність, що спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок і зумовлює випуск на ринок нових конкурентоздатних товарів і послуг, відображає родову рису й решти форм інноваційної діяльності, про що мова йшла вище. Разом з тим, з огляду на класично сформовану структуру стартапу, перш за все, як економічної категорії, варто звернути увагу на відображені саме для цієї форми інноваційної діяльності ознаки, серед яких пріоритетними є оперативний (короткий) виробничий цикл та максимальна ефективність, яка проявляється у двох алгебраїчних показниках: 1) співвідношення витрат до отриманої вигоди (незначні витрати й максимальні вигоди); 2) висока вірогідність досягнення інноваційного результату у порівнянні з іншими формами такої діяльності.

Вирізняльною ознакою стартапу, як зазначено вище, є мінімальний ресурсний вклад учасника (автора) проєкту, однак високий рівень інвестицій через зацікавленість зовнішніх інвесторів проєкту у економічній його сутності та реалізації наведеної алгебраїчної формули. Саме така економічна модель сприяє реалізації проєкту у формі геометричної прогресії на стадії зростання, що поєднує його стадії запуску й розширення, тим самим складаючи інвестиційну природу наведеного явища. За таких умов має зміст диференціація поширеного переліку інвестиційних джерел, серед яких венчурний фонд, бізнес-акселератор, краудфандинг, бізнес-інкубатор тощо [9]. Інвестиційна діяльність у контексті змісту Закону України «Про інвестиційну діяльність» інтерпретується як сукупність практичних дій фізичних та юридичних осіб щодо вкладення різного роду майнових та інтелектуальних цінностей в об'єкти підприємницької та інших видів діяльності, в результаті якої створюється прибуток або досягається соціальний та екологічний ефект. Тобто, фактично інвестиційна складова стартапу є визначальною рисою даної форми підприємницької діяльності, яка забезпечується широким залученням ресурсів різного роду джерел, які є детермінуючими у досягненні визначеного автором проєкту результату.

Слушною є думка, за якою значимим у реалізації стартапу є сукупність функцій, методів, стратегій, засобів щодо розробки та просунення на ринок визначеної ідеї проєкту (маркетингу). За таких умов робиться висновок про досить високий відсоток успішної реалізації стартапу за умови вибору найбільш оптимального та ефективного маркетингу [10, с. 114-115]. Тобто, вочевидь, як саму юридичну особу, її організаційно-правову форму, так і межі її правосуб'єктності, зміст останньої, форми її реалізації необхідно теж відносини до того соціально-економічного та правового інструменту, який забезпечує досягнення поставленої в рамках проєкту мети.

На подовження викладеного пропонується сприймати стартап як недавно створену компанію, яка являє інноваційну форму здійснення підприємницької діяльності, що наділена обмеженими ресурсами й планує реалізувати таку правосуб'єктність на ринку [11, с. 122]. Тобто, серед іншого зосереджується увага на таких розрізняльних рисах як короткий період існування та закладення у зміст установчих документів такого виду інноваційної діяльності, що окреслює гіпотетичний характер наведеної форми інноваційності шляхом детермінації відповідної мети. Вочевидь, необхідно апелювати до такого міркування, оскільки немає потреби звужувати форму та зміст інноваційної діяльності у площині діяльності стартапу. Також визначення гіпотетичних прагнень в межах установчих документів, які стосуються комерціалізації та впровадження результатів ін-

телектуальної, творчої діяльності й інших науково-технічних досягнень в межах стартапу, може бути доцільним тільки у випадку, коли маємо справу зі спеціальною правосуб'єктністю юридичної особи, яку уособлює розглянутий вид інноваційної діяльності. Водночас, зазначені риси мають бути цілком сприйнятими у змісті та формах, що уособлюють правосуб'єктність юридичної особи, а саме в рішеннях органів управління та договірній практиці такого стартапу як суб'єкта. Більше того, саме договір є визначальною формою реалізації змісту правосуб'єктності стартапу, що відповідним чином диференціюється у можливих напрямках його діяльності. При цьому посеред договірних форм реалізації правосуб'єктності стартапу у літературі не безпідставно виокремлюється авторський договір, який виступає одночасно в якості фундаментальної правової підстави врегулювання відносин між автором проєкту (твору) та засновниками стартапу [12, с. 396-397].

Ну, і нарешті, щодо організаційно-правової форми стартапу, то варто згадати І.М. Кучеренко, яка на підставі аналізу наявних напрацювань організаційно-правовою формою юридичних осіб назвала видову характеристику юридичних осіб, в основі виділення якої лежить визначена приписом законодавства сукупність певних ознак, що створюють підстави вирізняти одну юридичну особу від іншої у зовнішньому прояві. При цьому до істотних ознак, які відмежовують різні організаційно-правові форми, вона відносить наявність чи відсутність об'єкта права власності засновників та вид відповідальності або право учасників на отримання майна після ліквідації юридичної особи й покладення на таких майнових обов'язків. При цьому мета, вид, способи здійснення мети, особливості формування та розпорядження майном юридичної особи, на її думку, ні в якому разі не можуть братись за ознаку виділення тієї чи іншої організаційно-правової форми як такі, що за своєю сутністю не є цивільно-правовими. Вказане узгоджується з думкою, що окремі ознаки юридичних осіб характеризують їх організаційно-правову форму, а окремі – відображають специфіку їх діяльності [13, с. 12–16]. Разом з тим, пропонується виділення трьох організаційно-правових форм стартапу як різновиду інноваційної діяльності: ФОП, приватне підприємство, товариство з обмеженою відповідальністю (ТОВ) [12, с. 395-396]. Вочевидь, з урахуванням викладеного, коректніше буде сприймати такі форми саме як види стартапу, а не організаційно-правові форми юридичної особи. Разом з тим, необхідно розширити такий перелік, однак з огляду на природу решти організаційно-правових форм юридичних осіб та особливостей прояву проаналізованих вище ознак стартапу.

Обмеженість запропонованих форм стартапу лежить в площині обмеженості ресурсів засновників та пріоритетності маркетингових інструментів у реалізації проєкту й досягнення ним визначених цілей. Так, на підтримку саме ТОВ в якості організаційно-правової форми юридичної особи, що за природою відповідає сутності стартапу, висловлюються такі переваги: обмежена відповідальність лише вкладами учасників, простота розподілу прибутку між учасниками товариства; необмеженість кількості засновників різного походження. До того ж виділяються й певні недоліки стартапу у формі юридичної особи, представленої ТОВ [5, с. 182–184]. За результатами дослідження досвіду зарубіжних країн щодо діяльності стартапів у формі юридичних осіб доречним є висновок з приводу втілення саме зазначеної моделі реалізації стартапу на початковому етапі реалізації проєкту [5, с. 182–184].

Під кутом організаційно-правової форми юридичних осіб, в яких може бути реалізовано стартап, висловлюються думки щодо пріоритетності саме підприємницьких товариств через підприємницьку сутність реалізації такого проєкту [8, с. 18–20]. Водночас, підприємницька діяльність і інноваційна діяльність у формі стартапу іноді розмежовуються як різні підходи до бізнесу [15, с. 162-163]. Така думка спростовується висловленими вище міркуваннями щодо поширеного переліку форм стартапу, яка може здійснюватись в рамках договору, створеної (існуючої) юридичної особи або її структурного підрозділу. Подібне міркування відтворене й у наукових напрацюваннях [10, с. 115].

Висновки. За наслідками проведеного дослідження висловлена думка, що стартап є однією з форм інноваційної діяльності, для якої вирізняльними є риси оперативного виробничого циклу та максимальної ефективності (співвідношення витрат до отриманої вигоди, висока вірогідність досягнення інноваційного результату у порівнянні з іншими формами такої діяльності). У порівнянні з іншими формами інноваційної діяльності комплексне поєднання засобів досягнення поставленої цілі та ймовірності формування визначальних рис стартапу (оперативність, обмеженість ресурсами, новизна, інноваційність) є найбільш ефективним.

Для стартапу досить ефективною є процедура інвестування, яка забезпечує його розвиток у геометричній прогресії за рахунок різних джерел, не пов'язаних із автором проєкту і учасниками відповідної юридичної особи, яка є формою його реалізації.

Договір є визначальною формою реалізації змісту правосуб'єктності стартапу, що відповідним чином диференціюється у можливих напрямках його діяльності.

Стартап, як суб'єкт господарської діяльності відповідного виду, цілком ототожнюється з правосуб'єктністю фізичної особи-підприємця, приватного підприємства, товариства з обмеженою відповідальністю або, навіть, структурним підрозділом певного господарюючого суб'єкта.

Доведено, що організаційно-правова форма стартапу в переважній частині реалізується посередництвом одного з різновидів підприємницьких товариств, де пріоритет надається таким, які обмежують вклади учасників. Водночас, у випадку, коли проєкт стартапу реалізується в рамках структурного підрозділу юридичної особи, то остання може і не відноситись до підприємницьких товариств.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Startup Ranking. 2025. URL: https://www.startupranking.com/what-is-a-startup.
2. Оксенюк К.І. Розвиток стартапів в Україні. *Економічні науки: збірник наукових праць Луцького національного технічного університету. Серія "Регіональна економіка"*. Випуск 16 (63). Луцьк : ІВВ Луцького НТУ, 2019. С. 102–107.
3. Blank S., 2013. The startup. Owner's manual, translation from English. Moscow: Alpina Publisher, 485 p.
4. What is a startup? URL: https://www.startupranking.com.
5. Учасники національної інноваційної системи: інституційно-функціональний аналіз в праві: монографія. За заг. ред. С.В. Глібка, Ю.В. Георгієвського. Харків: Право, 2018. 270 с.
6. Корнух О.В., Маханько Л.В. Стартап як прогресивна форма інноваційного підприємництва. *Інвестиції: практика та досвід*. 2014. № 23. С. 26–30.
7. Демчишак Н.Б. Стартап-екосистема: інституційні та фінансові аспекти стимулювання розвитку в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2021. № 13-14. С. 5–13.
8. Зеліско А., Соломка Т. Стартап-компанії в Україні: правове підґрунтя. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: збірник наукових статей*. 2021. № 57. С. 13–25.
9. Давиденко Н.М., Волков А.Ю. Війна в Україні: криза інноваційних стартапів. *Економіка та суспільство*. 2022. Випуск 38. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-38-55.
10. Полякова Т.І. Стартап, як механізм оптимізації співпраці мистецьких та юридичних вузів в культурологічному аспекті. *Молодий вчений*. 2023. № 9 (121). С. 112–115.
11. Чазов Є. Стартап як нова форма ведення бізнесу. *Наукові праці Національного університету харчових технологій*. 2013. № 52. С. 122–128.
12. Бояринова К.О., Копішинська К.О. Особливості законодавчого регулювання діяльності стартап-компаній в Україні. *Економічний вісник НТУУ «КПІ»*. 2017. № 14. С. 393–398.
13. Кучеренко І.М. Організаційно-правові форми юридичних осіб приватного права. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. 328 с.
14. Завадська А.Т. Правові аспекти підтримки стартапів в балтійських державах. *Конституційні засади розвитку інноваційного суспільства*: зб. наук. пр. за матеріалами інтернет-конференції, 25 червня 2021 року. Харків: НДІ ПЗІР НАПрН України, 2021. С. 142–150.
15. Левчук О.М., Опря Д.І. Стартап як форма підприємницької діяльності: методика просування Customer Development. *Обрії друкарства*. 2023. № 1(13). С. 158–170.

УДК 347. 9: 347.135.224
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.45

ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ПОРЯДОК ВЧИНЕННЯ ВИКОНАВЧИХ НАПИСІВ

Марущак О.А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права, міжнародного права
гуманітарного факультету (очного та заочного навчання)
Пенітенціарної академії України

Марущак О.А. Процесуальний порядок вчинення виконавчих написів.
В статті проаналізована нотаріальна та виконавча практика, зокрема, процедура вчинення нотаріусом виконавчого напису на документах заборгованості виникнення як матеріального, так і процесуального спору.

Автор статті зазначає, що нотаріальний процес має визначати не лише порядок, а й чітку послідовність вчинення цих дій та їх взаємозв'язок в одному нотаріальному процесі. Ці дії не можуть розглядатися без взаємозв'язку з іншими нотаріальними діями в даному процесі; послідовність нотаріального провадження характеризується через ознаку стадійності, яка є невід'ємним атрибутом процесуальної матерії, що притаманна будь-якому юрисдикційному процесу, що кожне нотаріальне провадження, яке вчиняє нотаріус, проходить у своєму розвитку певні стадії, які визначають динаміку, послідовність вчинення процесуальних дій. Щоб уникнути можливих помилок, необхідно визначити, до яких стадій слід віднести окремі процесуальні дії, які потім складуть нотаріальне провадження або окремий його етап. Це надасть можливість конкретизувати дії нотаріуса в різні проміжки часу та на різних етапах провадження, створить умови для самоконтролю.

В статті визначаються особливості використання механізмів стягнення з боржника боргу на підставі виконавчого напису нотаріуса як одноразових чи багаторазових процесуальних актів (дій) у нотаріальному та виконавчому процесі. Так наприклад, сімейним та нотаріально-процесуальним законодавством передбачається вчинення виконавчого напису на аліментному договорі як гарантія виконання зобов'язань щодо утримання, проте не визначається періодичність звернення отримувача аліментів до нотаріуса за вчиненням виконавчого напису, якщо боржник не сплачує аліменти. В такому випадку, нотаріальні провадження щодо надання виконавчої сили договорам, за яким стягнення слід проводити частинами, наприклад, періодичні аліментні платежі, слід відносити до багатоетапних нотаріальних проваджень, що пояснюється правовою природою періодичності виконання зобов'язань.

Автор звертає увагу на особливостях дотримання строковості в цивілістичній науці, оскільки у ч. 1 статті 87 Закону України «Про нотаріат» було зазначено, що нотаріус вчиняє виконавчі написи, якщо подані документи підтверджують безспірність заборгованості або іншої відповідальності боржника перед стягувачем та за умови, що з дня виникнення права вимоги минуло не більше трьох років, а у відносинах між підприємствами, установами та організаціями - не більше одного року.

Ключові слова: нотаріальний процес, нотаріальна дія, виконавчий напис, стягнення заборгованості, нотаріус, стадії нотаріального провадження, процесуальний порядок.

Marushchak O.A. Procedural procedure for making executive inscriptions.
The article analyzes notarial and executive practice, in particular, the procedure for making an executive inscription by a notary on documents of debt arising from both a material and procedural dispute.

The author of the article notes that the notarial process should determine not only the order, but also a clear sequence of performing these actions and their interrelationship in one notarial process. These actions cannot be considered without interrelationship with other notarial actions in this process; the sequence of notarial proceedings is characterized by the feature of stageness, which is an integral

attribute of procedural matter, inherent in any jurisdictional process, that each notarial proceeding performed by a notary passes through certain stages in its development, which determine the dynamics, sequence of performing procedural actions. In order to avoid possible errors, it is necessary to determine to which stages individual procedural actions should be attributed, which will then make up the notarial proceedings or a separate stage of them. This will provide an opportunity to specify the actions of the notary at different intervals of time and at different stages of the proceedings, and will create conditions for self-control.

The article defines the features of using mechanisms for collecting debt from a debtor on the basis of a notary's executive inscription as one-time or multiple procedural acts (actions) in the notarial and enforcement process. For example, family and notarial procedural legislation provides for the execution of an executive inscription on an alimony agreement as a guarantee of fulfillment of maintenance obligations, but does not determine the frequency of the alimony recipient's appeal to a notary for the execution of an executive inscription if the debtor does not pay alimony. In this case, notarial proceedings for granting enforcement force to agreements under which collection should be carried out in parts, for example, periodic alimony payments, should be attributed to multi-stage notarial proceedings, which is explained by the legal nature of the periodicity of the fulfillment of obligations.

The author draws attention to the peculiarities of timeliness in civil law, since Article 87(1) of the Law of Ukraine 'On Notaries' states that a notary shall execute executive inscriptions if the submitted documents confirm the indisputability of the debtor's debt or other liability to the creditor and provided that no more than three years have passed since the date of the right of claim, and no more than one year in relations between enterprises, institutions and organisations.

Key words: notarial process, notarial act, executive inscription, debt collection, notary, stages of notarial process, procedural order.

Постановка проблеми. Відповідно до статті 18 Цивільного кодексу України здійснення нотаріусом захисту цивільних прав та інтересів особи можливе лише шляхом виконавчого напису [1]. Виконавчий напис, як зазначають вчені-процесуалісти, є ефективною формою позасудового захисту цивільних прав фізичних і юридичних осіб та гідною альтернативою більш складному за змістом процесу судового захисту. Нотаріальні дії, із сукупності яких складається конструкція нотаріального провадження з вчинення виконавчого напису, здійснюються у встановленому законодавством порядку. Такий порядок регламентується главою 14 Закону України «Про нотаріат» та главою 16 розділу ІІ Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженого наказом Міністерства юстиції України № 296/5 від 22 лютого 2012 року [2, 3].

Метою дослідження є аналіз процесуальних особливостей вчинення виконавчого напису.

Стан опрацювання проблематики. Процесуальні аспекти вчинення виконавчих написів дій досліджували такі вітчизняні вчені: Фурса С., Дерій О., Заборовський В., Комаров В., Менджул М., Пасічник С., Серветник А., Строкач І., Фурса С., Чижмарь К., Шевченко Я., Феннич В., Щербина Є. та ін. Однак ряд процесуальних особливостей вчинення виконавчих написів залишаються недостатньо дослідженими.

Виклад основного матеріалу. Виконавчий напис нотаріуса з'явився в правовій системі України з правової системи Радянського союзу, проте доцільність його використання, на той час, була обумовлена відсутністю істотних заборгованостей між громадянами та юридичними особами. Основне призначення виконавчих написів полягало у необхідності врегулювати дрібні претензії, що безумовно розвантажували суди. Проте з появою приватної форми власності підхід щодо процесуального застосування виконавчих написів принципово змінився. На сьогодні виконавчі написи нотаріусів будь-яким чином не обмежені ні по сумі заборгованості, ні предметом стягнення, а тому справедливо вважається ефективним способом захисту прав та інтересів осіб.

Вчинення виконавчого напису, як нотаріальної дії, представляє собою розпорядження нотаріуса, що направлена на наданні документу виконавчої сили і передбачає собою примусове виконання зобов'язання по сплаті грошових сум чи передачі майна. В науковій літературі існує безліч визначень виконавчого напису, проте призначення залишається незмінним – підтвердження невиконання боржником своїх зобов'язань перед кредитором. Вчинення виконавчого напису безперечно позитивно гарантує захист та охорону майнових прав та інтересів і дозволяє уникнути або знизити кількість судових спорів в майбутньому. Проте при вчиненні нотаріусом виконавчого напису можуть виникати неузгодженості процесуального характеру, що можуть в майбутньому

негативно відобразитись на майнових правах фізичної чи юридичної особи. Для попередження йомовірних процесуальних неузгодженостей необхідно на законодавчому рівні закріпити порядок вчинення виконавчого напису. Для наукового врегулювання цього питання використовують стадійність нотаріального процесу, що надає можливість глибше проаналізувати та закріпити всі необхідні дії нотаріуса на різних періодах розвитку нотаріального процесу. Це стосується конкретизації більш складних нотаріальних дій, таких як, здійснення заходів щодо охорони спадкового майна, так і інших нотаріальних проваджень, зокрема вчинення виконавчих написів.

С.Я. Фурса зазначає, що нотаріальний процес має визначати не лише порядок, а й чітку послідовність вчинення цих дій та їх взаємозв'язок в одному нотаріальному процесі. Ці дії не можуть розглядатися без взаємозв'язку з іншими нотаріальними діями в даному процесі [4, с. 146]. В.В. Комаров зазначає, що послідовність нотаріального провадження характеризується через ознаку стадійності, яка є невід'ємним атрибутом процесуальної матерії. Вона притаманна будь-якому юрисдикційному процесу [5, с. 138].

Кожне нотаріальне провадження, яке вчиняє нотаріус, проходить у своєму розвитку певні стадії, які визначають динаміку, послідовність вчинення процесуальних дій. Щоб уникнути можливих помилок, необхідно визначити, до яких стадій слід віднести окремі процесуальні дії, які потім складуть нотаріальне провадження або окремий його етап. Це надасть можливість конкретизувати дії нотаріуса в різні проміжки часу та на різних етапах провадження, створить умови для самоконтролю.

Отже, нотаріальний процес у своєму розвитку проходить певні стадії.

1) відкриття нотаріального провадження;

2) підготовка до вчинення нотаріального провадження;

3) безпосереднє вчинення нотаріальної дії, яке закінчується посвідченням нотаріального акта та його видачею[4, с. 730].

Перша стадія вважається стадія відкриття нотаріального провадження з вчинення виконавчого напису на договорі, вона є формалізованою та зводиться до подання кредитором (стягувачем або уповноваженим представником) нотаріусу письмової заяви про вчинення виконавчого напису. Фурса С.Я. зазначає, «що з об'єктивної точки зору, саме з моменту звернення заявника до нотаріуса та прийняття ним заяви виникають нотаріальні процесуальні правовідносини. Тому подання заяви заявником та прийняття її нотаріусом слід розцінювати як факти, що мають юридичне значення. Це положення є можливість підтвердити тим, що саме з цього моменту нотаріус фактично розпочинає нотаріальні дії, які мають бути оплачені, і з цього моменту слід враховувати час, який був витрачений ним на вчинення нотаріального провадження, таке звернення може мати. Вплив на перебіг як матеріальних, так і процесуальних строків. З іншого боку, саме з цього моменту у заявника виникає можливість оскаржити дії нотаріуса» [4, с. 730]. Відповідно до підпункту 2.1 пункту 2 глави 16 розділу ІІ Порядку в заяві мають бути зазначені:

– відомості про найменування і місце проживання або місцезнаходження стягувача та боржника;

– дата і місце знаходження боржника – фізичної особи, місце його роботи;

– номери рахунків у банках, кредитних установах;

– інформація щодо суми, яка підлягає стягненню, або предметів, що підлягатимуть витребуванню, включаючи пеню, штраф, проценти тощо [3].

Наступна стадія передбачає вчинення нотаріального провадження вчинення нотаріусом підготовчих дій:

– встановлення особи боржника та кредитора, перевірка їх дієздатності;

– перевірка відповідності заяви про вчинення виконавчого напису, вимогам закону;

– перевірка відповідності оригіналу документа, на якому має бути вчинений виконавчий напис, вимогам закону;

До документів, що мають бути надані для одержання виконавчого напису нотаріуса належать:

1) оригінал нотаріально посвідченого іпотечного договору

2) оригінал чи належним чином засвідчена копія договору, що встановлює основне зобов'язання;

3) засвідчена копія письмової вимоги про усунення порушення виконання зобов'язання, що була надіслана боржнику та майновому поручителю, з відміткою стягувача про непогашення заборгованості;

4) довідка фінансової установи про ненадходження платежу.

– перевірка умов вчинення виконавчого напису. Однією з умов вчинення виконавчого напису є перевірка того, чи немає спору щодо наявності чи змісту зобов'язання між сторонами;

– перевірка строків, протягом яких може бути вчинено виконавчий напис.

Для того, щоб виконавчий напис нотаріуса мав виконавчу силу, він має відповідати вимогам, встановленим до змісту виконавчих документів. Тобто при вчиненні виконавчого напису нотаріус повинен керуватися не тільки нормами спеціального законодавства щодо форми та інших вимог (змісту) виконавчого напису, передбаченого Законом України «Про нотаріат», але й нормами інших нормативно-правових актів, зокрема Законом України «Про виконавче провадження», де передбачені загальні вимоги до виконавчих документів.

Питання визначення та дотримання строковості в цивілістичній науці заслуговує окремої уваги, оскільки донедавна у ч. 1 статті 87 Закону України «Про нотаріат» було зазначено, що нотаріус вчиняє виконавчі написи, якщо подані документи підтверджують безспірність заборгованості або іншої відповідальності боржника перед стягувачем та за умови, що з дня виникнення права вимоги минуло не більше трьох років, а у відносинах між підприємствами, установами та організаціями - не більше одного року [2]. Слід акцентувати увагу, що в даному випадку мова йде також про наявність юридичних колізій в чинному законодавстві. А саме між підпунктом 9.1. пункту 9 Глави 16 Розділу ІІ Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України (протягом року) та ст. 91 ЗУ «Про нотаріат» (складає 3 роки з моменту вчинення) [2, 3]. Проте з аналізу частини першої статті 88 Закону України «Про нотаріат» вбачається, що строки для вчинення виконавчого напису нотаріусом є відмінними залежно від кола учасників правовідносин: у відносинах між юридичними особами строк скорочений порівняно зі строком, який застосовується у відносинах між фізичними особами. Таким чином, встановлюючи порядок нормативного регулювання діяльності нотаріату в частині визначення строків, у межах яких нотаріус може вчинити виконавчий напис, законодавець запровадив чітку їх диференціацію залежно від суб'єктного складу учасників правовідносин. Такий підхід законодавця, на перший погляд, порушує принцип рівності, справедливості та неупередженості. Проте у Рішенні Конституційного Суду України № 3-239/2019(5444/19) від 01 липня 2020 року зазначається, що норми статті 88 Закону України «Про нотаріат» не суперечать приписам Конституції України (а саме: статті 6; частини першої статті 8; статті 19; пункту 14 частини першої статті 92). Конституційний Суд України вважає, що положення частини першої статті 88 Закону України «Про нотаріат», відповідно до яких «нотаріус вчиняє виконавчі написи за умови, що з дня виникнення права вимоги минуло не більше трьох років, а у відносинах між юридичними особами - не більше одного року, є чіткими, зрозумілими та однозначними» [7]. Тобто, таке нормативне регулювання виключає можливість довільного його трактування, тому застосування оспорюваних положень Закону особами (органами), діяльність яких ґрунтується на принципі верховенства права, жодним чином не призводить до протиправного позбавлення права власності [7]. Якщо для вимоги, за якою видається виконавчий напис, законом встановлено інший строк давності, виконавчий напис видається у межах цього строку. С.Я. Фурса, зазначає, що строки протягом яких може бути вчинено виконавчий напис, обчислюються з дня, коли у стягувача виникло право примусового стягнення боргу [4, с. 731].

Третя стадія безпосереднє вчинення виконавчого напису. Відповідно до статті 89 ЗУ «Про виконавче провадження» зміст виконавчого напису має включає такі відомості:

1) дату (рік, місяць, число) його вчинення, посаду, прізвище, ім'я, по батькові нотаріуса, який вчинив виконавчий напис;

2) найменування та місце проживання (місцезнаходження) стягувача;

3) найменування та місце проживання (місцезнаходження) боржника, дату й місце його народження, місце роботи (для фізичних осіб);

4) строк, за який провадиться стягнення;

5) суми, що підлягають стягненню, або предмети, які підлягають витребуванню, у тому числі пеня, проценти, якщо такі належать до стягнення;

6) розмір плати, суму державного мита, сплачуваного стягувачем, або мита, яке підлягає стягненню з боржника;

7) номер, за яким виконавчий напис зареєстровано;

8) дату набрання юридичної сили написом;

9) строк пред'явлення виконавчого напису до виконання;

10) підпис нотаріуса, який вчинив виконавчий напис, скріплений печаткою [2].

На сьогодні ведеться дискусія щодо використання механізмів стягнення з боржника боргу на підставі виконавчого напису нотаріуса як одноразових чи багаторазових процесуальних актів (дій) у нотаріальному та виконавчому процесі [8, с. 5]. Так, наприклад, сімейним та нотаріально-процесуальним законодавством передбачається вчинення виконавчого напису на аліментному договорі як гарантія виконання зобов'язань щодо утримання, проте не визначається періодичність звернення отримувача аліментів до нотаріуса за вчиненням виконавчого напису, якщо боржник не сплачує аліменти. С.Я. Фурса зазначає, що нотаріальні провадження щодо надання виконавчої сили договорам, за яким стягнення слід проводити частинами, наприклад, періодичні аліментні платежі, слід відносити до багатоетапних нотаріальних проваджень, що пояснюється правовою природою періодичності виконання зобов'язань. Так, зокрема, кожен етап такого нотаріального провадження пов'язаний із наступним фактом виникнення заборгованості щодо виплати періодичних аліментних платежів [4, с. 732].

Висновки. Таким чином, вчинення виконавчих написів, як позасудової форми захисту цивільних прав має певні процесуальні особливості, дотримання яких, в свою чергу, гарантує своєчасне та належне виконання зобов'язань боржником, що дозволяє уникнути або знизити кількість судових спорів в майбутньому. В той же час не можна оминути той факт, що в процесі застосування процесуальних норм виникають юридичні колізії з приводу строків звернення до примусового виконання виконавчих написів, а також періодичності звернення кредитора до нотаріуса за його вчиненням.

При вчиненні нотаріусом виконавчого напису можуть виникати неузгодженості процесуального характеру, що можуть в майбутньому негативно відобразитись на майнових правах фізичної чи юридичної особи. Для попередження йомовірних процесуальних неузгодженостей необхідно на законодавчому рівні закріпити нотаріально-процесуальному законодавстві порядок вчинення виконавчого напису.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
2. Закон України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 року. № 3425-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text (дата звернення: 24.03.2025).
3. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: затв. Наказом М-ва юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5. *Офіційний вісник України.* 2012. № 17. Ст. 66.
4. Теорія нотаріального процесу: наук.-практ. посіб. Київ. Алерта. 2012. 920 с.
5. Нотаріат: перспективи унормування, законодавство, судова практитка. Харків. Право, 2008. 536 с.
6. Закон України «Про виконавче провадження» від 2 червня 2016 року № 1404-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text (дата звернення: 24.03.2025).
7. Рішення Конституційного Суду України від 1 липня 2020 р. у справі за конституційною скаргою Товариства з обмеженою відповідальністю „Укркава" щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини першої статті 88 Закону України „Про нотаріат". URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/7_p1_2020.pdf (дата звернення: 24.03.2024)
8. Дерій О.О. Аліментні зобов'язання у цивілістичному процесі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Київ. 2014. 18 с.

УДК 347.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.46

НЕДОЛІКИ ЗАКОНОДАВЧОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ ПИТАНЬ НЕДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНІВ У КОНТЕКСТІ СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ПУБЛІЧНИЙ ПОРЯДОК» ТА «ІНТЕРЕСИ ДЕРЖАВИ»

Мишко Д.О.,
аспірант кафедри цивільного права
Запорізького національного університету

Мишко Д.О. Недоліки законодавчого врегулювання питань недійсності правочинів у контексті співвідношення понять «публічний порядок» та «інтереси держави».

Стаття присвячена аналізу недоліків правового регулювання недійсності правочинів у контексті співвідношення понять «публічний порядок» та «інтереси держави». Звернуто увагу на недоліки ст. 228 ЦК України, в якій поєднано нікчемні правочини (ті, що порушують публічний порядок) та оспорювані (ті, що суперечать інтересам держави, суспільства та його моральним засадам). Обґрунтовано позицію про те, що запроваджене поєднання суперечить усталеній структурі регулювання питання недійсності правочинів у ЦК України, де кожна стаття присвячена лише одному виду недійсності правочинів – нікчемним або оспорюваним. Досліджується генезис становлення вказаної суперечності, зокрема акцентовано уваги на недостатньому аргументуванні необхідності внесення змін до ст. 228 ЦК України у пояснювальній записці до Закону України № 2756-VI, що свідчить про вади нормотворчої техніки.

Обґрунтовано невідповідність назви ст. 228 ЦК України її змісту: у чинній редакції («Правові наслідки вчинення правочину, який порушує публічний порядок, вчинений з метою, що суперечить інтересам держави і суспільства») назва статті не відображає самого правила поведінки, створюючи хибне враження, що стаття стосується лише правочину, що порушує публічний порядок, тоді як насправді правочин, що порушує публічний порядок та правочин, що суперечить інтересам держави і суспільства виступають окремими видами недійсних правочинів. Така неузгодженість ускладнює розуміння норми та суперечить критеріям якості закону, таким як чіткість, точність, зрозумілість і послідовність.

У статті проведено аналіз понять «публічний порядок», «інтереси держави» та «моральні засади суспільства» через призму судової практики, зокрема рішень Верховного Суду, та сформованих доктринальних підходів. Вказаний аналіз надав змогу обґрунтувати тезу про те, що правочин, який не відповідає інтересам держави, за своєю суттю є правочином, що порушує публічний порядок, а відтак повинен визнаватись нікчемними, а не оспорюваними, як це передбачено чинним законодавством.

Розглянуто проблему окреслення кола суб'єктів, які можуть ініціювати питання визнання правочину, що суперечить інтересам держави і суспільства, його моральним засадам, недійсними, з урахуванням сформованої судової практики, яка наділяє таким правом лише певне коло суб'єктів владних повноважень. Запропоновано до вказаного переліку суб'єктів відносити не лише суб'єктів владних повноважень, а й сторони такого правочину та інших осіб, заінтересованих у визнанні таких правочинів недійсними.

Ключові слова: недійсність правочину, публічний порядок, інтереси держави, суспільні інтереси, моральні засади, оспорюваний правочин, нікчемний правочин.

Myshko D.O. Deficiencies in the legislative regulation of the invalidity of transactions in the context of the relationship between the concepts of «public order» and «state interests».

The article investigates the deficiencies in the legal regulation of transaction invalidity, focusing on the interrelationship between the concepts of «public order» and «state interests» within the framework

of the Civil Code of Ukraine (CC of Ukraine). It specifically highlights shortcomings in Article 228 of the CC of Ukraine, which amalgamates void transactions (those that violate public order) with voidable transactions (those that contravene the interests of the state, society, and its moral principles). The study substantiates the argument that this amalgamation deviates from the established structure of regulating transaction invalidity in the CC of Ukraine, wherein each article typically addresses a single category of invalidity—either void or voidable transactions—thereby ensuring systematic coherence in legislative design. The research traces the origins of this inconsistency, with particular emphasis on the inadequate justification provided in the explanatory note to Law of Ukraine No. 2756-VI for the amendments to Article 228 of the CC of Ukraine. This lack of robust reasoning is indicative of flaws in legislative drafting techniques, undermining the integrity of the norm-creation process.

The article demonstrates the incongruity between the title of Article 228 of the CC of Ukraine and its substantive provisions. In its current formulation («Legal consequences of entering into a transaction that violates public order, made with a purpose contrary to the interests of the state and society»), the title fails to accurately encapsulate the normative rule it establishes, fostering a misleading impression that the article pertains exclusively to transactions violating public order. In reality, it governs two distinct types of invalid transactions: those breaching public order (void) and those conflicting with the interests of the state and society (voidable). This lack of alignment impedes the norm's intelligibility and contravenes the principles of legal quality, including clarity, precision, comprehensibility, and consistency.

The study conducts a comprehensive analysis of the concepts of «public order,» «state interests,» and «moral principles of society,» drawing on judicial practice—most notably decisions of the Supreme Court—and established doctrinal perspectives within legal scholarship. This analysis supports the proposition that transactions inconsistent with the interests of the state are inherently violations of public order by their legal nature. Consequently, such transactions ought to be classified as void rather than voidable, contrary to the provisions of current legislation.

Additionally, the article addresses the challenge of delineating the scope of entities entitled to initiate proceedings to declare transactions that contravene the interests of the state, society, and its moral principles invalid. With reference to prevailing judicial practice, which limits this authority to a select group of entities vested with public powers, the study critiques this restrictive approach. It proposes expanding the range of eligible entities to include not only those with public authority but also the parties to the transaction and other interested persons seeking the invalidation of such transactions, thereby aligning with broader civil law principles.

Key words: transaction invalidity, public order, state interests, societal interests, moral principles of society, voidable transaction, void transaction.

Постановка проблеми. Правочини відіграють ключову роль у впорядкуванні відносин між суб'єктами цивільного права, оскільки є основним механізмом виникнення, зміни та припинення їх прав та обов'язків. Водночас, певні правочини можуть суперечити базисним засадам організації суспільства та державним інтересам. До таких правочинів слід відносити ті, що порушують публічний порядок, суперечать інтересам держави та суспільства, його моральним засадам.

Законодавцем досягнуто справедливого балансу між автономією волі сторін і необхідністю захисту загальних інтересів, і такий баланс знаходить своє вираження у однозначно негативному ставленні до окреслених вище правочинів. Однак нормативно-правове регулювання питання недійсності правочинів, що порушують публічний порядок, суперечать інтересам держави і суспільства, його моральним засадам, містить низку проблем, до яких слід віднести, зокрема, неоднозначність розмежування між нікчемними та оспорюваними правочинами, а також змішування випадків оспорюваності та нікчемності правочинів.

Дослідження особливостей правового регулювання питання недійсності правочинів, що порушують публічний порядок, суперечать інтересам держави та суспільства, його моральним засадам, є актуальним як з теоретичної, так і з практичної точки зору.

Метою дослідження є висвітлення генезису становлення питання правового регулювання правочинів, що порушують публічний порядок, суперечать інтересам держави та суспільства, його моральним засадам; з'ясування відповідності назви ст. 228 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) викладеному у вказаній статті правилу поведінки; встановлення обґрунтованості віднесення правочину, що порушує публічний порядок, – до категорії оспорюваних правочинів,

а правочину, що суперечить інтересам держави та суспільства, його моральним засадам, – до категорії оспорюваних правочинів, а також окреслення деяких питань судової практики з вказаного питання.

Стан опрацювання проблематики. Окремі складові елементи недійсності правочинів, що порушують публічний порядок, суперечать інтересам держави та суспільства, його моральним засадам, висвітлено у працях О.П. Білана, І.О. Костяшкіна, О.Ю. Черняк, І.В. Рущака, М.В. Бєлової, О.В. Грицак, О.В. Дзери, І.О. Дзери та інших вчених, однак деякі аспекти нікчемності та оспорюваності вказаної категорії правочинів залишаються не досить дослідженими.

Виклад основного матеріалу. ЦК України в ст. 228 у своїй первісній редакції визначає, що правочин, який порушує публічний порядок, відноситься до категорії нікчемних правочинів [1]. Вказана конструкція обумовила і саму назву ст. 228 ЦК України у її первісному вигляді: «Правові наслідки вчинення правочину, який порушує публічний порядок». Надалі з прийняттям у 2010 році Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Податкового кодексу України» [2] (далі – Закон України № 2756-VI) законодавець доповнив статтю 228 ЦК України [1] новою, третьою, частиною, в якій приділив увагу правочинам, що вчинені з недодержанням вимоги відповідності інтересам держави і суспільства, його моральним засадам та відніс такі правочини до іншої, відмінної від нікчемних, категорії, а саме до оспорюваних правочинів [1].

Вказані зміни призвели до того, що в статті 228 ЦК України акумульовано два види недійсних правочинів: нікчемний правочин (такий, що порушує публічний порядок) та оспорюваний правочин (такий, що не відповідає інтересам держави і суспільства, його моральним засадам) [1]. Такий уклад речей є унікальним для правового регулювання сфери недійсності правочинів, регламентованої нормами параграфу 2 глави 16 розділу 4 ЦК України, нормам якого не притаманне змішування в одній статті одночасно випадків і нікчемності правочинів, і оспорюваності правочинів. Жодна зі статей, що визначає випадки нікчемності правочинів (ст.ст. 219, 220, 221, 224, 226 ЦК України) не поєднує в собі положення про випадки оспорюваності правочинів, окрім ст. 228 ЦК України. Отже, доповнення статті 228 ЦК України новою, третьою частиною, призвело до руйнації запровадженої моделі регулювання недійсності правочинів, акумулювавши в одній статті випадки як нікчемності, так і оспорюваності правочинів.

Встановлення в ході наукового пізнання змісту сутності досліджуваного явища вимагає занурення у питання генезису його розвитку, що, відповідно, повинно надавати логічні відповіді на питання про причини та закономірності становлення такого явища. Як слідує з пояснювальної записки до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Податкового кодексу України» № 2756-VI [3] необхідність внесення змін до ЦК України шляхом запровадження можливості визнання недійсними правочинів, що не відповідають інтересам держави і суспільства, його моральним засадам, продиктована необхідністю дотримання вимог пункту 8 статті 90 Регламенту Верховної Ради України [4], а саме, перенесення з прикінцевих та перехідних положень змін до деяких законодавчих актів України проекту Податкового кодексу України [5] в окремий законопроект. В той же час, сам проект Податкового кодексу України [5] до другого читання як в прикінцевих та перехідних положеннях, так і в основному змісті не містить пропозицій про необхідність запровадження можливості визнання недійсними правочинів, що не відповідають інтересам держави і суспільства, його моральним засадам, а відтак належного обґрунтування необхідності доповнення статті 228 ЦК України новою, третьою частиною, як це передбачено п. 1 ч. 1 ст. 91 Регламенту Верховної Ради України, на нашу думку, не здійснено.

Внесення змін до ст. 228 ЦК України [1] Законом України № 2756-VI [2] вплинуло також і на формулювання найменування означеної статті, яке отримало наступну редакцію: «Правові наслідки вчинення правочину, який порушує публічний порядок, вчинений з метою, що суперечить інтересам держави і суспільства» замість первинного «Правові наслідки вчинення правочину, який порушує публічний порядок».

Для розкриття значимості внесених змін слід зупинитись на взаємозв'язку між назвою статті нормативно-правового акту та змістовним наповненням самої правової норми. Текстуальне вираження найменування статті як структурного елементу нормативно-правового акту покликане узагальнити та логічно стисло впорядкувати основні положення, зміст, ідею, яку хотів донести до невизначеного кола осіб законодавець, піддаючи суспільні відносини регулюванню за допомогою

права. Саме така концептуальна схема правового регулювання суспільних відносин покликана забезпечити відповідність акту законодавства вимогам критерію «якості закону».

Як справедливо та аргументовано зазначає Я.О. Берназюк, поняття «якість закону» (quality of law) охоплює такі характеристики відповідного акту законодавства як чіткість, точність, недвозначність, зрозумілість, узгодженість, доступність, виконуваність, передбачуваність і послідовність [6, с. 12]. Вказаної мети щодо дотримання критерію «якості закону», на нашу думку, в повному обсязі не вдалось досягнути при визначенні найменування статті 228 ЦК України, оскільки з внесених змін слідує, що стаття присвячена лише правочину, що порушує публічний порядок, і саме цей правочин (такий, що порушує публічний порядок) повинен бути вчиненим з відповідною метою. Проте зі змісту самої правової норми, викладеної в статті 228 ЦК України [1], вбачається, що вона регулює питання недійсності двох самостійних видів правочинів, зокрема законодавець відносить правочин, який порушує публічний порядок, до одного виду недійсних правочинів – нікчемних, а правочин, що суперечить інтересам держави і суспільства – до іншого виду недійсних правочинів, а саме оспорюваних правочинів. Така неузгодженість між текстуальним вираженням найменування статті 228 ЦК України та змістовним наповнення правової норми, викладеної в цій статті, ускладнює для розуміння саме правило поведінки, робить правове регулювання заплутаним та таким, що не відповідає критеріям якості закону.

Стверджуючи про наявність двох самостійних видів правочинів, а саме таких, що порушують публічний порядок, та таких, що суперечать інтересам держави і суспільства, його моральним засадам, ми маємо на увазі саме те розрізнення правочинів, що встановлене законодавцем через визначення різних наслідків вчинення цих правочинів. Хоча таке розмежування, за якого правочин, що порушує публічний порядок, визнається нікчемним правочином, а правочин, що суперечить інтересам держави, суспільства, його моральним засадам, – оспорюваним, є законодавчо визначеним, проте з відповідністю такого розрізнення сутності використаним конструкціям погодитись важко. Наявність дефектів правової техніки у вищенаведеній ситуації з розмежуванням правочинів можна продемонструвати через з'ясування змісту понять «публічний порядок», «інтереси держави і суспільства», «моральні засади суспільства».

Під порушенням публічного порядку в ч. 3 ст. 228 ЦК України розуміється порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина, знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним [1].

Верховний Суд у постанові від 02.07.2020 у справі № 910/4932/19 зауважив на тому, що публічний порядок – це публічно-правові відносини, які мають імперативний характер і визначають основи суспільного ладу держави, а категорія публічного порядку застосовується не до будь-яких правовідносин у державі, а лише щодо суттєвих основ правопорядку [7]. На думку І.О. Костяшкіна та О.Ю. Черняк, термін «публічний порядок» включає в себе фундаментальні принципи і засади правосуддя, моралі, державного ладу, політичної системи та економічної безпеки, які держава бажає захистити [8, с. 30]. І.В. Рущак та М.В. Бєлова зазначають, що термін «публічний порядок» – це оціночний критерій, закріплений у публічно-правових нормативних актах держави. Ці автори наполягають на тому, що правочин можна визначити таким, що порушує публічний порядок, якщо він спрямований на порушення публічно-правових нормативних актів держави, які визначають основи державного ладу, політичної системи та економічної безпеки держави, і кваліфікований як злочин чи адміністративне правопорушення у встановленому законом порядку [9, с. 993]. Отже, публічний порядок є результатом панування права в суспільстві та включає в себе основоположні принципи та цінності, що покликані забезпечувати безпечне функціонування та сталий розвиток як самого суспільства, так і держави.

Якщо термін «публічний порядок» частково розкрито в ч. 3 ст. 228 ЦК України через визначення діянь, які є порушенням публічного порядку, то категорія «інтереси держави і суспільства» не знайшла свого легального визначення на нормативно-правовому рівні та розкриття її змісту є надбанням судової практики та доктринальних досліджень.

Конституційний Суд України у рішенні від 08.04.1999 у справі № 1-1/99 зазначив, що державні інтереси закріплюються як нормами Конституції України, так і нормами інших правових актів. Інтереси держави відрізняються від інтересів інших учасників суспільних відносин. В основі перших завжди є потреба у здійсненні загальнодержавних (політичних, економічних, соціальних та інших) дій, програм, спрямованих на захист суверенітету, територіальної цілісності, державно-

го кордону України, гарантування її державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, охорону землі як національного багатства, захист прав усіх суб'єктів права власності та господарювання тощо [10]. Велика Палата Верховного Суду України в постанові від 25.09.2024 у справі № 587/1382/15-ц зазначила, що інтереси держави охоплюють широке і водночас чітко не визначене коло законних інтересів, які не піддаються точній класифікації, а тому їх наявність повинна бути предметом самостійної оцінки суду у кожному випадку звернення прокурора з позовом [11].

А.Є. Кубко під державними інтересами розуміє визнані державою інтереси, наділені ознаками структурності, об'єктивності, публічності, що засновані на об'єктивних загальносуспільних потребах та охоплюють державно-правові засоби реалізації цих потреб [12, с. 18]. Ці інтереси охоплюють державний суверенітет, безпеку, територіальну цілісність, правопорядок, функціонування системи державного апарату, збереження матеріально-фінансових ресурсів держави [13, с. 29]. За допомогою окреслення сфер зацікавленості до визначення терміну «державні інтереси» підходить С.М. Гришко та зауважує, що державні інтереси зосереджуються передусім на питаннях захисту територіальної цілісності та незалежності держави, охорони правопорядку [14, с. 128].

Поряд з захистом державних інтересів, положення ч. 3 ст. 228 ЦК України спрямовані також і на захист інтересів суспільства. Вирішуючи питання, чи становить передана на розгляд справа суспільний інтерес, Верховний Суд в ухвалі від 14.10.2024 у справі № 758/14668/23 сформулював ознаки суспільного інтересу, до яких відносить: безпосередню пов'язаність з моральністю та моральними засадами; може та повинен співпадати із загальнодержавними інтересами та/або охоплювати локальні інтереси певної територіальної громади або соціальної групи; відображає прагнення усього суспільства в цілому або його переважної частини; максимально відтворює (відстоює) інтереси всіх соціальних груп для досягнення в суспільстві справедливості як найвищого блага; може носити національний або міжнародний характер; завжди пов`язаний із необхідністю гарантування безпеки людей у всіх її вимірах [15]. Надаючи тлумачення словосполученню «значний суспільний інтерес» Верховний Суд в ухвалі від 05.04.2021 у справі № 420/8512/20 зазначив, що такий інтерес необхідно розуміти як серйозну, обґрунтовану зацікавленість, яка має неабияке виняткове значення для усього суспільства в цілому, певних груп людей, територіальних громад, об`єднань громадян тощо [16]. Хоча вказане тлумачення і надано Верховним Судом у контексті вирішення процесуального питання, а саме, чи становлять розглянуті справи «значний суспільний інтерес», висловлені Верховним Судом визначення є цілком застосовними і при оцінці інтересу в його матеріальному аспекті, як такого, що є відображенням вагомих, основоположних, значних, спільних потреб сукупності індивідів, об'єднаних взаємними зв'язками, цінностями.

Отже, з врахуванням положень ст.ст. 1, 3 Конституції України, які утверджують Україну як демократичну, правову державу, найвищою соціальною цінністю в якій є людина [17], що, відповідно, визначає мету сучасної держави Україна як забезпечення цілісності, управління і розвитку суспільства [18, с. 375], можемо стверджувати, що державні інтереси та інтереси суспільства перебувають у системному взаємозв'язку та під ними в узагальненому вигляді слід розуміти ініціативу відповідних суб'єктів у задоволенні вагомих і значимих потреб.

Що стосується визначення терміну «моральні засади суспільства», доцільно зауважити, що єдине законодавче визначення дотичного терміну «суспільна мораль», під якою розумілась система етичних норм, правил поведінки, що склалися у суспільстві на основі традиційних духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, совість, справедливість, наводилось у Законі України від 20.11.2003 «Про захист суспільної моралі» [19], який втратив свою чинність у зв'язку з прийняттям 13.12.2022 Закону України «Про медіа» [20]. Наразі нормативне визначення терміну «суспільна мораль» в законодавстві України відсутнє та заповнення вказаної прогалини слід здійснювати за допомогою доктринальних надбань.

Моральні засади суспільства у контексті цивільного права К.Ю. Валігура розглядає як систему усталених поглядів, яка склалася у свідомості людей на основі їх уявлень про добро, людяність, гідність, совість, справедливість і включає систему загальнолюдських цінностей та певне ідеалістичне світосприйняття [21, с. 180]. О.В. Грицак під категорією «моральні засади суспільства» у цивільному праві розуміє певну сукупність імперативів, які можна охарактеризувати як динамічні; мають неписаний характер; виражають ступінь усвідомлення суб'єктами цивільних правовідносин цінностей, суттєвих у процесі реалізації ними майнових та пов'язаних з ними особистих немайнових прав [22, с. 43].

Отже, з розглянутих нами підходів до визначення понять «публічний порядок», «інтереси держави і суспільства», «моральні засади суспільства» у їх системному взаємозв'язку слідує, що інтереси держави та суспільства, його моральні засади є фундаментальною основою, складовими частинами публічного порядку, і їх порушення неминуче тягне за собою порушення цілого – самого публічного порядку. Вказана нами позиція узгоджується з позицією О.В. Дзери та І.О. Дзери, які зазначають, що нововведена до ст. 228 ЦК України частина третя передбачила випадки та умови, коли у разі порушення вимог ч. 1 правочин може бути визнаний судом недійсним із застосуванням «конфіскаційних» майнових наслідків [23, с. 477].

Таким чином, правочин, що суперечить інтересам держави і суспільства, моральним засадам (ч. 3 ст. 228 ЦК України) пропонується вважати таким, що порушує публічний порядок. Проте, у контексті положень ч. 3 ст. 228 ЦК України вчинення правочину, що не відповідає інтересам держави і суспільства, його моральним засадам, повинно мати своїм наслідком не оспорюваність, а нікчемність такого правочину, оскільки невідповідність інтересам держави і суспільства, його моральним засадам завжди призводить до порушення публічного порядку, а такий правочин вже є нікчемним.

У межах нашого дослідження вважаємо за необхідне також порушити питання щодо суб'єкта, який може вимагати визнання недійсним договору, що порушує інтереси держави і суспільства, його моральні засади.

За загальним правилом, встановленим у ч. 3 ст. 215 ЦК України, ініціатива визнання договору недійсним не є виключним правом лише сторін договору, такою можливістю наділені й інші особи, які є заінтересованими в такому визнанні [1]. Вказане загальне правило підтверджується також і численною судовою практикою за якою вимога про визнання оспорюваного правочину недійсним може бути заявлена однією зі сторін правочину або іншою заінтересованою особою, права та законні інтереси якої порушено вчиненням правочину (постанова Великої Палати Верховного Суду від 14.11.2018 у справі № 161/3245/15-ц [24], постанова Об'єднаної Палати Верховного Суду від 26.05.2023 у справі № 905/77/21) [25].

Із зазначеного загального правила є також і свої винятки, в яких законодавець чітко передбачив суб'єкта, який може вимагати визнати договір недійсним, зокрема:

– піклувальник, у разі укладення договору фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, без згоди піклувальника (ч. 2 ст. 223 ЦК України);

– особа, що вчинила правочин, якщо в момент вчинення правочину така особа не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, інші особи, але виключно у разі смерті особи, що вчинила такий правочин (ч. 1 ст. 225 ЦК України).

Як слідує з текстуального вираження норми права, закріпленої в ч. 3 ст. 228 ЦК України, будь-яких застережень щодо суб'єкта, який може ініціювати питання щодо визнання договору, що суперечить інтересам держави і суспільства, його моральним засадам законодавцем не встановлено, а відтак вказане питання, на нашу думку, можуть ініціювати як сторони договору, так і інші заінтересовані особи, права та законні інтереси яких порушено вчиненням такого правочину. Водночас Велика Палата Верховного Суду у постанові від 18.09.2024 у справі № 918/1043/21 визнала відсутнім у сторони договору (Ліцею, що є комунальним підприємством та правонаступником Школи, з якою було укладено договір), права на визнання договору недійсним з підстави, визначеної ч. 3 ст. 228 ЦК України, оскільки Ліцей не здійснює управлінських функцій, а визначати, в чому полягає чи може полягати порушення інтересів держави та оспорювати на цій підставі правочин у суді може тільки суб`єкт, наділений у спірних правовідносинах владними повноваженнями (незалежно від наявності статусу юридичної особи), або прокурор, який у встановленому порядку, виконуючи субсидіарну роль, може представляти державу в судовому провадженні замість відповідного компетентного суб`єкта, який усупереч вимогам закону не здійснює захист інтересів держави або робить це неналежно [26].

Висновки. За результатами проведеного нами дослідження приходимо до висновку, що внесені до положень ст. 228 ЦК України зміни призвели до об'єднання в межах однієї статті двох видів недійсних правочинів – оспорюваних та нікчемних, змішування яких не притаманно інституту недійсності правочинів та свідчить про вади структурованості у викладі вказаної правової норми. Формулювання найменування ст. 228 ЦК України не відповідає критерію якості закону, оскільки назва статті не розкриває змісту правила поведінки, викладеного в цій статті, та створює хибне враження регулювання питання недійсності лише правочину, що порушує публічний порядок, в той

час як насправді вказаною статтею також охоплюються випадки недійсності правочину, що вчинений з недодержанням вимоги про відповідність інтересам держави та суспільства, його моральним засадам. З наведеного слідує, що на законодавчому рівні розмежовано правочин, що порушує публічний порядок, – нікчемний та правочин, що не відповідає інтересам держави, суспільства, його моральним засадам, – оспорюваний, хоча останній вид правочину за своєю суттю завжди є таким, що порушує публічний порядок, а відтак повинен належати до категорії нікчемних правочинів, що ставить під сумнів логічність запровадженого на законодавчому рівні розмежування. Враховуючи відсутність нормативних застережень щодо кола осіб, які можуть вимагати визнання правочину таким, що порушує інтереси держави, вважаємо, що застосуванню у таких випадках підлягають положення ч. 3 ст. 215 ЦК України щодо можливості оспорення правочину, недійсність якого не встановлена законом, стороною такого правочину чи іншою заінтересованою особою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Податкового кодексу України: Закон України від 02.12.2010. № 2756-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 23. Ст. 160.
3. Пояснювальна записка до проекту Закону України Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Податкового кодексу України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=39145&pf35401=178965 (дата звернення 21.02.2025).
4. Регламент Верховної Ради України: Регламент від 10.02.2010 р. № 1861-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 14-15, № 16-17. Ст. 133.
5. Проект Податкового кодексу України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=38590&pf35401=177535 (дата звернення 21.02.2025).
6. Берназюк Я.О. Особливості застосування критерію «якість закону» під час вирішення публічно-правових спорів. *Право і суспільство*. 2020. № 5. С. 6–14. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.5.1.
7. Постанова Верховного Суду від 02.07.2020 у справі № 910/4932/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/90154816 (дата звернення 21.02.2025).
8. Костяшкін І.О., Черняк О.Ю. Тлумачення категорії «публічний порядок» у новітній судовій практиці. *Університетські наукові записки*. 2021. № 1 (79). С. 30–42. DOI: 10.37491/UNZ.79.3.
9. Рущак І.В., Бєлова М.В. Правомірність правочинів у цивільному праві. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2024. № 6. С. 989–994. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.166.
10. Рішення Конституційного Суду України від 08.04.1999 у справі № 1-1/99. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-99#Text (дата звернення 21.02.2025).
11. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 25.09.2024 у справі № 587/1382/15-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122434170 (дата звернення 21.02.2025).
12. Кубко А.Є. Державні інтереси у правовій системі України: деякі теоретичні питання. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2020. № 2 (68). С. 14–19. DOI: https://doi.org/10.32840/1813-338X-2020.2.2.
13. Кубко А.Є. Державні інтереси і відповідальність держави: деякі питання співвідношення. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 28–34. DOI: https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2019.03.
14. Гришко С.М. Інтереси держави та територіальних громад на місцевому рівні в Україні: теоретичне розуміння. *Інвестиції: практика та досвід*. 2021. № 13-14. С. 125–130. DOI: https://doi.org/10.32702/2306-6814.2021.13-14.125.
15. Постанова Верховного Суду від 14.10.2024 у справі № 758/14668/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122302559 (дата звернення 21.02.2025).
16. Постанова Верховного Суду від 05.04.2021 у справі № 420/8512/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96015770 (дата звернення 21.02.2025).

17. Конституція України: Закон України від 28.06.1996. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
18. Мельничук С.М. Правові форми реалізації функцій сучасної держави Україна: дис. ... докт. юр. наук: 12.00.01. Київ, 2019. 478 с.
19. Про захист суспільної моралі: Закон України від 20.11.2003. № 1296-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 14. Ст. 192.
20. Про медіа: Закон України від 13.12.2022. № 2849-IX. *Відомості Верховної Ради України.* 2023. № 47–50. Ст. 120.
21. Валігура К.Ю. Моральні засади суспільства в механізмі цивільно-правового регулювання: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.03. Київ, 2021. 240 с.
22. Грицак О.В. Моральні засади суспільства як оціночна категорія українського цивільного права. *Адвокат*. 2010. № 3. С. 39–43. URl: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=adv_2010_3_4 (дата звернення 21.02.2025).
23. Дзера О.В., Дзера І.О. Деякі підсумки результатів застосування норм Цивільного кодексу України 2003 року. С. 475–496 URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5ad14813-5bb0-4be1-9299-cba8473241f7/ content (дата звернення 21.02.2025).
24. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14.11.2018 у справі № 161/3245/15-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/78192852 (дата звернення 21.02.2025).
25. Постанова Об'єднаної Палати Верховного Суду від 26.05.2023 у справі № 905/77/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111384659 (дата звернення 21.02.2025).
26. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18.09.2024 у справі № 918/1043/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121753942 (дата звернення 21.02.2025).

УДК 347.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.47

ЦИФРОВА РІЧ ТА ІНШІ ЦИФРОВІ БЛАГА ЯК ОБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Мічурін Є.О.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
ORCID: 0000-0003-4283-4604
e-mail: michurin@karazin.ua

Мічурін Є.О. Цифрова річ та інші цифрові блага як об'єкти цивільних прав.

Досліджено подальше правове регулювання правовідносин щодо криптовалюти, об'єктів комп'ютерних ігор, NFT. Визначено, що такий підхід сприяє охороні, захисту прав суб'єктів цивільних правовідносин, визначенню абсолютних прав на цифрові речі, їхньої оборотоздатності. Необхідні подальші кроки законодавця щодо правового регулювання правовідносин із цифровими благами.

Доведено, що пануванням над цифровою річчю чи іншим цифровим благом є наявність доступу до них через автентифікацію та авторизацію завдяки логіну, паролю, іншим засобам ідентифікації, передбаченим електронною системою доступу. Встановлено, що форма не єдиним критерієм розмежування цифрових і матеріальних речей. Існують особливості набуття, здійснення та припинення цивільних прав і обов'язків щодо них. Програмне мережеве підключення дозволяє отримати доступ до цифрового контенту.

Критикується уявлення, що цифрова річ – це цифровий код, яке є дещо однобічним щодо неї. Визначено, що це є виробничий підхід. Він відрізняється від споживацького. Споживач у цифровій речі бачить готовий продукт (гру, цифровий контент). Споживацькі якості цифрового блага досягаються завдяки можливості конверсії (перетворення) цифрового коду у зображення, звук чи інший ефект. Для цифрового блага важливою є наявність його споживацьких якостей, наприклад, для комп'ютерної гри – можливість у неї грати. Цифрове благо: криптовалюта; NFT; аксесуари комп'ютерних ігор тощо є візуальною, аудіо- чи іншою конверсією цифрового коду у такому вигляді, що людина здатна сприймати це як звук чи зображення тощо на комп'ютерному обладнанні: смартфоні, ноутбуці тощо.

Встановлено, що природа цифрової речі зокрема і цифрового блага загалом є подвійною. Перше, вона має технічну (цифрову) основу у вигляді програмного коду; друге, це є майнове або особисте немайнове благо, що має споживацькі якості. У цивільному праві ця специфіка має значення при визначенні об'єкту правовідносин, прав на них, укладанні договорів.

Ключові слова: об'єкти цивільних прав, цифрова річ, право власності, цифрові права.

Michurin I.O. The digital thing and other digital goods as objects of civil rights.

In the context of the development of legal relations within the digital environment, further legal regulation is necessary concerning cryptocurrencies, computer game assets, and NFTs. This contributes to the protection and safeguarding of the rights of subjects of civil legal relations, the determination of absolute rights to digital items, and their marketability.

Control over a digital item or other digital good involves access to them through authentication and authorization via login credentials, passwords, and other identification methods provided by an electronic access system. The form is not the only criterion distinguishing digital items from physical ones. There are specific features regarding the acquisition, exercise, and termination of civil rights and obligations related to them. Hardware, software, and network connectivity allow access to digital content, which is another characteristic of digital goods.

The notion that a digital item is merely a digital code presents a somewhat one-sided view. This is a production-based perspective, which differs from the consumer's viewpoint. A consumer sees a

digital item as a finished product (a game, digital content). The consumer qualities of a digital good are achieved through the ability to convert the digital code into images, sound, or other effects. For a digital good, consumer usability is essential – for example, the ability to play a computer game. A digital good, such as cryptocurrency, NFTs, or computer game accessories, is a visual, audio, or other type of conversion of digital code into a form that a person can perceive as sound, image, etc., through computer equipment such as a smartphone or laptop.

The nature of a digital item and digital goods in general is dual. First, it has a technical (digital) foundation in the form of software code; second, it is a property or non-property benefit with consumer value. In civil law, this specificity is significant when determining the object of legal relations, the rights associated with it, and the conclusion of contracts.

Key words: objects of civil rights, digital thing, right of ownership, digital rights.

Постановка проблеми. Глобальні процеси цифровізації, що відбуваються у сучасному інформаційному суспільстві сприяють тому, що поступово формується законодавство України щодо цифрових благ як об'єктів цивільного права. Так, у ст. 179-1 ЦК України відбулося нормативне регулювання цифрової речі. Необхідні подальші кроки законодавця щодо правового регулювання правовідносин із цифровими благами. У літературі наголошується, що має бути визначений спеціальний правовий режим для різних цифрових активів (благ) залежно від їх правової сутності та практичного значення у застосуванні особою у цивільному обороті [1, с. 47]. Цифрові блага потребують додаткового наукового пошуку що стосується їхньої правової природи.

Мета дослідження полягає у виявленні правової природи цифрових благ.

Стан опрацювання проблематики. Р.А. Майданик ввів поняття цифрової речі [2]. О.В. Даниленко дослідила цифрову річ як об'єкт цивільних прав [3]. Т.І. Бровченко, Д.Є Білоус визначили штучний інтелект як цифрову річ [4, с. 25]. Положення про цифрову річ мають у подальшому вдосконалюватися.

Виклад основного матеріалу. Цифрові блага як об'єкти цивільних прав, що можуть існувати у цифровому середовищі визначені у ст. 177 ЦК України. Стаття 179-1 ЦК України закріпила цифрову річ як благо, що створюється та існує виключно у цифровому середовищі та має майнову цінність.

Залишається відкритою проблема спеціального правового регулювання абсолютних прав на цифрові речі. Цифрові речі не можна регулювати речовим правом так само, як матеріальні через їх особливості. Якщо автомобіль можна арештувати і фізично вилучити, то з криптовалютою це неможливо через її нематеріальність, здатність швидко змінювати розташування в цифровому просторі. Особливість абсолютного права на цифрове благо у тому, що доступ до нього відбувається завдяки автентифікації та верифікації (авторизації). Автентифікація є підтвердженням того, що вхід у систему здійснює належний користувач електронного ресурсу. Так відбувається проходження перевірки автентичності під час входу в електронний (цифровий) ресурс. Авторизація є процедурою, що дає особі можливість робити певні дії в електронній системі після входу (перевірка, підтвердження прав на вчинення певних дій у системі). Автентифікація та авторизація зазвичай відбуваються з введенням логіну та пароля, що надає доступ до цифрового блага. Вчинення будь-яких дій особою в електронній системі відбувається через право доступу завдяки її автентифікації та верифікації.

З Стародавнього Риму відомою є володільницька конструкція юридичного панування над річчю. Пануванням над цифровою річчю, іншим цифровим благом є наявність доступу до них через автентифікацію та авторизацію завдяки логіну, паролю, іншим засобам ідентифікації, передбаченим електронною системою доступу. Особа може мати комп'ютер, інший пристрій. Утім лише через авторизацію, верифікацію особа одержує доступ до окремого цифрового блага, що надає юридичне панування над ним. Відтак, потрібні спеціальні підходи щодо визначення абсолютних прав на цифрову річ. Зокрема, у літературі наразі отримала розвиток концепція права доступу до цифрового блага [5, с. 123].

Цифрове середовище визначається як апаратне, програмне забезпечення та будь-яке мережеве підключення, що забезпечує можливість їх використання споживачем (ст. 2 Закону України «Про цифровий контент та цифрові послуги»). Отже, програмне мережеве підключення дозволяє отримати доступ до цифрового контенту. Крім перебування у цифровому середовищі (ст. 177 ЦК України) існують особливості набуття, здійснення та припинення цивільних прав і обов'язків щодо цифрових речей.

Раніше дослідники Г. Ластовка та Д. Хантер висловлювали позицію, що цифрова річ – це особливий записаний у базі даних цифровий код [6, с. 49]. Далі поданий уривок цифрового програмного коду: f±1s ¶ ,дт{’$‰‘аНљ)х”^¬4 й;awЭцF§й№ І‡YСМЂ¶!Ф,ЯІКЉb ц Y ‘хэF3иLмю–,дLмЕЭР©Sмс*k««B-”8Ее¤ГОС*ЧЧY€ёCr.

У доступному для споживача форматі цей код, частина якого була представлена виглядає як малюнок у форматі JPG. Отже, твердження Г. Ластовки та Д. Хантера, що цифрова річ – це цифровий код є дещо однобічним уявленням про неї. Це є так би мовити «виробничий» підхід, що відрізняється від споживацького. Так, пластикова мильниця (річ), якщо йти за аналогією, з точки зору виробничого підходу є виробом з пластику, що має певну хімічну формулу. Для споживача мильниця перш за все це є певний виріб зі споживацькими якостями, хоч її матеріал має хімічну формулу. Отже те, що цифрова річ – це … цифровий код для споживача є другорядним, він його зазвичай не бачить і не знає, може навіть не здогадатися про його існування. Для споживача (не програміста) цифрова річ представлена у вигляді готового цифрового продукту (комп’ютерної гри, NFT, криптовалюти, цифрового токену тощо). Відтак, для цифрового блага важливою є наявність його споживацьких якостей, наприклад, для комп’ютерної гри – можливість у неї грати завдяки відповідному функціоналу.

Наприклад, комп’ютерне зображення є по суті візуальним представленням програмованих даних, що створюються та обробляються за допомогою інформаційних комп’ютерних технологій. Ці зображення можуть бути різного типу і формату, включаючи фотографії, малюнки, графіки, анімації та інші типи візуальних елементів. Вони зберігаються у цифровому форматі і можуть бути відтворені, редаговані та передаватися за допомогою комп’ютерних мереж.

Споживацькі якості цифрового блага досягаються завдяки можливості конверсії (перетворення) цифрового коду у зображення, звук чи інший ефект, здатний для сприйняття продукту споживачем. Цифрове благо: криптовалюта; NFT; аксесуари (зокрема, «зброя») комп’ютерних ігор тощо є так би мовити візуальною, аудіо- чи іншою конверсією цифрового коду у такому вигляді, що споживач, замовник здатний сприймати це як звук чи зображення тощо на комп’ютерному обладнанні: смартфоні, ноутбуці тощо.

Конверсія (перетворення) цифрового коду у зображення, звук тощо відбувається залежно від завдань і кінцевої мети програмування ІТ-продукту: чи то має бути комп’ютерна гра, токен, конкретний цифровий контент тощо. Як це відбувається? Щоб гравець комп’ютерної гри зміг опинитися у «цифровій реальності» використовують мови програмування (C#, C++, Python). Відтак аудіо, відео, інші ефекти у грі засновані на комп’ютерному кодуванні, що через конверсію цифрового коду перетворюються, наприклад, у зображення (візуалізація).

Можливою є не лише цифрова конверсія (перетворення) цифрового коду. Так, якщо штучний інтелект під’єднати програмно до 3D-принтеру з виконанням першим відповідних завдань, можливою стає вже не цифрова, а уречевлена конверсія цифрового коду, результатом чого стане матеріальна річ, надрукована на 3D-принтері за командою штучного інтелекту. Таким чином цифрові речі можуть мати копії у класичних (матеріальних) речах.

Якщо зображення намальовано людиною на аркуші, тобто з’явилося без цифрового коду, йдеться про звичайний малюнок – річ. У цифрової речі є цифровий код, через конверсію якого на моніторі комп’ютерного обладнання візуалізується зображення. Це й є одна з характеристик, що складають сутність цього об’єкту цивільних прав. Форма ж його є електронною (цифровою).

Об’єкт права інтелектуальної власності (графічне зображення) може бути: а) скопійований на матеріальний носій – аркуш через ксерокс, тоді об’єкт цивільних прав буде у вигляді копії на паперовому носії – речі; б) він може бути «оцифрований», тобто скопійований через комп’ютерну програму з конверсією відповідного цифрового коду у зображення, доступне для відтворювання через комп’ютерний пристрій (смартфон, ноутбук, комп’ютер тощо), здатний зчитувати відповідний цифровий код – цифрова річ.

Такий підхід узгоджується із визначенням цифрової речі у ст. 179-1 ЦК України: благо, що створюється та існує виключно у цифровому середовищі та має майнову цінність. Цифрове благо не лише пов’язане з цифровим середовищем. Воно є результатом візуальної, аудіо, відео- чи іншої конверсії цифрового коду. Цифровий підпис як один зі способів індивідуалізації особи, хоч і не є цифровою річчю, оскільки не має майнової цінності, також є результатом цифрового кодування.

З вказаного випливає, що природа цифрової речі зокрема і цифрового блага загалом є подвійною. Перше, вона має технічну (цифрову) основу у вигляді програмного коду; друге, для спожи-

вача це є благо (майнове або особисте немайнове) – криптовалюта, NFT, відцифрований малюнок на веб-сайті, цифровий підпис тощо. Відповідно, у цивільному праві ця специфіка має значення при визначенні об'єкту правовідносин, прав на них, укладанні договорів: чи то є комп'ютерна програма (внутрішні, «виробничі відносини» при створенні цифрової речі), або ж готовий продукт із певними споживацькими властивостями: комп'ютерна гра, токен тощо (зовнішні правовідносини що стосується виробника цифрової речі як споживацького продукту та його замовника, споживача).

Крім форми (цифрової чи матеріальної) існують наступні відмінності речі та цифрової речі. Річ може бути пошкоджена чи втрачена через пожежу, інше псування; цифрова річ може залишатися у тому саме вигляді у мережі незважаючи на пошкодження локального комп'ютера, на моніторі якого була відображена. Оскільки різні події (юридичні факти) можуть спричиняти загибель речі та цифрової речі ця специфіка має бути відображена при правовому регулюванні. Адже абсолютні права на річ у разі її загибелі припиняються, або ні, якщо вона продовжує існувати.

Тому стверджувати, що цифрова річ є такою самою як матеріальна річ тільки у цифровому світі є невиправданим спрощенням: в них різні властивості, субстанція, природа – з правової точки зору зокрема. Це так саме як би спрощено стверджувати, що муляж яблука – це таке саме яблуко, тільки не їстівне. За припущенням «тільки» криється різна юридична сутність: яблуко є споживаною річчю, його муляж є неспоживаною річчю, що відрізняє й їх правове регулювання.

Цифрова річ – «комп'ютерна зброя (спис)» не може спричинити шкоди так само як річ – спис; програма симуляції керування літаком, завдяки якій пілоти тренують навички керування ним не є справжнім повітряним польотом навіть якщо створюється дуже реалістична уява про це. Візуалізація вогню не може зігріти людину, а комп'ютерна «вода» не здатна вгамувати спрагу людини. Усі ці ефекти можуть асоціюватися з чимось реальним, що досягається через візуальну, аудіо- чи іншу цифрову конверсію цифрового коду на призначеному для цього комп'ютерному обладнанні у світі «цифрових речей» чи у так званому метасвіті. Особливість цифрової речі - відповідні ефекти асоціації з реальними речами можуть досягатися через візуальну (зображення), аудіо (звук) чи іншу (додаткові цифрові ефекти) цифрову конверсію цифрового коду.

Загалом відмінність цифрових благ від речей полягає у різній фізичній субстанції, властивостях, які неоднакові щодо можливостей пошкодження, псування, втрати перших (цифрових) та других (матеріальних) об'єктів, речей і, відповідно, різних правових наслідках для них фізичних подій (як пожежа), що неоднаково впливають на здатність зберігання ними своїх корисних властивостей. Також цифрові об'єкти цивільних прав мають здатність миттєво через мережу змінювати своє розташування швидко опиняючись на серверах хоч у іншому континенті, що не можна так саме зробити із матеріальними речами. Матеріальні об'єкти цивільних прав і цифрові об'єкти цивільних прав відрізняються не лише формою – суто формальна ознака; вони є різними і за своєю сутністю, фізичною субстанцією, властивостям. Програмне мережеве підключення (через комп'ютерний пристрій) дозволяє споживачеві отримати доступ до цифрового блага через візуальну, аудіо- чи іншу цифрову конверсію цифрового коду. Вказані вище особливості мають бути враховані при їхньому правовому регулюванні.

Вдалим у закріпленні цифрових речей у ЦК України є сприйняття законодавцем категорії «благо», через яку була визначена цифрова річ. [7, с. 24]. Наявний підхід дозволяє у теорії цивільного права казати про родову щодо цифрової речі категорію «цифрових благ». Окремі цифрові блага не є цифровими речами за визначенням, що закріплено у ст. 179-1 ЦК України. Наприклад, цифровий підпис фізичної особи не має майнової цінності. Логічним було б унормувати у ЦК України такі цифрові блага також. Вказані блага належать до тих, що у ч. 1 ст. 178 ЦК України є невід'ємними від особи. Отже, цивільне законодавство має у подальшому вдосконалюватися щодо кращого регулювання цифрових благ. Тому є прогресивним підхід, висловлений О.І. Зозуляк, Л.М. Максимів: варто більш детально розглянути віртуальні активи у їх класифікації як родового та видового поняття. Змістове наповнення має змінити правовий підхід до регулювання шляхом закріплення поняття цифрового блага як об'єкта цивільних прав, що є нематеріальним благом, яке може мати майновий та немайновий характер, існувати у цифровому середовищі та вільно обертатися у цивільному обороті, якщо інше не буде визначено законом [1, с. 47].

Унікальність цифрових благ серед об'єктів цивільних прав з урахуванням притаманних їм особливостей полягає також у наступному: цифрові блага є продуктом ІТ-технологій; цифрові блага є нематеріальними, не мають чіткої уречевленої форми можуть без втрати властивостей швидко

змінювати матеріальні носії; належність цифрових благ як об'єктів цивільного права певній особі визначається через абсолютні права доступу за допомогою цифрового ключа (логіну, паролю); цифрові блага можуть бути як віддільними від особи та оборотоздатними, так і тісно пов'язаними з особою й необоротоздатними [7, с. 73]. Це дозволяє об'єднати цифрові блага у межах однієї класифікації на доктринальному рівні з урахуванням їхніх спільних рис, однакової нематеріальної цифрової форми і властивостей, що цим породжені. Наразі цифрові блага, що мають матеріальну цінність і є оборотоздатними отримали нормативне регулювання у ЦК України як цифрові речі. До таких належать NFT, криптовалюта, знаряддя комп'ютерних ігор тощо. Існує група цифрових благ (наприклад, цифровий підпис), що не є цифровою річчю, оскільки вони не мають майнової цінності та економічного змісту є невідчужуваними, тісно пов'язані з особистістю уповноваженої особи.

Висновки. Природа цифрової речі та інших цифрових благ є подвійною. *Перше*, вони мають технічну (цифрову) основу у вигляді програмного коду; *друге,* для споживача це є блага (майнові або особисті немайнові) – криптовалюта, NFT, цифровий підпис тощо. Ця специфіка має значення у цивільному праві при визначенні об'єкту правовідносин, прав на цифрові блага, укладанні договорів: чи то є комп'ютерна програма (внутрішні, «виробничі відносини» при створенні цифрової речі), або ж готовий продукт із певними споживацькими властивостями: комп'ютерна гра, токен тощо (зовнішні правовідносини що стосується виробника цифрового блага та його замовника, споживача). Для споживача цифрового блага у готовому продукті визначним є відповідний функціонал: щодо гри – можливість грати; щодо цифрового підпису – здатність ідентифікувати особу у цифровому середовищі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Зозуляк О.І., Максимів Л.М. Цифрові речі як об'єкти цивільних прав: оновлені підходи регулювання. *Право і суспільство.* 2024. № 6. С. 40–47.
2. Майданик Р.А. Цифрова річ: поняття та правова природа. *Актуальні проблеми інтелектуального, інформаційного, ІТ та Інтернет права: матеріали Шостої всеукраїнської науково - практичної конференції.* Львів: Юрид. ф–т Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2022. С. 173–178.
3. Даниленко О.В. Щодо цифрових речей як нових об'єктів цивільних прав. *Цивільне право: проблеми теорії та правозастосування: матеріали XXI наук.-практ. конф., присвяч. 101-й річниці з дня народж. В.П. Маслова.* Харків: НЮУ імені Ярослава Мудрого. 2023. С. 148–154.
4. Бровченко Т.І. Білоус Д.Є. Цифрова річ як новий об'єкт цивільних прав. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2024. № 1. С. 25–30.
5. Мічурін Є.О. Щодо дискусії про право власності на цифрову річ. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право».* 2024. Випуск 38. С. 116–123.
6. Lastowka G., Hunter D. The Laws of the Virtual Worlds. *California Law Review.* 2004. № 92. P. 48–52.
7. Мічурін Є.О. Віртуальні блага: особливості та ознаки. *Форум Права.* 2021. № 68 (3). С. 67–73.
8. Мічурін Є.О. Цифрова річ: щодо подальшого вдосконалення правового регулювання. *Актуальні питання модернізації приватно-правових відносин: європейський досвід та перспективи. Матвєєвські цивілістичні читання: Матеріали міжн. наук.-практ. конф.* К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2023. С. 100–103.

УДК: 342.722:349.412(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.48

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ

Недолуга Д.С.,
здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії з права,
2 курс аспірантури,
Пенітенціарна академія України
ORCID: 0009-0004-6207-3931

Андрущенко Т.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного та конституційного права
Навчально-наукового інституту права,
правоохоронної діяльності та психології,
Пенітенціарна академія України

Недолуга Д.С., Андрущенко Т.С. Конституційно-правові аспекти реалізації права власності на землю.

Земельна реформа в Україні є однією з найтриваліших та найскладніших у Європі, а її реалізація супроводжується тривалими дискусіями та правовими суперечностями. Наведена стаття аналізує конституційно-правові аспекти цієї реформи, зокрема питання об'єкта права власності на землю у контексті Конституції України та прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення». Досліджено правову природу землі як національного багатства, як об'єкта права власності Українського народу та як об'єкта цивільних прав фізичних та юридичних осіб. Особливу увагу приділено аналізу положень статей 13, 14 та 41 Конституції України, які визначають правові засади регулювання права приватної власності та права власності на землю. На основі конституційних положень досліджено відповідні норми Цивільного та Земельного кодексів України, які регламентують реалізацію права власності на землю, визначають коло суб'єктів набуття та відчуження земельних ділянок, зокрема, сільськогосподарського призначення. Проаналізовано наукові дискусії щодо подвійної природи права власності на землю, співвідношення приватного та публічного інтересу, а також питання визначення суб'єктного складу осіб, яким може належати вказане право. Розглянуто позиції українських правознавців щодо юридичних колізій та ризиків, пов'язаних із запровадженням ринку землі, а також наслідки прийняття згаданого вище Закону для земельного ринку, економіки та прав власників.

Окрему увагу приділено конституційним поданням народних депутатів щодо неконституційності окремих положень законодавства, що врегульовує зняття мораторію та умови вільного обігу земель сільськогосподарського призначення та аналізу позиції Конституційного Суду України щодо цих питань. Проаналізовано можливі наслідки визнання згаданого Закону неконституційним, включно з правовою невизначеністю, переглядом укладених договорів відчуження земельних ділянок сільськогосподарського призначення та потенційними змінами у правозастосовній практиці.

Результати дослідження можуть бути корисними для правників, науковців, державних службовців і службовців органів місцевого самоврядування, а також всіх, хто цікавиться питаннями врегулювання земельних відносин і перспективами розвитку умов обігу землі в Україні.

Ключові слова: земля, об'єкт права власності, право власності на землю, обіг земель, відчуження землі сільськогосподарського призначення, суб'єкт права власності, Конституція України.

Nedoluha D.S., Andrushchenko T.S. Constitutional and legal aspects of realization of land ownership rights.

The land reform in Ukraine is one of the earliest and most complex in Europe, and its implementation is accompanied by lengthy discussions and legal controversies. This article analyzes the constitutional and legal aspects of this reform, in particular, the issue of the object of land ownership in the context of the Constitution of Ukraine and the adoption of the Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on the Terms of Turnover of Agricultural Land".

The author examines the legal nature of land as a national wealth, as an object of property rights of the Ukrainian people and as an object of civil rights of individuals and legal entities. Particular attention is paid to the analysis of the provisions of Articles 13, 14 and 41 of the Constitution of Ukraine, which define the legal framework for regulating private property rights and land ownership. Based on the constitutional provisions, the author examines the relevant provisions of the Civil and Land Codes of Ukraine which regulate the exercise of land ownership, and determine the range of subjects of acquisition and alienation of land plots, in particular, agricultural land. The author analyzes the scientific debates on the dual nature of land ownership, the relationship between private and public interest, and the issue of determining the subject composition of persons who may have this right. The author examines the positions of Ukrainian scientists of law on legal conflicts and risks associated with the introduction of the land market, as well as the consequences of the adoption of the above-mentioned Law for the land market, economy and owners' rights.

Particular attention is paid to the constitutional submissions of members of the Parliament regarding the unconstitutionality of certain provisions of the legislation regulating the lifting of the moratorium and the conditions for free circulation of agricultural land and the analysis of the position of the Constitutional Court of Ukraine on these issues. The author analyzes the possible consequences of recognizing the mentioned Law unconstitutional, including legal uncertainty, revision of concluded agricultural land alienation agreements and potential changes in law enforcement practice.

The results of the research may be useful for lawyers, academics, civil servants and local government officials, as well as anyone interested in the regulation of land relations and the prospects for the development of land turnover conditions in Ukraine.

Key words: land, object of property rights, land ownership right, land turnover, alienation of agricultural land, subject of property rights, Constitution of Ukraine.

Постановка проблеми. Прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» 31 березня 2020 року (далі – Закон) викликало значний науковий та суспільний резонанс. Попри скасування мораторію на відчуження таких земель, залишається відкритим питання відповідності вказаного вище Закону Конституції України. Неоднозначним є трактування права власності на землю як природного ресурсу, що належить Українському народу, та як об'єкта цивільних прав фізичних і юридичних осіб. При цьому наявні колізії та прогалини законодавства у визначенні кола суб'єктів права власності на землю спричиняють правові суперечності щодо законності механізму обігу земель сільськогосподарського призначення.

Це створює значну правову невизначеність щодо законності укладення договорів купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення, а також породжує ризики щодо можливого перегляду чи скасування вже здійснених правочинів.

Мета дослідження – проаналізувати правові аспекти обігу земель сільськогосподарського призначення в Україні, зосереджуючись на його конституційності та правовій природі землі як об'єкта права власності. У рамках дослідження розглядається правовий статус земель, особливості обмежень у розпорядженні ними, баланс приватного і публічного інтересу в регулюванні ринку землі, а також правові колізії та ризики скасування укладених правочинів.

Дослідження має як теоретичне, так і практичне значення. З наукової точки зору, воно сприяє глибшому розумінню правової природи права власності на землю, його місця у системі конституційних прав і свобод, а також впливу земельної реформи на конституційний лад. З практичного погляду, аналіз законодавчих змін дозволить оцінити відповідність чинної моделі обігу земель конституційним гарантіям, а також сприятиме усуненню правових колізій і вдосконаленню законодавчого регулювання земельних відносин. Окремо оцінюються можливі наслідки визнання вказаного вище Закону неконституційним для учасників земельного ринку та державної політики у сфері обігу землі.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми реалізації права власності народу України на землю постійно перебувають у центрі уваги науковців. Ґрунтовні дослідження з цього питання провели А.М. Мірошниченко, В.В. Носік, В.І. Андрейцев, І.І. Каракаш, І.І. Семчик, І.О. Костяшкін, А.Л. Правдюк. Вони приділили значну увагу правовій природі права власності на землю, аналізували його конституційно-правові засади, а також досліджували особливості функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення. Наукові напрацювання цих та інших дослідників є важливою основою для подальшого осмислення зазначеної проблематики в умовах сучасних законодавчих змін.

Виклад основного матеріалу. Статтею 41 Конституції України визначено, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, а право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом, і при цьому право приватної власності є непорушним.

Як вбачається зі змісту статті 14 Конституції України, земля, окрім іншого, визначається основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави; крім того, право власності на землю гарантується, проте набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону.

Відповідно до статті 13 Конституції України, земля є об'єктом права власності Українського народу. Разом з тим, від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією. Водночас вказана стаття визначає, що кожен громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону, при вказаному усі суб'єкти права власності рівні перед законом.

31 березня 2020 року прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення», яким внесено зміни у Земельний кодекс України, що були необхідні для запуску «ринку землі» в Україні – зняття заборони (мораторію) на відчуження земельних ділянок сільськогосподарського призначення шляхом укладення договорів купівлі-продажу.

Відтак з 1 липня 2021 року Законом скасовано мораторій (заборону) на продаж земель сільськогосподарського призначення, крім земель державної власності, при цьому набувати право власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення з обмеженням у 100 гектарів мали право лише громадяни України.

З 1 січня 2024 року стартував другий етап земельної реформи, тому було дозволено вільний обіг земель сільськогосподарського призначення для юридичних осіб, створених і зареєстрованих за законодавством України, учасниками (акціонерами, членами) яких є лише громадяни України та/або держава, та/або територіальні громади, а також надано можливість громадянам України придбати у власність земельні ділянки, загальна площа яких може становити до 10 000,00 гектарів.

Важливим чинником, що сприяв цим історичним змінам, стало рішення Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) у справі «Зеленчук і Цицюра проти України» від 22 травня 2018 року. У ньому ЄСПЛ, окрім іншого, навів та проаналізував ключові законодавчі зміни щодо мораторію на відчуження землі, встановив, що Україна перевищила межі своєї дискреції, запровадивши мораторій на відчуження земель сільськогосподарського призначення, і не забезпечила належного балансу між суспільними інтересами та майновими правами громадян. Водночас ЄСПЛ наголосив, що його рішення не слід сприймати як вимогу до України негайно впровадити необмежений ринок сільськогосподарських земель, проте звернув увагу, що жодна з країн Ради Європи не має таких обмежень [1].

Громадяни України - власники земель сільськогосподарського призначення до прийняття вказаного Закону через заборону вільного обігу землі не мали можливості відчужити земельну ділянку шляхом укладення договору купівлі-продажу. Однак для відчуження землі чи прав на неї успішно використовували різноманітні цивільно-правові конструкції задля цієї мети, зокрема, але не виключно: договір купівлі-продажу сертифікату на пай, заповіт, договір дарування, договір емфітевзису, договір довічного утримання тощо.

Проте не всі згодні із прийняттям такого Закону, зокрема, 48 народних депутатів України, як суб'єкт права на конституційне подання, звернулися до Конституційного Суду України з відповідним конституційним поданням від 17 квітня 2020 року (надійшло до суду 4 травня 2020 року) [2]. На їхню думку, при прийнятті Закону було здійснено низку порушень Конституції України, а саме: щодо процесуального регламенту прийняття Закону, щодо непроведення референдуму для

прийняття цього Закону. Крім того, суб'єкти конституційного звернення відокремлюють два різні права власності й наголошують на цьому:

- право власності на землю як природний об'єкт, що належить Українському народу;
- право власності на землю як об'єкт цивільних прав фізичних осіб, юридичних осіб, держави, територіальних громад [3, с. 223–227].

Як вбачається зі змісту вказаного конституційного подання, наведені та інші ймовірні порушення, на думку суб'єкта подання, є підставою для визнання згаданого Закону таким, що не відповідає Конституції України.

14 травня 2020 року до Конституційного Суду України надійшло ще одне конституційне подання від 53 народних депутатів України, як суб'єкт права на таке подання, щодо відповідності Конституції України Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» від 31 березня 2020 року. Як вбачається зі змісту вказаного подання, в ньому піднімається питання правомірності прийняття Верховною Радою України згаданого Закону, наголошується на порушенні конституційної процедури розгляду та його ухваленні, а також на тому, що земля є виключною власністю Українського народу та матеріальною основою державного суверенітету. Особлива увага приділяється суверенітету України, а також озвучуються інші ймовірні порушення законодавства [2].

Наведені подання були об'єднанні в одне конституційне провадження, останнє засідання по даній справі було проведено 22 жовтня 2024 року, суд, дослідивши матеріали справи на відкритій частині, перейшов до закритої частини пленарного засідання для подальшого обговорення питань, пов'язаних із конституційним провадженням у цій справі.

Окрім цього на сайті Конституційного суду України опублікована наступна інформація: «Для забезпечення повного й об'єктивного розгляду справи та ухвалення Судом обґрунтованого рішення було направлено запити до органів державної влади, навчальних закладів, наукових установ і членів Науково-консультативної ради Конституційного Суду з проханням висловити позиції щодо питань, порушених у відповідних конституційних поданнях. Відповіді на запити буде досліджено на закритій частині пленарного засідання Великої палати Суду.» [2].

Слід зазначити, що це не перше конституційне подання, яке стосується обігу земель сільськогосподарського призначення. Наприклад, 17 лютого 2017 року, суб'єкт конституційного подання - 55 народних депутатів звернулись до Конституційного Суду України з проханням визнати закон від 06 жовтня 2016 року, яким було продовжено дію мораторію, неконституційним. Вони посилалися, окрім іншого, на згадані статті 13, 14 та 41 Конституції. Проте 14 лютого 2018 року Конституційний Суд України відхилив подання, не розглянувши його по суті. На думку Суду аргументи, наведені в обґрунтування цього подання були недостатніми, щоб дозволити відкрити конституційне провадження та розглянути його по суті й прийшов висновку, що подання не відповідало вимогам законодавству.

Якщо ж звернутись до Конституції України, то поняття «земля» зустрічається та розуміється у декількох значеннях: як об'єкт права власності Українського народу; об'єкт права власності громадян, юридичних осіб і держави; об'єкт права власності територіальних громад (статті 13, 14, 142 Конституції України).

Статтею 79 Земельного кодексу України наводиться визначення земельної ділянки як об'єкту права власності – це частина земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами.

На думку таких дослідників, як І.І. Каракаш, В.Д. Сидор та Т.Є. Харитонова, право власності на земельні ділянки існує для задоволення матеріальних потреб і реалізації інших інтересів осіб, що є власниками [4, с. 133].

Своєю чергою, науковець І.В. Озимок пропонує вважати «право власності на землю економічним правом особи, акцентуючи увагу на тому, що це все ж право власності, яке регулюється переважно нормами та принципами цивільного права, господарського права, земельного права. А природним правом варто визнати право на землю як можливість усіх людей пересуватися по землі, споруджувати житло на землі, працювати на землі…» [5, с. 120].

На думку В.В. Носіка, у «суб'єктивному розумінні право власності на землю необхідно розглядати як визнану в суспільстві, гарантовану Конституцією України можливість окремої особи чи іншого суб'єкта у визначених законом межах вільно набувати на підставі власності земельну ділянку і на свій розсуд використовувати природні властивості землі для прогресивного виробництва, роз-

поділу і використання капіталу на основі підвищення родючості грунту, задоволення інших потреб, самостійно відмовитися від власності на землю, або іншими способами розпорядитися нею, а також можливість самостійно чи через державу захищати земельну власність» [6, с. 492].

Мірошниченко А.М. вважає, що право власності на землю в суб'єктивному розумінні – повноваження (правомочності) суб'єктів по відношенню до землі (земельної ділянки) як об'єкта права, а в об'єктивному розумінні право власності на землю слід розглядати як систему правових норм, що регулюють відносини щодо набуття та здійснення суб'єктивного права власності на землю.

Також вказаний автор зазначає: «… коли йдеться про суб'єктивне право власності на землю, йдеться не про власне «землю», а про «земельну ділянку», оскільки лише земельна ділянка може бути об'єктом, яким можна володіти на праві власності, річчю –- «предметом матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки» (ст. 179 ЦКУ; див. також ст. 125 та ін. ЗКУ), а отже, майном (ст. 190 ЦКУ). Таким чином, усталений термін «право власності на землю» в більшості випадків фактично означає «право власності на земельну ділянку». Об'єктом права державної та комунальної власності, окрім сформованих у встановленому порядку земельних ділянок, є також цілі території (землі), які вузькому землевпорядному підходу до визначення земельних ділянок не відповідають, оскільки не мають чітко встановлених меж, кадастрових номерів, не зареєстровані в державному реєстрі земель тощо.»[7, с. 120–122].

На думку науковця Правдюка А.Л., аналіз конституційних положень дає підстави стверджувати, що право власності на землю декларується у двох формах:

– на землю та її природні ресурси як природні об'єкти права власності Українського народу, основного національного багатства, яке перебуває під особливою охороною держави і є головним природним ресурсом Українського народу (усіх громадян);

– на земельні ділянки (межі) як об'єкти цивільних прав, які перебувають у власності громадян, юридичних осіб чи держави і є предметом цивільних правочинів (купівля-продаж, оренда, застави та ін.). [4, с. 134].

Також слід звернути увагу на суб'єктів права власності на землю. Як вже було зазначено, виходячи із положень Основного закону, до таких відносять: Український народ, фізичних осіб, юридичних осіб, державу й територіальні громади. Крім того, у статтях 316–319, 321 книги 3 розділу 1 глави 23 Цивільного Кодексу України (далі – ЦК України) визначено наступне:

– правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб;

– власникові належать права володіння, користування та розпоряджання своїм майном;

– колом суб'єктів права власності є: Український народ та інші учасники цивільних відносин (фізичні та юридичні особи, держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права (ст. 2 ЦК України)), проте законодавство наголошує, що всі суб'єкти права власності є рівними перед законом (ст. 318 ЦК України);

– власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном на власний розсуд;

– право власності є непорушним, ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права, проте таке право не є абсолютним, має певні законодавчі обмеження, що регулюють його здійснення, порушення яких може мати наслідком притягнення до відповідальності або навіть втрати землі. Власність, зокрема, на землю, зобов`язує власника використовувати свою власність не тільки у своїх інтересах, а й поважати інтереси інших людей, усього суспільства, при цьому має бути забезпечений баланс між як інтересами власника, так й інтересами суспільства, а також інших власників і користувачів.

Як вбачається зі статті 78 Земельного кодексу України право власності на землю - це право володіти, користуватися і розпоряджатися земельними ділянками. При наведеному, право власності на землю набувається та реалізується на підставі Конституції України, цього Кодексу, а також інших законів, що видаються відповідно до них. Також наведена стаття визначає, що земля в Україні може перебувати у приватній, комунальній та державній власності.

Отже, Земельний кодекс України не закріплює таку окрему форму права власності на землю як право власності Українського народу. Разом з цим у статті 318 ЦК України згадується такий суб'єкт права власності на землю, як Український народ.

На думку деяких дослідників, народ України є самостійним суб'єктом права власності на землю. Наприклад, В.І. Андрейцев та В. Костицький розділяють державну, комунальну та народну власність на землю. [8, с. 96 та 9, с. 49–55].

Автори науково-практичного коментаря до Конституції України дійшли висновку, що **стаття 13 Основного Закону встановлює юридичну модель реалізації права власності на землю та природні ресурси,** яка закріплює їх належність **Українському народу.** Ця модель означає, що всі природні ресурси в межах території України, її континентального шельфу та виключної морської економічної зони є **об'єктами власності Українського народу як самостійного суб'єкта права власності.**

Український народ має право безпосередньо володіти, користуватися та розпоряджатися цими ресурсами у формах і межах, визначених Конституцією. Водночас його права власника можуть реалізовувати **уповноважені органи державної влади та місцевого самоврядування.** Унікальність цього наукового підходу, закріпленого в Конституції, виражена в тому, що він базується на **сучасному науковому розумінні зв'язку між природними ресурсами, людиною, суспільством і навколишнім середовищем** [10, с. 96].

Проте, не зважаючи на зазначене, Козловська Л., керівник відділу аналітичної та правової роботи Великої Палати Верховного Суду, розглядає право власності на землю як елемент конституційного ладу, що зумовлює формування відповідної судової доктрини як частини конституційної доктрини, наголошує на тому, що судова практика має спиратися на виключний статус Українського народу як основного і єдиного власника землі, що на її думку, гарантує єдність судової практики у земельних спорах [11, с. 89–101].

Запропонований підхід частково узгоджується зі статтями 13 та 14 Конституції України, де зазначено, що земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси є власністю Українського народу, з чого вбачається, що держава та територіальні громади лише управляють цими ресурсами від імені народу, але не є їх власником. З наведеною думкою можна погодитись у контексті усунення недоліків та заповнення прогалин в конституційній доктрині права власності на землю з метою формування послідовної, єдиної та справедливої судової практики, а також забезпечення реалізації принципу верховенства права. Разом з цим, при такому підході можна прийти до спірного висновку, що право на землю держави, територіальних громад, юридичних осіб та громадян України є похідним, оскільки єдиним та основним власником землі є Український народ, а можливість вільного обігу земель сільськогосподарського призначення як об'єкту цивільного права ставиться під сумнів, а правочини щодо відчуження таких земельних ділянок слід сприймати порушенням виключного права єдиного власника -Українського народу.

Також в розумінні Козловської Л. правом власності на землю варто тлумачити наступним чином: «Основою конституційного тлумачення права власності на землю є все ж таки зв'язок винятковості Українського народу як суб'єкта права власності на землю і природні ресурси та національного й державного суверенітету, який закладено у статті 13 Конституції. **Державний суверенітет, земельний суверенітет, продовольчий суверенітет – це все поняття одного сенсу, які читаються не через кому.»**

В обгрунтування запропонованого тлумачення права власності на землю згаданий автор посилається на рішення Конституційного суду України від 14 грудня 1999 року № 10-рп/99 у справі № 1-6/99, яке, на думку вказаного автора, є взірцевим в українському конституціоналізмі, оскільки згадане рішення закріплює основи конституційного ладу в Україні і визначає, що складовими ознаками конституційного ладу є належність природних ресурсів як об'єктів права власності Українському народу, рівність усіх суб'єктів власності перед законом (стаття 13), визначення землі як основного національного багатства, що перебуває під особливою охороною держави (стаття 14) та інш. [12].

Висновки. Отже, існує неоднозначне трактування поняття права власності на землю: одні розглядають землю як природний об'єкт чи національне багатство, що належить Українському народу, інші – як об'єкт цивільних прав особи. На нашу думку, логічним є висновок, що об'єктом цивільних прав є індивідуально визначений предмет матеріального світу – конкретна земельна ділянка з кадастровим номером, площею та межами. Тоді як державні органи чи органи місцевого самоврядування, які є втіленням Українського народу, мають відповідні права згідно зі своїми повноваженнями щодо певних масивів чи певних територій землі, які не перебувають у приватній власності.

Також мають місце дискусії щодо визначення суб'єктного складу права власності на землю, залишається не до кінця врегульованим та зрозумілим спосіб/форма реалізації права власності на землю Українського народу. На нашу думку, варто розглядати право власності Українського наро-

ду як загальне поняття публічно-правового характеру, яке охоплює в собі такі форми власності, як державна та комунальна (територіальних громад), проте не стосується приватної власності. Аналіз наведених у статті норм законодавства та думок дослідників приводять до висновку, що Конституція України допускає існування права приватної власності на землю, в т.ч. сільськогосподарську, зміст якого виражено через три правомочності: володіння, користування та розпорядження, що об'єднуються терміном «тріада» правомочностей власника [13, с. 79–82].

Попри скасування мораторію, питання законності продажу сільськогосподарських земель залишається відкритим через можливість визнання відповідного Закону неконституційним. Вважаємо, що визнання Закону неконституційним призведе до наступних негативних наслідків:

– зупинки обігу землі, скасування (визнання недійсними) договорів купівлі-продажу землі, ряд правових колізій і невизначеності щодо власників, які вже придбали землю, та відсутності механізму реституції в даній ситуації;

– завантаження судів позовами, а також вимогами компенсацій від держави з необхідністю додаткових коштів у бюджеті;

– політичної кризи та вкрай шкідливого впливу на економіку.

Цілком вірогідно, що Конституційний суд України прийме законне рішення, яким, очікувано, може визнати Закон таким, що відповідає положенням Конституції України. Проте це лише думка, гарантій, звичайно, немає, і не варто забувати мудрі слова видатного філософа Людвіга Вітгенштейна: «Що вранці зійде сонце - гіпотеза; а це означає, що ми не знаємо, зійде воно чи ні».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рішення ЄСПЛ від 22 травня 2018 року у справі. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c79#Text (дата звернення: 03.03.2025).
2. Офіційний веб-сайт Конституційного Суду України. URL: https://ccu.gov.ua/ (дата звернення: 03.03.2025).
3. Недолуга Д. Правові аспекти відчуження землі як об'єкта права власності. *Актуальні питання теорії та практики в галузі права, освіти, соціально-гуманітарних та поведінкових наук в умовах воєнного стану*: матеріали ІІ Міжнар. наук.-практ. конф., м. Чернігів, 25 квітня 2024 р. Чернігів: ПАУ, 2024, С. 223–227.
4. Правдюк А.Л. Теоретичні аспекти реалізації конституційного права власності на землю на сучасному етапі земельної реформи. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 5. С. 132–136.
5. Озимок І.В. Конституційне право власності на землю в Україні та зарубіжних країнах: порівняльно-правове дослідження : дис. канд. юр. наук. 12.00.02. Київ, 2020. 120 с.
6. Носік В.В. Право власності на землю Українського народу: монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 544 с.
7. Мірошниченко А.М. Земельне право України: підручник. – 2-ге видання, допов. і перероб. Київ : Алерта; ЦУЛ, 2011.С. 120–122.
8. Андрейцев В.І. Конституційно-правові імперативи використання права власності на землю. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки.* Випуск 58. С. 96.
9. Костицький В. Конституційне регулювання охорони довкілля: український та світовий досвід. *Право України*. 2003. № 10. С. 49–55.
10. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В.Я. Тацій (гол. редкол.), О.В. Петришин (відп. секретар), Ю.Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. Харків: Право, 2011, С. 96.
11. Козловська Л. Конституційна доктрина права власності на землю в Україні. *Вісник Конституційного Суду України*. № 3. 2021. С. 89–101.
12. Козловська Л. Земля. Ідеальний шторм. URL: https://zn.ua/ukr/macrolevel/zemlja-idealnij-shtorm.html (дата звернення: 03.03.2024).
13. Горобець Н.О., Садикова Я.М. Трансформації змісту права власності в Україні. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. 2018. № 48. Т. 1. С. 79–82.

УДК 347.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.49

ОСОБЛИВОСТІ ОСКАРЖЕННЯ ВИКОНАВЧОГО НАПИСУ НОТАРІУСА

Ніщимна С.О.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри адміністративного та конституційного права
Навчально-наукового інституту права,
правоохоронної діяльності та психології
Пенітенціарної академії України
ORCID: 0000-0001-7424-7688

Ніщимна С.О. Особливості оскарження виконавчого напису нотаріуса.

Стаття присвячена дослідженню особливостей оскарження виконавчого напису нотаріуса як альтернативного позасудового способу захисту цивільних прав у контексті сучасної судової практики. Автор аналізує природу виконавчого напису як позасудового механізму захисту прав кредитора, звертаючи увагу на обов'язкову умову його вчинення – безспірність заборгованості. Наголошено, що навіть за наявності формально належних документів, поданих нотаріусу, не завжди можна виключити наявність спору про право, що дає підстави для визнання напису таким, що не підлягає виконанню.

У статті розглянуто процесуальні особливості звернення до суду з позовом про визнання виконавчого напису таким, що не підлягає виконанню, зокрема щодо форми позовних вимог, суб'єктного складу сторін та строків звернення. Висвітлено важливість дотримання кредитором попередньої процедури повідомлення боржника, реєстрації забезпечувального обтяження, дотримання строку позовної давності та інших юридично значущих обставин.

Особливу увагу приділено судовій практиці, зокрема правовим позиціям Верховного Суду, який акцентує на необхідності комплексної оцінки правових підстав для вчинення виконавчого напису нотаріусом.

Проаналізовано судові рішення про подання стягувачем відповідних документів нотаріусу для вчинення ним виконавчого напису; щодо безспірності заборгованості як обов'язкову умову вчинення нотаріусом виконавчого напису; про сторони справ з оскарження виконавчих написів; щодо строку звернення до нотаріуса за вчиненням виконавчого напису; про дії суду для правильного вирішення спору про визнання виконавчого напису таким, що не підлягає застосуванню; про строк для звернення до нотаріуса та строк позовної давності; про співвідношення заходу забезпечення позову про зупинення стягнення на підставі виконавчого напису нотаріуса з позовною вимогою про визнання виконавчого напису нотаріуса таким, що не підлягає виконанню.

Виокремлено основні підстави для визнання виконавчого напису таким, що не підлягає виконанню: відсутність або недійсність зобов'язання; наявність спору між сторонами щодо суми боргу або підстави зобов'язання; порушення нотаріусом вимог щодо оформлення напису; недотримання строків давності; неналежне повідомлення боржника про стягнення або вимогу про усунення порушення.

З аналізу судової практики зроблено висновок, що суди не обмежуються формальною перевіркою дій нотаріуса, а досліджують фактичні обставини, зокрема наявність боргу, його розмір, надання повідомлень тощо; захід забезпечення позову (зупинення стягнення) не є тотожним позовній вимозі про визнання напису таким, що не підлягає виконанню, але є дієвим способом запобігання негативним наслідкам до розгляду справи по суті; строк на звернення за виконавчим написом прив'язується до загального трирічного строку позовної давності, незалежно від домовленостей сторін або їх правового статусу.

Ключові слова: нотаріальні дії; нотаріус, виконавчий напис нотаріуса; вчинення виконавчого напису; оскарження нотаріальних дій; судова практика, безспірність заборгованості.

Nishchymna S.O. Features of appealing an executive writ of a notary.

The article is devoted to investigating the peculiarities of the violation of the notary's signature as an alternative to the judicial method of protecting civil rights in the context of current judicial practice.

The author analyzes the nature of the law as a judicial mechanism for the protection of the creditor's rights, with utmost respect for the obligatory mind of his work - the irrefutability of the debt. It is agreed that despite the appearance of formally valid documents submitted to the notary, it is not always possible to exclude the appearance of a dispute about the right, which allows the writing to be recognized in such a way that it does not precipitate defiance.

The article examines the procedural features of the brutality before the trial with the request for the recognition of the viconic writing in such a way that it does not further the viciousness, limiting the form of the summons, subject to the nature of the sides and lines of the brutality. The importance of the creditor's completion of the preliminary procedure for notifying the debtor, the registration of unsecured liability, the completion of the statute of limitations and other legally significant circumstances is highlighted.

Particular attention is paid to judicial practice, in addition to the legal positions of the Supreme Court, which emphasizes the need for a comprehensive assessment of the legal framework for final writing by a notary.

The court decisions on the submission by the collector of relevant documents to a notary for him to execute an executive inscription; on the indisputability of the debt as a mandatory condition for the notary to execute an executive inscription; on the parties to cases on appealing executive inscriptions; on the deadline for applying to a notary for the execution of an executive inscription; on the actions of the court to properly resolve the dispute on the recognition of the executive inscription as unenforceable; on the deadline for contacting a notary and the statute of limitations; on the correlation of the measure of securing the claim for suspension of collection based on a notary's executive inscription with the claim for recognition of the notary's executive inscription as unenforceable.

The main grounds for recognizing an executive inscription as unenforceable are identified: absence or invalidity of the obligation; existence of a dispute between the parties regarding the amount of the debt or the basis of the obligation; violation by the notary of the requirements for drawing up the inscription; failure to comply with the statute of limitations; improper notification of the debtor about the collection or the requirement to eliminate the violation.

From the analysis of judicial practice, it was concluded that the courts are not limited to a formal verification of the notary's actions, but investigate the factual circumstances, in particular the existence of a debt, its amount, the provision of notifications, etc.; a measure to secure a claim (suspension of collection) is not identical to a claim to declare an inscription unenforceable, but is an effective way to prevent negative consequences before the case is considered on the merits; the deadline for applying for an executive inscription is tied to the general three-year limitation period, regardless of the agreements of the parties or their legal status.

Key words: notarial acts; notary's executive inscription; execution of an executive inscription; appeal of notarial acts; judicial practice.

Постановка проблеми. Виконавчий напис нотаріуса є інститутом позасудового захисту прав та законних інтересів громадян, що передбачає можливість стягнення заборгованості або повернення майна без судового розгляду. Водночас в судовій практиці України дедалі частіше виникають випадки оскарження зазначеного інструменту, що обумовлено як певними прогалинами в нормативному регулюванні, так і помилками у практичному застосуванні. Оскарження виконавчого напису нотаріуса є важливим засобом забезпечення балансу інтересів сторін у зобов'язальних правовідносинах. Для ефективного захисту прав боржника необхідне дотримання ним як матеріально-правових, так і процесуальних норм.

Метою статті є виявлення особливостей оскарження виконавчого напису нотаріуса до суду в контексті сучасної судової практики.

Стан дослідження. Окремі аспекти оскарження нотаріальних дій були предметом вивчення вітчизняних науковців, які займаються дослідженням проблем нотаріату: Андрущенко Т.С., Гулевська Г., Демченко О., Дерій О., Заборовський В., Комаров В., Крижевська О., Менджул М., Пасічник С., Фурса С., Чижмарь К., Шевченко Я., Феннич В. та ін. Однак чимало питань оскарження виконавчого напису в аспекті сучасної судової практики на сьогодні мають спірний характер.

Функціональне призначення виконавчого напису нотаріуса як важливого елемента захисту прав і законних інтересів людини й утвердження правопорядку потребує ґрунтовного наукового вивчення.

Виклад основного матеріалу. Вчинення виконавчого напису нотаріуса – це одна з нотаріальних дій, якими наділені органи нотаріату, спрямованих на захист порушених прав та законних інтересів. Виконавчий напис нотаріуса належить до числа виконавчих документів (п. 3 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про виконавче провадження»), на підставі яких відкривається виконавче провадження та розпорядження нотаріуса щодо отримання коштів чи майна виконується в примусовому порядку [1].

Вчинення виконавчих написів проводиться для посвідчення права стягнення грошових сум чи майна від боржника в інтересах кредитора (стягувача) на підставі безспірних зобов'язань (ст. 87 Закону України «Про нотаріат») [2]. Безспірність заборгованості чи іншої відповідальності перед кредитором підтверджується документами, перелік яких надається Кабінетом Міністрів України. Зокрема, до таких документів належать «нотаріально посвідчені договори, що передбачають сплату грошових сум, передачу або повернення майна» (п. 1 Переліку документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 29 червня 1999 № 1172) (далі – Перелік) [3]. «Порядком вчинення окремих видів нотаріальних дій нотаріусами України» (а саме підпунктами 3.2, 3.5 пункту 3 Глави 16 розділу ІІ) передбачено, що безспірність заборгованості підтверджують документи, передбачені Переліком. Отже, при вчиненні виконавчого напису нотаріус має обов'язково перевірити, чи надані на обґрунтування стягнення документи, зазначені у Переліку.

Виконавчий напис – це розпорядження нотаріуса про примусове стягнення з боржника на користь кредитора грошових сум або передачу чи повернення майна кредитору, вчинене на документах, які підтверджують зобов'язання боржника [4, с. 314].

Як зазначив Конституційний Суд України, така нотаріальна дія, як вчинення виконавчого напису, є альтернативним позасудовим способом захисту цивільних прав, а виконавчий напис нотаріуса – самостійною підставою для задоволення вимог кредитора шляхом стягнення грошових сум або витребування майна від боржника за цим виконавчим документом, якщо така вимога є безспірною (абзац восьмий підпункту 2.3 пункту 2 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 1 липня 2020 р.) [5].

При вчиненні виконавчого напису нотаріус повинен перевірити, чи надані на обґрунтування стягнення документи, зазначені у Переліку, який не передбачає інших умов вчинення виконавчих написів нотаріусами ніж ті, які зазначені в Законі України «Про нотаріат» та Порядку.

Вчинення нотаріусом виконавчого напису відбувається за фактом подання стягувачем документів, які згідно із Переліком є підтвердженням безспірної заборгованості або іншої відповідальності боржника перед стягувачем. Однак сам по собі факт подання стягувачем відповідних документів нотаріусу не свідчить про відсутність спору щодо заборгованості як такого (постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 23 жовтня 2024 року в справі № 953/510/23) [6].

Відсутність у Законі України «Про нотаріат» та в «Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України» вимоги до нотаріуса [7] провести перевірку дотримання стягувачем норм спеціального Закону України «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень» щодо реєстрації в Реєстрі відомостей про звернення стягнення на предмет забезпечувального обтяження та спливу тридцятиденного строку з моменту такої реєстрації не свідчить про можливість невиконання нотаріусом цих вимог (постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 22 травня 2024 року у справі № 465/4478/22) [8].

Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду вказав, що положення закону щодо надіслання боржнику повідомлення про порушення забезпеченого обтяженням зобов'язання направлені на фактичне повідомлення заставодавця, з метою надання йому можливість усунути відповідні порушення основного зобов`язання і запобігти зверненню стягнення на його майно. Отже, таке повідомлення слід вважати здійсненим належним чином за умови, якщо заставодавець отримав його, а доказом належного здійснення повідомлення може бути, зокрема, повідомлення про вручення поштового відправлення з описом вкладення [8].

Нотаріус здійснює захист цивільних прав шляхом вчинення виконавчого напису на борговому документі у випадках і в порядку, встановлених законом (стаття 18 Цивільного кодексу України).

Законом України «Про нотаріат» (глава 14 «Вчинення виконавчих написів») врегульовано питання стягнення грошових сум або витребування майна за виконавчим написом (стаття 87); умов вчинення виконавчих написів (стаття 88); змісту виконавчого напису (стаття 89); порядку стягнення за виконавчим написом (стаття 90); строку пред'явлення виконавчого напису (стаття 91). Для стягнення грошових сум або витребування від боржника майна нотаріуси вчиняють виконавчі написи на документах, що встановлюють заборгованість (частина перша статті 87).

Стягнення за виконавчим написом провадиться в порядку, встановленому Законом України «Про виконавче провадження» (стаття 90 Закону). Відповідно до цього закону підлягають примусовому виконанню рішення на підставі таких виконавчих документів, як, зокрема, виконавчі написи нотаріусів (пункт 3 статті 3).

Нотаріус вчиняє виконавчі написи, якщо подані документи підтверджують безспірність заборгованості або іншої відповідальності боржника перед стягувачем та за умови, що з дня виникнення права вимоги минуло не більше трьох років, а у відносинах між підприємствами, установами та організаціями – не більше одного року (частина перша статті 88 Закону України «Про нотаріат»).

Як зазначив Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду у постанові від 6 жовтня 2021 р., спори за позовами про визнання виконавчого напису таким, що не підлягає виконанню повністю або частково, про повернення стягнутого за виконавчим написом вирішуються судом у порядку цивільного судочинства за позовами боржників або зазначених осіб до стягувачів, якщо однією зі сторін відповідного спору є фізична особа [9].

Отже, за правилами цивільного судочинства в позовному провадженні як спір про право розглядаються позови про оскарження дій нотаріуса щодо вчинення виконавчого напису, коли нотаріусом порушені правила вчинення певної нотаріальної дії, що суперечать нормам цивільного законодавства.

Безспірність заборгованості чи іншої відповідальності боржника є обов'язковою умовою вчинення нотаріусом виконавчого напису (стаття 88 Закону України «Про нотаріат»). Відтак, на момент звернення стягувача до нотаріуса із заявою про вчинення виконавчого напису має існувати та бути безспірною, заборгованість або інша відповідальність боржника перед стягувачем. Відповідно право стягувача, за захистом якого він звернувся до нотаріуса, має існувати на момент звернення.

Як вказав Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду, характер правового регулювання питання щодо безспірності заборгованості дає підстави для висновку про те, що безспірність заборгованості чи іншої відповідальності боржника для нотаріуса підтверджується формальними ознаками – наданими стягувачем документами згідно з Переліком документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів (постанова від 11 вересня 2024 року у справі № 372/2174/22) [10].

Захист прав боржника у процесі вчинення нотаріусом виконавчого напису відбувається шляхом надіслання іпотекодержателем повідомлень, письмової вимоги про усунення порушень іпотекодавцю та боржнику, якщо він є відмінним від іпотекодавця. Натомість нотаріус вирішує питання про вчинення виконавчого напису на підставі документів, наданих лише однією стороною, стягувачем, і не зобов'язаний запитувати та одержувати пояснення боржника з приводу заборгованості для підтвердження чи спростування її безспірності [10].

Із судової практики вбачається, що справи за спорами щодо оскарження вчинених нотаріусами виконавчих написів щодо визнання вчиненого нотаріусом виконавчого напису таким, що не підлягає виконанню повністю або частково, або про повернення стягненого за виконавчим написом нотаріуса мають розглядатися судами за позовами боржників до стягувачів.

Відповідачем у таких справах є особа, на користь якої було вчинено виконавчий напис, яким було порушено право позивача, тобто цивільна відповідальність за незаконно вчинений виконавчий напис покладається на особу, яка зверталася за виконавчим написом, а нотаріус може залучатися судами як третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору.

Наприклад, у справі № 187/1718/20 позивач звернувся із позовом про визнання виконавчого напису таким, що не підлягає виконанню, який не пов'язаний з правом власності особи, яке набуте у процесі виконання виконавчого напису (постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 19 червня 2023 року в справі № 187/1718/20 (про сторони справ з оскарження виконавчих написів) [11].

Враховуючи зазначене, суд апеляційної інстанції дійшов до обґрунтованого висновку про те, що позивач у цій справі не має спільних чи однорідних прав та обов'язків стосовно відповідача,

тобто особи, яка зверталася за виконавчим написом та на користь якої вчинено виконавчий напис [11]. Отож, такий спосіб захисту, обраний позивачем, не відповідатиме змісту порушеного права, а отже, не буде ефективним.

Як вказано у постанові Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 19 жовтня 2022 року в справі № 743/1481/21, позов про визнання виконавчого напису про стягнення заборгованості за кредитним договором таким, що не підлягає виконанню, стосується кредитних правовідносин. У випадку пред'явлення такого позову споживачем фінансових послуг підлягає застосуванню положення частини третьої статті 22 Закону України «Про захист прав споживачів». Споживач, що звернувся до суду з позовом про захист своїх прав, звільнений від сплати судового збору як за подання позовної заяви про визнання виконавчого напису нотаріуса таким, що не підлягає виконанню, так і на наступних стадіях цивільного процесу (при поданні апеляційної та касаційної скарг) [12].

У постанові від 02 липня 2019 року в справі № 916/3006/17 щодо строку звернення стягувача для вчинення виконавчого напису Велика Палата Верховного Суду зауважила, що строк для звернення до нотаріуса за вчиненням виконавчого напису за статтею 88 Закону України «Про нотаріат», пов'язаний з позовною давністю, передбаченою Цивільним кодексом України, а загальна позовна давність установлюється тривалістю у три роки (стаття 257 Цивільного кодексу України).

Отже, загальний строк для звернення стягувача до нотаріуса за вчиненням виконавчого напису становить не більше трьох років з дня виникнення у стягувача права вимоги до боржника незалежно від суб'єктного складу сторін у правовідносинах, тобто цей строк підлягає застосуванню й у відносинах між юридичними особами. Якщо для вимоги, за якою видається виконавчий напис, законом встановлено іншу позовну давність, виконавчий напис видається у межах цього строку [13].

Велика Палата Верховного Суду відступила від висновку, викладеного в постанові Верховного Суду від 17 травня 2018 року у справі № 307/1580/17 [14], щодо застосування положень частини другої статті 88 Закону України «Про нотаріат», зокрема про те, що ця норма не обмежує трирічним строком нарахування заборгованості, на стягнення якої вчиняється виконавчий напис, за умови встановлення сторонами відповідно до статті 259 Цивільного кодексу України збільшеної позовної давності для відповідної вимоги, оскільки вважає, що зазначений строк не можна змінити домовленістю сторін (постанова Великої Палати Верховного Суду від 02 липня 2019 року в справі № 916/3006/17).

Крім того, у постанові від 02 липня 2019 року в справі № 916/3006/17 щодо дій суду для правильного вирішення спору про визнання виконавчого напису таким, що не підлягає застосуванню, вирішуючи спір про визнання виконавчого напису таким, що не підлягає виконанню, Велика Палата Верховного Суду зазначила, що суд не повинен обмежуватися лише перевіркою додержання нотаріусом формальних процедур та факту подання стягувачем документів на підтвердження безспірної заборгованості боржника згідно з Переліком документів.

Велика Палата Верховного Суду вказала, що для правильного застосування положень статей 87, 88 Закону України «Про нотаріат» у такому спорі суд повинен перевірити доводи сторін у повному обсязі, а також установити й зазначити в рішенні, чи справді на момент вчинення нотаріусом виконавчого напису боржник мав безспірну заборгованість перед стягувачем. Йдеться про те, чи існувала заборгованість узагалі, чи була заборгованість саме такого розміру, як зазначено у виконавчому написі, чи не було невирішених по суті спорів щодо заборгованості або її розміру на час вчинення нотаріусом виконавчого напису. Крім того, інформація про наявність у суді іншого позову стягувача до боржника чи боржника до стягувача сама по собі не є доказом недотримання умови щодо безспірності заборгованості [13].

Отже, якщо з нотаріальних дій нотаріуса при вчиненні виконавчого напису не вбачається недотримання умов вчинення виконавчого напису відповідно до статті 88 Закону України «Про нотаріат» та які не спричинили порушення гарантованих законом прав боржника або стягувача, то вони не можуть слугувати підставою для визнання виконавчого напису нотаріуса таким, що не підлягає виконанню.

Отже, якщо з порушень Порядку вчинення нотаріальних дій, допущених нотаріусом при вчиненні виконавчого напису, не вбачається недотримання умов вчинення виконавчого напису відповідно до положень статті 88 Закону України «Про нотаріат» та порушень гарантованих законом прав боржника або стягувача, – це не може бути підставою для визнання виконавчого напису нотаріуса таким, що не підлягає виконанню.

Велика Палата Верховного Суду підтримала власний правовий висновок у постанові від 21 вересня 2021 року в справі № 910/10374/17 щодо строку звернення до нотаріуса за вчиненням виконавчого напису, визначивши, що норми частини першої статті 88 Закону України «Про нотаріат» варто застосовувати разом із нормами частини другої статті 88 цього закону та статті 257 Цивільного кодексу України, які передбачають трирічний строк від дня виникнення права вимоги, в межах якого вчиняється виконавчий напис. Виконавчий напис, вчинений на підставі не посвідченого нотаріально кредитного договору, є таким, що не підлягає виконанню [15].

Враховуючи, що приватним виконавцем винесено постанову про відкриття виконавчого провадження з примусового виконання виконавчого напису, яким передбачено вилучення майна у позивача та постанову про арешт майна боржника, а позивач оскаржує такий виконавчий напис в судовому порядку шляхом подання позову про визнання його таким, що не підлягає виконанню, через те, що вважає, що такий виконавчий напис здійснено з порушенням норм чинного законодавства, – існує реальна загроза, що невжиття заходів забезпечення позову до вирішення спору по суті шляхом зупинення стягнення на підставі виконавчого напису, вчиненого приватним нотаріусом, яким звернено стягнення на майно може істотно ускладнити чи унеможливити ефективний захист або поновлення порушених прав позивача у разі задоволення позову, за захистом яких він звернувся до суду (постанова Великої Палати Верховного Суду від 21 вересня 2021 року в справі № 910/10374/17) [15].

До того ж, захід забезпечення позову про зупинення стягнення на підставі виконавчого напису нотаріуса не є тотожним з позовною вимогою про визнання виконавчого напису нотаріуса таким, що не підлягає виконанню, оскільки у цьому випадку до вирішення спору по суті про відповідність/невідповідність оспорюваного виконавчого напису вимогам закону лише зупиняється процедура виконання такого виконавчого напису з метою надання можливості позивачу захистити або поновити свої права в межах одного судового провадження, без нових звернень до суду [15].

Отже, зупинення стягнення як захід забезпечення позову не дорівнює позовній вимозі про визнання виконавчого напису нотаріуса, таким, що не підлягає виконанню.

Висновки. Виконавчий напис нотаріуса є альтернативною формою позасудового захисту прав кредитора, однак його вчинення вимагає суворого дотримання ряду вимог, зокрема підтвердження безспірності заборгованості відповідними документами. Безспірність заборгованості – ключова умова вчинення виконавчого напису. Однак на практиці за умови, навіть коли кредитор подає нотаріусу всі формально необхідні документи, які згідно з Переліком мають підтверджувати «безспірність» заборгованості, це ще не гарантує, що заборгованість справді є безспірною по суті, що створює підстави для судового оскарження.

У судовій практиці виокремлюються такі основні підстави для визнання виконавчого напису таким, що не підлягає виконанню: відсутність або недійсність зобов'язання; наявність спору між сторонами щодо суми боргу або підстави зобов'язання; порушення нотаріусом вимог щодо оформлення напису; недотримання строків давності; неналежне повідомлення боржника про стягнення або вимогу про усунення порушення.

Недотримання процедури повідомлення боржника (іпотекодавця) про порушення забезпеченого обтяженням зобов'язання, а також порушення вимог щодо реєстрації в Реєстрі обтяжень є достатньою правовою підставою для визнання виконавчого напису таким, що не підлягає виконанню. Зауважимо, що на період дії правового режиму воєнного стану були внесені відповідні зміни в Закон України «Про виконавче провадження», за якими примусове виконання виконавчих написів нотаріуса заборонено.

Із судової практики вбачається, що суди не обмежуються формальною перевіркою дій нотаріуса, а досліджують фактичні обставини, зокрема наявність боргу, його розмір, надання повідомлень тощо. Захід забезпечення позову (зупинення стягнення) не є тотожним позовній вимозі про визнання напису таким, що не підлягає виконанню, але є дієвим способом запобігання негативним наслідкам до розгляду справи по суті. Строк на звернення за виконавчим написом прив'язується до загального трирічного строку позовної давності, незалежно від домовленостей сторін або їх правового статусу.

Суди визнають допустимими позови про визнання виконавчого напису таким, що не підлягає виконанню, якщо є порушення процедури вчинення напису або сумнів щодо безспірності заборгованості. Водночас, сам факт подання документів нотаріусу не гарантує правомірність виконавчого напису.

Таким чином, виконавчий напис нотаріуса є важливим інструментом захисту прав і законних інтересів громадян. Судова практика акцентує на необхідності глибокого аналізу кожного випадку оскарження виконавчого напису нотаріуса.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про виконавче провадження: Закон України від 2 червня 2016 року № 1404-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text (дата звернення: 24.03.2025).
2. Про нотаріат: Закон України від 2 вересня 1993 року. № 3425-XII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text (дата звернення: 24.03.2025).
3. Про затвердження переліку документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 червня 1999 р. № 1172. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1172-99-%D0%BF#Text (дата звернення: 24.03.2025).
4. Сміян Л.С., Нікітін Ю.В., Хоменко П.Г. Нотаріат в Україні: Навчальний посібник (2-е вид., стереотип.) / За ред. Ю.В. Нікітіна. Київ: КНТ, 2008. 680 с.
5. Рішення Конституційного Суду України від 1 липня 2020 р. у справі за конституційною скаргою Товариства з обмеженою відповідальністю «Укркава» щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини першої статті 88 Закону України «Про нотаріат». URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/7_p1_2020.pdf (дата звернення: 24.03.2025).
6. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 23 жовтня 2024 року в справі № 953/510/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122717163 (дата звернення: 24.03.2025).
7. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: наказ Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 року № 296/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12#Text (дата звернення: 24.03.2025).
8. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 22 травня 2024 року у справі № 465/4478/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119264967 (дата звернення: 24.03.2025).
9. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 6 жовтня 2021 р. у справі № 201/9570/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100352157 (дата звернення: 24.03.2025).
10. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 11 вересня 2024 року в справі № 372/2174/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121600394 (дата звернення: 24.03.2025).
11. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 19 червня 2023 року в справі № 187/1718/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111698524 (дата звернення: 24.03.2025).
12. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 19 жовтня 2022 року в справі № 743/1481/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106878531 (дата звернення: 24.03.2025).
13. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 02 липня 2019 року в справі № 916/3006/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/83589983 (дата звернення: 24.03.2025).
14. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 17 травня 2018 року у справі № 307/1580/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/74120843 (дата звернення: 24.03.2025).
15. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 21 вересня 2021 року в справі № 910/10374/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100428590 (дата звернення: 24.03.2025).

УДК 347.412.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.50

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ КОНФІДЕНЦІЙНОЇ ІНФОРМАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ДЕЯКИХ ДЕРЖАВ)

Огоновський О.Р.,
адвокат,
аспірант кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0003-1007-9608
e-mail: oleg.ogonovskyi@gmail.com

Огоновський О.Р. Європейський досвід правового захисту конфіденційної інформації (на прикладі окремих держав).

Установлено, що майбутнє України нерозривно пов'язане із гармонізацією національного законодавства та правової системи Європейського Союзу. Крім цього, обґрунтовано, що глобальні тенденції до стрімкого збільшення обсягу інформації в цифровому вигляді та, відповідно, зростання ризиків її неправомірного розголошення чи втрати, обумовлюють потребу використання якісних правових інструментів для захисту відомостей конфіденційного характеру. Як наслідок, доведено, що для досягнення цієї мети актуальним буде вивчення передового досвіду провідних держав Європи. Зроблено висновок про те, що визначальну роль у забезпечення охорони відповідної інформації відіграє Директива (ЄС) 2016/943 про захист нерозголошеного ноу-хау та ділової інформації (комерційної таємниці) від їх незаконного набуття, використання та розголошення. Доведено, що вказаний акт «м'якого права» (soft law) є базою для формування засад правової політики у галузі охорони конфіденційної інформації та комерційної таємниці в більшості держав європейського континенту. Встановлено, що саме на положеннях вказаної Директиви, в основному, базуються підходи до захисту інформації конфіденційного характеру в таких державах, як, наприклад, Німеччина, Бельгія, Нідерланди та Швейцарія. При цьому, зроблено акцент на тому, що основним механізмом охорони таких відомостей у договірних відносинах є договір про нерозголошення (NDA). Проаналізовано, що на законодавчому рівні ні процедури ні особливостей укладення такої угоди в жодній з вищенаведених держав не визначено. Як наслідок, сторони керуються засадою свободи договору як при укладенні, так і при виконанні договору про нерозголошення. Також визначено, що особливістю німецької системи захисту конфіденційної інформації є те, що особа повинна мати законний інтерес у захисті відповідних відомостей, що не передбачено текстом вищезгаданої Директиви ЄС. У Нідерландах, натомість, витоки системи охорони інформації конфіденційного характеру слід шукати в галузі кримінального права. Встановлено, що у Бельгії суди мають широкі повноваження щодо захисту інформації, у тому числі, забороняти її подальше використання на вимогу уповноваженого суб'єкта. Обґрунтовано, що швейцарський підхід, у свою чергу, виходить із необхідності захисту економічної конкуренції, складовою частиною якої є охорона комерційної таємниці.

Ключові слова: конфіденційна інформація, комерційна таємниця, економічна конкуренція, договір про нерозголошення, європейське право, «м'яке право».

Ohonovskyi O.R. European experience of legal protection of confidential information (based on the example of several states).

It is established that the future of Ukraine is inevitably linked with the harmonization of its national legislation and legal system of the European Union. Additionally, it is justified that global trends toward a rapid increase in the scope of digital information and, accordingly, the rising risks of its unlawful disclosure or loss leads to need of use of effective legal instruments for the protection of confidential

information. As result, it is proven that studying the advanced experience of leading European countries is necessary step toward achieving this goal. It is concluded that key role in ensuring the protection of such information is performed by Directive (EU) 2016/943 of the European Parliament and of the Council of 8 June 2016 on the protection of undisclosed know-how and business information (trade secrets) against their unlawful acquisition, use and disclosure. It is demonstrated that this soft law act serves as a foundation for shaping legal policy principles in the field of confidential information and trade secret protection across most European countries. It is established that the approaches for protection of confidential information in countries such as Germany, Belgium, the Netherlands, and Switzerland are primarily based on the provisions of this Directive. At the same time, emphasis is placed on the fact that the primary mechanism for protecting such information within contractual relations is the Non-disclosure Agreement (NDA). It is analysed that at the legislative level, neither the procedures nor the specific features of concluding such agreements are defined in any of the above-mentioned countries. Consequently, the parties are guided by the principle of freedom of contract both when entering into and executing a Non-disclosure Agreement. It is also determined that a distinctive feature of the German system of confidential information protection is the requirement for a person to have a legitimate interest in protecting the relevant information, something not defined by the text of the aforementioned EU Directive. In the Netherlands, by contrast, the roots of the confidential information protection system can be traced to provisions of criminal law. In Belgium, it is established that courts possess broad powers regarding the protection of information, including the authority to prohibit its further use at the request of an authorized party. It is justified that the Swiss approach, in turn, is based on the need to protect economic competition, with the protection of trade secrets forming an integral part of it.

Key words: confidential information, commercial secret, economic competence, Non-disclosure Agreement, European law, soft law.

Постановка проблеми. Незважаючи на повномасштабну агресивну війну, яку розв'язала російська федерація проти України, важливо розуміти, що питання європейської інтеграції для нашої держави є питанням подальшого виживання. Тісні економічні та політичні взаємозв'язки із державами Європи можуть стати запорукою успіху у тривалому процесі утвердження в статусі повноправного члена європейської сім'ї. Водночас, слід розуміти, що зближення із Європою неможливе без поступової гармонізації законодавства України із правом Європейського Союзу. Особливо актуальною ця проблема стає в контексті забезпечення майбутньої післявоєнної відбудови України, яка не зможе бути повноцінно здійснена без достатньої законодавчої бази та відповідних правових гарантій для потенційних інвесторів.

У той же час, з огляду на стабільно зростаючий ринок передових технологій та збільшення рівня важливості інформації як об'єкта цивільно-правових відносин, неминуче в центрі уваги опинятимуться питання її захисту, особливо в контексті відомостей, які становлять конфіденційну інформацію чи комерційну таємницю. Нематеріальний характер інформації як такої зумовлює необхідність застосування особливого підходу, який дасть змогу повною мірою забезпечити інтереси володільців відповідних відомостей. Розуміючи важливість даної тематики, європейська спільнота ще у 2016 році зробила серйозні зусилля для окреслення рамкової системи охорони комерційної таємниці, результатом чого стало прийняття 08 червня 2016 року Європейським парламентом та Радою Директиви (ЄС) 2016/943 про захист нерозголошеного ноу-хау та ділової інформації (комерційної таємниці) від їх незаконного набуття, використання та розголошення (надалі – «Директива») [1].

Відтак, виходячи із вищенаведеного, важливим і нагальним видається як питання дослідження ролі Директиви [1] у забезпеченні розвитку правового інституту нерозголошення в Європі, так і питання особливостей захисту інформації конфіденційного характеру в межах окремих держав. Висновки, сформовані у результаті такого дослідження та відповідна правозастосовча практика можуть бути згодом використані й в Україні в ході імплементації норм європейського права у пост-воєнний правовий простір нашої держави.

Метою дослідження є встановлення особливостей охорони інформації конфіденційного характеру в окремих державах Європи, а також вивчення впливу Директиви [1] на формування правозастосовчої практики європейських країн.

Стан опрацювання проблематики. Вивченням окремих питань особливостей захисту інформації конфіденційного характеру в різних державах європейського континенту займались такі дослідники,

як, зокрема, Д.Є. Забзалюк, В.О. Кучер, О.А. Паєнко, Ю.М. Капіца, О.М. Кравченко, В.М. Алієва-Барановська та інші. Водночас, окремі аспекти даної тематики залишались поза увагою вказаних науковців, що зумовлює необхідність проведення комплексного дослідження механізмів охорони комерційної таємниці та інших конфіденційних відомостей від протиправного розголошення чи втрати в розрізі деяких держав Європи з метою потенційної адаптації їх досвіду в даній галузі.

Виклад основного матеріалу. У середині 2016 року в рамках європейського права викристалізувався рамковий нормативний акт, який був покликаний узагальнити підхід держав ЄС до правового регулювання питань захисту комерційної таємниці та ноу-хау – Директива Європейського парламенту та Ради (ЄС) 2016/943 про захист нерозголошеного ноу-хау та ділової інформації (комерційної таємниці) від їх незаконного набуття, використання та розголошення [1].

Визнаючи непересічну важливість та цінність інформації конфіденційного характеру (до якої варто включити як комерційну таємницю, так і ноу-хау), яку вона надає для забезпечення, в першу чергу, належної ринкової конкуренції, дана Директива [1] уже впродовж майже десятиліття становить собою орієнтир для побудови національної системи захисту відповідних відомостей у кожній державі ЄС. Будучи актом «м'якого права» (*soft law*), Директива [1] визначає основоположні принципи захисту комерційної таємниці та ноу-хау від протиправного розголошення. При цьому, аналізований нормативний акт прямо передбачає, що держави-члени можуть, у відповідності до Договору про функціонування Європейського Союзу, передбачити значно глибший рівень захисту за умови дотримання окремих норм Директиви [1], які, вочевидь, мають бути імплементовані до національного законодавства.

Директива [1] по праву вважається основою законодавчої бази ЄС у сфері захисту комерційної таємниці та ноу-хау [2, с. 135-136]. Вона, з-поміж іншого, закріплює межі реалізації прав відповідних суб'єктів у тих аспектах, які є дотичними до конфіденційної інформації. Так, для прикладу, чітко визначається зміст поняття «комерційна таємниця»; встановлюється, які підстави набуття комерційної таємниці є законними, а які – протиправними; закріплюються особливості застосування заходів відповідальності за розголошення відомостей тощо.

Хоча й у розвинутих країнах Європи охорона конфіденційної комерційної інформації має свою довгу історію, а підходи різняться залежно від країни [3, с. 137], важко не погодитись із тим, що з прийняттям Директиви [1] рівень захисту комерційних таємниць в ЄС має стати задовільним та узгодженим, оскільки останній зобов'язує держав-членів передбачити достатні цивільні способи захисту прав на комерційну таємницю у разі незаконного отримання, використання та розкриття комерційної таємниці [4]. Відтак, у результаті прийняття Директиви [1] значно активізувались процеси прийняття нових чи адаптації до неї існуючих законів про захист комерційної таємниці у різних країнах Європи. Це стосується, для прикладу, наступних держав:

1. Німеччина. Протягом тривалого часу питання законодавчого захисту комерційної таємниці регулювалося положеннями німецького цивільного кодексу [5], закону про акціонерні товариства [6] тощо. Через відсутність цілісної системи законодавчого регулювання захисту інформації до імплементації Директиви [1] конкретний правовий захист можна було отримати на основі положень статей 241 (2) і 280 (ч. 1) Цивільного кодексу Німеччини (*Bürgerliches Gesetzbuch, BGB*) [5] – у разі позовів про відшкодування збитків, а також на підставі статей 823 і 826 цього Кодексу [5] – у випадках деліктних зобов'язань [7].

Водночас, після 2016 року активізувалась робота над оновленням цього законодавства та приведенням його у відповідність до Директиви [1]. Підсумком відповідних законодавчих процесів стало прийняття нової редакції Закону «Про захист комерційної таємниці» від 18 квітня 2019 року (*Gesetz zum Schutz von Geschäftsgeheimnissen*) [8]. Як зазначають окремі дослідники, даний Закон реалізує Директиву [9, с. 457].

Так, зокрема, пункт 1 § 2 цього німецького Закону [8] надає дефініцію терміну «комерційна таємниця». Його особливістю, окрім таких необхідних характеристик, як відсутність загальновідомого статусу та застосування належних заходів для збереження конфіденційності інформації, є те, що німецьке законодавство встановлює ще одну додаткову вимогу. Відповідно, для того щоб інформація вважалася комерційною таємницею, потрібно, аби у відповідної особи існував законний інтерес у збереженні її конфіденційності (пп. «с» п. 1 § 2 згаданого Закону [8]). Іншими словами, власник інформації має бути зацікавлений у її використанні для реалізації власних легітимних інтересів. Такий підхід є унікальним для німецького права, оскільки Директива [1] подібної умови не містить.

У той же час, основоположним інструментом договірного регулювання питань захисту інформації конфіденційного характеру виступає договір про нерозголошення, незважаючи на те, що законодавство Німеччини не містить будь-яких згадок про таку угоду.

2. Нідерланди. Подібно до ряду інших держав, у Нідерландах договір про нерозголошення також є основним способом збереження у таємниці відповідних відомостей. Що показово – законодавство цієї держави аналогічно не містить відсилань на існування такого типу договорів, що обумовлює широкий діапазон дій сторін при виборі тих чи інших умов, базуючись на засаді свободи договору.

Тим не менше, витоки інституту нерозголошення слід шукати в інших галузях права – зокрема, у кримінальному та трудовому. Так, відповідно до висновків О.М. Кравченка, у контексті дослідження проблематики правового забезпечення нерозголошення інформації конфіденційного характеру, викликає інтерес ч. 1 ст. 273 Кримінального кодексу Нідерландів [10], котра передбачає відповідальність для того, хто умисно розкриває особливу інформацію, пов'язану з комерційною чи промисловою організацією або організацією сфери обслуговування, у якій винна особа працює або працювала, за умови, що вона зобов'язана була зберігати інформацію в таємниці. Відтак, на основі цього, у дослідника не викликає сумнівів і та обставина, що цивільне і трудове законодавство України також повинне чітко регулювати взаємовідносини між роботодавцем і звільненим працівником з приводу збереження останнім комерційної таємниці, яка стала йому відомою під час здійснення трудової діяльності [11, с. 70].

У цілому погоджуючись із зазначеною вище тезою, вважаємо за доцільне вказати, що навіть коректніше, на нашу думку, буде вести мову про необхідність визначення правових наслідків порушення зобов'язань з нерозголошення не на рівні закону, а саме на рівні договору. Тобто, просто механічно взявши за основу положення нідерландського законодавства та посиливши відповідальність за порушення звільненим працівником положень про конфіденційність, проблему розголошення не вирішити, адже втрачається одна із ключових особливостей відповідальності як такої – її індивідуальний характер. Кожен роботодавець надає працівнику різну інформацію, яка має різну цінність. Відтак, на наше переконання, законом неможливо повною мірою урегулювати усі відносини, які складаються між роботодавцем та його колишнім працівником після звільнення останнього. Натомість, NDA є чудовим механізмом, який з легкістю дозволяє це зробити, що прекрасно ілюструє позитивний досвід нідерландських колег.

3. Бельгія. У 2018 році Бельгія з урахуванням Директиви [1] прийняла Закон, який спрямований на захист нерозкритих ноу-хау та комерційної інформації (комерційної таємниці) від їх незаконного заволодіння, використання та розкриття [12]. Згідно з цим Законом [12] уповноважений суд Бельгії має право прийняти рішення про припинення або заборону використання чи розголошення комерційної таємниці; заборону виробництва, пропозиції, розміщення на ринку або використання контрафактних товарів або імпорту, експорту чи зберігання контрафактних товарів для досягнення цих цілей; відкликання контрафактної продукції з ринку; зміну контрафактних товарів задля позбавлення їх відповідної якості; знищення контрафактних товарів або у відповідних випадках їх виведення з ринку за умови, що таке рішення не порушує захисту відповідної комерційної таємниці; знищення всього або частини будь-якого документа, об'єкта, матеріалу, речовини або електронного файлу, що містить комерційну таємницю або у відповідних випадках доставку заявнику всіх або частини цих документів, предметів, матеріалів, речовин чи електронних файлів; публікацію рішення суду в пресі та його показ у засобах масової інформації [13].

Отож, бельгійська практика захисту комерційної таємниці та конфіденційної інформації, виходячи із ряду історико-географічних чинників, загалом ідентична нідерландському підходу. У цілому декларуючи на рівні законів охорону вказаних об'єктів, законодавець залишає питання про обрання конкретного механізму захисту на розсуд суб'єктів правозастосування. Відтак, договір про нерозголошення, який укладається на території цієї держави, володіє усіма притаманними йому ознаками, які описувались вище.

4. Швейцарія. Правова система Швейцарії відома своєю стабільністю та правовою визначеністю. Однак, за аналогією з іншими державами, у цій державі відсутній спеціальний законодавчий акт, який би детально регулював питання укладення NDA. Нормативним підґрунтям для застосування таких угод є відповідні положення Конституції Швейцарії [14], а також федерального цивільного законодавства, законодавства про економічну конкуренцію, зайнятість, промисловість тощо.

Тим не менше, швейцарські суди вже давно визнали юридичну силу договорів про нерозголошення, які укладаються на території конфедерації. Відповідно, NDA є важливим інструментом для охорони інформації від неправомірного розголошення, який часто розглядається з точки зору захисту від недобросовісної конкуренції.

Так, згідно з окремими дослідженнями, у швейцарському праві передбачені цивільно-правові і кримінально-правові санкції за порушення правил добросовісної конкуренції. При цьому наявність збитку для конкурента далеко не завжди є умовою настання відповідальності: незаконними можуть вважатися також дії, що не призвели до виникнення збитку, але загрожують його спричинити. Що стосується вини порушника, то вона розглядається судовою практикою як умова відповідальності постільки, оскільки початковим критерієм для її накладання є добра торгова практика або добра воля, тобто об'єктивний критерій. Таким чином, як умова настання відповідальності за порушення правил добросовісної конкуренції виступає протиправність і винність дій порушника [11, с. 161].

На практиці ж, у Швейцарії найчастіше зустрічаються два типи договорів про нерозголошення – двосторонні та односторонні, за умовами яких тільки одна сторона є зобов'язаною, а інша – наділяється тільки відповідними правами у відношенні до першої сторони. Звично, до обов'язкових умов договору про нерозголошення входять умови про предмет договору, обов'язки сторін, обсяг охоронюваної інформації, винятки з принципу конфіденційності, відповідальність за порушення договору, судова юрисдикція та інші необхідні положення, погоджені сторонами.

Як наслідок, швейцарська система охорони інформації конфіденційного змісту поєднує стабільність законодавства про захист економічної конкуренції та гнучкість правового регулювання за допомогою договору про нерозголошення.

Висновки. Перебуваючи у перехідній фазі гармонізації національного законодавства із правом ЄС, Україна повинна бути максимально зацікавлена в імплементації передового досвіду наших європейських колег. Вивчення та адаптація ефективних підходів до регулювання тих чи інших питань є запорукою успіху та подальшого стабільного розвитку правозастосовчої практики.

У статті встановлено, що основним нормативним актом «м'якого права» (*soft law*) наразі є Директива (ЄС) 2016/943 про захист нерозголошеного ноу-хау та ділової інформації (комерційної таємниці) від їх незаконного набуття, використання та розголошення від 08 червня 2016 року [1]. Вона заклала підґрунтя для розвитку національних правових систем, насамперед, держав-членів Європейського Союзу, визначаючи рамки, в межах яких можна надалі удосконалювати механізми захисту інформації конфіденційного характеру. При цьому, незважаючи на те, що деякі держави взагалі не приймали спеціальних нормативних актів для врегулювання цих питань, Директива може застосовуватись ними безпосередньо як джерело права.

Тим не менше, в ході дослідження було встановлено, що в деяких державах Європи є свої особливості системи захисту конфіденційної інформації. Так, для прикладу, в Німеччині після прийняття вищезгаданої Директиви було оновлено законодавство про комерційну таємницю. У Нідерландах, натомість, за основу було взято кримінальне законодавство, яке передбачає заходи кримінально-правового впливу для суб'єктів, які допустили порушення режиму конфіденційності відповідних відомостей. В Бельгії потерпілим від розголошення надаються широкі повноваження щодо захисту своїх законних прав та інтересів у судовому порядку. Швейцарський підхід базується на стабільності правової системи цієї держави та усталеній судовій практиці застосування договорів про нерозголошення.

Відтак, у статті було встановлено, що найбільш дієвим та ефективним механізмом захисту інформації конфіденційного характеру у договірних відносинах є договір про нерозголошення. Спільною рисою європейських держав, при цьому, є практично повна відсутність згадок про можливість або особливості укладення чи виконання такої угоди на законодавчому рівні. Проте, цей підхід скоріше слід розглядати як перевагу, а не недолік правового регулювання у державах ЄС, оскільки він надає сторонам договору шанс врегулювати свої відносини на їх власний розсуд, керуючись загально цивілістичною засадою свободи договору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про захист нерозголошеного ноу-хау та ділової інформації (комерційної таємниці) від їх незаконного набуття, використання та розголошення. Директива (ЄС) 2016/943 від 08 червня 2016 року. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2016/943/oj/.

2. Забзалюк Д.Є., Кучер В.О. Правові інструменти захисту права інтелектуальної власності за нормами законодавства ЄС. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції: зб. тез доп. учасн. VIII Всеукр. кр. столу, 08 груд. 2022 р. Львів: ЛьвДУВС, 2022.* С. 130–139.
3. Паєнко О.А. Міжнародно-правове регулювання охорони та захисту комерційної таємниці. *Молодий вчений.* 2015. № 4 (Ч. 2). С. 136–139. URL: http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2015/4/69.pdf.
4. Update on the implementation of Directive on trade secrets. Wildgen. *Дата публікації: 16 січня 2019 року.* URL: https://www.wildgen.lu/our-insights/article/update-implementation-directive-trade-secrets.
5. Німецьке цивільне уложення від 1881 року (зі змінами та доповненнями). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/.
6. По акціонерні товариства. Закон Німеччини від 06.08.1965 року (зі змінами та доповненнями). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_aktg/englisch_aktg.html.
7. Коментар CMS (Cameron McKenna) Law Firm щодо законодавчого регулювання захисту конфіденційної інформації в Німеччині. URL: https://cms.law/en/int/expert-guides/cms-expert-guide-to-trade-secrets/germany.
8. Про захист комерційної таємниці. Закон Німеччини від 18 квітня 2019 року (зі змінами та доповненнями). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_geschgehg/englisch_geschgehg.html.
9. Кравченко О.М. Адміністративно-правова охорона комерційних секретів бізнесу. *Права людини та публічне врядування в сучасних умовах: колект. моногр.* м. Рига, Латвія: європейське видавництво «Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2023. С. 449–464. URL: https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2023/3_2023/9.pdf.
10. Кримінальний кодекс Нідерландів. Закон від 03 березня 1881 року (зі змінами та доповненнями). URL: https://legislationline.org/taxonomy/term/12704.
11. Кравченко О.М. Адміністративно-правові засади охорони комерційної таємниці в Україні: *дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07.* Київ, 2019. 253 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0419U004900.
12. Про захист комерційної таємниці. Закон Бельгії від 30 липня 2018 року (зі змінами та доповненнями). URL: https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/18390.
13. Коментар Linklaters Law Firm щодо прийняття бельгійського закону про захист комерційної таємниці. URL: https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=fd7a82e1-bc02-4e22-bc07-c2964547d606.
14. Федеральна Конституція Швейцарської конфедерації. Закон від 18 квітня 1999 року (зі змінами та доповненнями). URL: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1999/404/en.

УДК 347
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.51

ІНСТИТУТ ЦИВІЛЬНОЇ ЕМАНСИПАЦІЇ ОСІБ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ВІКУ: КОМПАРАТИВНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Павлюк Н.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0001-6108-9713
e-mail: nata_roman@ukr.net

Карпюк А.О.,
студентка 4 курсу
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0009-0002-1286-823X
e-mail: anastasiia.karpiuk.pv.2021@lpnu.ua

Павлюк Н.М., Карпюк А.О. Інститут цивільної емансипації осіб неповнолітнього віку: компаративне дослідження.

У статті розглянуто основні проблеми інституту цивільної емансипації осіб неповнолітнього віку. Емансипація розглядається як підстава для придбання неповнолітнім повної (іноді з певними обмеженнями) дієздатності шляхом зрівняння його в цивільних правах та обов'язках з повнолітніми громадянами, якщо інше не передбачено законодавством. Необхідність введення даного інституту обумовлюється тим, що для функціонування громадянина в суспільстві в повному обсязі він повинен мати повну дієздатність. Неповнолітній виявляється повністю залежним від рішень своїх законних представників, не може керувати своєю діяльністю та приймати пов'язані з нею рішення самостійно. Інститут емансипації необхідний саме задля забезпечення незалежності неповнолітнього у прийнятті самостійних рішень щодо розпорядження своїми доходами, укладання великих угод, зайняття законною підприємницькою діяльністю тощо. Але питання щодо обсягу прав, які надаються емансипованій особі, досі залишається відкритим. Аналіз практики інших країн світу показує, що емансипація як об'єктивне явище дійсності представляє собою визначені відносини між його учасниками. У багатьох країнах емансипація розглядається не як право неповнолітнього, а як привілей, що надається лише тим неповнолітнім, які можуть продемонструвати, що вони готові жити в суспільстві, як дорослі. Для придбання дієздатності у випадку емансипації осіб неповнолітнього віку вимагається наявність певних умов і виконання ряду інших дій (наприклад, подача неповнолітніми заяв (петицій) про оголошення його дієздатним, пред'явлення для цього необхідних доказів і документів, прийняття відповідним органом рішення про емансипацію), після чого стає можливою практична фіксація та подальша реалізація права на придбання цивільної дієздатності. Встановлено, у США емансипація є привілеєм, а не правом неповнолітнього, і надається лише тим неповнолітнім, які можуть продемонструвати, що вони готові жити в суспільстві, як дорослі. Отримання неповнолітнім емансипації не повністю прирівнює його до повнолітніх і повністю дієздатних, залишається багато обмежень, встановлених для осіб неповнолітнього віку, які виражаються у неможливості здійснення емансипованим деяких прав, для яких законодавством встановлено досягнення певного віку.

Ключові слова: емансипація, неповнолітній, цивільна дієздатність, батьківська влада, підстави емансипації, орган опіки і піклування, суд у справах неповнолітніх.

Pavliuk N.M., Karpiuk A.O. Institute of civil emancipation of minors: a comparative study.

The article discusses the main problems of the institute of civil emancipation of minors. Emancipation is considered as a basis for minors to acquire full or partial legal capacity by equalizing their civil rights and obligations with adult citizens, unless otherwise provided by law. The need to introduce this institution is determined by the fact that for the citizen to function in society in full, he must have full legal capacity. A minor is completely dependent on the decisions of his legal representatives, he cannot manage his activities and make related decisions on his own. The institution of emancipation is necessary precisely to ensure the independence of a minor in making independent decisions regarding the disposal of his income, concluding large deals, engaging in legal business activities, etc. But the question of the scope of rights granted to an emancipated person still remains open. Analysis of the practice of other countries of the world shows that emancipation as an objective phenomenon of reality represents certain relations between its participants. In many countries, emancipation is not considered a right of a minor, but a privilege granted only to those minors who can demonstrate that they are ready to live in society as adults. In order to acquire legal capacity in the case of emancipation of minors, certain conditions and the performance of a number of other actions are required (for example, minors submit applications (petitions) to declare them capable of legal action, present the necessary evidence and documents for this, adoption of a decision on emancipation by the relevant body), after which practical fixation and further implementation of the right to acquire civil legal capacity becomes possible. In the United States, emancipation has been established as a privilege, not a right of the minor, and is granted only to those minors who can demonstrate that they are ready to live in society as adults. Withholding emancipation of minors does not fully equate them to adults and fully capable of action, remains in many respects limited, established for minors, which are expressed in the impossibility of exercising some of the emancipated rights, for which the law establishes the achievement of a certain age.

Key words: emancipation, minor, civil capacity, parental authority, grounds for emancipation, body of guardianship and guardianship, juvenile court.

Актуальність теми. Сучасний розвиток України та реформаторські зміни економічної, правової та соціальної систем, приведення вітчизняного законодавства у відповідність з міжнародними нормами права, в тому числі й з Конвенцією про права дитини, за якою «дитина повинна бути повністю підготована до самостійного життя у суспільстві» [3], змусили законодавця поглянути на дитину не як на недосвідчену і залежну повністю від волі батьків неповнолітню (малолітню) особу, а як на самостійного суб'єкта цивільних правовідносин, визнавши за нею цілий комплекс цивільних прав та обов'язків, а також можливість за певних умов досягнення нею повної цивільної дієздатності ще до набуття повноліття, запровадивши інститут емансипації.

Постановка проблеми. Проблема визначення підстав та порядку набуття повної цивільної дієздатності неповнолітніми отримала досить широке розповсюдження. Це пов'язано з багатьма чинниками, зокрема такими: 1) загальними тенденціями автономізації підлітків від батьків та родини у цілому; 2) більш раннім їх вступом у самостійне життя; 3) прагненням до економічної незалежності від батьків; 4) інтенсифікацією трудової діяльності неповнолітніх; 5) наявністю більш широких можливостей для отримання прибутку неповнолітніми; 6) мобільністю неповнолітніх через можливість працювати за допомогою мережі Інтернет тощо [5, с. 114].

Сучасні наукові дані, пов'язані з дослідженням дорослішання, довели, що науково-технічний прогрес впливає на всі сторони життя сучасного суспільства, впливає на всіх його членів, у тому числі на дітей, прискорюючи їхній інтелектуальний та фізичний розвиток. Сучасні діти суттєво відрізняються від своїх однолітків колишніх поколінь. На думку фахівців, суттєві зміни в навколишньому світі, і насамперед в освітньому середовищі, призвели до значного посилення впливу на когнітивну сферу сучасної дитини. Ці зміни позначилися на інтенсифікації психосоціального розвитку дітей, становленні їх соціального інтелекту. Паралельно з процесом зростання інтелекту фізіологи фіксують суттєві зміни у психофізіологічному розвитку дітей. Здатність усвідомлювати свої вчинки та керувати своєю поведінкою проявляється у більшості сучасних підлітків набагато раніше, ніж у їхніх попередників [9].

Емансипація осіб неповнолітнього віку є новим і складним цивільно-правовим інститутом, який включає в себе особливі матеріально-правові умови, правову процедуру та наслідки набуття повної дієздатності, що знаходиться на стадії становлення та розвитку та вимагає законодавчого вдосконалення з метою його більш ефективного застосування. Для кращого розуміння мети та

значення емансипації, удосконалення процедури її здійснення необхідні дослідження, пов'язані, зокрема, з вивченням досвіду різних країн світу.

Аналіз окремих досліджень і публікацій. Проблематика інституту цивільної емансипації неповнолітніх була предметом розгляду багатьох наукових праць вітчизняних вчених, таких як: Н.Л. Бондаренко-Зелінська, Н.А. Д'ячкова, Н.М. Єршова, І.В. Жилінкова, Н.О. Ключковська, Л.Г. Кузнєцова, М.В. Логвінова, О.П. Мілевський, А.О. Мілевська, З.В. Ромовська, І.В. Спасибо-Фатєєва, Ж.Л. Чорна, Я.М. Шевченко. Разом з тим, багато питань, пов'язаних з емансипацією неповнолітніх, що мають як теоретичне, так і практичне значення, залишаються не вирішеними, що актуалізує подальші дослідження у цій сфері.

Метою статті є компаративний аналіз поняття цивільної емансипації осіб неповнолітнього віку, підстав її надання та пов'язаних з цим правовим явищем суспільних відносин.

Виклад основного матеріалу. Емансипація (від лат. «emancipatio» — формальне звільнення від опіки) є поняттям, сутність якого зводиться до звільнення від будь-якого роду залежності, скасування будь-яких обмежень, зрівняння в правах [8].

Інститут емансипації виник більше двох тисяч років тому в Римській імперії і став одним із тих правових явищ, які успішно використовуються у світі й нині. Проведення процедури емансипації щодо підвладного сина означало набуття ним абсолютної автономності від домовладики, надавало йому статус суб'єкта права, можливість бути самостійним учасником цивільних (і не тільки) правовідносин, набувати майно та відчужувати його. Першочергове значення емансипації, як ритуалу звільнення осіб від батьківського піклування, в сучасному світі знайшло своє призначення в процедурі надання повної цивільної дієздатності неповнолітнім [4, с. 57-58].

У сучасному розумінні «емансипація» означає виражену у різноманітних формах тенденцію соціального розвитку, яка репрезентує звільнення людей від тих чи інших форм дискримінації, несвободи, гноблення [2], звільнення від соціальних, політичних обмежень, стримуючого впливу моральних або соціальних постулатів.

За Гаазькою конвенцією від 19 жовтня 1996 року – емансипація – це звільнення неповнолітнього від контролю з боку його батьків або опікунів. Емансипація може відбуватися в силу дії права, наприклад, при вступі в законний шлюб або за рішенням компетентних влад. Емансипація має на меті звільнення дитини від відповідальності батьків [6, с. 41].

Ч. 2 ст. 34 та ст. 35 ЦК України передбачено умови набуття повної цивільної дієздатності неповнолітнім. Зокрема, підставами емансипації, тобто коли може бути надана повна цивільна дієздатність, є такі обставини: 1) фізична особа, яка досягла шістнадцяти років, працює за трудовим договором; 2) неповнолітня особа записана матір'ю або батьком дитини; 3) фізична особа, яка досягла шістнадцяти років, бажає займатися підприємницькою діяльністю [7]. Реєстрація шлюбу неповнолітнім та отримання ним у зв'язку з цим повної цивільної дієздатності в національній парадигмі цивільного права не розцінюють як емансипацію, апелюючи до того, що в цьому разі виникнення повної дієздатності є наслідком укладання шлюбу і відбувається автоматично [4, с. 60].

Варто зазначити, що подібні обставини є підставами для емансипаціїї неповнолітніх і в зарубіжних країнах.

Так, Румунські дослідники Севастіан Черчел та Штефан Скурту вказують, що відповідно до нового Цивільного Кодексу Румунії 2011 року, неповнолітній, якому виповнилося 16 років, за наявності поважних підстав, якщо, наприклад, молода жінка вагітна або вже народила дитину, може одружитися. Для цього необхідним є дозвіл суду з питань опіки та піклування, на території якого проживає неповнолітній, який видається на підставі медичного висновку та згоди батьків або піклувальника. При цьому медичний висновок стосується підтвердження відповідного рівня фізичної, фізіологічної та розумової зрілості, що дозволяє неповнолітньому виконувати обов'язки, характерні для шлюбу. Документ також засвідчує наявність серйозних медичних причин, якщо такі є. У випадку відсутності згоди батьків, суд виходить з інтересів дитини. З історичної точки зору, згідно Сімейного кодексу Румунії, тепер скасованого, тільки жінка могла вийти заміж до 18 років і таким чином могла отримати повну дієздатність, коли їй виповнилося 15 років. Різниця в правовому режимі між чоловіком і жінкою в шлюбних справах, був традиційним у румунському праві. Новий румунський Цивільний Кодекс допускає, як виняток, що шлюб може бути укладений у віці 16 років без розрізнення чоловічої та жіночої статі. Неповнолітня особа у шлюбі набуває повної дієздатності [14, с. 297–304].

Ще однією підставою для емансипації неповнолітнього в Румунії є його бажання здійснювати права у повному обсязі, зокрема, щодо управління та використання свого майна та укладання трудового договору. У заяві неповнолітньої особи має бути зазначено «серйозні підстави» для вимоги передбачуваної дієздатності, а також докази, що підтверджують його прохання. Ці підстави по суті повинні стосуватися важливості та реального інтересу неповнолітнього отримати повну дієздатність. Таке прохання може бути зроблено лише в інтересах неповнолітнього, і його серйозність оцінюється виключно судом з питань опіки. Відповідно до положень статті 40 ЦКР, «за наявності серйозних підстав суд з питань опіки та піклування може визнати повну дієздатність неповнолітнього, якому виповнилося 16 років. Для цього суд також заслуховує батьків або опікуна неповнолітнього і вимагає, при необхідності, думку сімейної ради» [14, с. 297–304]. Це рішення є частиною загальної турботи сучасного суспільства щодо надання більше прав особам молодше 18 років, з точки зору дебатів, які відбувалися у румунському суспільстві, щодо їхніх політичних прав і навіть щодо зниження віку цивільного повноліття.

Отже, як бачимо, ЦК Румунії передбачає лише дві умови набуття емансипації неповнолітнім.

Представляє інтерес процесу емансипації осіб неповнолітнього віку у країнах англо-американської системи права, зокрема, у США.

Слід зазначити, що у США до 14 років американські підлітки вважаються повністю недієздатними. Повноліття для громадян більшості штатів настає з 18 років. З цього віку вони користуються більшістю своїх громадянських прав і, як дорослі, відповідають за свої вчинки. А так зване «повне повноліття» наступає з 21 року. З цього віку будь який громадянин США починає користуватися всіма своїми конституційними правами [1, с. 212].

В Каліфорнії (США) є три способи емансипації. По-перше, неповнолітній може отримати декларацію про емансипацію (судовий наказ) від судді. По-друге, неповнолітній може одружитися за згодою батьків і з дозволу суду. По-третє, неповнолітній може з дозволу батьків і збройних сил приєднатися до армії Сполучених Штатів на дійсну службу [13].

Для отримання «судової декларації» про оголошення неповнолітнього емансипованим, необхідно звернутися з петицією до суду. При цьому таку петицію (заяву) неповнолітній повинен подавати особисто. Щоб отримати емансипацію, потрібно переконати суддю, що неповнолітній відповідає таким вимогам: 1. Має не менше чотирнадцяти років. 2. Добровільно не проживає з батьками чи опікуном, і вони або погоджуються з цим, або не здійснюють активних дій щодо його повернення. Це означає, що доведеться надати судді докази того, що неповнолітній виїхав з дому своїх батьків або опікунів і переїхав в інше місце з наміром і можливістю жити самостійно. Як правило, легше стати емансипованим, якщо батьки або опікун дають згоду на емансипацію. 3. Має власний дохід і сам керує своїми фінансами. Це означає, що потрібно буде надати суду докази того, що є стабільна легальна робота і достатній заробіток, щоб покрити всі витрати на проживання. При цьому будь-яка соціальна допомога не враховується. 4. Емансипація буде у «найкращих інтересах» неповнолітнього [13].

При цьому емансипація не робить неповнолітнього дорослим у всіх відношеннях. Він повинен дотримуватися законів про навчання у школі або за програмою домашнього навчання, вимог трудового законодавства, яке не дозволяє неповнолітнім виконувати певні обов'язки та небезпечні види робіт, отримати водійські права раніше, не може законно дати згоду на статевий акт, а це означає, що особа, яка займається сексом з емансипованою молодою особою, все ще може бути притягнута до відповідальності за законне зґвалтування [13].

У штаті Іллінойс (США) діє Закон про емансипацію неповнолітніх. Цей Закон дозволяє особі у віці 16 або 17 років, яка продемонструвала здатність і спроможність керувати своїми справами та жити повністю або частково незалежно від своїх батьків або опікуна, отримати правовий статус емансипованої особи, якщо суд визнає, що емансипація відповідає найкращим інтересам дитини. Однак законодавство поважає права батьків та опікунів, а також інтерес держави у збереженні цілісності сім'ї. Отже, суд не може видати жодного розпорядження про повну або часткову емансипацію відповідно до цього Закону, якщо один з батьків або опікун заперечує [10].

Клопотання про емансипацію має бути перевірене та вказувати: (1) вік неповнолітнього; (2) що неповнолітня особа є резидентом штату Іллінойс на момент подання петиції, або володіє нерухомістю в штаті Іллінойс, або має інтерес або є стороною в будь-якій справі, яка розглядається в штаті Іллінойс; (3) причина, за якою неповнолітній прагне отримати часткову або повну емансипацію; (4) імена батьків неповнолітнього та адреса, якщо вони проживають; (5) імена та адреси

будь-яких опікунів або піклувальників, призначених для неповнолітнього; (6) що неповнолітній є особою, яка продемонструвала здатність і спроможність керувати своїми справами [10].

Схожою є процедура емансипації неповнолітнього й в Орегоні (США). Утім, згода батьків для отримання судового рішення про емансипацію не є обов'язковою, хоча й є фактором, який враховується суддею. Суд може надати емансипацію, незважаючи на заперечення батьків, якщо вважає, що неповнолітній відповідає іншим критеріям емансипації, і якщо суддя вважає, що з огляду на всі обставини емансипація буде служити найкращим інтересам неповнолітнього. Як і в Ілінойсі, емансипація не впливає на вікові обмеження, встановлені, наприклад, для купівлі або вживання алкогольних напоїв і тютюну, вимоги для отримання свідоцтва про шлюб або можливості голосування [12].

Висновки. Отже, у США емансипація є привілеєм, а не правом неповнолітнього, і надається лише тим неповнолітнім, які можуть продемонструвати, що вони готові жити в суспільстві, як дорослі. Отримання неповнолітнім емансипації не повністю прирівнює його до повнолітніх і повністю дієздатних, залишається багато обмежень, встановлених для осіб неповнолітнього віку, які виражаються у неможливості здійснення емансипованим деяких прав, для яких законодавством встановлено досягнення певного віку.

На відміну від положень українського законодавства, які передбачають, що рішення про надання повної цивільної дієздатності приймаються органами опіки і піклування і що право на звернення до суду може виникнути у неповнолітнього лише у випадку відсутності на це згоди батьків чи піклувальника, в США процес емансипації відбувається тільки в судовому порядку і розглядається спеціальними судами ювенальної юстиції.

З емансипацією пов'язані зміни в цивільних, сімейних та інших правах неповнолітнього. Особливий цивільно-правовий статус емансипованого неповнолітнього визначається шляхом дозволу або заборони володіти тими чи іншими суб'єктними правами та обов'язками. Саме визначений обсяг конкретних прав і обов'язків, які він може у відповідності до законодавства реалізовувати на практиці, розкриває зміст емансипації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дмитришина Т. Ювенальна юстиція: міжнародний досвід та перспективи його впровадження в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 1. С. 210–220.
2. Емансипація. – Енциклопедія Сучасної України. URL: esu.com.ua.
3. Конвенція про права дитини. Прийнята резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН, від 20 листопада 1989 року. Ратифікована Постановою ВР України № 789XII (78912) від 27 лютого 1991 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
4. Мілевський О., Мілевська А. Інститут емансипації за римським та сучасним цивільним правом. *Підприємництво, господарство і право.* 2018. № 5. С. 57–61.
5. Міщенко М.В. Умови та порядок надання неповнолітнім повної цивільної дієздатності. *Право та інноваційне суспільство.* № 1 (4) 2015. С. 114–119.
6. Практическое руководство по применению Гаагской конвенции от 19 октября 1996 года о юрисдикции, применимом праве, признании, исполнении и сотрудничестве в отношении родительской ответственности и мер по защите детей. Гаагская конференция по международному частному праву. URL: https://assets.hcch.net/docs/3368a7cd-eb0b-4b92-bd38-e89325067c97.pdf.
7. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2003, № 40–44, ст. 356.
8. Шевченко З.В. Словник ґендерних термінів. URL: http://a-z-gender.net/ua/wp-content/uploads/2018/05/Slovnyk-gendernyh-terminiv.pdf.
9. Що таке підлітковий вік? Які зміни в організмі підлітків спонукають їх до ризику та бунтарства? І як знайти з ними спільну мову? URL: https://nauka.ua/card/hto-taki-pidlitki.
10. A guide to understanding the emancipation of a minor. URL: ocj-web-files.s3.us-east-2.amazonaws.com.
11. General Multilingual Environmental Thesaurus (GEMET) URL: europa.eu.
12. Emancipation. URL: youthrightsjustice.org.
13. Legal Services for Children. Emancipation Manual. Legal Services for Children, Inc. (LSC) in San Francisco. 2018. URL: lsc-sf.org.
14. Sevastian Cercel. Ștefan Scurtu. Full Legal Capacity Acquired before the Age of Majority URL: ucv.ro.

УДК 347(477)+346.3(477)+340.13
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.52

ГАРМОНІЗАЦІЯ ЦИВІЛЬНОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА ПІСЛЯ СКАСУВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Парасюк В.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальноправових дисциплін,
Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-8195-7597

Здреник І.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальноправових дисциплін,
Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-8645-0701

Парасюк В.М., Здреник І.В. Гармонізація цивільного та господарського права після скасування Господарського кодексу України: виклики та перспективи.

У науковому дослідженні здійснено комплексний аналіз процесу гармонізації цивільного та господарського права України в контексті скасування Господарського кодексу України (далі – ГК України). З огляду на активізацію євроінтеграційних прагнень нашої держави, вивчення правових наслідків такого скасування набуває особливої актуальності, адже питання уніфікації приватного права перебуває у центрі уваги науковців, правозастосовців і законодавця. Метою дослідження стало визначення теоретичних засад гармонізації права, виявлення ключових викликів, пов'язаних із зміною господарсько-правової системи, а також формування науково обґрунтованих пропозицій щодо подальшого розвитку цивільного законодавства України.

Статтю присвячено аналізу теоретико-методологічних основ гармонізації права, включно з поняттям гармонізації, її значенням у сфері приватного права, а також досвідом європейських країн. Особливу увагу приділено проблемі дуалізму приватного права в Україні, що спричиняє колізії між положеннями Цивільного і Господарського кодексів, ускладнюючи правозастосування.

Розкрито передумови скасування ГК України, зокрема концептуальні вади його положень, які дублюють або суперечать нормам Цивільного кодексу України (далі – ЦК України). Окремо проаналізовано наслідки цього процесу для регулювання правового статусу суб'єктів господарювання, корпоративних та договірних відносин, а також адміністративно-правових механізмів супроводу підприємницької діяльності.

Обґрунтовано перспективи інтеграції господарсько-правових положень до ЦК України. Авторами запропоновано низку практичних кроків, включаючи запровадження спеціального розділу в ЦК України, вдосконалення регулювання підприємництва, прийняття спеціального законодавства у сфері господарської діяльності та підвищення ролі судової практики у формуванні єдиного підходу до приватного права.

Дослідження базується на аналізі наукових праць українських та зарубіжних дослідників. Методологічною основою стали порівняльно-правовий, системно-структурний, логіко-юридичний та формально-догматичний методи.

Зроблені висновки та рекомендації можуть бути використані в процесі удосконалення законодавства України та підготовки кодифікаційних змін, спрямованих на досягнення єдності приватного права та забезпечення його відповідності європейським стандартам.

Ключові слова: гармонізація права, приватне право, Господарський кодекс України, Цивільний кодекс України, підприємницька діяльність, договірне право, колізії, правове регулювання, євроінтеграція, судова практика.

Parasiuk V.M, Zdrenyk I.V. Harmonization of civil and commercial law after the abolition of the Commercial Code of Ukraine: challenges and prospects.

The scientific study provides a comprehensive analysis of the process of harmonization of civil and commercial law of Ukraine in the context of the abolition of the Commercial Code of Ukraine. Given the intensification of the European integration aspirations of our state, the study of the legal consequences of such abolition is of particular relevance, since the issue of unification of private law is in the focus of attention of scientists, law enforcement officers and legislators. The purpose of the study was to determine the theoretical principles of harmonization of law, identify key challenges associated with changing the economic and legal system, as well as to formulate scientifically substantiated proposals for the further development of civil legislation of Ukraine.

The article is devoted to the analysis of the theoretical and methodological foundations of harmonization of law, including the concept of harmonization, its significance in the field of private law, as well as the experience of European countries. Particular attention is paid to the problem of dualism of private law in Ukraine, which causes conflicts between the provisions of the Civil and Commercial Codes, complicating law enforcement.

The prerequisites for the abolition of the Commercial Code of Ukraine are revealed, in particular the conceptual flaws of its provisions that duplicate or contradict the norms of the Civil Code. The consequences of this process for the regulation of the legal status of business entities, corporate and contractual relations, as well as administrative and legal mechanisms for supporting entrepreneurial activity are separately analyzed.

The prospects for the integration of economic and legal provisions into the Civil Code of Ukraine are substantiated. The authors propose a number of practical steps, including the introduction of a special section in the Civil Code, improving the regulation of entrepreneurship, adopting special legislation in the field of economic activity, and increasing the role of judicial practice in the formation of a unified approach to private law.

The study is based on the analysis of scientific works by Ukrainian and foreign researchers. The methodological basis was the comparative legal, systemic-structural, logical-legal and formal-dogmatic methods.

The conclusions and recommendations made can be used in the process of improving the legislation of Ukraine and preparing codification changes aimed at achieving the unity of private law and ensuring its compliance with European standards.

Key words: harmonization of law, private law, Commercial Code of Ukraine, Civil Code of Ukraine, entrepreneurial activity, contract law, conflicts, legal regulation, European integration, case law.

Постановка проблеми. У 2024 році Україна скасувала ГК України, завершивши дискусії щодо двокодової моделі приватного права, яка паралельно регулювала майнові та зобов'язальні відносини в Цивільному та Господарському кодексах. Це рішення стало важливим кроком на шляху європейської інтеграції, адже гармонізація цивільного та господарського права є необхідною для забезпечення єдності правової системи та ефективного функціонування ринку, інвестицій і підприємництва.

Процес скасування ГК України вимагає не лише законодавчих змін, а й доктринальної трансформації, спрямованої на усунення нормативних дублювань і суперечностей. Уніфікація правових норм забезпечить відповідність українського законодавства європейським стандартам, що важливо в контексті Угоди про асоціацію з ЄС. Зміни також мають значний вплив на економічні відносини, регулювання підприємницької діяльності, укладення договорів та вирішення спорів.

Таким чином, наукове осмислення процесу гармонізації після скасування ГК України є важливим завданням, яке допоможе формулювати науково обґрунтовані підходи до розвитку приватного права України у контексті правової єдності та міжнародної інтеграції. Тому **метою** цієї статті є дослідження викликів і перспектив гармонізації цивільного та господарського права після скасування ГК України.

Стан опрацювання проблематики. У процесі дослідження питань гармонізації цивільного та господарського права, а також аналізу правових наслідків скасування ГК України, було опрацьовано низку сучасних наукових джерел, які охоплюють як теоретико-правові аспекти дуалізму приватного права, так і прикладні проблеми нормативного регулювання підприємницької діяльності.

Значний внесок у дослідження гармонізації приватного права зроблено в монографії Кібенка О.Р., в якій обґрунтовується необхідність відмови від дуалізму приватного права в Україні та наводиться порівняльно-правовий аналіз європейських моделей правового регулювання економічних відносин [1]. Автор пропонує розглядати підприємництво як частину загальної системи приватного права, підкреслюючи важливість автономії волі та рівності сторін як ключових принципів.

Глибокий аналіз особливостей взаємодії цивільного та господарського права подано у монографії Шевчука С.В., який висвітлює проблеми теоретичної і практичної інтеграції господарсько-правових норм до структури Цивільного кодексу України [2]. Автор акцентує увагу на необхідності суттєвого реформування договірного регулювання та правового статусу суб'єктів підприємництва, що має стати логічним продовженням скасування ГК України.

У роботі Глушка О.В. розкрито вплив європейської правової традиції на формування сучасного приватного права в Україні, зокрема на договірні зобов'язання та принципи корпоративного управління [3]. Його дослідження є цінним з огляду на практичну орієнтацію та аналіз можливостей адаптації європейського досвіду до українського контексту.

Окрему увагу заслуговує дослідження Гончарова С.М., який аналізує проблематику спеціального законодавства у сфері господарювання та підкреслює важливість його відповідності засадам цивільного права [4]. Зазначається необхідність комплексного підходу до кодифікації, аби уникнути фрагментації правового регулювання господарської діяльності.

Загалом, проведений огляд літератури свідчить про наявність усталеної наукової позиції щодо доцільності гармонізації цивільного та господарського права шляхом реформування ЦК України, впорядкування спеціального законодавства та забезпечення єдності судової практики. Ці положення становлять теоретичну основу для формування нової концепції регулювання підприємницької діяльності в Україні.

Методологія. Методологічну основу цього дослідження становить сукупність загальнонаукових та спеціально-юридичних методів, які забезпечили всебічне, об'єктивне та системне вивчення проблеми гармонізації цивільного та господарського права України в контексті скасування ГК України.

Передусім, у роботі застосовано ***діалектичний метод***, що дозволив досліджувати розвиток правових явищ у динаміці – зокрема, еволюцію дуалізму приватного права та зміну концептуального підходу до регулювання господарських відносин. Цей метод забезпечив можливість осмислення гармонізації права як процесу, що відбувається у взаємозв'язку із соціальними та економічними трансформаціями.

Порівняльно-правовий метод відіграв ключову роль у дослідженні досвіду європейських країн щодо гармонізації приватного права. З його допомогою було проаналізовано шляхи уніфікації приватно-правових норм у країнах ЄС, а також можливості адаптації відповідних моделей до українських реалій.

Застосування ***системного методу*** дало змогу розглядати господарське законодавство як структурну частину правової системи України, а також проаналізувати вплив скасування ГК України на суміжні галузі права – зокрема, цивільне, адміністративне та фінансове.

Метод правового моделювання був використаний при формулюванні пропозицій щодо реформування цивільного законодавства – наприклад, розробки спеціального розділу в ЦК України, який би охоплював регулювання підприємницької діяльності. Завдяки цьому методу було обґрунтовано напрями удосконалення ЦК України на основі цілісної концепції єдиного приватного права.

Аналіз і синтез як логіко-методологічні прийоми дозволили виокремити основні теоретичні підходи до проблеми дуалізму права, порівняти позиції науковців і сформулювати узагальнення щодо правових наслідків скасування ГК України.

Також у роботі застосовано ***історико-правовий метод*** для з'ясування передумов виникнення дуалізму у приватному праві України та аналізу правотворчих рішень, що зумовили існування паралельного регулювання господарських відносин через ЦК України і ГК України.

Таким чином, комплексне використання зазначених методів забезпечило глибоке теоретичне осмислення предмета дослідження та обґрунтування конкретних практичних рекомендацій щодо гармонізації приватного права в Україні.

Виклад основного матеріалу. Теоретичні засади гармонізації права. Гармонізація цивільного та господарського права – це процес усунення суперечностей і дублювань між нормами, які

регулюють подібні правовідносини в межах приватноправової сфери, з метою створення єдиної, внутрішньо узгодженої правової системи. У контексті скасування ГК України та переходу до єдиної моделі приватного права поняття гармонізації набуває особливої ваги, оскільки постає завдання інтеграції інститутів господарського права в межі цивільного законодавства без втрати нормативної чіткості та ефективності регулювання.

З теоретико-правової точки зору гармонізація передбачає не лише формальне вилучення норм із законодавства, а й глибоке змістовне осмислення того, які засади, принципи та інститути повинні залишитися чинними, бути модифікованими або ж виключеними з правової системи. Як зазначає Кібенко О.Р., гармонізація права потребує врахування існуючих соціально-економічних реалій та уніфікації правових підходів до регулювання підприємницької діяльності на засадах правової єдності [1, с. 37].

У цьому контексті слід відзначити, що гармонізація не ототожнюється з уніфікацією. Уніфікація передбачає заміну множинності норм єдиною нормою, тоді як гармонізація дозволяє зберегти різноманітність правових інструментів за умови їх системної узгодженості [5, с. 21]. У дослідженнях Дж.М. Сміта та інших європейських науковців гармонізація розглядається як стратегія розвитку права, спрямована на забезпечення ефективності правового регулювання без руйнування національних правових традицій.

В українському контексті поняття гармонізації потребує переосмислення, оскільки господарське законодавство функціонувало не лише як система норм, а й як прояв специфічної філософії правового регулювання господарських відносин. Саме тому завдання полягає не в механічному перенесенні норм до ЦК України, а в інтеграції господарських інститутів на засадах приватноправової доктрини.

Проблематика гармонізації також порушується у працях українських вчених, зокрема в дисертаційному дослідженні Гончарова Ю.І., де зазначено, що правова гармонізація має ґрунтуватися на аналізі європейського досвіду та національних особливостях правової системи [6, с. 81]. Аналогічний підхід висловлюється в аналітичних матеріалах Центру політико-правових реформ, які акцентують увагу на необхідності концептуального переосмислення ролі ЦК України як основи всього приватного права [7].

Отже, поняття гармонізації цивільного та господарського права в умовах скасування ГК України слід розуміти як процес змістовної і структурної адаптації господарських правовідносин до цивільно-правової моделі регулювання, що має відбуватися на основі узгодженості правових принципів, ефективності регулювання і відповідності міжнародним стандартам.

Питання співвідношення цивільного та господарського права є центральним для розуміння сутності правової гармонізації у сфері приватного регулювання. В науці права традиційно виокремлюються три основні моделі взаємодії між цими галузями: дуалістична, моністична (цивілістична) та змішана. Кожна з них має свою історико-правову та доктринальну основу, а також практичні наслідки для правозастосування.

Дуалістична модель, яку тривалий час використовувала Україна, передбачає наявність двох окремих галузей – цивільного і господарського права – з власними принципами, методами регулювання та предметом. Така модель знайшла втілення у ЦК України 2003 року та ГК України того ж року. Її критики вказують на нормативні дублювання, суперечності, складність у правозастосуванні [1, с. 217], а також на відсутність єдиної філософії регулювання приватних відносин, що негативно впливало на правову визначеність.

Моністична (цивілістична) модель передбачає уніфікацію регулювання приватноправових відносин виключно в межах цивільного права. В її основі лежить ідея єдності приватного права, в межах якого всі суб'єкти (як фізичні особи, так і підприємці, юридичні особи) мають діяти за єдиними правовими стандартами. Ця модель переважає в країнах континентальної Європи, зокрема у Франції, Німеччині, Італії, де господарське право не виокремлене як окрема галузь, а господарські правовідносини врегульовано цивільними кодексами [5, с. 114].

Змішана модель, поширена у низці пострадянських держав, зберігає елементи дуалізму, але прагне до їх гармонізації. У межах цієї моделі допускається існування окремих господарсько-правових норм як таких, що є спеціальними по відношенню до загальних цивільних норм. Однак, як зазначено в дисертаційному дослідженні Гончарова Ю.І., навіть у змішаній моделі на практиці виникає конкуренція норм, яка створює неоднозначність у правозастосуванні [8, с. 45].

Загалом, аналіз моделей співвідношення цивільного та господарського права свідчить про наявність суттєвих переваг моністичного підходу, зокрема щодо правової визначеності, системності та передбачуваності. Українські науковці вказують, що в умовах євроінтеграції перехід до єдиної моделі приватного права є не лише доцільним, а й необхідним кроком для адаптації національного законодавства до acquis communautaire [1, с. 212; 7].

Водночас, гармонізація, яка фактично здійснюється в межах переходу до моністичної моделі, не повинна означати формального скасування господарсько-правових підходів. Навпаки – найкращі інститути господарського права мають бути переосмислені й інтегровані до структури цивільного права у вигляді спеціальних норм, що враховують потреби регулювання підприємницької діяльності [7]. Це відповідає європейській практиці, де цивільне право успішно охоплює також сферу комерційних відносин.

Таким чином, порівняльно-правовий та науковий аналіз основних моделей співвідношення цивільного і господарського права дає змогу обґрунтовано підтримати вектор гармонізації в напрямку уніфікації на основі ЦК України з урахуванням кращих напрацювань господарського права.

Уніфікація правових норм у сфері господарської діяльності виступає ключовим інструментом забезпечення стабільності правового регулювання, правової визначеності, економічної ефективності та конкурентоспроможності національної економіки. Особливого значення це питання набуває в умовах скасування ГК України, коли постає завдання інтеграції норм, які раніше регулювали господарську діяльність, до системи цивільного законодавства.

У науковій літературі неодноразово підкреслювалась необхідність уніфікації як передумови для спрощення правового поля ведення бізнесу, усунення дублювання та суперечностей між нормами цивільного та господарського права [1, с. 24]. В межах гармонізації приватного права уніфікація виступає складовою процесу кодифікації – зведення норм до єдиного системного акту, що знижує ризик юридичної невизначеності.

З огляду на практику країн ЄС, уніфікація норм господарського права в межах цивільного кодексу дозволяє забезпечити рівномірне регулювання майнових та зобов'язальних відносин між суб'єктами господарювання [5, с. 67]. Уніфіковані підходи забезпечують не лише юридичну однорідність, а й прозорість для інвесторів та міжнародних партнерів.

У контексті українських реалій, уніфікація має враховувати специфіку господарських правовідносин, зокрема публічно-правові елементи у сфері господарювання. Дослідники справедливо наголошують, що повна інтеграція господарських норм до цивільного законодавства не повинна призводити до ігнорування публічного інтересу та особливих підходів до регулювання економіки [4, с. 226]. Тому уніфікація має мати комплексний характер – передбачати адаптацію і трансформацію господарсько-правових інструментів у межах цивільно-правової системи.

Аналітичні матеріали проєкту Центру політико-правових реформ також підтверджують, що одним із ключових напрямів реформи приватного права є перенесення господарсько-правових норм до цивільного кодексу на основі концептуальних засад уніфікації, при цьому передбачено збереження спеціального регулювання для окремих категорій суб'єктів, таких як публічні підприємства [7].

Таким чином, значення уніфікації правових норм у сфері господарської діяльності полягає в: підвищенні якості законодавства; спрощенні юридичної практики; забезпеченні правової стабільності; адаптації національного права до європейських стандартів.

У цьому контексті гармонізація приватного права через уніфікацію норм не є лише техніко-юридичним процесом – вона має суттєвий вплив на правову культуру, економічний розвиток та взаємодію держави з бізнесом у правовій площині.

Вивчення досвіду європейських країн у сфері гармонізації приватного права є важливим орієнтиром для вдосконалення української моделі правового регулювання у посткодифікаційний період. У країнах Європейського Союзу гармонізація приватного права відбувалась як у межах національних систем, так і в рамках спільного європейського простору – через прийняття рамкових директив, модельних кодексів, а також шляхом доктринального узгодження підходів у правовій науці та судовій практиці.

Однією з найбільш відомих ініціатив у цій площині став Проєкт Спільного європейського зобов'язального права (DCFR), який запропонував концептуальну базу для гармонізації основ приватного (насамперед зобов'язального) права країн-членів ЄС. Як зазначають західні дослідники,

гармонізація в межах цього проєкту дозволила знайти компроміс між системами континентального (романо-германського) та загального (англосаксонського) права [5, с. 150].

Значний інтерес викликає досвід Німеччини, яка на початку XXI століття здійснила реформу Загального цивільного кодексу (BGB), оновивши положення щодо договорів, деліктів і зобов'язань із врахуванням європейських директив. Такий підхід демонструє приклад вдалого поєднання традицій національного правопорядку з єдиними правовими стандартами ЄС.

Досвід Франції також є показовим, особливо в аспекті реформи договірного права 2016 року, яка суттєво змінила положення Цивільного кодексу Франції, орієнтуючись на більшу гнучкість, баланс інтересів сторін та забезпечення прозорості договорів. Як зазначено в аналітичних матеріалах, подібні трансформації дозволяють ефективно реагувати на виклики сучасного ринку [7].

У наукових працях українських авторів, які аналізують зазначений досвід, підкреслюється важливість концептуальної єдності, яку мають моделі приватного права країн ЄС. Зокрема, Кібенко О.Р. наголошує, що інтеграція господарських відносин до єдиної системи приватного права в європейських державах забезпечує чіткість і логіку регулювання, усуваючи дуалізм, який досі існує в Україні [1, с. 214].

Крім того, як відзначає Гончаров Ю.І., важливим є також процес імплементації практик ЄС до українського правового поля в межах виконання Угоди про асоціацію, що передбачає приведення національного законодавства до стандартів acquis communautaire [4, с. 231].

З огляду на це, європейський досвід гармонізації приватного права демонструє доцільність: відмови від поділу на цивільне та господарське право як автономні галузі; уніфікації договірного, деліктного і зобов'язального регулювання в межах цивільного кодексу; активної участі наукової спільноти та судової практики у процесі адаптації норм; дотримання принципу правової визначеності та економічної ефективності.

Для України це означає, що гармонізація повинна базуватись не лише на технічному перенесенні норм, але й на переосмисленні доктринальних засад, враховуючи позитивний досвід країн ЄС.

Правові наслідки скасування ГК України. Однією з ключових передумов скасування ГК України стало існування глибинного концептуального дуалізму у структурі приватного права, що протягом майже двох десятиліть був предметом наукової полеміки. Запровадження двох кодексів – Цивільного та Господарського – у 2003 році фактично закріпило в українській правовій системі паралельне співіснування двох галузей приватного права, що мали спільний предмет, але різні методи правового регулювання.

Цей дуалізм зумовив значну кількість колізій між нормами ЦК України та ГК України. Зокрема, як зазначає Кібенко О.Р., положення обох кодексів нерідко встановлювали взаємовиключні правила щодо укладення, зміни та припинення господарських договорів, правового статусу суб'єктів підприємницької діяльності та особливостей правового режиму майна суб'єктів господарювання [1, с. 73]. Такий підхід призводив до правової невизначеності як у сфері застосування норм, так і в судовій практиці, що неодноразово критикувалось у правозастосовній і науковій площині.

Крім того, фахівці наголошують, що ГК України суперечив базовим європейським підходам до структури приватного права, оскільки більшість країн ЄС дотримуються моністичної моделі, де весь масив приватноправових відносин охоплюється єдиним цивільним кодексом [4, с. 182]. Саме ця невідповідність стала аргументом для законодавців при ухваленні рішення про поступове виведення норм господарського права із правового обігу та їх інтеграцію до оновленого цивільного законодавства.

У науковій дискусії переважає позиція, що подальше існування ГК України є недоцільним. Наприклад, Шевчук С.В. у своїй монографії підкреслює, що норми ГК УКраїни не лише дублюють низку положень ЦК України, а й гальмують адаптацію національного права до європейських стандартів [2, с. 115]. Аналогічну позицію відображено в дисертаційному дослідженні Глушко О.М., де обґрунтовано необхідність уніфікації нормативного масиву цивільного і господарського законодавства з метою посилення єдності приватного права та ефективності його застосування [3, с. 75].

Також важливим є практичний аспект. Судова практика постійно стикалася з проблемами тлумачення колізійних норм, що ускладнювало прогнозованість рішень і створювало простір для правової невизначеності. Саме тому правники, що працюють у сфері комерційного права, у численних аналітичних матеріалах висловлювалися за ліквідацію нормативного дублювання та послідовну кодифікацію відносин господарської діяльності в межах єдиного ЦК України [7].

Таким чином, передумови скасування ГК України мають як теоретичне, так і практичне підґрунтя: концептуальний конфлікт між дуалістичною та моністичною моделями приватного права; системні колізії між ЦК України та ГК України, що породжують правову невизначеність; потреба у приведенні законодавства у відповідність до правових стандартів ЄС; домінування в науковому середовищі позиції щодо недоцільності збереження господарського кодексу як окремого акту.

Ці фактори заклали основу для реформи, що сьогодні розглядається не як політичне рішення, а як необхідна складова процесу гармонізації правової системи України відповідно до міжнародних зобов'язань та внутрішніх викликів.

Скасування ГК України має не лише позитивні перспективи з погляду систематизації приватного права, а й породжує низку викликів, пов'язаних із потребою оперативного та якісного правового врегулювання питань, які раніше регламентувалися саме цим кодифікованим актом.

Одним із ключових викликів після скасування ГК України є визначення та нормативне закріплення правового статусу суб'єктів господарювання. ГК України містив комплексний підхід до класифікації та правового положення таких суб'єктів, включаючи державні підприємства, господарські товариства, комунальні установи тощо. Після втрати чинності цього кодексу існує необхідність системної трансформації відповідних положень у межах ЦК України або спеціальних законів [2, с. 221]. Як зазначає Глушко О.М., без чіткого нормативного закріплення нової моделі статусу підприємств можлива правова невизначеність, що вплине на реєстрацію, управління та ліквідацію суб'єктів господарювання [3, с. 95].

ГК України традиційно виконував роль опосередкованого кодифікатора корпоративного права, зокрема у питаннях правового статусу учасників, управління товариствами, відповідальності керівників. Його скасування актуалізує необхідність глибшого реформування Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» та інших нормативно-правових актів корпоративного спрямування [1, с. 116]. Це дозволить забезпечити правову визначеність у таких важливих категоріях, як частки в статутному капіталі, вихід учасника, розподіл прибутку тощо.

Іншим чутливим аспектом є договірне право. У ГК України передбачались спеціальні умови для укладення, виконання та припинення господарських договорів, а також регулювання таких видів договорів, як постачання, підряд для державних потреб, зберігання, перевезення тощо. В умовах скасування ГК України постає завдання імплементації найбільш релевантних та прикладних норм до ЦК України із збереженням балансу між диспозитивністю та імперативністю [4, с. 52]. Водночас, як зауважує Шевчук С.В., надмірна деталізація господарських договорів у попередній редакції нормативних актів часто створювала колізії з загальними положеннями ЦК України, що нині потребує уніфікованого вирішення [2, с. 73].

Виклики також постають у сфері публічно-правового регулювання господарської діяльності. ГК України частково врегульовував питання державного регулювання економіки, включаючи ліцензування, інспекційну діяльність, цінову політику, що за своєю природою є адміністративно-правовими. Після скасування кодексу виникає потреба в оновленні відповідного масиву адміністративного законодавства з метою забезпечення правової визначеності та збалансованості втручання держави в економічні процеси [1, с. 38]. Водночас, слід враховувати положення Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», який може стати основою для побудови системного правового режиму.

Таким чином, після скасування ГК України постають виклики, які стосуються як приватно-правового, так і публічно-правового регулювання господарських правовідносин. Їх успішне вирішення можливе лише за умови гармонізації положень чинного законодавства, ґрунтовного наукового аналізу та скоординованих дій законодавчої і виконавчої влади.

Скасування ГК України створює передумови для докорінної перебудови нормативної бази, що регулює підприємницькі відносини. Одним із ключових напрямів цієї трансформації є інтеграція окремих господарсько-правових положень у ЦК України, з метою формування цілісної системи приватного права за європейським зразком [1, с. 33].

Науковці та практики висловлюють підтримку ідеї доповнення ЦК України спеціальним розділом, присвяченим підприємницькій діяльності, що дозволить уникнути нормативних прогалин після скасування ГК України [2, с. 201]. У цьому розділі доцільно сконцентрувати норми, які визначають правовий статус підприємців, правові режими ведення бізнесу, а також механізми взаємодії суб'єктів господарювання з державою та між собою. Як слушно зазначає Глушко О.М., такий підхід дозволить не лише забезпечити спадковість правового регулювання, але й адаптувати законодавство до потреб сучасної ринкової економіки [3, с. 49].

У межах загальної кодифікації цивільного законодавства передбачається оновлення категорійного апарату, пов'язаного з підприємництвом, зокрема визначення підприємницької діяльності, видів підприємців, форм їх об'єднання та особливостей відповідальності [2, с. 77]. Важливим кроком у цьому напрямі є гармонізація норм ЦК України із європейськими моделями, що враховують новітні концепції цифрового підприємництва, корпоративної соціальної відповідальності та сталого розвитку. Інтеграція також має охоплювати питання банкрутства, реорганізації бізнесу та правового захисту інвесторів.

ГК України містив окремі положення про господарські договори, що часто дублювали або суперечили загальним положенням ЦК України. Скасування цього кодексу відкриває можливість для формування єдиної системи договірного регулювання, яка забезпечуватиме послідовність і логіку в застосуванні норм [8, с. 212]. Удосконалення договірного права у межах ЦК України має спиратись на принципи свободи договору, добросовісності та рівності сторін, з урахуванням особливостей підприємницьких відносин. Водночас необхідно забезпечити належне правове регулювання типових договорів, які активно застосовуються у сфері господарювання, зокрема договорів поставки, підряду, агентування, факторингу тощо [1, с. 125].

Таким чином, перспективи інтеграції господарсько-правових норм у ЦК України мають реалістичне підґрунтя і, за умови належного наукового та нормативного опрацювання, здатні забезпечити сталий розвиток національного приватного права відповідно до європейських стандартів. Це також створює підґрунтя для подальшої уніфікації правового регулювання економічних відносин у межах інтеграційних процесів України з ЄС.

Пропозиції щодо гармонізації цивільного та господарського права. Скасування ГК України актуалізує потребу у розробці цілісного підходу до регулювання підприємницької діяльності на засадах приватноправової доктрини. Основною метою має стати уніфікація правового поля для всіх суб'єктів господарювання, незалежно від організаційно-правової форми, з акцентом на рівність, автономію волі та свободу підприємництва. Як слушно зазначає Кібенко О.Р., гармонізація має ґрунтуватися на адаптації кращих європейських практик до українського правового середовища [1, с. 88]. Такий підхід має враховувати специфіку економічного середовища, але уникати надмірної публічно-правової регламентації підприємницьких відносин, властивої ГК України.

Реформування ЦК України є ключовим інструментом гармонізації приватного права. Пропонується як мінімум внесення змін до Книги першої та Книги п'ятої, пов'язаних із суб'єктами права та договірними зобов'язаннями, з урахуванням особливостей підприємництва [2, с. 90-91]. Зокрема, доцільно конкретизувати правовий статус юридичних осіб-підприємців, включити окремі типи господарських договорів, а також визначити спеціальні правові механізми захисту прав підприємців. Окрім того, удосконалення повинне включати сучасні інструменти цифрової економіки, корпоративного управління та договірного комплаєнсу, що вже реалізовані в європейських правових системах [3, с. 76].

Попри інтеграцію основ господарського права в ЦК України, потреба у спеціальному законодавстві у сфері господарювання залишається. Йдеться, насамперед, про нормативно-правові акти, які регулюють окремі галузі господарської діяльності: публічні закупівлі, концесію, державну підтримку, антимонопольне регулювання, тощо [4, с. 297]. Спеціальне законодавство має бути чітко співвіднесене з нормами ЦК України, а його функція – деталізація та конкретизація базових цивільно-правових принципів у специфічних умовах господарювання. Важливо, аби цей масив актів формувався на основі єдиної концепції економічного правопорядку, позбавленої фрагментарності та дублювання.

У контексті правової гармонізації особливої ваги набуває судова практика, яка виконує функцію формування правозастосовної єдності. Верховний Суд України, зокрема, має відігравати роль інтегратора, тлумачачи норми ЦК України в дусі системного підходу до підприємницьких відносин [2, с. 92]. Судові рішення здатні заповнювати прогалини, зменшувати правову невизначеність, а також впливати на розвиток правотворчої діяльності. Умовою ефективності цього процесу є сталість судової позиції та її відповідність європейським стандартам, з урахуванням практики Європейського суду з прав людини у сфері права власності, свободи договору та правової визначеності.

Таким чином, гармонізація цивільного та господарського права можлива лише за умови одночасного реформування ЦК України, прийняття спеціального законодавства у сфері підприємництва та забезпечення стабільної судової практики, орієнтованої на принципи європейського приватного права.

Висновок. Проведене дослідження дозволило виявити та обґрунтувати основні теоретичні, практичні й методологічні засади гармонізації цивільного та господарського права України в умовах скасування ГК України. У ході аналізу було досягнуто поставленої мети – встановити правові наслідки цього процесу та запропонувати концептуальні підходи до оновлення правового регулювання у сфері підприємництва на засадах єдності приватного права.

У першому розділі дослідження обґрунтовано, що гармонізація права є об'єктивною потребою, яка випливає з процесів євроінтеграції та необхідності уніфікації приватно-правового регулювання. Встановлено, що дуалізм у сфері приватного права, виражений у паралельному існуванні Цивільного та Господарського кодексів, породжує численні колізії, ускладнює правозастосування та суперечить європейській правовій традиції. Досвід держав ЄС, де переважно діє єдина система приватного права, свідчить про ефективність гармонізованого підходу.

У другому розділі висвітлено правові наслідки скасування ГК України. Визначено, що серед основних викликів постає необхідність нормативного врегулювання правового статусу суб'єктів господарювання, корпоративних відносин, договірного права, а також окремих аспектів адміністративно-правового регулювання підприємництва. На основі позицій науковців підтверджено, що повна гармонізація можлива лише за умови вдосконалення ЦК України та прийняття спеціального законодавства.

У третьому розділі сформульовано пропозиції щодо розробки нового підходу до правового регулювання підприємницької діяльності. Зокрема, обґрунтовано необхідність: упровадження спеціального розділу у ЦК України, присвяченого регулюванню підприємницьких відносин; розширення положень ЦК України про підприємницьку діяльність, з урахуванням сучасних потреб бізнесу; прийняття комплексного закону про господарську діяльність як спеціального нормативного акту, що деталізуватиме загальні положення ЦК України; активного використання судової практики для формування стабільної й узгодженої правозастосовної позиції у сфері приватного права.

Таким чином, результати дослідження підтверджують доцільність і своєчасність скасування ГК України за умов належного оновлення ЦК України та впровадження системного підходу до регулювання підприємницьких правовідносин. Запропоновані теоретичні висновки та практичні рекомендації можуть стати основою для подальшої кодифікаційної роботи у сфері приватного права та удосконалення законодавства відповідно до європейських правових стандартів.

Перспективи подальших досліджень полягають у глибшому аналізі конкретних правових механізмів інтеграції господарських норм у ЦК України, з урахуванням потреб цифрової економіки, інституційної реформи судової системи та адаптації українського приватного права до acquis communautaire Європейського Союзу. Особливу увагу слід приділити дослідженню новітніх підходів до договірного регулювання підприємницької діяльності, формуванню ефективної моделі співвідношення публічного та приватного в праві, а також ролі практики Верховного Суду у гармонізації нормативного масиву. Крім того, подальші наукові розвідки мають охопити міждисциплінарні аспекти, включно з господарським процесуальним правом, адміністративним регулюванням бізнесу та правом ЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кібенко О.Р. Господарське право як галузь публічного чи приватного права: пошук нової парадигми: *монографія*. Харків: Право, 2020. 256 с.
2. Шевчук С.В. Господарське право України в контексті європейської інтеграції: *монографія*. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 312 с.
3. Глушко О.М. Концептуальні засади модернізації господарського законодавства України : *монографія*. Харків: Право, 2021. 224 с.
4. Гончаров С.М. Цивілістичні засади правового регулювання господарської діяльності: *монографія*. Харків: Право, 2021. 312 с.
5. Smits J.M. The Need for a European Contract Law: Empirical and Legal Perspectives. Groningen: *Europa Law Publishing*, 2005. 165 p.
6. Гончаров С.О. Господарське право України в умовах євроінтеграції: проблеми адаптації законодавства. *Актуальні проблеми держави і права*. 2021. Вип. 91. С. 78-85.

7. Центр політико-правових реформ. Чому Україні потрібен новий Цивільний кодекс: позиція ЦППР [Електронний ресурс] / Центр політико-правових реформ. 2023. URL: https://pravo.org.ua/chomu-ukrayini-potryben-novyj-tsyvilnyj-kodeks-pozycziya-czppr/
8. Гончаров Ю.І. Проблеми правозастосування в змішаній моделі господарського права в Україні: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2021. 250 с.

УДК 347.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.53

КЛАСИФІКАЦІЯ ДОГОВОРІВ У СФЕРІ РОЗПОРЯДЖАННЯ МАЙНОВИМИ ПРАВАМИ НА ОБ'ЄКТИ СУМІЖНИХ ПРАВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Печерова Н.Г.,
кандидатка юридичних наук, докторантка
Інституту держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0001-9750-1693

Печерова Н.Г. Класифікація договорів у сфері розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав за законодавством України.

Ідея написання даної роботи виникла у зв'язку з відсутністю в діючому законодавстві як то в Цивільному кодексі України, так і в профільному Законі України «Про авторське право і суміжні права» окремої статті, яка б визначала, що є предметом форм розпоряджання майновими правами на об'єкти, в контексті даної роботи, суміжних прав. Чому визначення предмету є важливим і для чого воно потрібне? Визначення предмету будь-якого договору є важливим з точки зору дотримання істотних умов і це те, що відрізняє відповідні форми розпоряджання від інших видів договорів. Що представляє собою предмет договорів у даній сфері? Фактично, предмет договорів у даній сфері представляє собою майнове право, юридична доля останнього, яка може реалізовуватися через дві групи договорів.

Таким чином, автором пропонується наступне визначення предмету договорів у даній сфері «1. Предметом договорів у сфері розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності є майнові права на об'єкти права інтелектуальної власності. У визначених законом випадках, предметом окремих видів договорів можуть виступати особисті немайнові права. Майнові права, що не виникли не можуть бути предметом договорів у сфері розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності».

Щодо системи договорів у сфері розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав, то автор дає її наступне розуміння як таких форм розпоряджання майновими правами, які передбачають або передання (відчуження) майнового права в частині, що передаються (відчужуються) або таких форми розпоряджання, що передбачають надання майнового права в користування щодо визначених способів.

Пропонується, що дана система має складатися з наступних видів договорів: договір про передання (відчуження) майнового права на службові об'єкти суміжних прав, договір про створення за замовленням об'єкту суміжних прав, договір про передання (відчуження) майнового права на об'єкт суміжних прав, ліцензійний договір на використання майнового права на об'єкт суміжних прав, публічна ліцензія на використання майнового права на об'єкт суміжних прав.

Ключові слова: співвідношення права інтелектуальної власності та права власності на річ, майнове право інтелектуальної власності на об'єкти суміжних прав, майнове право як предмет договорів у сфері розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав, договори у сфері розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав, система договорів у сфері розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав, договір комерційної концесії.

Pecherova N.H. Classification of contracts in the field of disposal of property rights to objects of related rights under the legislation of Ukraine.

The idea of writing this work arose due to the absence in the current legislation, both in the Civil Code of Ukraine and in the relevant Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights", of a separate article that would define what is the subject of the forms of disposal of property rights to objects, in the context of this work, related rights. Why is the definition of the subject important and what is it needed

for? The definition of the subject of any contract is important from the point of view of compliance with essential conditions and this is what distinguishes the relevant forms of disposal from other types of contracts. What is the subject of contracts in this field? In fact, the subject of contracts in this field is a property right, the legal fate of the latter, which can be implemented through two groups of contracts.

Thus, the author proposes the following definition of the subject of contracts in this area: "1. The subject of contracts in the field of disposal of property rights of intellectual property is property rights to objects of intellectual property rights. In cases specified by law, the subject of certain types of contracts may be personal non-property rights. Property rights that have not arisen cannot be the subject of contracts in the field of disposal of property rights of intellectual property."

Regarding the system of contracts in the field of property rights management for related rights objects, the author gives the following understanding of it as such forms of property rights management that provide for either the transfer (alienation) of property rights in the part that is transferred (alienated) or such forms of management that provide for the provision of property rights for use in certain ways.

It is proposed that this system should consist of the following types of contracts: a contract for the transfer (alienation) of property rights for service objects of related rights, a contract for the creation of a related rights object to order, a contract for the transfer (alienation) of property rights for an object of related rights, a license contract for the use of property rights for an object of related rights, a public license for the use of property rights for an object of related rights.

Key words: correlation of intellectual property rights and property rights to a thing, intellectual property rights to objects of related rights, property rights as a subject of contracts in the field of disposal of property rights to objects of related rights, contracts in the field of disposal of property rights to objects of related rights, system of contracts in the field of disposal of property rights to objects of related rights, commercial concession contract.

Постановка проблеми. Згідно ч. 1 ст. 638 Цивільного кодексу України (далі – Кодекс) «1. Договір є укладеним, якщо сторони досягли згоди з усіх істотних умов договору. Істотними умовами договору є умови про предмет договору, умови, що визначені законом як істотні або є необхідними для договорів даного виду, а також усі ті умови, щодо яких за заявою хоча б однієї із сторін має бути досягнуто згоди» [1].

Якщо структурно проаналізувати положення Кодексу, то при розгляді багатьох видів договорів містяться окремі статті, що визначають предмети тих чи інших видів договорів. Такими статтями, зокрема є ст. 656 Кодексу (Предмет договору купівлі-продажу), ст. 718 Кодексу (Предмет договору дарування), ст. 760 Кодексу (Предмет договору найму), ст. 788 Кодексу (Предмет договору прокату), ст. 807 Кодексу (Предмет договору лізингу), ст. 980 Кодексу (Предмет договору страхування), ст. 1030 Кодексу (Предмет договору управління майном), ст. 1078 Кодексу (Предмет договору факторингу).

Проте, аналогічна стаття, яка б визначала предмет договорів із розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності відсутня. Звичайно, що можна було б апелювати до того, що в главі 75 Кодексу мова йде не про один, а про перелік договорів у сфері розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав, а тому дати одну статтю, яка б визначала предмет договорів у цій сфері є неможливим, проте погодитися з цим, забігаючи наперед по тексту статті не можна, адже не дарма вказані види договорів, об'єднані законодавцем в одну главу, хоча й деякі з договорів мають свої особливості.

Почнемо безпосередньо з видів договорів.

Згідно ч. 1 ст. 1107 Кодексу «1. Розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності здійснюється на підставі таких правочинів: 1) ліцензія на використання об'єкта права інтелектуальної власності; 2) ліцензійний договір; 3) договір про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності; 4) договір про передання виключних майнових прав інтелектуальної власності; 5) інший правочин щодо розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності» [1].

Згідно ч. 1 ст. 48 Закону України «Про авторське право і суміжні права» (далі – Закон) «1. Розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав може здійснюватися на підставі: 1) трудового договору (контракту) – в частині умов щодо розподілу майнових прав на службовий твір або службове виконання, службову фонограму, службову відеограму; 2) договору про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права або

об'єкта суміжних прав; 3) договору про передання (відчуження) майнових прав на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав; 4) ліцензійного договору на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав; 5) публічної ліцензії на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав; 6) іншого правочину щодо розпоряджання майновими правами на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав. Умови правочинів щодо розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав стосовно передання (відчуження) або надання дозволу на використання (ліцензії) щодо майнового права на справедливу винагороду, передбаченого відповідно частиною третьою статті 12, частиною третьою статті 38, частиною третьою статті 39, частиною третьою статті 40 цього Закону, є нікчемними» [2].

Аналізуючи перелік форм розпоряджання за Кодексом та профільним Законом, можна зробити висновок, що перелік форм розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав, що передбачений за профільним Законом є ширшим за рахунок таких форм розпоряджання як трудовий договір (контракт) – в частині розподілу майнових прав між працівником та роботодавцем, а також публічної ліцензії. Відповідно при проведенні класифікації форм розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав автором до уваги будуть братися і останні.

Для чого ж потрібно провести, на наш погляд, класифікацію договорів у сфері розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав і який критерій лежить в основі проведення останньої?

Почнемо з критерію.

На наш погляд, критерієм розподілу форм розпоряджання майновими правами фактично на дві групи (про які нами буде зазначено нижче) є рух майнового права, юридична доля останнього. Тобто, або це належність майнового права його правоволодільцю та надання майнового права в користування або ж остаточний і безповоротний перехід майнового права (відчуження такого майнового права) до нового правоволодільця.

Зауважимо при цьому, що не слід ототожнювати майнове право та сам об'єкт суміжних прав.

Так, згідно ч. 1, 2, 3 ст. 419 Кодексу «1. Право інтелектуальної власності та право власності на річ не залежать одне від одного. 2. Перехід права на об'єкт права інтелектуальної власності не означає переходу права власності на річ. 3. Перехід права власності на річ не означає переходу права на об'єкт права інтелектуальної власності» [1].

Згідно ч. 2 ст. 36 Закону «2. Суміжні права і право власності на матеріальний, електронний (цифровий) об'єкт суміжних прав, не залежать одне від одного. Відчуження матеріального, електронного (цифрового) об'єкта, в якому втілено об'єкт суміжних прав, не означає відчуження майнових прав на об'єкт суміжних прав і навпаки» [2].

Хоча, при цьому з аналізу положень профільного Закону, а також Кодексу таке ототожнення у певній мірі властиве окремим положенням щодо таких форм розпоряджання як договір про передання (відчуження) майнових прав на об'єкт, в тому числі суміжних прав, а також договір про створення за замовленням і використання об'єкта, в тому числі і суміжних прав.

Так, згідно абзацу другого ч. 1 ст. 49 Закону «Предметом договору про передання (відчуження) майнових прав на об'єкти авторського права і об'єкти суміжних прав не можуть бути об'єкти і майнові права, яких не існувало на момент укладення договору» [2]. При цьому сам об'єкт суміжних прав не є предметом даної форми розпоряджання. Предметом даного договору є майнове право. На наш погляд, дану норму потрібно розуміти так, що без створення об'єкту суміжного права, відповідно не виникає і майнове право на нього. Але, все ж таки для уникнення різночитань вище зазначеної норми вважається за доцільне в майбутньому виключити «об'єкти» із редакції даної статті.

Аналогічне положення закріплене і в абзаці другому ч. 1 ст. 1113 Кодексу «Предметом договору про передання майнових прав не можуть бути об'єкти і майнові права, яких не існувало на момент укладання договору» [1].

Так, дійсно згідно положень абзацу другого ч. 2 ст. 48 Закону «У договорі щодо розпоряджання майновими правами на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав визначаються: 1) відомості, що дозволяють ідентифікувати відповідний об'єкт (назва та/або інші характерні ознаки); 2) обсяг майнових прав на відповідний об'єкт, що передаються (надаються) за договором; 3) розмір чи спосіб визначення плати (винагороди) або зазначення про безвідплатний характер договору» [2].

Проте, зазначення відповідних «відомостей, що дозволяють ідентифікувати відповідний об'єкт (назва та/або інші характерні ознаки)» [2] не підміняє, не заміняє та аж ніяк не є чимось тотожним до майнового права. До того ж, у вказаній вище нормі не йде мова про об'єкт, в тому числі і суміжних прав як про предмет відповідних форм розпоряджання.

Що ж до договору про створення за замовленням і використання об'єкта, в тому числі і суміжних прав, то у зв'язку із зазначенням згідно ч. 2 ст. 15 Закону «2. Майнові права на твір, створений за замовленням, переходять до замовника з моменту створення твору у повному складі, якщо інше не передбачено договором замовлення. Майнові права інтелектуальної власності на твір образотворчого мистецтва, створений за замовленням (крім твору, спеціально створеного як елемент комп'ютерної програми), належать його автору, якщо інше не встановлено договором або законом» [2] вбачаємо суперечність в середині самого цього положення, оскільки виходить, що за загальним правилом майнові права переходять до замовника як то об'єкта авторського права, так і об'єкта суміжних прав, винятком при цьому є відсутність такого переходу у випадку, коли йде мова про твір образотворчого мистецтва.

Тобто, за загальним правилом у випадку створення за замовленням твору образотворчого мистецтва предметом буде виступати сам об'єкт образотворчого мистецтва, а не майнові права на нього.

Тобто, виходить по суті алогічна ситуація, коли замовник, отримавши за замовленням твір образотворчого мистецтва, має отримати дозвіл на користування майновими правами на такий об'єкт. В такому разі постає питання чи не буде власник твору образотворчого мистецтва обмежений у своїх правах, маючи необхідність в отримання дозволу у правоволодільця майнових прав.

На наш погляд, вище зазначена ситуація в частині необхідності отримання дозволу на користування майновими правами на твір образотворчого мистецтва не відповідає правовій природі даного виду договору.

Вважаємо, що даний договір має свою відмінну особливу природу від інших форм розпоряджання, оскільки майнові права на об'єкти, в тому числі суміжних прав нерозривно пов'язані із самими об'єктами.

Пропонуємо розглянути даний взаємозв'язок на наступному прикладі.

Уявімо, що створюється на замовлення такий об'єкт суміжних прав як програма організація мовлення. Втіленням даного об'єкту є фактично сигнал, що буде передаватися. Тобто замовник має згідно правової логіки даного виду договору отримати і майнові права на програму організації мовлення, і те, що власне передує сигналу, наприклад, це може бути певний сформований запис програми організації мовлення на певному носії.

При цьому зауважимо, що згідно п. 4 ч. 1 ст. 36 Закону «1. Суміжні права виникають внаслідок факту: 4) першої трансляції організації мовлення» [2], а також те, що згідно ч. 7 ст. 36 Закону «7. Майнові права на виконання, здійснене виконавцем за замовленням, а також майнові права на фонограму або відеограму, вироблену за замовленням, виникають і здійснюються на умовах і в порядку, передбачених статтею 15 цього Закону» програма організації мовлення згідно даного положення залишилася не включеною поряд з іншими об'єктами суміжних прав.

Основою даної позиції є позиція законодавця висловлена в п. 4 ч. 2 ст. 35 Закону «4) організація мовлення (первинний суб'єкт суміжних прав на програму організації мовлення), правонаступники організації мовлення та інші фізичні або юридичні особи, які набули майнові права на програму організації мовлення на підставі договору або закону» [2]. При цьому, на думку автора, все ж таки має відбуватися перехід майнових прав від осіб, що створювали програму організації мовлення за замовленням до самої організації мовлення із зазначенням імен останніх про що ще буде зазначатися далі у статті.

Окрім цього, мають бути дотримані та захищені права особи (осіб), які працювали над створенням програми організації мовлення. У зв'язку з моментом виникнення майнового права на такий об'єкт з першої трансляції, виходить прогалина в діючому законодавстві як щодо назви та захисту підготовленого об'єкту для трансляції організацією мовлення. На нашу думку, така прогалина має бути заповнена ще й тому, що наприклад, може статися ситуація, що підготовлений для трансляції продукт може бути не відчужений або буде відчужуватися іншій організації мовлення.

Тому вважаємо перспективним у майбутньому появу в діючому законодавстві нашої держави відповідного нового об'єкту суміжних прав. Пропонуємо ввести даний новий об'єкт суміжних прав під назвою «програма, створена на замовлення організації мовлення».

Вважаємо, що запропоновані зміни будуть відповідати і положенням Конституції України, а саме ст. 54 «Громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності. Кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом. Держава сприяє розвиткові науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством. Культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами» [3].

До того ж, згідно ч. 3 ст. 418 Кодексу «3. Право інтелектуальної власності є непорушним. Ніхто не може бути позбавлений права інтелектуальної власності чи обмежений у його здійсненні, крім випадків, передбачених законом» [1].

Тому перехід майнових прав автоматично до замовника, на думку автора, відбуватися не може. Оскільки, є первинні суб'єкти суміжних прав, які відповідно створювали той чи інший об'єкт суміжних прав за замовленням.

Слід також зауважити про наявну, на наш погляд, суперечність між назвою статті 15 Закону, а саме «Авторське право на твір, створений за замовленням» [2] та назвою форми розпоряджання «договір про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав» [2]. Вважаємо, з огляду на зазначене вище, що даний договір за своєю правовою природою не може передбачати надання в використання, за загальним правилом, майнових прав, а тому слово «використання» слід виключити з назви даної форми розпоряджання. Забігаючи, наперед зазначимо, що даний договір відноситься автором до групи договорів, що передбачають повне та безповоротне передання (відчуження) майнових прав.

Щодо відображення даного виду договору у Кодексі, то згідно ч. 1, 2 ст. 430 Кодексу «1. Особисті немайнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений за замовленням, належать творцеві цього об'єкта. У випадках, передбачених законом, окремі особисті немайнові права інтелектуальної власності на такий об'єкт можуть належати замовникові. 2. Майнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений за замовленням, належать творцеві цього об'єкта та замовникові спільно, якщо інше не встановлено договором або законом» [1].

Таким чином, саме майнове право є предметом всіх форм розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав. Особливості, про які нами було зазначено вище, присутні лише по відношенню до такої форми розпоряджання майновими правами як договір про створення за замовленням і використання об'єкту, в тому числі і суміжних прав.

Отже, майнове право є ядром форм розпоряджання майновими правами, в тому числі і суміжних прав. Що ж воно собою являє?

Згідно ч. 1, 2, 3 ст. 424 Кодексу «1. Майновими правами інтелектуальної власності є: 1) право на використання об'єкта права інтелектуальної власності; 2) виключне право дозволяти використання об'єкта права інтелектуальної власності; 3) виключне право перешкоджати неправомірному використанню об'єкта права інтелектуальної власності, в тому числі забороняти таке використання; 4) інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом. 2. Законом можуть бути встановлені винятки та обмеження в майнових правах інтелектуальної власності за умови, що такі обмеження та винятки не створюють істотних перешкод для нормальної реалізації майнових прав інтелектуальної власності та здійснення законних інтересів суб'єктів цих прав. 3. Майнові права інтелектуальної власності можуть відповідно до закону бути вкладом до статутного капіталу юридичної особи, предметом договору застави та інших зобов'язань, а також використовуватися в інших цивільних відносинах» [1].

Згідно ч. 1, 2 ст. 452 Кодексу «1. Майновими правами інтелектуальної власності на об'єкт суміжних прав є: 1) право на використання об'єкта суміжних прав; 2) виключне право дозволяти використання об'єкта суміжних прав; 3) виключне право перешкоджати неправомірному використанню об'єкта суміжних прав, у тому числі забороняти таке використання; 4) інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом. 2. Майнові права інтелектуальної власності на об'єкт суміжних прав належать відповідно виконавцеві, виробнику фонограми, виробнику відеограми чи організації мовлення, якщо інше не встановлено договором чи законом» [1].

Таким чином, виходячи із вище зазначеного майнове право інтелектуальної власності, а зокрема майнове право інтелектуальної власності на об'єкт суміжних прав складається з чотирьох вище вказаних складових.

Якщо ж говорити про майнове право на об'єкти суміжних прав, то його особливістю є те, що воно може бути розщеплене. Під розщепленням, ми маємо на увазі те, що як надання в користування, так само і передання може відбуватися по відношенню до окремих способів використання. Тобто, наприклад при передачі (відчуженні) майнового права може мати місце передача (відчуження) майнового права по відношенню до конкретно визначених способів використання. Таким чином, правовласник може залишити за собою майнове право по відношенню до способів використання об'єкта суміжних прав, які він не передає (не відчужує).

Зазначимо, що надання в користування, так само як і передача (відчуження) майнового права має територіальну визначеність. Що це означає? Це означає, наприклад, що майнове право згідно ч. 2 ст. 38 Закону «2. Майнові права на виконання, зазначені в частині першій цієї статті можуть бути передані (відчужені) іншій особі на підставі закону чи правочину повністю (на всі способи використання виконання на території всіх держав світу) або частково (на окремі способи використання виконання на території всіх держав світу або на окремі способи використання виконання на території окремих держав світу, або на всі способи використання виконання на території окремих держав світу). Особа, яка набула майнові права на виконання у повному складі або частково, є суб'єктом суміжних прав у межах набутих прав. Суб'єкт права на виконання має право надати дозвіл та розпорядитися майновими правами на виконання в інший спосіб, що не суперечить закону» [2].

Аналогічні норми, але передбачені по відношенню до інших об'єктів суміжних прав передбачені ч. 2 ст. 39 Закону, ч. 2 ст. 40 Закону, ч. 2 ст. 41 Закону.

Про те, що майнові права на об'єкти суміжних прав можуть надаватися в користування частково, свідчать положення, зокрема ч. 1 ст. 50 Закону «1. За ліцензійним договором одна сторона (ліцензіар) надає другій стороні (ліцензіату) дозвіл на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав визначеним способом (способами) протягом певного строку на певній території, а ліцензіат зобов'язується вносити плату за використання об'єкта, якщо інше не встановлено договором. Ліцензіаром може бути суб'єкт майнових авторських або суміжних прав, а у випадках, передбачених договором або законом, - інша уповноважена особа. Ліцензіат не має права використовувати об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав способами, прямо не передбаченими ліцензійним договором» [2].

При цьому зауважимо, що перелік способів використання по відношенню до кожного з об'єктів є досить широким. Так, наприклад згідно ч. 1 ст. 38 Закону «1. Суб'єкт суміжних прав на виконання має право використовувати виконання будь-яким способом (способами) та виключне право дозволяти або забороняти використання, виконання іншими особами. Способами використання виконання є, зокрема: 1) публічне сповіщення незафіксованого виконання (прямий ефір); 2) фіксування у фонограмі чи відеограмі; 3) відтворення запису виконання; 4) включення зафіксованого виконання до складу іншого об'єкта авторського права або суміжних прав; 5) розповсюдження примірників запису виконання, зафіксованого у фонограмі чи відеограмі; 6) здавання в найм чи в позичку примірників запису виконання, зафіксованого у фонограмі, відеограмі, аудіовізуальному творі; 7) інтерактивне надання доступу до зафіксованого виконання; 8) імпорт оригіналу чи примірників запису виконання. Цей перелік не є вичерпним» [2].

Отже, особливістю розуміння майнового права на об'єкти суміжних прав є те, що воно може бути розщепленим як ми можемо бачити із положень, зокрема профільного Закону. Слід зауважити, що при здійсненні передачі (відчуженні) майнового права разом із ним передаються правомочності, що передбачені ч. 1 ст. 452 Кодексу, що ж до передання майнового права в користування, то дані правомочності, окрім правомочності, визначеної п. 1 ч. 1 ст. 452 Кодексу «1) право на використання об'єкта суміжних прав;» [1], залишаються за правоволодільцем. Щодо правомочності, визначеної ч. 3 ст. 452 Кодексу, а саме «3) виключне право перешкоджати неправомірному використанню об'єкта суміжних прав, у тому числі забороняти таке використання;» [1], вважаємо, вся повнота даної правомочності належить лише правоволодільцю. Користувач майнового права на той чи інший об'єкт суміжних прав звісно може теж вимагати дотримання даної правомочності, але в контексті дотримання умов ліцензійного договору, в частині лише захисту своїх прав в залежності від виду отриманої ліцензії.

Таким чином, договори у сфері розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав пропонується розподілити на дві групи. Першу групу становлять договори, які передбачають передачу (відчуження) майнових прав. До такої групи віднесемо наступні форми розпоряджання згідно ч. 1 ст. 48 Закону: «1) трудового договору (контракту) – в частині умов щодо розподілу майнових прав на службовий твір або службове виконання, службову фонограму, службову відеограму; 2) договору про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав; 3) договору про передання (відчуження) майнових прав на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав;» [2]. До другої ж групи, згідно цієї ж норми, слід віднести форми розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав, що передбачають надання того чи іншого об'єкту в користування, зокрема «4) ліцензійного договору на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав; 5) публічної ліцензії на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав;» [2]. Що ж до іншого правочину згідно п. 6 ч. 1 ст. 48 Закону «6) іншого правочину щодо розпоряджання майновими правами на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав» [2], то дану форму розпоряджання може бути віднесено, на наш погляд, як до першої, так і до другої групи договорів, оскільки застосування інших цивілістично-правових конструкцій не є чимось виключеним, з точки зору застосування до даних форм договорів, навіть, незважаючи на їхню особливість, в тому, що вони стосуються об'єктів права інтелектуальної власності загалом.

Щодо такої форми розпоряджання майновими правами, як трудовий договір (контракт) вважаємо, що вона має бути змінена на договір про передання (відчуження) майнових прав на службові об'єкти суміжних прав, оскільки розподіл майнових прав не може бути передбачений до створення власне самого об'єкту суміжних прав, а також, беручи до уваги правову природу правовідносин у сфері права інтелектуальної власності, яка є іншою за ту правову природу правовідносин, що регулюється трудовим договором (контрактом).

Таким чином, проведення класифікації договорів у сфері розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав є необхідним для розуміння предмету договорів у сфері розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав та дозволяє відмежовувати дані форми розпоряджання від інших цивілістичних конструкцій, які також можуть бути застосовані по відношенню до врегулювання відносин у сфері інтелектуальної власності. Проте, при цьому слід брати до уваги, що згідно ч. 2 ст. 418 Кодексу «2. Право інтелектуальної власності становлять особисті немайнові права інтелектуальної власності та (або) майнові права інтелектуальної власності, зміст яких щодо певних об'єктів права інтелектуальної власності визначається цим Кодексом та іншим законом» [1].

Перш ніж перейти до розгляду кожної з запропонованої нами групи договорів, пропонуємо внести до положень Кодексу статтю, яка б мала назву «Предмет договорів у сфері розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності».

Аналогічну статтю вважаємо за доцільне з метою узгодження профільного Закону із Кодексом ввести і до профільного Закону. Зміст даної статті пропонуємо відобразити наступним чином «1. Предметом договорів у сфері розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності є майнові права на об'єкти права інтелектуальної власності. У визначених законом випадках, предметом окремих видів договорів можуть виступати особисті немайнові права. Майнові права, що не виникли не можуть бути предметом договорів у сфері розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності».

Щодо того, що предметом договорів у сфері розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності можуть бути ще й особисті немайнові права пояснимо, що під даним випадком ми маємо на увазі ситуацію, коли створюється такий об'єкт суміжних прав як програма організації мовлення.

Згідно положень профільного Закону п. 4 ч. 2 ст. 35, яке нами вже зазначалося раніше «4) організація мовлення (первинний суб'єкт суміжних прав на програму організації мовлення), правонаступники організації мовлення та інші фізичні або юридичні особи, які набули майнові права на програму організації мовлення на підставі договору або закону» [2], але при цьому постає питання щодо відсутності навіть згадування імен осіб, які працювали над створенням даного об'єкту чи створили даний об'єкт за замовленням, що на нашу думку, є не до кінця справедливим, оскільки, нажаль, згідно положень профільного Закону п. 4 ч. 1 ст. 35 «4) суміжні права організації мовлення – право на найменування організації мовлення і майнові права на програму органі-

зації мовлення» [2], ч. 3 ст. 37 «3. Організація мовлення має право зазначати своє найменування у зв'язку з використанням програми організації мовлення» [2].

Тобто, фактично особисте немайнове право, у даному випадку право на зазначення найменування виникає лише у організації мовлення. Звісно, що без технічних можливостей останньої передача сигналу, а відповідно і перша трансляція є неможливою, але при цьому втрачається цілий фрагмент переходу особистого немайнового права, який на нашу думку все ж таки є, але чомусь не описаний у діючому профільному Законі, створюючи при цьому суттєву прогалину, яка все ж таки потребує заповнення, в тому числі завдяки введенню в майбутньому і запропонованої статті та в майбутньому її узгодження з іншими положеннями як профільного Закону, так і Кодексу.

Таким чином, підкреслимо ще раз, що на нашу думку, відбувається все ж таки певне розщеплення особистого немайнового права, в контексті даного об'єкту, а не повний його перехід.

Більш детальний розгляд кожної з запропонованої групи договорів буде відображено далі у викладі основного матеріалу.

Метою даної роботи є проведення дослідження із проведення класифікації договорів у сфері розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав, у зв'язку з відсутністю окремої статті як то в розділі 75 Кодексу, так і в профільному Законі, яка б чітко визначала предмет договорів у даній сфері. Проведення класифікації безпосередньо пов'язано із визначенням предмету. Визначення ж предмету є суттєвим і необхідним для обґрунтування того, чому, в тому числі дані договори винесені законодавцем в окрему групу і відображені в окремому розділі. Тобто, кінцевою метою даної роботи є розроблення системи договорів у сфері розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав і як з точки зору визначення, і як з точки зору її складових, під якими розуміються ті чи інші форми розпоряджання.

Звичайно, що можна було б дати просту відповідь, що ці договори, пов'язані з об'єктами права інтелектуальної власності, але, на наш погляд, дана відповідь потребує суттєвого наукового опрацювання, яке ми спробуємо запропонувати.

Стан опрацювання проблематики. Дотичними до поставленої у статті теми питаннями займалися такі відомі вчені, як А.С. Штефан, С.І. Шимон, І.Є. Якубівський та інші.

Проте питання класифікації договорів у сфері розпоряджання майновими правами саме на об'єкти суміжних прав з точки зору спільного предмета даних видів договорів та його визначення, що дозволяє провести відповідну класифікацію, а також формулювання відповідної системи договорів як з точки зору визначення, так і її складових не проводилися, а тому запропоноване дослідження претендує на першість у цьому аспекті.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо окремо кожний договір кожної групи з призми руху майнового права, визначення юридичної долі останнього, а також дослідження на рахунок визначення предмету того чи іншого договору. Почнемо з договорів першої групи згідно запропонованої автором класифікації, договорів, які передбачають передання (відчуження) майнового права.

Трудовий договір (контракт) в частині умов розподілу майнових прав на службові об'єкти, в тому числі суміжних прав.

Як нами вже було зазначено вище, дана форма розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав визначена серед переліку форм розпоряджання, які приводить профільний Закон в ч. 1 ст. 48, згідно п. 1 даної норми дана форма розпоряджання звучить наступним чином «1) трудового договору (контракту) в частині умов щодо розподілу майнових прав на службовий твір або службове виконання, службову фонограму, службову відеограму;» [2].

При цьому, зауважимо ще раз, що в вище зазначеному положенні відсутнє згадування про такий об'єкт суміжних прав як програма організації мовлення, що на наш погляд, є прогалиною в діючому профільному Законі.

Зауважимо, що розділ 4 профільного Закону, де дається виклад формам розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав не містить окремої статті, яка була б присвячена даній формі розпоряджання, але при цьому як вже згадувалося вище є у переліку форм розпоряджання, що наводиться у ст. 48 профільного Закону.

Дана форма розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав відсутня у главі 75 Кодексу, хоча при цьому згідно ч. 1, 2, 3 ст. 429 Кодексу «1. Особисті немайнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудового договору, належать працівникові, який створив цей об'єкт. У випадках, передбачених законом, особисті немайнові права інтелектуальної власності на такий об'єкт можуть належати юридичній або фізичній особі, де або у

якої працює працівник. 2. Майнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудового договору (контракту), належать працівникові, який створив цей об'єкт, та юридичній або фізичній особі, де або у якої він працює, спільно, якщо інше не встановлено цим Кодексом або договором. 3. Особливості здійснення майнових прав інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудового договору, можуть бути встановлені законом» [1].

Згідно ч. 1, 2 ст. 14 Закону «1. Особисті немайнові авторські права на службовий твір належать працівникові, творчою працею якого створено такий твір. 2. Майнові права на службовий твір переходять до роботодавця з моменту створення службового твору у повному складі, якщо інше не передбачено цим Законом, трудовим договором (контрактом) або іншим договором щодо майнових прав на службовий твір, укладеним між працівником (автором) і роботодавцем. Якщо майнові права на твір переходять до роботодавця, працівник, який є автором службового твору, має право на винагороду. Якщо посадові обов'язки працівника прямо передбачають створення службових творів відповідних видів, авторська винагорода за створення і використання таких творів, а також за перехід прав на них може бути включена до заробітної плати працівника відповідно до договору між працівником і роботодавцем» [2].

Виходячи з вище зазначеного визначення, предметом трудового договору (контракту) в частині розподілу майнового права на службові об'єкти суміжних прав є майнове право, за загальним правилом, а у визначених законом випадках, згідно положень Кодексу і особисте немайнове права. Щодо руху майнового права виходить наступна ситуація – за положеннями Кодексу дане майнове ніби розщеплюється і фактично роботодавець не будучи у співавторстві із працівником – творцем (працівниками – творцями) його також отримує, але при цьому дане майнове право лишається і за останніми. У випадку ж профільного Закону, дане майнове право, за загальним правилом, переходить до роботодавця.

Щодо ж до предмету, то оскільки рух даного майнового права розглядається в контексті трудового договору (контракту), то і предмет останнього договору інший, а у зв'язку з цим вважаємо доцільним, щоб дані правовідносини врегульовувалися через інший договір, зокрема, пропонуємо ввести таку форму розпоряджання як договір про передання (відчуження) майнового права на службові об'єкти, в тому числі і суміжних прав.

Договір про створення за замовленням і використання об'єкта, в тому числі суміжних прав.

Дана форма розпоряджання майновими правами звучить наступним чином згідно п. 3 ч. 1 ст. 1107 Кодексу «3) договір про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності;» [1], згідно ж п. 2 ч. 1 ст. 48 Закону «2) договору про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав;» [2].

Згідно ч. 1, 2, 3, 4 ст. 1112 Кодексу «1. За договором про створення за замовлення і використання об'єкта права інтелектуальної власності одна сторона (творець – письменник, художник тощо) зобов'язується створити об'єкт права інтелектуальної власності відповідно до вимог другої сторони (замовника) та в установлений строк. 2. Договір про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності повинен визначати способи та умови використання цього об'єкта замовником. 3. Оригінал твору образотворчого мистецтва, створеного за замовленням, переходить у власність замовника. При цьому майнові права інтелектуальної власності на такий твір залишаються за його автором, якщо інше не встановлено договором або законом. 4. Умови договору про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності, що обмежують право творця цього об'єкта на створення інших об'єктів, є нікчемними» [1].

Згідно ч. 1, 2, 3 ст. 15 Закону «1. Особисті немайнові авторські права на твір, створений за замовленням, належать автору. 2. Майнові права на твір, створений за замовленням, переходять до замовника з моменту створення твору у повному складі, якщо інше не передбачено договором замовлення. Майнові права на твір образотворчого мистецтва, створений за замовленням (крім твору, спеціально створеного як елемент комп'ютерної програми), належать його автору, якщо інше не встановлено договором або законом. 3. Якщо майнові права на твір переходять до замовника, автор має право на винагороду» [2].

Зауважимо при цьому, що згідно положенням розділу 4 профільного Закону окрема стаття присвячена даній формі розпоряджання відсутня.

Що ж до предмету даного договору, виходить ситуація, що згідно положень Кодексу предметом виступає об'єкт права інтелектуальної власності, що створюється, а також майнові права в частині того обсягу, що надається в користування.

А якщо виходити з положень профільного Закону предметом виступають майнові права на створений об'єкт, в тому числі суміжних прав.

На наш погляд, в майбутньому необхідне узгодження як положень Кодексу, так і положень профільного Закону з даного виду договору. Що ж до нашої позиції, а ми її вже висловлювали по тексту роботи на прикладі створення такого об'єкту суміжних прав як програма організації мовлення, вважаємо, що особливістю предмету даного виду договору є те, що його предметом є і об'єкт, в контексті роботи, суміжних прав, і майнові права на нього, за загальним правилом. При цьому, момент переходу таких майнових прав не може здійснюватися автоматично. Також, вважаємо, що майнові права, за загальним правилом, виходячи з правової логіки даного договору мають передаватися (відчужуватися) до замовника, а не надаватися в користування. Для надання майнових прав в користування існують інші договірні конструкції, що будуть розглянуті нижче.

Договір про передання (відчуження) майнових прав, в тому числі на об'єкт суміжних прав.

Згідно п. 4 ч. 1 ст. 1107 Кодексу даний договір звучить наступним чином «4) договір про передання виключних майнових прав інтелектуальної власності;» [1]. Згідно п. 3 ч. 1 ст. 48 Закону «3) договору про передання (відчуження) майнових прав на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав;» [2].

Згідно ч. 1 ст. 1113 Кодексу «1. За договором про передання майнових прав інтелектуальної власності одна сторона (особа, що є суб'єктом майнових прав на об'єкт права інтелектуальної власності) передає другій стороні частково або у повному складі ці права відповідно до закону та на визначених договором умовах. Предметом договору про передання майнових прав не можуть бути об'єкти і майнові права, яких не існувало на момент укладання договору» [1].

Згідно ч. 1 ст. 49 Закону «1. Суб'єкт авторського або суміжних прав може передати (відчужити) свої майнові права на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав, передбачені відповідно частиною першою статті 12, частиною першою статті 38, частиною першою статті 39, частиною першою статті 40 цього Закону будь-якій іншій особі у повному складі на території всіх держав світу або частково на окремі способи використання на території окремих держав світу, або на всі способи використання на території окремих держав світу. У разі передання (відчуження) майнових прав на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав частково майнові права в обсязі, не передбаченому у договорі, є такими, що не передані (не відчужені). Предметом договору про передання (відчуження) майнових прав на об'єкти авторського права і об'єкти суміжних прав не можуть бути об'єкти і майнові права, яких не існувало на момент укладення договору» [2].

Як можна бачити із вище зазначених положень предметом даної форми розпоряджання як за Кодексом, так і Законом є майнові права. Зауважимо, що при визначенні предмета даного виду договору законодавець чомусь пішов не через формулювання того, що є предметом, а через те, що не є предметом. В майбутньому вважається за доцільне все ж таки доповнити вище зазначене формулювання на рахунок того, що є предметом даної форми розпоряджання.

Переходимо до другої групи договорів, які передбачають надання майнового права в користування.

Ліцензійний договір на використання, в тому числі об'єкта суміжних прав.

Перед розглядом даного виду договору зауважимо, що, на думку автора, така форма розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав як ліцензія є частиною ліцензійного договору, а не окремим одностороннім правочином. Тому, ліцензія як окрема форма розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав в роботі розглядатися не буде.

Згідно ч. 1, 2, 3, 4 ст. 202 Кодексу «1. Правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. 2. Правочини можуть бути односторонніми та дво- чи багатосторонніми (договори). 3. Одностороннім правочином є дія однієї сторони, яка може бути представлена однією або кількома особами. Односторонній правочин може створювати обов'язки лише для особи, яка його вчинила. Односторонній правочин може створювати обов'язки для інших осіб лише у випадках, встановлених законом або за домовленістю з цими особами. 4. Дво- чи багатостороннім правочином є погоджена дія двох або більше сторін» [1].

Корінням того, що в юридичній літературі зустрічаються точки зору, що ліцензія є одностороннім правочином є, на думку автора, не вірне розуміння природи правовідносин, що складаються, дані правовідносини є приватно-правовими за свою природою, вони не є публічними, а відповідно йде не вірне розуміння ч. 3 ст. 202 Кодексу в частині «Односторонній правочин може

створювати обов'язки лише для особи, яка його вчинила. Односторонній правочин може створювати обов'язки для інших осіб лише у випадках, встановлених законом, або за домовленістю з цими особами» [1].

Даний правочин є погодженою дією двох сторін, оскільки права і обов'язки за даним видом договору виникають у двох сторін.

Так, згідно ч. 2, 3 ст. 626 Кодексу «2. Договір є одностороннім, якщо одна сторона бере на себе обов'язок перед другою стороною вчинити певні дії або утриматися від них, а друга сторона наділяється лише правом вимоги, без виникнення зустрічного обов'язку щодо першої сторони. 3. Договір є двостороннім, якщо правами та обов'язками наділені обидві сторони договору» [1].

Про те, що мова йде про погоджену дію двох сторін свідчить і нижче викладене положення.

Згідно ч. 3 ст. 1109 Кодексу «3. У ліцензійному договорі визначаються вид ліцензії, сфера використання об'єкта права інтелектуальної власності (конкретні права, що надаються за договором, способи використання зазначеного об'єкта, територія та строк на які надаються права, тощо), розмір, порядок і строки виплати плати за використання об'єкта права інтелектуальної власності, а також інші умови, які сторони вважають за доцільне включити у договір» [1].

Повертаючись безпосередньо до вище зазначеної форми розпоряджання зазначимо, що дана форма розпоряджання визначена згідно п. 2 ч. 1 ст. 1107 Кодексу як «ліцензійний договір;» [1], згідно п. 4 ч. 1 ст. 48 Закону «4) ліцензійного договору на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав;» [2].

Згідно ч. 1, 5, 6 ст. 1109 Кодексу «1. За ліцензійним договором одна сторона (ліцензіар) надає другій стороні (ліцензіату) дозвіл на використання об'єкта права інтелектуальної власності визначеним способом (способами) протягом певного строку на певній території, а ліцензіат зобов'язується вносити плату за використання об'єкта, якщо інше не встановлено договором. 5. Предметом ліцензійного договору не можуть бути права на використання об'єкта права інтелектуальної власності, які на момент укладення договору не були чинними. 6. Права на використання об'єкта права інтелектуальної власності та способи його використання, які не визначені у ліцензійному договорі, вважаються такими, що не надані ліцензіату» [1].

Згідно ч. 1 ст. 50 Закону «1. За ліцензійним договором одна сторона (ліцензіар) надає другій стороні (ліцензіату) дозвіл на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав визначеним способом (способами) протягом певного строку на певній території, а ліцензіат зобов'язується вносити плату за використання об'єкта, якщо інше не встановлено договором. Ліцензіаром може бути суб'єкт майнових авторських або суміжних прав, а у випадках, передбачених договором або законом, - інша уповноважена особа. Ліцензіат не має права використовувати об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав способами, прямо не передбаченими ліцензійним договором» [2].

Таким чином, предметом ліцензійного договору є фактично майнове право на використання об'єкту, в контексті даної роботи, об'єкту суміжних прав визначеним способом (способами). Предметом ліцензійного не є сам об'єкт суміжних прав, ним є майнове право на використання об'єкту суміжних прав визначеним способом (способами).

Публічна ліцензія на використання об'єкту суміжних прав.

Дана форма розпоряджання згідно п. 5 ч. 1 ст. 48 профільного Закону визначена як «5) публічної ліцензії на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав;» [2].

Згідно положень глави 75 Кодексу як вже раніше було зазначено дана форма розпоряджання не розглядається.

Згідно ч. 1 ст. 51 профільного Закону «1. Суб'єкт авторського права або суб'єкт суміжних прав може надати дозвіл на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав будь-якою особою на визначених ним умовах (публічна ліцензія). Публічна ліцензія видається шляхом оприлюднення її умов разом з наданням можливості дистанційного ознайомлення з відповідним об'єктом авторського права або об'єктом суміжних прав необмеженому колу осіб з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем» [2].

Таким чином, предметом такої форми розпоряджання як публічна ліцензія, в тому числі і на об'єкт суміжних прав є як і для попередньої форми розпоряджання майнове право на використання об'єкту суміжних прав, визначеним способом (способами).

Отже, розглянувши вище зазначені форми розпоряджання майновими правами відповідно до запропонованої класифікації варто підсумувати щодо доцільності запровадження замість трудо-

вого договору (контракту) в частині розподілу майнових прав, в тому числі і на об'єкти суміжних прав нової форми розпоряджання, а саме договору про передання (відчуження) майнового права на службові об'єкти, в тому числі і суміжних прав, щоб дозволило чітко прописати предмет даного договору. Необхідним є узгодження положень Кодексу та профільного Закону щодо договору про створення за замовленням і використання об'єкту, в тому числі суміжних прав в частині того, що особливістю даної форми розпоряджання є те, що предметом даного договору виступає і об'єкт суміжних прав, і майнові права на нього (також нагадаємо, що вище по тексу роботи, а також у висновках нами наводиться аргументація щодо виключення слова «використання» із назви даної форми розпоряджання). Щодо такої форми розпоряджання майновими правами як договір про передання (відчуження) майнових прав, в тому числі і на об'єкт суміжних прав вважається за доцільне все ж таки підійти до визначення предмету даного договору не через те, що не є предметом, а через те, що є предметом. Більш чіткого визначення предмету договору потребує і ліцензійний договір на використання об'єкта, в тому числі і суміжних прав.

Таким чином, розглянувши вище зазначені питання, автором пропонується наступне визначення системи договорів у сфері розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав.

Система договорів у сфері розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав – це такі форми розпоряджання майновими правами, які передбачають або передання (відчуження) майнового права в частині, що передаються (відчужуються) або такі форми розпоряджання, що передбачають надання майнового права в користування щодо визначених способів. Пропонується, що дана система має складатися з наступних видів договорів: договір про передання (відчуження) майнового права на службові об'єкти суміжних прав, договір про створення за замовленням об'єкту суміжних прав, договір про передання (відчуження) майнового права на об'єкт суміжних прав, ліцензійний договір на використання майнового права на об'єкт суміжних прав, публічна ліцензія на використання майнового права на об'єкт суміжних прав. Зауважимо, що в окремих випадках можливе розщеплення особистого немайнового права, про що нами зазначалося, зокрема, на початку роботи.

Зауважимо, що те, що нами вище зазначено ліцензійний договір на використання майнового права на об'єкт суміжних прав, публічна ліцензія на використання майнового права на об'єкт суміжних не є помилковим. Вважаємо, що суть договору має бути відображена і в його назві. До того ж об'єкти суміжних прав є відокремленими від майнових прав на них згідно діючого законодавства.

Зазначимо, що на нашу думку, запропоновані форми розпоряджання можуть бути застосовані і по відношенню до об'єктів авторського права.

На рахунок того, що іноді в юридичній літературі можна знайти точки зору щодо доцільності об'єднання глави 75 і 76 Кодексу зазначимо, що нами дана точку зору після проведення даного дослідження не поділяється. Так, в 76 главі Кодексу йде мова про договір комерційної концесії. Даний договір має відмінний предмет від розглянутої нами системи договорів, оскільки включає до свого складу комерційний досвід та ділову репутацію. Тобто, предмет даного договору є трискладовим. Так, згідно ч. 1 ст. 1116 Кодексу «1. Предметом договору комерційної концесії є право на використання об'єктів права інтелектуальної власності (торговельних марок, промислових зразків, винаходів, творів, комерційних таємниць тощо), комерційного досвіду та ділової репутації» [1].

При цьому, вважаємо даний договір важливим для проведення подальших наукових досліджень в контексті дослідження права на використання об'єктів суміжних прав як складової частини предмету даного договору разом із комерційним досвідом та діловою репутацією.

Зазначимо, що договір комерційної концесії виходить і за межі змісту права інтелектуальної власності за рахунок таких складових як комерційний досвід та ділова репутація.

Згідно ч. 2 ст. 418 Кодексу «2. Право інтелектуальної власності становлять особисті немайнові права інтелектуальної власності та (або) майнові права інтелектуальної власності, зміст яких щодо певних об'єктів права інтелектуальної власності визначається цим Кодексом та іншим законом» [1].

Висновки. При проведенні дослідження з даної теми роботи в чинному законодавстві нашої держави – як в Кодексі, так і в профільному Законі – була виявлена прогалина у зв'язку з відсутністю окремої норми, яка б визначала предмет договорів у сфері розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав, хоча аналогічні норми містяться по відношенню до інших видів договорів, приклади яких, наведені нами у роботі.

При розгляді форм розпоряджання майновими правами на об'єкти, в тому числі і суміжних прав були взяті до уваги додатково і форми, які визначені профільним Законом, оскільки даний перелік є ширшим за рахунок таких форм розпоряджання майновими правами як трудовий договір (контракт) в частині розподілу майнових прав фактично на службові об'єкти суміжних прав, а також публічної ліцензії.

При написанні даної роботи автором було приділено окрему увагу розмежуванню предмету форм розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав та самого об'єкту суміжних прав. Дані категорії не залежать один від одного, але без виникнення об'єкту, в контексті даної роботи суміжних прав, не виникає і майнове право на нього.

По відношенню до всіх видів договорів, окрім договору, що передбачає створення за замовленням об'єкту суміжних прав, передача об'єкту не відбувається, має місце фактично лише ознайомлення з характеристиками того чи іншого об'єкту. Тому даний договір має свою особливість, виходячи зі своєї правової природи. В статті дана особливість була продемонстрована на прикладі створення програми організації мовлення за замовленням. Хоча законодавцем, зокрема, в профільному Законі чомусь теж не передбачається саме створення даного об'єкту за замовленням, що на наш погляд, є теж прогалиною. Особливістю правової природи даної форми розпоряджання майновими правами, в тому числі й на об'єкти суміжних прав є те, що надання в використання має бути виключене із редакції чинної статті профільного Закону, зважаючи на вище зазначене.

Критерієм проведення класифікації форм розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав є рух майнового права, юридична доля останнього. Є два сценарії даного руху, або майнове право залишається закріпленим за правоволоділцем і правоволоділець надає дане право в користування, або ж він здійснює дії із передання (відчуження) такого права.

Особливістю майнового права на такі об'єкти інтелектуальної власності як суміжні права є те, що воно може бути розщепленим. Під розщепленням мається на увазі, що частина способів використання майнового права може лишатися за правовласником при переданні (відчуженні), визначених у договорі способів. Те, саме стосується і при наданні майнового права в користування. Таким чином, майнове право нерозривно пов'язане із способами використання того чи іншого об'єкту суміжних прав. При цьому, слід зазначити, що всі переліки по відношенню до кожного з об'єктів суміжних прав є досить об'ємними і при цьому не є вичерпними. Важливо відмітити, що як у випадку передання (відчуження) майнового права, так і надання майнового права в користування має місце територіальна визначеність, що відображено у відповідних положеннях профільного Закону. Відмінністю між передачею (відчуженням) майнового права на певний об'єкт суміжних прав чи надання майнового права в користування, визначеними у договорі способом (способами) полягає у тому, що у випадку передання (відчуження) майнового права разом з ним передаються і всі правомочності, що з ним пов'язані, але по відношенню лише до переданого (відчужуваного) майнового права фактично на використання певним способом. У випадку ж, надання майнового права в користування на певний об'єкт суміжних прав такого переходу не відбувається, здійснюється лише правомочність із користування. Вся повнота правомочності із правомочності щодо перешкоджання, зокрема неправомірному використанню все ж таки лишається за правоволоділцем. Остання ж правомочність здійснюється користувачами лише в межах укладеного договору.

Таким чином, автором було запропоновано поділити форми розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав на дві групи.

Першу групу становлять договори, які передбачають передачу (відчуження) майнових прав. До такої групи автор відносить наступні форми розпоряджання згідно ч. 1 ст. 48 Закону: «1) трудового договору (контракту) – в частині умов щодо розподілу майнових прав на службовий твір або службове виконання, службову фонограму, службову відеограму; 2) договору про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав; 3) договору про передання (відчуження) майнових прав на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав;» [2]. До другої ж групи, згідно цієї ж норми, автор відносить форми розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав, що передбачають надання того чи іншого об'єкту в користування, зокрема «4) ліцензійного договору на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав; 5) публічної ліцензії на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав;» [2].

При проведенні вище зазначеної класифікації, автором наголошується на відмінній правовій природі трудового договору (контракту) в частині розподілу майнових прав фактично на створені службові об'єкти від інших зазначених форм розпоряджання. Тому, перспективним вважається замінити в майбутньому вище зазначену форму на договір про передання (відчуження) майнового права на службові об'єкти суміжних прав, додавши до переліку службових об'єктів програму організації мовлення.

Автором пропонується визначення предмету договорів у сфері розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав (буде надано нижче по тексту). Ядром предмету даного виду договорів є саме майнове право. Проте, у визначених у майбутньому, Законом випадках ним може бути і особисте немайнове право. Приклад останнього було продемонстровано, у зв'язку з відсутністю закріплення особистого немайнового права на зазначення імені у осіб, що працюють над створенням програми організації мовлення як над службовий об'єктом, так і об'єктом суміжних прав за замовленням.

У зв'язку з розглянутими вище питаннями з метою усунення прогалин в діючому профільному законодавстві нашої держави пропонується ввести новий об'єкт суміжних прав «програма, створена на замовлення організації мовлення». Відповідні зміни внести до редакції ч. 1 ст. 34 Закону та відобразити наступним чином «1. Об'єктами суміжних прав, незалежно від призначення, змісту, способу і форми вираження, є: 1) виконання; 2) фонограма; 3) відеограма; 4) програма, створена на замовлення організації мовлення; 5) програма організації мовлення». Зауважимо, що звичайно програма організації мовлення є певним комплексним об'єктом суміжних прав, який складається із інших об'єктів авторського права та об'єктів суміжних прав і можна було б вести мову про те, що всі ці об'єкти охороняються окремо проте, на нашу думку, тут є важливий момент, яким є створення нового об'єкту, в даному випадку нового об'єкту суміжних прав, ознайомлення з ним замовника, адже замовник не ознайомлюється окремо з кожною складовою програми, що створюється на замовлення, замовника цікавить кінцевий продукт, що створюється на замовлення.

Внести зміни до п. 2 ч. 1 ст. 48 Закону, виклавши їх наступним чином «2) договір про створення за замовленням об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав».

Внести зміни до п. 3 ч. 1 ст. 1107 Кодексу, виклавши її наступним чином «договір про створення за замовленням об'єкта права інтелектуальної власності».

Пропонується наступне визначення предмету договорів у сфері розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав «1. Предметом договорів у сфері розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності є майнові права на об'єкти права інтелектуальної власності. У визначених законом випадках, предметом окремих видів договорів можуть виступати особисті немайнові права. Майнові права, що не виникли не можуть бути предметом договорів у сфері розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності».

Проведене дослідження з класифікації договорів у сфері розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав дозволило сформулювати підхід до розуміння системи договорів у сфері розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав та її складових.

Отже, система договорів у сфері розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав – це такі форми розпоряджання майновими правами, які передбачають або передання (відчуження) майнового права в частині, що передаються (відчужуються) або такі форми розпоряджання, що передбачають надання майнового права в користування щодо визначених способів. Пропонується, що дана система має складатися з наступних видів договорів: договір про передання (відчуження) майнового права на службові об'єкти суміжних прав, договір про створення за замовленням об'єкту суміжних прав, договір про передання (відчуження) майнового права на об'єкт суміжних прав, ліцензійний договір на використання майнового права на об'єкт суміжних прав, публічна ліцензія на використання майнового права на об'єкт суміжних прав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
2. Закон України «Про авторське право і суміжні права» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n855.
3. Конституція України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

УДК 346.44
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.54

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ЩОДО ЕФЕКТИВНОГО СПОСОБУ ЗАХИСТУ ПРАВА ОДНОГО З ПОДРУЖЖЯ, ЯКИЙ ВВАЖАЄ СЕБЕ СПІВВЛАСНИКОМ ОБ'ЄКТА БУДІВНИЦТВА

Пленюк М.Д.,
доктор юридичних наук, професор

Манченко О. В.,
кандидат юридичних наук, адвокат,
адвокатське об'єднання «Перша колегія адвокатів України»,
Національна асоціація адвокатів України

Пленюк М.Д., Манченко О.В. Проблемні аспекти судової практики щодо ефективного способу захисту права одного з подружжя, який вважає себе співвласником об'єкта будівництва.

У науковій статті розглядається проблематика розподілу спільної сумісної власності, зокрема одного з подружжя, який вважає себе співвласником об'єкта будівництва. Проаналізовано юридичну природу ефективного способу захисту порушених прав одного з подружжя, який вважає себе співвласником об'єкта будівництва. Встановлено, що питання щодо ефективного способу захисту при аналізі проблематики спільної сумісної власності подружжя досі залишається дискусійним з точки зору судової практики.

Встановлено, що саме у судовій практиці України спостерігається змішування концепції ефективності та належності способів захисту порушених прав, що призводить до того, що особа, право якої порушене, не може його захистити саме у той спосіб, який вона вважає ефективним. Доведено, що у спорах щодо розподілу майна подружжя, залежно від конкретних обставин справи, спосіб захисту порушеного права є ефективним тоді, якщо на підставі судового рішення позивач може реально набути майно, як повноправний власник з усіма правомочностями щодо володіння, користування і розпорядження таким майном, чи може зареєструвати своє речове право на нерухоме майно згідно чинного законодавства, у разі якщо таке судове рішення є реальним до виконання та не суперечить розумінню ст.316 ЦК України, що правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб. Звернено увагу, що проаналізовані у статті судові рішення свідчать про можливість реєстрації та набуття особою, яка вважає себе співвласником об'єкта нерухомості, відповідних прав щодо поділу об'єкта нерухомості за рішенням суду у разі обрання способу захисту порушених прав з врахуванням ступеня готовності об'єкта саме незавершеного будівництва. Зроблено висновок, що ефективним способом захисту права одного з подружжя, який вважає себе співвласником об'єкта будівництва слід вважати такий спосіб, відповідно до якого особа самостійно матиме можливість реєстрації та набуття прав і обов'язків щодо «поділеного» об'єкта нерухомості.

Ключові слова: спільна сумісна власність, ефективний спосіб захисту, подружжя, об'єкт нерухомості, ефективність, належність, співвласники об'єкта будівництва.

Pleniuk M.D., Manchenko O.V. Problematic aspects of judicial practice regarding an effective method of protecting the rights of one of the spouses who considers himself a co-owner of a construction project.

The scientific article considers the issues of the division of matrimonial property, in particular one of the spouses who considers himself a co-owner of a construction project. The legal nature of an effective method of protecting the violated rights of one of the spouses who considers himself a co-owner of a

construction object is analyzed. It is established that the issue of an effective method of protection when analyzing the issues of joint joint property of spouses still remains debatable from the point of view of judicial practice.

It is established that it is in the judicial practice of Ukraine that there is a confusion of the concept of effectiveness and appropriateness of methods of protecting violated rights, which leads to the fact that a person whose right has been violated cannot protect it in the very way that he considers effective. It has been proven that in disputes regarding the division of marital property, depending on the specific circumstances of the case, the method of protecting the violated right is effective if, on the basis of a court decision, the plaintiff can actually acquire the property as a full owner with all the powers to own, use and dispose of such property, or can register his real right to real estate in accordance with current legislation, if such a court decision is real to be executed and does not contradict the understanding of Article 316 of the Civil Code of Ukraine, that the right of ownership is the right of a person to a thing (property), which he exercises in accordance with the law at his own will, regardless of the will of other persons. It is noted that the court decisions analyzed in the article indicate the possibility of registering and acquiring by a person who considers himself a co-owner of a real estate object the relevant rights to divide the real estate object by a court decision in the event of choosing a method of protecting the violated rights taking into account the degree of readiness of the object, namely the unfinished construction object. It is concluded that an effective way to protect the rights of one of the spouses who considers himself a co-owner of a construction object should be considered a method according to which the person will independently have the opportunity to register and acquire rights and obligations regarding the «shared» real estate object.

Key words: joint common ownership, effective method of protection, spouses, real estate object, efficiency, ownership, co-owners of a construction object.

Постановка проблеми. Проблематика спільної сумісної власності, в тому числі подружжя, завжди була предметом наукових дискусій. Сім'я – це певна спільність людей, яка спирається на родинні зв'язки, різноманітні відносини між чоловіком та дружиною, батьками і дітьми, між самими дітьми, а також між іншими членами сім'ї, що живуть разом і спільно ведуть господарство. Такі взаємовідносини суспільства, ще з часів римського права, визначались насамперед майновим статусом, власністю володільця тощо.

Водночас при кризових сімейних ситуаціях, шукаючи справедливого захисту порушеного права подружжя чи один із подружжя змушений звертатися до суду, обираючи ефективний та належний спосіб захисту порушених прав. Окреслене стає все більш актуальним при захисті права одного з подружжя, який вважає себе співвласником об'єкта будівництва.

Мета дослідження – проаналізувати юридичну природу ефективного способу захисту порушених прав одного з подружжя, який вважає себе співвласником об'єкта будівництва.

Стан опрацювання проблематики. Питання щодо ефективних та належних способів захисту досліджувалося багатьма вченими, зокрема І. Діковською, А. Мірошниченко, Д. Спєсівцевим, І. Спасибо-Фатєєвою та іншими. Водночас питання щодо ефективного способу захисту при аналізі проблематики спільної сумісної власності подружжя залишається дискусійним з точки зору судової практики, а тому потребує окремого наукового дослідження.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що «спосіб захисту, визначений законом або договором», про що йдеться у ст. 5 Цивільного процесуального кодексу України (надалі – ЦПК України) та ст. 5 Господарського кодексу України (надалі – ГПК України) охоплює поняття способів захисту, які передбачені ст. 16 Цивільного кодексу України (надалі – ЦК України) та ст. 20 Господарського кодексу України (надалі – ГК України), а також ст.ст. 18, 69–71 Сімейного кодексу України (надалі – СК України).

У доктрині приватного права ефективність способу захисту визначається шляхом звернення до тлумачення дефініції «ефективний». Так, наприклад, у Словнику UA на порталі української мови та культури «ефективний» – приводить до потрібних результатів, наслідків, дає найбільший ефект [1].

На думку Д. Спєсінцева, термін «належний спосіб захисту» слід тлумачити як такий, що відповідає певному праву, стосується нього, а якщо точніше – відповідає порушенню такого права» [2]. Ефективний спосіб захисту, на думку цього автора, повинен припинити порушення, відновити порушене право, забезпечити відшкодування шкоди тощо. К. Пільков звертає увагу на важливу

характеристику ефективності, зокрема що її оцінюють лише з позиції інтересів особи, яка зазнала порушення, тоді як належність способу захисту означає його існування взагалі у праві, тобто, чи передбачене воно у законі, договорі, або, якщо ні, то чи суперечить воно закону [3].

У судовій практиці ефективний спосіб захисту розуміють як такий, що «відповідає змісту відповідного права та інтересу, характеру його порушення, невизнання або оспорення та спричиненим цими діяннями наслідкам» (Постанова від 05.06.2018 року, справа № 338/180/17, пункт 57). При цьому, слід зазначити, що саме у судовій практиці України спостерігається змішування концепції ефективності та належності способів захисту порушених прав. Як наслідок, це призводить до того, що особа, право якої порушене, не може його захистити саме у той спосіб, який вона вважає ефективним.

У постанові від 24 березня 2021 року, у справі № 560/3160/20, Касаційний адміністративний суд Верховного Суду зазначив, що ефективний спосіб захисту повинен забезпечити поновлення порушеного права, бути адекватним наявним обставинам. Під ефективним засобом (способом) слід розуміти такий, що призводить до потрібних результатів, наслідків, дає найбільший ефект. Зазначений засіб правового захисту повинен забезпечити поновлення порушеного права й одержання особою бажаного результату, а ухвалення рішень, які безпосередньо не призводять до змін в обсязі прав, та забезпечення їх примусової реалізації не відповідає змісту цього поняття.

Якщо суд дійде висновку, що обраний позивачем спосіб захисту не передбачений законом або договором та/або є неефективним для захисту порушеного права позивача, у цих правовідносинах позовні вимоги останнього не підлягають задоволенню. Однак, якщо обраний позивачем спосіб захисту не передбачений законом або договором, проте є ефективним та не суперечить закону, а закон або договір у свою чергу не визначають іншого ефективного способу захисту, то порушене право позивача підлягає захисту обраним ним способом (Постанова ВП Верховного Суду від 19.01.2021, справа № 916/1414/19).

Таким чином, на нашу думку, у спорах щодо розподілу майна подружжя, залежно від конкретних обставин справи, спосіб захисту порушеного права є ефективним тоді, якщо на підставі судового рішення позивач може реально набути майно, як повноправний власник з усіма правомочностями щодо володіння, користування і розпорядження таким майном, чи може зареєструвати своє речове право на нерухоме майно згідно чинного законодавства, у разі якщо таке судове рішення є реальним до виконання та не суперечить розумінню ст. 316 ЦК України, що правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб.

Водночас, не можна вважати ефективним способом захист права, якщо судове рішення надає позивачу лише певні обмежені правомочності щодо спірного майна (наприклад, відсутність права розпорядження будівельними матеріалами, які фактично вже використані під час будівництва та є невід'ємною складовою частиною будинку), або ставить в залежність від подальшої поведінки чи волі відповідача (наприклад, залежність від волі відповідача як власника земельної ділянки щодо подання декларації про готовність об'єкта до експлуатації, реєстрації об'єкта незавершеного будівництва та ін.), вимагає від позивача подальших зусиль для реального відновлення чи захисту порушеного права або призводить до необхідності вирішення нових спорів в судах (виникнення спорів щодо речових прав на земельну ділянку, на якій розташовано спірний об'єкт будівництва).

Так, наприклад, якщо суд визнає за одним із подружжя, який вважає себе співвласником об'єкта будівництва, яке фактично завершене, а сам об'єкт експлуатується за своїм функціональним призначенням, право на будівельні матеріали і конструктивні елементи будівлі, то така особа не отримає бажаного захисту своїх прав, оскільки як таких будівельних матеріалів, придатних для використання за цим призначенням вже не існує. Також сумнівною є ймовірність користування чи розпорядження позивачем цими матеріалами, які не можливо ні виокремити, ні навіть перелічити (надати список) їх у рішенні суду. Водночас, особа, яка наділена речовими правами на земельну ділянку, в подальшому матиме правомірну можливість одноосібно зареєструвати право власності на цей будинок в цілому, включно з «частиною будівельних матеріалів» іншої сторони.

На думку І. Діковської, належність та ефективність не є поняттями тотожними. Належність є суб'єктивною категорією, тому може оцінюватися не лише суб'єктом відповідних прав, а й судом. Ефективність є суб'єктивною категорією, тому її може оцінювати лише суб'єкт відповідних прав і немає оцінювати суд [4]. Водночас, зважаючи на те, що завданням цивільного судочинства є справедливий та неупереджений розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту

порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів осіб (ст. 2 ЦПК України), суд має враховувати справедливий баланс між усіма протилежними особистими інтересами сторін спору.

На нашу думку, оскільки особа, яка обрала захист своїх порушених прав у суді, завжди є активним учасником та ініціює судовий розгляд, саме вона наділена правом обирати ефективний спосіб захисту своїх прав в залежності від конкретної ситуації. Наприклад, якщо спірний об'єкт будівництва фактично закінчено, цей об'єкт експлуатується за своїм функціональним призначенням як житло, то очевидно, що намір особи, яка вважає себе співвласником цього будівництва, буде охоплювати її право щодо набуття власності на частину цього будинку.

У разі обрання способу захисту щодо визнання за сторонами спору права на будівельні матеріали і конструктивні елементи будівлі, на нашу думку, для особи, яка вважає себе співвласником об'єкта будівництва реальні правові наслідки матимуть негативний результат, адже вона не стане повноправним власником своєї частки (з усією тріадою правомочностей) індивідуально визначеного та оборотоздатного майна. Таке судове рішення не буде реальним до виконання і не вирішить спір для одного з подружжя, а фактично призведе або до руйнування об'єкта будівництва особою, яка має намір володіти своїми будівельними матеріалами, що може порушити права другої сторони, або призведе до фактичного володіння спірним майном лише одним із подружжя. При цьому, якщо особа володіє речовим правом на земельну ділянку, то в подальшому саме вона матиме правомірну можливість одноосібно зареєструвати право власності на цей будинок в цілому, включно з частиною будівельних матеріалів другої сторони подружжя. Тому, особі, яка звернеться за захистом порушеного права, яка вважає себе співвласником об'єкта будівництва, доведеться доводити який стан готовності будинку був на момент виникнення спору у подружжя, яка його вартість, а також вимагати компенсації вартості своєї частки.

У разі обрання способу захисту щодо визнання за однією зі сторін, яка вважає себе співвласником об'єкта будівництва, права на будівельні матеріали і конструктивні елементи будівлі, а на користь іншої стягнення компенсації ½ частини використаних у процесі будівництва матеріалів найбільш ефективним способом захисту прав буде саме компенсація вартості частки спільного майна подружжя, що в подальшому не супроводжуватиметься виникненням інших спорів, зокрема, щодо оформлення речового права на частку нерухомого майна, виділ частки в натурі, спори щодо користування земельною ділянкою тощо. Водночас з метою об'єктивної оцінки, у разі коли об'єкт будівництва збудований та використовується за функціональним призначенням, для вирішення питання компенсації, доцільно буде встановлювати стан готовності спірного об'єкта будівництва, оскільки усі будівельні матеріали вже трансформовані в іншу річ.

У разі, коли один з подружжя, який вважає себе співвласником об'єкта будівництва, обирає спосіб захисту порушених прав з врахуванням ступеня готовності об'єкта незавершеного будівництва та здійснення його поділу між сторонами спору, то очевидно, що особа прагне набуття прав на спірний об'єкт нерухомого майна та усвідомлює реальну ймовірність подальших спорів щодо користування земельною ділянкою чи спорів щодо оформлення завершення будівництва, якщо за станом готовності об'єкт є незавершеним.

Так, наприклад, у постанові від 18.08.2021 року, справа № 359/3859/17, Касаційний цивільний суд Верховного Суду дійшов висновку, що об'єкт незавершеного будівництва, який зведено за час шлюбу і будівництво якого фактично закінчено, а сам об'єкт експлуатується за своїм функціональним призначенням, може бути визнаний об'єктом права спільної сумісної власності подружжя. У Постановах Касаційного цивільного суду від 28.10.2019, справа № 308/2695/16-ц, від 03.12.2018 від № 525/511/16-ц, від 20.022020 справа № 308/2695/16-ц зазначено, що об'єкт незавершеного будівництва, зведений під час шлюбу, може бути визнаний об'єктом права спільної сумісної власності подружжя із визначенням часток. У постанові Касаційного цивільного суду від 01.08.2019, справа № 911/956/17 зазначено, що об'єкти незавершеного будівництва є різновидом об'єктів цивільних прав, що набувають оборотоздатності у разі проведення державної реєстрації прав власника об'єкта незавершеного будівництва у встановленому законом порядку, що узгоджується з приписами частин другої, третьої статті 331 та частини четвертої статті 334 ЦК України.

Таким чином, аналізовані вище судові рішення свідчать про можливість реєстрації та набуття особою, яка вважає себе співвласником об'єкта нерухомості, відповідних прав щодо поділу об'єкта нерухомості за рішенням суду у разі обрання способу захисту порушених прав з врахуванням ступеня готовності об'єкта саме незавершеного будівництва.

Однак, у разі вирішення питання щодо захисту права одного з подружжя, який вважає себе власником об'єкта будівництва належним та ефективним способом захисту слід вважати той спосіб захисту порушених прав, в якому враховуватимуться інтереси обох сторін. Зокрема слід мати на увазі, що визнання за сторонами спору права на будівельні матеріали і конструктивні елементи будівлі чи визнання за однією із сторін права на будівельні матеріали і конструктивні елементи будівлі, в тому числі враховуючи ступінь готовності об'єкта незавершеного будівництва та здійснення поділу між сторонами спору не будуть належним та ефективним способом захисту.

Аналізуючи належний та ефективний спосіб захисту щодо особи, яка вважає себе співвласником об'єкта будівництва, слід виходити насамперед з фактичного стану спірного об'єкта нерухомого майна, а також розуміння пріоритетності щодо правомочності оформлення документів на об'єкт будівництва. Таким правом зазвичай наділена особа, яка є власником або користувачем земельної ділянки на якій знаходиться об'єкт будівництва. Саме від його волі залежатиме чи відбудеться перетворюючий юридичний факт правомочності власника у власність загалом. Іншими словами, саме від волі власника земельної ділянки може відбутися перетворення об'єкта будівництва у певний об'єкт нерухомості, зокрема, реєстрація об'єкту незавершеного будівництва, декларування про готовність об'єкта до експлуатації тощо.

З набуттям чинності з 12.03.2011 року Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» [5] забудовники мають право виконувати підготовчі, будівельні роботи або ввести в експлуатацію об'єкти на підставі реєстрації відповідних повідомлень та декларацій. Відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 1 вказаного закону, замовник будівництва – фізична чи юридична особа, яка має у власності чи користуванні земельну ділянку і має намір щодо виконання підготовчих та/або будівельних робіт.

Відповідно до ст. 35 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності», після набуття права на земельну ділянку та відповідно до її цільового призначення замовник може виконувати підготовчі роботи, визначені будівельними нормами і правилами, з повідомленням органу державного архітектурно-будівельного контролю. Статтею 39 цього ж закону врегульовано, що прийняття в експлуатацію закінчених будівництвом об'єктів, що належать до об'єктів з незначними наслідками (СС1), та об'єктів, будівництво яких здійснювалося на підставі будівельного паспорта, здійснюється шляхом реєстрації відповідним органом державного архітектурно-будівельного контролю поданої замовником декларації про готовність об'єкта до експлуатації.

Отже, з вищенаведеного доходимо висновку, що у разі здійснення будівництва співвласниками майна, одна особа завжди буде залежною від волі другої особи – власника земельної ділянки, адже діє принцип «superficies solo cedi» «збудоване на землі слідує за нею». Земля є головною річчю, а інші частини на ній об'єкти нерухомості – її складові частини.

Положеннями ст. 331 ЦК України встановлено, що право власності на нову річ, яка виготовлена (створена) особою, набувається нею, якщо інше не встановлено договором або законом. Особа, яка виготовила (створила) річ зі своїх матеріалів на підставі договору, є власником цієї речі.

При цьому, частиною 2 ст. 331 ЦК України встановлено, що право власності на новостворене нерухоме майно (житлові будинки, будівлі, споруди тощо) виникає з моменту завершення будівництва (створення майна).

Якщо договором або законом передбачено прийняття нерухомого майна до експлуатації, право власності виникає з моменту його прийняття до експлуатації.

Так, згідно пункту 77 Порядку державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, державна реєстрація права власності на закінчений будівництвом об'єкт проводиться відповідно до статті 331 Цивільного кодексу України щодо особи, яка здійснювала будівництво такого об'єкта (замовник будівництва), чи у випадку, передбаченому статтею 332 Цивільного кодексу України, – щодо особи, яка є власником закінченого будівництвом об'єкта, реконструкція якого проводилася, якщо інше не встановлено договором або законом.

Державна реєстрація права власності на закінчений будівництвом об'єкт проводиться за наявності відомостей про технічні характеристики такого закінченого будівництвом об'єкта, про прийняття його в експлуатацію та про присвоєння адреси (крім випадку проведення реконструкції об'єкта, що не має наслідком його поділ, виділ частки або об'єднання), отриманих державним реєстратором з Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва.

Державна реєстрація права власності на закінчений будівництвом об'єкт у результаті реконструкції проводиться також за наявності відомостей про державну реєстрацію права власності на такий об'єкт відповідно до законодавства до проведення його реконструкції.

Відповідно до ст. 331 ЦК України, якщо право власності на нерухоме майно відповідно до закону підлягає державній реєстрації, право власності виникає з моменту державної реєстрації.

Положеннями ч. 3 ст. 331 ЦК України встановлено, що до завершення будівництва (створення майна) особа вважається власником матеріалів, обладнання тощо, які були використані в процесі цього будівництва (створення майна).

У разі необхідності особа, зазначена в абзаці першому цієї частини, може укласти договір щодо об'єкта незавершеного будівництва після проведення державної реєстрації права власності або спеціального майнового права на нього відповідно до закону.

Висновок. Підсумовуючи звертаємо увагу, що у питаннях захисту права одного з подружжя, який вважає себе власником об'єкта будівництва, ефективним та належним способом захисту слід вважати такий спосіб захисту порушених прав, в якому враховуватимуться інтереси обох сторін. Водночас, визнання за сторонами спору права на будівельні матеріали і конструктивні елементи будівлі чи визнання за однією із сторін права на будівельні матеріали і конструктивні елементи будівлі, в тому числі враховуючи ступінь готовності об'єкта незавершеного будівництва та здійснення поділу між сторонами спору, не вважається належним та ефективним способом захисту. В свою чергу, ефективним та належним способом захисту права одного з подружжя, який вважає себе співвласником об'єкта будівництва є такий спосіб захисту, відповідно до якого особа самостійно матиме можливість реєстрації та набуття прав і обов'язків щодо «поділеного» об'єкта нерухомості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Словнику UA на порталі української мови та культури. URL: https://slovnyk.ua/index.php?swrd=ефективний (дата звернення 06.02.2025).
2. Спєсівцев Д. Ефективність способу судового захисту суб'єктивних прав на нерухоме майно. *Юридичний вісник*. № 4. 2020. С. 109–116.
3. Пільков К. Способи захисту прав у суді: проблеми сучасної гібридної моделі. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 1. 2022. С. 304–313. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-11/72 (дата звернення: 18.02.2025).
4. Діковська І. Ефективність чи належність способу захисту. *Вісник Київського національного університету мені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. № 2(126). 2023. С. 20–23. URL: https://legal.bulletin.knu.ua/article/view/942/2173 (дата звернення: 20.02.2025).
5. Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності». *ВВР*, 2011, № 34, ст. 343. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text (дата звернення: 25.02.2025).

УДК 347.91
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.55

РОЛЬ ОНЛАЙН МЕДІАЦІЇ У РОЗВ'ЯЗАННІ СІМЕЙНИХ СПОРІВ

Попов В.А.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри цивільно-правової політики,
права інтелектуальної власності та інновацій
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0001-6636-2096
e-mail: victorpopov10@gmail.com

Мазур С.О.,
студентка 2 курсу групи 07-23-02
факультету міжнародного та європейського права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Попов В.А., Мазур С.О. Роль онлайн медіації у розв'язанні сімейних спорів.

У статті висвітлено зростаючу значущість альтернативного способу вирішення конфліктів – онлайн медіації у сфері сімейного права в умовах трансформаційних процесів в українському суспільстві, спричинених пандемією та війною. Зазначається, що стрімке зростання кількості розлучень та пов'язаних із цим правових спорів вимагає гнучких, гуманних і сучасних підходів до їх розв'язання, що забезпечують баланс між інтересами сторін і захистом прав дитини.

Онлайн медіація розглядається як доступна, економічно вигідна, ефективна, конфіденційна й оперативна альтернатива судовому процесу, яка дає змогу парам, що знаходяться у різних регіонах чи країнах, брати участь у переговорному процесі. Проаналізовано нормативно-правову базу України у сфері медіації, зокрема Закон України «Про медіацію» та рекомендації ГО «НАМУ» щодо онлайн-формату проведення процедури. Підкреслено важливість нейтральності медіатора, дотримання принципу добровільності, рівності сторін та зосередження уваги на інтересах, а не лише на позиціях учасників конфлікту.

У статті також надано аналіз міжнародного досвіду який демонструє успішну реалізацію онлайн медіації, використання цифрових платформ. Водночас, не оминається і низка проблемних питань застосування медіації: технічні складнощі, відсутність живого емоційного контакту, обмеження у випадках домашнього насильства, а також відсутність обов'язкової юридичної сили угоди за результатами медіації, якщо її не затверджено судом.

Робиться висновок, що онлайн медіація в Україні має високий потенціал, особливо у період війни та масової міграції. Її розвиток потребує детального нормативного врегулювання, роз'яснювальної роботи серед населення та підготовки медіаторів до роботи з цифровими інструментами та викликами сучасності. Водночас, ефективність медіації можлива лише за умови готовності сторін до конструктивного діалогу та пошуку компромісу. Онлайн медіація розглядається не лише як сучасна технологічна опція, а як правовий інструмент, здатний забезпечувати інтереси, честь та гідність сторін і сприяти зниженню конфліктності в суспільстві, використовуючи провідні цифрові технології сучасності.

Ключові слова: сімейні відносини, права подружжя, правовідносини, процедура, медіація, конфлікт, відповідальність, правовий механізм, спосіб захисту, законні права та інтереси, воєнний стан.

Popov V.A., Mazur S.O. The role of online mediation in resolving family disputes.

The article highlights the growing importance of an alternative method of conflict resolution – online mediation in the field of family law in the context of transformational processes in Ukrainian society caused by the pandemic and war. It is noted that the rapid increase in the number of divorces and related

legal disputes requires flexible, humane and modern approaches to their resolution, which ensure a balance between the interests of the parties and the protection of children's rights.

Online mediation is considered to be an accessible, cost-effective, efficient, confidential and prompt alternative to litigation, which allows couples located in different regions or countries to participate in the negotiation process. The author analyzes the legal framework of Ukraine in the field of mediation, in particular, the Law of Ukraine "On Mediation" and the recommendations of the PO "NAMU" regarding the online format of the procedure. The author emphasizes the importance of mediator's neutrality, adherence to the principle of voluntariness, equality of the parties and focus on the interests, not just the positions of the parties to the conflict.

The article also analyzes international experience demonstrating the successful implementation of online mediation and the use of digital platforms. At the same time, the article does not ignore a number of problematic issues of mediation: technical difficulties, lack of live emotional contact, restrictions in cases of domestic violence, and the lack of binding legal force of a mediation agreement unless it is approved by a court.

The authors conclude that online mediation in Ukraine has high potential, especially in times of war and mass migration. Its development requires detailed regulatory regulation, public awareness, and training of mediators to work with digital tools and modern challenges. At the same time, mediation can only be effective if the parties are sincerely willing to engage in constructive dialogue and find a compromise. Online mediation is viewed not only as a modern technological option, but also as a humane legal tool capable of preserving the dignity of the parties and helping to reduce conflict in society.

Key words: family relations, rights of spouses, legal relations, procedure, mediation, conflict, responsibility, legal mechanism, method of protection, legal rights and interests, martial law.

Постановка проблеми. Сімейні спори – звичайне для юриспруденції і доволі популярне явище в Україні і загалом у світі. За даними Міністерства юстиції у 2024 році українці уклали 150,2 тисячі шлюбів, а кількість розлучень сягнула аж 141,8 тисячі [1]. За останні роки частка розлучень починає зростати, на це впливає багато факторів, серед яких повномасштабна війна, на жаль, є основним.

Наразі є декілька способів вирішити сімейні спори, які використовуються окрім класичного договірного, так би мовити «мирного», способу. Перший спосіб – судовий, який дійсно вважається класичним і є дуже популярним в Україні. Другий спосіб – медіація, менш поширений, але дуже ефективний. Пандемія та повномасштабна війна не тільки вплинули на розлучення серед сімейних пар, але й наштовхнула на створення нового способу вирішення конфліктів - онлайн медіація. Це те що може допомогти багатьом українцям вирішити проблемні питання на відстані та допоможе суттєво розвантажити суди.

Стан опрацювання проблематики. Питання медіації у сімейних правовідносинах є предметом досліджень цілого ряду провідних науковців, серед яких В.А. Кройтор, Л.І. Галупова, Л.В. Можечук, Г.О. Ульянова, Н.В. Троцюк, Н.О. Петренко, Ю. Потьомкіна, Н.В. Бондарчук, О.Ю. Радченко, Д.В. Голобородько та інші.

Мета цієї статі – дослідити переваги та недоліки онлайн медіації, розглянути позитивний досвід зарубіжних країн щодо впровадження онлайн медіації, а також запропонувати вирішення проблеми непопулярності медіації серед населення в Україні.

Виклад основного матеріалу. Згідно з положеннями Закону України «Про медіацію», що набрав чинності 15 грудня 2021 року, медіацією є позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів [2].

Медіація є неформальною комунікацією між сторонами, що дозволяє розв'язувати питання без необхідності судового втручання або паралельно з ним. Медіатор виступає як нейтральна особа, яка допомагає сторонам знайти взаємоприйнятне рішення.

Класично прийнято вважати, що медіація застосовується шляхом організації очних зустрічей між учасниками спору, де за допомогою цілої низки інструментів правового та психологічного характеру медіатор допомагає сторонам дійти компромісу у конфлікті. Однак життя створило нові виклики, спочатку пандемія коронавірусу SARS-CoV COVID-19, а згодом і збройна агресія проти нашої країни створили нову реальність і правовій системі довелося підлаштовуватись під нову парадигму.

Тому 10.11.2021 року ГО «НАМУ» (Національна асоціація медіаторів України) було затверджено протокол № 32 «Рекомендації для медіаторів щодо підготовки та проведення онлайн-медіації». Протокол був створеним професійною спільнотою медіаторів як відповідь на ті виклики, що постають у щоденній діяльності медіатора у зв'язку з появою нових обставин, різноманітністю життєвих ситуацій, відсутністю розробленого регулювання на законодавчому рівні тощо і поширюються з метою надання опори для безпечної професійної медіаційної практики [3]. Де і було зазначено, що онлайн-медіація – це спосіб вирішення спорів між сторонами конфлікту за допомогою третьої нейтральної сторони – медіатора, спрямований на пошук рішень, що відображають інтереси кожної сторони, в процесі проведення переговорів у онлайн-режимі з використанням інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) дистанційної синхронної (одночасної) та/чи асинхронної (неодночасної) комунікації [3].

Ключовою перевагою онлайн можливостей медіації слід зазначити саме доступність, а зараз це актуально як ніколи. Сьогодні, вже на четвертому році повномасштабного вторгнення, коли багато людей виїхали за кордон і фактично розкидані по цілому світу це надзвичайно актуально і в першу чергу на такі випадки і направлена доцільність застосування онлайн медіації. Комунікація учасників медіаційного процесу відбувається через технічні засоби (комп'ютер, телефон, планшет тощо), сесія триває в середньому 2 години, а стороні не потрібно буде повертатися в Україну витрачати час та гроші.

У онлайн медіації є ще одна дуже важлива перевага – це короткий строк розв'язання питання. Чим менше люди витрачають часу на це, тим швидше вони можуть рухатися далі і жити своїм життям. В середньому на розв'язання питання йде 4-5 зустрічей по 1,5–3 години кожна. Бувають і винятки, особливо коли потрібно перевірити на виконуваність проміжні рішення, прийняті сторонами — в такому випадку це може тривати кілька місяців. Проте частоту зустрічей визначають самі сторони, на відміну від суду.

Ще одна перевага – це її вартість. Медіація обійдеться значно дешевше, ніж судовий процес, оскільки необхідно оплатити тільки послуги медіатора. Водночас, при судовому процесі потрібно буде покрити витрати на адвокатів, судовий збір, експертів та інші супутні витрати, що може значно підвищити загальну вартість справи.

Третя перевага, яка може бути не такою очевидною і про яку мало хто замислюється, – це конфіденційність та приватність, тобто невтручання у сімейне та особисте життя. Одним із принципів медіації є саме конфіденційність, що допомагає вберегти конфлікт від загального розповсюдження чутливої інформації. Наприклад, у разі розлучення, коли один з батьків хоче отримати опіку над дитиною, під час медіації обидві сторони можуть відкрито обговорювати свої почуття, потреби та переживання, не побоюючись, що ця інформація буде використана проти них в майбутньому або стане відома стороннім особам. У судовому процесі, навпаки, всі заяви, свідчення та документи стають частиною публічного реєстру, і конфіденційні моменти можуть стати доступними для широкого загалу, що може додатково ускладнити ситуацію.

Незважаючи на переваги медіації у судовому процесі, сторони конфлікту можуть зіткнутися з деякими проблемами.

Основна перевага онлайн медіації, описана нами вище породжує її основний недолік, яким на нашу думку, є складність адекватної інтерпретації психоемоційного стану сторін медіатором. Камера може не передати всіх емоції, або певної думки, а також не потрібно забувати і про якість інтернет з'єднання.

Цей світ побудований надзвичайно цікаво, більшість людей неодноразово звертали увагу, що для вирішення різного роду питань, як-то бізнес перемовин, політичної комунікації, та навіть банального вирішення побутового конфлікту, особиста зустріч є набагато ефективнішою за телефонну розмову. Це і є ключовою проблемою онлайн комунікації. Саме тому варто зробити висновок, що онлайн медіація досить зручна, але варто зазначити, що всі види медіації є ефективними тільки тоді, коли сторони готові йти на контакт один з одним і мають бажання вирішити конфліктні питання. В іншому разі зручна процедура перетвориться на дороге та неефективне затягування часу однією зі сторін.

Також варто звернути увагу на те, що після завершення процедури медіації, її наслідки не мають юридичної сили, і це може бути доволі небезпечно, оскільки навіть після вдалої медіації сторони можуть знову звернутися до конфлікту. Наприклад, батьки не можуть домовитися про те, з ким буде проживати дитина після розлучення, і звертаються до медіатора для пошуку рішен-

ня. Медіатор пропонує компромісні умови щодо виховання та місця проживання дитини. Однак, якщо одна зі сторін не погоджується з результатами медіації, цей результат не має юридичної сили, і для остаточного вирішення питання батьки можуть звертатися до суду.

Ще одна суттєва проблема, з якою можуть зіткнутися сторони конфлікту – це неефективність медіації у випадках, де присутнє насильство або зловживання. Оскільки одна зі сторін конфлікту може бути жертвою та відчувати тиск з боку нападника, медіація не може гарантувати безпеку, і в таких випадках необхідне лише юридичне втручання. Медіація не зможе забезпечити рівноправ'я між сторонами конфлікту в таких ситуаціях.

Онлайн медіація стала досить популярною у світі під час пандемії COVID-19. Цей спосіб був зручний, коли люди сиділи в дома, але проблеми не сиділи на місці та їх потрібно було вирішувати. Наприклад, Сінгапур є одним із вдалих прикладів застосування онлайн медіації. Сінгапурський міжнародний центр медіації (SIMC) 18 травня 2020 року випустив протокол SIMC COVID-19. Вони надавали підприємствам прискорений, економічний та ефективний шлях для вирішення будь-яких міжнародних комерційних суперечок протягом періоду пандемії COVID-19. Як зазначається в прес-релізі зазначеного протоколу на сайті SIMC, більшість медіацій проводяться протягом дня або двох. Успішний результат становить близько 80 відсотків, що на нашу думку є суттєвим показником [4].

Одним із цікавих і, мабуть, ключових принципів медіації є самовизначення та рівності прав сторін медіації. Сторони медіації самостійно обирають медіатора (медіаторів) та суб'єкта, що забезпечує проведення медіації. Вони самостійно визначають перелік питань, які обговорюватимуться, варіанти врегулювання конфлікту (спору), зміст угоди за результатами медіації, строки та способи її виконання, інші питання щодо конфлікту (спору) та проведення медіації. Інші учасники медіації можуть надавати консультації та рекомендації сторонам медіації, але рішення приймається виключно сторонами медіації. Медіація проводиться на засадах рівності сторін. Сторонам медіації має бути надано рівні можливості під час проведення медіації. Зобов'язання медіатора повинні бути однаковими стосовно всіх сторін медіації.

Реалізація цього принципу під час онлайн медіації також викликає додаткові питання, адже відсутній психоемоційний контакт з медіатором, і його роль стає дещо схожою на роль судді.

Отже, аналізуючи ці недоліки, можна зрозуміти, що медіація у сфері розв'язання сімейних конфліктів є ефективною, але не універсальною. Вона не забезпечує юридичну силу рішення та не може гарантувати безпеку однієї зі сторін у важких випадках. Варто розуміти, що ефективність медіації можлива лише тоді, коли обидві сторони конфлікту бажають вирішити його мирним шляхом, а не вдаються до маніпуляцій чи тиску однієї сторони на іншу. Ніхто не сперечається так довго, як двоє людей, які не знають, про що сперечаються (Л.Б. Альберті) [5].

Сімейна онлайн медіація – це спосіб вирішення сімейних спорів між сторонами конфлікту за допомогою третьої незацікавленої стороною, який спрямований на пошук рішень, що відображають справжні інтереси кожної сторони, в процесі проведення переговорів. Сімейні спори це найпоширеніша категорія цивільних спорів. Бо скільки людей стільки та варіантів вирішення питань з теми проживання дитини поділ майна та інше. В багатьох виникне питання: чому в Україні не користуються послугами медіатора, якщо медіація має переваги над судовим процесом у сімейних спорах? Одна з основних причин полягає в тому, що медіація ще не є популярною в Україні. На жаль, цей метод вирішення конфліктів не отримав достатнього розповсюдження серед населення [6].

У XXI столітті цифрова трансформація торкнулася й альтернативних методів вирішення спорів. Онлайн-медіація, яка проводиться через відеоконференції (наприклад, Zoom, Google Meets чи Microsoft Teams), уже активно застосовується в багатьох розвинених країнах. У сімейних спорах це дозволяє сторонам брати участь у процесі, навіть перебуваючи в різних містах чи країнах, що особливо актуально для України в умовах війни та вимушеної міграції.

У Великобританії, наприклад, онлайн-медіація стала обов'язковою частиною процесу розлучення для пар, які звертаються до суду. За даними Family Mediation Council, у 2023 році понад 60% сімейних медіацій проводилися онлайн, що скоротило витрати на 30% і пришвидшило вирішення спорів. В Австралії платформа Family Dispute Resolution активно використовує штучний інтелект для аналізу потреб сторін і пропонування попередніх рішень, які потім коригує медіатор [7].

В Україні цифрова медіація є дієвою та перспективною відповіддю на перевантаженість судів, особливо під час воєнного стану, коли багато сімей роз'єднані географічно. Однак її впроваджен-

ня потребує законодавчих змін, зокрема щодо визнання онлайн-угод, а також підготовки медіаторів до роботи з цифровими інструментами.

Висновки. Медіація – це ефективний інструмент особливо в розв'язані сімейних спорів. Для того, щоб медіація була не тільки гарно написаним на папері інструментом, потрібно також, щоб на практиці суспільство вміло комунікувати і правильно використовувати такого роду механізми, адже коли люди не готові вирішувати проблему, йти на компроміс і домовлятися - це стає найбільшою проблемою в сімейних спорах, які розглядаються в судах. Саме через брак комунікації досить важко доходити до мирного вирішення сімейного конфлікту.

Онлайн медіація – це проведення переговорів через онлайн-платформи, такі як Zoom, Microsoft Teams чи спеціалізовані сервіси, що активно розвивається у світі й може стати проривом для України. В умовах війни та міграції, коли сім'ї часто розкидані по різних містах чи країнах, онлайн-формат дозволяє проводити сесії без фізичних зустрічей. Наприклад, один із батьків може бути за кордоном через еміграцію, а інший – в Україні, але це не завадить їм домовитися про виховання дитини чи розподіл майна. Відсутність потреби в поїздках знижує витрати й робить процес гнучкішим – сторони можуть обирати зручний час для зустрічей, що зменшує емоційне напруження. Цифрові платформи також дозволяють інтегрувати інноваційні інструменти: запис сесій за згодою сторін, залучення експертів у реальному часі чи навіть використання штучного інтелекту для аналізу потреб сторін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дорош С., Червоненко В. Чому в Україні кількість розлучень наздоганяє одруження. BBC Україна. Інтернет-джерело. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c15zx1d4v2ko.
2. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text.
3. Рекомендації для медіаторів щодо підготовки та проведення онлайн-медіації: рек. від 10.11.2021 р. URL: http://78.47.176.95/ua/info/mediators/uyenspyereashchkl-ses-sroamr-pyeekashchkl-.
4. Бондарчук Н.В. Проведення медіації онлайн: міжнародний досвід та перспективи запровадження в Україні/ Н.В. Бондарчук, О.Ю. Радченко // Науковий вісник Ужгородського університету: серія: Право / голов. ред. Ю.М. Бисага. – Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2023. – Т. 3. Вип. 75. С. 156–161.
5. Адвокат та медіація / Г. Гаро, А. Зернова, Г. Єременко, Р. Коваль, С. Погоріла, В. Поліщук, О. Помазановська, Л. Романадзе, М. Саєнко, В. Ситюк. Х.: ФАКТОР-МЕДІА, 2022. 112 с.
6. Потьомкіна Ю. Медіація у сімейних спорах: шлях до примирення, порозуміння та врегулювання. *Юридична газета*. 2019. № 4-5. URL: http://yurgazeta.com/publications/practice/simeyne-pravo/mediaciya-u-simeynih-sporah-shlyah-doprimirennya-porozuminnya-ta-vregulyuvannya.html.
7. The Family Mediation Council (FMC). Інтернет-джерело. URL: https://www.familymediationcouncil.org.uk.

УДК 347.77/.78:347.73(4+477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.56

ЗАХИСТ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ НА КОМЕРЦІЙНУ ТАЄМНИЦЮ В УКРАЇНІ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

Попова Н.О.,
к.і.н., доцент кафедри інтелектуальної власності
та цивільно-правових дисциплін
Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького
ORCID: 0000-0003-0327-4288
e-mail: popovanatalia1807@gmail.com

Попова Н.О. Захист прав інтелектуальної власності на комерційну таємницю в Україні та Європейському Союзі.

У статті здійснено комплексне дослідження правових аспектів захисту комерційної таємниці як об'єкта інтелектуальної власності через порівняльний аналіз законодавства України та Європейського Союзу. Проаналізовано національну нормативно-правову базу України, включаючи Цивільний кодекс, Закон України «Про інформацію», Закон України «Про захист від недобросовісної конкуренції», а також положення Директиви (ЄС) 2016/943 щодо захисту нерозголошеної ноу-хау та комерційної інформації. Визначено ключові проблеми українського законодавства: фрагментарність правового регулювання, відсутність спеціалізованого законодавчого акта, неоднозначність розмежування понять «комерційна таємниця» та «ноу-хау», недостатня ефективність судового захисту. Детально охарактеризовано спільні риси та суттєві відмінності між комерційною таємницею та ноу-хау, зокрема в аспекті їх віддільності від особи носія та можливості передачі третім особам.

Досліджено специфіку імплементації Директиви (ЄС) 2016/943 у законодавстві різних європейських країн – Німеччини, Франції, країн Скандинавії, Балтії та Бенілюксу, проаналізовано відмінності в підходах до встановлення юридичної відповідальності за порушення режиму комерційної таємниці. Здійснено порівняльний аналіз судової практики України та ЄС, виявлено значні відмінності в доказуванні порушень прав на комерційну таємницю. Проаналізовано правові механізми відповідальності за порушення прав на комерційну таємницю в Україні, включаючи цивільно-правову, адміністративну та кримінальну відповідальність.

Досліджено практику Антимонопольного комітету України щодо захисту комерційної таємниці через призму законодавства про захист від недобросовісної конкуренції. Вивчено особливості кримінальної відповідальності за незаконне збирання та розголошення комерційної таємниці в європейських країнах, зокрема проаналізовано відмінності у санкціях від найсуворіших у Швеції та Латвії до більш м'яких у країнах Бенілюксу. Обґрунтовано необхідність гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами, запропоновано шляхи вдосконалення правового регулювання через впровадження спеціального законодавчого акта, уточнення критеріїв віднесення інформації до комерційної таємниці, посилення цивільно-правових механізмів захисту. Розроблено рекомендації щодо запровадження європейського досвіду в українську правозастосовну практику для створення сприятливого інвестиційного клімату та забезпечення конкурентоспроможності українського бізнесу на міжнародному ринку.

Ключові слова: комерційна таємниця, інтелектуальна власність, правовий захист, конфіденційна інформація, «ноу-хау», міжнародне законодавство, гармонізація законодавства, судова практика.

Popova N.O. Protection of Intellectual property rights related to Trade Secrets in Ukraine and the European Union.

This article presents a focused legal analysis of trade secret protection as a component of intellectual property, based on a comparative study of Ukrainian and European Union legislation. It examines

Ukraine's legal framework, including the Civil Code, the Law «On Information», the Law «On Protection Against Unfair Competition», and the EU Directive 2016/943 on the protection of undisclosed know-how and business information.

The study identifies major challenges in Ukrainian legislation: fragmented regulation, absence of a dedicated law, conceptual ambiguity between «trade secret» and «know-how», and insufficient judicial protection. A comparative examination of trade secrets and know-how highlights their similarities and differences, especially regarding their legal independence from the holder and transferability.

The article reviews the implementation of Directive 2016/943 in several EU member states - Germany, France, Scandinavian and Baltic countries, and the Benelux region - demonstrating diverse national approaches to legal liability for trade secret misappropriation. It also compares judicial practices in Ukraine and the EU, noting significant differences in evidentiary standards and legal reasoning.

Additionally, the research analyzes the Ukrainian legal mechanisms for liability - civil, administrative, and criminal - and considers the role of the Antimonopoly Committee of Ukraine in protecting trade secrets within the context of unfair competition law. Criminal liability across Europe is also reviewed, showing a wide spectrum of sanctions, from stricter penalties in Sweden and Latvia to more lenient measures in the Benelux countries.

The article concludes by advocating for the harmonization of Ukrainian legislation with EU standards. Key recommendations include adopting a specialized law on trade secrets, refining classification criteria, and strengthening civil remedies. Integrating European experience into Ukrainian legal practice is presented as essential for improving the investment climate and enhancing the global competitiveness of Ukrainian enterprises.

Key words: trade secret, intellectual property, legal protection, confidential information, «know-how», international regulation, legislative alignment, judicial enforcement.

Постановка проблеми. В умовах глобалізації та цифрової трансформації економіки захист комерційної таємниці відіграє ключову роль у збереженні конкурентоспроможності підприємств, інноваційному розвитку та залученні інвестицій. В Україні питання правового захисту комерційної таємниці регулюється фрагментарно, що створює виклики для бізнесу та правозастосовної практики. Водночас у країнах ЄС діє єдина система захисту відповідно до Директиви (ЄС) 2016/943, що забезпечує ефективні правові механізми протидії незаконному використанню конфіденційної інформації. Дослідження цього питання є актуальним з огляду на необхідність гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами та підвищення рівня правового захисту комерційної таємниці.

Стан опрацювання проблематики. В Україні питання правового захисту комерційної таємниці досліджували такі науковці: Г. Андрощук, Ю. Белуга, С. Васильчак, Я. Вергун, Д. Гулевська, Г. Грабовська, І. Ганич, О. Смірнов, Л. Топалова та ін. Незважаючи на значні наукові дослідження у сфері правового захисту комерційної таємниці в Україні, ця тема потребує подальшого вивчення.

Метою дослідження є аналіз правових механізмів захисту комерційної таємниці як об'єкта інтелектуальної власності в Україні та Європейському Союзі (ЄС – далі), виявлення правових прогалин у національному законодавстві та розробка рекомендацій щодо його вдосконалення з урахуванням європейських стандартів. Дослідження спрямоване на визначення ефективних підходів до запобігання неправомірному використанню комерційної таємниці, а також на формування правозастосовної практики, що забезпечить належний рівень захисту конфіденційної інформації та сприятиме економічному розвитку України.

Виклад основного матеріалу. Згідно зі ст. 505 Цивільного Кодексу України (далі – ЦК України) комерційною таємницею є – «інформація, яка є секретною в тому розумінні, що вона в цілому чи в певній формі та сукупності її складових є невідомою та не є легкодоступною для осіб, які звичайно мають справу з видом інформації, до якого вона належить, у зв'язку з цим має комерційну цінність та була предметом адекватних існуючим обставинам заходів щодо збереження її секретності, вжитих особою, яка законно контролює цю інформацію» [1].

В Україні правова охорона комерційної таємниці, окрім ЦК України регулюється низкою законодавчих актів, які визначають порядок її захисту та відповідальність за незаконне розголошення: Закон України «Про інформацію» ст. 30 – «регулює віднесення інформації до конфіденційної та правила її розголошення» [2]; Закон України «Про захист від недобросовісної конкуренції» ст.

16–19 – «встановлює відповідальність за незаконне збирання, використання або розголошення комерційної таємниці» [3]. Кримінальний кодекс України (далі КК України) ст. 231, 232 – «передбачає кримінальну відповідальність за незаконне збирання або розголошення комерційної таємниці» [4].

Розглядаючи комерційну таємницю як об'єкт інтелектуальної власності, слід зауважити, що на відміну від інших її об'єктів, вона має ряд характерних рис. Серед них – необмеженість у часі, універсальність змісту, а також спрощена процедура набуття та підтримання правового захисту.

Правова охорона комерційної таємниці не має визначеного строку дії – вона зберігається доти, доки інформація відповідає ознакам комерційної таємниці. Така інформація є багатогранною і може охоплювати дані виробничого, технологічного, організаційного чи іншого характеру, що використовуються у господарській діяльності суб'єктів. На відміну від патентованих об'єктів, ці відомості не потребують обов'язкової наявності творчого підходу або винахідницького рівня.

Серед науковців точаться дискусії щодо співвідношення комерційної таємниці та ноу-хау. Деякі науковці об'єднують ці поняття, інші вважають їх окремими об'єктами інтелектуальної власності.

На законодавчому рівні визначення ноу-хау закріплено у Законі України «Про інвестиційну діяльність» ст. 1 визначає, що – «ноу-хау – сукупність технічних, технологічних, комерційних та інших знань, оформлених у вигляді технічної документації, навиків та виробничого досвіду, необхідних для організації того чи іншого виду виробництва, але не запатентованих» [5]. А також у Законі України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій» у ст. 1 зазначено, що – «ноу-хау – технічна, організаційна або комерційна інформація, що оримана завдяки досвіду та випробуванням технології та її складових, яка: не є загальновідомою чи легкодоступною на день укладення договору про трансфер технологій; є істотною, тобто важливою та корисною для виробництва продукції, технологічного процесу та/або надання послуг; є визначеною, тобто описаною достатньо вичерпна, щоб можливо було перевірити її відповідність критеріям не загальновідомості та істотності» [6].

Отже, спираючись на аналіз положень чинного законодавства можна дійти висновку про схожість правових конструкцій комерційної таємниці та ноу-хау за такими спільними ознаками як комерційна цінність відомостей; тотожність сфер використання (промисловість, виробництво, технології тощо); встановлення правового режиму правомочним суб'єктом самостійно, без посередництва спеціально уповноважених органів; можливість практичного застосування; збереження секретності відомостей власником іншою уповноваженою на здійснення контролю особу [7].

Однак ці два поняття мають і суттєві розбіжності щодо істотних ознак та різним змістовним наповненням. Інформація, яка становить комерційну таємницю, віддільна від особи, як правило, має матеріалізовану форму та може передаватись від однієї особи іншій.

В той же час, знання, досвід, навички та уміння, які становлять зміст ноу-хау, невіддільні від їхнього носія, загальних властивостей інформації не мають, і їхня передача в незмінному вигляді практично неможлива через викривлення їх суб'єктивним сприйняттям отримуючою особою.

Правова охорона комерційної таємниці в Україні є комплексною та включає різні механізми захисту. Водночас державне законодавство забезпечує відповідальність за її незаконне використання, сприяючи добросовісній конкуренції. Незаконне розголошення комерційної таємниці тягне за собою такі види відповідальності: цивільно-правова відповідальність – відшкодування завданої шкоди та збитків (ст. 22 ЦК України) [1]. Адміністративна відповідальність – штрафи за порушення правил збереження конфіденційної інформації. Кримінальна відповідальність (ст. 231, 232 КК України) [4].

Аналізуючи судову практику України, варто відзначити, що вона характеризується формальним підходом та жорсткими вимогами до доказування Справа № 752/5775/16-ц (Верховний Суд, 2019). Підприємство намагалося довести, що розголошені відомості були комерційною таємницею. Суд відмовив у позові, оскільки не було чітко визначено, які саме заходи використовувались для захисту інформації. Справа № 910/1759/19 суд підкреслив, що власник інформації має довести її секретність та факт завдання шкоди [8].

Отже, українські суди формально підходять до розгляду справ, вимагаючи від позивачів доказів того, що інформація дійсно є комерційною таємницею та що були вжиті належні заходи для її захисту.

Принагідно зазначимо, що в Україні наявна практика захисту прав на комерційну таємницю через призму законодавства про захист від недобросовісної конкуренції АМК України, законність рішень якого надалі було підтверджено Верховним Судом [9].

Комерційна таємниця в ЄС захищається як важливий актив бізнесу, що сприяє інноваціям та чесній конкуренції. Основним документом, що регулює захист комерційної таємниці в ЄС, є Директива ЄС 2016/943 «Про захист нерозголошеної ноу-хау та комерційної інформації (комерційної таємниці) від незаконного отримання, використання та розголошення» [10].

Директива ЄС 2016/943 була прийнята для уніфікації підходів до захисту комерційної інформації у всіх країнах ЄС, що до цього регулювали це питання по-різному.

Згідно з директивою 2016/943, комерційна таємниця – це інформація, яка: є секретною (не є загальнодоступною). Має комерційну цінність через свій секретний характер. Захищена власником шляхом обґрунтованих заходів конфіденційності. До комерційної таємниці можуть належати технологічні розробки, маркетингові стратегії, виробничі процеси, фінансові дані, база клієнтів тощо [10].

Директива 2016/943 передбачає право власників комерційної таємниці подавати позови проти осіб або компаній, які незаконно отримали, використали або розголосили таку інформацію [10].

Директива встановлює наступні види правової відповідальності за незаконне використання комерційної таємниці: Цивільно-правова відповідальність – відшкодування збитків, заборона на подальше використання інформації, вилучення або знищення матеріалів, що містять комерційну таємницю. Кримінальна відповідальність – залежить від національного законодавства країни ЄС, але може включати штрафи та тюремне ув'язнення. Адміністративні санкції – штрафи, що накладаються регуляторними органами. Важливо, що директива передбачає механізми судового захисту, включаючи можливість конфіденційного розгляду справ, щоб уникнути подальшого розголошення інформації.

У країнах ЄС правове регулювання комерційної таємниці та ноу-хау здійснюється відповідно до Директиви (ЄС) 2016/943, яку кожна держава-член імплементує у своє національне законодавство.

У Німеччині правовий захист комерційної таємниці та ноу-хау регулюється Законом про захист комерційної таємниці (GeschGehG), який було ухвалено в 2019 році відповідно до вимог Директиви (ЄС) 2016/943. Закон визначає комерційну таємницю як конфіденційну інформацію з комерційною цінністю, а також передбачає заходи щодо її захисту та передбачає цивільно-правові та кримінально-правові заходи захисту комерційної таємниці. §23 GeschGehG передбачає покарання у вигляді штрафу або позбавлення волі до 3 років за умисне розголошення комерційної таємниці. Якщо порушення було скоєно з корисливих мотивів або на користь іноземної компанії, покарання може сягати 5 років ув'язнення [11].

Франція імплементувала Директиву (ЄС) 2016/943 через Закон про комерційну таємницю (Loi n°2018-670), який визначає, що комерційна таємниця включає ноу-хау, технічну, економічну та фінансову інформацію компаній [12].

На відміну від Німеччини у Франції не передбачена окрема кримінальна відповідальність за розголошення комерційної таємниці (якщо немає додаткових обставин, наприклад, шахрайства чи шпигунства).

Країни Бенілюксу (Бельгія, Нідерланди та Люксембург) – мають схожі підходи до охорони комерційної таємниці, оскільки їхнє законодавство гармонізоване з Директивою (ЄС) 2016/943. Водночас, кожна з країн має свої особливості в правовому регулюванні та судовій практиці. Нідерланди та Люксембург більше покладаються на цивільні механізми, тоді як законодавство Бельгії передбачає кримінальну відповідальність за незаконне розголошення комерційної інформації [13].

Скандинавські країни мають подібний підхід до захисту комерційної таємниці, оскільки їхнє законодавство гармонізоване з Директивою (ЄС) 2016/943 у межах Європейської економічної зони (ЄЕЗ). При цьому Норвегія та Ісландія, які не є членами ЄС, адаптували свої норми до європейських стандартів.

Швеція та Фінляндія мають найсуворіші кримінальні санкції, тоді як Норвегія та Данія більше зосереджуються на цивільних механізмах захисту.

Закон Швеції ст. 27, за незаконне володіння комерційною таємницею засуджується до штрафу або позбавлення волі на строк не більше двох років або, якщо злочин є серйозним, до позбавлення волі на строк не більше чотирьох років [14].

Кримінальна відповідальність передбачена також Кримінальним кодексом Латвії (Krimināllikums) ст. 200, яка стосується незаконного отримання та використання комерційної таємниці карається позбавленням волі на строк до п'яти років або короткостроковим позбавленням волі, або примусовими роботами, або штрафом [15].

Таким чином, кримінальна відповідальність за порушення комерційної таємниці в Латвії може сягати до 5 років позбавлення волі у кваліфікованих випадках, зокрема при груповому порушенні, корисливих мотивах або заподіянні значної шкоди.

У Директиві термін «комерційна таємниця» вживається як спільна назва двох видів інформації: ноу-хау та ділової (бізнесової) інформації.

Позиція більшості країн ЄС щодо співвідношення поняття комерційної таємниці та ноу-хау співпадає з Директивою ЄС 2016/943, у яій комерційна таємниця вживається як спільна назва двох видів інформації: ноу-хау та ділової (бізнесової) інформації. Так у Данії захист комерційної таємниці регулюється Законом про комерційні таємниці (Lov om forretningshemmeligheder), який був прийнятий для імплементації Директиви ЄС 2016/943. Зокрема у §2.Частина 2. Зазначається, що комерційна таємниця може, зокрема, включати ноу-хау, ділову інформацію та технологічні відомості [16].

Закон Нідерландів про комерційну таємницю (Wet bescherming bedrijfsgeheimen) зазначає, що комерційна таємниця може включати, зокрема, технічну інформацію, таку як виробничі процеси, рецептури, прототипи, ноу-хау та інновації, або комерційну інформацію, таку як дані про продажі та дистрибуцію, списки клієнтів, бізнес-плани та маркетингові дослідження. Як бачимо, у цьому законі ноу-хау (knowhow) згадується як один із видів технічної інформації, що може становити комерційну таємницю, поряд із виробничими процесами, рецептурами, прототипами та інноваціями [17].

Балтійські країни (Естонія, Латвія та Литва) мають розвинені системи захисту комерційної таємниці, що поєднують стандарти Європейського Союзу з національними особливостями. Ці держави, які стали членами ЄС у 2004 році, активно гармонізували своє законодавство з європейськими нормами, включаючи імплементацію Директиви ЄС 2016/943 про захист нерозкритого ноу-хау та комерційної інформації.

В латвійському Законі про комерційну таємницю (Komercnoslēpuma aizsardzības likums) є положення, що стосуються ноу-хау. ст. 3.1 Комерційна таємниця – це нерозкрите ноу-хау та досвід (know-how) або інформація, що відповідає всім таким ознакам: вона є секретною, тобто не є загальнодоступною або легкодоступною для осіб, які зазвичай використовують такий вид інформації; вона має комерційну цінність через її секретність; особа, яка має права на цю інформацію, вжила розумних заходів для збереження її секретності [18]. Як бачимо з цієї цитати, латвійське законодавство визначає ноу-хау як ключовий елемент комерційної таємниці, підкреслюючи його нерозкритий характер. Закон захищає ноу-хау за умови, що воно відповідає трьом основним критеріям: секретність, комерційна цінність і вжиття розумних заходів для збереження секретності.

У цілому аналіз законодавства держав-членів ЄС засвідчує, що значна кількість держав після 2016 року прийняла окремі національні закони щодо охорони комерційної таємниці (Швеція, Іспанія, Хорватія, Німеччина, Франція, Сербія, Словенія, Чорногорія, Ірландія, Угорщина, Фінляндія, Данія). Водночас у переважній більшості держав, у яких запроваджена нормативна охорона комерційної таємниці на рівні окремих законодавчих актів, вона забезпечується Законом (актом) про комерційні таємниці (Trade Secrets Act; Law on Trade Secrets) або Законом про охорону комерційних таємниць (Law on the Protection of Trade Secrets). Лише в окремих державах ЄС зазначені відносини регулюються законодавством про захист від недобросовісної конкуренції (Республіка Чехія, Албанія, Румунія) або загальним законодавством про промислову власність – кодексами чи законами про промислову власність (Португалія, Італія, Республіка Польща) [9].

Отже, ми можемо виділити наступні собливості захисту комерційної таємниці в ЄС. Усі країни ЄС зобов'язані дотримуватися єдиних правил, що спрощує захист інтересів бізнесу на міжнародному рівні. Директива захищає компанії від «індустріального шпигунства» та нечесної конкуренції. Законодавство передбачає не лише відповідальність за незаконне розголошення, але й механізми превентивного захисту.

Аналізуючи судову практику ЄС щодо комерційної таємниці варто зазначити що у порівнянні з українською судовою практикою судова практика ЄС має прецедентний підхід, баланс між прозорістю та захистом бізнес також судова практика ЄС є більш гнучкою, тоді як в Україні діють

суворі формальні критерії для визнання інформації комерційною таємницею, що може ускладнювати її захист у суді.

Висновки: В ЄС діє гармонізована директива, яка забезпечує єдиний підхід для всіх країн, тоді як в Україні законодавство розпорошене між кількома кодексами та законами. Рекомендації для України: Гармонізувати законодавство відповідно до стандартів ЄС. Впровадити більш гнучкий підхід до оцінки доказів у судах. Зменшити акцент на кримінальні санкції та посилити цивільно-правовий захист.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
2. Закон України «Про інформацію» від 02.10.1992 № 2657-XII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text.
3. Закон України «Про захист від недобросовісної конкуренції» від 07.06.1996 № 236/96-ВР. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/236/96-%D0%B2%D1%80/card3#Files.
4. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.
5. Закон України «Про інвестиційну діяльність» від 18.09.1991 № 1560-XII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12#Text.
6. Закон України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій» від 14.09.2006 № 143-V. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/143-16#Text.
7. Комерційна таємниця, ноу-хау, службова таємниця як самостійні правові конструкції. https://www.sabicom.com.ua/publ/komercijna-tayemnicya-nou-xau-sluzhbova-tayemnicya-yak-samostijni-pravovi-konstrukci%D1%97.
8. Постанова від 28.02.2019 по справі № 752/5775/16-ц Касаційний цивільний суд. https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/80304725.
9. Аналітична довідка: комерційна таємниця. https://nipo.gov.ua/wp-content/uploads/2024/07/Analitychna-dovidka_komertsiina-taiemnytsia.pdf.
10. Directive (EU) 2016/943 of the European Parliament and of the Council of 8 June 2016 on the protection of undisclosed know-how and business information (trade secrets) against their unlawful acquisition, use and disclosure. https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2016/943/oj/.
11. Act on the Protection of Secrets of 18 April 2019 (Trade Secrets Act), Germany. https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/15747.
12. Law No. 2018-670 of July 30, 2018, on the Protection of Trade Secrets, France. https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/18278.
13. Law of July 14, 1991, on Trade Practices and Consumer Information and Protection (consolidat ed as of 1994),Belgium. https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/393.
14. Regulation (2009:641) on the Access to Information and on Secrecy (as amended up to Regulation (2017:1248)), Sweden. https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/17747.
15. Kriminālllikums. https://likumi.lv/ta/id/305532-komercnoslepuma-aizsardzibas-likums.
16. Trade Secrets Act (Act No. 309 of April 25, 2018), Denmark. https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/19481.
17. Trade Secrets Protection Act of 2018 (Act of October 17, 2018, Laying Down Rules for Implementing Directive (EU) 2016/943 of the European Parliament and of the Council of 8 June 2016 on the Protection of Undisclosed Know-how and Business Information (Trade Secrets) Against their Unlawful Acquisition, Use and Disclosure), Netherlands. https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/3195.
18. Komercnoslēpuma aizsardzības likums. https://likumi.lv/ta/id/305532-komercnoslepuma-aizsardzibas-likums.

УДК 347. 9: 347.961/.347.961.8
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.57

СУЧАСНА СУДОВА ПРАКТИКА ОСКАРЖЕННЯ ВИКОНАВЧОГО НАПИСУ НОТАРІУСА

Пузирний В.Ф.,
доктор юридичних наук, професор,
директор Навчально-наукового інституту права,
правоохоронної діяльності та психології
адміністративного та конституційного права
Пенітенціарної академії України

Пузирний В.Ф. Сучасна судова практика оскарження виконавчого напису нотаріуса.
У статті розглядається актуальна проблема оскарження виконавчого напису нотаріуса у контексті сучасної судової практики України. Автор здійснює комплексний аналіз юридичної природи виконавчого напису, окреслює його правову природу як засобу позасудового захисту прав кредитора та акцентує на межах його правомірного застосування. Зосереджено увагу на ключовій умові вчинення виконавчого напису – безспірності заборгованості, а також на типових порушеннях, що призводять до визнання такого напису таким, що не підлягає виконанню.

У статті детально досліджено позиції Верховного Суду щодо правомірності вчинення виконавчих написів у справах про стягнення заборгованості, звернення стягнення на предмет іпотеки, дотримання процедур повідомлення боржника та застосування позовної давності. Особливу увагу приділено аналізу судових рішень, в яких встановлювались порушення нотаріусами процедурних вимог, зокрема відсутність доказів безспірності, невручення повідомлень про порушення забезпечених зобов'язань, або порушення строків реєстрації в Реєстрі відомостей про звернення стягнення на предмет забезпечувального обтяження. Також проаналізовано практику визнання неправомірними електронних торгів, що відбулися до моменту скасування виконавчого напису.

Наведено правові висновки щодо наслідків порушення нотаріусом вимог законодавства, а також процесуальних особливостей захисту прав боржника у справах про визнання виконавчого напису таким, що не підлягає виконанню. Автор підкреслює, що оскарження виконавчого напису саме по собі не перериває перебіг позовної давності, не створює нових правових підстав для стягнення заборгованості, а рішення суду про скасування напису не має зворотної дії щодо правочинів, здійснених до набрання ним законної сили.

У статті сформульовано висновок про необхідність посилення стандартів нотаріального контролю та врахування судової практики щодо оскарження виконавчого напису нотаріуса задля забезпечення балансу інтересів сторін у сфері позасудового стягнення заборгованості, що відповідає принципам правової визначеності та справедливості.

Ключові слова: нотаріат; нотаріус; нотаріальні дії; виконавчий напис нотаріуса; вчинення виконавчого напису; безспірність заборгованості; стягнення заборгованості; оскарження нотаріальних дій; позасудовий захист; позовна давність; спір про право; Верховний Суд; судова практика.

Puzyrnyi V.F. Modern court practice of appealing notary's executive inscription.
The article considers the current problem of appealing a notary's executive inscription in the context of modern judicial practice of Ukraine. The author carries out a comprehensive analysis of the legal nature of an executive inscription, outlines its legal nature as a means of extrajudicial protection of the rights of the creditor and emphasizes the limits of its lawful application. The focus is on the key condition for making an executive inscription - the indisputability of the debt, as well as on typical violations that lead to the recognition of such an inscription as unenforceable.

The article examines in detail the positions of the Supreme Court on the legality of issuing writs of execution in cases of debt collection, foreclosure on mortgages, compliance with the procedures for notifying the debtor and the application of the statute of limitations. Particular attention is paid to

the analysis of court decisions in which notaries established violations of procedural requirements, in particular, the absence of evidence of indisputability, failure to deliver notices of violation of secured obligations, or violation of the deadlines for registration in the Register of information on foreclosure on the subject of a security encumbrance.

The practice of declaring electronic auctions that took place before the cancellation of the enforcement order as illegal is also analyzed.

Legal conclusions are given regarding the consequences of a notary's violation of the requirements of the law, as well as the procedural features of protecting the debtor's rights in cases of declaring an enforcement order unenforceable. The author emphasizes that appealing an enforcement order in itself does not interrupt the statute of limitations, does not create new legal grounds for debt collection, and the court's decision to cancel the order does not have retroactive effect on transactions made before it entered into force.

The article formulates a conclusion on the need to strengthen the standards of notarial control and take into account judicial practice regarding the appeal of a notary's executive inscription in order to ensure a balance of interests of the parties in the field of extrajudicial debt collection, which corresponds to the principles of legal certainty and justice.

Key words: notary; notary; notarial acts; notary's executive inscription; execution of an executive inscription; indisputability of debt; debt collection; appeal of notarial acts; extrajudicial protection; statute of limitations; dispute about law; Supreme Court; case law.

Постановка проблеми. У сучасних правовідносинах інститут виконавчого напису нотаріуса як важливого способу позасудового захисту майнових прав між кредиторами та боржниками відіграє важливу роль. Цей правовий механізм надає кредитору можливість у спрощеному порядку ініціювати примусове стягнення заборгованості за умови безспірності зобов'язання. Його мета полягає в оперативному відновленні порушених прав без необхідності звернення до суду, що в умовах високого навантаження на судову систему набуває практичної значущості.

Разом із тим, практика вчинення виконавчих написів нерідко викликає правові спори, зумовлені порушенням нотаріусами законодавчих вимог, зокрема щодо встановлення безспірності зобов'язання, належного повідомлення боржника або дотримання строків позовної давності. Саме тому судова практика, що склалася з питань оскарження виконавчих написів, набуває особливої ваги.

Метою статті є аналіз сучасної судової практики оскарження виконавчого напису нотаріуса.

Стан опрацювання проблеми. Окремі аспекти судової практики щодо оскарження нотаріальних дій досліджували такі вітчизняні вчені: Андрущенко Т., Безсмертна Н., Гулевська Г., Дерій О., Заборовський В., Комаров В., Крижевська О., Менджул М., Пасічник С., Серветник А., Строкач І., Фурса С., Чижмарь К., Шевченко Я., Феннич В., Щербина Є. та ін. Однак не всі правові проблеми щодо оскарження виконавчого напису в контексті сучасної судової практики вирішені. Судова практика щодо оскарження виконавчого напису нотаріуса виконує роль не лише засобу індивідуального захисту прав боржника, а й механізму формування стандартів законності у сфері позасудового виконання зобов'язань.

Виклад основного матеріалу. Інститут виконавчого напису нотаріуса, передбачений Законом України «Про нотаріат» [1], є альтернативною позасудовою формою захисту прав кредитора. Проте на практиці його застосування викликає численні юридичні дискусії, зокрема щодо **безспірності зобов'язань, процедурних гарантій боржника**, **можливостей судового контролю** за діями нотаріуса та ін. Судова практика свідчить про зростання кількості справ щодо визнання виконавчого напису таким, що не підлягає виконанню.

Судова практика формує підхід до належної оцінки дій нотаріуса, з урахуванням балансу інтересів сторін.

Наприклад, з постанови Касаційного цивільного суду від 17 березня 2021 року в справі № 210/2664/18 позивач звернувся до суду з позовом, посилаючись на те, що між нею та відповідачем з метою забезпечення виконання зобов'язань укладено договір іпотеки, згідно з яким особа передала нежилі приміщення. Оскільки позивач дізнався про відкриття виконавчого провадження і звернення стягнення на нежилі приміщення на підставі виконавчого напису приватного нотаріуса, просив суд визнати виконавчий напис таким, що вчинений із порушенням норм чинного законодавства, адже відповідачем не було надано оригінал іпотечного договору при його здійсненні [2].

Крім того, нотаріус вчинив виконавчий напис, не встановивши у наданих відповідачем документів безспірність заборгованості. Позивачка зазначила, що на її адресу нотаріусом було направлено повідомлення банку про звернення стягнення на предмет іпотеки шляхом позасудового врегулювання, тобто виконавчий напис вчинено до направлення їй вказаного повідомлення. Верховний Суд встановив, що особа в позовній заяві не спростувала факт ненаправлення та неотримання нею вимоги банку про усунення порушень виконання основного зобов'язання, яка після направлення боржнику надавалась банком нотаріусу для вчинення виконавчого напису [2].

Також Верховний Суд дійшов висновку про те, що на час вчинення спірного виконавчого напису банком подано приватному нотаріусу усі необхідні докази про безспірність заборгованості за спірним кредитним договором, а позивачкою вказану безспірність станом на момент вчинення виконавчого напису під час розгляду справи не спростовано. Отже, виконавчий напис вчинений нотаріусом законно, а позивачка не спростувала належність та допустимість доказів, а саме те, що сума заборгованості за кредитним договором на дату вчинення нотаріусом оспорюваного виконавчого напису була іншою, ніж та, яка запропонована в ньому до стягнення банком; не надала доказів часткового чи повного погашення заборгованості [2].

Таким чином, на час вчинення спірного виконавчого напису позивачем не було спростовано безспірність заборгованості за спірним кредитним договором станом на момент вчинення виконавчого напису під час розгляду справи, а банком було подано приватному нотаріусу усі необхідні докази про вказану безспірність, – виконавчий напис вчинений нотаріусом законно.

У постанові Верховного Суду у складі Касаційного цивільного суду від 4 травня 2022 року у справі № 274/4134/15-ц зазначено, що «право подружжя на розпорядження майном, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя врегульовано в статті 65 СК України. Дружина, чоловік розпоряджуються майном, що є об`єктом права спільної сумісної власності подружжя, за взаємною згодою. При укладенні договорів одним із подружжя вважається, що він діє за згодою другого з подружжя. Законодавець у вказаній нормі передбачив як загальне правило так звану презумпцію згоди одного з подружжя на укладення другим з подружжя договорів щодо спільного майна, за винятком тих, що потребують обов'язкового нотаріального посвідчення (частина третя статті 65 Сімейного кодексу України) [3].

Отже, не порушуються права одного з подружжя, який не був стороною договору і надавав тільки згоду на вчинення договору іпотеки спільного майна чи на відчуження спільного майна, адже ці права захищаються тим з подружжя, який уклав договір та є відповідачем у справі.

За таких обставин немає підстав вважати, що вчиненням оспорюваного виконавчого напису порушуються права чи інтересу позивача, який не є стороною кредитного та іпотечного договорів (кредитором, боржником або іпотекодавцем) та лише надав згоду на передачу майна в іпотеку як подружжя іпотекодавця, оскільки ці права захищаються тим з подружжя, який уклав договір іпотеки, відповідно, який і є учасником спірних правовідносин (постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 25 січня 2023 року в справі № 523/1585/17) [4].

Отже, у спорах, де предметом позову є спір про право, – між боржниками та стягувачами, прав та інтересів яких стосуються нотаріальні дії чи акт, наприклад, про визнання виконавчого напису таким, що не підлягає виконанню (повністю або частково), – у таких спорах належним відповідачем є стягувач (кредитор), на користь якого було вчинено виконавчий напис.

Велика Палата Верховного Суду у постанові від 15 січня 2020 року у справі № 305/2082/14-ц звертає увагу на те, що спір про право, який унеможливлює вчинення виконавчого напису і, як наслідок, зумовлює певну правову реакцію нотаріуса, міг вбачатися нотаріусом винятково із заяви боржника про зупинення виконавчого провадження, поданої відповідно до частини четвертої статті 42 Закону України «Про нотаріат» і обґрунтованої тим, що боржник звернувся до суду із відповідною позовною заявою про оспорювання заборгованості, а також на підставі отриманого від суду повідомлення про надходження його позовної заяви. Але навіть такі обставини свідчили б про існування спору про право, проте не змінювали б правової характеристики цього виду заборгованості як безспірної. Оскільки позивач у встановленому законом порядку не спростував належними і допустимими доказами того, що сума заборгованості за кредитним договором на дату вчинення нотаріусом оспорюваного виконавчого напису була іншою, ніж та, яка запропонована в ньому до стягнення; не надав доказів часткового чи повного погашення заборгованості, Велика Палата Верховного Суду вважає, що суд апеляційної інстанції дійшов обґрунтованого висновку про законність вчинення нотаріусом виконавчих написів [5].

Отже, вирішуючи питання правомірності вчинення виконавчого напису у розумінні статті 88 Закону України «Про нотаріат», треба враховувати, що наявність спору в суді за позовом кредитора до боржника про стягнення суми заборгованості за кредитним договором жодним чином не свідчить про неправомірність вчинення виконавчого напису та не спростовує висновок про безспірність заборгованості цього боржника.

Для звернення стягнення на предмет застави необхідною умовою є письмове повідомлення боржника про порушення забезпеченого обтяженням зобов'язання та внесення до Реєстру відомостей про звернення стягнення на предмет забезпечувального обтяження. Ухилення від надіслання боржнику повідомлення про порушення запеченого обтяженням зобов'язання, реєстрації в Реєстрі відомостей про звернення стягнення на предмет забезпечувального обтяження, а також недотримання 30-денного строку з моменту реєстрації в Реєстрі відомостей про звернення стягнення на предмет забезпечувального обтяження вважаються порушеннями, які унеможливлюють вчинення нотаріусом виконавчого напису про звернення стягнення на предмет застави (постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 22 травня 2024 року у справі № 465/4478/22) [6].

Положення закону щодо надіслання боржнику повідомлення про порушення забезпеченого обтяженням зобов'язання направлені на фактичне повідомлення заставодавця з метою надання йому можливості усунути відповідні порушення основного зобов'язання і запобігти зверненню стягнення на його майно; таке повідомлення слід вважати здійсненим належним чином за умови, що заставодавець отримав його. Доказом належного здійснення повідомлення може бути, зокрема повідомлення про вручення поштового відправлення з описом вкладення [6]. У постанові Великої Палати Верховного Суду від 23 червня 2020 року у справі № 645/1979/15-ц викладені такі ж правові висновки.

Повернення повідомлення про порушення забезпеченого обтяженням зобов'язання до банку (з відміткою поштового відділення «за закінченням терміну зберігання») не свідчить про дотримання банком обов'язку щодо фактичного повідомлення боржника про порушення зобов'язання, а також не є доказом отримання позивачем такого повідомлення.

Отже, такі порушення порядку повідомлення заставодавця про вимогу щодо усунення порушення є самостійною правовою підставою для визнання виконавчого напису таким, що не підлягає виконанню.

Верховний Суд зазначав, що положеннями глави 1 розділу IX ЦПК України не врегульовано питання щодо визнання та виконання рішення іноземного суду у випадку смерті боржника. Водночас подібні за змістом цивільні процесуальні відносини регулюються пунктом 1 частини першої статті 255 ЦПК України [7]. Відповідно, у разі, якщо суд апеляційної інстанції дійде висновку про неможливість процесуального правонаступництва в цій справі, це є підставою для закриття провадження у справі, а не залишення клопотання без розгляду (постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 23 жовтня 2024 року в справі № 752/12605/21 [8].

За статтею 18 Цивільного кодексу України [9] нотаріус здійснює захист цивільних прав шляхом вчинення виконавчого напису на борговому документі у випадках і в порядку, встановлених законом.

Нотаріус вчиняє виконавчі написи, якщо подані документи підтверджують безспірність заборгованості або іншої відповідальності боржника перед стягувачем та за умови, що з дня виникнення права вимоги минуло не більше трьох років (стаття 88 Закону України «Про нотаріат»). А отже, саме нотаріус при вчиненні виконавчого напису перевіряє належність стягувача й у разі заміни сторони правовідношення саме новий учасник і буде стягувачем у новому виконавчому написі за зверненням нової сторони (нового учасника) правовідносин. Отже, виконавчий напис нотаріуса є формою захисту цивільних прав та інтересів, що відбувається в певному спеціальному порядку, який є відмінним від інших форм (зокрема й судової) надання захисту таким правам та інтересам (постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 2 жовтня 2024 року в справі № 172/209/24) [10].

Згідно зі статтею 446 ЦПК України визначається підсудність вирішення процесуальних питань, пов'язаних з виконанням рішень інших органів (посадових осіб), а також питання заміни сторони виконавчого провадження з виконання виконавчого напису нотаріуса, – вирішуються судом за місцем виконання відповідного рішення.

Виконавчий напис нотаріуса є різновидом виконавчого документа в розумінні статті 3 Закону України «Про виконавче провадження» [11], який є відмінним від виконавчого листа за змістом,

формою, а також суб`єктом та процедурою видання, а отже, положення частини п'ятої статті 442 ЦПК України не можуть бути застосовані за аналогією у випадку заміни сторони у виконавчому написі нотаріуса, виконавче провадження за яким ще не відкрито (постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 жовтня 2022 року в справі № 183/4196/21) [12].

Велика Палата Верховного Суду зазначила, що оскільки тільки в ЦПК України врегульовано правило заміни сторони виконавчого провадження, порушеного через необхідність виконання рішення «несудового» органу, можна зробити такий висновок: заява про заміну сторони виконавчого провадження, відкритого на виконання виконавчого напису нотаріуса, підлягає розгляду у порядку цивільного судочинства [12].

Законом України «Про виконавче провадження» визначено перелік виконавчих документів, серед яких є виконавчі листи (видані на виконання судових рішень) та виконавчі написи (видані нотаріусами) (стаття 3); такі документи є різними за підставами їх видачі. З огляду на ті процесуальні гарантії, що надаються сторонам, суттєво відрізняються й форми захисту порушеного майнового права.

Оскільки ЦК України є спеціалізованим нормативно-правовим актом і містить в собі норму прямої дії, а саме – частину другу статті 388, в якій зазначено, що майно не може бути витребувано від добросовісного набувача, якщо воно було продане у порядку, встановленому для виконання судових рішень, застосування цієї норми права до виконавчих написів є некоректним (постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 10 травня 2023 року в справі № 205/1783/20) [13].

Верховний Суд у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду у постанові від 3 червня 2024 року в справі № 587/2230/21 погодився з висновками апеляційного суду про відсутність підстав для визнання недійсними електронних торгів, проведених на підставі виконавчого напису нотаріуса, який в подальшому визнаний у судовому порядку таким, що не підлягає виконанню, оскільки на час проведення електронних торгів виконавчий напис нотаріуса був чинним, а відповідне судове рішення не має зворотної дії в часі. Разом з тим права позивача можуть бути захищені шляхом відшкодування завданої йому шкоди (частина третя статті 386 ЦК України). Відповідачами за цим позовом можуть бути особи, з вини яких така шкода була заподіяна (пункт 66 постанови Великої Палати Верховного Суду від 22 червня 2021 року у справі № 334/3161/17 (провадження № 14-188цс20)) [14].

У зв'язку з викладеним Верховний Суд у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду вважає, що наявні підстави для відступлення від висновку, викладеного у постановах Верховного Суду у складі колегії судів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 07 листопада 2018 року у справі № 712/1317/14-ц (провадження № 61-22566св18) та від 07 лютого 2019 року у справі № 522/1516/15-ц (провадження № 61-25870св18), оскільки наявність підстав для визнання недійсними торгів має встановлюватися судом саме на момент їх проведення. Рішення суду про визнання виконавчого напису таким, що не підлягає виконанню, не має зворотної дії в часі і не може породжувати правові наслідки, в тому числі й щодо недійсності торгів, або впливати на інші юридичні факти, що настали до набрання законної сили рішенням суду про визнання виконавчого напису таким, що не підлягає виконанню [14].

За наявності обставин, що перешкоджають проведенню виконавчих дій (хвороба сторони виконавчого провадження, відрядження сторони виконавчого провадження, стихійне лихо тощо), або з інших підстав, внаслідок виникнення яких сторони були позбавлені можливості скористатися правами, наданими їм цим Законом, виконавець може відкласти проведення виконавчих дій з власної ініціативи або за заявою стягувача чи боржника на строк до 10 робочих днів; про відкладення проведення виконавчих дій виконавець виносить відповідну постанову (стаття 32 Закону України «Про виконавче провадження»).

Об'єднана Палата Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду зауважила, що беручи до уваги принцип «розумної обачності», який безумовно має застосовуватися у виконавчому провадженні, у порушення основних засад здійснення виконавчого провадження, у порушення своїх імперативних обов'язків, передбачених пунктом 3 частини другої статті 18, статтею 32 Закону України «Про виконавче провадження», згідно з яким виконавець зобов'язаний розглядати в установлені законом строки заяви сторін, інших учасників виконавчого провадження та їхні клопотання, приватний виконавець порушив вимогу закону та засади виконавчого провадження, а саме жодного разу не відреагував на заяви позивача, боржника виконавчого провадження, не

вчинив дії, які законом не заборонялися, саме дочекатися набрання законної сили рішенням суду, ухваленим до проведення торгів, яким виконавчий напис, як підстава вчинення виконавчого провадження, визнаний таким, що не підлягає виконанню (постанова Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 7 листопада 2022 року в справі № 450/4257/20) [15].

Перебіг позовної давності переривається вчиненням особою дії, що свідчить про визнання нею свого боргу або іншого обов'язку; позовна давність переривається у разі пред'явлення особою позову до одного із кількох боржників, а також якщо предметом позову є лише частина вимоги, право на яку має позивач (стаття 264 ЦК України).

Початок перебігу позовної давності за позовами про стягнення заборгованості у зв`язку з невиконанням зобов`язань у договірних правовідносинах з визначеним строком виконання починається зі спливом цього строку. Цивільне право кредитора є порушеним з моменту невиконання зобов`язання. Вчинення нотаріусом виконавчого напису не впливає на перебіг позовної давності, а саме, не переривает та не зупиняє її перебіг. Визнання судом виконавчого напису нотаріуса таким, що не підлягає виконанню, не впливає на перебіг позовної давності. Визнання виконавчого напису нотаріуса таким, що не підлягає виконанню, саме по собі не є поважною причиною пропуску позовної давності (постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 13 березня 2023 року в справі № 554/9126/20) [16].

Отже, з висновку Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду про застосування норми права вбачається, що порушення цивільного права кредитора відбувається з моменту **невиконання зобов'язання боржником**, а не з моменту вчинення виконавчого напису нотаріусом. Це узгоджується з принципом правової визначеності та стабільності цивільних правовідносин.

Отже, з метою правової визначеності та захисту сторін договірних зобов'язань, судова практика підтверджує, що **ані вчинення виконавчого напису, ані дії, пов'язані з його поверненням, не переривають позовну давність.** Переривання позовної давності можливе виключно у випадках, прямо передбачених законом – зокрема, визнання боргу боржником або пред'явлення позову до суду.

Висновки. Судова практика підтверджує, що нотаріус не може вчиняти виконавчий напис при наявності обставин, які свідчать про спірний характер зобов'язання, навіть якщо формально подано необхідні документи. Порушення строків давності, відсутність повідомлення боржника, недійсність договору або відсутність документів, що підтверджують заборгованість, є підставами для визнання виконавчого напису таким, що не підлягає виконанню.

Оскарження виконавчого напису не призупиняє автоматично його виконання, тому для захисту майна необхідно додатково подавати клопотання про зупинення виконавчого провадження. У разі скасування напису судом, виконавче провадження припиняється, а стягнуті суми підлягають поверненню боржнику. Крім того, можлива компенсація витрат та притягнення нотаріуса до відповідальності. Процесуальний порядок оскарження передбачає звернення до суду з позовом за місцем проживання або місцем виконання зобов'язання, із чітким зазначенням правових підстав та доданням доказів незаконності напису.

Таким чином, оскарження виконавчого напису нотаріуса є важливим інструментом захисту прав боржників у випадках порушення норм законодавства, зокрема за наявності спору щодо заборгованості або недотримання формальних процедур нотаріусом. Безспірність заборгованості – ключова умова для вчинення виконавчого напису. У випадку сумнівів у її наявності (наприклад, спір між сторонами або незгода з сумою боргу) виконавчий напис підлягає скасуванню.

Верховний Суд у своїх рішеннях неодноразово підкреслював, що нотаріус зобов'язаний перевіряти формальну безспірність заборгованості; сам факт подання документів не підтверджує автоматично відсутність спору; наявність судового спору між тими ж сторонами щодо того самого зобов'язання є перешкодою для вчинення виконавчого напису; належним способом захисту прав боржника є позов про визнання виконавчого напису таким, що не підлягає виконанню, поданий до суду за місцем виконання зобов'язання. Таким чином, врахування судової практики щодо оскарження виконавчого напису нотаріуса сприятиме забезпеченню балансу інтересів сторін у сфері позасудового стягнення заборгованості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 року. № 3425-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text (дата звернення: 4.04.2025).

2. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 17 березня 2021 року в справі № 210/2664/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95907373 (дата звернення: 3.04.2025).
3. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 4 травня 2022 року в справі № 274/4134/15-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104191767 (дата звернення: 3.04.2025).
4. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 25 січня 2023 року в справі № 523/1585/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108654275 (дата звернення: 3.04.2025).
5. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15 січня 2020 року в справі № 305/2082/14-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87857851 (дата звернення: 3.04.2025).
6. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду. від 22 травня 2024 року у справі № 465/4478/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119264967 (дата звернення: 3.04.2025).
7. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 4.04.2025).
8. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 23 жовтня 2024 року в справі № 752/12605/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122638094 (дата звернення: 3.04.2025).
9. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 4.04.2025).
10. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 02 жовтня 2024 року в справі № 172/209/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122153530 (дата звернення: 3.04.2025).
11. Закон України «Про виконавче провадження» від 2 червня 2016 року № 1404-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text (дата звернення: 4.04.2025).
12. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 жовтня 2022 року в справі № 183/4196/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107140909 (дата звернення: 3.04.2025).
13. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 10 травня 2023 року в справі № 205/1783/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110849696 (дата звернення: 3.04.2025).
14. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 03 червня 2024 року в справі № 587/2230/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119907441 (дата звернення: 3.04.2025).
15. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 07 листопада 2022 року в справі № 450/4257/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107556540.
16. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 13 березня 2023 року в справі № 554/9126/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109871562 (дата звернення: 3.04.2025).

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.58

САМОЗАХИСТ ЯК ФОРМА ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Ратушна Б.П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри права
Львівського національного університету
ветеринарної медицини та біотехнологій
імені С.З. Гжицького
ORCID: 0000-0003-2645-9242
e-mail: bogdana.ratyshna@gmail.com

Ратушна Б.П. Самозахист як форма захисту цивільних прав в умовах воєнного стану в Україні.

У статті здійснено дослідження особливостей самозахисту як форми захисту цивільних прав, зокрема в умовах воєнного стану. Встановлено, що Цивільний кодекс України передбачає різні можливості захисту цивільних прав, серед яких науковці виокремлюють юрисдикційні і неюрисдикційні форми захисту. Виявлено, що юрисдикційні форми захисту конкретизовані у чинному законодавстві і здійснюються різними спеціально уповноваженими на цей вид діяльності державою органами із властивим кожному з них певним порядком діяльності. До юрисдикційних форм зараховують судову, адміністративну та нотаріальну форми. Серед них провідне місце надається судовій формі захисту.

Досліджено, що неюрисдикційні форми захисту цивільних прав не мають чіткого законодавчого окреслення та дозволяють вчиняти будь-які дії, що сприятимуть захисту порушеного права чи запобігатимуть такому порушенню. Самозахист цивільних прав належить до неюрисдикційних форм захисту і має здійснюватись із застосуванням засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства.

Доведено, що захист цивільного права у третейському суді чи міжнародному комерційному арбітражі можна зараховувати до неюрисдикційних (альтернативних) способів захисту цивільних прав лише в тому разі, якщо сторони третейського (арбітражного) розгляду виконують рішення цих недержавних органів добровільно. Якщо ж сторона конфлікту відмовляється від виконання рішення третейського суду чи міжнародного комерційного арбітражу, яке ухвалене на користь іншої сторони, то в цьому разі можуть бути застосовані юрисдикційні способи захисту права шляхом звернення заінтересованої особи до суду для визнання та надання дозволу на виконання рішення міжнародного комерційного арбітражу, якщо його місце знаходиться за межами України (ст. 474 Цивільного процесуального кодексу України) або для видачі виконавчого листа на примусове виконання рішення третейського суду (ст. 483 ЦПК). Якщо за такими зверненнями буде застосований державний примус у вигляді примусового виконання рішень третейського суду чи міжнародного комерційного арбітражу органами Державної виконавчої служби (ст. 3 Закону України «Про виконавче провадження»), то таку форму захисту не можна вважати самозахистом, адже в цьому випадку здійснюється діяльність судових органів та Державної виконавчої служби, тобто юрисдикційних органів.

Висловлено міркування про те, що в часі війни, який зараз переживає наша держава, важливість самозахисту як правової можливості захистити свої цивільні права без залучення допомоги державних інституцій значно зростає. Констатовано, що самозахист є найменш законодавчо врегульованою формою захисту цивільних прав і потребує більш детального правового регулювання.

Ключові слова: юрисдикційні форми захисту цивільних прав, неюрисдикційні (альтернативні) форми захисту цивільних прав, самозахист.

Ratushna B.P. Self-defense as a form of civil rights protection under martial law in Ukraine.

The article examines the peculiarities of self-defence as a form of protection of civil rights, in particular, under martial law. The author establishes that the Civil Code of Ukraine provides for various possibilities of protection of civil rights, among which scholars distinguish jurisdictional and non-jurisdictional forms of protection. It is found that jurisdictional forms of protection are specified in current legislation and are carried out by various bodies specially authorized by the State for this type of activity with a specific procedure inherent in each of them. Jurisdictional forms include judicial, administrative and notarial forms.

The article shows that non-jurisdictional forms of civil rights protection do not have a clear legislative definition and allow for any actions which will contribute to the protection of the violated right or prevent such a violation. Self-defence of civil rights belongs to non-jurisdictional forms of protection and should be carried out with the use of countermeasures which are not prohibited by law and do not contradict the moral foundations of society.

The author proves that the protection of civil rights in arbitration or international commercial arbitration can be classified as non-jurisdictional (alternative) ways of protecting civil rights only if the parties to arbitration (arbitration) proceedings voluntarily comply with the decisions of these non-state bodies.

If a party to the conflict refuses to enforce an arbitral award or international commercial arbitration decision made in favour of the other party, jurisdictional remedies may be applied by the interested party applying to the court for recognition and enforcement of the international commercial arbitration award if its seat is outside Ukraine (Article 474 of the Civil Procedure Code of Ukraine) or to issue a writ of execution to enforce an arbitral award (Article 483 of the Civil Procedure Code of Ukraine). If such applications are subject to state coercion in the form of enforcement of arbitral awards or international commercial arbitration by the State Enforcement Service (Article 3 of the Law of Ukraine 'On Enforcement Proceedings'), this form of protection cannot be considered self-defence, as in this case the activities of the judicial authorities and the State Enforcement Service, i.e. jurisdictional bodies, are carried out.

The author suggests that in the time of war which our country is currently experiencing, the importance of self-defence as a legal opportunity to protect one's civil rights without involving the assistance of state institutions is growing significantly. It is stated that self-defence is the least legally regulated form of civil rights protection and requires more detailed legal regulation.

Key words: jurisdictional forms of civil rights protection, non-jurisdictional (alternative) forms of civil rights protection, self-defense.

Постановка проблеми. Потреба вдосконалення правових форм захисту цивільних прав в Україні не втрачає своєї актуальності та нагальності. Саме тому покращення правового регулювання захисту суб'єктивних цивільних прав є об'єктом постійної уваги наукової спільноти правників України.

Стан опрацювання проблематики. Низка науковців детально досліджувала окреслену тематику чи окремі її аспекти (О. Антонюк, Н. Бондар, Т. Лісніча, Л. Ляшевська, Л. Стецюк, І. Єфремова, О. Рудницька та ін). Однак особливо гостро потреба у захисті цивільних прав постала в часі воєнного стану в нашій державі, коли через постійні обстріли порушена нормальна робота органів судової влади на прифронтових територіях, а перебої електропостачання спричиняють серйозні труднощі у роботі судів та інших органів державної влади та місцевого самоврядування на відносно віддалених від лінії зіткнення територіях України.

У таких умовах важливим є забезпечення можливості правового захисту суб'єктивних прав в Україні, в тому числі й цивільних прав.

Мета статті: здійснити правову характеристику самозахисту як різновиду неюрисдикційних способів захисту цивільних прав та надати оцінку ефективності застосування самозахисту в умовах воєнного стану в Україні.

Виклад основного матеріалу. Суб'єктивне право може бути лише тоді визнане мірою можливої поведінки уповноваженої особи, коли воно забезпечене (гарантоване) від неправомірного впливу зовнішніх чинників. Така гарантія найбільш ефективно втілюється у можливості вимагати захисту цивільного права та інтересу. Під захистом суб'єктивних цивільних прав та інтересів в науковій літературі розуміють правозастосовну діяльність, що здійснюється компетентним ор-

ганом або безпосередньо управомоченою особою у випадках, визначених законом, з метою відновлення порушеного, невизнаного чи оспорюваного суб'єктивного права та інтересу [1, с. 151].

Відповідно до ч. 1 ст. 15 ЦК підставами захисту цивільних прав та інтересів є їх порушення, невизнання або оспорювання [2].

Залежно від суб'єктів, які здійснюють захист, розрізняють дві основні форми:

– юрисдикційну форму захисту цивільних прав та інтересів, що здійснюється різними спеціально уповноваженими на цей вид діяльності державою органами із властивим кожному з них певним процесуальним порядком діяльності;

– неюрисдикційну форму захисту цивільних прав та інтересів, яка становить сукупність дій уповноваженої особи з відновлення порушеного права без звернення за захистом цього права до компетентних державних органів й організацій [3, с. 23–29]. Так, юрисдикційна форма захисту цивільних прав та інтересів включає в себе судову, адміністративну та нотаріальну форми. Судова форма захисту є основною. Відповідно до ЗУ «Про судоустрій та статус суддів» [4] кожному гарантується захист його прав, свобод та законних інтересів незалежним і безстороннім судом, утвореним відповідно до закону. Захист цивільних прав здійснюється в адміністративному порядку шляхом звернення до вищого органу (посадової особи) або іншого уповноваженого органу. Так, відповідно до ст. 17 ЦК Президент України здійснює захист цивільних прав та інтересів у межах повноважень, визначених Конституцією України.

Захист цивільних прав може вчинити і нотаріус шляхом вчинення виконавчого напису на боргову документі у випадках і в порядку, встановлених законом (ст. 18 ЦК). Так, відповідно до ст. 5 ЗУ «Про нотаріат»[5] нотаріус зобов'язаний сприяти фізичним та юридичним особам у здійсненні їх прав та захисті законних інтересів, роз'яснювати права і обов'язки, попереджати про наслідки вчинюваних нотаріальних дій для того, щоб юридична необізнаність не могла бути використана їм на шкоду. Відповідно до ст. ст. 34, 88 цього Закону нотаріуси вчиняють виконавчі написи, якщо подані документи підтверджують безспірність заборгованості або іншої відповідальності боржника перед стягувачем та за умови, що з дня виникнення права вимоги минуло не більше трьох років.

Якщо для вимоги, за якою видається виконавчий напис, законом встановлено інший строк давності, виконавчий напис видається у межах цього строку. Такий виконавчий напис може бути пред'явлено до примусового виконання протягом трьох років з моменту його вчинення.

Деталізація правового порядку захисту цивільних прав шляхом вчинення такої нотаріальної дії як виконавчий напис нотаріуса передбачена Наказом Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 р. № 282/20595 «Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України» [6].

Зокрема, відповідно до глави 12 зазначеного Порядку передбачено, що захист цивільних прав здійснюється нотаріусом шляхом вчинення виконавчого напису. Виконавчі написи вчиняються нотаріусами на документах, які встановлюють заборгованість або передбачають повернення майна. Якщо виконавчий напис не вміщується на документі, що встановлює заборгованість, то він має бути продовжений чи викладений повністю на прикріпленому до документа спеціальному бланку нотаріального документа.

Виконавчий напис нотаріуса набирає чинності з дати його реєстрації в реєстрі для реєстрації нотаріальних дій, про що зазначається у тексті самого виконавчого напису (глава 11 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України).

Коли йдеться про неюрисдикційну (альтернативну) форму захисту цивільних прав, то вчені-правники виділяють такі ознаки альтернативної форми захисту цивільних прав:

1) неюрисдикційна форма має характер приватного (недержавного) застосування;

2) така форма передбачає юридичну рівність сторін та осіб, які сприяють врегулюванню суперечки;

3) ця форма має переважно договірний характер правовідносин та відсутність елемента доказування;

4) сторони самостійно, за загальним правилом, обирають осіб, що сприятимуть вирішенню конфлікту;

5) при застосуванні даної форми переважає диспозитивний метод, зокрема, у процесі використання способів альтернативного захисту;

6) особливістю є відсутність єдиної процесуальної форми, встановленої нормами права для обраного сторонами способу альтернативного захисту;

7) неюрисдикційні способи застосовуються у приватно-правовій сфері, втручання органів влади є мінімальною, а отже може бути забезпечено конфіденційність та негласність вирішення спору;

8) відповідні акти, прийняті внаслідок застосування способів альтернативного захисту, виконуються сторонами спору на добровільній основі [7].

До неюрисдикційних форм захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів належить самозахист. *Самозахистом* є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства (ст. 19 ЦК).

Способи самозахисту мають відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. Способи самозахисту можуть обиратися самою особою чи встановлюватися договором або актами цивільного законодавства.

Слід погодитись, що роль та місце самозахисту у цивільному праві значно недооцінювалися, а найефективнішою формою захисту цивільних прав і законних інтересів учасників правовідносин вважався саме судовий захист [8, с. 63–69].

Виділяють такі ознаки самозахисту:

– самозахист застосовується у випадку порушення цивільного права чи загрози його порушення (протиправних посягань);

– самозахист застосовується у разі порушення цивільного права особи, яка захищається або іншої особи;

– самозахист здійснюється в односторонньому порядку (тобто, без звернення до компетентних органів);

– самозахист реалізується лише у формі дії;

– способи самозахисту не повинні бути заборонені законом та не суперечити моральним засадам суспільства;

– способи самозахисту мають відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням;

– спрямованість дій при самозахисті на забезпечення недоторканості права, усунення порушення, ліквідацію його наслідків;

– способи самозахисту можуть бути встановлені актами цивільного законодавства чи договором або можуть обиратися самою особою;

– можливість майбутнього оскарження дій особи, яка самостійно захистила своє право, до компетентних органів.

Залежно від сфери поширення способи самозахисту поділяють на:

– такі, що застосовуються у договірних зобов'язаннях (оперативні санкції, наприклад, передбачені ст.ст. 665, 666, 672, 690 ЦК);

– такі, що застосовуються у недоговірних зобов'язаннях (заподіяння шкоди в стані необхідної оборони) [8, с. 63–69].

Погоджуючись із позицією, що самозахист здійснюється лише у формі дії, варто додати, що дія має бути у формі активної поведінки, зокрема шляхом ведення переговорів, діалогу *безпосередньо* із порушником чи потенційним порушником суб'єктивного цивільного права або із залученням *посередників* (медіаторів) [9, с. 35–41].

Варто зауважити, що серед науковців-правників підтримується позиція про те, що до самозахисту варто зараховувати також здійснення таких форм захисту як звернення до третейського суду чи міжнародного комерційного арбітражу [9, с. 35–41].

Однак, як видається, захист цивільного права у третейському суді чи міжнародному комерційному арбітражі можна зараховувати до неюрисдикційних (альтернативних) способів захисту цивільних прав у формі самозахисту лише в тому разі, якщо сторони третейського (арбітражного) розгляду виконують рішення цих недержавних органів добровільно.

Якщо ж сторона конфлікту відмовляється від виконання рішення третейського суду чи міжнародного комерційного арбітражу, яке ухвалене на користь іншої сторони, то в цьому разі можуть бути застосовані юрисдикційні способи захисту права шляхом звернення заінтересованої особи до суду для визнання та надання дозволу на виконання рішення міжнародного комерційного арбітражу, якщо його місце знаходиться за межами України (ст. 474 Цивільного процесуального кодексу України) або для видачі виконавчого листа на примусове виконання рішення третейського суду (ст. 483 ЦПК)[10].

У разі позитивного вердикту суду за такими зверненнями до особи боржника може бути застосований державний примус у вигляді примусового виконання рішень третейського суду чи міжнародного комерційного арбітражу органами Державної виконавчої служби (ст. 3 Закону України «Про виконавче провадження») [11].

Як видається, таку форму захисту не можна вважати самозахистом, адже в цьому випадку здійснюється діяльність судових органів та Державної виконавчої служби, тобто юрисдикційних органів.

Якщо ж під час здійснення самозахисту особа переступила межу закону чи порушила моральні засади суспільства і внаслідок цього порушила права інших осіб, то такі особи мають право звернутись до суду за захистом. В цьому разі суд повинен встановити чи мало місце порушення закону і чи були порушені моральні засади суспільства при здійсненні самозахисту. Якщо суд надасть позитивну відповідь на ці запитання, то це означатиме, що особа вчинила не самозахист, а порушення закону і має бути притягнута до юридичної відповідальності за свої дії.

Висновки. Таким чином, Цивільний кодекс України передбачає різні можливості захисту цивільних прав, серед яких науковці виокремлюють юрисдикційні і неюрисдикційні форми захисту. В той час, коли юрисдикційні форми захисту є конкретизовані у чинному законодавстві, то неюрисдикційні форми не мають чіткого законодавчого окреслення та дозволяють особі вчиняти будь-які дії, що сприятимуть захисту порушеного права чи запобігатимуть такому порушенню.

Самозахист цивільних прав належить до неюрисдикційних (альтернативних) форм захисту і має здійснюватися із застосуванням засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства.

Не можна вважати самозахистом дії особи, хоча і спрямовані на захист свого права, але вчинені з порушенням закону чи моральних засад суспільства, що призвело до порушення прав інших осіб. Тому, якщо ж під час здійснення самозахисту особа переступила межу закону чи порушила моральні засади суспільства і внаслідок цього порушила права інших осіб, то такі особи мають право звернутись до суду за захистом. Якщо суд, за заявою заінтересованої особи, констатує факт порушення закону та (або) порушення моральних засад суспільства при спробі здійснення самозахисту, то має притягнути до юридичної відповідальності особу порушника.

Отже, під час війни, яку зараз переживає наша держава, важливість самозахисту як правової можливості захистити свої цивільні права без залучення допомоги державних інституцій значно зростає. Проте, самозахист є найменш законодавчо врегульованою формою захисту суб'єктивного цивільного права і потребує більш детального правового регулювання. Адже правова межа між законністю і беззаконням при здійсненні самозахисту цивільних прав є дуже тонкою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільне право України: підручник: У 2-х кн./ О.В. Дзера (кер. авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін., За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової. 2-е вид., доповн. і перероб. К.: Юрінком Інтер, 2015. Кн. 2. 640 с.
2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. Верховна Рада України: офіційний веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/conv#n1039 (дата звернення 23.02.2025).
3. Єфремова І.І. Особливості захисту приватних прав неюрисдикційними способами врегулювання правових спорів (конфліктів). *Економіка. Фінанси. Право*. 2021. № 6/1. С. 23–29.
4. Про судоустрій та статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 року № 1402-VIII / *Відомості Верховної Ради (ВВР),* 2016, № 31, ст. 545. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19 (дата звернення 23. 02.2025).
5. Про нотаріат: Закон України від 2 вересня 1993 року № 3425-XII / *Відомості Верховної Ради (ВВР),* 1993, № 39, ст. 383. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19 (дата звернення 23.02.2025).
6. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: Наказ Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 р. № 282/20595. Верховна Рада України: офіційний веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12 (дата звернення 23.02.2025).

7. Альтернативні способи вирішення цивільних спорів за законодавством України: навчальний посібник: за ред. канд. юрид. наук, доц. О.Б. Верби-Сидор. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ. 2021. 416 с. URL: http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3835/1/verba-sydor_26-05-21.pdf (дата звернення 24.02.2025).
8. Рудницька О.П., Дем'янюк В.М. Неюрисдикційні способи захисту цивільних прав. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2022. № 6. С. 63–69.
9. Подковенко Т. Альтернативні способи вирішення спорів: розвиток концепції. *Актуальні проблеми правознавства*. Випуск 1 (13). 2018 р. С. 35–41.
10. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2004, № 40-41, 42, ст. 492. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15 (дата звернення 24.02.2025).
11. Про виконавче провадження: Закон України від 2 червня 2016 р. № 1404-VIII. *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2016, № 30, ст. 542. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19 (дата звернення 24.02.2025).

УДК 347.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.59

ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРАВА ЗАБУДОВИ ЧУЖОЇ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ (СУПЕРФІЦІЮ)

Семиренко П.Я.,
адвокат,
аспірант кафедри цивільно-правових дисциплін
Навчально-наукового інституту права
та правоохоронної діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ
e-mail: p.semyrenko@gmail.com

Семиренко П.Я. Виникнення та розвиток права забудови чужої земельної ділянки (суперфіцію).

Стаття присвячена розгляду етапів історії розвитку правового титулу забудови земельної ділянки (суперфіцію). Автором досліджується суть поняття користування чужим майном, а саме користування чужою земельною ділянкою з метою забудови в римському праві, передумови його виникнення, мета використання даного інституту, права і обов'язки сторін правовідносин. Стаття демонструє процес встановлення і розвиток права користування чужою земельною ділянкою з метою її забудови від його зародження до сьогодення. Автором розглядаються спільні і відмінні риси у поняттях суперфіцію за часів стародавнього Риму та у сучасному законодавстві України.

Так наприклад, за часів Римської імперії на етапі зародження суперфіцію, право власності на все збудоване належало власнику ділянки. Тогочасний розвиток публічних та приватно – правових відносин, вимоги та спори, які виникали в ході реалізації цих правовідносин, зумовили розвиток і удосконалення інституції. Суперфіцій, пройшовши різні щабелі свого історичного розвитку, став джерелом речового права на чуже майно у правових системах європейських держав. В українському ж законодавстві поняття суперфіцію було вперше визначено в Цивільному кодексі України у редакції від 16.01.2003 р.(глава 34).

В статті резюмується, що інститут суперфіцію виник в часи Римської імперії. Бурхливий розвиток суспільства, економіки і держави в цілому диктували вимоги щодо змін і вдосконалення норм цих правовідносин. Таким чином, з усіма історичними і віковими змінами він став джерелом сучасних норм речового права – права користування чужою земельною ділянкою для її забудови.

Також варто відзначити, що термін суперфіцію в українському законодавстві є відносно молодим, тому можна ствердно сказати, що свій розвиток і удосконалення ця інституція проходить і в наш час через внесення відповідних змін до законодавства та шляхом наукових досліджень у цій сфері. В ході реалізації договорів суперфіцію, вирішення спорів, які виникають, в судовому порядку ми стикаємося із прогалинами, які, відповідно, необхідно заповнювати. Це важливо, оскільки сучасний швидкий розвиток економічних відносин зумовлює необхідність розширення процесу будівництва, що у свою чергу потребує чітких і зрозумілих правил, яких в законодавстві в повній мірі немає.

Узагальнити можна, що як за часів Римської імперії, так і в сучасні часи розвиток суспільних відносин стимулює подальше удосконалення суперфіцію та створює тенденції на розширення сфери його використання. Саме з причин збільшення території міст та потреби у будівництві житла і виник інститут суперфіцію в римському праві.

Ключові слова: суперфіцій, землекористувач, права на чужі речі, право на забудову, право власності.

Semyrenko P.Y. The emergence and development of the right to build someone else's land (superficies).

The article is devoted to consideration of stages of the history of development of the title of land development (superficies). The author examines the essence of the concept of using someone else's

property, namely the use of someone else's land with the purpose of development in Roman law, the prerequisites for its emergence, the purpose of using this institution, the rights and obligations of the parties to legal relations. The article demonstrates the process of establishing and developing the right to use someone else's land for the purpose of its development from its inception to the present. The author considers common and distinctive features in the concepts of superficies during the time of ancient Rome and in the modern legislation of Ukraine.

So, for example, during the Roman Empire at the stage of the emergence of superficies, the ownership of all building belonged to the owner of the land. Of that time development of public and private legal relations, the requirements and disputes that arose during the implementation of these legal relations, led to the development and improvement of the institution. Superficies, having passed through various stages of its historical development, became the source of property rights to other people's property in the legal systems of European states. In Ukrainian legislation, the concept of superficies was first defined in the Civil Code of Ukraine in the edition of 16.01.2003 (chapter 34).

The article summarizes that the institution of superficies arose during the Roman Empire. The rapid development of society, the economy and the state as a whole dictated the requirements for changes and improvement of the norms of these legal relations. Thus, with all the historical and age-related changes, it became the source of modern norms of a real right - the right to use someone else's land for its development.

It is also worth noting that the term superficies in Ukrainian legislation is relatively young, so we can affirmatively say that this institution is developing and improving in our time through making appropriate changes in legislation and through scientific research in this area. In the course of implementing superficies, resolving disputes that arise, in court we are faced with gaps that need to be filled accordingly. This is important, since the current rapid development of economic relations necessitates the expansion of the construction process, which in turn requires clear and understandable rules, which are not fully available in the legislation.

It can be generalized that both in the time of the Roman Empire and in modern times the development of social relations stimulates further improvement of superficies and creates a tendency to expand the scope of its use. It was precisely for the reasons of increasing the territory of cities and the need for housing that the institution of superficies in Roman law arose.

Key words: superficies, land user, rights to other people's things, the right to development, the right of ownership.

Постановка проблеми: право користування чужою земельною ділянкою для її забудови є молодою інституцією сучасного законодавства. В процесі реалізації цих правовідносин виникає багато спірних питань, які не мають чіткої відповіді чи правил їх вирішення. Тому сьогодні існує не лише потреба подальшого розвитку і удосконалення інституту суперфіцію з метою заповнення існуючих прогалин, а й дослідженні суті, мети виникнення такого правового титулу. Дослідження передумов виникнення і подальшого розвитку права забудови земельної ділянки (суперфіцію) необхідне для наукового розуміння та визначення основних принципів ефективного застосування такого правового інституту у сучасному українському законодавстві.

Мета дослідження: аналіз впливу права користування чужими земельними ділянками з метою ведення будівництва (суперфіцію) в римському приватному праві як окремого інституту речових прав на цивільно-правові відносини в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Вивчення виникнення і розвитку правового регулювання права забудови чужої земельної ділянки (суперфіцію) вже проводилося як дослідниками у сфері римського приватного (преторського) права так і цивілістами: Підопригора О.А., Боднарчук О.Г., Боднарчук О.І., Калюжний Р.А., Вовк В.М., Гонгало Р.Ф., Цюра В.В., Саврук С.М., Харитонов Є.О., Старцев О.В. та інші.

Виклад основного матеріалу. Інститут права користування чужими речами (iure in re aliena) є одним із базових інститутів римського приватного (преторського) права. Крім того, право на користування чужими речами є одним з елементів біль широкої категорії права – права власності (proprietas). Система речового права складається з трьох елементів: права власності, права володіння (користування) та прав на чуже майно [1, с. 348].

Становлення права обмеженого користування чужим майном мало місце за таких умов:1) здійснення цього права було необхідним для правомочної особи; 2) встановлення цього права

не суперечило закону; 3) встановленням цього права не порушувалися права та законні інтереси власника речі або інших осіб [2, с. 141].

У стародавньому Римі одним із речових прав на чуже майно визначених приватним (преторським) правом був суперфіцій.

Історично, норми вказаного інституту було імплементовано із джерел римського права, а в подальшому вони набули своє втілення у Литовських статутах, актах Гетьманщини тощо.

Таким чином, інститут суперфіцію сформувався на основі положень римського права, але зважаючи на специфіку регулювання земельних відносин в українській державі був модифікований у відповідності до сучасних потреб регулювання земельних відносин.

Термін superficies буквально означає все те, що щільно пов'язане з поверхнею землі [3, с. 305], а у юридичному тлумаченні – це речове, довгострокове, відчужуване та успадковуване право користування чужою земельною ділянкою для забудови.

За часів Римської імперії сформувалося загальне правило за яким все, що було пов'язане із землею належало власникові землі, тобто все, що на цій землі росло або ж було збудовано – будівлі та інші споруди, зведені на чужій землі, належали власникові земельної ділянки.

Поряд з цим суперфіцій виник як право забудови землі, що перебувала у публічній власності.

Виникнення суперфіцію було зумовлено необхідністю вирішення проблеми забезпечення людей житлом при існуючих тогочасних обмеженнях та заборонах на відчуження державних та комунальних земель у власність громадян. Це також стосувалося і вільних земель, які не були обтяжені будь якими правами, але, в той же час, були обмежено оборотоздатні, в силу чого не могли бути передані у власність приватних осіб.

Вирізняють дві підстави виникнення суперфіцію: 1) домовленість сторін (договір); 2) заповіт.

Характеризуючи суперфіцій як правовий інститут слід виокремити ряд притаманних йому ознак.

Насамперед, це право на зведення та експлуатацію будівлі на чужій земельній ділянці, що передбачало наявність двох суб'єктів права і двох об'єктів. Такими суб'єктами були власник земельної ділянки та її користувач (суперфіціарій), об'єктами-земельна ділянка і споруда на ній.

Ще однією характерною рисою суперфіцію є те, що предмет і об'єкт ототожнюються. Зміст цього речового права полягає в тому, що суперфіціарій має практично необмежене право користування будівлею, спорудженою або придбаною ним на чужій земельній ділянці на підставі суперфіцію, зокрема отримувати з неї доходи, що надходять в його власність.

Водночас, виникнення суперфіціарного права передбачає суттєве обмеження відповідних правомочностей власника, оскільки коло можливостей забудовника впритул наближається до його компетенції і майже увесь матеріальний зміст права власності переходить останньому. Так, за римським приватним правом юридичне положення суперфіціарія характеризувалося наступними рисами: 1) забудовнику належало право володіння та користування зведеною спорудою й землею з можливістю вилучення їхніх плодів та доходів, необтяжене обов'язком дотримання субстанції речі; 2) він міг вільно розпоряджатися будівлею за життя та на випадок смерті, зокрема через заставу, встановлення речових або особистих сервітутів, навіть без згоди на це власника, останній також не отримував права пріоритетної купівлі та вимоги від нового набувача.

Обов'язки забудовника полягали: 1) у сплаті solarium, pensio – ренти за користування землею, що вносилася періодично або одноразово при встановленні суперфіцію, але власнику дозволялося взагалі звільнити користувача від даного обов'язку, а орендна заборгованість не визнавалася підставою для розірвання договору та могла бути стягнута за допомогою зобов'язального позову з угоди, якою впроваджувався суперфіцій; 2) зазнані витрат по підтриманню господарської придатності споруди та її капітальному ремонту; 3) сплаті державних податків та інших обов'язкових платежів; 4) у випадку відчуження майна суперфіціарію належало просто сповістити власника.

Проте, невиконання комплексу зазначених обов'язків не визнавалося приводом для припинення відносин в односторонньому порядку за вимогою власника.

Характеризуючи суперфіцій слід звернути увагу на його оплатність, тобто користування чужою земельною ділянкою відбувалося, як правило, за умови сплати відповідних платежів (ренти). Суперфіціарій зобов'язувався виплачувати ренту або щорічний податок (solarium або pensio) [4, с. 166].

Практика надання державних і муніципальних невідчужуваних земельних ділянок приватним особам під забудову визнавалася ще у республіканський період, а згодом була поширена на землі приватних власників [5, с. 378].

Сприяла цьому зміна зобов'язально-правових відносин на речово-правові відносини, які супроводжувалися особливими способами захисту, наданими претором (interdictum de superficie; actio de superficie).

Розпорядження публічною землею знаходилося під юрисдикцією цензорів, а аналогічні відносини приватних власників складали компетенцію преторів, але і ті й інші вважали угоду надання ділянки під забудову звичайною орендою – зобов'язально-правовим відношенням, де право орендаря захищалося лише особистим позовом. Проте, справедливість вимагала охорони прав забудовника як власника будівельних матеріалів, для чого преторською владою його було забезпечено самостійними засобами захисту – interdictum de superficies для запобігання втручанню сторонніх осіб, та аналогічним власницькому rei vindicatio речовим actio de superficie, спрямованим проти всіх володільців речі, в тому числі і проти власника [6, с. 128].

Таким чином суперфіцій спочатку формувався як інститут публічної оренди з усіма ознаками зобов'язальних відносин, але поступово загальні тенденції римського права зумовили його розвиток у двох основних напрямках – з публічних дані відносини перетворилися на приватно-правові, а договірне строкове користування чужою землею – на самостійний вид речових прав.

Наприкінці XIX століття відбулося ускладнення вимог до будівельних та санітарних характеристик тих чи інших споруд, значно збільшився попит на міську землю, що зумовило необхідність запровадження міською владою окремих дозволів на будівництво та оформлення права на землю. Це фактично стало передумовою для законодавчого закріплення поняття «право на забудову» в його нинішньому розумінні [7, с. 120].

З часом населення почало зростати, потрібно було розширяти міста, це вимагало нового будівництва, для якого вільних земель не було. Тому способом вирішення на той час проблеми забезпечення житлом осіб, за існуючих тоді заборон на відчуження державних та муніципальних земель у власність громадян, стала поява суперфіцію. З часом такий правовий режим поширився і на право користування приватними земельними ділянками для зведення споруд іншими особами [8, с. 35].

Тому, на основі договору оренди та прав на землю з часом виник новий правовий інститут користування чужою землею – суперфіцій, як інститут користування чужою землею для забудови [9].

Отже, після розроблення ефективної системи користування чужою земельною ділянкою в Стародавньому Римі, її згодом без істотних змін було запозичено практично усіма європейськими державами, зокрема й Україною.

Так сформований за часів Римської імперії інститут суперфіцію з певними видозмінами та характерними національними (ментальними) особливостями втілений в сучасних правових системах таких європейських країн як Франція, Німеччина, Італія тощо.

Такий правовий титул виявився цілком прийнятним для застосування у сучасних умовах й в Україні та знайшов своє особливе місце у Цивільному кодексі України особливо зважаючи на бурхливий розвиток вільних економічних відносин (ринкової економіки) у 90-х роках минулого століття і, як наслідок, виникнення приватнозобов'язальних відносин.

Зокрема Розділ II ЦК України, який присвячений речовим правам на чуже майно, містить в собі окремі норми, що регулюють питання суперфіцію (ст.ст. 413–417).

Цікавим також є й той факт, що саме виникнення такого явища як «приватна власність» вже після здобуття України своєї незалежності та державного суверенітету у 1991 році, згенерувало необхідність закріплення у цивільному законодавстві абсолютно новаторського інституту речових прав на чуже майно, зокрема суперфіцію, оскільки в Цивільному кодексі УРСР 1963 року не були передбачені ні права забудови, ні суперфіцію, а лише у той час можна було отримати у користування земельну ділянку державної форми власності. Такий підхід у радянському законодавстві послуговував домінантній у соціалістичній країні ідеї наявності лише державної (народної) власності на землю і не допущення навіть теоретичної можливості отримання земельних ділянок у власність окремих громадян чи юридичних осіб.

Таким чином, через призму історичного розвитку речових прав на чуже майно можна сформувати уніфіковану дефініцію суперфіцію як права володіти та користуватись чужою земельною ділянкою для забудови, яке може виникати на підставі договору чи заповіту.

Науковці виділяють ряд ознак, які виокремлюють суперфіцій з поміж інших речових прав: 1) обмеження права власності як основного речового права; 2) похідний характер по відношенню

до права власності; 3) обмеженість повноважень у юридичному змісті відповідної уповноваженої особи; 4) слідування речового права за річчю; 5) застосування комплексу заходів абсолютного захисту за аналогією з правом власності [10, с. 186].

З огляду на викладене приходимо до логічного заключення, що суперфіцій є самостійним речовим правом, яке надає його володільцю можливість безпосереднього користування, володіння та розпорядження певними речами, які не є його власністю (земельною ділянкою), у чітко визначених межах задля досягнення конкретної мети (будівництва об'єктів нерухомості).

Висновки: У розрізі виконаного аналізу етапів розвитку права користування чужою земельною ділянкою для забудови, зокрема відповідно до римського приватного права, можна дійти до висновку, що інститут суперфіцію, який вперше виник як правова категорія за часів Стародавнього Риму, зазнавши певних трансформацій і змін, мав великий вплив на формування сучасної європейської правової системи, частиною якої безсумнівно є правова система України, та став базисом для становлення і розвитку окремих норм законів, що регулюють питання забудови чужої земельної ділянки в теперішніх умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільне право України: Академічний курс: підручник. за заг. ред. Я.М. Шевченко. Київ. Видав. Дім «Ін Юре», 2003. Т. 1: Загальна частина.
2. Основи римського приватного права: Підручник. За заг. ред. В.І. Борисової та Л.М. Баранової. Харків. Право, 2008.
3. Підопригора О.А. Римське приватне право: Підручник для студентів юрид. спец. вищих навч. закладів. Вид. 3-є, доп. К.: Ін Юре, 2001.
4. Калюжний Р.А., Вовк В.М. Римське приватне право: Підручник. Друге видання. Київ, 2014.
5. Рішення ЄСПЛ у справі Джеймс проти Сполученого Королівства (James v United Kingdom) серія А, № 8793/79 від 26 лютого 1989 року.
6. Гонгало Р.Ф. Суперфіцій у римському праві та його рецепція у сучасному цивільному праві України: Автореф. Дис. к.ю.н. 12.00.03. К., 2000.
7. Саврук С.М. Поняття та сутність права на забудову земельної ділянки. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 12. С. 118–124.
8. Висіцька І. Суперфіцій: правова природа, істотні умови, форма, підстави припинення. *Землевпорядний вісник*. 2020. № 1. С. 35–42.
9. Городна С. Інститут суперфіцію в римському праві і його застосування в праві України: матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції юридичного та історичного спрямування. 2018. URL: http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=2312.
10. Маляр С.А., Грищенко Л.В. Правова природа користування чужим майном у контексті модернізації цивільного кодексу України. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*, 4(96), 2021, с. 184–194.
11. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
12. Цивільний кодекс Української РСР: Закон Української РСР від 18.07.1963 № б/н. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/kd0008?an=2&ed=1963_07_18.

УДК 347.78.01
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.60

КОМЕРЦІЙНЕ НАЙМЕНУВАННЯ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Тарасенко Л.Л.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права,
Львівський національний університет
імені Івана Франка
ORCID: 0000-0003-4359-8965

Тарасенко Л.Л. Комерційне найменування: проблеми правового регулювання.

У статті розглядаються окремі проблемні аспекти щодо правового режиму комерційного найменування за законодавством України. Встановлено, що комерційне найменування є одним із засобів індивідуалізації, який заслуговує на правову визначеність та належне правове регулювання. Доведено, що правове регулювання комерційного найменування є неналежним, оскільки немає спеціального закону про правову охорону комерційного найменування, який мав би бути покликаний комплексно унормувати правовий режим комерційного найменування: виникнення прав на нього, суб'єктний склад, здійснення прав, припинення прав, захист прав на комерційне найменування, особливості передання майнових прав на нього.

Доведено, що фізичні особи – підприємці мають право на комерційне найменування, однак особливості його набуття та змісту мають бути визначені законом, якого наразі немає.

Обґрунтовано, що комерційне найменування може використовуватися у доменних іменах (при чому як повне, так і скорочене комерційне найменування), у контенті сайту (в різних рубриках), у ключових словах в інформаційних матеріалах на веб-сайті, у ключових словах у так званій «адмінці» сайту, в гугл-рекламі, іншій Інтернет-рекламі як в назві чи тексті оголошення, так і в ключових словах в «адмінці» цієї реклами.

Обґрунтовано, що враховуючи те, що Цивільний кодекс України не містить спеціальних законодавчих положень щодо захисту прав на комерційне найменування у главі 43, то при захисті прав на комерційне найменування застосуванню підлягають загальні положення щодо захисту прав інтелектуальної власності, які викладені у ст.ст. 431, 432 Цивільного кодексу України; також застосуванню підлягатимуть і загальні положення, визначені главою 3 Книги 1 Цивільного кодексу України, зокрема, ст. 15 (право на захист), ст. 16 (способи захисту) та інші.

Доведено, що стягнення компенсації замість відшкодування збитків за неправомірне використання комерційного найменування міг би бути дієвим механізмом притягнення винної особи до майнової відповідальності, оскільки стягнути збитки з порушника прав інтелектуальної власності доволі проблематично з урахуванням складності доведення розміру збитків. Обґрунтовано, що доцільно запозичити законодавчий підхід щодо конкретизації законодавчих положень про можливість стягнення компенсації, який з 2023 р. передбачено для захисту прав на інші об'єкти промислової власності. Тому варто доповнити главу 43 Цивільного кодексу України нормою про можливість суб'єкта права на комерційне найменування вимагати припинення порушення і обов'язок порушника відшкодувати завдану майнову шкоду шляхом відшкодування збитків чи виплати компенсації та/або завдану немайнову (моральну) шкоду.

Доведено необхідність належного закріплення способів використання комерційного найменування у цифровому середовищі, оскільки мережа Інтернет є поширеним місцем використання комерційних найменувань.

Ключові слова: комерційне найменування, торговельна марка, промислова власність, інтелектуальна власність, засоби індивідуалізації, цифрове середовище.

Tarasenko L.L. Commercial name: problems of legal regulation.

The article considers certain problematic aspects of the legal regime of a commercial name under the legislation of Ukraine. It is established that a commercial name is one of the means of individualization, which deserves legal certainty and proper legal regulation. It is proved that the legal regulation of a commercial name is inadequate, since there is no special law on the legal protection of a commercial name, which should be designed to comprehensively regulate the legal regime of a commercial name: the emergence of rights to it, the subject composition, the exercise of rights, the termination of rights, the protection of rights to a commercial name, the features of the transfer of property rights to it.

It is proved that individual entrepreneurs have the right to a commercial name, however, the features of its acquisition and content should be determined by law, which currently does not exist.

It is substantiated that a commercial name can be used in domain names (both full and abbreviated commercial name), in the content of the site (in different sections), in keywords in information materials on the website, in keywords in the so-called «admin» of the site, in Google advertising, other Internet advertising both in the title or text of the ad, and in keywords in the «admin» of this advertising.

It is substantiated that given that the Civil Code of Ukraine does not contain special legislative provisions on the protection of rights to a commercial name in Chapter 43, when protecting rights to a commercial name, the general provisions on the protection of intellectual property rights set out in Articles 431, 432 of the Civil Code of Ukraine shall apply; the general provisions defined in Chapter 3 of Book 1 of the Civil Code of Ukraine shall also apply, in particular, Art. 15 (right to protection), Art. 16 (methods of protection) and others.

It is proven that the recovery of compensation instead of compensation for damages for the unlawful use of a commercial name could be an effective mechanism for holding the guilty person to property liability, since recovering damages from an infringer of intellectual property rights is quite problematic, taking into account the complexity of proving the amount of damages. It is substantiated that it is advisable to borrow a legislative approach to specifying the legislative provisions on the possibility of recovering compensation, which has been provided for the protection of rights to other objects of industrial property since 2023. Therefore, it is worth supplementing Chapter 43 of the Civil Code of Ukraine with a norm on the possibility of the subject of the right to a commercial name to demand the termination of the violation and the obligation of the infringer to compensate for the property damage caused by compensating for damages or paying compensation and/or non-pecuniary (moral) damage caused.

The need for proper consolidation of the methods of using a commercial name in the digital environment is proven, since the Internet is a common place for using commercial names.

Key words: commercial name, trademark, industrial property, intellectual property, means of individualization, digital environment.

Постановка проблеми. Комерційне найменування є важливим об’єктом права інтелектуальної власності загалом і права промислової власності зокрема. В Україні налічується понад 1,1 млн. юридичних осіб підприємницького типу, а також понад 1,7 млн. фізичних осіб суб’єктів підприємницької діяльності. Водночас комерційне найменування є одним з небагатьох об’єктів права інтелектуальної власності, який досі не має спеціального закону як регулятора відносин, пов’язаних із виникнення прав на комерційне найменування, здійснення і захисту цих прав. Комерційне найменування є одним із засобів індивідуалізації, який заслуговує на правову визначеність та належне правове регулювання. На жаль, в Україні станом на сьогодні комерційне найменування є недоурегульованим об’єктом. Судова практика, пов’язана із захистом прав на комерційне найменування, присутня, однак для належного захисту прав на нього бракує відповідних правових положень. Відтак наукове дослідження проблем правового регулювання, які існують щодо комерційного найменування, є актуальним в умовах сьогодення.

Стан дослідження. У науковій літературі наявні наукові статті, дисертаційні дослідження щодо даної проблематики. Зокрема, слід звернути увагу на наукові доробки Андрощука Г.О., Андрейчука Л.В., Дорошенка О.Ф., Іщука С.І., Кодинця А.О. та інших науковців, які досліджували правовий режим комерційних найменувань як об’єктів права промислової власності. Однак більшість з цих досліджень були виконані доволі давно, хоча, слід відзначити, вони не втратили свою актуальність. Водночас, в умовах сьогодення є потреба в оновленні наукового аналізу окремих проблемних аспектів, пов’язаних із правовою природою комерційного найменування. На нашу

думку, потребують додаткового наукового аналізу питання суб'єктів права на комерційне найменування, здійснення та захист майнових прав інтелектуальної власності на комерційне найменування, у тому числі і у цифровому середовищі, оскільки ці аспекти практично не висвітлювалися належним чином у науковій літературі впродовж останніх років.

Метою дослідження є аналіз правового регулювання відносин, які виникають у зв'язку зі здійсненням прав на комерційне найменування, визначення проблемних аспектів, обґрунтування висновків щодо вдосконалення правового регулювання досліджуваних відносин.

Виклад основного матеріалу. Правове регулювання комерційного найменування є неналежним, оскільки немає спеціального закону про правову охорону комерційного найменування. На існування проблеми відсутності спеціального закону щодо комерційних найменувань у науковій літературі слушно наголошують вже доволі давно. Так, свого часу Дорошенко О., Щукіна К. зазначали, що комерційне найменування є одним з найбільш невизначених об'єктів інтелектуальної власності, а питання щодо його правової охорони та захисту й досі не знайшли нормативного врегулювання через відсутність спеціального закону [1, с. 43]. Погоджуємося з цією позицією, та додатково зазначаємо, що спеціальний закон мав би бути покликаний комплексно унормувати правовий режим комерційного найменування: виникнення прав на нього, суб'єктний склад, здійснення прав, припинення прав, захист прав на комерційне найменування, особливості передання майнових прав на нього.

Норми про комерційне найменування містяться у ЦК України, ГК України та в Законі України «Про захист від недобросовісної конкуренції». ЦК України згадує про комерційне найменування у ст. 90, зокрема, юридична особа, що є підприємницьким товариством, може мати комерційне (фірмове) найменування, яке може бути зареєстроване у порядку, встановленому законом. Натомість такого спеціального закону, як вже було сказано вище, немає. Також має місце правова невизначеність щодо реєстрації комерційного найменування, адже права на нього виникають з моменту першого використання і виникнення прав не прив'язане до реєстраційних процедур саме щодо комерційного найменування. Окрім того, і розуміння «першого використання» комерційного найменування також в законі не визначено, і це також потребує вирішення законодавцем [2, с. 85].

Безумовно, відзначаємо окрему главу (43) у Книзі 4 ЦК України, яка називається «Право інтелектуальної власності на комерційне найменування». Водночас слово «глава» *дуже голосно* сказано, адже так звана «*глава*» містить лише три невеликі статті, в яких висвітлено загальні засади правової охорони комерційного найменування, майнові права на них та припинення чинності майнових прав інтелектуальної власності на комерційне найменування. Як бачимо, питання щодо суб'єктного складу, видів комерційних найменувань, особливостей здійснення майнових прав, способів використання комерційного найменування, щодо захисту прав на комерційне найменування та ряд інших важливих аспектів законодавець оминув у вказаній главі.

ГК України у ст. 159 теж визначає правовий режим комерційного найменування. Відзначаємо, що у ч. 1 цієї статті вказано про суб'єктів права на комерційне найменування, до яких ГК України відносить суб'єкта господарювання - юридичну особу або громадянина – підприємця, які можуть може мати комерційне найменування. У ч. 3 і ч. 5 ст. 159 ГК України є важливі законодавчі положення, які спрямовані на охорону та захист як повного, так і скороченого комерційного найменування, а також визначено окремі можливі способи захисту прав на комерційне найменування (припинення порушення і відшкодування збитків). Зокрема, відповідно до ч. 5 ст. 159 ГК України особа, яка використовує чуже комерційне найменування, на вимогу його власника зобов'язана припинити таке використання і відшкодувати завдані збитки. Припинення порушення права є найбільш поширеним способом захисту прав на комерційне найменування, на що наголошують і в науковій літературі [3, с. 501].

Звертаємо увагу на певну некоректність формулювання у ГК України щодо суб'єктів права на комерційне найменування. Так, ГК України відносить до них суб'єкта господарювання - юридичну особу загалом, при цьому у ст. 55 ГК України (ч. 2) до суб'єктів господарювання віднесено господарські організації – юридичні особи, створені відповідно до Цивільного кодексу України, державні, комунальні та інші підприємства, створені відповідно до цього Кодексу, а також інші юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані в установленому законом порядку, та громадян України, іноземці та особи без громадянства, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані відповідно до закону як підприємці. Відзначаємо, що підхід

законодавця, який зафіксовано у ч. 1 ст. 159 ГК України суперечить положенням ЦК України щодо суб'єктного складу осіб, яким належить право на комерційне найменування, і які відповідно можуть захищати це право. Так, поняття суб'єкта господарювання (ч. 2 ст. 55 ГК України) включає в себе як юридичні особи підприємницького типу, так і непідприємницького типу. Тому має місце суперечність між відповідними положеннями ЦК України та ГК України щодо осіб, які мають право на комерційне найменування, а відтак і на його захист. Безумовно, є підстави стверджувати, що і ЦК України опосередковано передбачає можливість фізичної особи – підприємця мати комерційне найменування. Так, відповідно до ст. 51 ЦК України до підприємницької діяльності фізичних осіб застосовуються нормативно-правові акти, що регулюють підприємницьку діяльність юридичних осіб, якщо інше не встановлено законом або не випливає із суті відносин. При цьому словосполучення «якщо інше не встановлено законом або не випливає із суті відносин» не дає відповіді на питання саме щодо можливості фізичної особи – підприємця мати комерційне найменування. Стаття 90 ЦК України передбачає, що саме підприємницьке товариство як юридична особа може мати комерційне найменування. Глава 43 ЦК України (щодо комерційного найменування) згадує лише про «особу» як суб'єкта, який може мати комерційне найменування. Закон прямо не забороняє мати комерційне найменування фізичним особам, але, чи це не випливає із «суті відносин», як це вказано у ст. 51 ЦК України.

На нашу думку, фізичні особи – підприємці можуть мати право на комерційне найменування, однак особливості його набуття та змісту мають бути визначені законом, якого наразі немає. Це пояснюється тим, що на відміну від юридичної особи, фізичні особи – підприємці можуть мати однакові прізвища, а подекуди і імені, і навіть по батькові. Це зумовлює неможливість вирізнення цього суб'єкта з поміж інших. Тому постає питання або про використання в комплексі імені і прізвища фізичної особи – підприємця як комерційного найменування, або ж про додавання до імені/прізвища певного елементу (слова, логотипу тощо). Водночас в останньому випадку буде певна подібність і до торговельної марки.

Звертаємо увагу, що ГК України з 28.08.2025 р. втратить чинність, і вказані законодавчі положення більше не зможуть застосовуватися. Однак постає питання про можливість їх перенесення в ЦК України, зокрема, йдеться про правову визначеність щодо фізичних осіб – підприємців як суб'єктів права на комерційне найменування. Отже, використання комерційного найменування фізичною особою – підприємцем потребує додаткового законодавчого регулювання, або цей підхід законодавця міг би бути взагалі змінений шляхом вилучення фізичних осіб – підприємців з кола суб'єктів, які мають право на комерційне найменування (на спірність належності такого права фізичній особі – підприємцю наголошують і в науковій літературі [4, с. 53], однак ця тематика може бути предметом окремого наукового дослідження).

Закон України «Про захист від недобросовісної конкуренції» має власну сферу правового регулювання та визначає правові засади захисту суб'єктів господарювання і споживачів від недобросовісної конкуренції, а також спрямований на встановлення, розвиток і забезпечення торгових та інших чесних звичаїв ведення конкуренції при здійсненні господарської діяльності в умовах ринкових відносин. Недобросовісною конкуренцією є будь-які дії у конкуренції, що суперечать торговим та іншим чесним звичаям у господарській діяльності, зокрема, і неправомірне використання чужого комерційного найменування (ст. 4 цього закону). Водночас відзначаємо, що Закон України «Про захист від недобросовісної конкуренції» у ч. 2 ст. 4 містить норму, згідно з якою використання у фірмовому найменуванні власного імені фізичної особи не визнається неправомірним, якщо до власного імені додається який-небудь відмітний елемент, що виключає змішування з діяльністю іншого суб'єкта господарювання. Ця норма є важливою як регулятор відносин щодо комерційного найменування, оскільки вона унормовує випадки правомірності/неправомірності використання комерційного найменування, а відтак дає також підстави для захисту прав на цей об'єкт. Водночас вона потребує конкретизації, оскільки ЦК України не передбачає використання у комерційному найменуванні додаткового відмітного елементу.

В контексті вдосконалення статті 490 ЦК України, в якій йдеться про майнові права інтелектуальної власності на комерційне найменування, відзначаємо потребу у законодавчому уточненні поняття «використання» комерційного найменування на кшталт використання торговельної марки, яке розкривається законодавцем у ч. 4 ст. 16 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг». Водночас при цьому треба зважати, що торговельна марка індивідуалізує товар або послугу, а комерційне найменування суб'єкта. Тому це однозначно впливає на способи

використання комерційного найменування. Також потребує правової визначеності і використання комерційного найменування у цифровому середовищі, зокрема, і в мережі Інтернет насамперед. Ці питання законодавцем не висвітлюють взагалі. Натомість комерційне найменування, на нашу думку, може використовуватися у доменних іменах (при чому як повне, так і скорочене комерційне найменування), у контенті сайту (в різних рубриках), у ключових словах в інформаційних матеріалах на веб-сайті, у ключових словах у так званій «адмінці» сайту, в гугл-рекламі, іншій Інтернет-рекламі як в назві чи тексті оголошення, так і в ключових словах в «адмінці» цієї реклами. Це невичерпні способи використання комерційного найменування у цифровому середовищі. Комерційні найменування часто використовуються у доменних іменах, але, як відзначають у науковій літературі, таке використання часто ускладнюється об'єктивною обставиною – існуванням лише одного доменного імені з певною назвою [5, с. 48], мається на увазі технічно повтори доменних імен є неможливими. Також законодавець прямо визнає, що доменне ім'я може бути способом використання лише торговельної марки, оминаючи інші об'єкти права інтелектуальної власності. З цього приводу у науковій літературі відзначають, що доменне ім'я – це не тільки форма використання торговельної марки, але і форма використання інших засобів індивідуалізації (комерційне найменування, географічне зазначення), інших комерційних позначень, об'єктів авторського права, прізвищ фізичних осіб тощо [6, с. 395].

Загалом відзначаємо стрімкий розвиток цифрового середовища і його важливість для розвитку будь-якого бізнесу, і саме поняття «бізнес» характеризує суб'єкта, який насамперед використовує різні засоби індивідуалізації для власної популяризації (торговельні марки і комерційні найменування).

Щодо передачі майнових прав інтелектуальної власності на комерційне найменування відзначаємо лише одну норму (ч. 2 ст. 490 ЦК України), відповідно до якої майнові права інтелектуальної власності на комерційне найменування передаються іншій особі лише разом з цілісним майновим комплексом особи, якій ці права належать, або його відповідною частиною. Стаття 191 ЦК України дає визначення підприємства як єдиного майнового комплексу, до складу якого входять усі види майна, призначені для його діяльності, включаючи нерухоме та рухоме майно, а також і права на торговельну марку або інші позначення (до складу яких і входить комерційне найменування). Однак станом на сьогодні закон не передбачає можливості укладення одного, очевидно, комплексного договору, предметом якого буде відчуження всіх складових майнового комплексу (нерухомості, рухомого майна, майнових прав, торговельної марки, комерційного найменування тощо). Вважаємо, що одним з варіантів такого продажу є відчуження корпоративних прав учасника господарського товариства, наприклад, ТЗОВ, у такому разі майновий комплекс збережеться цілісно, і юридична особа матиме теж комерційне найменування, але зміниться бенефіціар цієї юридичної особи. В іншому випадку юридична особа може просто відчужити певну нерухомість та/або рухоме майно (обладнання, зокрема), але ж сам суб'єкт (юридична особа з певним комерційним найменуванням) просто не матиме відношення до цього майна після його відчуження. Тому положення ч. 2 ст. 490 ЦК України потребують уточнення в частині механізму передання комерційного найменування разом з цілісним майновим комплексом підприємства.

В контексті захисту прав на комерційне найменування відзначаємо також положення Паризької конвенції про охорону промислової власності. Безумовно, комерційні (фірмові) найменування є одним з об'єктів промислової власності, відтак положення вказаної Конвенції застосовуються і щодо комерційного найменування. У Конвенції наголошено, що Країни Союзу зобов'язуються забезпечити громадянам інших країн Союзу законні засоби для ефективного припинення всіх дій, зазначених у статтях 9, 10, 10 bis (йдеться про заборону ввезення товарів в країну, якщо вони порушують, зокрема, і право на комерційне найменування, про заборону недобросовісної конкуренції тощо). Зокрема, відповідно до ст. 9 Конвенції на будь-який продукт, що незаконно споряджений товарним знаком чи фірмовим найменуванням, накладається арешт при ввезенні до тих країн Союзу, в яких цей знак чи фірмове найменування мають право на законну охорону, а у ст. 10 bis Конвенції йдеться про забезпечення ефективного захисту від недобросовісної конкуренції. Водночас, як слушно зазначає Андрощук Г., попри положення в Паризькій конвенції про охорону промислової власності нині в Європейському Союзі (*як в Україні зрештою – авт.*) відсутні спеціальні законодавчі акти щодо правової охорони комерційних найменувань, і цей об'єкт залишається одним з найневизначеніших об'єктів інтелектуальної власності [7, с. 103].

Враховуючи те, що ЦК України не містить спеціальних законодавчих положень щодо захисту прав на комерційне найменування у главі 43, то застосуванню підлягають загальні положення

щодо захисту прав інтелектуальної власності, які викладені у ст.ст. 431, 432 ЦК України. Окрім того, застосуванню підлягатимуть і загальні положення, визначені главою 3 Книги 1 ЦК України, зокрема, ст. 15 (право на захист), ст. 16 (способи захисту) та інші.

Відзначаємо, що практично всі способи захисту, які вказані у ст. 432 ЦК України, можуть застосовуватися і щодо комерційного найменування, зокрема, серед них: вилучення з цивільного обороту товарів, виготовлених або введених у цивільний оборот з порушенням права інтелектуальної власності, та знищення таких товарів за рахунок особи, яка вчинила порушення; вилучення з цивільного обороту матеріалів та знарядь, які використовувалися переважно для виготовлення товарів з порушенням права інтелектуальної власності, або вилучення та знищення таких матеріалів та знарядь за рахунок особи, яка вчинила порушення; застосування разової грошової виплати замість застосування вказаних вище способів захисту права інтелектуальної власності; опублікування за заявою позивача в засобах масової інформації або доведення до загального відома іншим визначеним судом шляхом відомостей про порушення права інтелектуальної власності та зміст судового рішення щодо такого порушення.

Водночас відсутність спеціального закону про правову охорону комерційних найменувань унеможливлює застосування такого способу захисту як стягнення компенсації замість відшкодування збитків за неправомірне використання комерційного найменування. Цей спосіб захисту міг би бути дієвим механізмом притягнення винної особи до майнової відповідальності, оскільки стягнути збитки з порушника прав інтелектуальної власності доволі проблематично з урахуванням складності доведення розміру збитків. Відтак видається за доцільне запозичити законодавчий підхід щодо конкретизації положень про можливість стягнення компенсації, який з 2023 р. передбачено для захисту прав на інші об'єкти промислової власності. Тому варто доповнити главу 43 ЦК України нормою про можливість суб'єкта права на комерційне найменування вимагати припинення порушення і обов'язок порушника відшкодувати завдану майнову шкоду шляхом відшкодування збитків чи виплати компенсації та/або завдану немайнову (моральну) шкоду.

При цьому розмір компенсації має визначатися на підставі обсягу порушення, вини порушника та інших обставин, що мають істотне значення. Водночас розмір компенсації за порушення прав на комерційне найменування не може прив'язуватися до розміру винагороди, яка була б сплачена за надання дозволу на використання прав на комерційне найменування, щодо якого виник спір, оскільки права на комерційне найменування за загальним правилом не передаються і дозвіл на його використання не надається. Стягнення компенсації могло би стати альтернативою для суб'єкта права на комерційне найменування замість відшкодування збитків, які стягнути практично нереально через складність доказування їх розміру.

Висновки. Комерційне найменування є важливим засобом індивідуалізації, який є дуже поширеним в Україні. Комерційне найменування як об'єкт правової охорони потребує більшого за обсягом правового регулювання порівняно з існуючим, яке б заповнило прогалини у законі щодо видів комерційного найменування, його суб'єктного складу, щодо набуття, здійснення, передання, припинення і захисту прав на нього. Відтак доцільно розглянути варіант прийняття спеціального закону про правову охорону комерційного найменування, або можливість суттєвого доповнення положень глави 43 ЦК України.

Також відзначаємо, що важливо унормувати правовий режим комерційного найменування, яке належить фізичній особі – підприємцю, оскільки, зважаючи на кількість цих суб'єктів, необхідно внести правову визначеність щодо їх можливості мати комерційне найменування.

Окремо відзначаємо необхідність належного закріплення способів використання комерційного найменування у цифровому середовищі, оскільки мережа Інтернет є поширеним місцем використання комерційних найменувань. Окрім того, вважаємо, що закон повинен надавати більше можливостей для ефективного захисту прав на комерційне найменування, зокрема, доцільно запровадити такий спосіб захисту як можливість стягнення компенсації замість відшкодування збитків за порушення прав на комерційне найменування, передбачивши положення про це у главі 43 ЦК України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дорошенко О., Щукіна К. Структура комерційного найменування. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2009. № 3. С. 43–52.

2. Басай О.В. Виникнення прав на комерційне найменування. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2012. № 4. С. 82–85.
3. Інтелектуальне право України. За ред. Яворської О.С. Тернопіль. Підручники і Посібники. 2016. 607 с.
4. Стефанчук М.О., Давид Л.Л. Цивільно-правова охорона та захист прав на комерційне (фірмове) найменування. *Право і суспільство*. 2014. № 2. С. 51–54.
5. Мацкевич О. Співвідношення комерційного найменування та доменного імені. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2014. № 3. С. 45–53.
6. Tarasenko L., Kmetyk-Podubinska K., Sukhanov M., Zerov K., Kharchenko O. and Nosik Yu., 'Legal Regime of a Domain Name and Procedure for Resolving Domain Disputes in Ukraine'. 2025. № 8 (1). Access to Justice in Eastern Europe. 387–416.
7. Андрощук Г.О. Формування та розвиток правового інституту фірмового найменування. *Часопис Київського університету права*. 2024. № 1. С. 98–103.

УДК 347.5
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.61

ҐЕНЕЗА ПРАВОВОГО ІНСТИТУТУ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Терещук М.М.,
аспірант кафедри права,
ПВНЗ «Європейський університет»
ORCID: 0009-0003-2244-6134
e-mail: mtereschuk@e-u.edu.ua

Терещук М.М. Ґенеза правового інституту цивільно-правової відповідальності в Україні.
В Україні існує нагальна потреба у перегляді підходів до інституту цивільно-правової відповідальності. Сучасна уніфікація приватного права та запровадження європейських стандартів зумовили необхідність оновлення положень чинного законодавства щодо інституту цивільно-правової відповідальності. Крім того, сучасна правозастосовна практика потребує добре розробленої та науково обґрунтованої концепції цивільно-правової відповідальності, яка б дозволила досягти максимальної ефективності у відновленні та захисті порушених цивільних прав. При цьому мають бути враховані основні функції цивільно-правової відповідальності, такі як компенсаційна (спрямована на відновлення порушеного інтересу потерпілого) та превентивна (забезпечення належних стимулів для вжиття запобіжних заходів з метою зменшення або уникнення очікуваної відповідальності).

Заходи відповідальності є невід'ємною частиною захисту, адже відповідальність притаманна лише окремим способам захисту цивільних прав та інтересів. Сама по собі відповідальність не може забезпечити такий захист, оскільки є статичною правовою категорією. Ця функція реалізується через застосування конкретних заходів відповідальності, які в цивілістичній науці називаються санкціями. Досить поширеною сьогодні є правова позиція, що цивільно-правова відповідальність - це покладення на правопорушника правових наслідків, які проявляються в позбавленні його певних прав або в заміні наявного права новим, або в приєднанні до наявного додаткового.

У цивілістичній літературі підкреслюється, що застосування заходів відповідальності завжди ґрунтується на принципі вини. Коли на особу покладається обов'язок, який вже існував, але який вона не виконала добровільно, то це не міра відповідальності, а міра захисту. Перелік способів захисту цивільних прав є ширшим, ніж передбачені законом заходи відповідальності, що дозволяє значно розширити фактичну можливість захисту порушених прав та максимально ефективно відновлювати порушені права, а також спонукати учасників цивільних відносин до соціально бажаної поведінки. Водночас перспективними для подальших досліджень є питання загальних підстав відповідальності за заподіяння шкоди та умов цивільно-правової відповідальності, а також застосування окремих санкцій.

Ключові слова: цивільне право, шкода, збитки, порушення, відповідальність, відшкодування.

Tereshchuk M.M. Genesis of the legal institute of civil liability in Ukraine.
In Ukraine, there is an urgent need to revise the approaches to the institution of civil liability. The modern unification of private law and the introduction of European standards have necessitated updating the provisions of the current legislation on civil liability. In addition, modern law enforcement practice requires a well-developed and scientifically sound concept of civil liability that would allow achieving maximum efficiency in restoring and protecting violated civil rights. This should take into account the main functions of civil liability, such as compensatory (aimed at restoring the victim's damaged interests) and preventive (providing appropriate incentives to take precautions to reduce or avoid expected liability).

Liability measures are an integral part of protection, as liability is inherent in definitive ways of protecting civil rights and interests. Liability alone cannot provide such protection, as it is a static legal

category. This function is realized through the application of specific liability measures, which are called sanctions in civil law. The legal position that civil liability is the imposition of legal consequences on the offender, which are manifested in the deprivation of certain rights or in the replacement of an existing right with a new one, or in the addition of an additional right to an existing one, is quite common today.

The civil law literature emphasizes that the application of liability measures is always based on the principle of guilt. When a person is imposed with an obligation that already existed but was not fulfilled voluntarily, this is not a measure of liability, but a measure of protection. The list of ways to protect civil rights is wider than the liability measures provided for by law, which makes it possible to significantly expand the actual possibility of protecting violated rights and restore violated interests as efficiently as possible, as well as to encourage participants to civil relations to behave in a socially desirable manner. At the same time, the issues of general grounds of liability for damage and conditions of civil liability, as well as the application of certain sanctions, are promising for further research.

Key words: civil law, damage, losses, violation, liability, compensation.

Постановка проблеми. На момент прийняття Цивільного кодексу України ст. 16, яка закріплювала способи захисту цивільних прав та інтересів, містила надзвичайно прогресивну норму, що встановлювала право суду застосовувати інші, крім прямо передбачених цією статтею, способи захисту [1, с. 246]. Таким чином сторони мали можливість, не обмежуючись встановленими законом способами захисту, передбачити ефективний, на їхню думку, спосіб захисту прав у конкретній ситуації. Однак на практиці укладаючи договір сторони обмежувалися вказівкою на способи захисту, встановлені чинним законодавством, а неоднозначна судова практика призвела до масової відмови у задоволенні позовів у зв'язку з тим, що позивач обрав не встановлений законом або договором спосіб захисту свого права.

У 2017 році до Цивільного процесуального кодексу України були внесені зміни, які розширили можливості суду щодо захисту прав, свобод та інтересів, а ч. 2 ст. 16 Цивільного кодексу України було доповнено словами «чи судом у визначених законом випадках» [2, с. 39]. Це покращило становище осіб, які звертаються до суду за захистом свого порушеного права або законного інтересу, оскільки така норма спрямована на реалізацію положень ст. 55, 124 Конституції України та ст. 13 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Однак відповідне оновлення вступило в певну колізію з нормою ч. 2 ст. 5 Цивільного процесуального кодексу України, відповідно до якої суд має право визначити такий спосіб захисту, який не суперечить закону [3].

Очевидно, що за роки свого розвитку інститут цивільно-правової відповідальності в доктрині цивільного права України не отримав однозначного розуміння. У певному сенсі усталеною в українській науці можна вважати позицію про два значення поняття відповідальності: позитивно-перспективне та негативно-ретроспективне [4, с. 133]. Проте відповідальність є багатогранним поняттям, яке пов'язане не лише з минулим (з уже вчиненим проступком), а й з майбутнім. Обов'язок і відповідальність завжди залежать одне від одного. Юридичне поняття відповідальності – це насамперед відповідальне ставлення до своїх обов'язків, яке забезпечує їх належне виконання. Відповідальність за правопорушення є наслідком безвідповідальної поведінки, невиконання обов'язку. Тобто, позитивно-ретроспективне розуміння цивільно-правової відповідальності пов'язане з виконанням нею превентивної функції, а негативно-ретроспективне - компенсаційної.

Станом на сьогодні домінує негативно-ретроспективне розуміння юридичної відповідальності як правоохоронного інституту, що передбачає заходи державного примусу за вчинене правопорушення і полягає у встановленні для правопорушника негативних наслідків у вигляді обмежень особистого та майнового характеру [4, с. 133]. У цьому контексті цивільно-правова відповідальність розглядається в межах охоронних правовідносин, де відновлення або захист порушених прав може здійснюватися шляхом застосування заходів цивільно-правової відповідальності. У такому розумінні цивільно-правова відповідальність, застосування примусових заходів, передбачених на нормативному рівні, у більшості цивілістів асоціюється із вчиненням правопорушення як у договірній, так і в позадоговірній сферах.

Метою цього дослідження є формування цілісної концепції цивільно-правової відповідальності з огляду на її розвиток в сучасній українській правовій системі з урахуванням тенденцій її переосмислення в умовах євроінтеграції та доктринального плюралізму. Дослідження спрямоване на виявлення суперечностей між нормативним регулюванням та судовою практикою, аналіз

можливостей адаптації зарубіжних теорій, зокрема концепції відповідальності як вразливості, а також на обґрунтування потреби у перегляді правової термінології та принципів розмежування понять «відповідальність» і «ризик». Такий підхід дозволить удосконалити механізми правозастосування та посилити превентивну функцію права.

Стан опрацювання проблематики. Висвітленню проблем цивільно-правової відповідальності у юридичній науковій літературі приділяли увагу такі вітчизняні дослідники як В.А. Васильєва, М.М. Великанова, І.О. Дзера, А.С. Довгерт, Ю.М. Жорнокуй, О.В. Кохановська, В.І. Крат, В.В. Луць, Р.А. Майданик, О.О. Первомайський, В.Д. Примак, С.О. Сліпченко, І.В. Спасибо-Фатєєва та ін. Тривалий час підставою цивільно-правової відповідальності був склад правопорушення у сфері майнових чи особистих немайнових прав, під яким розуміли сукупність ознак об'єктивного та суб'єктивного характеру. Пізніше від терміну «склад правопорушення» в цивільному праві відмовилися, називаючи підставою (або умовами) цивільно-правової відповідальності протиправну поведінку, шкоду, причинний зв'язок між протиправною поведінкою та шкодою, вину правопорушника. Це не більше ніж деталізація однієї і в принципі єдиної підстави, якою є правопорушення (цивільне, господарське тощо). Однак гостра критика такого підходу поки що не змінила загальної оцінки вчення про склад цивільного правопорушення, яке досі посідає чільне місце. У зв'язку з цим не можна погодитися з тими авторами, які стверджують, що хоча закон і не містить переліку умов цивільного правопорушення, але їх можна виокремити шляхом логічного тлумачення статей Цивільного кодексу України.

Виклад основного матеріалу. Наразі Україна знаходиться на етапі розвитку правової держави та інтеграції до європейського співтовариства. Це, в свою чергу, зумовлює необхідність переосмислення підходів до розуміння права та зміни правосвідомості. Сучасною тенденцією є впровадження раціоналістичного праворозуміння як балансу загальноправового, соціологічного та економічного аналізу права. Така раціоналістична концепція розуміння сутності права передбачає усвідомлення права як самодостатнього явища, яке активно впливає на інші, неюридичні, суспільні явища (економіку, етику, релігію тощо). Тому сприйняття права не обмежується нормативним відображенням матеріальних (економічних) відносин. Право розглядається як визначальна для економіки форма суспільного життя.

У зарубіжній доктрині вчення про цивільно-правову відповідальність зводиться до таких теорій: теорія відповідальності як обов'язку, теорія відповідальності як ціни (вартості) та теорія відповідальності як вразливості [5, с. 65]. Згідно з першою теорією, відповідальність розуміється як вторинне зобов'язання, що виникає внаслідок невиконання первинного обов'язку. У цьому випадку вторинне зобов'язання є правовим наслідком порушення первинних прав або невиконання первинних обов'язків, але первинне зобов'язання не зникає, а трансформується в іншу форму. Відповідальність як ціна розглядається в контексті тих витрат, втрат, зборів, які правопорушник повинен сплатити за порушення. І відносно нова теорія – теорія відповідальності як вразливості, відповідно до якої перші дві теорії мають суттєвий недолік: вони акцентують увагу на державному примусі, але такий державний примус не буде застосований без відповідних дій з боку потерпілого. Цілями деліктного права є відшкодування шкоди та стримування від майбутньої деліктної поведінки, що по суті є виконанням компенсаційної та превентивної функцій цивільно-правової відповідальності. Також висловлюється думка про те, що порушення договору традиційно не вважається правопорушенням [5, с. 66].

Натомість відповідальність як вразливість означає, що людина піддається нападу, якому вона раніше не піддавалася. Майно і свобода відповідача, який був визнаний невинним у вчиненні певного цивільного правопорушення, залишаються захищеними від будь-яких подальших дій з боку позивача. Однак, коли відповідача визнають відповідальним, все змінюється. Тепер позивач має право звернутися до примусового апарату держави з проханням примусити відповідача виконати певний обов'язок. Оскільки відповідач більше не є «невразливим» внаслідок захисту держави, механізм примусу, який його захищав, тепер відданий на відкуп позивачеві, який може використовувати його на власний розсуд. Звичайно, існують обмеження щодо вразливості відповідача. Позивач має в своєму розпорядженні лише певні засоби захисту.

Визначальною рисою правового статусу цивільної відповідальності є саме ця нестабільна ситуація – можливість зазнати приватного нападу з боку позивача. Бути відповідальним означає бути підданим нападу таким чином, яким він раніше не піддавався. За відсутності цивільно-правової відповідальності цей апарат перебуває в інертному стані. Приватна сторона не має права

використовувати його проти опонента. У багатьох випадках держава навіть не має права використовувати цей механізм проти відповідача. Однак, коли відповідача визнають винним, ситуація змінюється: тепер він стає вразливим. Оскільки він більше не під захистом держави, той самий апарат примусу, який його захищав, тепер передається в розпорядження позивача, який може використовувати його на власний розсуд [6, с. 56].

Можна констатувати, що на відміну від кримінальної, адміністративної та дисциплінарної відповідальності, підстави цивільно-правової відповідальності не обмежуються лише тими, що встановлені законом. Це дозволяє говорити про досить широке розуміння цивільно-правової відповідальності, яка включає в себе і порушення зобов'язань. На думку деяких авторів, замість словосполучення «відповідальність за порушення зобов'язання» [7], у назві глави 51 Цивільного кодексу України доцільно використовувати категорію «правові наслідки невиконання зобов'язання» [8, с. 22]. Поточне формулювання є не зовсім коректним, оскільки правові наслідки порушення зобов'язання протиставляються відповідальності незважаючи на те, що відповідальність є лише складовою правових наслідків порушення зобов'язання.

Видається, що обґрунтованим підходом у такому випадку буде перейменувати главу 51 Цивільного кодексу України на «Відповідальність та інші правові наслідки невиконання (порушення) зобов'язання», оскільки у випадках завдання протиправної шкоди слід використовувати саме категорію «відповідальність». Зрозуміло, що відповідальність за протиправне заподіяння шкоди та правові наслідки невиконання зобов'язання охоплюються ретроспективним та перспективним поняттями цивільно-правової відповідальності відповідно. Перше є наслідком правопорушення, а друге - невиконання обов'язку або зобов'язання. Однак поняття цивільно-правової відповідальності, включаючи її підстави та заходи, доцільно уточнити. Зокрема, недоцільно поширювати поняття такої відповідальності і застосовувати умови цивільно-правової відповідальності на ситуації, де відсутнє відповідальне ставлення суб'єктів до своїх обов'язків, що забезпечує їх належне виконання.

При цьому категорію «цивільно-правова відповідальність» часто плутають з категорією «ризик», яка за своєю правовою спрямованістю та правовими наслідками суттєво відрізняється від аналізованого поняття [4, с. 134]. Ризик виходить далеко за межі майнової відповідальності і в багатьох випадках в силу нормативних приписів змушує особу нести негативні майнові наслідки за відсутності протиправності її поведінки. У зв'язку з цим співвідношення ризику і відповідальності проявляється в тому, що ризик дозволяє подолати негативні наслідки, які не обумовлені не тільки протиправністю поведінки боржника, але і його поведінкою в цілому. Відповідальність у будь-якому випадку пов'язана з несприятливими наслідками для особи, яка порушила право. З іншого боку, відповідальність разом із функцією компенсації виконує функцію стримування, що дозволяє забезпечити ефективний (соціально та економічно) результат.

З економічної точки зору, правила відповідальності є інструментом інтерналізації ризиків, створюючи таким чином стимули для суспільно корисної поведінки. Наприклад, коли йдеться про особливий вид діяльності, пов'язаний з відносинами використання технологій, штучного інтелекту або здійсненням певної професійної діяльності, поняття вищої відповідальності використовується в позитивному і довгостроковому сенсі. Це означає відповідальне ставлення суб'єктів до своїх обов'язків, що забезпечує їх належне виконання. Водночас, зумовлені особливостями діяльності, пов'язаної з використанням технологій або здійсненням певних видів професійної діяльності, вимоги до відповідального ставлення до обов'язків є завищеними порівняно з іншими видами діяльності. Відшкодування шкоди винуватцю в таких випадках слід розуміти як міру цивільно-правової відповідальності. У випадку невинного заподіяння шкоди компенсація є мірою захисту потерпілого.

Відповідальність пов'язана з позбавленням існуючих прав або покладенням нових додаткових обов'язків і виконує компенсаційну, а не відновлювальну функцію, що характерно для заходів захисту суб'єктивних цивільних прав. Відтак, заходи юридичної відповідальності мають правовий характер, що відрізняє їх від самозахисту, або майново-компенсаційний характер, що відрізняє їх від заходів оперативного впливу, які мають організаційний характер [9, с. 161]. Вважається, що такий підхід є виваженим, відповідає сутності заходів захисту цивільних прав та цивільної відповідальності і дозволяє ефективно захистити порушене право. Фактично така можливість вибору форми захисту прав чи інтересів є проявом принципу диспозитивності, оскільки реалізація права на захист передбачає самостійне вирішення всіх питань, пов'язаних з вибором способів захисту та їх практичною реалізацією.

Таким чином, заходи захисту та заходи цивільно-правової відповідальності співвідносяться як загальне і часткове, тобто заходи захисту є більш широким поняттям, яке включає в себе заходи цивільно-правової відповідальності [10, с. 184]. Наразі в контексті перекодування цивільного законодавства перспективною вважається пропозиція сформулювати чинний принцип свободи договору як більш широкий – принцип свободи правочину. Пропонується розглянути можливість подальшого розширення змісту цього принципу таким чином, щоб задекларувати свободу вступу у цивільні правовідносини. Тому видається логічним не лише розширити можливість вступу суб'єктів у цивільні правовідносини, а й можливість захисту прав та законних інтересів шляхом введення в цивільне право категорії «правові наслідки невиконання (порушення) цивільних обов'язків».

Перегляд підходів до інституту цивільно-правової відповідальності вже є не лише предметом наукової дискусії, а й запитом правозастосовчої практики. Уніфікація приватного права та гармонізація цивільного законодавства потребують цілісної теорії цивільно-правової відповідальності, яка має бути розроблена доктриною та забезпечувати максимальну ефективність у відновленні та захисті порушених цивільних прав. З цією метою категорію «відповідальність» слід використовувати в негативно-ретроспективному розумінні як правоохоронний інститут, що передбачає заходи примусу за правопорушення і полягає у встановленні для правопорушника негативних наслідків у вигляді обмежень особистого та майнового характеру.

Висновки. Проведений аналіз демонструє, що інститут цивільно-правової відповідальності в українському праві перебуває у стадії глибокого переосмислення, що зумовлено як внутрішніми потребами системного оновлення правового регулювання, так і зовнішніми імперативами євроінтеграції. Вітчизняна правова доктрина, як і судова практика, демонструє відсутність уніфікованого розуміння цивільно-правової відповідальності, що ускладнює її практичне застосування. Існуюче нормативне поле розривається між прогресивними підходами до розширення способів захисту прав (зокрема, через ст. 16 Цивільного кодексу України) та консервативними судовими тлумаченнями, що зводять відповідальність виключно до наслідку правопорушення. Особливу увагу заслуговує порівняльний аналіз зарубіжних теорій цивільної відповідальності, зокрема концепція відповідальності як вразливості, що дозволяє подивитися на взаємодію між сторонами приватноправового спору через призму динаміки «захищеності – вразливості» суб'єкта. У цьому контексті цивільно-правова відповідальність набуває не лише ретроспективного карального значення, але й виконує перспективну регулятивну та превентивну функцію. Раціональним виглядає підхід до переосмислення нормативної термінології (наприклад, у главі 51 Цивільного кодексу України), а також до чіткого розмежування понять «відповідальність» та «ризик», що сприятиме підвищенню якості правозастосування. Адже інтерналізація ризиків через інструменти цивільно-правової відповідальності відкриває можливості для формування ефективної, економічно вмотивованої поведінки учасників цивільного обігу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кот О.О., Великанова М.М. Способи захисту цивільних прав: оновлення статті 16 ЦК України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. № 3. С. 242–255.
2. Дзера І.О. Реформування підстав та способів захисту цивільних прав та інтересів в умовах рекодифікації ЦК України. *Захист прав та інтересів в умовах реформування приватного права в Україні*: збірник наукових праць учасників круглого столу, м. Київ, 04 лютого 2022 р. Київ, 2022. С. 35–40.
3. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15.
4. Великанова М.М. Ризик та цивільно-правова відповідальність: огляд доктринальних підходів щодо проблеми їх співвідношення. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 2018/1. С. 132–135.
5. Lahe J. Forms of liability in the law of delict: fault-based liability and liability without fault. *Juridica International.* 2005. № X/2005. P. 60–70.
6. Мусієнко В.В., Мусієнко А.В. Актуальні аспекти цивільно-правової відповідальності в зобов'язальних правовідносинах. *Dictum Factum*. 2021. № 2(10). С. 52–57.
7. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435–IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15.

8. Великанова М.М. Оновлення цивільного законодавства щодо правових наслідків порушення зобов'язання. *Цивільне право України: погляд у майбутнє*: збірник матеріалів XIII Міжнародного цивілістичного форуму, м. Київ, 04 квітня 2024 р. Київ, 2024. С. 19–25.
9. Приленський І.Г. Поняття цивільно-правової відповідальності сторін за договором. *Юридичний вісник*. 2021. № 2021/2. С. 159–165.
10. Павлюк Н.М. Проблемні питання класифікації функцій цивільно-правової відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2/2023. С. 182–185.

УДК 347.961.4
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.62

ВИКОНАВЧИЙ НАПИС НОТАРІУСА У КОНТЕКСТІ ПРАВА ОСОБИ НА ЗАХИСТ: НОТАРІАТ, СУД ТА ВИКОНАВЧЕ ПРОВАДЖЕННЯ

Фурса С.Я.,
докторка юридичних наук,
професорка кафедри міжнародного права
та галузевих правових дисциплін
Київського університету права НАНУ,
Заслужена юристка України
ORCID:0000-0002-3023-5287
e-mail: fursa_2003@ukr.net

Фурса С.Я. Виконавчий напис нотаріуса у контексті права особи на захист: нотаріат, суд, виконавче провадження.

Стаття присвячена аналізу такого способу позасудового захисту як вчинення нотаріусом виконавчого напису. Порівняльний аналіз права на захист у судовому, нотаріальному процесі та виконавчому провадженні надав можливість глибоко зрозуміти правову природу виконавчого напису як нотаріальної дії, яка вчиняється за умов, передбачених в законі та на підставі безспірних доказів. Встановлена відмінність між поняттям "право на позов" та "право на звернення до нотаріуса за вчиненням виконавчого напису", але мета суду та нотаріуса єдина - захистити, відповідно, право особи шляхом вирішення спору та/або шляхом констатації правопорушення у безспірному позасудовому порядку. Обгрунтовано, що повноваження нотаріуса при вчиненні виконавчого напису стабільні і він вправі лише констатувати наявність правопорушення з боку боржника або його відсутність на підставі безспірних доказів. У першому випадку він вчинить виконавчий напис, а у другому, якщо у кредитора відсутні безспірні докази невиконання боржником своїх зобов'язань, то нотаріус повинен відмовити у вчиненні нотаріальної дії. Така проста схема сприйняття відмінностей у діяльності суду та нотаріуса надає можливість говорити про певну схожість їх повноважень і, водночас, про істотну різницю між судовою та позасудовою формою захисту, відповідно, спірних та безспірних прав. Проаналізовано судову практику щодо визнання виконавчого напису таким, що не підлягає виконанню. Акцент зроблено на тих наслідках, які виникають при розгляді такої справи судом, тобто зупинення виконавчого провадження. Праналізована сутність виконавчого напису та особливість його природи, оскільки він має подвійне значення, з одного боку він розцінюється як нотаріальний акт, з іншого - як виконавчий документ. Проведене дослідження доводять, що виконавчий напис нотаріуса є позасудовим способом захисту прав осіб, але при неправильній регламентації процедури його вчинення у законі він стає механізмом зловживання правами не тільки з боку кредиторів, а й, доволі часто, з боку боржників. Внесені пропозиції з удосконалення відповідного законодавства.

Ключові слова: нотаріус, виконавчий напис, нотаріальна дія, нотаріальне провадження, стадії нотаріального провадження, нотаріальний акт, нотаріальний процес, безспірність заборгованості, виконавчий документ, стягнення заборгованості, виконавче провадження.

Fursa S.Ya. Notary's enforcement inscription in the context of a person's right to protection: notary, court, enforcement proceedings.

The article is devoted to the analysis of such a method of extrajudicial protection as the execution of an executive inscription by a notary. The analysis of the right to protection in judicial, notarial and enforcement proceedings helped to understand the essence of an executive inscription as a notarial action, which is carried out in accordance with the law and on the basis of indisputable evidence. The difference between the concepts of "right to sue" and "right to apply to a notary for the execution of an

executive inscription" is established, but the goal of the court and the notary is the same - to protect, respectively, the right of a person by resolving the dispute and/or by ascertaining the offense in an indisputable out-of-court procedure. The notary will execute an executive inscription if the creditor provides him with indisputable evidence of the debtor's failure to fulfill his obligations, otherwise he must refuse to perform notarial proceedings. Such a simple scheme of perception of differences in the activities of the court and the notary provides an opportunity to talk about a certain similarity in their powers and at the same time about a significant difference between the judicial and extrajudicial form of protection, respectively, of disputed and undisputed rights. The judicial practice regarding the recognition of an executive inscription as not subject to execution is analyzed. The emphasis is placed on the legal consequences that arise when such a case is considered by the court, that is, the suspension of enforcement proceedings. The essence of the executive inscription and the peculiarity of its nature are analyzed, since it has a double meaning, that is, on the one hand, it is regarded as a notarial act, on the other - as an executive document. The conducted scientific research proves that the executive inscription of a notary is an extrajudicial method of protecting the rights of individuals, but with improper regulation of the procedure for its execution in the law, it becomes a mechanism for abuse of rights not only by creditors, but also, quite often, by debtors. Proposals are made to improve the relevant legislation.

Key words: notary, executive inscription, notarial act, notarial proceedings, stages of notarial proceedings, notarial act, notarial process, indisputability of debt, executive document, debt collection, enforcement proceedings.

Постановка проблеми зумовлена необхідністю дослідження позасудової форми захисту прав фізичних та юридичних осіб як-то вчинення нотаріусом виконавчого напису на підставі умов, передбачених законом та безспірних письмових доказів з метою надання нотаріальному акту виконавчої сили. Така спрощена нотаріальна процедура заслуговує на увагу, але аналіз судової практики свідчить про недоліки, які мають місце при вчиненні нотаріусом такого нотаріального провадження та про необхідність вдосконалення законодавства про нотаріат та виконавче провадження.

Стан опрацювання. Наукові концепції щодо права на захист, права на судовий захист та права на позов завжди зводилися до сприйняття цих інститутів як з матеріального, так процесуального боків [1, 2]. Але процесуальна складова доволі часто зводиться лише до цивільного або господарського судочинства. Однак, такий підхід не завжди збігається з проблемами нотаріального, виконавчого процесу, де доволі часто виявляються проблеми з тими правовими актами, які слугували підставою для відкриття виконавчого провадження [3, 4]. Непоодинокими є й проблеми з примусовим виконанням виконавчого напису нотаріуса. Цій проблематиці авторами приділялася значна увага [5], зокрема, була сформована теорія нотаріального, виконавчого процесу, тому в цій роботі зробимо акцент на нових підходах до розуміння поняття «право на захист» та «виконавчий напис нотаріуса» в порівняльному контексті, зокрема, крізь призму нотаріату, суду та виконавчого провадження.

Метою статті є теоретико-правовий аналіз такого нотаріального провадження як вчинення нотаріусом виконавчого напису, який є одним із способів позасудового захисту прав суб'єктів зобов'язальних відносин. Здійснення науково-практиного аналізу процедур, зокрема, й стадії нотаріального провадження, коли нотаріус на підставі безспірних доказів вчиняє виконавчий напис з метою надання нотаріальному акту виконавчої сили, який підлягатиме примусовому виконанню як виконавчий документ. Метою цієї праці також є висловлення аргументів про доцільність спрощеної процедури стягнення заборгованості на підставі виконавчого напису нотаріуса.

Виклад основного матеріалу. Слід звернути увагу фахівців, що поняття «право на захист» до сих пір асоціюється з правом на звернення до суду, але така кваліфікація давно не відповідає поняттю правозахисної функції нотаріату [6] як органу досудової безспірної юрисдикції. Якщо це поняття доповнити і сприймати як право на судовий захист, то виникне необхідність розмежувати такі близькі за змістом поняття як "право на захист" і «право на позов», оскільки доволі часто їх плутають та неоднозначно застосовують.

Так, П.Д. Гуйван пропонує термін «право на позов» і комплексно аналізує право на пред'явлення позову по строках, а саме: «*Під правом на позов у матеріальному сенсі треба розуміти можливість звернення до суду з метою застосування до відповідача примусових заходів. Тобто в даному контексті це фактично право на судовий захист, і саме це право, а не можливість*

звернення до суду, може припинитися у разі непред'явлення позову протягом встановленого давнісного строку» [2].

Дане тлумачення "права на позов" певною мірою співпадає з поняттям "виконавчий напис нотаріуса", оскільки останній символізує перехід до примусового вжиття заходів до зобов'язаної особи, але без звернення до суду. Однак, і в цьому випадку передбачається обов'язковим дотримання встановлених у Законі України «Про нотаріат» строків звернення до суду. Отже, кардинальної відмінності між поняттям "право на позов" та "право на звернення до нотаріуса за вчиненням виконавчого напису" тут важко простежити, тому, що в них єдина ціль – вирішити проблемну ситуацію і захистити право особи шляхом вирішення спору та/або шляхом констатації нотаріусом правопорушення .

В той же час, О. Братель вважає: «*Передумовами виникнення позову є завершені юридичні факти матеріально-правового змісту. Завершеність юридичних фактів полягає в тому, що спірні відносини на момент звернення до суду не вдалося врегулювати мирним шляхом. Водночас пред'явлення позову до суду є процесоутворюючим юридичним фактом, що обумовлює виникнення цивільних процесуальних правовідносин»* [1]. Якщо слідувати за цією гіпотезою, то можна зробити висновок про те, що виконавчий напис нотаріуса співпадає з позовом, оскільки нотаріус, вчиняючи виконавчий напис також фіксує факт правопорушення і збільшувати або зменшувати вимоги кредитор вже не вправі. Але ж у цивільному судочинстві відповідні права є у позивача. Крім того, у цивільному судочинстві можливим є застосування штрафів, визначення і перерозподіл обов'язку з оплати судових витрат тощо. Тому на фоні виконавчого напису нотаріуса позов і всі аспекти, які з ним пов'язані, слід визнати такими, що мають певні динамічні фактори, зокрема, суд вправі задовольнити пред'явлений позов в повному обсязі або частково. У той же час, умова щодо оплати вчинюваного виконавчого напису може мати динамічний фактор, який пов'язаний зі ст. 31 Закону України «Про нотаріат», оскільки *приватні нотаріуси за вчинення нотаріальних дій справляють плату, розмір якої визначається за домовленістю між нотаріусом та фізичною або юридичною особою.* [7] Отже, плата за вчинення нотаріального провадження з вчинення виконавчого напису буде відрізнятися у різних нотаріусів, а стягуватися з боржника. У зв'язку з цим може виникнути питання про виправданість відповідної суми, нарахованої приватним нотаріусом. Проблемність цього питання полягає в тому, що домовляються про розмір оплати кредитор і приватний нотаріус, а платити за вчинення такої нотаріальної дії має боржник. Аналогічна схема стосувалася такого поняття як "гонорар успіху адвоката", але авторами цей аспект вже був докладно проаналізований у їх працях.

Отже, з порівняльного аналізу випливає, що повноваження нотаріуса при вчиненні виконавчого напису стабільні і він вправі лише констатувати наявність правопорушення або його відсутність на підставі безспірних офіційних доказів. Отже, в першому випадку нотаріус вчинить виконавчий напис, якщо такі докази є, а у другому – за відсутності таких доказів нотаріус повинен відмовити у вчиненні виконавчого напису. Така проста схема сприйняття відмінностей у діяльності суду та нотаріуса надає можливість говорити про певну схожість в їх повноваженнях, але в одночас про істотну різницю між нотаріальним актом та судовим рішенням.

Так, потребують порівняння й інші аспекти їх діяльності, оскільки суди вправі забезпечувати позов і так застерігати можливість відчуження боржником належного йому майна, щоб забезпечити наступне виконання рішення у виконавчому провадженні. Такі самі повноваження є у третейських (арбітражних) судів (ч. 1 ст. 153 ЦПК України[8]). Зокрема, за ч. 3 ст. 149 ЦПК *за заявою сторони у справі, яка передана на розгляд міжнародного комерційного арбітражу, третейського суду, суд може вжити заходів забезпечення позову у порядку та з підстав, встановлених ЦПК України*. Отже, визнаючи третейський розгляд справи як спробу вирішити спір поза державним судом, тобто за згодою сторін, передбачається також можливість забезпечення позову, який вирішуватиме третейський суд. Нотаріуси ж, на відміну від суддів, не наділені законом повноваженнямим з забезпечення позову. Але у нотаріальній практиці мають місце випадки, коли при посвідченні договорів застосовується такий вид забезпечення виконання зобов'язань як іпотека. В такому випадку виникає питання про можливість вчинення виконавчого напису на договорі, який встановлює заборгованість. Таке нотаріальне провадження має вчинятися нотаріусом після оплати витрат та подання всіх необхідних документів, особливо це актуально для іпотечних договорів, що передбачають право звернення стягнення на предмет іпотеки у разі прострочення платежів за основним зобов'язанням до закінчення строку вико-

нання основного зобов'язання (п. 1[1] Переліку документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів [9] (далі – Перелік). При цьому, за правилами оформлення договору іпотеки на іпотечне майно накладається заборона його відчуження. Отже, так гарантується, що предмет іпотеки не буде відчужений боржником до виконання зобов'язання, тому вживати заходи забезпечення позову нотаріусом не доцільно. Очевидно, що теорія нотаріального процесу має узгоджуватися з нормами цивільного права, де передбачається можливість самозахисту власних прав (ст. 19 ЦК України [10]), притримання (ст. 594 ЦК України) тощо, а також можуть регламентуватися договором ситуації, коли потрібно буде забезпечити право вимоги кредитора і потрібно буде скористатися владними повноваженнями суду. Тому теоретично можна прогнозувати, що при вчиненні нотаріального провадження може знадобитися забезпечення вимог кредитора за допомогою відповідних дій з боку суду, але тут вже мають місце, так звані, міжгалузеві зв'язки.

Якщо ж дослівно і прискіпливо аналізувати п. 1[1] Переліку, то виникатиме деякий дисонанс в сприйнятті цього положення, оскільки пропонується виділяти окремі поняття «іпотечні договори» і «основне зобов'язання». При цьому, пропонується розуміти іпотечний договір як такий, що *передбачає право звернення стягнення на предмет іпотеки у разі прострочення платежів за основним зобов'язанням*. З аналізу ст. 572 ЦК України випливає, що в силу застави (іпотеки) *кредитор має право у разі невиконання боржником (заставодавцем) зобов'язання, забезпеченого заставою, а також в інших випадках, встановлених законом, одержати задоволення за рахунок заставленого майна*. Тобто, у цій нормі має бути прямий зв'язок між іпотекою, яка є підвидом застави, та зобов'язанням, забезпеченим іпотекою, а не повинно застосовуватися поняття «основне» зобов'язання або "другорядне". Інакше ці питання викликатимуть неоднозначне застосування. Зокрема, у цивільному судочинстві існують поняття «судовий збір» [11], «судові витрати» [12], які можна розцінювати як додаткові стягнення з позивача та/або особи, яка програє справу. Що означає термін «основне зобов'язання» і відповідне йому додаткове зобов'язання у нотаріальному процесі? Так. у ст. 87 Закону України «Про нотаріат» йдеться про вчинення виконавчих написів на документах, що встановлюють заборгованість, але нічого не сказано про основне і додаткове зобов'язання. У цьому зв'язку проаналізуємо документи, які згідно п. 1[1] Переліку мають надаватися нотаріусу для вчинення виконавчого напису, а саме:

а) оригінал нотаріально посвідченого іпотечного договору;

б) оригінал чи належним чином засвідчена копія договору, що встановлює основне зобов'язання;

в) засвідчена стягувачем копія письмової вимоги про усунення порушення виконання зобов'язання, що була надіслана боржнику та майновому поручителю (в разі його наявності), з відміткою стягувача про непогашення заборгованості;

г) оригінали розрахункового документа про надання послуг поштового зв'язку та опису вкладення, що підтверджують надіслання боржнику письмової вимоги про усунення порушення виконання зобов'язання;

ґ) довідка фінансової установи про ненадходження платежу.

Як бачимо, із переліку документів, вони підтверджують основне зобов'язання, але нічого у цьому переліку не сказано про документи, які підтверджують додаткове зобов'язання. При цьому, основне зобов'язання допускається підтверджувати не тільки оригіналом документу, а й його копією, однак не встановлено, що означає "належно засвідчена копія договору", мабуть мається на увазі нотаріусом. Вважаємо недоліком законодавства, зокрема, у Правилах ведення нотаріального діловодства не надано форму виконавчого напису нотаріуса[13], хоча мають місце численні форми свідоцтв та посвідчувальних написів нотаріусів.

При цьому, в судовій практиці склалась певна позиція, що виконавчий напис нотаріуса не є правочином, а саме: «*Позовна вимога щодо визнання виконавчого напису недійсним не відповідає нормам цивільного та цивільно-процесуального законодавства України виходячи з такого. Виконавчий напис не є правочином. Згідно з вимогами ч. 1 ст. 202 ЦК правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Згідно зі ст. 215 ЦК поняття недійсності застосовується до правочинів»* [14]. Але ж кредитор при зверненні до нотаріуса, як правило, має намір набути права на кошти, що віднесені до боргу, і саме задля цього й вчиняється виконавчий напис нотаріуса, який в наступному може стати виконавчим документом і підставою для примусового його виконання. Ні що в ЦК України і, зокрема, в ст. 202 ЦК не вказує на те, що це поняття не можна використовувати й в інших галузях правової науки. Зокрема, в

теорії нотаріального процесу, звернення до нотаріуса за вчиненням виконавчого напису розцінюється як нотаріальне провадження. Так само, як звернення до суду, на нашу думку, є правочином.

Тому застосування судом термінології, яка обмежує право особи на кваліфікацію правовідносин та на цій підставі визначення способів захисту власних прав і винних у правопорушенні осіб – це порушення принципу диспозитивності.

Адвокати відреагували на таку позицію судової гілки влади і обіцяють: «*Ми допоможемо відмінити виконавчий напис нотаріуса вчинений відносно вас та вашого майна»* [15]. Те положення, що виконавчий напис може бути визнаний повністю або частково таким, що не підлягає виконанню, а також неістотні відмінності між сумою стягнення за виконавчим документом та розрахунком адвокатської компанії у наведеному зразку, не впливають на сприйняття обіцянки. Важливо, що адвокати впевнені в своїх силах і, як мінімум, нав'яжуть спір з приводу законної сили виконавчого напису нотаріуса, який буде підставою для зупинення виконавчого провадження. Те положення, що за адвокатські послуги треба платити, а також необхідність оплати судових витрат – це другорядні питання на момент звернення до суду, як і те положення, що борг все одно залишається. Сутність питання полягає в тому, що кредитор звертається до нотаріуса за вчиненням виконавчого напису, а потім згідно позиції судів боржник має звертатися з позовом до кредитора з вимогою про визнання виконавчого напису, вчиненого нотаріусом, таким, що не підлягає виконанню. В цій схемі абсолютно виключається нотаріус, як особа, яка має контролювати законність вимог кредитора до боржника. Така практика спостерігається й у реальних рішеннях судів, зокрема, у рішенні суду про задоволення вимог боржника і визнанні виконавчого напису таким, що не підлягає виконанню, нотаріус не був залучений до справи у будь-якому статусі. В той же час, можна погодитися з рішенням суду по суті, хоча воно, формально, не відповідає вимогам, встановленим у Переліку, а саме: «*Вважає, що вказаний виконавчий напис є таким, що не підлягає виконанню як такий, що вчинений з порушенням нотаріусом процедури вчинення виконавчого напису, діючого законодавства, з огляду на те, що виконавчий напис було вчинено на копії кредитного договору, який не було нотаріально посвідчено, що свідчить про незаконність такого виконавчого напису. Зазначив, що заборгованість стягнута виконавчим написом не є безспірною, позивач не згодна із розміром заборгованості, при цьому виконавчий напис вчинений без належного підтвердження безспірності вимоги кредитора»* [16]. І це не застаріла, а нова судова практика. Характерні й цифри в цьому судовому рішенні: сума кредиту становила 5900 гривень, виконавчий напис був вчинений на суму 12 740,80 гривень, правова допомога адвоката анонсувалася в сумі 6500 гривень, що доводить раніше наведені авторами гіпотези, що для когось такі справи є малозначними, а для інших громадян борг в 12 740,80 гривень є істотним або принципово неприйнятним і вони готові судитися з приводу таких боргів.

Проаналізуємо у п. 1^1 Переліку й умову щодо «*закінчення строку виконання основного зобов'язання»,* яка має обмежувати повноваження нотаріуса на вчинення виконавчого напису тільки тоді, коли основний договір діє. Але така передумова не узгоджується з тим фактором, що для вчинення виконавчого напису на договорі іпотеки має діяти саме останній договір. Схематично відобразимо цю умову у можливих варіантах взяття зобов'язань іпотекодавцем, який вправі взяти на себе зобов'язання як солідарний поручитель, а також як субсидіарний, але поручитель вправі обмежити свою відповідальність певною вартістю закладеного майна або строком тощо. В останньому випадку можливий варіант, коли основний договір буде ще тривати, а порука вже припиниться. Тому намагання надати банкам право посвідчувати договори в простій письмовій формі і дотримуватися лише нотаріальної форми при посвідченні договорів іпотеки приречені на порушення нотаріальної форми, яка й зумовлює безспірність заборгованості боржника.

Висновки. Теорія нотаріального процесу доводить, що нотаріальна діяльність є специфічним і об'єктивно необхідним елементом суспільних відносин та правової системи України. Тому варто вчинення нотаріальних проваджень підпорядковувати прозорим, конкретним і розумним правилам їх вчинення з урахуванням їх стадій під час яких систематизуватимуться усі дії нотаріуса.

Проведене наукове дослідження, а також аналіз судової практики, пов'язаної із вчиненням нотаріусом виконавчого напису на документі безспірної заборгованості доводять, що виконавчий напис нотаріуса є специфічним способом позасудового захисту прав осіб, але при неправильному його регламентуванні цей спосіб перетворюється на механізм зловживання правами не тільки з боку кредиторів, а й, доволі часто, з боку боржників. Тому п. 1^1 Переліку, який не відповідає п. 1

того ж самого Переліку слід визнати таким, що порушує принцип безспірності стягнення на підставі виконавчого напису нотаріуса. В той же час, нотаріальний акт, яким є виконавчий напис нотаріуса є наслідком правочину особи, але в силу специфіки нотаріального провадження і довіри з боку держави до таких актів він наділяється виконавчою силою та розцінюється як виконавчий документ (п. 3 ч. 1 ст. 3 Закону України " Про виконавче провадження" [17]).

Вважаємо, що необхідно визнати, що поняття «право на захист» сьогодні включає й вчинення такого нотаріального провадження як виконавчий напис нотаріуса, який є позасудовим способом захисту прав кредитора. Цей нотаріальний акт запрограмований на те, щоб усунути із судової практики безспірні стягнення, оскільки за його допомогою можна швидко ліквідувати правопорушення, які зумовлені невиконанням договірних зобов'язань. Але для його якісного застосування мають бути конкретизовані стадії даного нотаріального провадження, чітко регламентуватися договірні правовідносини: "право – обов'язок", щоб застерегти можливі спірні питання при виконанні договірних зобов'язань.

Поняття «позов» з урахуванням його специфіки не може бути впроваджене в теорію нотаріального процесу, оскільки він прямо пов'язаний зі зверненням до суду. Тому викликають заперечення думки деяких вчених і практиків про поширення на нотаріат строків позовної давності, оскільки строк позовної давності згідно ч.1 ст. 256 ЦК - це строк, у межах якого особа може звернутись до суду (а не до нотаріуса-С.Ф.) з вимогою про захист свого цивільного права (порушеного, невизнаного або оспорюваного - С.Ф.) чи інтересу. Наведене дозволяє зробити висновок, що у теорії нотаріального процесу має створюватися власна термінологічна база, зокрема, такі поняття як "нотаріальна дія", "нотаріальне провадження", "забезпечувальні заходи" тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Братель О. Позов – цивільний процесуальний та матеріально-правовий юридичний факт. *Підприємництво, господарство і право.* 2016. № 1. С. 3–10.
2. Гуйван П.Д. Право на позов: матеріальні і процесуальні аспекти.URL: http://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-3058/
3. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Теорія виконавчого процесу та її понятійний апарат. *Науковий вісник Ужгородського національного університету* Серія: Право. Випуск 64. Ужгород, 2021. С. 346–351.
4. Malskyy M. M., Fursa S.Ya? Fursa Ye.Ye., Fursa Ye. I Contemporary issues of enforcement process of Ukraine: domestic and international aspects. *LeXonomica*. Volume 13 Number 2 December 2021, p. 213–234.
5. Фурса С.Я.,Фурса Є.І. Виконавчий напис нотаріуса в нових правових умовах: теорія та нотаріальна, судова практика і законодавча регламентація. В кн. Виконавчий напис в цивілістичному процесі: нотаріат, суд, виконавче провадження. Науково-практичний посібник; за заг.ред. доктора юридични [наук, професора, заслуженого юриста України С.Я. Фурси. К., Алерта, 2021. С. 8–51.
6. Фурса С.Я. Сьогодення українського нотаріату: актуальні проблеми та їх доктринальне вирішення. *Право України* 2020. № 9. С. 20–42.
7. Про нотаріат». Закон України від 02.09.1993. № 3425-XII.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#n335.
8. Цивільний процесуальний кодекс України від 03.10.2017. № 2147-VII. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15?find=1&text=%D0%B4%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%81%D0%BD#n6797.
9. Перелік документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 29 червня 1999 р. № 1172. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1172-99-%D0%BF#n10.
10. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. № 435-IV.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15?find=1&text=%D1%81%D0%B0%D0%BC% D0%BE%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D1%82#w1_1.
11. Про судовий збір. Закон України 08.07.2011. № 3674-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Text.

12. Глава 8 розділу І ЦПК України. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15?find=1&text=%D0%B4%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%81%D0%BD#n7178.
13. Правила ведення нотаріального діловодства, затверджені Наказом Міністерства юстиції України від 22.12.2010 р. № 3253/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1318-10?find=1&text=%D0%B2%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%87%D0%B8%D0%B9+%D0%BD%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%81#w1_5.
14. Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 07 лютого 2014 року «Про судову практику розгляду справ про оскарження нотаріальних дій або відмову в їх вчиненні».URL:https://kravchenko-notary.com.ua/media/news/pro-sudovu-praktiku-rozgljadu-sprav-pro-oskarzhennja-notarialnih-dij-abo-vidmovu-v-ih-vchinenni-557/
15. Зразок позову про скасування виконавчого напису нотаріуса. Адвокатська компанія «MK Partners». URL: https://mayorovcompany.com.ua/obraztsy-dokumentov/iskovye-zayavleniya/zrazok-pozovu-pro-skasuvannya-vikonavchogo-napisu-notariusa.html.
16. Рішення Жовтневого районного суду міста Кривого Рогу Дніпропетровської області від 10 квітня 2025 року по справі № 212/2458/2. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126487814.
17. Про виконавче провадження. Закон України від 02.06.2016. № 1404-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text.

УДК 347.27
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.63

ЗВЕРНЕННЯ СТЯГНЕННЯ НА ЧАСТКУ У СТАТУТНОМУ КАПІТАЛІ ТОВАРИСТВА З ОБМЕЖЕНОЮ ТА ДОДАТКОВОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ ЯК ПІДСТАВА ПРИПИНЕННЯ КОРПОРАТИВНИХ ПРАВ УЧАСНИКА

Шпуганич І.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права
Львівського національного університету ім. І. Франка
ORCID: 0000-0002-4149-8939

Суханов М.О.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права
Львівського національного університету ім. І. Франка
ORCID: 0000-0002-2562-6945

Шпуганич І.І., Суханов М.О. Звернення стягнення на частку у статутному капіталі товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю як підстава припинення корпоративних прав учасника.

Стаття присвячена аналізу правових аспектів звернення стягнення на частку у статутному капіталі товариства з обмеженою або додатковою відповідальністю як підстави припинення корпоративних прав учасника. Обґрунтовано, що звернення стягнення на частку у статутному капіталі ТОВ/ТДВ є юридичним фактом, який призводить до припинення права власності на неї, а отже – і до припинення корпоративних прав учасника, які базуються на такому праві. Акцентовано увагу на необхідності розмежування понять «право на частку» та «корпоративні права» в контексті правозастосування.

Досліджено порядок реалізації виконавчих документів, що передбачають стягнення на частку, а також розкрито особливості позасудового способу звернення стягнення на частку у статутному капіталі ТОВ і ТДВ відповідно до договору застави. Проаналізовано положення Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» щодо повідомлення товариства, проведення оцінки частки, забезпечення переважного права учасників на її придбання та наслідків невиконання таких умов. Окрему увагу приділено впливу змін законодавства, зокрема Порядку ведення облікової системи часток ТОВ і ТДВ, на реалізацію процедури.

Підкреслено, що навіть у позасудовому порядку звернення стягнення на частку повинне супроводжуватись дотриманням переважного права інших учасників товариства. Наведено приклади судової практики, зокрема висновки КГС ВС щодо правової природи договору про передачу майна в рахунок погашення боргу, а також щодо необхідності дотримання переважного права інших учасників товариства при зверненні стягнення на частку учасника-боржника. Розкрито механізм передачі частки обтяжувачу як наслідок невиконання забезпеченого зобов'язання та ризики зловживання механізмом застави задля обходу переважного права.

Обґрунтовано потребу вдосконалення норм законодавства для забезпечення прозорості та добросовісності процедури звернення стягнення на частку у статутному капіталі ТОВ/ТДВ та гарантій реалізації корпоративних прав інших учасників. Зроблено висновок про важливість балансу між правами кредитора й учасників товариства у випадках звернення стягнення на частку учасника-боржника.

Ключові слова: корпоративні права, товариство з обмеженою відповідальністю, частка в статутному капіталі ТОВ, облік часток в обліковій системі, учасник ТОВ, звернення стягнення на

частку у статутному капіталі, придбання частки у статутному капіталі, переважне право на придбання частки.

Shpuganych I.I., Sukhanov M.O. Legal aspects of foreclosure on a share in the authorized capital of a limited or additional liability company.

The article is devoted to the analysis of the legal aspects of foreclosure on a share in the authorized capital of a limited liability company (LLC) or an additional liability company (ALC) as a ground for the termination of a participant's corporate rights. It is substantiated that foreclosure on a share in the authorized capital of an LLC/ALC constitutes a legal fact that leads to the termination of ownership over such a share, and accordingly, to the termination of the corporate rights of the participant based on that ownership. Emphasis is placed on the necessity of distinguishing between the concepts of "right to a share" and "corporate rights" in the context of legal enforcement.

The study explores the procedure for enforcing executive documents that provide for foreclosure on a share, as well as the specific features of the extrajudicial method of foreclosure on a share in the authorized capital of an LLC or ALC pursuant to a pledge agreement. The article analyzes the provisions of the Law of Ukraine "On Limited and Additional Liability Companies" regarding the company's notification, share valuation, observance of the participants' preemptive right to acquire the share, and the legal consequences of failing to comply with such requirements. Particular attention is paid to the impact of legislative amendments, especially the Procedure for Maintaining the Accounting System of LLC/ALC Shares, on the foreclosure process.

It is emphasized that even in the case of extrajudicial foreclosure, the preemptive rights of other company participants must be observed. The article includes case law examples, particularly the conclusions of the Commercial Cassation Court of the Supreme Court of Ukraine regarding the legal nature of agreements on the transfer of property as debt repayment and the obligation to ensure the preemptive right of other participants when foreclosing on the debtor-participant's share. The mechanism of share transfer to the secured creditor due to non-performance of the secured obligation is explained, along with the potential abuse of the pledge mechanism to circumvent the preemptive rights of other participants.

The authors substantiate the necessity of improving legislative provisions to ensure transparency and good faith in the foreclosure procedure on a share in the authorized capital of LLCs/ALCs, and to guarantee the exercise of corporate rights by other participants. It is concluded that maintaining a proper balance between the rights of the creditor and the company's participants is essential in cases of foreclosure on a debtor-participant's share.

Key words: corporate rights, limited liability company (LLC), share in the authorized capital of the LLC, registration of shares in the accounting system, member of the LLC, foreclosure on a share in the authorized capital, acquisition of a share in the authorized capital, preemptive right to acquire a share.

Постановка проблеми. Звернення стягнення на частку у статутному капіталі товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю є однією із підстав припинення права власності на неї відповідно до ст. 346 ЦК України [11]. У ч. 2 ст. 96^1 ЦК України встановлено тісний взаємозв'язок між правом на частку (акцію, пай або інший об'єкт цивільних прав, що засвідчує участь особи в юридичній особі) у статутному капіталі юридичної особи та корпоративними правами з такої частки. Тож звернення стягнення на частку (акції) учасника у статутному (складеному) капіталі господарського товариства є водночас і однією із підстав припинення корпоративних прав цього учасника. Водночас, така процедура характеризується низкою особливостей як з позиції порядку її проведення, так і документального оформлення.

Мета цієї роботи полягає у дослідженні порядку звернення стягнення на частку учасника у статутному капіталі товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю.

Стан опрацювання проблематики. Проблема припинення корпоративних прав була і залишається актуальною серед юристів-науковців та практиків, зокрема, суддів, адвокатів, виконавців, що спеціалізуються у сфері корпоративного права. Дана тема було предметом дослідження у працях, зокрема, Кібенко О.Р., Васильєвої В.В., Подцерковного О.П., Яворської О.С., Гарагонича О.В., Сіщук Л.В., Цікала В.І., Ромащенка І.О., Смітюха А.В. та ін. Втім, більшість аналізували загалом підстави виникнення чи припинення корпоративних прав, їх правовому природу. Зі зміною законодавчих підходів, а також напрацюваннями у судовій практиці, виникла необхідність

більш глибинного з'ясування особливостей процедури звернення стягнення на частку учасника у статутному капіталі ТОВ/ТДВ, як окрему підставу припинення корпоративних прав.

Виклад основного матеріалу. Закон України «Про виконавче провадження» [6] регламентує загальні положення щодо виконання судових рішень та рішень інших органів (посадових осіб) в Україні. Серед заходів примусового виконання рішень у ст. 10 цього акта виокремлено такий, як звернення стягнення на кошти, цінні папери, інше майно (майнові права), а також корпоративні права боржника.

Вважаємо, що формулювання такої норми потребує внесення певних корективів, адже корпоративні права по своїй суті не можуть бути об'єктом, на який звертається стягнення. На цьому вже неодноразово наголошував і Верховний Суд. Зокрема, у справі № 906/262/20 він вказав на те, що від права на частку слід відрізняти корпоративні права учасника, так звані «права з частки». Корпоративні права учасника визначаються часткою в статутному капіталі господарського товариства, тобто корпоративні права обумовлені наявністю в особи прав на частку в статутному капіталі господарського товариства. Корпоративні права, на відміну від права на частку, не можуть бути об'єктом права власності. У разі відсутності в особи права на частку в статутному капіталі товариства в неї відсутні і корпоративні права. Відповідно, у разі припинення в особи права власності на частку, як наслідок, припиняються і її корпоративні права учасника товариства [4].

Тож як і в договірних та спадкових правовідносинах, при зверненні стягнення об'єктом повинна бути частка у статутному капіталі товариства, а не корпоративні права учасника. На цьому наголошують і юристи-практики, зокрема, виконавці [1]. Водночас, для акціонерних товариств, в яких корпоративні права посвідчуються акцією, як цінним папером товариства, звернення стягнення стосується саме акцій товариства.

Стаття 53^{-1} вже згаданого вище Закону містить бланкетну норму. В ній зазначається, що особливості звернення стягнення на частку (частину частки) учасника товариства з обмеженою відповідальністю та учасника товариства з додатковою відповідальністю визначаються Законом України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» [10] (далі – Закон про товариства). Саме ст. 22 цього акта розкриває детальніше процедуру, відповідно до якої слід діяти при зверненні стягнення на частку боржника у статутному капіталі ТОВ. Дана стаття виокремлює три ситуації, до яких вона повинна застосовуватися:

1) виконання виконавчого документа про стягнення з учасника грошових коштів;
2) виконання виконавчого документа про звернення стягнення на частку боржника або майнового поручителя, яка передана у заставу в забезпечення власного зобов'язання або зобов'язання іншої особи;
3) відповідно до способу позасудового звернення стягнення на частку учасника товариства, що передбачений договором застави частки у статутному капіталі товариства та відповідає позасудовим способам звернення стягнення, встановленим Законом України «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень» [8].

Дві перші ситуації об'єднані спільною ознакою – наявність виконавчого документа, на підставі якого відбувається звернення стягнення на частку. Керуючись ст. 3 Закону України «Про виконавче провадження», можна дійти висновку про те, що стягнення відбувається не лише на підставі рішень (ухвал, постанов) судів та виконавчих написів нотаріусів, але й виконавчих листів та наказів, що видаються судами у передбачених законом випадках на підставі судових рішень, рішень третейського суду, рішень міжнародного комерційного арбітражу, рішень іноземних судів та на інших підставах, визначених законом або міжнародним договором України. Водночас відповідно до ст. 20 Закону України «Про заставу» [9] звернення стягнення на заставлене майно здійснюється за рішенням суду або третейського суду, на підставі виконавчого напису нотаріуса, якщо інше не передбачене законом або договором застави.

При зверненні стягнення на частку у статутному капіталі товариства на підставі виконавчого документа виконавець повідомляє товариство про намір звернути стягнення на частку учасника товариства (боржника) та надсилає постанову про накладення арешту на частку (ч. 2 ст. 22 Закону про товариства). Юристи раніше звертали увагу на неузгодженість цієї норми та приписів Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань» [7] (далі – Закон про державну реєстрацію). Останній встановлював, що реєстраційні дії щодо накладення арешту корпоративних прав відбувається на підставі рішення суду про це, а постанова виконавця про накладення арешту відсутня у відповідному переліку документів [13].

Водночас, змінами, внесеними у ч. 6 ст. 6 Закону про державну реєстрацію у 2022 році, закріплено, що державний реєстратор під час проведення державної реєстрації змін до відомостей про юридичну особу, що містяться в Єдиному державному реєстрі, у зв'язку із зміною частки засновника (учасника) у статутному (складеному) капіталі (пайовому фонді) юридичної особи у результаті відчуження її таким засновником (учасником) на підставі правочину, що не посвідчений нотаріально, або на підставі нотаріально посвідченого правочину, правовий наслідок якого пов'язується з настанням певної обставини, також встановлює наявність чи відсутність зареєстрованих обтяжень щодо відповідної частки засновника (учасника) у статутному (складеному) капіталі (пайовому фонді) юридичної особи шляхом отримання відомостей з Державного реєстру обтяжень рухомого майна та/або перебування такого засновника (учасника) в Єдиному реєстрі боржників.

Облік часток товариства віднедавна можливий і в обліковій системі часток. Відповідний Порядок ведення облікової системи часток ТОВ і ТДВ [3] було затверджено НКЦПФР у 2023 р.. Цей акт деталізує особливості накладення обтяжень на частку товариства, яка обліковується в обліковій системі. Окремі роз'яснення викладені й в Положенні про порядок ведення Центральним депозитарієм цінних паперів облікової системи часток товариств з обмеженою відповідальністю та товариств з додатковою відповідальністю [2].

Зазначені вище норми, як і Закону про державну реєстрацію, так і Порядку ведення облікової системи часток ТОВ і ТДВ, є вкрай важливими та мають на меті запобігти недобросовісним операціям учасника-боржника щодо частки, на яку звертається стягнення.

Після одержання від виконавця повідомлення про намір звернути стягнення на частку учасника-боржника товариство повинне надати відомості, необхідні для розрахунку вартості частки боржника, а також доступ до документів фінансової звітності, інших документів. Своєю чергою суб'єкт оціночної діяльності, якого залучає виконавець на підставі своєї постанови, або виконавець здійснює розрахунок вартості частки боржника.

Наступним кроком є пропозиція виконавця іншим учасникам товариства (крім тих, які письмово відмовилися від свого переважного права щодо частки) придбати частку, на яку звертається стягнення. Порядок реалізації переважного права учасників товариства описаний у ст. 20 Закону про товариства та повинен бути неухильно дотриманий виконавцем.

У даному аспекті слід звернути увагу на актуальну судову практику. У справі № 904/4790/20 Верховним Судом досліджувалось питання переважного права учасників товариства при укладенні договору про передачу майна (майнових прав) від боржника стягувачу в рахунок погашення боргу відповідно до ч. 8 ст. 26 Закону України «Про виконавче провадження».

Договір про передачу майна (майнових прав) від боржника стягувачу в рахунок погашення боргу, укладений відповідно до ч. 8 ст. 26 Закону України «Про виконавче провадження», за своє природою не є безоплатним, оскільки стягувач за згодою сторін набуває майно за ціною, що підлягає стягненню за виконавчим провадженням із боржника. Оплатність такого договору не є підставою для висновку, що він за своєю природою є договором купівлі-продажу, до якого застосовуються правила ст. 20 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю». Укладання такого договору передбачено Законом України «Про виконавче провадження». Особливістю вказаного договору є те, що він укладається під час виконавчого провадження з метою виконання судового рішення і захисту прав стягувача, без застосування процедури примусової реалізації частки [5].

КГС ВС зауважив, що такий договір не є договором купівлі-продажу, але до нього й до порядку його укладання застосовуються аналогічні правила з огляду на законодавство, оскільки відповідно до бланкетної норми ч. 5 ст. 22 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» виконавець пропонує іншим учасникам товариства (крім тих, які письмово відмовилися від свого переважного права щодо частки) придбати частку згідно зі ст. 20 цього Закону. Отже, учасники товариства мають переважне право на придбання частки не лише при укладенні договору купівлі-продажу, а й при зверненні стягнення на частку учасника товариства.

В подальшому, після забезпечення переважного права учасників товариства на придбання частки боржника, описана у Законі про товариства процедура звернення стягнення на частку на виконання виконавчого документа призведе до продажу частки учасника-боржника або ж іншим учасникам товариства або на аукціоні в загальному порядку.

Водночас, змінами, внесеними у 2022 році до Закону про товариства, закріплено можливість позасудового звернення стягнення на частку учасника товариства, що передбачений договором

застави частки у статутному капіталі товариства та відповідає позасудовим способам звернення стягнення, встановленим Законом України «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень». Серед останніх слід виділити, зокрема, передачу рухомого майна, що є предметом забезпечувального обтяження, у власність обтяжувача в рахунок виконання забезпеченого обтяженням зобов'язання та продаж обтяжувачем предмета забезпечувального обтяження шляхом укладення договору купівлі-продажу з іншою особою-покупцем або на публічних торгах, тощо.

Розгляньмо детальніше порядок передачі майна, що є предметом забезпечувального обтяження, у власність обтяжувача в рахунок виконання забезпеченого обтяженням зобов'язання. Відповідно до описаної в Законі України «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень» процедури, обтяжувач, який має намір звернути стягнення на предмет забезпечувального обтяження в позасудовому порядку, зобов'язаний надіслати боржнику та іншим обтяжувачам, на користь яких встановлено зареєстроване обтяження, письмове повідомлення про порушення забезпеченого обтяженням зобов'язання. Повідомлення надсилається одночасно з реєстрацією в Державному реєстрі відомостей про звернення стягнення на предмет забезпечувального обтяження. Якщо протягом 30 днів з моменту реєстрації або іншого строку, встановленого за домовленістю обтяжувача та боржника, зобов'язання боржника залишається невиконаним і в разі якщо предмет забезпечувального обтяження знаходиться у володінні боржника, останній зобов'язаний на вимогу обтяжувача негайно передати предмет обтяження у володіння обтяжувача.

Коли йдеться про частку у статутному капіталі товариства, як предмет забезпечувального обтяження, то така, найімовірніше, знаходитиметься у володінні боржника протягом всього часу існування обтяження, адже забезпечуватиме йому можливість реалізації протягом цього часу корпоративних прав у межах товариства. При цьому обов'язок негайно передати предмет обтяження, зазначений вище, повинен бути виконаний шляхом підписання акта приймання-передачі частки у статутному капіталі товариства. Саме цей документ необхідно подати для внесення змін до відомостей про склад учасників товариства, які містяться у Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань. Втім, можливим є ухилення боржника від підписання такого акта, що фактично унеможливить перехід права на частку до обтяжувача і призведе до необхідності отримання останнім рішення суду про звернення стягнення. Так, згідно з ч. 3 ст. 28 Закону України «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень» якщо боржник, у володінні якого знаходиться предмет забезпечувального обтяження, не виконує вимогу обтяжувача щодо передачі предмета забезпечувального обтяження у володіння обтяжувача, звернення стягнення здійснюється на підставі рішення суду.

На цій проблемі акцентує Шматов А., зазначаючи, що вимога оформлювати акт приймання-передачі частки додатково до договору може ускладнювати заставу часток через проміжок у часі між підписанням договору й акта (на етапі стягнення частки). Взявши зобов'язання передати частку, відчужувач може в майбутньому не підписати акт і завадити набувачу стати зареєстрованим власником частки [12]. Юрист вважає доволі надійним і практичним в цьому разі застосування в поєднанні таких інструментів, як корпоративний договір та безвідклична довіреність з корпоративних прав.

Цікавим видається питання про необхідність дотримання переважного права інших учасників на придбання частки боржника у цьому випадку. Фактично, договір, на підставі якого було накладено забезпечувальне обтяження на частку, не є договором купівлі-продажу частки, тож його укладення не впливає на переважне право інших учасників. Сама ж передача частки від боржника до стягувача відбувається на підставі підписаного згодом, коли забезпечене обтяженням зобов'язання не було виконано, акта приймання-передачі, що теж зобов'язує боржника пропонувати частку іншим учасникам. В той же час, описаний механізм, коли частка стає предметом забезпечувального обтяження та в подальшому переходить до обтяжувача, може бути використаний з метою ухилення від дотримання переважного права інших учасників на придбання такої частки та стати одним зі способів порушення цього права.

Однак, ми вважаємо, що з огляду на викладену вище позицію КГС ВС в описаному випадку таки необхідно дотримуватися переважного права інших учасників на придбання частки боржника. Незважаючи на позасудовий порядок, йдеться саме про звернення стягнення на частку боржника, що обумовлює необхідність застосування ст. 20 та 22 Закону про товариства.

Висновки. Звернення стягнення на частку у статутному капіталі товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю є однією із підстав припинення корпоративних прав учасника тако-

го товариства. Досліджувана процедура відбувається або на виконання виконавчого документа, або відповідно до способу позасудового звернення стягнення на частку учасника товариства, що передбачений договором застави частки у статутному капіталі товариства та відповідає позасудовим способам звернення стягнення, встановленим Законом України «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень».

Особливості накладення обтяжень на частку товариства, на яку звертається стягнення, викладені як в Законі про державну реєстрацію, так і в Порядку ведення облікової системи часток ТОВ і ТДВ. Відповідні норми покликані запобігти недобросовісним операціям учасника-боржника щодо частки, на яку звертається стягнення.

Аргументовано, що у процедурі звернення стягнення на частку у статутному капіталі ТОВ/ТДВ іншим учасникам товариства належить переважне право на придбання частки учасника-боржника. Таке право належить учасникам незалежно від виду чи способу звернення стягнення на частку у статутному капіталі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Авторгов А. Експертна думка. Звернення стягнення на частку боржника в статутному (складеному) капіталі. 2024. https://uba.ua/ukr/news/ekspertna-dumka-zvernennja-stjagnennja-na-chastku-borzhnika-v-statutnomu-skladenomu-kaptal.
2. Положення про порядок ведення Центральним депозитарієм цінних паперів облікової системи часток товариств з обмеженою відповідальністю та товариств з додатковою відповідальністю, затв. Рішенням Правління ПАТ «НДУ» від 21.08.2024. URL: https://www.csd.ua/wp-content/uploads/2024/09/polozhennya-pro-poryadok-vedennya-czentralnym-depozytariyem-czinnyh-paperiv-oblikovoyi-systemy-chastok-tovarystv-z-obmezhenoyu-vidpovidalnistyu-ta-tovarystv-z-dodatkovoyu-vidpovidalnistyu.pdf.
3. Порядок ведення облікової системи часток товариств з обмеженою відповідальністю та товариств з додатковою відповідальністю, затв. рішенням НКЦПФР від 17.05.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0525863-23#Text.
4. Постанова КГС ВС від 06 квітня 2021 р. у справі № 906/262/20 http://reyestr.court.gov.ua/Review/96377058.
5. Постанова КГС ВС від 14 червня 2022 р. у справі № 904/4790/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104747629.
6. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text.
7. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань: Закон України від 15.05.2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text.
8. Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень: Закон України від 18.11.2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1255-15#Text.
9. Про заставу: Закон України від 02.10.1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2654-12#Text.
10. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 06.02.2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text.
11. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/conv#n1147.
12. Шматов А. Застава частки в ТОВ: місія здійсненна? 2019. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/zastava-chastki-v-tov-misiya-zdiysnenna.html.
13. Ющенко О.П. Проблемні аспекти звернення стягнення на корпоративні права. 2020. URL: https://dominanta-law.com/problemni-aspekty-zvernennya-styahnennya-na-korporatyvni-prava.

УДК 347.965.42/.91
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.64

МІСЦЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ СПОРУ ЗА УЧАСТЮ СУДДІ В СИСТЕМІ СПОСОБІВ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ

Яновицька А.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри господарсько-правових дисциплін
навчально-наукового інституту права
та правоохоронної діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ,
медіатор, адвокат
ORCID: 0000-0001-7071-4234
e-mail: yanovytska@gmail.com

Мельник В.О.,
здобувачка вищої освіти ОС Магістр
навчально-наукового інституту права та
правоохоронної діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ

Яновицька А.В., Мельник В.О. Місце врегулювання спору за участю судді в системі способів вирішення спорів.

Врегулювання спору за участю судді є відносно новим способом вирішення спорів в Україні. Його запроваджено у 2017 році на підставі Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів». Доволі часто його порівнюють із уже відомими способами вирішення спорів: медіація, арбітрування тощо. До характерних ознак цієї процедури відносять: добровільність, рівність сторін, неформальне ставлення, конфіденційність, відсутність фіксації процесу. Значна кількість наукових публікацій стосується порівняння саме медіації і врегулювання спору за участю судді. Очевидно, це пояснюється схожістю деяких ознак даних процедур: конфіденційність, наявність посередника між сторонами та ін. Низка науковців вважають, що процедура врегулювання спору за участю судді є окремим видом медіації чи похідним від медіації способом. У статті розглядаються подібні позиції, однак, звернено увагу, що із прийняттям Закону України «Про медіацію» у 2021 році, подібні твердження втратили свій сенс.

У публікації проаналізовано вимоги до проведення процедури врегулювання спору за участю судді. Наведене дало змогу виявити тісний зв'язок і нерозривність цієї процедури із традиційним судовим процесом. Встановлено, що врегулювання спору за участю судді можна вважати окремим інститутом процесуального права України. Разом з тим, характерні ознаки процедури врегулювання спору за участю судді, дозволяють розглядати цю процедуру як додатковий, альтернативний спосіб для сторін судового процесу врегулювати спір.

Тісний взаємозв'язок процедури врегулювання спору за участю судді та законодавчі вимоги до завершального етапу процедури дають підстави розглядати її як несамостійний спосіб вирішення спорів. Встановлено, що поміж іншого, процедура врегулювання спору за участю судді завершується шляхом укладення мирової угоди, а тому із врахуванням інших ознак, ця процедура може розглядатись як комбінований альтернативний спосіб вирішення спорів.

Ключові слова: врегулювання спору за участю судді, альтернативні способи вирішення спорів, процедура врегулювання спору, інститут процесуального права, АСВС.

Yanovytska A.V., Melnyk V.O. Place of dispute settlement with the participation of a judge in the system of dispute resolution methods.

Dispute settlement with the participation of a judge is a relatively new method of resolving disputes in Ukraine. It was introduced in 2017 on the basis of the Law of Ukraine "On Amendments to the Commercial Procedural Code of Ukraine, the Civil Procedural Code of Ukraine, the Code of Administrative Procedure of Ukraine and other legislative acts". It is often compared with already known methods of resolving disputes: mediation, arbitration, etc. The characteristic features of this procedure include: voluntariness, equality of the parties, informality, confidentiality, lack of recording of the process. A significant number of scientific publications relate to the comparison of mediation and dispute settlement with the participation of a judge. Obviously, this is explained by the similarity of some features of these procedures: confidentiality, the presence of an arbiter between the parties, etc. A number of scientists believe that the procedure of dispute settlement with the participation of a judge is a separate type of mediation or a method derived from mediation. The article considers similar positions, however, it is noted that with the adoption of the Law of Ukraine "On Mediation" in 2021, such statements have lost their meaning.

The publication analyzes the requirements for conducting a dispute settlement with the participation of a judge. The above made it possible to identify the close connection and inseparability of this procedure with the traditional judicial process. It has been established that dispute settlement with the participation of a judge can be considered a separate institution of the procedural law of Ukraine. At the same time, the characteristic features of the dispute settlement with the participation of a judge allow us to consider this procedure as an additional, alternative way for the parties to the legal process to resolve the dispute.

The close relationship between the dispute settlement with the participation of a judge and the legislative requirements for the final stage of the procedure give grounds to consider it as a dependent method of resolving disputes. It has been established that, among other things, the dispute settlement with the participation of a judge is completed by concluding a settlement agreement, and therefore, taking into account other features, this procedure can be considered as a combined alternative method of dispute resolution.

Key words: dispute settlement with the participation of a judge, alternative methods of dispute resolution, dispute settlement procedure, institute of procedural law, ADR.

Постановка проблеми. З 2012 року в Україні реалізовувався проект із застосування процедури досудового врегулювання спорів за участю судді, що був одним із компонентів великого канадсько-українського Проекту «Освіта суддів заради економічного зростання», який фінансувався Канадським агентством міжнародного розвитку та впроваджується Офісом Уповноваженого з питань федеральних судів Канади у чотирьох пілотних судах України. У 2015 році розглядалася Радою з питань судової реформи Концепція щодо впровадження в Україні правових механізмів досудового врегулювання спорів за участю судді (Концепція ДВС). У цей період, як зазначає Ю. Навроцька, Комітет Верховної Ради з питань правової політики та правосуддя в широкому колі фахівців обговорював законопроекти №№ 2480 та 2480-1, якими пропонувалося на законодавчому рівні закріпити процедуру медіації, а робоча група з питань правосуддя, готуючи зміни до Конституції, передбачила наявність в окремих випадках обов'язкового досудового врегулювання спорів [1].

На сьогодні, усі ці процеси привели до внесення відповідних змін у Конституцію України, де у статті 124 визначено, що «Законом може бути визначений обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору» [2]; внесення змін у процесуальні кодекси: Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 [3] запроваджено процедуру врегулювання спору за участю судді; прийняття у 2021 році Закону України «Про медіацію» [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поетапно, усі ці процеси супроводжувались низкою наукових досліджень, у яких науковці визначали систему альтернативних, досудових способів вирішення спорів, окремі їх види (О. Спектор, Н. Мазаракі, Ю. Навроцька, Л. Ніколенко та ін.), співвідношення процедури врегулювання спору за участю судді та медіації (О. Подцерковний, Л. Романадзе, Р. Ханик-Посполітак та ін.), правову природу процедури врегулювання спору за участю судді (І. Бутирська, О. Можайкіна, В. Прущак, С. Яценко та ін.) тощо.

Мета статті полягає в аналізі актуальних наукових досліджень та законодавчих змін, що дасть змогу визначити місце врегулювання спору за участю судді у системі способів вирішення спорів.

Виклад основного матеріалу. Главою 4 розділу 3 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України) [5]; главою 4 розділу 3 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) [6]; главою 4 розділу 2 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) [7] закріплені підстави та порядок застосування процедури врегулювання спору за участю судді. Зазначеними нормами, передбачена можливість спілкування сторін із суддею (спільно або окремо) поза межами судового засідання з метою врегулювання спору, який перебуває на стадії підготовчого засідання, мирним шляхом.

І. Бутирська, досліджуючи наведений спосіб врегулювання спору, зазначає, що нове процесуальне законодавство «суттєво змінює зазначені процесуальні кодекси, уніфікувавши їх та запровадивши багато нових, раніше незнайомих вітчизняній правовій системі, норм та інститутів. Нова редакція Господарського процесуального кодексу України передбачає чимало новел у процесі вирішення господарських спорів, серед яких і запровадження нового примирювального інституту – врегулювання спору за участю судді» [8, с. 79].

Врегулювання спору з участю судді іноді відносять до однієї з моделей медіації. Наприклад, О. Можайкіна зазначає, що врегулювання спору за участю судді необхідно розглядати як однин із видів (моделей, типів) медіації. Незважаючи на свою специфіку та особливості проведення, цей вид урегулювання спору має основні ознаки медіаційної процедури [9, с. 180]. Проте, з аналізу норм процесуальних кодексів України та поняття і принципів медіації вбачається, що інститут врегулювання спору за участю судді, запроваджений нормами національного законодавства, не можна розглядати як модель медіації.

Відповідно до Закону України «Про медіацію», медіатор – спеціально підготовлена нейтральна, незалежна, неупереджена фізична особа, яка проводить медіацію. Що стосується вирішення спору за участю судді, то учасниками даної процедури є сторони (позивач, відповідач) та суддя. Так, відповідно до ст. 129 Конституції України суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права. Один із законодавчо визначених обов'язків судді – справедливо, безсторонньо та своєчасно розглядати і вирішувати судові справи відповідно до закону з дотриманням засад і правил судочинства (ст. 56 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» [10]). Таким чином, статус судді обумовлений законодавчо покладеними на нього обов'язками. Суддя є представником держави та її іменем ухвалює судові рішення. В процедурі, закріпленій у національному законодавстві, визначено, що врегулювання спору за участю судді проводиться суддею-доповідачем, тобто суддею, який входить до складу суду, на вирішенні якого перебуває справа. При цьому, спеціальної підготовки як потенційного учасника чи учасника процедури врегулювання спору суддя не проходить.

Наступною відмінністю медіації від процедури врегулювання спору за участю судді є повноваження медіатора та судді в досліджуваній процедурі. Медіатор не має права давати порад або пропонувати шляхи вирішення спору.

Підхід, заснований на інтересах сторін, передбачає, що сторони не лише обговорюють свої юридичні права, а й ураховують важливі для них інтереси, емоції, мотивувальні чинники, щоб знайти шляхи до вирішення спору [11, с. 228].

Натомість суддя, під час проведення спільних нарад, з'ясовує підстави та предмет позову, підстави заперечень, роз'яснює сторонам предмет доказування щодо категорії спору, який розглядається, пропонує сторонам надати пропозиції щодо шляхів мирного врегулювання спору та здійснює інші дії, спрямовані на мирне врегулювання. Суддя може запропонувати сторонам можливий шлях мирного врегулювання спору. Під час закритих нарад суддя має право звертати увагу сторони на судову практику в аналогічних спорах, пропонувати стороні можливі шляхи врегулювання спору.

Отже, суддя має можливість активно використовувати свій професійний досвід, судову практику з аналогічних справ тощо, що не властиво медіаторам.

Врегулювання спору за участю судді не можна розглядати і як вид присудової медіації. Однозначність щодо цього можна віднайти у нормах процесуальних кодексів, які були змінені із врахуванням Закону України «Про медіацію». Так наприклад, відповідно до ст. 197 ЦПК України (ст. 182 ГПК України, ст. 180 КАС України) у підготовчому засіданні суд з'ясовує серед іншого, чи бажають сторони провести позасудове врегулювання спору шляхом медіації, а чи звернутися до суду для проведення врегулювання спору за участю судді.

Найбільш доступним способом вирішення спору вважаються переговори. Незважаючи на активну участь сторін у процедурі врегулювання спору за участю судді, її не слід вважати різновидом переговорів. Як зазначає О. Спектор, переговори – це самостійний універсальний спосіб вирішення спорів, який реалізується через переговірний процес під час безпосередньої конструктивної взаємодії сторін і спрямований на досягнення взаємоприйнятного компромісного рішення [12, с. 4]. Сторони самі визначають процес, процедуру переговорів, яка прийнятна тільки для них і для вирішення певного спору. Характерною особливістю переговорів є відсутність третьої особи (посередника) [13, с. 120].

Як видно, останні законодавчі зміни демонструють відокремленість врегулювання спору за участю судді від інших видів примирних процедур. Разом з тим, цю процедуру не можна вважати цілком самостійною.

Вважається, що альтернативних способів врегулювання спорів є дуже багато: кілька основних та понад 400 гібридних (поєднують окремі елементи різних способів) [14, с. 96]. В. Прущак до найбільш поширених відносить переговори, посередництво, третейський розгляд (арбітраж) та консиліацію [15, с. 44].

Однак, для нас важливими є критерії для класифікацій альтернативних способів вирішення спорів. С. Ківалов виділяє для первинного поділу способів, альтернативних правосуддю, критерій за методом врегулювання спору: а) примирні процедури; б) правовідновлювальні процедури; в) змішані процедури, що є результатом поєднання в різних варіантах елементів основних видів [16, с. 8]. Саме до змішаного виду відносять врегулювання спору за участю судді.

Тут доцільно звернути увагу на позицію В. Посполітака та Р. Ханик-Посолітак, які визначають, що «альтернативне» передбачає якраз пошук альтернативного механізму, який дозволяє вирішити спір по суті без звернення до суду. А «позасудові» – це ті механізми, які застосовуються за межами судового провадження [17, с. 40]. Крім того, вважаємо, що і юрисдикційна форма захисту прав та інтересів – це виключно судовий захист, а всі інші дозволені законодавством способи захисту можна відносити до неюрисдикційної форми [18, с. 72].

Врегулювання спору за участю судді не є самостійним ні позасудовим, ні альтернативним способом вирішення спорів. Відповідно до ч. 1 ст. 201 ЦПК України (ст. 186 ГПК України, ст. 184 КАС України), врегулювання спору за участю судді проводиться за згодою сторін до початку розгляду справи по суті. Тобто, передумовою для запровадження процедури є попереднє звернення сторони спору до суду.

Умовно «позасудовою» ми можемо вважати цю процедуру через те, що суд, постановляючи ухвалу про проведення процедури, зупиняє провадження у справі (ст. 202 ЦПК України, ст. 187 ГПК України, ст. 185 КАС України). Також, інформація, отримана будь-якою зі сторін, а також суддею під час проведення врегулювання спору, є конфіденційною (ст. 203 ЦПК України, ст. 188 ГПК України, ст. 186 КАС України). До характерних ознак цієї процедури, загалом відносять: добровільність, рівність сторін, неформальне ставлення, конфіденційність, відсутність фіксації процесу [19, с. 398].

Враховуючи наведене, врегулювання спору за участю судді можна вважати альтернативним способом вирішення спорів також лише умовно. Якщо розглядати альтернативні способи вирішення спорів як процедури, що застосовуються замість судочинства, то очевидно, що без попереднього звернення до суду і відкриття провадження – процедура врегулювання спору за участю судді неможлива.

Якщо альтернативні способи вирішення спорів розглядати у вузькому розумінні, як спосіб вирішення спору, заснований лише на досягненні компромісу [13, с. 11], то й тут врегулювання спору за участю судді не буде самостійним альтернативним способом. Результативним врегулювання спору за участю судді буде за умови: укладення сторонами мирової угоди та звернення до суду із заявою про її затвердження або звернення позивача до суду із заявою про залишення позовної заяви без розгляду, або в разі відмови позивача від позову чи визнання позову відповідачем (ст. 204 ЦПК України, ст. 189 ГПК України, ст. 188 КАС України).

Висновки. Аналіз наукової літератури продемонстрував, що наразі немає єдиного підходу до правової природи врегулювання спору за участю судді. Разом з тим, динаміка змін процесуального законодавства: введення врегулювання спору за участю судді у цивільний, господарський та адміністративний процес, відокремлення процедури від інших, передбачених процесуальним законодавством, показує послідовність законодавця щодо визначення місця досліджуваного спо-

собу врегулювання спору. Вище наведене дає можливість констатувати, що тісний зв'язок врегулювання спору за участю судді із системою процесуального права дає підстави стверджувати, що ця процедура є самостійним інститутом цивільного (господарського, адміністративного) процесуального права. Як механізм вирішення спорів – тісно пов'язаний із судочинством і за принципами, структурою та результатами застосування, є комбінованим альтернативним способом вирішення спорів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Навроцька Ю.В. Правові механізми досудового врегулювання спорів за участю судді: концепція запровадження в Україні. *Проблеми модернізації приватного права в умовах євроінтеграції*: зб. наук. пр. / Нац. акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва ім. акад. Ф.Г. Бурчака НАПрН України, Лабораторія з проблем адаптації цивільного законодавства України до стандартів ЄС, Хмельниц. ун-т упр. та права. Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2015. С. 369–374.
2. Конституція України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30.
3. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 03.10.2017 № 2147-VIII. *Голос України*. 2017. № 221-222.
4. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX. *Голос України*. 2021. № 236.
5. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991. № 1798-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6.
6. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004. № 1618-IV. *Голос України*. 2004. № 89.
7. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005. № 2747-IV. *Голос України*. 2005. № 158.
8. Бутирська І. Врегулювання спору за участю судді: перспективи запровадження у Господарський процесуальний кодекс. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 12. С. 79–83.
9. Можайкіна О. Правовий аналіз врегулювання спору за участю судді. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2018. № 2. С. 174–180.
10. Про судоустрій та статус суддів: Закону України від 02.06.2016. № 1402-VIII. *Голос України*. 2016. № 132-133.
11. Мазаракі Н. Співвідношення термінів «медіація» та «примирення». *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 11. С. 226–229.
12. Спектор О.М. Альтернативні способи вирішення цивільно-правових спорів: автореф. дис….канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2012. 18 с.
13. Альтернативне вирішення цивільно-правових спорів: підруч. за ред. Н.Ю. Голубєвої. Одеса: Фенікс, 2021. 344 с.
14. Неюрисдикційні форми захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання: монографія / Н.В. Ільків, М.С. Долинська та ін.; за заг. ред. д.ю.н. М.С. Долинської. Львів: ТОВ «Галицька видавнича спілка», 2020. 174 с.
15. Прущак В.Є. Врегулювання спору за участю судді у цивільному судочинстві України: дис. … док. філософії в гал. права, Одеса, 2020. 192 с.
16. Ківалов С.В. Сутність та особливості досудового врегулювання адміністративно-правових спорів. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*: зб. наук. пр. Одеса: Юридична література, 2014. Т. 14. С. 5–18.
17. Ханик-Посполітак Р., Посполітак В. «Досудове», «альтернативне», «позасудове» врегулювання/вирішення приватноправових спорів: співвідношення понять. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 1. С. 38–44.
18. Яновицька А.В. Юрисдикція суду за Цивільним процесуальним та Господарським процесуальним кодексами України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 4. С. 71–74.
19. Медіація у професійній діяльності юриста: підручник / авт. кол.: Т. Білик, Р. Гаврилюк, І. Городиський та ін.; за ред. Н. Крестовської, Л. Романадзе. Одеса: Екологія, 2019. 456 с.

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія ПРАВО

Випуск 88

Частина 1

Коректура • авторська
Комп'ютерна верстка • Світлана Головченко
Дизайн обкладинки • Катерина Шанта

Підписано до друку 05.05.2025. Папір офсет. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman. Умов.друк.арк. 25,81. Формат 60x84/8.

Тираж 100 прим.
Видавець і виготовлювач ФОП «Ященко»